

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

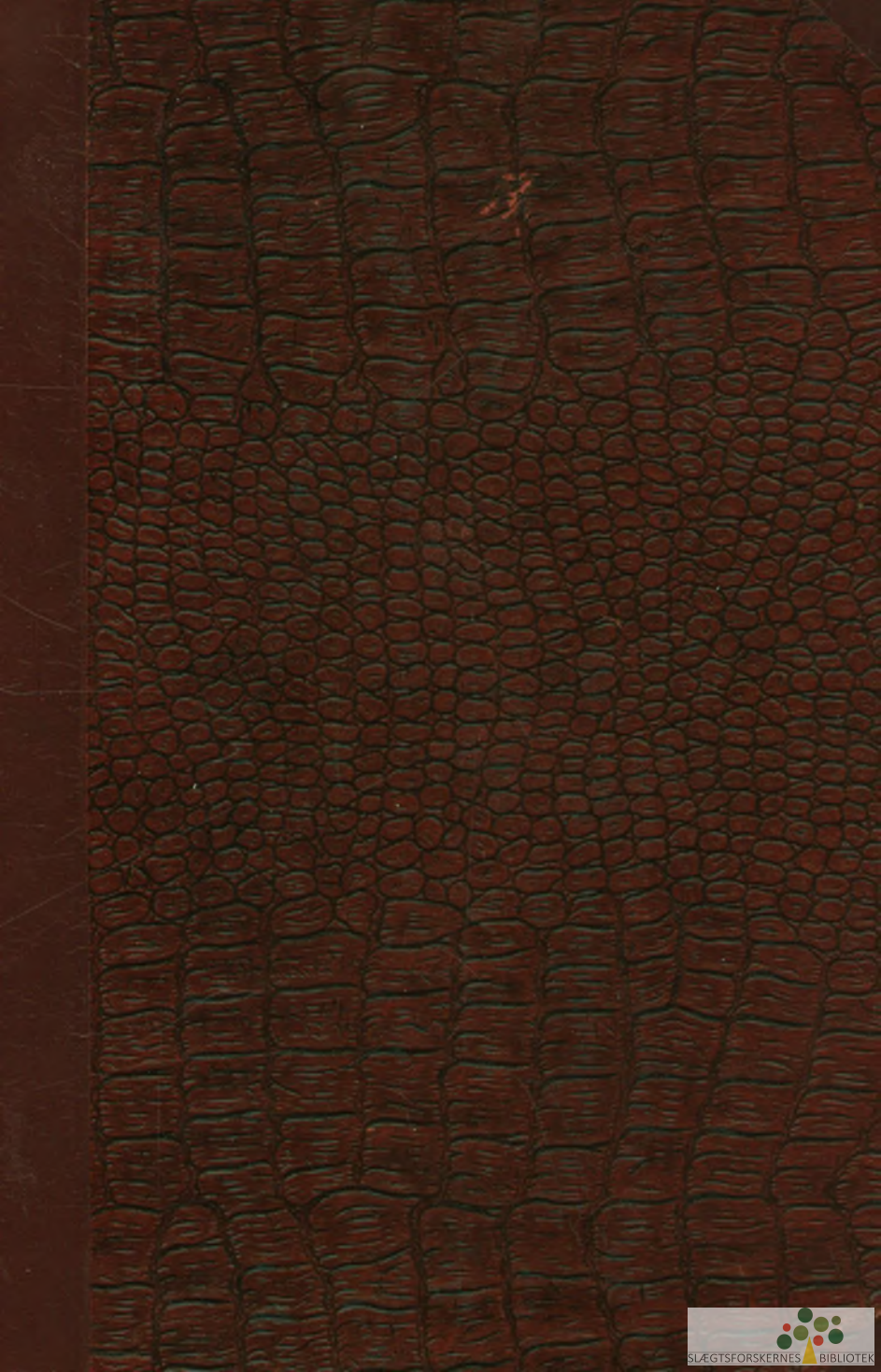
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TROELS-LUND
**DAGLIGT LIV
I NORDEN**
I DET

SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND IV

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG

KØBENHAVN   KRISTIANIA

IV BOG: KLÆDEDRAGT

KLÆDEDRAGT

Klædedragten i Norden i det 16de Aarhundrede forstaaes kun ret, naar den ses som Led i den store Udvikling.

Denne er i og for sig saa simpel og klar, at Gangen deri af sig selv falder i Øjnene. Dette gælder, hvad enten vi betragter Klædedragten fra det ene eller det andet af de to Hovedsynspunkter, hvorunder den lader sig bestemme, hvad enten vi tager Hensyn til dens Stof eller dens Snit.

Hvad Stoffet angaar, har alle Jordens mest fremskredne Folk indtil nu gennemløbet to Trin og befinder sig paa det tredje. Den simpleste Maade at skaffe sig Klædedragt paa er at overfalde de gunstigere stillede Dyr, flaa dem og indhulle sig i deres Skind. Et mere udviklet Trin er det at tæmme enkelte, tykpelkede Dyr, afklippe deres Haar, hver Gang de er voksede ud, og saaledes af et og samme Dyr skaffe sig flere Sæt Haardække. Ad denne Vej har Uldtilvirkingen udviklet sig. Det tredje Trin endelig, hvorpaa vor Tid befinder sig, bestaar i at tæmme ikke blot Dyr, men Planter tillige, af hvis sejge Trevler derpaa tilvirkes Linned.

Denne Udviklings Vej, der viser sig at være den samme Jorden over, er bleven tilbagelagt med forskellig Hastighed af de enkelte Folk. I saa Henseende staar Skandinaverne som Efternølere. Medens Tilvirkning ikke blot af Uld, men ogsaa af Linned i Aarhundreder havde været øvet af Beboerne langs Middelhavets østlige Kyster, gik vore Forfædre fremdeles omviklede

med Dyrehuder. Denne Beklædning synes at have været den eneste kendte, i hvert Fald den alt overvejende, i Skandinavien Stenalderen igennem. Først i Bronzealderens Grave træffer vi Dragter af Uld, et Udtryk for, at de fornemmere nu begyndte at klæde sig heri. Men ikke førend ved vor Jernalders Begyndelse — med et rundt Tal ved Kristi Fødsel — finder vi de sikre Spor af, at Uldbeklædning var almindelig i Norden, og at man her forstod sig paa at tilvirke Ulden.

Middelalderen igennem var de nordiske Folk klædte i Uld. Brugen af Linned indskrænkede sig til den lille Kreds, der stod Hoffet nær, og fandt ingen Tilslutning hos Folkets Flertal. Først ved Midten af det 16de Aarhundrede trængte Linnedet igennem som almindeligt Beklædningsmiddel, og de skandinaviske Folk rykkede saaledes endelig op i Linje med Evropas civiliserede Nationer. Hvor langsomt imidlertid al slig Overgang foregaar, lader sig endnu tydeligt paavise. Skønt Linned alt i over tre hundrede Aar har været almindeligt brugt i Norden, er det dog først henved Aar 1900 naaet frem til i Festrugt at være synlig Beklædningsgenstand hos Folkets Flertal, Landbefolkningen. Den samme Smag, der i det 13de Aarhundrede bevægede „Kongespejlets“ Forfatter til at advare Kongens Omgivelser mod at vise deres Linned: „Lad altid din Skjorte skære et godt Stykke kortere end din Kjortel, thi ingen høvisk Mand kan pynte sig med Hør og Hamp“¹, den samme Smag har endnu Aarhundreder efter øvet en haardnakket Modstand i et bredere Folkelag.

Medens Udviklingens Gang, hvad Klædedragtens Stof angaar, overalt er den samme, stiller Forholdet sig anderledes med Hensyn til dens Snit. Som rimeligt er, har her ydre Betingelser paa forskellig Vis grebet medbestemmende ind. For Evropas Vedkommende er dog ogsaa paa dette Omraade Udviklingens store Træk simple og let overskuelige.

Den ældste evropæiske Dragt, som vi kender, er den græsk-romerske. Den bestod for Mændenes Vedkommende i et indre, ærmeløst Klædningsstykke, der dækkede Kroppen, og et ydre Overkast, der vidt og folderigt hang ned mod Fødderne. Ejenommeligt for denne Dragt var, at den lod Arme og Ben være

uden særskilt Beklædning, samt at den hvilede alene paa Skuldrene.

Da ved Oldtidens Slutning de indvandrede goto-germanske Stammer stødte sammen med Romerne, og Spørgsmaalet om Herredømmet i Evropa blev afgjort, var det ikke blot to Former for Kultur, der fjendtligt mødtes, men tillige to vidt forskellige Former for Klædedragt. Udfaldet blev det samme paa det større og det mindre Omraade. Den rigere Kultur gik til Grunde, men døende paatrykte den Sejrherreren sit Præg. Den romerske Dragt maatte vige, men afsatte først blivende Mærker paa den goto-germanske.

Det kunde synes dristigt at tale om den ældste goto-germanske Dragt som bekendt, da dog vor Kundskab til den er saa højst ubetydelig. Ikke destomindre har vi sikkert Ret til at betegne som oprindeligt goto-germansk det, der bliver tilbage, naar vi af den fuldbyrdede Blanding udskiller det romerske.

Af Sammenstødet fremgik nemlig en mærkelig Blandingsdragt, der Middelalderen igennem blev den fælles for de indvandrede Folk. Det romerske i denne genfinder vi i den lange Kappe. Det goto-germanske ytrede sig i en Trang til at lade alt, saa vidt muligt, slutte tæt og stramt om Legemet. Heraf fremgik Ærmer, ikke blot i Skjorten og Kjortelen, men stundom i Kappen tillige. Heraf fremgik Bæltet, dette ægte germanske Stykke, der sammensnørede Kjortelen om Livet og forflyttede Dragtens Tyngde fra Skuldrene til Midjen. Heraf fremgik endelig hele Benbeklædningen: Brogene (Bukserne) og Hoserne. Det er betegnende for disse, at Romerne, uvante med Synet af Broge, opkaldte det sydvestlige Frankrig efter den Omstændighed, at Indbyggerne bar dette Klædningsstykke (*Gallia braccata*). For Hoserne savnede Romersproget ganske Navn, medens Benævnelser var ens og velbekendt hos alle de indvandrede Stammer. (Islandsk og Angelsaksisk: *hosa*. Skandinavisk, Engelsk, Tysk: *hose*. Fransk: *huese* eller *huese*. Italiensk: *huose* o. s. v.).

Denne Blandingsdragt, paa een Gang lang og kort, vid og tæt-sluttende, holdt sig Middelalderen igennem. Først ved Renæssancen frigjorde de evropæiske Folk sig fra den romerske Ind-

flydelse og indførte atter, i det mindste for Hankønnetts Vedkommende, det gamle, goto-germanske Snit.

Det 16de Aarhundrede viser os altsaa paa Klædedragtens Omraade de indvandrede Folks Opvaagnen til selvstændigt Liv. Ufuldkomment udtrykt, men dog ikke helt uforstaaeligt, vil vi indenfor Beklædningens Verden kunne øjne Sporene af de mange, stærke Rørelser, der satte Tiden i Bevægelse.

I

Skulde vi betegne Middelalderens Skønhedsbegreb, hvad Klædedragten angaar, maatte dette sikkert udtrykkes ved, at den sværmede for det fodsiede og folderige. Vi genfinder denne Smag fra de ældste til de sidste Tider; den var i inderlig Forstaaelse med Middelalderens Blik paa Livet i det hele.

Uden Tvivl lagdes Grunden til denne Retning ved Synet af den pragtfulde, romerske Dragt. Men dette første Indtryk næredes yderligere og vandt i Dybde. Ganske naturligt blev den lange Dragt ogsaa Gejstlighedens Klædebon. Under en ny Form viste den sig her blændende og ærefrygtvækkende. Og endelig paa Korstogene mødte Øjet endnu en Gang den lange Dragt i Brug hos Østerlænderne, disse Folk, som man aabenlyst foragtede, men hemmeligt og med Rette saa op til. Hvor saa Blikket søgte hen, tilbage, opad, udad, overalt det samme fodsiede Klædebon. Intet Under, at det afsatte et Billede i Sjælen, mod hvilket alt andet blegnede. Middelalderens Skønhedsbegreb var som Tiden selv et Væv, hvori romerske Minder, Kirken og Korstogene havde spundet de stærkeste Traade.

Den lange Dragt besad imidlertid endnu et Fortrin, som næppe var det mindste i Middelalderens Øjne: den var i mange Henseender højst uhensigtsmæssig. Saa underligt det lyder, udøvede dette sikkert en hemmelig Tiltrækning. Herved blev nemlig ogsaa paa Klædedragtens Omraade den skarpe Adskillelse gennemført, som var Middelalderen egen. Paa den ene Side det legem-

lige, det naturlige; paa den anden det overnaturlige, den sande Virkelighed. Den Dragt, der gengav Legemets Form og lod det frit og uhindret bevæge sig, var af lavere Art. Kun den, der skjulte det og lod det ligesom forsvinde, udtrykte hemmelighedsfuldt det højeste.

Saa deltes da Livet i to ogsaa paa Klædedragtens Omraade. Søgnt og helligt stod skarpt mod hinanden her som andetsteds. Til daglig kunde man vel være iført den hensigtsmæssige, korte Dragt, Trøjen, Vamsen. Men næppe kaldtes der til Fest, før alle som en anlagde den lange Kjortel og Kappe. Uden den var det uhøvisk at stedes for Kvinder, endsige da for Fyrster eller i Guds Hus. Kun den var den sande, ene skønne Dragt, den festklædte Skares, Kirkens, Englenes.

Set i Tidens eget Lys var dog maaske Forskellen mellem de to Arter af Dragt mindre paafaldende. Forholdet var uden Tvivl dette, at enhver velstillet i Reglen gik i lang Dragt og kun, naar hans Syssel for en Stund krævede det, kastede Kappen og vel hyppigt Kjortelen med. Omvendt frembød de fodsides Klæder flere Fordele, end vor Tid straks falder paa. De svarede ikke ilde til Datidens ufuldkomne Opvarmningsmidler. Og færdedes man paa Rejser med Udsigt til Natteleje enten paa bar Jord om et Baal eller højst paa en Bænk med Halm, saa var en lang, skindforet Kappe ubetalelig. Det var ikke tilfældigt, at man i Norden betegnede Kappe og Overdyne med samme Ord (Feldr).

Men hvilke Fordele de end i det enkelte kunde byde, vist er det, at de lange Klæder i det hele var uhensigtsmæssige. Hvad enten man tumlede sig til Hest eller til Søs, pløjede eller drev sit Haandværk, var denne lange Kvindedragt unaturlig for Mænd. Der maatte gives en Form for sømmelig Klædning, der ganske anderledes svarede til Livets Krav.

Omtrent fra Aaret 1300 lader der sig spore en underlig Uro i Middelalderens Historie. Efter at Korstogene og med dem Kirkens Blomstringstid var omme, begyndte noget nyt at bryde frem. Foreløbigt ytrede det sig kun som Strid mod det bestaaende. Der krævedes to hundrede Aar, førend Bevægelsen fuldt blev afklaret.

Det samme gælder indenfor Klædedragtens Omraade. Fra Aar 1300 viste sig en mærkelig Lyst til at omdanne det lange Klædebon (Fig. 1).

Fig. 1. Lang og kort Dragt.
(Efter Fairholt.)

Det ene Forsøg dristigere end det andet gjordes paa at afskaffe den gamle Festdragt og i Stedet for at skabe en ny med den verdslige til Mønster, svarende til Legemets Form, skøn og pragtfuld nok til at sømme sig Fyrster. Den ydre Foranledning til disse bestandig gentagne Forsøg var tydelig nok. Ikke blot drev det daglige Livs Sysler paa som forhen; men den bestandig tiltagende Brug af Brynjer, de hyppige Ridderspil, hvori alt, hvad der var fornemt og mægtigt, deltog, vænnede lidt efter lidt Øjet til at se Konger og Fyrster ved festlige Lejligheder optræde i Figurdragt.

Betragter vi alle disse vekslende Moder, der i det 14de og 15de Aarhundrede afløste hverandre, saa er der trods deres indbyrdes Forskel dog et fælles Særpræg. Det, som de alle tilstræbte, var jo at skabe en ny Dragt, paa een Gang hensigtsmæssig og skøn. Det hensigtsmæssige var givet i den korte, verdslige Dragt. Men for det skønne ejede man intet andet særligt Udtryk end det langstrakte. Hver Gang der da skal spilles den sidste Trumf ud, den Prydelse anbringes, der skal gøre denne korte Dragt berettiget som Festdragt, saa tyr de alle til det ene og samme Middel: urimeligt at forlænge et enkelt Parti (Fig. 2). Dette fælles Racemærke giver dem tilsammen et højst pudsigt Præg. Trods al Opfindsomhed

Fig. 2. Vide Ærmer og Hue-Svans.
(Efter Fairholt.)

forresten, er det ikke muligt at skjule denne ene Tilbøjelighed, der straks røber deres Herkomst (Fig. 3). Iøvrigt maa man lade

Fig. 3. Kvinder med høje Hovedsæt.
(Efter Fairholt.)

dem, at de var indbyrdes afvigende og fantastiske nok, alle disse Mandshætter med Hale, der stundom naede Jorden; disse Kvindesæt, som himmelhøje Kræmmerhuse ombølgede med

Fig. 4. Kvinders Hovedsæt.
(Efter Fairholt.)

Flor (Fig. 4); Bjældelænker ned ad Ryggen som afrevne Galgebæreb; udpuffede Skuldre, der lod Hovedet forsvinde som en til-

fældig Knub mellem de to egentlige Pukler; lange Liv med Bælter nedenfor Hofterne; flade, udhuggede Ærmer, der, blot fastgjorte ved Skulderen; men uden at indeslutte Armen, som nedhængende Vinger slæbte i Støvet (Fig. 5, 6 og 7) o. s. v., o. s. v.

Med en paafaldende Ilfærdighed afløste disse Moder hverandre. Kun een af dem vandt mere blivende Hævd, den besynderligste af dem alle, Snabelskoene. Der krævedes næppe noget Bevis for, at disse med deres lange, bjældebesatte Taaspids, opretholdt

Fig. 5. Kvinde med lang Hue-Svans.
(Efter Fairholt.)

Fig. 6. Ludvig I af Huset Anjou, Konge af Neapel.
† 1384.
(Efter Fairholt.)

Fig. 7. Mand med Bjælde-Skærf.
(Efter Fairholt.)

ved en Silkesnor op til Knæet, kun var lidet hensigtsmæssige, hvordan man saa end vilde dømme om deres Skønhed. I Slaget ved Nikopolis Aar 1396 maatte ogsaa de vesterlandske Riddere, der var mødte i Jærn-Snabelsko (Fig. 8), den Gang det begyndte at knibe, hugge Snablerne af for at være uhindrede i Bevægelserne. Men hvad der forlængede Modens Varighed, var den Rangforordning, som man var uforsigtig nok til at knytte til Snablerne. Efter gentagne Forbud ordnedes nemlig Forholdet saaledes, at Almuesfolk maatte bære dem et Kvarter lange, Borgere have dem paa en halv Alen, Riddere paa tre Kvarter, Grever paa en Alen, og Fyrsterne selv saa lange, de vilde¹. Herved forandredes

de til et Ærestegn, der ikke var saaledes at faa ud af Verden igen. Selv i deres korteste Form var de ogsaa et tydeligt Bevis for, at den, der bar dem, var festklædt. De egnede sig nemlig slet ikke til Arbejde, men krævede tværtimod særlig Omhu. Blot de blev vaade, slattede de af og dinglede misfornøjet med Snablen. Man havde dem da gerne opstoppede, for at de skulde sætte Næsen højt. Og i Regnvejr eller blot daarligt Føre maatte de underbygges med Snabeltøfler (Fig. 9, 10 og 11).

Spørger vi, om Norden fulgte med paa alle

disse Omraader, saa lyder Svaret bekræftende. Hætten med den lange Kohalelignende Svans (Fig. 12) kan forfølges lige

fra den Gang, da Dronning Margrethe til Spot lod paasætte Kong Albrecht en saadan med en Hale paa ikke mindre end nitten

Fig. 8. Jærn-Snabelsko.
(Efter Fairholt.)

Fig. 9. Snabelsko.

Fig. 10. Snabeltøffel.

Fig. 11. Snabelsko (1519)
med Træstøffel under.
(Efter Fairholt.)

Alens Længde¹, og indtil langt ned i det 16de Aarhundrede², da den endnu kun bares af Skolepeblinge, og det derfor var en Haan mod en Student at kalde ham „Hale-Peter“ (Peter cauda)³. I Norden var man saaledes ikke saa vedholdende som i England. Her bares nemlig Hue-

Svansen, om end i forkortet Form, endog af Kvinder i det 16de Aarhundrede (Fig. 13).

De lange, udhuggede Ærmer ses at have været i Brug i Skandinavien omkring Aar 1400. Fra denne Tid haves to i Træ ud-

Fig. 12. En Kvinde klipper Hætte-Svansen af en sovende. Efter Væg-maleri i Floda-Kirke i Sødermanland.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Vasas Livklæder paa Stockholm Slot: „en brun Fløjls Kjortel, underforet med Losseskind og med 16 Perlebjælder i Ærmerne“². Forbindelsen, hvori den forekommer, tillader ikke at opfatte den som en blot Fastelavnsdragt. I det øvrige Europa derimod var Bjælder den Gang sunkne ned til kun at bruges af Dværge og Narre. Anvendelsen af Bjælder baade som Barnelegetøj og som Pynt paa Heste, Hunde og andre Yndlingsdyr gav dog Bjældemagerne allevegne fremdeles nok at bestille (Fig. 16).

Ogsaa Snabelskoene holdt sig længe i Norden. Medens de f. Eks. Aar 1470 ikke mere brugtes i Frankrig, finder vi endnu paa en Gravsten i Valby Kirke i Skaane over Holger Henrikssøn Ulfstand, der levede til Aar 1485, den afdøde afbildet med et Par anselige Snabelsko³. Ogsaa Sønnen,

skaarne Billeder (Fig. 14 og 15) af Dalarnes berygtede danske Plage-aand, Jøsse Erikssøn, fremstillet med de mest moderne Egeblads-Ærmer, naaende til Jorden. Samme Adelsmand har den lange Bjælde-lænke ned ad Nakken og ligeledes Bjælder i Bæltet¹.

Klædningsstykker med Bjælder langs Randene synes at have holdt sig længere i Norden end i det øvrige Evropa. Endnu saa sent som Aar 1548 træffer vi blandt Gustav

Fig. 13. Kvindelig Hue-Svans, bruges i England endnu i det 16de Aarh.
(Efter Fairholt.)

Jens Holgersøn Ulfstand, har ladet sig fremstille med saadanne paa en Mindesten, der indsattes paa det Aaret 1499 paabegyndte Glimminge (Fig. 17). Moden maa altsaa have holdt sig indtil da. Dog synes Norden heller ikke, hvad Snabelsko angaar, at have kunnet maale sig i Udholdenhed med England. De Fig. 11 afbildede engelske Snabelsko med Tøfler er fra 1519.

Hvad der imidlertid i Norden som i det øvrige Evropa stemp-

Fig. 14 og 15. Jøsse Erikssøn. (Fra en Korstol i Westerås.)

lede alle disse Reform-Forsøg som mislykkede lige fra deres første Færd, var den Voldsomhed, hvormed de gik til Værks. Her var ikke Tale om noget Hensyn til det bestaaende. De gik straks til den yderste Yderlighed i Retning af kort og snæver Dragt og bødede kun i ringe Grad herpaa ved den vilkaarligt paahæftede, lange Skønhedshale. Enhver kunde sige sig selv, at for saa blinde Angreb kunde umuligt et gennem Aarhundreder grundfæstet Begreb falde.

Trods al den Forvirring, som disse nye Moder da vakte, naar

de som Kastevinde jog over Evropa og for en kort Stund rev selv Fyrster og Riddere med sig, saa lykkedes det ingen af dem i væsentlig Grad at svække det bestaaende. Efter at den korte Rus havde sat sig, vendte man hver Gang atter tilbage til den ærbare, lange Dragt. Den prægtige Kjortel og Kappe anlagdes paany. Som en Lyseslukker sænkede den sig ned over alt det

Fig. 16. En Bjældemager.

(Efter Jost Amman 1568.)

nymodens og kvalte hver ungdommelig Opblusning. Spærret inde fra Lys og Luft sygnede den korte Dragt atter hen, nedsat til Undertøj, som den havde været tilforn.

Vil man have et Indtryk af denne den lange Dragts sluttelige Sejr, kaste man blot et Blik paa de mange Afbildninger rundt om fra Evropa, der er bevarede fra det 15de Aarhundrede. Overalt den samme fodsides Festsdragt, kun i Frankrig en svag Tilbøjelighed til at skaffe Fangen Luft gennem en Split paa Siden af Kappen. Intet Under da, at Norden var korrekt og gammeldags til det yderste. Alle disse knælende Familiegrupper (Fig. 18), disse Kongesegl med en kronet Skikkelse, bærende Æble og Scepter (Fig. 19), disse Ligestene, indespærrende en adstadig Riddersmand og Frue — bestandig viser de os den samme Figur, der, naar den ikke netop er klædt i Rustning, lader Betragteren en Stund i Uvidenhed om, hvorvidt det er Mand eller Kvinde.

2

Saa brød da endelig det 16de Aarhundrede frem. De store Omvæltningers Tid var kommen. Evropa skiftede Ham.

For Klædedragts Vedkommende behøvedes der ikke som

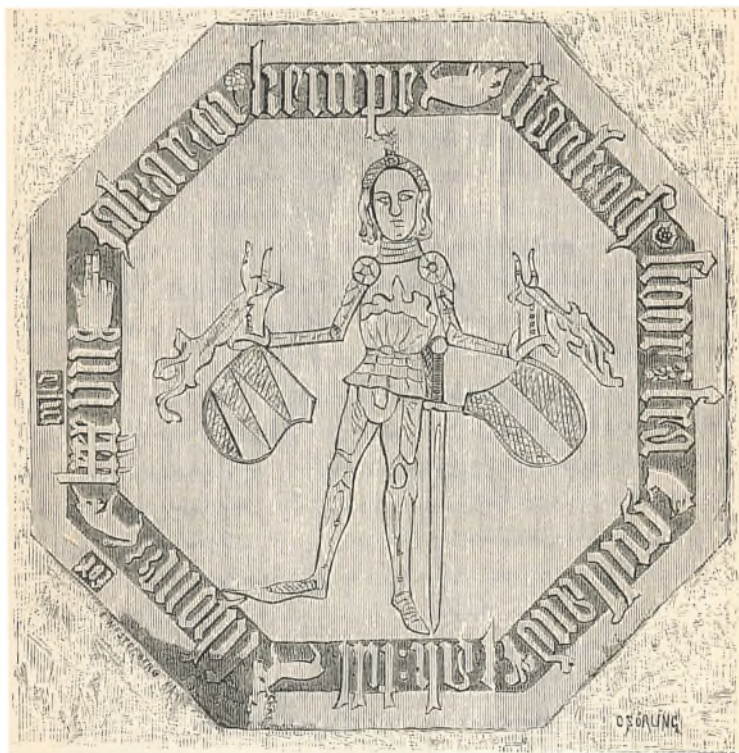

Fig. 17. Mindesten paa Glimminge over Jens Holgersøn Ulfstand.

ved den nyopdagede Oldtidens Litteratur først en langsom Til-egnelse Slægt efter Slægt. Her krævedes ingen Forskole og Gaaen i Lære som overfor Oldtidens Kunst. Alt sligt havde jo allerede paa en Maade fundet Sted i Middelalderens Slutning. Jordbunden var forberedt, det nye var fuldt færdigt til Stede. Der behøvedes kun et sidste Stød, for at det gamle Dække skulde briste.

Det nye, der brød frem, kan simplest udtrykkes ved, at den korte Mandsdragt nu for Alvor fortrængte den lange. Men i Virkeligheden laa der mere heri. Det, der sejrede, var den goto-

Fig. 18. Udskåret Billede af Kong Hans og hans tre Sønner: Christian II, Frans († 1511) og Hans (død som Barr).

(Fra Altertavlen i Sct. Knuds Kirke i Odense.)

germanske Dragt i Modsætning til den romerske — eller blot middelalderligt talt: den verdslige Dragt i Modsætning til den kirkelige. Den Grundtanke, der gjorde sig gældende, var den for hele Renæssancen fælles: det naturliges Ret, for Klædedragtens Vedkommende udtrykt ved, at kun det Klædebon er berettiget, der

svarer til Legemets Form. Den gamle Fordom, som ramtes, var, at der paa disse Omraader skulde kunne gives noget i og for sig skønt, forskelligt fra og uafhængigt af det hensigtsmæssige.

Det naturlige kom til sin Ret. Men dog kun delvis. Der laa

Fig. 19. Kong Christian den Førstes store Segl.

Muligheder i denne Grundtanke, som Datiden med Forfærdelse vilde være gyst tilbage for.

Det var kun Mandsdragten, der opnaede det til Legemets Form svarende Snit. De to Køn sondredes beklædningsmæssigt fra hinanden. Hin forunderlige middelalderlige Trang til at lade Mandsdragt og Kvindedragt være den samme og fjerne som uskønt alt, hvad der kunde betegne Forskellen, vejredes bort. Mand og Kvinde fremstod som to modsatte, ligeberettigede Former for det menneskelige.

Heri laa Bevægelsens Styrke, men tillige dens Grænse. Thi den Udvikling, der blev Kvindedragten til Del, svarede kun lidet til Fordringen paa det naturlige.

Man løb nemlig nu løbsk i Iveren for ret at sondre mellem det mandlige og kvindelige. Derfor overlodes der Manden den korte Dragt, medens samtidig den gamle Kvindedragt yderligere befæstedes. Dette skete gennem en Art Pansring, idet der under Klædningens to Halvdele anbragtes de to nye Klædningsstykker, Korsettet og Krinolinen, der tragtførmigt afstivede den op- og nedefter.

Gennem Trangen til det naturlige naaede man altsaa kun til at give Kvindedragten den højst unaturlige Timeglas-Form, der siden da har holdt sig. Tilbageskridtet her var øjensynligt i Modsætning til det middelalderlige Kvindeklædebon, der let og frit, smukt og folderigt sluttede sig om Legemet.

At tænke sig Fordringen til det naturlige gennemført i Retning af kort Dragt ogsaa for Kvinden, faldt end ikke Tiden ind. Den vilde have betragtet sligt som Vanvid eller Højdepunktet af Fordærvethed.

Men medens Renæssancen saaledes i Fremskridtets Navn lænkebandt Kvindedragten, viste der sig samtidig de første svage Spirer til en Bevægelse, der pegede langt videre, end Renæssancen selv var i Stand til at skimte. Næppe var den korte Dragt tilkæmpet for Mændene, førend den samme Udvikling, der havde krævet Aarhundreder for at fuldbyrdes, uformærket tog sin Begyndelse ogsaa for Kvindernes Vedkommende. Som i sin Tid den korte Mandsdragt var skudt op under Kappens og Kjortlens Klokke, saaledes antydedes nu en lignende Dannelse at skulle foregaa under Kvindedragtens Skjul. Det 16de Aarhundrede blev allerede Vidne til, at de ypperst stillede Kvinder anlagde det Klædningsstykke, der Middelalderen igennem havde gældt for alene mandligt.

Idet vi i det følgende nærmere betragter Mandsdragten og Kvindedragten i Norden i det 16de Aarhundrede, skal vi i det enkelte se, hvorledes alle disse Omdannelser foregik.

3

De væsentligste Bestanddele af den mandlige Dragt ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var som tilforn den lange Kappe og Kjortel.

Det yderste Dække var Kappen. Endnu paa Kong Hans's Tid bar man denne i den gamle Længde. Han findes afbildet i en saadan baade paa Gravstenen i Odense, og paa et Alterskab sammesteds (Fig. 18), samt i det store Stenrelief, der nu er anbragt ved Indgangen til Nationalmuseet i København (Fig. 20). Ogsaa Christian den Anden synes før sin Flugt til Nederlandene at have baaret denne Dragt. I den er han gentagne Gange fremstillet paa en gammel Afbildning af det stockholmske Blodbad (Fig. 21 og 22). Men under hans Efterfølgere blev Kappen bestandig kortere. Allerede under Christian den Tredje naaede den ikke engang til Knæene og havde ofte kun eet Ærme, medens det andet erstattedes af et langstrakt Ærmehul. Under Frederik den Anden forsvandt baade Ærmer og Ærmehuller, og Kappen selv blev til et lille Slag, der kun naaede til Hofterne. Medens man i

C. V. B. H. A. L. D. E. N.

Fig. 20. Kong Hans. Stenrelief.

Frankrig gav dette ejendommelige Klædningsstykke en tilsvarende Lethed og Elegance, der gjorde det ret klædeligt (Fig. 24), vedblev man i Norden at udstyre det paa gammeldags Vis, som om der endnu

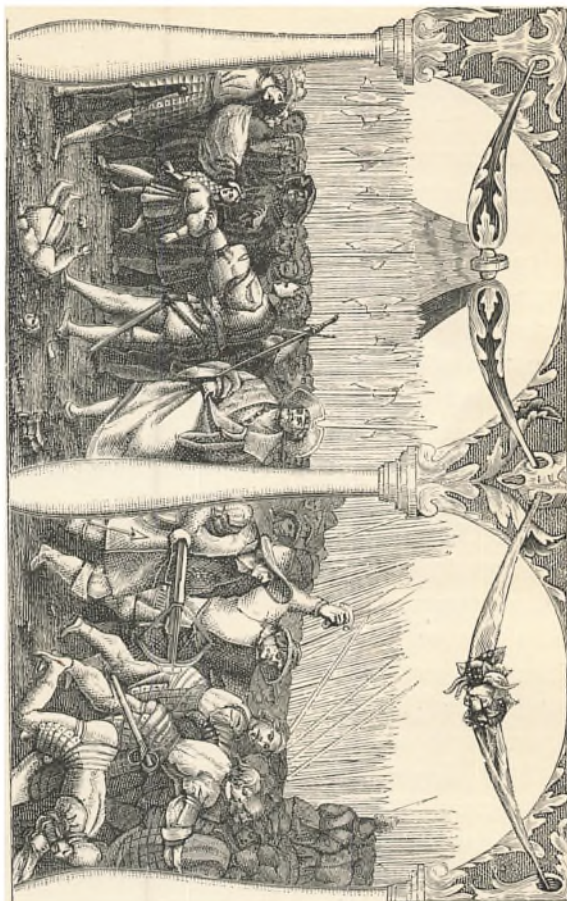

Fig. 21. Christian den Anden beordrer Blodbadet i Jonkøping. De unge Ribbinge halshugges.
(Efter en Tegning, som Gustav Vasa 1524 lod udføre i Antwerpen.)

fremdeles fulgte en lang Kappe efter. Især Kraven lod man beholde sin gamle Størrelse; bred og stiv strittede den ud, parat til at slaas op om Ørene (Fig. 23). Det var uden Tvivl af Hensyn til det prægtige Skindfor, der her ret kunde syne, at man bibeholdt de gamle Forhold; men Stoffets Ære vandtes i saa Fald kun paa

Snittets Bekostning. Paa lidt Afstand set tog disse korte Kapper sig uskønt ud og kastede et latterligt Lys over den hele Person.

Den lange Kappes gradvise Aftagen fandt ikke blot Sted inden-

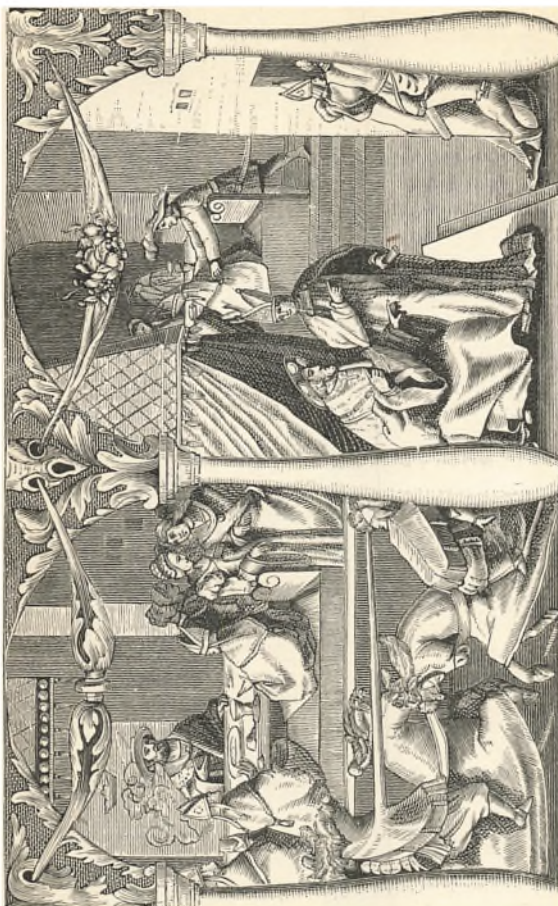

Fig. 22. Christian den Anden ved Festligheder og Raadsjgning for Blodbadet i Stockholm.
(Efter en Tegning, som Gustav Vasa 1524 lod udføre i Antwerpen.)

for Hoffets snævrere Kres, men strakte sig til hele Adelen og langt ned i Borgerstanden. Her mødte den imidlertid en Klasse, hvis Stilling under de nye Forhold var bleven højst vanskelig, det var Gejstligheden. Ved Reformationen løsreven fra den gamle Modergrund, nedsunken til at udgøre en Stand, hvortil

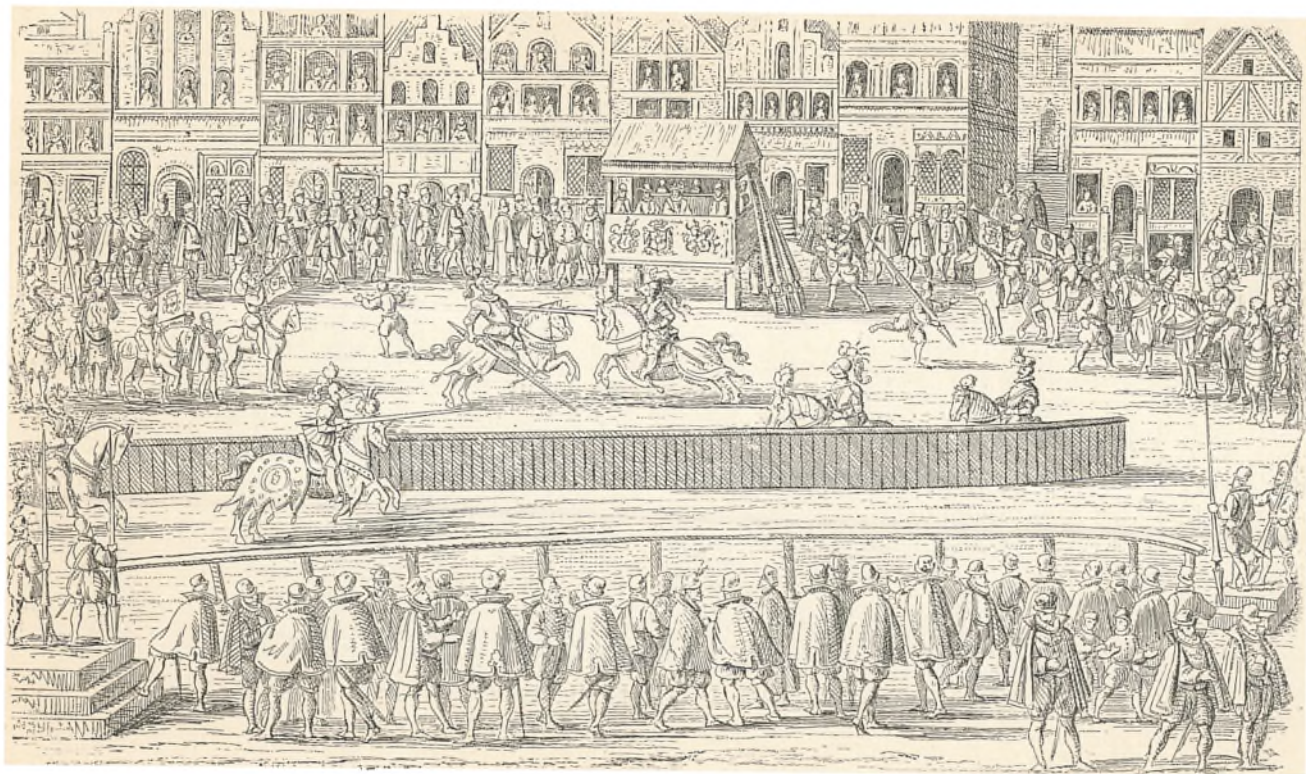

Fig. 23. Dystridt paa Gammel Torv i København 1559.
(Efter Stik af Kaspar Ens.)

der ikke længer knyttede sig hverken synderlig Ære eller Fordel, syntes den henvist til vedblivende at søge sin Styrke i fortsat Kamp mod alt katolsk. Kunde Præster gifte sig, kunde de ogsaa gaa i kort Dragt. Der viste sig derfor en stærk Tilbøjelighed hos den lutherske Gejstlighed til at følge nye Moder og ogsaa i det Ydre kaste Kутten. Ikke blot afskaffedes Munkedragten, men Kappen blev kortere og kortere, den holdt Trit med Hofdragten, stumpede allerede ved Knæet og fik lange Ærmehuller.

Paa dette Punkt stod omtrent Sagerne ved Midten af Aarhundredet, da Reformatorerne døde. Betragter vi den lærde Dragt paa denne Tid, som jo Gejstligheden i Norden nu var iført, saa var Kappen ganske vist en Kende længere end Hofkappen, men Afstanden var ikke større, end at den med lidt god Vilje snart kunde indhentes (Fig. 25)¹.

Paa dette Tidspunkt spores to Strømninger, der begge med Kraft gjorde sig gældende. Paa den ene Side viste Gejstligheden en paafaldende Iver for at følge nyeste Mode og altsaa afkorte Dragten. Hvor mægtig denne Bevægelse var, kan skønnes af, at Sjællands Bisp Aar 1566 udtrykkeligt maatte nedlægge Forbud imod, at Præster forrettede Gudstjeneste i kort Dragt². Det er vistnok samme korte Klædebon, der tænkes paa, naar Bispem i Fyn forbyder Præsterne Hofdragt³. Og Formaningen er ikke til at misforstaa, naar Niels Hemmingsen opfordrer Gejstligheden til at lade Krigerne være ene om den Dragt, der ikke engang dækker Bagdelen⁴.

I Modsætning til disse Fremskridtsmænd holdt det sindigere Parti paa at bevare den gejstlige Dragt lang. Hovedhensynet var

Fig. 24. Henrik den II af Frankrig.
(Efter Herbé.)

næppe alene Ulyst til nye Moder, — de samme gik jo f. Eks. med til de nymodens Pibekraver. Det var næppe heller det paa-faldende ved at se gejstlige for Alteret i kort Dragt, — den dæk-

Fig. 25. Hr. Hans Jacobsen. Sognepræst i Skelskør
1560--93.

(Efter Friis Edvardsen: „Schielschior Kiøbstæd“ og Abild-
gaards Tegning.)

kedes jo dogsaa nogen-
lunde ved Messesærk
og Hagel. Men der var
een Lejlighed, hvor
Præsten umuligt kunde
optræde i kort Dragt
uden at støde an mod
alle Begreber om Søn-
melighed og Ærbar-
hed; det var ved Be-
gravelser.

Thi hvor meget man
end havde ændret ved
Kappens Snit, og hvor
meget end Livets Krav
havde gjort sig gæl-
dende i den korte,
vævre Dragt, — ved
Dødens Tærskel for-
stummede disse Hen-
syn. Den gammeldags
Sørgedragt havde in-
gen Magt formaet at
fortrænge. Den var
fremdeles den samme:
over Kjortelen en Kap-
pe til Anklerne, og
enten om Halsen eller

om Hatten Sørgedorp ned ad Nakken, ligeledes til Anklerne,
alt kulsort (Fig. 27)¹. Endnu i Slutningen af det 18de Aar-
hundrede mødte ved Begravelser i Bergen alle saaledes klædte².
Overfor en saadan Sørgeskare var en Præst i Jakke en

Umulighed. Vilde han ikke holde to Slags Embedsdragter, maatte han nødvendigvis i Snit som Farve rette sig efter Ligfølget.

Hermed var der sat Bom for yderligere Forandringer. I Klædebonnets Korthed kunde Gejstligheden ikke gaa videre. Omtrent ved Aaret 1570 i Danmark og lidt senere i Norge¹ synes da Præstedragten at være standset i sin Sammenskrumpning.

Det var sikkert blot en enlig Efternøler i en afsides Egn, som Bispens stødte paa i Tegneby i Bahus Aar 1594 og maatte tiltale for hans

Fig. 26. Biskop Peder Palladius.
(Efter et Stik af Haas.)

Fig. 27. Ligfølget ved Frederik II's Begravelse.
(Efter en samtidig Tegning.)

Klædebon: „høj Hue med høj Ræveskindsbræm ligesom en Hofkarl, og en stakket Livkjortel“¹. Hos Gejstligheden i det hele voksede Dragten nu jævnt ned efter, indtil den omsider atter naaede Foden. Samtidig med denne Tilbagevenden til oprindelig Længde, synes en anden Forandring at være foregaaet. Kappen og Kjortelen (Fig. 26) voksede sammen til eet Klædningsstykke, paa hvilket de saakaldte „Vinger“ kun svagt antydede, hvor Kapperanden før havde gaaet.

Med Gejstlighedens Dragt var ogsaa to andre Klassers Dragt bestemt. Det var ikke den lærde Stands som saadan. Naar slige Godtfolk endnu fremdeles foretrak en lang, folderig Kappe, saa var det ikke Præstekjolen, de efterlignede, men det var Doktor-kappen, som de enten bar med Rette eller dog paa bedste Vis antydede, at de egentlig havde fortjent at bære. Men de to Samfundsklasser, der med Nødvendighed fulgte Gejstlighedens Køl-vand, var Skoledrengene og Studenterne. Hvad var de heller andet efter Daidens Opfattelse end lutter vordende Præster til Hobe? De smaa var paa en Maade allerede ansatte, de sang jo i Kirken og hørte med til enhver større Begravelse, nogle til at gaa syngende i Spidsen af Toget, andre, naar det var en rig Adelsmand, der jordedes, til at bære brændende Vokslys foran Kisten². Ved ganske særlig højtidelige Lejligheder som ved fyrstelige Begravelser, anvendtes Studenter til Sangen, og fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede veed vi med Sikkerhed, at disse fik Overtaget over de smaa, idet de nu mere og mere optraadte som Ligbærere, en Forretning, hvorpaa de i København i Tidernes Løb fik Hævd³.

Til Løn for saadan Virksomhed fik smaa og store foruden Penge ofte en ny sort Kappe i Foræring, for at de kunde se ordentlige ud ved Højtideligheden. Vankede der ikke sligt, kunde de dog i Reglen gøre Regning paa at faa det ved Begravelsen anvendte sorte Klæde til Deling⁴. For mangen Pebling og Student udgjorde disse Embedssportler vistnok hans eneste rimelige Udsigt til at skaffe sig Klæder. Men havde man først Kappen, saa var dermed ogsaa det vigtigste opnaaet. Som en Kærlighedens Kaabe dækkede den alt det øvrige. Om Studenterkappernes

Længde faar man et godt Begreb ved at høre, at paa en saadan lod der sig dengang laane indtil tyve Kroner¹. Skoledrengenes Kapper med det lange Ærmehul paa højre Side² — gennem hvilket Datiden paastod, at meget kunde forsvinde, naar saadan en Fyr var ved Køkkendøren for at tigge — er længst forglemte. Om Studenternes lange Dragt stod endnu i det 19de Aarhundrede Ligbærernes Kapper som et sidste Minde.

Renæssancen havde fortrængt den lange Kappe. Kun i de kirkelige Stillinger som Sørgekappe, gejstlig Dragt og Kroningskaabe holdt den ud endnu. Dette var imidlertid i visse Maader et Overgreb. Der gaves dog Forhold i det daglige Liv, hvor man kun var lidet tjent med sligen Skulderkrave som den korte Kappe, og i det følgende Aarhundrede forsvandt jo selv denne sidste Rest af Dække. Fortrængt som Festrænge kæmpede den lange Kappe sig da atter langsomt frem, idet den ligesom tjente sig op fra neden af paany. I det 17de Aarhundredes Krige blev Rytterkappen almindelig, og i det 18de havde Rejsekappen vidst at gøre sig saa uundværlig, at det gjaldt for nødvendigt, i hvert Fald for fint, at have en Slængkappe med overalt, baaren efter sig af en Tjener, indtil der maatte blive Brug for den. Først ved den franske Revolution afløstes denne af de to indbyrdes saa forskellige: Overfrakken og Paraplyen.

Ogsaa indenfor Hjemmets Vægge bevaredes Mindet om Goderne ved den lange Kappe. Allerede Henrik Ranzau kunde meddele sine Sønner den Erfaring, at en gavnlig Forberedelse til Nattesøvnen var det, naar man stod nøgen for at gaa til Sengs, da først at iføre sig en lang Kappe, helst foret med Ulveskind, „det skyer Lopper og Utøj og fremkalder en behagelig Varme“³. Langsomt og umærkeligt trængte Brugen af slig bekvem Hjemmedragt igennem. En senere Tids „Slaabrok“ (Schlafrock) minder endnu ved sit Navn om dens nære Forhold til Søvnen.

Kappen havde kun udgjort den lange Dragts yderste Lag. Under den kom Kjortelen. Det var klart, at denne i endnu højere

Grad end Kappen kunde være i Stand til at modstaa Tidens Trang til Forkortning.

Dens første Udviklingsform i det 16de Aarhundrede var den bluselignende Kjortel, saaledes som den bares paa Christian den

Fig. 28. Christian den Anden.
(Efter et samtidigt Kobberstik.)

Andens og Frederik den Førstes Tid. Den gik ned til en Haandsbred ovenfor Knæet og sluttede ikke tæt i Halsen, men lod gerne, firkantet udskaaen, Skjorten her tilsyne (Fig. 28 og 29). Den var endnu fremdeles som den fra Arilds Tid havde været, til at trække paa over Hovedet, hvortil dens vide Form gjorde den vel skikket. Men kort efter Grevens Fejde viste allerede Forløberne sig for

den Bevægelse, der skulde forvandle denne Bluse til en stramt sluttende Trøje.

Begyndelsen skete paa en halv umærkelig Maade, idet man

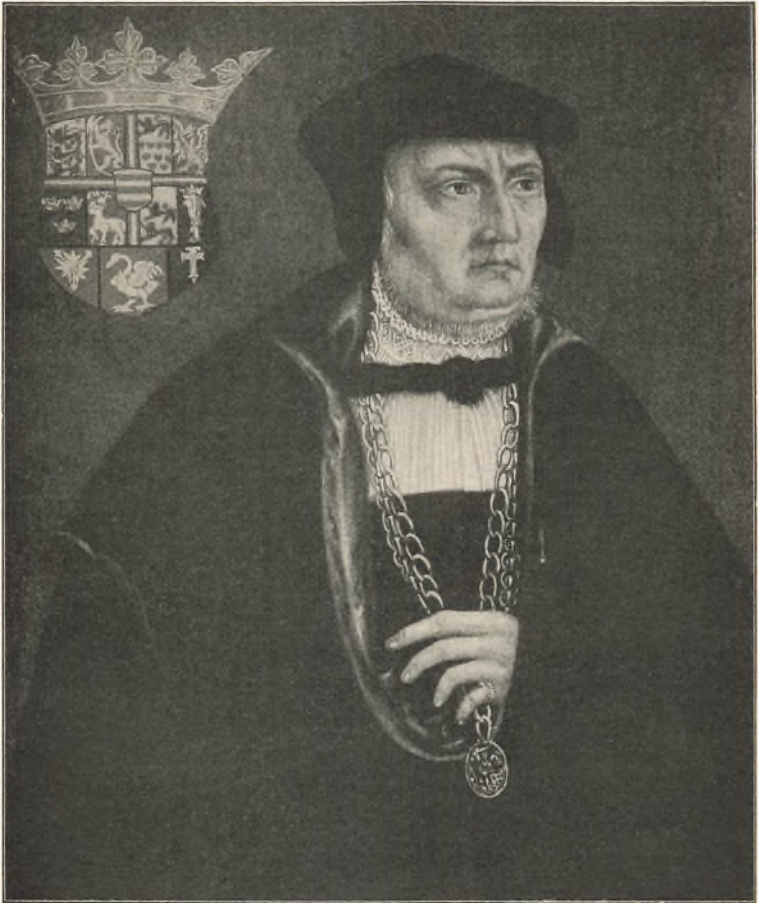

Fig. 29. Frederik den Første.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

faldt paa at sætte Split paa Kjortlen foran, først ganske vist kun op til Bæltstedet, men tilsidst helt op til Halsen. Denne Mode var særdeles hensigtsmæssig. Nu kunde man, naar man red, undgaa, at Kjortlen slog de stygge Folder paa Ryggen eller bukled

sig sammen forneden, hedende og udsat for at gnaves paa Sadelknappen. Kjortlens Skød fulgte jo nu, delt i to, Legemets Form. Og forlængede man Splitten lige til Halsen, opnaaede man endnu mere. Man behøvede da ikke længere at trække Kjortlen møjssommeligt paa over Hovedet; blot begge Ærmer i! saa sad den der. Og det bedste af alt: ned ad Brystet var man nu nødt til at anbringe en Række Knapper, disse Tidens kæreste Smykker, der Aarhundredet tilforn havde begyndt at fortrænge Oldtidens ypperste Pryd, det store Halsspænde.

Det var den tæt sluttende, korte Trøje, mod hvilken der styredes, men Tiden var sig det endnu ikke fuldt bevidst. Det stred aabenbart altfor meget mod det nedarvede Sømmelighedsbegreb saaledes at blotte Overgangen mellem Krop og Underlemmer.

Vi kender det sidste mærkelige Forsøg paa at holde Udviklingen tilbage indenfor det passende Grænser. Det var jo Kjortelskødet, hvorfra Forargelsen udgik, forsaavidt det nu splittet i to kunde vige til Side og i Blæstvejr eller ved Dans give den hæderlige Kjortel Udseende af en blot og bar Trøje. Tilsy Splitten paany kunde man ikke bære over sit Hjerte. Men hvad om man fortøjede disse to flagrende Skødskind, bandt dem, saa at Flyvelysten forgik dem!

Dette gennemførtes i Hofdragten i Danmark af 1543, det Aar, da Christian den Tredje paa Slottet i Kiel fejrede sin Søster Elisabeths Bryllup med Hertug Magnus af Mecklenborg. Det danske Følge fik Befaling til at møde i lysegule Kjortler, paa hvilke Skødfligene var bundne fast til Benet. Venstre Skødflig fastholdtes af Sværdremmene, der fra Bæltet gik bagom ned og rundt om Benet, saa at Sværdet kom til at sidde fastbundet foran paa Laaret. Om højre Ben bandtes paa samme Sted, og ligeledes fastholdende Skødfligen, et bredt Baand med Sløjfe foran (Fig. 30).

Kuren var haard. Enten man saa sad eller stod, red eller dansede, var disse Remme om Benet utaalelige. Enhver kunde sige sig selv, at denne Mode kun kunde blive af kort Varighed.

Det blev den ogsaa. Snart visnede Kjortelskødet bort, baade for og agter, og den blotte Trøje sad tilbage. Skønt denne samtidigt fik — som vi siden nærmere skal se — en højst fornøden

Fig. 30. De danske Hofsinders Dragt Aar 1543.
(Efter Originaltegning i Rigsarkivet.)

Undsætning i de nu synlige Bukser til Dække for de to Hosers mangelfulde Møde, saa forekom den hele Blottelse dog mange gammeldags endnu for usømmelig. Et allersidste Forsøg blev da gjort paa at komme den afskaarne Kjortel til Hjælp. Dens Lidelsesfælle, den engang saa lange Kappe, der jo selv var bleven forkortet til et halvt latterligt Slag, anvendtes hertil. Henimod Aar

Fig. 31. Albrecht Gøye til Krenkerup, † 1558.
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

1550 blev det Mode at forme de to forhen adskilte Klædningsstykker, Kappe og Kjortel, tileet, og saaledes skjule, at de hver nu kun var et halvt.

Sligt lod sig gøre ved at anbringe Ærmehuller i Kappen (Fig. 31 og 32) eller ved at forsyne den med ligefremme Halv- eller Helærmer, saa at den blev til en Slags Overkjortel. Her ved dækkedes Hoftepartiets alfor blottede Former.

Fig. 33 viser Gustav

Vasa iført en saadan Fællesdragt. Rigt udstyret paa Kappe, Trøje og Benklæder med Guldbroderier, synes den at maatte kunne have udtrykt baade Pragt og Værdighed.

Men Trøjen lurede derunder. Dens endelige Sejr indtraf omtrent samtidigt i Danmark og Sverige. I Danmark besteg Frederik den Anden Tronen Aar 1559, i Sverige Erik den Fjortende 1560. Begge var de unge, ugifte, muntre og opsatte paa Forandringer.

Om saadanne vilde vække Mishag hos den ældre Slægt, kunde kun gøre dem dobbelt fristende.

Trøjen var et Klædningsstykke, der ret maatte tiltale dem. Den var paa engang moderne i Udlandet, havde et forsorent Sving og stred mod, hvad der ansaas for sømmeligt herhjemme. Af alle disse Grunde burde den anlægges. I Løbet af kort Tid forvandlede da ogsaa

Christian den Tredjes og Gustav Vasas engang saa adstadige Hoffer til en Samling af Landsknægte, blonde og graa-haarede, der med mere eller mindre Anstand bevægede sig i den nye Ham: blottet Hofbeklædning, tætsluttende Trøje og over det hele en kort, fri Kappes højst skødesløse Undskyldning.

Hvis vi tør stole paa en nogenlunde samtidig Afbildning, optraadte Frederik den Anden, og med ham hans Hoffolk, i denne Dragt ved Kroningen i Frue Kirke i Sommeren 1559 (Fig. 34). En gammel Beretning henlægger dog det egentlige Omslag først til Efteraaret samme Aar, da det danske Følge, der ledsagede Enkedronningen paa hendes Besøg i Sachsen, her havde hentet beroligende Forvisning om, at man ogsaa ved Kurfyrstens Hof gik saaledes klædt¹.

Trøjen var altsaa med eet Slag bleven godkendt som Festdragt

Fig. 32. Anton Bryske (1554).
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

Fig. 33. Gustav Vasa som ældre.
(Maleri paa Gripsholm.)

i Norden. Derimod kunde man ikke godt finde sig i dens Navn. Man var nu engang vant til dermed at forbinde Begrebet om et ringere og skjult Klædningsstykke¹, der ligesom „Jakken“² og „Vamsen“³ til Nød kunde gaa an paa Jagt eller under et Harnisk, men ikke burde vise sig ved Fest. Man enedes da om at lade det nye, korte Klædningsstykke antage Familienavnet „Kjortel“, der havde god, gammel Klang og var husvant ved Hove. Aarhundredet ud iagttog man med stor Omhu den herved givne Rangforordning.

Skønt begge Klædningsstyk-

ker var ens i Snit og bares paa samme Maade, kaldtes det dog, forsaavidt der taltes om Kongens Trompetere, Spillemænd og

andre Drabanter for „Trøje“¹. Var Talen derimod om de egentlige Hoffolk, tituleredes det „Kjortel“².

Skønt Kongerne i begge Lande selv gav Tonen an, var det dog næsten utænkeligt andet, end at den bratte Forandring maatte vække Forargelse og denne give sig Luft. Til Held for Trøjen var der imidlertid, som vi senere skal se, kort forinden paa Benklædernes Omraade opstaaet en ganske anderledes stødende

Fig. 34. Frederik den Andens Kroningsridt, 1559.
(Efter en Tegning fra det 16de Aarhundrede.)

Mode, der drog hele Uvejret over sig, og hvor Ordet, i det mindste i Danmark, var givet frit, for saa vidt hverken Christian den Tredje eller Frederik den Anden synes at have yndet denne Mode. Trøjen slap da med enkelte, velmente Sidehug, saasom Tale om „forsømmelige, unge Folk, der bare og blotte deres Legeme i stakkede Kjortler, som ikke naa til Bindegabene“; eller et Suk som dette: „alle andre Nationer, ja selv Tater og Tyrker have deres lange Klæder, men nu gaar man for Fruer og Jomfruer i stakkede og opdragne Klæder, opdækkende hvad

Gud haver tildækt, dér han gav Adam og Eva Skindkjortler“ o. s. v.¹.

I Virkeligheden var ogsaa den vakte Harme nærmere set kunstig fremdreven. Man havde jo dog i lange Tider været vant til at se Krigsfolk, især de fremmede Landsknægte, optræde i Dragter saa korte og snævre, at Legemets Form var hel synlig. Hvad der nu var sket, var ikke andet end, at man ved Hoffet for en Del havde godkendt denne Dragt, anvendt ved Fest, hvad forhen kun taaltes til daglig. Modstanden døde da ogsaa snart hen, og Trøjen var Aarhundredet ud og ind i det næste den eneherkende.

Trøjen er et af Renæssancens ejendommeligste Klædningsstykker; Tidens Krav paa det naturlige blev her tydeligt og fyldigt gennemført. Man kan ligesom maale den Frihedstrang, der her havde skaffet sig Luft, ved at følge Udviklingens senere Gang. Da Ludvig den Fjortendes Tidsalder brød frem, svarede Trøjen ikke længer til de raadende Begreber; den maatte forandres. Man lod da to værdige Skøder vokse ud bagpaa, Trøjen blev til Frakke. Som en Slags Erstatning aabnedes vel Frakken foran, men kun for at give Luft for det nye Klædningsstykke „Vesten“, hvis Dannelse usynlig var bleven forberedt ved den tidligere Undertrøje.

Frakkeskøder saa vel som Vest voksede i Længde under Enevældens Sol, den lange Dragt truede næsten med at vende tilbage. Saa skete der et brat Omslag, da den franske Revolution voldsomt brød med alt det bestaaende. Men hvor stærke end de Kræfter var, der her var oppe, Renæssancens Frihedstrang naaede de ikke i Styrke. Vel lykkedes det at drive Vesten fra Knæet tilbage til Hoften; men af Frakkeskøderne fik man kun klippet det halve. Saaledes opstod det besynderlige Klædningsstykke, som det 19de Aarhundrede har anset for pynteligt: Kjolen. Den er det beklædningsmæssige Udtryk svarende til den samtidigt moderne Form for Regering: det indskrænkede Kongedømme. I begge beror Formen paa en Overenskomst mellem to modsatte Parter, Kongemagten, der ønsker at bevare, Folket, der søger at ophæve, Fortidens ærværdige „Skøder“.

Kun een Stand i Danmark gjorde Revolutionens Skridt fuldt

ud, uden dog at kunne faa de øvrige med sig, det var Bondestanden. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes dens Frigørelse i det 18de Aarhundrede — det stærkeste Udslag i Danmark af den nye Aand — gav sig sit Beklædningsudtryk i, at den opvoksende Slægt atter anlagde Trøjen¹, en Dragt, der dog ved det 19de Aarhundredes Midte igen har maattet vige for den købstadmæssige Frakke.

Paa et Par Smaapunkter lader Spor ned til vor Tid af det 16de Aarhundredes Trøje sig paavise. Den kom saaledes igen i den Skik, der opstod i det 18de Aarhundrede og endnu tildels har holdt sig hos den nordiske Bybefolkning: at lade Barnets Overgang til Voksen udtrykke sig i en Rækkefølge af Dragter. Medens Bønderne paa gammeldags Vis tidligt klædte deres Børn som smaa Voksne, forkortedes hos Bybefolkningen først Barnets lange Bærekjole lidt efter lidt til Bluse, derpaa afløstes denne af Trøjen og denne atter af Frakken og Kjolen. Ubevidst men tydeligt har fælles Vedtægt her genfremstillet selve den historiske Udviklings Gang. Hver enkelt maatte ligesom gennemløbe det hele Folks Bevægelse fra den middelalderlige, lange Dragt til den bluselignende Kjortel og videre til Renæssancens Trøje, Ludvig den Fjortendes Tidsalders Frakke og Revolutionsaarhundredets Kjole. Hos den danske Bondestand derimod kunde Udviklingens Led spores lagvis i Beklædningen. Henimod Aar 1900 har i Danmark dog By og Land atter aflagt en Del af disse Ejendommeligheder. En ny almenevropæisk Mode har gjort sig gældende: at lade Børnedragten efterligne en bestemt voksen Klasses Dragt. Hele Norden over er de fleste Drengene i Byerne blevne Matroser eller Sportsmænd.

4

Da den side og folderige Dragt i det 16de Aarhundrede begyndte at indsnævres og forkortes, var der opstaaet en Trang til ad anden Vej at skaffe sig de Goder, man herved gav Afkald paa. Den lange Dragt var, eller kunde i det mindste være, magelig; Figurdragten maatte nødvendigvis være stram. Hertil kom, at

man i snæver Trøje og Hoser følte en uimodstaelig Længsel efter at bevise, at man dog ikke var saa ryggesløs som det lod, men at der virkelig fandtes andre Klæder, indre Lag, ogsaa under disse.

Fig. 35. En Landsknægt.
(Efter Hans Holbein.)

Begge Goder opnaedes ved at skære langstrakte Huller i Klædebonnet. Bevægede man sig, gav disse Spalter efter, udvidedes og aabnedes, saa at Bevægelsen blev friere. Og samtidigt lod den indre Beklædning sig til Syne gennem Spalterne. Denne Mode at „sønder-skære Klæderne“ gjorde derfor megen Lykke og trængte hurtigt igennem (Fig. 35 og 36). Egentlig kun nødvendige ved Albu, Skulder, Hofte og Knæ anvendtes Udskæringer allevegne, tilsidst endogsaa paa Skoene, hvor dog det uhensigtsmæssige ved Skikken især i Regnvejr og daarligt Føre maatte synes indlysende. Aar 1544 skildres Tilstanden saaledes: „Skræderne hakke, hugge og stikke Klæderne ud, saa at deraf næppelig bliver en Haandbred helt, og hvilken som bedst kan stikke og skære ud, han er den kunstigste Mestere. Saasnart Børnene kan „traade“ paa deres Fødder, maa ogsaa de straks have

sligt sælsomt og underligt Klædebon“¹.

Som det saa ofte gaar ved saadanne Lejligheder, ledsagedes denne nye Mode af en Udvikling paa Tilvirkningens Omraade. Tidligere havde man især lagt sig efter de sværere Stoffer: Klæde, Fløjl, Damask, tyk Silke. Men disse passede ikke ret til at falde i lette Folder og tage sig ud som halvt tilfældige Fremvæld af en

indre Beklædning. Man begyndte da paa at tilvirke lettere Stoffer, tynde Silkevarer, Sirtser o. s. v.¹ Dette Opsving paa Vævningens Omraade var et Led af den store Bevægelse, der medførte Fald i Prisen paa alt vævet og sluttelig gjorde Linned almindeligt i Norden.

Foruden denne betydningsfulde Udvidelse af Tilvirkningen foregik der en anden mindre, der tydeligt nok ogsaa var frem-

kaldt ved Brugen af de udskaarne Klæder. Alle disse Spalter burde jo kantes, fattes i Ramme, saa at de baade selv kunde tage sig ud og fremhæve det Glimt af Undertøj, der stundom brød igennem. Saaledes opstod en hel ny Kunst², Forfærdigelsen af alt dette Beklædnings-Nips, Baand, Snore, Borter, Pibekruser, der, flade og runde, guldtrukne, laadne og bløde, som en Sværm af vidunderlige Larver lejrede sig om alle Klædningens Aabninger. Især Italienerne og Fransk-

Fig 36. „En Bryllupsgæst“.
(Efter Schäuflerin.)

mændene var Mestre i Opfindsomhed paa dette Omraade. Under Navn af „passement“ førtes deres Arbejde til Norden (Fig. 37), hvor Navnet fordrejedes til Pusement eller Possemynt, men Sagerne selv fandt ivrige Beundrere. Aar 1548 omtales en Mængde af Gustav Vasas Klæder som besatte med „Paszementt“². Aar 1582 havde Frederik den Anden en Possementmager i sin Tjeneste, der synes at have været dansk født, i det mindste vilde Borgerne i København gøre ham til Rode-mester. Men først Aar 1634 var Standen bleven saa talrig i samme By, at der maatte oprettes et selvstændigt Lav med særlig Skraa³.

Fig. 37. Kurfyrst August af Sachsen (1551).
(Efter Maleri i Dresdens Museum.)

Alt dette nye og besynderlige traadte endnu skarpere frem, da man ligesom understregede det ved at trække det op med Farver. Det var allerede iøjnefaldende nok, naar man forlangte, at Undertøjet skulde være af anden Farve end Yderklædningen. Men ret latterligt blev det, naar Moden krævede, at hver Spalte for sig skulde fremvise en ny Kulør, eller at Figuren skulde deles ved en Midterlinje, og intet Parti af den ene Halvpert maatte svare til den anden hverken i Spaltemønster eller Farve¹ (Fig. 38). Det hele fik herved noget højst uroligt over sig, der mindede om en Harlekin.

Hans Klæder var skaarne i Blommer og Roser, Vel fire Farver var i hans Hoser,

hedder det i et af Daidens Skuespil ved Beskrivelsen af en uimodstaelig ung Mand².

Det var Spalterne, der var det mest udfordrende og det, der

oplod Øjet for Dragtsens øvrige Besynderligheder. Intet Under derfor, at Forbitrelsen vendte sig særligt mod dem. Det er et meget betegnende Udtryk for Almuens Misstemning i saa Henseende, at Dalkarlene under det andet Oprør mod Gustav Vasa 1527, da de skulde fremsætte deres Besværinger, anførte som særligt Klagepunkt, at man ved Kongens Hof bar „sønderskaarne Klæder“. Gustav Vasas Svar var ikke imødekommende. Efter først ret vittigt at have bemærket, at om nogen skar sine Klæder sønder, blev det jo hans egen Skade, tilføjede Kongen, at han iøvrigt ikke agtede at lade sig byde af dem, hvorledes han skulde klæde sine Drabanter og Hofmænd. Han maatte rette sig efter andre Potentater, Kejseren, Konger og Fyrster, „og Svenskerne var da ikke mere Svin og Geder end de“¹.

Spalterne toges altsaa under kongelig Beskærmelse. Men hvad intet kongeligt Magtsprog kunde værne dem imod, var deres egen Uhensigtsmæssighed og Modens Trang til, efter at de havde hersket længe nok,

at slaa ind paa nye Veje. Deres Blomstringstid falder mellem Aar 1500 og 1550. Efter Aarhundredets Midte gjorde en helt anden Strømning sig gældende.

Kjortelens gradvise Afkortning til Trøje var i Virkeligheden en blot Forskydning opefter. Hvad der tabtes paa den ene Led, lagdes stadig til og ophobedes paa den anden. Indenfor visse Grænser medførte dette endnu ingen Ulemper, men kunde endog bidrage til en magelig Vidde over Skulder og Ærmer. Derfor gik denne Bevægelse ogsaa i Begyndelsen fredeligt ved Siden af Spalterne. Ærmerne voksede i Vidde, alt imens Kjortelen blev kortere, og Spalter anbragtes i de løst hængende Ærmer. Eller

Fig. 38. En tysk Dragt 1518.
(Efter Matthäus Schwarz.)

ogsaa blev stundom endog den hele Dragt, baade Benklæder og Trøje, indsnøret lagvis med Løbegange (Fig. 39). Det var dog især paa Kvindeærmerne, at denne Dannelse naaede sin højeste Fuldkommenhed. Lagvis indsnørede og med regelmæssige Smaa-
striber (Fig. 40) kunde de undertiden ligne en Stabel skrælledede, fladtrykte Appelsinerafaftagende Størrelse.

Fig. 39. Henrik III af Frankrig.
(Efter Portræt i Louvre.)

Men omtrent ved Aarhundredets Midte indtraadte der en Forandring, idet der nu viste sig en stigende Tilbøjelighed til at fjerne ikke blot Spalterne, men hvert Hensyn til Bekvemmelighed og blot ophobe det opsparede Stof, hvor bedst ske kunde. Denne nye Trang ytrede sig allerede i den besynderlige Mode at forhøje Skuldrene som to stive, opstaaende Poser. Men sin Hovedsejr vandt den dog paa Brystpartiets og Halsens Omraade.

I Christian den Andens Tid, saalænge Kjortelen endnu naaede ned til Knæet, var det staaende Skik at have den firkantet ud-skaaren i Brystet (Fig. 28 og 29). Halsen selv var altid bar, Brystet derimod skjultes enten af Skjorten eller hyppigere af en særlig

Halskrave, gerne af Fløjel eller andet svært Stof, som bares under Kjortelen (Fig. 41). Men efterhaanden som Kjortelen aftog i Længde og nærmede sig til en Trøje, blev ogsaa Halsaabningen mindre. Ved Aarhundredets Midte var Hullet helt lukket, og Kjortelen sluttede som en fast Ring om Halsen, der nu i Reglen var prydet med en smal, kruset Strimmel (Fig. 42 og 43).

Hermed skulde man antage Maalet for naaet. Men Bevægelsen

forneden standsede ikke. Der maatte da gaas videre ogsaa foroven. At skaffe Luft ved at give Kjortelen en omfaldende Krave gik ikke an; Krave tilkom efter Tidens Begreber alene Kappen. Man forlængede da Kjortelen rørformigt op om Halsen. Herved inddroges et helt nyt Stykke Land, og der blev altid Plads til et Par Knapper endnu. Samtidigt gav man den krusede Halsstrimmel, der trued med at komme i Klemme under Hagen, en Udvidelse til Siderne, saa at den stod ud som Pibekrave.

Denne i højeste Grad ubekvem Mode udgik betegnende nok fra Spanien, der dengang for en stor Del var toneangivende

Fig. 40. Margrethe af Valois
1492—1549.
(Efter De la Mesangère.)

Fig. 41. Johan Frederik af Sachsen.
(Efter Lucas Cranach.)

Fig. 42. Henrik IV af Frankrig som Barn.
(Efter J. Janet)

i Evropa. Den holdtes for en Stund nede, da Henrik den Anden i Frankrig ikke vilde følge den. Men efter hans Død 1559 bredte den sig med forøget Kraft over hele Evropa.

I Begyndelsen gjorde der sig dog i Norden som andetsteds et vist Maadehold gældende med Hensyn til Pibekravernes Omfang. De bares af Folk i Almindelighed næppe synderligt brede.

Fig. 43. Kansler Johan Friis.
(Efter Maleri paa Hesselagergaard.)

Til Gengæld indførtes saa ogsaa tilsvarende, pibede Strimler om Haandleddet (Fig. 44). „Den Helvedes Ild slaar nu ud af alle Vinduer“, som en bekymret Moralist udtrykte sig¹.

Men Trangen til Overdrivelse gjorde sig snart gældende. Pudsigt nok var det i Danmark især Gejstligheden, der gik i Spidsen. Baade Biskop Peder Palladius (Fig. 26) i Sjælland og Biskop Hans Tausen (Fig. 45) i Ribe, der døde 1560 og 1561, bærer paa deres Portrætter meget vidt fremskredne Pibekraver.

Hvis dette ikke skyldes omhyggelige Efterlevende, der ved senere Ommaling har søgt at holde dem paa Højde med Tiden, synes det at røbe, at de ogsaa i Klædedragt har været Foregangsmænd. De unge gejstlige fulgte dem i saa Fald troligt efter. Aar 1577 maatte Fyns Biskop befale Stiftets Præster kun at have enkelt, ikke dobbelt Piberække („Ruer“) om Halsen². Og samme Aar klagede Rektor Niels Krag, der skulde lede Kirkesangen i Frue Kirke i København, over at Studenterne endelig vilde staa paa Pulpituret, for at Folk kunde se deres store Pibekraver og moderne Hatte³.

Intet syntes at kunne dæmme op for denne Strøm. Aar 1593 maatte Sjællands Bisp meddele sin Gejstlighed, at nu førte Øvrigheden Klage over Præsternes letfærdige Klædedragt. De optraadte med de moderne, høje Hatte, store Pibekraver, vide Bukser og store Knive ved Siden. Ja, nogle var endog i den Grad fremmelige, at de alt havde anlagt den allernyeste Mode: stivt opstaaende

Fig. 44. Otto Krumpen.
(Efter Maleri i Frederiksborg-Museet.)

Krave, „der staar om Halsen som en Krone, og mange vide ikke andet, end at det klæder dem vel, og de gør sig selv derved til Vidundere“¹. Fem Aar efter lød den samme advarende Røst, men i en mere blød, fortrolig Form: Al letfærdig og overdaadig Klædedragt bør undgaas af Gejstligheden. „Lad os være forsigtige, at vi ikke giver Bagtalere Anledning til at formindske de Indtægter, der hidtil har været os tilstaaet“²! Heller ikke denne Talen til Hjertet forsløg imidlertid. Aar 1600 maatte der udstedes bestemt, klart Forbud imod, at Præster brugte de store Pibekraver³.

Men nu var det for silde. Thi langsomt men sikkert havde Øvrighedernes Øvrighed, Moden, samtidigt ført sine Kærnetropper fremad. Løsnet var: bestandig større Pibekraver. Endnu

Fig. 45. Biskop Hans Tausen.

(Stik af Menzel efter Maleri i Ribe Domkirke.)

Men Pibekraverne skred roligt videre. Snart hørte man alle vegne fra, hvor store de nu var blevne. I Frankrig 1589 saa Kongen, Henrik III, ud, som Fig. 47 viser. I England tog f. Eks.

i Firserne havde man i Danmark fra Kongens Svoger, Kurfyrst August i Sachsen, kunnet hente beroligende Sikkerhed for, at det Kvælnings-Udtryk, som Moden krævede, indskrænkede sig til, hvad Fig. 46 viser. Men kortefter var Kurfyrsten ikke længer blandt de ledende. Da han i Oktober 1585 havde mistet sin Hustru, den danske Prinsesse Anna, forlovede han sig i November og ægtede i Januar den tolv-aarige Agnes Hedvig af Anhalt, hvorefter han døde af et Slagtilfælde i Februar.

Dronning Elisabeths meget betroede Hofmand, den i Moden toneangivende Sir William Russell sig ud, som Fig. 48 viser. Intet Under da, at Danmarks unge udvalgte, men endnu ikke kronede Konge, Christian IV (Fig. 49) holdt Trop og Aar 1595 saa næsten lige saadan ud.

Hvad hjalp det, at Moralister og gammeldags Gnav gav ondt af sig! Disse Folk paa Moden lignede ganske vist Brushaner. Men burde man ikke snarere glæde sig over, at de ikke tillige skulde anlægge Halefjer, saa at de kom til at ligne virkelige Haner? I hvert Fald: de, der forargede sig over „Møllestenskraverne“, som man kaldte dem, maatte søge deres Storhed i selve Forargelsen. De kunde ikke tillige forlange at være de smaa, til hvem Herren sigtede med Ordene: Det var bedre, at hine med Møllesten om Halsen kastedes i Havet, end at de skulde forarge en af disse smaa. De vedblev ikke heller at forlange det. Inden ret længe tog ogsaa de det nye om Halsen og forligtes venligt dermed. Kort efter Aar 1600 var de store Pibekraver saa almindelige hos baade Adel, Gejstlighed og velstillet Borgerstand i Norden, at næppe nogen mødte til Fest uden at være iført en saadan.

Videre kunde der ikke godt gaas. Man maatte tænke paa Forandring. En kortvarig Afveksling, der dog næppe ret slog an, opnaedes ved at gøre Pibekraverne blaa. Præsten Hans Sthen mente i sin Vrede over denne Mode at turde erklære, at saadanne „blaadictens Kruser og Kraver om Halsen“ vidnede om, at Vedkommende selv skulde ende i den blaa Helvedes Lue¹. Denne Mode, der andetsteds gjorde Lykke, tabte sig imidlertid hurtigt i Norden, og Pibekraverne selv veg her som i det øvrige Evropa

Fig. 46. Kurfyrst August af Sachsen.
(Efter Medaillonportræt i Dresdens Museum.)

for den brede, opretstaaende, der atter afløstes af den nedfaldende.

Hvad der giver Pibekraven en særlig Interesse i Klædedragtens Historie, er, at den — efterat tidligere Forsøg var faldne uheldigt ud — udtrykker Linnedets første, kraftige Fremtrængen som

Fig. 47. Henrik den Tredje
af Frankrig.
(Efter Portræt i Louvre.)

Fig. 48. Sir William Russell, betroet Hof-
mand hos Dronning Elisabeth af England.
(Efter Fairholt.)

synlig Beklædningsgenstand, den hvide Farves sejrige Krav paa at optages blandt de klædelige. Den Plads, der anvistes den, Halspartiet, har den siden vidst at bevare. Den brede Krave afløstes i det 17de Aarhundrede af det hvide Halsklæde. I det 18de Aarhundrede udvidedes Omraadet, idet Linnedet kamformigt brød frem paa Brystet som Kalvekrøs. Det 19de Aarhundrede har indført Flippen og den stærkt nedskaarne Brystaabning.

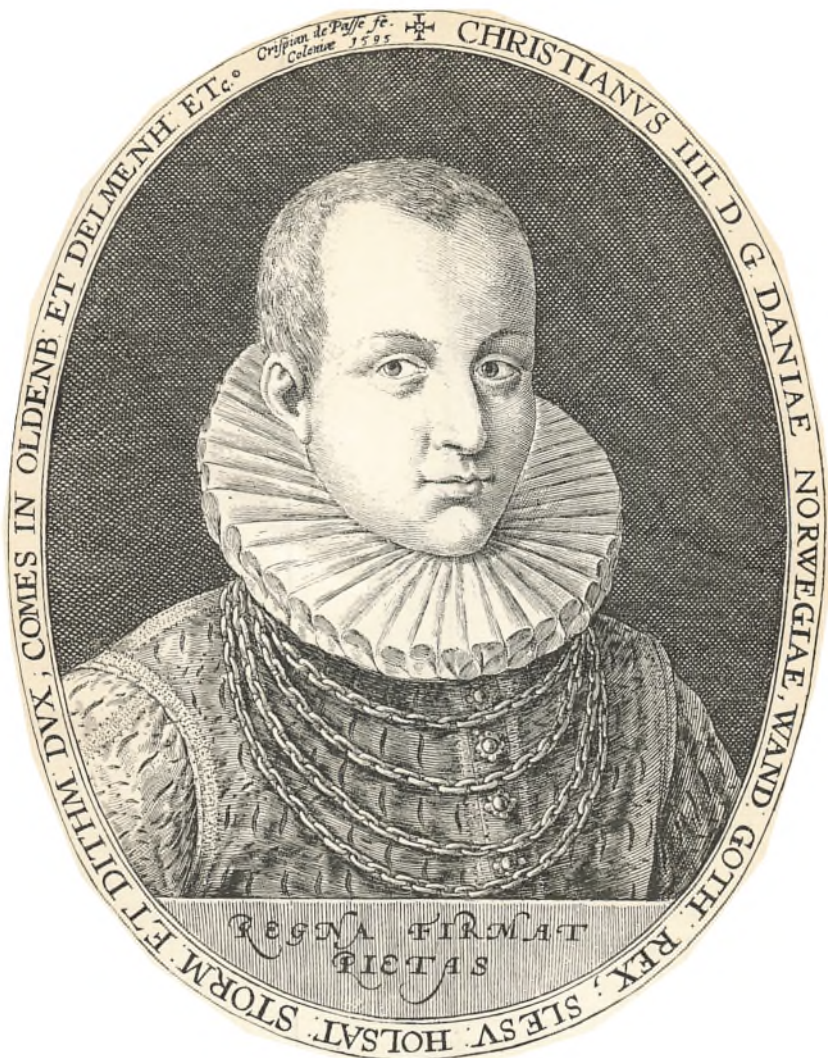

Fig. 49. Christian IV som ung.
(Kobberstik, signeret: Crispian de Passe. Köln 1595.)

Som bekendt har Pibekraven i Danmark og Norge holdt sig indtil vore Dage som særligt Tilbehør til den gejstlige Dragt. Man

kommer i første Øjeblik til at smile ved, at den samme yderlig-gaaende Mode, som Gejstligheden i det 16de Aarhundrede saa ivrigt søgte at følge, blev til den Fælde, hvori den holdtes fast. Og dog var dette ganske naturligt. Manglen af bestemt Embedsdragt havde lokket den lutherske Gejstlighed ind paa den mislige Vej at ville gaa i Spidsen for de vekslende Moder. Dette vakte efterhaanden Anstød baade hos andre og hos de besindige indenfor Standen selv.

Fig. 50. Biskop i Lund: Andreas Rydelius. † 1738.
(Efter: Sveriges Historia IV. 1881.)

Da saa en tilfældig, men stærkt iøjnefaldende Mode var bleven fælles for alle, tillod ikke den offentlige Mening Gejstligheden atter at forlade denne, skønt Adel og Borgerstand senere begyndte at følge en ny. Netop Bevarelsen af den gammel-dags Form for Krave gav i Folkets Øjne nude Gejstlige den Værdighed i Ydre, som deres Stilling krævede. Moden fra omkring Aar 1600 blev da fastslaaet som gejstlig Embedsdragt.

I Sverige, hvor den lange Deltagelse i Tredive-aarskrigen medførte livligere Paavirkning fra det øvrige Europa, fortsattes Udviklingen en Kende længere end i de to andre nordiske Lande. Det truede vel en Tid med at ville gaa i Sverige som i Danmark og Norge. Endnu i Aaret 1634 brugte den svenske Gejstlighed Pibekraver. „Juledag var jeg i en af Stockholms større Kirker. Tvende Præster stod ved Alteret, begge havde Pibekraver paa, hvilket ser besynderligt ud“, skriver et Medlem af et fransk Gesandtskab¹. Men senere afskaffedes denne Dragt, og den svenske Gejstlighed anlagde en Halsbeklædning, der holdt Mellemsvejen mellem den fordums lærde Dragt og Moden ved Midten af det

17de Aarhundrede. Dette blev det fremtidige Standstegn. Dets mest fremtrædende Mærke var og er to hvide, firkantede Snipper, der hænger ned paa Brystet (Fig. 50).

Fig. 51. Sjællands Biskop Peder Hersleb 1745.
(Maler af J. A. Brünnich, stukket af J. M. Berningeroth.)

Medens Gejstlighedens Dragt i Norden saaledes i omtrent 300 Aar har været sondret i to forskellige, en dansk-norsk og en svensk, har den indbyrdes Afstand mellem disse ikke altid været saa urokkelig, som den nutildags gør Indtryk af. Omkring Midten af det 18de Aarhundrede opstod der i Danmark og Norge en

Lyst til at anlægge den svenske gejstlige Dragt. Ligesom i sin Tid, da Pibekraverne indførtes, gik ogsaa Bisper nu i Spidsen, da det galdt om at aflægge dem. To af Sjællands Biskopper: Peder

Fig. 52. Biskop i Bergen Erik Pontoppidan 1749.
(Maler af J. A. Brünnich.)

Hersleb (Fig. 51) og Balle samt Bergens Biskop, Erik Pontoppidan (Fig. 52), haves afmalede i svensk gejstlig Dragt. Og i samme Dragt ses stundom almindelige danske Gejstlige gengivne paa Billeder af Datidens Folkeliv. Man tør næppe søge nogen skandinavisk Bevæggrund bag ved dette Røre. Snarere laa Grunden i de dengang brugelige lange Parykker og de senere lange

Haarpiske, der begge fik et pudsigt Fald, naar de bagtil mødte Modstand af en udstaaende Pibekrave. Da disse to Moder havde tabt sig, var ogsaa Uviljen mod Pibekraverne omme.

Pibekraven, som den svenske Gejstlighed opgav, gik i enkelte Egne i Arv til Almuen og afbrugtes af denne. I Helsingeland var det i lange Tider Skik, at Brudgommen mødte i Kirken i gammel-dags Præstekrave og lang Præstekappe. Først i Aaret 1760 af-skaffedes denne Skik i Delsbo Sogn¹.

4

Idet Kappen og Kjortelen gradvis forkortedes, rullede ligesom Tæppet langsomt op for den hidtil saa temmelig skjulte Ben-beklædning.

De to vigtigste Klædningsstykker her havde været Brogene og Hoserne. Af disse spillede, i det mindste ved Middelalderens Slutning, Hoserne ubetinget den vigtigste Rolle. Kun de var ret udsatte for at blive sete, medens de kortere Broge, der blot dækkede Hoftepartiet, saa godt som altid var skjulte. Naturligt vilde det have været, nu da begge Klædningsstykker blev synlige, at udstyre dem i Forhold dertil. Men dette kom i Strid med det gamle Sømmelighedsbegreb, der betegnede Brogene som et Klædningsstykke, der ikke maatte vises. Man gjorde da først et Forsøg paa at lade Hoserne, saa vidt muligt, overtage ogsaa Brogenes Rolle.

Hoserne blev altsaa omdannede. Først og fremmest forlangtes der, at de hos alle og enhver skulde have den tilbørlige Længde og naa op til Hofterne. Til et Par Hoser medgik nu et Stykke Tøj omtrent to Alen i Kvadrat². Dernæst syedes de sammen saa vidt gørligt. Hvor dette ikke kunde ske, anbragtes der en „Kile“ eller Kapsel, som stundom dækkedes af en uopløselig Roset eller Sløjfe.

Dette var imidlertid to utilstrækkelige Forholdsregler. Thi for det første havde Hoserne aldrig været tilbøjelige til at sidde fast; de faldt saa let ned om Hælene, naar man bevægede sig. Allerede

Fig. 53. Kalkmaleri i Vallensbæk Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

de første, der bar Hoser, Kain og Abel, kunde bevidne dette (Fig. 53). Og denne Vane blev snarere værre nu, da Hoserne forlængedes helt op til Hofterne, hvor jo Hosebaand ikke kunde anbringes (Fig. 54). Og dernæst havde mange Mænd — maaske de fleste — efterhaanden vænnet sig til slet ikke at bære Broge, da den lange Kappe og Kjortel hidtil havde ganske dækket saadan Mangel. Men nu med kort Kjortel blev — om Hoserne saa var aldrig saa lange og sad som de burde — Manglen af Broge i visse Stillinger lidt vel iøjnefaldende (Fig. 55).

Ikke desto mindre, Moden bød, og de lange Hoser erklæredes for præsentable.

Vanskeligt blev det at følge Modens Bud med Hensyn til Udskæringer og Spalter. Paa intet Klædningsstykke var de saa nødvendige som paa de snævre Hoser baade ved Lænderne og paa Knæene. De bidrog jo væsentlig til at skaffe Bevægelighed og Frihed. Men

saadan at spalte lige ind til Skindet var dog baade for koldt og for uhøvisk. Under denne Form trængte Moden ogsaa kun igennem

hos Landsknægte, hvis Drabelighed fandt Behag i sligt Bevis for, at de ikke kendte til Kulde.

Hvo, der ellers ønskede Spalter, var henviste til et af to. Enten kunde de fore Hosespalterne med andet Tøj; men dette ansaa dog for mindre smukt og var i Strid med den gamle Regel, at Hosen skulde være det inderste Stykke. Eller ogsaa kunde de jo gøre Hosen selv til Undertøjet og saa anbringe et spaltet og udskaaret „Overtøj“ udenpaa. Denne Skik sejrede, og snart gik alle, der gjorde Fordring paa at være passende klædt, med saadant „Overtøj“ fra Hofte og ned mod Knæet (Fig. 36—38 og 56).

I Virkeligheden var dette Overtøj jo ikke andet end Broge, der var komne igen, blot saa gennemskaarne, at de tog sig ud som en Række brede Baand fra Hofte til Knæ. Datiden selv skulde imidlertid af Anstændighedshensyn vel vogte sig for at benævne dem Broge. De kaldtes altid for „Overtøj“, hvorved de jo betegnedes som kun Hosetilbehør.

Hoser med gennemskaaret „Overtøj“ var i bestandig stigende Yndest i Norden til henimod Aarhundredets Midte. Ser vi f. Eks. Fortegnelserne over Gustav Vasas og hans Sønners Klæder fra denne Tid, saa viser de os en Mængde „Overtøj“, medens der slet ikke nævnes de gammeldags „Broge“, og kun omtales et eneste Par „Bukser“¹. Men da ved Aarhundredets Midte den sidste Kjortelflig svandt, idet Kjortelen blev til en blot og bar Trøje, stod man overfor en Form af Dragt, der med Rette maatte forekomme Datiden stødende. Man trængte aabenbart til

Fig. 54. Hoserne falder ned under Bevægelse. Figur i et Kalkmaleri i Herstedvester Kirke paa Sjælland. (Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet i København.)

Fig. 55. En Mand ligger under for Lasten.
Kalkmaleri i Herrested Kirke paa Fyn.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

man udvidede „Overtøjets“ Spalter, saa at der tilsidst ikke blev andet Dække tilbage end smalle Strimler, der som løse Ballonbaand hang ned fra Bæltetstedet til Knæet. Samtidigt udposede man selve Hoserne, idet man noget under Hofterne gav dem en aldeles overdreven Vidde og lavede dem af tyndt Stof, saa at de hang ud af alle Spalterne. Ifølge Tyngdens Lov sank de ned og slæbte som Skørter efter den, som bar dem, medens Hoftepartiet ofte frembød et højst anstødeligt Skue (Fig. 57 og 58).

Moden bragtes til Danmark ved Pinse 1555 af nogle Landsknægte, der skulde tjene ombord paa Flaaden¹. Det første Indtryk var et blot latterligt, og Folkevittigheden sammenlignede straks dette nye, flagrevorne Klædebon med Pjal-

Erstatning for det Nedhæng, som man var gaaet Glip af. Paa den anden Side var det Hosernes medfødte Særret at vise Legemets Form. Af disse to modsatte Strømninger fremgik da det besynderlige Klædningsstykke, som Datiden kaldte for „Pludderhoser“. Hensynsløst og modsigende allerede i sin Oprindelse, gengav det Legemets Form foroven og endte som Skørt forned.

Klædningsstykket opstod, idet

Fig. 56. Johan Ernst af Sachsen Coburg 1546.

(Efter Lucas Cranach.)

terne om Benene paa Tyve, der hang i Galgen. Men Eksemplet smittede hurtigt, først hos Hofsinderne¹ og dernæst med rivende Fart nedefter. Allerede et halvt Aar efter maatte Sjællands Biskop med Sorg udbryde: „Den Hosedjævels Ild brænder allerede mange Steder her i Danmarks Rige og tændes op jo mere og mere“.

Hvad der forargede ved disse Pludderhoser var et dobbelt. Det var for det første den utrolige Mængde Tøj, som brugtes dertil.

Fig. 57. „Bryllupsgæster“ 1553.
(Efter H. Aldegrever.)

Nu er alle Ting vendte omkring,
Høviskhed agtes for ingen Ting.
Af Synd og Ondskab monne hver Mand sig rose,
Kaabe er Kjortel, og Kjortel er Hose.
Man monne mere i et Par Hoser skjære,
End tilforn i et helt Par Klæder monne være“.

hedder det i et Digt fra hin Tid. Og endnu tydeligere udtrykkes det samme i Biskop Peder Palladius' fyndige Sprog: „En ung Bengel eller Spyttegjøg skal nu, længe førend det gule vokser af Næbet paa ham, have flere Penge til et Par Hoser, end hans Fader havde Behov til sine Bryllupsklæder. For mig er tilkendegivet, at det nu er almindeligt at købe 20, 30 eller 40 Alen Silke og Sajen til Underfoder og Helvedes Flammer. Men“ — tilføjes

der lunt — „hvorledes man kommer det deri, der lader jeg Skræderne sørge for; jeg holder saa for, at de beholde vel ogsaa deres Del deraf“.

Et mere folkeligt Udtryk fik Misbilligelsen i Præsten Rasmus Reravius' Ord til Ungdommen:

Mangen slem „Omflat“ [Laban] man finde maa,
 Der tør drage saadanne Hoser paa.
 Forlumpet, forhakket, saa lange og vide,
 At deri kunde vel lange Tide
 En fed So ligge med alle sine Grise
 Og deri puste, stønne og f...¹.

Fig. 58. Tyske Landsknægte-Førere.
 (Efter Jost Amman.)

Brodden i disse Ord ligger ikke, som man nu vilde tro, i det sidste Udtryk. Det betegnede for Datiden kun en ærlig Sag. Men det ugudelige i Moden laa i denne himmelraabende Overdrivelse, baade hvad Rumfang og Spalter angik, der syntes at forudsætte en Evne langt ud over den Mennesket af Gud nu engang tilmaalte.

30—40 Alen var dog kun Begyndelsen i Raseriet. Selv i Danmark drev man det til i et Par Hoser at have „80 Alen, mere eller mindre, hvoraf otte til ti Mennesker kunde have haft nok“².

Andetsteds gik man langt videre. I Tyskland berettes om Hoser, hvortil var medgaaet 130, ja indtil 200 Alen¹. Hvor der regnedes med saadanne Størrelser, glippede tilsidst Evnen til at opdage Forskel; man modtog kun et ubestemt og fortlumende Indtryk af noget uhyre. Denne Tallets bedøvende Klang udtrykte en Landsknægt ret træffende, da han havde købt sig 99 Alen Tøj til Hoser, og blev spurgt om, hvorfor han ikke havde taget lige 100. „Nej“, svarede han, „thi ni og halvfemsindstyve er et langt Ord, som falder vel i Landsknægtes Munde, men Hundrede er et stakket Ord og falder ikke saa vel, ej heller saa stolt og hovmodigt i Talen.“

Det var i Reglen dyre Stoffer, der anvendtes til Pludderhoserne. Hvo, der var i Stand dertil, bar Silke til flere Kroner Alen. Man forstaar derfor tilfulde, at den hele Mode kunde vække Betænkelighed hos enhver, der saa alvorligere paa Sagen. Ikke uden Grund kaldte Christian den Tredje disse Hoser med det bitre Navn: Von Hus, Von Hof². Et vel udstyret Par svarede i Værdi til flere Bøndergaarde.

Men foruden denne pekuniære Side frembød Sagen en anden af fuldt saa mislig Art. Det hele Klædebon var i høj Grad anstødeligt. Peder Palladius siger: „Vore unge Kompaner lade gøre Kilen forpaa med Helvedes Flammer og Klude umaadelig stor, [saa] at Djævelen sidder og koger [o: kigger] der ud paa alle Sider, aleneste til Forargelse og et ondt Eksempel, ja arme, vanvittige og uskyldige Piger forledes og forlokkes deraf . . . . Man siger for sandt, endog jeg har ikke selv set det, at i dette Aar en mægtig Mands Søn skulde have ladet sig gøre tre Kiler paa saadanne Pludderhoser. Jeg haver stort Under derpaa, at Jorden ikke har opslugt saadant et overgivent og gudsforгааende Menneske“³.

Det var maaske næppe ganske tilfældigt, at denne uvorne Mode baade opstod og kun trængte ret igennem indenfor de Landomraader, hvor Luthers Lære var bleven forkyndt. Med Sorg maatte man tilstaa, at „dette utugtige og uærlige Klædebon ingen Steds i noget Land findes saa almindeligt og saa forfærdeligt som i de samme Lande og Stæder, udi hvilke Gud har udøst sin

Naade og har ladet prædike sit hellige Ord og rene Evangelii Lærdom. Hvo, der har Lyst til at skue saadan ufledig [o: skarnsagtig] Kludedjævel, han tør ikke lede efter dem i Pavedommen. Men gaa han i de Stæder og Lande, som nu nævnes lutherske og evangeliske, dør fanger han dem at se noget nær Hus fra Hus indtil paa den højeste Vederstyggelighed og Væmmelse“¹. I Frankrig spillede den hele Mode saa godt som ingen Rolle².

Men saa meget des mere Grund var der da for den lutherske Gejstlighed til af al Kraft at bekæmpe Ondet. Rundt om prædikede Præsterne derfor imod Pludderhoserne. I Tyskland udgav Biskop Musculus et særligt Stridsskrift, hvori han godtgjorde, at Uvæsenet skyldtes en enkelt, i høj Grad ondsksfuld Djævel, „Hosedjævelen“. I Danmark oversatte Sjællands Biskop, Peder Palladius, Skriftet og ledsagede det med en fyndig Efterskrift, afpasset efter danske Forhold. Bogen haves endnu og bærer den malende Titel: „En Formaning og Advarsel mod den lappede og forkludede Hosedjævel“.

Dog, hvad hjalp al Prædiken og Skriven? Den udsendte Djævel hovérede øjensynlig og drev aabenbar Gæk med Prædikanterne. Biskop Musculus beretter selv, hvorledes det gik en af hans egne Præster. „Som han havde prædiket haardeligen og drabeligen paa Prædikestolen mod disse utugtige, forkludede Hoser, gjorde samme Hosedjævel ham det til Spot og Trods, at han hængte den anden Søndag saadanne lumpne Hoser tværtover fra Prædikestolen“.

Ogsaa i Danmark drev Hosedjævelen Gæk med Prædikanterne. Vel hængte han ikke her de „lumpne Hoser tværtover fra Prædikestolen“, men han gjorde det, som næsten værre var. Han indskød den Maler, der for fromme Folks Penge og Menigheden til Opbyggelse skulde afmale de hellige tre Konger i Estruplund Kirke i Nørrejylland, den gudsforgaaende Ide: at afbilde dem paa Kirkens Kormur — i skinbarlige Pludderhoser (Fig. 59). Medens hine ophængte Pludderhoser i Biskop Musculus' Menighed forlængst er forsvundne, sidder den letfærdige Hosedjævels Jærtegn i Danmark den Dag i Dag endnu synligt for Hvermand.

Tilsidst lader det til — hvis man tør tro de tvende Bisper — at Bevægelsen er vokset selve Djævelen over Hovedet. „Som man siger for vist, at nu en kort Tid forleden var en frommer

Fig. 59. De hellige tre Konger i Pludderhoser. Kalkmaleri paa Kormuren i Estruplund Kirke i Nørrejylland.

(Efter Akvarel af Eigil Rothe (1899) i Nationalmuseet i København.)

Mand hos en Maler og bestilte sig en Tavle [et Maleri] og bad, at han vilde male Dommedag derpaa med stor Alvorlighed og Gruselighed, og besynderlig, at han vilde male Djævelen paa det allergrummeste. Og Maleren gjorde sin allerstørste Flid dertil og

malede Djævelen paa det allergrummeste med saadanne formale-dide [ɔ: forbandede] Hoser med Overtøj, ligesom de unge Kompaner nu drage dem. Da er Djævelen kommen og gav den Maler en vældig Kindhest og sagde, at han havde gjort ham Vold og Uret, at han saa havde malet ham. Thi han sagde sig aldrig at være saa grum og gruselig, som han havde afkontrafejet ham med de pjaltede Lumpehoser eller Vadestøvler“.

Under disse Forhold var der kun et yderste Middel tilbage, som Gejstligheden ogsaa ivrigt opfordrede til at anvende: den verdslige Magt maatte række den aandelige en hjælpsom Haand, bruge Sværdet, hvor Ordets Hørelse ikke var nok for de forstokkede Sind.

Regeringen lod sig i flere Lande bevæge hertil. Men Magten maatte anvendes med Snildhed, thi saa godt som alle de Forbud, der i hin Tid ellers var udstedte mod Overdrivelser paa Klæde-dragtens Omraade, havde kun ført til, at den forbudne Frugt fristede endnu mere. Det er interessant at lægge Mærke til, hvorledes man her, paa dette ene Punkt, hvor Faren ogsaa var mest overhængende, virkelig hævede sig et Øjeblik til at se klart, forstaa, hvad der ellers ikke var gaaet op for Tiden, at en Mode ikke lader sig besejre ved Magt, men kun ved Latter.

I Stedet for disse unyttige Trusler med legemlige Straffe, Fængsel og Bøder, anvendte man da her for første og sidste Gang i det 16de Aarhundrede et virksomt Middel. Allerede Biskop Musculus havde vist sig snedig som en Slange, da han opfordrede Øvrigheden til at „bestille en Hob skalkagtige Dreng, der kunde løbe efter Folk med Pludderhoser som efter Havtrolde og Fastelavnsgække“, og desuden „lade de unge Dreng paa Gaden kaste Skarn paa dem, og Pigerne desligeste raadne Æg“. Kurfyrst Joachim af Brandenburg tog Sagen paa lignende Vis, da han lod tre Landsknægte med Pludderhoser gribe og anbringe i et stort, aabent Bur med Tremmer for. Her maatte de sidde og lade sig vise frem i tre Døgn, medens efter Kurfyrstens Befaling en Violinspiller forhøjede Munterheden hos den tilstrømmende Mængde ved et staa udenfor Buret og stryge paa sin Fedel. Et andet Sted gav Regeringen Befaling til, at Bølden

og hans Svend samt Rakkeren og hans Dreng skulde være klædte i Pludderhoser af allermost overdrevne Art. I Danmark endelig anvendte Christian den Tredje et Middel, der ganske vist nærmede sig stærkt til Vold, men hvorved Latteren dog i endnu højere Grad paakaldtes. For at helbrede sine Herremænd lod han anbringe paa Gader og Stræder Betjente med Knive, der ved et Par velrettede Snit gjorde

Klædebonnet endnu mere flagrevornt og mangelfuldt som Dække, end oprindeligt paa-tænkt. Ved saadan of-fentlig Sundhedspleje lykkedes det Kongen at faa Bugt med Ondet og formentlig atter vække hos sine Undersaatter „Lysten til god, tarvelig Skik“¹.

I Sverige synes Sagen at være bleven tagen paa en hel anden Maade. Her vides ikke at være blevet udstedt noget Forbud eller truffet

andre Forholdsregler. Vi ser tværtimod Gustav Vasa som gammel (Fig. 33, Side 38) iført spaltet „Overtøj“ og Erik den Fjortende paa et Billede fra Aar 1562 fremstillet med virkelige Pludderhoser (Fig. 60). Maaske har netop dette, at Kongerne gav Tonen an, bidraget til at holde Moden indenfor nogenlunde passende Grænser. De Pludderhoser, som Erik den Fjortende er iført paa

Fig. 60. Erik den Fjortende. 1562.

Billedet, er i hvert Fald kun lidt overdrevne og naar ikke læn-
gere end til Knæene.

Pludderhoserne havde ført det sidste, afgørende Bevis for Nød-
vendigheden af til kort Dragt at bære de gammeldags Broge. Noget
efter Aarhundredets Midte afskaf-
fedes da de løsthængende Baand
(„Overtøjet“), og virkelige Broge
indførtes paany. Nu som før lød
imidlertid Navnet usømmeligt som
Betegnelse for et synligt Klæd-
ningsstykke. Man omdøbte dem
da til „Bukser“ og bar dem uge-
nert under dette nye Navn. Endnu
i Aaret 1548 forekom i Gustav Vas-
sas Klædekammer, paa en enkelt
Undtagelse nær, lutter „Overtøj“.
Blandt Peder Oxes Efterlæden-
skaber († 1575) nævnes kun to
„Overtøj“, Resten er „Bukser“¹.

Fig. 61. Grev Egmont.
(Efter Simon de Passe.)

Som sædvanligt ved slike Over-
gange begyndte man ved Genind-
førelsen af Benklæderne med at
gaa til Yderligheder. De første
„Bukser“ var ganske vist kun
korte for og bag, men stod til
Gengæld ud til alle Sider som to
trivelige Græskar (Fig. 61 og 64).
For at de ikke skulde tabe deres

Huld, brugte man at udstoppe dem med Krølhaar; „tre Kalve-
skinds Fæhaar til hvert Par“ var Reglen². En varm Overgang
for dem, der kort forinden havde gaaet med Pludderhoser.

Senere tabte Bukserne lidt efter lidt deres oprindelige Fylde.
Inden man dog gik helt over til at lade dem falde i deres natur-
lige Folder, dækkede man dem fortil, idet man lod Trøjen fra

Halsen og ned over Underlivet skyde kamformigt fremad (Fig. 39 og 62). Det er den samme Form, som endnu har holdt sig i de sydligere Landes Polichinel-Figur og i Begyndelsen af det 20de Aarhundrede atter er bleven moderne som Kvinde-dragt. Datiden kaldte det for „Gaasemaver“. I Norden synes disse at have spillet en vis Rolle henimod det 16de Aarhundredes Slutning. Præsten Niels Arctander anfører i sin Ligtale over

Fig. 62. Deltagere i Festtog.
(Efter J. de Ghein.)

Niels Viffert som en særlig Ros, at den afdøde ikke skøttede om „de forbandede, lange Pibekraver (Ruer), de store, hængende Buge“ og anden saadan overdaadig Dragt¹.

Inden det 16de Aarhundredes Udløb naede man til den Form for Knæbukser, der i de følgende to Aarhundreder skulde være den herskende. Hermed var deres Overvægt sikret. Siden da har Benklæder udgjort en overalt anerkendt, nødvendig Bestanddel af den evropæiske Klædedragt. Kun i Skotland forsøgte den keltiske Stamme en lidet betydende Modstand til Gunst for deres gamle Klædebon, Skørtet.

Renæssancen gennemførte Knæbukserne som synlig Beklædningsgenstand, fælles for det kultiverede Evropa. Det næste store Udslag af de nye Folkeslags Aand, den franske Revolution, forlængede dem fra Knæet ned til Foden.

Henimod Aar 1900 viste Knæbenklæderne sig atter som „Sportsdragt“.

En Følge af Benklædernes Gennemførelse i det 16de Aarhundrede blev Brugen af Lommer. Tidligere havde man baaret, hvad man ønskede at have hos sig, i en Pung eller Pose, der hang ved Bæltet, gerne paa højre Side. Men da nu Benklæder som Yderdragt blev almindelige, fandt man paa at anbringe et Gemmested i dem. Ideen var ikke helt ny, for saa vidt man i Frankrig alt fra det 11te Aarhundrede kan paavise en Kjortel med Lomme, og saadanne findes, om end meget sjældent, omtalte i den senere Middelalder. Men lidt efter Midten af det 16de Aarhundrede blev det almindelig Skik og Brug at have Lomme. De runde, udstoppede Bukser var som skabt til slige Bekvemligheder. Udvendig kun lidet synlig, dannede Lommen her om Sommeren en kærkommen Luftspalte mellem det meget Krølhaar, om Vinteren en lun lille Rede for forfrosne Fingre. Intet Under, at de hurtigt trængte igennem.

Men næppe blev Lommerne almindelige, førend man opdagede, at de var i høj Grad farlige. Nu kunde jo enhver uden at vække Mistanke komme en nær paa Livet og saa pludselig trække en Dolk eller Pistol op af Lommen og gøre det af med en. Og hvo i Alverden var nu mere i Stand til at se, hvem der var Tyven, naar denne ikke længere behøvede at gaa med Kosterne i Haanden, men straks kunde forputte dem i disse hemmelige Kældere! Af disse Grunde rejste der sig da en Storm mod Lommerne. I Tyskland nøjedes man med at udskælde dem for „Tyveposer“ (Diebsäcke). I Frankrig blev det ved Forordning af 1563 ligefrem forbudt at bære Lommer af Hensyn til Faren for Snigmord¹. De miskendte Lommer tyede under disse Forhold for en Stund til Ærmerne, indtil det endelig blev dem tilladt at vende tilbage til deres Hjemsted, Benklæderne, som de siden ikke har forladt.

Det er rimeligt nok, at de samme Svingninger i Betragtningmaaden, der fandt Sted i det øvrige Evropa, har haft deres tilsvarende i Norden. Vi er imidlertid ikke nu i Stand til at paavise dem i det enkelte. Vist er det kun, at Lommer tidligt blev almindelige heroppe. Aar 1589 omtales de i Helsingør som noget dagligdags, der ikke trænger til nærmere Forklaring: „Tyven bekendte“, hedder det i Stadens Tingbog, „at han saa Vippen af Pungen hænge udenfor Bukserne paa Johan Frederiksen, og som Johan skulde gaa ud af en Dør, saa samme Tyv sin Lejlighed og listede Pung og Penninge af Bukserne“¹.

Interessant er det at lægge Mærke til, hvorledes man i de forskellige Sprog kom i nogen Forlegenhed med, hvilken Benævnelse man skulde give Lommerne. I Reglen synes man at have foretrukket at lade dem arve Navnet efter den frit hængende Beholder: „Pung“, „Pose“, „Taske“, der tidligere bares ved Bæltet. Paa Fransk og Engelsk kaldte man saaledes en Lomme for „Pung“ (Fransk: poche, Engelsk: pocket), paa Hollandsk for Zack, paa Tysk for Tasche. Paa Dansk kaldte man dem først for „Taske“.

Mange, der laa i Skarn og Aske,
De have nu Guld og Penninge i Taske,

hedder det i et Skuespil fra det 16de Aarhundrede², og i en Mængde Ordsprog er denne Ordets tidligere Betydning bevaret. Senere trængte den, vistnok fra Italien stammende, Benævnelse „Fik“ igennem, der endnu benyttes i Sverige og det nordlige Norge. I Danmark og det sydlige Norge derimod sejrede den lune, hyggelige Benævnelse: „Lumme“. Hvor varmt der kunde være i en saadan synes at fremgaa af de nu forældede Tillægsord: „lummebagt“, „lummestegt“. Disse tabte sig, og større Kølighed indtraadte, da Lummerne udvandrede og efterhaanden befolkede ogsaa Trøje, Frakke, Vest. Herved blev baade Lyd og Lukke mere aabent. Lumme blev til Lomme. Den hele Udvikling fra det 16de Aarhundrede til vore Dage er tydeligt gengivet i Benævnelsen paa dem, der vilde slige-Gemmer til Livs. Hvad

man oprindelig kaldte en „Taske“- eller „Pung-Snider“ blev siden til en „Lumme-Søger“, i vore Dage: en „Lommetyv“¹.

6

Naar man nu overser det lange Tidsrum, lige fra Oldtiden indtil Midten af det 16de Aarhundrede, i hvilket Hoserne uafbrudt og saa godt som uforandrede har tjent til Beklædning, saa undres man uvilkaarligt over Kulturudviklingens Langsomhed.

Fig. 63. En Mand trækker Hoser paa.

(Efter en Tegning i et Håndskrift fra omkring 1450 i Kalmar Skole-Bibliotek.)

Thi de frembød store Ulemper. Først og fremmest var de ikke beregnede paa at skiftes. Som ethvert andet Yderklædningsstykke brugte man dem saa længe, til de blev aflægs. Og Beholdningens ringe Størrelse viste noksom, at det ikke var Hensigten at lade dem holde Hviledage. Hvor vi kan kontrollere det, gik der lange Tider hen, stundom Aar imellem, at vedkommende anskaffede sig nye Hoser; og altid var det kun et, højst to Par ad Gangen². De uformuende Skolebørn i Sorø, der nød kongeligt Underhold, var gunstigt stillede, for saa vidt de erholdt to Par Hoser om Aaret, et Par tykke ved Mikkelsdag, et Par tynde ved Pinsetid. Gustav Vasa og hans Børn havde

hver især ligesaa mange Hovedbeklædninger som Hoser³. Peder Oxe ejede til seksten Kjortler kun syv Par Hoser eller rettere Strømper, som de paa hans Tid var gaaede over til at kaldes⁴. Endnu langt ind i det næste Aarhundrede lader Sporene sig forfølge. Ingeborg Rosenkrans, død 1636, efterlød sig saaledes ialt tretten Par Handsker, men kun fem Par Strømper⁵.

Foruden denne store Ulempe havde de en anden, der heller ikke var ringe. De sluttede ikke fast til Benet, men var lavede af svært Stof, der, da det ikke var elastisk, maatte have omtrent samme Vidde overalt. Dette stødte dog kun Synet. Men det

umagelige Stof havde desuden Sømmensyninger, hvor Folderne af Skønhedshensyn vendte indad. Som en Pind langs Foden skar og gnavede disse, naar man bevægede sig.

For Varmens og Holdbarhedens Skyld var det især to Slags Stof, der anvendtes til Høser: Klæde og Læder. „Halvanden Alen Engelsk [Klæde] til et Par Hoser“ er et staaende Udtryk i det 16de Aarhundrede. Fra Kongen og Dronningen til de lavest stillede gik alle med Klædes Hoser, om end naturligvis af forskellig Finhed¹. Ser vi til udenlandske Forhold, f. Eks. til Skotland, saa gentager det samme sig. I Maria Stuarts Regnskaber fra lidt efter Aarhundredets Midte er det en stadig Udgiftspost: To Alen skotsk Klæde til Hoser til Dronningen².

Kun ved enkelte, festlige Lejligheder brugte man Hoser af Fløjel eller Silke. Herluf Trolle efterlod sig saaledes et Par Fløjls Hoser, Peder Oxen nogle af Silke³. I November 1559 fik den gamle Gustav Vasa sig syet et Par af Silkeatlaske⁴. Det var mest Kvinder, der kunde bruge dem af saa sart et Stof. De fleste bekendte Damer fra Aarhundredets Midte besad flere Par saadanne, især af rødt Fløjel. Mænd, der maatte være forberedte paa at bære dem udækkede i Regn, foretrak i Reglen selv til Fest det mere haardføre Klæde.

Til Vinterbrug eller i daarligt Vejr var intet saa hensigtsmæssigt som Læder. Læderhoser brugtes baade af Mænd og Kvinder. Gustav Vasa besad den efter Datidens Forhold storartede Forsyning af ikke mindre end 35 Par Læderhoser⁵. Andre nøjedes naturligvis med langt mindre. Aar 1548 hører vi tilfældigt, at Dronningen af Sverige fik Hoser af Raadyrskind⁶. I Sommeren 1556 fik de danske Prinsesser røde Læderhoser⁷. Udgiften til „Hoseskind“ var i Aarets Løb ikke ringe, hvor mange skulde forsynes. Aar 1563 betaltes f. Eks. ved det danske Hof 1720 Kroner for Hoseskind og Sadelmagerarbejde⁸. Endnu ind i det følgende Aarhundrede træffer vi en gammeldags Husmoder, der holder paa, at hendes Barn, der skal i Sorø Skole, bør udstyres med Læderhoser⁹.

Man vilde tage fejl, hvis man tænkte sig disse Læderhoser i Lighed med et Par langskafte Støvler i Nutiden. De var ofte

af det fineste Skind og aldrig sværtede som nu til Dags. Man havde dem i alle Farver: hvide, brandgule, kødfarvede, røde, rosinfarvede og papegøje grønne¹. Men hvor smukke de end kunde være, de led af samme Mangel som de Klædes. Naar de i længere Tid havde været brugte, kunde de ikke med Rette kaldes rene, og Ulykken var, at de ikke lod sig vaske.

Den første store Forandring heri skete, da omtrent ved Aarhundredets Midte Priserne paa Linned sank saa betydeligt. Det blev da almindeligt, hvad tidligere havde været anset for en storartet Overdaadighed, som end ikke altid Konger tillod sig, at gaa med Linnedhoser om Sommeren. Fordelene ved disse var indlysende.

Det er interessant at se den Iver, hvormed Tiden greb dette længe savnede Gode. Kaster vi saaledes et Blik paa Forholdene ved det svenske Hof 1554, saa viser de os Gustav Vasas unge Dronning, Katharina Stenbock, i en sand Begeistrings Rus over de nye Forhold. Paa Stockholm Slot udleverede hun otte Alen fint hollandsk Lærred til at lave „Linhoser“ af til Kongen og tretten Alen til de „unge Herrer“. Da man kom til Gripsholm i Juni Maaned, tog hun tolv Alen til sig selv og „Frøknerne“ til samme Brug. I Juli Maaned fik Kongen atter ti Alen, Frøknerne seks og „lille Magnus“ halvanden Alen. I Oktober endelig paa Kopperberget udtog hun igen et Stykke hollandsk Lærred til Linhoser for sig og Frøknerne². Et saadant Forbrug vilde blot et halvt hundrede Aar tilforn være blevet anset for en Umulighed.

Ganske lignende Forhold lader sig iagttage i Skotland. Nogle Aar efter kunde Maria Stuart paa een Gang af 18 Alen hollandsk Lærred lade sig forfærdige omtrent 30 Par Linhoser, en Forsyning, der med korte Mellemlum siden stadigt forøgedes³.

Iveren forplantedes nedefter. Aar 1582 anskaffede saaledes den unge Holger Ulfstand sig paa sin Rejse i Tyskland paa een Gang 7 Par Lærreds Sokker⁴. Fire Aar efter kunde det bestemmes i Fundatsen for Sorø Skole, at hver af de fattige Elever en Gang om Aaret skulde have et Par Linnedhoser i Foræring⁵.

Brugen af Lærredshoser holdt sig endnu ned i det 17de Aarhundrede. Ingeborg Rosenkrans, død 1636, efterlod sig saa-

danne¹. Aar 1669 omtales de som fremdeles brugelige i Danmark².

Der kan næppe være nogen Tvivl om, at denne Udvikling vilde være endt med, at man havde brugt Linhoser ikke blot om Sommeren, men om Vinteren tillige under Klædes- og Læderhoserne. Saa vidt kom det imidlertid ikke. Det opnaaede Gode krydsedes af et nyt, et endnu større Fremskridt paa Tilvirkningens Omraade.

Alle de syede Hoser led fremdeles af to Ulemper, deres Mangel paa Elasticitet og det umagelige ved S sammensyningerne. Begge disse Mangler ophævedes ved det 16de Aarhundredes største Opfindelse paa dette Omraade: Strømpestrikingen.

Det gaar med denne Opfindelse som med saa mange andre. Det, der først og fremmest undrer, er ikke, at den skete, men at den ikke var sket længe før. Strikning havde været kendt i Aarhundreder. Allerede i det 12te Aarhundrede strikkede man i Frankrig Handsker; senere strikkede man ogsaa Huer. Og dog gik der tre hundrede Aar hen, førend man fandt paa det tilsyneladende saa simple, at tilvirke Hoserne paa lignende Vis.

Tre Lande kæmper om Æren af at have opfundet Strømpestrikingen: Italien, Frankrig og Spanien. Florents vides at have begyndt paa at filere Damehoser. Ordet „Tricot“, hvormed de strikkede Hoser benævnedes, er uden Tvivl af fransk Oprindelse. Det første Par endelig, om hvilket Historien melder, kom fra Spanien³. Kort før sin Død (1547) modtog nemlig den engelske Konge Henrik den Ottende fra Spanien et Par strikkede Silkehoser, der med Rette vakte Forbavselse som noget ganske enestaaende. Hans Søn, Eduard den Sjette, ejede ligeledes kun eet Par, ogsaa fra Spanien. I Frankrigs Historie henlægges Indførelsen af strikkede Silkehoser enstemmigt til Aar 1559, da Henrik den Anden under Festlighederne i Anledning af Freden i Câteau Cambresis for første Gang optraadte i et Par saadanne. End ikke Festlighedernes sørgelige Slutning, Kongens bratte Død, da han under Turneringen fik et Lansestød i Hjelmens Visir, har formaaet at udviske Erindringen om hin vigtige Begivenhed⁴.

Den af Europas Herskere, der imidlertid fik mest Betydning for den nye Opfindelse, var dog sikkert Dronning Elisabeth i England. Ikke blot var hun, saa vidt vides, den første Kvinde, der bar strikkede Hoser, men hun gjorde tillige alt for at gøre Opfindelsen saa frugtbringende som muligt. I Begyndelsen drevs Strikningen blot af Mænd. Aar 1564 udøvedes den saaledes i England alene af William Rider. Men med stor Iver tvang Dronningen igennem, at Kunsten skulde læres af mange og fremtidig være en kvindelig Syssel. Under hendes Opmuntring begyndte da Strikningen, ikke blot med Silketraad, der i Følge Sagens Natur altid maatte blive kostbar og kun have ringe Marked, men først og fremmest med Uldgarn. Det var en udsøgt Opmærksomhed og det bedste Bevis for hendes Bestræbelsers Kraft, da man ved hendes Indtog i Norwich 1579 ikke sendte hende blomsterstrøende Børn i Møde, men havde opstillet en dobbelt Række Smaafiger, hvoraf den ene spandt Uldgarn, den anden strikkede Uldstrømper.

Dronning Elisabeths Bestræbelser kronedes med Held; hun tilkæmpede sit Køn en ny og rig Virksomhed. Havde hendes Blik været endnu videre, vilde det kunne være lykkedes hende at føje hertil Grundlæggelsen af Englands Maskin-Tilvirkning. Men paa dette Punkt laa Grænsen for hendes Fremsyn. Da Magister William Lee i Cambridge Aar 1589 opfandt „Strømpestrikestolen“, en kunstig Maskine, der i et Øjeblik kunde strikke flere hundrede Masker, var det ikke blot Strickerskerne, men Regeringen tillige, der efter Evne søgte at holde denne nye Fare nede. William Lee maatte flygte og tog efter Indbydelse af Henrik den Fjerde Ophold i Nordfrankrig, der blev Hovedsædet for Europas Strømpetilvirkning.

Opfindelsen naaede til Norden efter Pludderhosernes Tid. Som det vil erindres, afløstes Pludderhosernes „Overtøj“ af virkelige Knæbenklæder. Da altsaa Kunsten kom herop, var det ikke længere nødvendigt at strikke indbyrdes forbundne Hoser, der skulde dække Hoftepartiet. Det var nok, naar de blot naaede et Stykke op over Knæet. Denne nye Form for Hoser kaldte

man: Strømphoser¹, eller snart med det kortere Navn, der har holdt sig indtil vore Dage: Strømper.

Det var dog langt fra alt, hvad der nu kaldtes Strømper, der var strikket. Tværtimod, Folk i Almindelighed vedblev længe endnu at have Strømperne som i sin Tid Hoserne af Klæde, Fløjl, Læder eller Linned. Birgitte Gøyes Strømpeforsyning f. Eks. var Aar 1565, foruden de daglige af Klæde: et Par røde Fløjls, et Par sorte Fløjls, et Par sorte Damaskes og et Par af „Setteni“ (en Slags Silketøj)². Endnu en halv Snes Aar efter omtales blandt Mette Rosenkrans' Strømper ikke en eneste strikket³. Aar 1566 fik den lille Frants Gyldenstjerne lavet Strømper af Læder⁴. 1577 fik Arild Huitfeld syet et Par af Klæde for 3 Daler⁵. Aar 1605 bestemtes, at de fattige Skoledrenge i Ribe skulde have deres Strømper af laaddent Faareskind⁶. Linnedhoser holdt sig som ovenfor omtalt til langt ind i det 17de Aarhundrede.

Men det nye var der dog. Den Form for Strømper, der skulde fortrænge alle andre, banede sig langsomt, men sikkert Vej. Det første Par strikkede Strømper, der vides at være kommet til Norden, anskaffedes betegnende nok af Erik den Fjortende i Sverige. Aar 1559 var Silkestrømper for første Gang komne til Syne i Frankrig, Aar 1562 kunde Erik den Fjortende (Fig. 64) optræde deri i Sverige; det maatte siges at være meget godt fulgt med. Selve disse faa Aar havde imidlertid været nok til at skabe Konkurrence i Tilvirkningen og derved synkende Priser. De første strikkede Hoser havde været Kostbarheder. Nu kunde strikkede Strømper leveres til 60 Kroner Parret. Kongen anskaffede sig ogsaa straks fire Par⁷.

Adelen i begge Lande fulgte efter. Peder Oxe synes saaledes at have ejet strikkede Strømper, det samme gælder om Pontus de la Gardie⁸. Om den Anseelse, som strikkede Strømper nød, faar man et Begreb ved at læse et Brev af 1586 fra Johan den Tredje til Grev Brahe. Blandt andre vigtige Hverv, som Kongen paalægger ham, er ogsaa det at skaffe et Par af de bedste Silkestrømper, som Doktor Theophili Broder skal have bragt med til Sverige⁹. Endnu i Aaret 1626 fik en Mand i Helsingør ti Daler

Fig. 64. Kong Erik den Fjortende i Sverige.
(Nationalmuseet i Stockholm.)

til Laans paa
et Par Silke-
strømper¹.

Derimod hø-
rer vi i Norden
intet til den
Form for Ga-
lanteri, der i
Frankrig bød
altid at over-
ladesinudvalg-
te først at gaa
nogle Dage
med det nye
Par Silke-
strømper, før-
end man selv
drog dem paa.

Strikkede
Uldstrømper
trængte igen-
nem i Norden
samtidig med
dem af Silke.
Man havde tid-
ligere gjort
Forsøg paa at
„knytte“ korte
Hoser, Sok-
ker, som de
kaldtes, af
grovt Uldgarn.

Men denne
højest ufuld-
komne Tilvirk-

ningsmaade ophørte af sig selv, da Strikningen blev almindeligere.

Den sidste Gang „knyttede Sokker“ vides omtalte, er Aar 1566, da en dansk Adelsmand under Krigen skrev hjem til sin Hustru om at sende ham et Par saadanne til Lejren¹. At „knytte“, kniple og sprange (brodere) havde før været den kvindelige Ungdoms næste Fag, naar det begyndte at gaa flinkt med Syningen². Nu føjedes hertil et nyt, det at strikke eller, som man gerne kaldte det, at „binde“. „Den 23de August 1587 fik jeg Brev fra min Søster Kirstine med et Par Strømper, bundne og gran ferdit [helt færdige], Gud være med hende!“ skriver en fattig Student i sin Dagbog³. En saadan Gave var større, end vi nu tænker os, thi ogsaa Uldstrømper vedblev Aarhundredet ud at være mærkeligt dyre. Endnu i Aaret 1596 var den staaende Pris i Stockholm, og vel altsaa i hele Norden, for et Par Uldstrømper 8—12 Kroner⁴.

Vil man have en tydelig Maalestok for den Opsigt, som de strikkede Strømper vakte ved deres Fremkomst, og den Magt, hvormed de gjorde sig gældende, behøver man blot at lægge Mærke til enkelte af deres Virkninger. Her som altid førte Moden hurtigt til Overdrivelse. Det viste sig allerede i selve de nye Klædningsstykkers Antal. Vor Tid, der er vant til ganske anderledes høje Tal paa disse Omraader, har ikke ret nogen Følelse af, at Forholdet forandredes. Datiden derimod saa med Betænkelighed, at den gammeldags Tarvelighed, der Aaret rundt havde kunnet nøjes med et og samme Par Hoser, nu afløstes af en farlig Lyst til Afveksling, for hvilken tre, fire, fem Par Strømper ikke var for meget.

Mere iøjnefaldende for os er imidlertid en anden Form for Overdrivelsen. Arm- og Benbeklædning havde hidtil saa nogenlunde holdt Skridt sammen. Men nu var strikkede Strømper blevne indførte for Benenes Vedkommende; de maatte da bringes i Anvendelse ogsaa for Armenes. Forsøget udførtes virkelig i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede. Ligesom Benbeklædningen endte i Strømper og Sko, saaledes endte nu ogsaa Armbeklædningen i „Haandstrømper“ og „Haandsko“ (Handsker). Ingeborg Rosenkrans efterlod sig ikke mindre end ni Par „Haandstrømper“, medens hendes Forsyning af Fodstrømper kun udgjorde fem Par⁵. Aar 1611 maatte Christian den Fjerde

betale en ikke ubetydelig Regning for modtagne Nathuer, „Haandstrømper“ og „Støvlestrømper“¹. Moden synes atter at have tabt sig efter en Snes Aars Forløb.

Men hvad der ikke tabte sig, var Lysten til de strikkede Fodstrømper. Der maatte da sættes en Stopper for det stigende Forbrug, og Folket belæres om, hvem saadanne strikkede Strømper var bestemte for. Her møder os det mærkeligste Udtryk baade for den vakte Bevægelse og for, hvorledes denne tog sig ud, set med Tidens Øjne. Efter at man i Tyskland oftere havde gjort Forsøg paa at hæmme Uvæsenet ved Forordninger², skred endelig Christian den Fjerde til Aar 1636 for Hertugdømmernes Vedkommende at udstede Forbud mod Brugen af strikkede Strømper. Fremtidig maatte ingen uadelig Kvinde gaa med Silkestrømper. Borgemestres og Raads Hustruer og Døtre skulde som særlig Ære have Lov til at bære Uldstrømper, men Koner og Døtre af simple Borgere og Haandværkere maatte under ingen Omstændigheder understaa sig at bære strikkede Strømper³.

En Beklædningsgenstand, der Aarhundredet igennem havde været underkastet de samme Svingninger som Hoserne og Strømperne, var Strømpebaandene. Ved Aarhundredets Begyndelse forrettede de deres Tjeneste i det skjulte under Kjortelen og fastholdt prunkløst Hoserne under Knæet. Det var denne Tarvelighed, som Gustav Vasa senere forgæves søgte at kalde tilbage, da han som gammel af Sparsommelighedshensyn begyndte at gaa med Strømpebaand af „Kartek“ i Stedet for af Taft⁴. Men da Benbeklædningen blev fuldt synlig, rykkede Hosebaandene op til højere Værdighed. I Virkeligheden var de slet ikke mere nødvendige, for saa vidt de lange Hoser jo maatte fastgøres ved Hofterne. Men som Smykke kunde Hosebaandene tage sig ud, og de udvikledes hurtigt til sirligt bundne Sløjfer og Rosetter, helst af Silke og forsynede med gyldne Spænder.

Da Strømperne indførtes, voksede Baandene paany i Betydning. Dette laa ikke blot i, at Strømperne var korte og altsaa maatte fastholdes ved Knæet, men Brugen af de strikkede Strømper havde lært at stille store Fordringer til Benbeklædningens Glathed. „Stramt som Skindet paa en Tromme“⁵ skulde Strømpen

slutte om Benet, hvad enten den var syet eller strikket, og dette kunde kun opnaas ved Hjælp af Strømpebaandet. Mod Aarhundredets Slutning indførtes da meget brede og kraftige Strømpebaand, der som en Slags Bind om Benet paa een Gang skjulte Strømpens Begyndelse og forsvarligt fastholdt den (Fig. 65). En saadan Størrelse medførte nødvendigt forøget Udsmykning. I England var Strømpebaandene gerne pynkede med Metaldupper og Spidser, hvorfor de ogsaa

Fig. 66. Hosebaand med Dupper (points).
(Efter Fairholt).

hos Shakespeare benævnes *points* (Fig. 66). „Hans *points* gik op, nedfaldt

hans Hoser“. Denne Mode synes dog ikke at være naaet Norden. Først ind i det 17de Aarhundrede tabte Strømpebaandene atter i Omfang og Betydning, da man begyndte at ombinde Benet og fastgøre Strømpen ved Hjælp af Knæbuksernes nederste Rand.

Fig. 65. Christian den Fjerde som Barn.
Tegning af Magnus Petersen.
(Efter Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet.)

Den yderste Fodbeklædning i det 16de Aarhundrede var af Navn den samme som i Nutiden: Sko og Støvler. Nærmere set spillede disse imidlertid en ringere Rolle end nu til Dags. Fra Oldtiden af havde man været vant til at betragte det yderste

Fig. 67. Ludvig Munk. Tegning af Magnus Petersen.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

Lags Betydning blot som den at dække Fodsaalen, tage mod det værste Slid under Gangen. Opstaaet af Sandalen var det ikke alene sprogligt, at Skoen hos enkelte af de indvandrede Folk betegnedes som en blot Saal (Sko: Fransk = *soulier*, af *solea* Saal). I Virkeligheden var den Middelalderen igennem ikke stort mere.

Dette stemmede vel med den øvrige Benbeklædning. Indenfor Skoene bares jo Hoserne, af tykt Stof, Klæde eller Læder; de maatte i Regn og daarligt Føre skærme Fodens Overdel, tjene som en Slags Overlæder. I det Skoens Rande saaledes kun gik svagt op om Fodens Sider, blev det nødvendigt at fastholde dem under Gangen ved Baand omkring Anklen, Skoremme eller Skotvinger, som de kaldtes.

Denne Form for Sko svarede omtrent til de paa Færøerne endnu brugelige og anvendtes, som Fig. 67 viser, i det 16de Aarhundrede endnu ogsaa stundom af Landets øverste. De havde den store Fordel at kunne laves af enhver, der blot havde et Stykke Skind, en Kniv til at stikke Huller med, og Snor til Remme. Men hvor lette de end var baade at lave og at gaa paa, hvor stærke og hensigtsmæssige de end i mange Henseender kunde være, saa led de dog af to følelige Mangler. De dækkede ikke Foden synderligt mod Væde fra oven, og de var ens for alle, lod sig ikke rigt og pynteligt udstyre. Baade Folk, der skulde færdes Dagen lang i Søleføre, og de, der ved Fest kunde ønske at sætte bedste Fod frem, iførte sig da gerne anden Slags Skotøj.

Fig. 68. Kalkmaleri i Roskilde Domkirke.
(Efter Magnus Petersen.)

I Danmark hjalp Landarbejdere og Købstadalmuen sig til daglig med de solide og varme Træsko. Men saadanne brugtes den Gang saa lidt som nu i Sverige og Norge¹. Og det var naturligvis kun rent forbigaaende, at Moden i Norden som i det øvrige

Fig. 69. Kristi Himmelfart. (Skoene lades tilbage.)
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

Evropa omkring Aar 1400 en kort Stund gjorde Trætøfler til fornem Paaklædning (Fig. 68). De, der Middelalderen igennem vilde vise sig festklædte efter fattig Lejlighed, anvendte da den nærliggende Fremgangsmaade: paa Foden at drage Dobbeltthose. Det var vistnok denne ydre Fodhose af Læder, der af Folkets Flertal i Norden især hædredes med Navnet „Sko“, men af det forfinede Mindretal, i Danmark i det mindste, senere betegnedes blot som „Bondesko“². Den udmærkede sig fremfor den ovennævnte Bindesaal ved at have Fodens Form, dække den helt og

ikke behøve Baand. Den svaredé til Nutidens Galosche. I Middelalderen, i de lange Klæders Tid, var den vistnok ofte bleven brugt til ogsaa at stikke en bar Fod i, i det mindste om Sommeren, naar til Højtid Dobbeltthose blev for varm. At Sko af denne Art endnu i det 16de Aarhundrede ansaas for almindelig og passende Fodbeklædning for vandrende, kan ses af, at paa Billedet i Niels Hemmingsens Postille af Kristi Himmelfart (Fig. 69) er

Frelseren iført saadanne. De lades dog tilbage paa Jorden.

En meget forfinet Udløber af denne Art Sko, udstyret med solide Saaler, Snørehuller paa Siden og Broderi foroven, vides stundom at have været anvendt af den fornemste Gejstlighed i Middelalderen. Saadan varm Fodbeklædning

Fig. 70. Snøresko, der har tilhørt Biskop i Strengnäs Kort Rogge († 1501).

eguede sig ogsaa særligt for ældre, der timevis om Vintren skulde sidde eller staa paa et fliselagt Gulv i en iskold Kirke. De her gengivne to Pragteksemplarer (Fig. 70) har tilhørt Biskop Kort Rogge († 1501), der genopførte den afbrændte Domkirke i Strengnäs.

Men naar det var fint og hensigtsmæssigt at drage Dobbeltthose blot paa Foden, saa maatte det da være endnu finere til Fest at møde med hele to Par Hoser paa. At dette virkelig har været Skik blandt Bønder i Sverige, kunde synes at fremgaa af nogle af de fortræffelige Folkelivsbilleder, hvormed Maleren Mester Albert fra Stockholm omkring Aar 1500 har smykket Kirker,

især i Uppland. Paa et af dem, i Husby Sjutolfts Kirke, har han malet Kristi Fødsel og Hyrdernes Dans af Glæde paa Marken (Fig. 71). Hyrderne, der selvfølgelig er klædte som svenske Bønder paa Mester Alberts Tid, danser omkap med Gederne til Sækkepipe. De er højtidsklædte, iførte to Par Hoser. Og — et Træk, der sikkert viser Malerens Virkeligheds-Troskab — næsten

Fig. 71. Jesu Fødsel. Hyrderne paa Marken danser af Glæde.
(Malet af Mester Albert fra Stockholm i Husby-Sjutolfts Kirke i Uppland omkring 1500.)

alle har de ladet det ydre Par glide ned, saa at man kan se, at de ogsaa har to Par paa. Hvad Glæde var der ellers ved det?

To Par Hoser paa, et indre og et ydre. Maatte man saa ikke kalde det ydre Par for Støvler? Ja og nej. Det var ikke Støvler i Nutids Betydning, men kun deres Forløbere. Støvler i vor Forstand af Ordet blev egentlig først til i det 16de Aarhundrede.

Allerede selve Navnet Støvle (Stiefel, af *æstivalis*: sommerlig) peger hen paa en Oprindelse og Brug forskellig fra Nutidens. De brugtes hidtil kun af fornemme Folk som et Luksusstykke, en Slags Sommer-Overtræk til Skærm for lyse Hoser paa Jagt-ture eller ved Dans i fugtigt Græs. Det er højst sandsynligt, at det var saadan fine Støvler, der havde givet Anledning til den

Skik, vi nys saa for Sveriges Vedkommende, at Bønder mødte til Fest i to Par Hoser. De fine Støvler fik en forøget Anvendelse hos Folkets øverste, da henimod Midten af det 16de Aarhundrede først Linhoser og siden strikkede Strømper kom i Brug. Over saadanne var det næsten en Nødvendighed i Regn eller vaadt Græs at bære Overtræk.

Vi ser da ogsaa paa Portræter fra det 16de Aarhundredes Midte en stigende Tilbøjelighed til at bære „Støvler“. Allerede Gustav Vasa (Fig. 33) som gammel ses iført saadanne, der hænger i Folder som en Slags Sokker uden om et Par rimeligvis Fløjls Hoser. Men de til de nye fine Hoser og Strømper svarende Overtræk standsede ikke, førend de var naaet til at gaa helt op over Knæet. Som et godt Eksempel paa disse elegante „Støvler“,

der for enhver Kender i Datiden forraadte, at de dækkede over noget endnu finere, kan henvises til hosstaaende Portræt af Hertug Adolf af Holsten (Fig. 72). Brugen af disse lange Overtræk var — ligesom de Aarsager, der betingede dem — i stadig Tiltagen det 16de Aarhundrede ud og ind i det næste. Intet Under

Fig. 72. Hertug Adolf af Holsten.
(Efter Maleri paa Eutin Slot.)

da, at en nidkær Hustru som f. Eks. Fru Kirsten Lykke nok kunde ønske begge sine Mænd paa deres Ligsten i Kongsted Kirke (Fig. 73) udstyrede paa denne hæderlige Vis.

Fig. 73. Ligsten i Kongsted Kirke paa Sjælland
over:

Rigsraad Ejler Grubbe til Lystrup, Rigskansler,
1532 – 85.

Fru Kirsten Lykke, † 1630.

Niels Gyldenstjerne til Bjørnsholm, f. 1558.

Blev disse Overtræk efterhaanden næsten en Nødvendighed til Festbrug, saa maatte de blive det endnu mere til Krigsbrug. Fra den Stund, man ikke længer som fordem kunde regne paa den indre Hose som uigennemtrængelig, men bar den maaske af Fløjl, Silke, Linned, ja strikket, saa maatte den, hvor det virkelig gjaldt, dækkes af noget solidt. Selv et Par

Hoser af hjemmelavet Vadmel eller af Klæde, som man nu i Norden var begyndt mere almindeligt at bruge, maatte vise sig uholdbare og utilstrækkelige, naar man ugevis, ja maaske Maaneder igennem skulde færdes i opkørt Vejpløre, Moser og Snedriver, uden Mulighed for at skifte eller bloten Nat faa Laserner tørret. Det blev

derfor et stigende Krav, til Krigsudstyr at være forsynet med langskafede Støvler. Første Gang, vi hører Tale herom efter en større Maalestok, er i den nordiske Syvaarskrig. Da det Aar 1563 tegnede til et Vinterfelttog, maatte Frederik den Anden lade Hæren forsyne med Knæstøvler. Hver Skomager i Danmark fik Befaling til skyndsomst at sy ti Par¹. Lidt senere under

samme Krig skrev blandt andre Kristoffer Gøye hjem til sin Hustru om at skaffe ham et Par langskaftede Støvler. „Lad dem sy over mine egne Læster; de ligger i mit Kammer, og kan man skille dem ad bag i Hælen, derpaa kan Du kende dem“¹. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at de „Støvler“, vi ved disse Lejligheder hører Tale om, var Støvler i Nutids Forstand.

Overskuer vi alt, hvad vi hidtil har set om Brugen af Hoser, Sko og Støvler i Norden, saa tegner Gangen sig tydeligt i den hele Udvikling fra Oldtiden ned til vore Dage. Man begyndte med at lade det indre Dække, Hosen, være det egentlige solide, det, der skulde være af Skind eller Læder. Det stærke Slid under Foden gjorde dog tidligt Brug af særskilte, paabundne Saaler nødvendig. Denne Tilstand holdt sig temmelig uforandret hos Folkets brede Lag indtil det 16de Aarhundrede. Men saa lærte man Goderne at kende ved at bære magelige Hoser af blødere Stof, der tillige tillod at skiftes. Følgen heraf maatte nødvendig blive, at det svære, beskyttende Lag, Læderlaget, der hidtil havde udgjort det indre, Hosen, nu maatte forlægges til et ydre Lag, blive til Støvlen.

Omslaget foregik som sagt i det 16de Aarhundrede. Fra den Tid har Læderstøvlen med dens solide Saal og Hæl tilkæmpet sig en hurtig voksende Betydning. I det 17de Aarhundredes Begyndelse lagde den sig endnu først logrende, bredkravet ned, som om den venlig var villig til at omslutte det hele Ben, selv hvor det var tykkest. Saa rejste den sig trodsig, langskafet op, strittede bestandig videre, indtil den i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede, paa Karl den Tolvtes Tid, naaede sin fuldeste Førlighed. Som en vældig Læderbeholder, med lange Sporer bagud og Skyklapper foroven, syntes den at sigte efter at gælde for et selvstændigt Befordringsmiddel omtrent mellem Baad, Bærestol og Karosse.

Hele Evropa blev overvunden. Alle Mænd brugte nu langskaftede Støvler, Rytterstøvler med en Pandedusk foroven, dør, hvor Støvlen mødtes med Knæbukserne. Selv da den store, franske Revolution havde indført et nyt ydre Lag, de lange Benklæder, holdt de langskaftede Støvler sig fremdeles. Først efter Midten

af det 19de Aarhundrede maatte de vige, overvundne af ydre og indre Fjender. De lange Skafter viste sig nemlig upaalidelige, brød ud og blev selvstændige som Gamascher. Og samtidigt sneg det nye Stof, Kautschuk, sig frem, gjorde sig nyttigt baade som Elastikker og som vandtætte Galoscher, indtil der af den svækkede, lange Støvle snart ikke var stort mere tilbage end en almindelig Sko, blot med lidt høj Stævn om Vristen for og bag. For-

Fig. 74. Georg Spalatin 1543.
(Efter Lucas Cranach.)

melt blev dog Æren reddet ved den Bestemmelse i den foreløbige Fred: at fremtidigt skulde ikke blot Mænd, men ogsaa Kvinder være iført „Støvler“.

Medens Støvlen saaledes i dens forholdsvis korte Levetid har lært Lykens Ustadighed at kende, har Skoen derimod i hele dens historiske Udvikling bestandig holdt sig nærmere ved Jorden. Dens beskedne Opgave var jo ogsaa fra første Færd blot den at lade sig træde paa. Saa længe den som Bindsaal trofast røgtede dette Hverv, var den Hvermand tilpas. Det samme gjaldt delvis endnu, da den som dobbelt Fodhose eller som lun Snøresko søgte at værne mod Væde og Kulde. Men ogsaa den fik sin Rasetid, hvor

den stræbte efter at blive andet og mere. Og ogsaa den vistes sluttelig tilbage, beriget med dyrekøbte, bitre Erfaringer.

Skoens Rasetid falder i det 15de og 16de Aarhundrede. Medens Norden senere paa Støvlens Omraade gladelig gik med til alle Overdrivelser, holdt man sig den Gang for Skoens Vedkommende mere tilbage. Jordbund og Vejrlig heroppe fristede heller ikke til at vove sig altfor vidt ud. Dog lod de fleste af Besynderlighederne sig tilsyne ogsaa i Norden.

Skoens første Forvildelse foregik i det 15de Aarhundrede, da den anlagde sig en Snabel. Vi har tidligere set, hvorvidt denne

Mode blev dreven. Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var dog Faren væsentlig overstaaet. Men saa begyndte man paa en ny Led. Skoen skulde ikke løbe ud i en Snabel, men tværtimod brede sig, give Plads for Fodfingrene, blive til en Haandsko. De brede Næser (Fig. 74) gjorde megen Lykke i Norden som andetsteds. De afgiver den Dag i Dag en paalidelig Vejledning ved Bestemmelsen af gamle Billeders Ælde. Moden herskede nemlig omtrent fra Aar 1515 til 1550. Man fulgte i Norden med baade til de Sko, der kaldtes „Andenæb“, og til de saakaldte „Komuler“ (Fig. 75 og 76). Spidsen af Foden var her betydeligt bredere end Foden selv. Til de danske Hofsinders Dragt for Aar 1543 (Fig. 30) var

saaledes paabudt „Komuler“. Men herved standsede man, saa vidt vides, ogsaa i Norden. Mangik ikke her som andetsteds med til at lade Skoen som

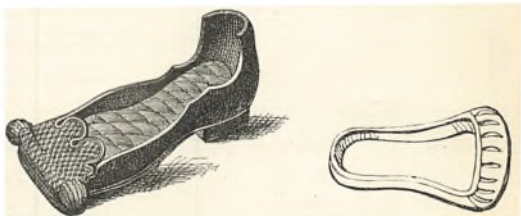

Fig. 75. „Komule“.
(Efter Weiss.)

Fig. 76. „Komule“.
(Efter Fairholt.)

en Handske særskilt omslutte hver enkelt Fodfinger (Fig. 77).

Skoen havde haft Snabel og siden anstillet sig som Haand. Hvad om man nu lod den faa Pæle-Saal og lod den blive til Stylte! I Frankrig, Spanien og Italien var man ivrigt med til dette nye Forsøg. I Frankrig kaldtes disse Sko for „patins“ og gjorde megen Lykke (Fig. 78 og 79). I Venedig synes man dog at have drevet det videst og holdt længst ud, langt ind i det 17de Aarhundrede. Fordelen ved disse Sko var, at man ved dem kunde lægge en Alen til sin Vækst. De højeste var virkelig en Alen høje og kunde jo, for saa vidt de brugtes af Kvinder, helt skjules under en lang Kjole. Men der hørte megen Øvelse til at bevæge sig frit og naturligt paa dem.

I Norden holdt man sig tilbage. Man synes her at have haft et aabent Øje for det latterlige ved Moden. Det hjalp vist ogsaa betydeligt, at man ikke for stærkt blev fristet ved Eksempel fra

Fig. 77. Henrik den Ottende af England.
(Efter H. Holbein.)

Læder. Men nu brød de nye Moder frem, hvorefter Skoene ikke blot skulde være spaltede som den øvrige Dragt (Fig. 80), men ikke længer være af Læder, men af Klæde, Fløjl eller Silke i straalende Farver og Figurer (Fig. 81).

Mantænke sig denne nye Skik omplantet paa nordisk Grund! Fløjls- eller Silkesko til Værn om Silkehoser paa Vej gennem

Tyskland. Derimod fulgte man i Norden ivrigt med, da Moden kort efter Aar 1600 bundfældede i Brug af høje Hæle, der hidtil synes at have været ukendte. Saadanne høje Hæle omtales allerede i de københavnske Skomagere faste Priskurant af 1605. Og snart blev det Skik at fremhæve dem ved iøjnefaldende Farver. Paa en Mindetavle over Borgemester Albert Andersen i Skelskør ses t. Eks. denne afbildet med røde Hæle og Saaler¹.

Det Punkt, hvor Skoene i det 16de Aarhundrede dog maaske gjorde deres dristigste Udslag, var hvad Stoffet angik. Man havde hidtil været enige om, at de burde værne Hosen mod Slid og Væde. De havde derfor været af

Fig. 78. Styltesko.
(Efter Weiss.)

Fig. 79. Styltesko.
(Efter Fairholt.)

Gadernes Møddingevand blot saa meget som fra Københavns Slot til Frue Kirke. Eller Mænd og Kvinder i slige Sko til Dans over fugtig Eng og Skovbund. Det maatte svuppe i saadant Fodtøj og strippe ind ad Spalterne, nogle faa Øjeblikke efter at man var begyndt. Hvad hjalp det saa, at man maaske redeligt havde forsøgt at gøre sine Hoser grønne, naar meget snart alles

Fig. 80. Spalte-Sko.
(Efter Fairholt.)

— baade Herremændenes og „Fruentimrets“ — maatte siges at være „møjet skidne“.

Fig. 81. En engelsk Adelsmand.
(Efter H. Holbein.)

Men helt tilbage kunde man heller ikke blive i Norden, naar baade Tyskland og England var med. Man gik da en Mellemevej. Synligst var Udviklingen naturligvis ved de to Hoffer. „En halv Alen askefarvet Fløjl til Sko til kongelig Majestæt“, „en Alen grønt Fløjl til Sko til min Frues Naade“, „rødt Fløjl til Hoser, Trøjer og Sko til de unge Herrer“ o. s. v. er Udtryk hentede fra Gustav Vasas Udgifter i hans sidste Leveaar¹. De stemmer med tilsvarende fra Skotland: „Sort Fløjl til Sko til Dronningen (Marie Stuart) og en halv Alen Taft

til Foer“; „en hel Alen Fløjl til et Par Sko og et Par Tøfler til Dronningen“ o. s. v.²

Fig. 82. Kong Johan III af Sverige.
(Maleri paa Gripsholm.)

Baade i Danmark og i Sverige gik man vel livligere paa, efter at de unge Konger havde besteget Tronerne. Men hvad Skotøj angik, synes man — i det mindste efter Billederne at dømme — at have stadigt iagttaget et vist Maadehold. Selv saadanne Sko, som Kong Johan III er iført

paa hosstaaende Billede (Fig. 82), vilde i Udlandet vist næppe have kunnet gøre Fyldest som fuldt moderne. I Danmark synes saa vel Frederik den Anden som hans Broder, Hertug Hans den yngre, at have foretrukket det bekvemme og hensigtsmæssige for det pyntelige. Vanskeligt vil man f. Eks. blandt Datidens Portrætter træffe, i Forbindelse med en Figur i fuld moderne Dragt, et Par Sko saa gammeldags tarvelige som dem, Hertug Hans den yngre er iført paa vort Billede (Fig. 83). Skønt oppyntede med gyldne Skobaand vilde de for en Modestol næppe have kunnet bestaa Prøven, men maattet blive tilbage ligesom de ovenomtalte Sko paa Himmelfarts-Bjerget, hvilke de ogsaa ligner i Form.

En af de Maader, hvorpaa man i Norden søgte uden om de værste Overdrivelser, hvad Skoens Stof angik, var at lade dem være af fint Skind, der nu tilberedtes og farvedes med stor Kunstfærdighed, saa at det endog fik en svag Metalglans. En saadan Sko kunde efter Gadedaab dog mulig holde tæt, maaske blive Sko igen, men en lys Fløjls- eller Silkesko: aldrig. Disse nye, fine

Fig. 83. Hertug Hans den yngre.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

Skindsorter gik under det fælles Navn: „Korduanskind“. Aar 1560 i Februar Maaned bestilte Frederik den Anden sig paa een Gang seksten Par Sko, hvoraf de seks skulde være af „Korduanskind“¹. Lignende brugtes ogsaa meget af Sveriges Dronning, Karin Månsdatter². Hvor yndede Korduanskind overhovedet var, men tillige hvor nær ogsaa disse nødtes ud i Modens Ubesindigheder, kan ses af de københavnske Skomageres Priskurant af 1605. I Følge denne kunde man faa fem Slags Sko af Korduanskind til Købs. Selve Enkelt-Betegnelserne viser imidlertid, at heller ikke de alle havde kunnet holde sig i Skindet, men naar de saas efter i Sømmene gengav hele Udsigtsskalaen fra vaad Fod til tør Fod. De fem Slags Korduansko hed: „med indhullede Hakker“, „udprikkede“, „med Puntlæder“, „med Korksaal“, og „med høje Hæle“³. En Trøst var det, at Udviklingen dog nu tydeligt nok gik mod det solidere.

Efter Rasetiden i det 15de og 16de Aarhundrede er Skoen atter falden til Ro. Siden Hosen helt er afskaffet og afløst af den bløde, men værgeløse, strikkede Strømpe, har det staaet klart for enhver, at Skoens Hovedopgave var at værne om denne, og at den hverken i Form eller Stof kunde have særlige Opgaver, der afveg herfra. Fod, Strømpe, Sko har siden da haft det jævnt godt sammen. Som ovenfor berørt, er der henimod Aar 1900 foregaaet en stigende Tilnærmelse mellem Sko og Støvle. Enige i det væsentlige plages de kun begge endnu af det Maalestykke, som deres Overmænd stadig kræver løst af dem: stor indvendig, lille udvendig.

Blandt al den megen anden Uro og Forstyrrelse, som de bevægede Forhold paa Fodtøjets Omraade førte med sig i det 16de Aarhundrede, var det ikke en af de mindste, at bittert Fjendskab og Had opstod mellem de Handlende. I København førte dette til aabenlys Fejde. Og ikke uden Grund. Thi det gamle Skel var nu ganske forrykket. Tidligere havde Forholdet været klart. En Tøffelmager syede og maatte kun sy Tøfler, en Skomager kun Sko. Og de faa, der ønskede sig et Par Overtræks-Hoser, de saakaldte „Støvler“, henvendte sig naturligvis til en Skræder herom. Men nu var alt i grænseløs Forvirring. Thi hvad var nu

en Tøffel og hvad en Sko? Grænsen var lige saa blød og vigende som Bagkappen paa et Par Fløjls. Den gamle Regel: Tøfler paa hjemme, Sko ude, slog ikke længer til. Mangen hoffærdig Kvinde trak nu i Sko fra tidlig Morgen, Hverdag, selv om hun slet ikke skulde til Kirke. Sko! at sige det kaldte hun dem for. Men hver retsindig Tøffelmager kunde vel forstaa, at de ikke var Sko, naar de manglede Skorem. Det skulde ogsaa nok vise sig. Hendes Mand var lige godt under Tøflen, og inden Maanedag var de nedtraadte og blot Slæber. Nej, nej, skulde nu alt være Sko, saa blev jo hver ærlig Tøffelmager ikkun en Bønhas. Men Forholdet var ogsaa det stik modsatte. Selv de fornemste Sko, hvorom de, der havde været Gesell i Udlandet, vidste saa meget at melde, „Styltesko“, var ikke andet end en Tøffel paa en Pæl.

Fig. 84. En Skobod. 1568.

(Efter Jost Amman.)

Sejren syntes dog foreløbig at hælde til Skomagerne. De fik endog Bestillingen Landet over paa de nye Knæstøvler til Hæren i Skaane. Tøffelmagerne syntes snart henviste til kun at falbyde deres Kram til Spotpris paa Markeder.

Men Høg over Høg. Da de nye, fine Overtræks-Støvler kom i Mode, saa henvendte Lysthavende sig hverken til Skrædere eller Skomagere i Danmark, men til fremmede, der syede baade dette og andet Fodtøj fikser og mere moderne end de danske.

Dette hjalp. De før saa uenige Tøffelmagere og Skomagere sluttede sig sammen for at bekæmpe den truende Fare¹. Men

hvad nyttede det? Disse Udlændinge forstod nu en Gang bedre end de indfødte at sy Kunderne til Behag. Man faar et Indtryk af deres Overvægt og Indflydelse, naar man ser selv Kancelliet udtrykke sig paa halv Tysk, hvor Talen er om Skomagerarbejde: Formedelst Hudernes „Dyring“, kan Arbejdet ikke gøres „wolfeiler“¹.

For Folk med den aller kræsneste Smag var dog heller ikke en Gang disse Tyskere — saa lidt som deres danske Modstandere i „Skoboderne“ — i Stand til at arbejde efter Ønske. De fineste Kunder i Slutningen af Frederik den Andens Tid søgte til den hollandske Skomager i Færgestræde² og senere under Christian den Fjerdes Mindreaarighed, da hans Søstre skulde have Udstyr, til den frantzösiske Skomager Jacob Ricard³. De kunde sy, saa det sad. Og derfor fik de ogsaa Lov til at blive sidende i Fred, trods alle Spektakel-Tøffel- og Sko-Magere.

7

Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede var af en ganske egen, sammensat Natur. To modsatte Strømninger mødtes og frembragte tilsammen et Resultat, der paa væsentlige Punkter var et Tilbageskridt fra det oprindelige.

Den middelalderlige Grundregel havde været, at Mands- og Kvindedragt burde være ens. Begge Køn bar inderst en Skjorte og oven over denne den fodsides Kjortel og Kappe. Kun de usynlige Broge dannede Forskellen mellem de to Arter Dragt.

Da ved Renæssancen Mandsdragten frigiordes, skete dette gennem en Forkortning. Det Forbillede, der anviste Vejen, var Trøjen, det bekvemme Klædningsstykke, som var skabt af det daglige Livs Krav, men indtil da havde været holdt nede som blot Underdragt.

Ganske paa lignende Vis tegnede det til, at Kvindedragtens Udvikling skulde foregaa. Ogsaa her var skabt et bekvemt Understykke: Livstykke et, der egnede sig ypperligt til at antyde noget nyt.

I Samklang med Mandsdragts Forandring forkortedes da ogsaa Kvindeklædningen, det lange Slæb afskaffedes. Og efter en hel ny Grundregel, men hensigtsmæssigt og naturligt, deltes det hidtil sammenhængende Klædebon midtvejs i to: Livstykke og Skørt.

Men her standsede Frigørelsen. Det var, som om den nye Tids Aand, forfærdet over sin egen Bevægelse, med eet besindede sig og atter tilbagekaldte, hvad den havde skænket.

Det var jo ikke blot et løst og let Klædebon, der skulde dannes, men først og fremmest en Dragt til Værn for Kvinden. Livstykket omdannedes da til et stramt Korset, Skørtet til en stiv Kuppel. Og over det hele anlagdes atter den lange Kjortel, nu blot delt paa langs, saa at den ikke som forhen behøvede at drages paa over Hovedet, men som en Mandsdragt lod sig knappe.

Dette er i store Træk det 16de Aarhundredes Udvikling. Hvad Renæssancen gav med den ene Haand, tog den atter med den anden. Men idet den saaledes fængslede Kvindefiguren og tvang hele den følgende Udvikling ind i en Bane, som selv den franske Revolution kun for en kort Stund har vovet at bryde, antydede den dog samtidigt to Muligheder for en kommende Befrielse.

Hvert Folkelag greb sin. Af Klædebonnets Søndring i to: Livstykke og Skørt, fremgik en fortræffelig Arbejdsdragt. Det er betegnende, at i saa godt som alle Nordens nuværende Folke- dragter — Genklang af de skiftende Moder siden det 16de Aarhundrede — er denne Deling gennemført, skønt den ikke altid har været synlig i de samme Moder ved deres Fremkomst. En hel modsat Vej indsløg Samfundets øvre Lag. Fra den Stund, det stive Skørt var indført, begyndte de at anlægge Mandsdragt derunder.

Den Dragt, der ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var den herskende, var i flere Henseender ret bekvem. Kjortelen sluttede naturligt om Livet, hvor den fastholdtes ved Bæltet; fra Hoften til Foden faldt den ned i frie Folder. Et fælles gennemgaaende Træk var den firkantede Udskæring i Halsen, der hyp-

pigst lod denne blot, sjældnere dækkedes af et Lin. Hos de højst stillede kom hertil endnu det lange Slæb og de stærkt udvidede Ærmeaabninger, der som to sænkede Vinger hang ned paa Siden. I denne Dragt er Kong Christian den II.s Dronning Elisabeth afbildet paa det store Stenrelief, der en Gang prydede Københavns Slot (Fig. 85). Og i samme Dragt er hun fremstillet paa det malede Portræt, der bevares paa Slottet Hampton Court i Nærheden af London (Fig. 86). Omtrent samme Dragt genfindes paa et Portræt af hendes samtidige, den franske Dronning Claudia (død 1524).

Naar man ser, hvorledes denne Mode videre uddannedes i Aarhundredets første Aartier, skulde ingen ane, hvor Udviklingen sluttelig vilde ende. Alt gik endnu i Retning af det frie og ubundne. Kjortelen blev bestandig videre om Livet, Bæltet løsere, Folderne rigere forneden, og samtidig bredte Udskæringen sig foroven, saa at Skuldre og Bryst næsten ganske blottedes (Fig. 87 a). Det er uden Tvivl denne dristige Dragt, der endnu ikke var bleven bekendt i Norden, hvortil Erik Valkendorf sigter, naar han i sit rørende Brev til Christian den Anden med Melding om, at han lykkelig og vel

© VILH. HANSEN.

Fig. 85. Dronning Elisabeth af Danmark.
(Stenrelief i København.)

Fig. 86. Christian II.s Dronning Elisabeth.
(Efter Maleri i Hampton Court.)

er naaet med den kongelige Brud fra Holland til Helsingør, udtrykker sig saaledes: Hendes Naade er vel værd, at I modtager hende godt, thi hun er ædel, vis, dydig og dejlig. „Men hendes Naades Klædebon behager mig ikke vel“¹. Det er samme Dragt, som en lidt senere Moralist, dog vist med nogen Overdrivelse, beskriver saaledes: „For nogle Aar siden havde Kvinder, Jom-

Fig. 87. To kvindelige Figurer.
(Efter Hans Holbein.)

fruer og Piger nedenfor lange, efterslæbende Kjortler, men oven til var de udskaarne hart ad til Bæltstedet og under Brystet. Det var forargeligt“².

Man var naaet til en saadan Yderlighed, at et Omslag naturligt maatte indtræde. Den tilbagegaaende Bevægelse, der nu begyndte, var imidlertid af et underligt, uklart Præg. Tilsyneladende fulgte den Mandsdragtsens samtidige Udvikling. Den lange Kvindekjortel blev gradvis indsnævret og forkortet, Midjens Folder

glattedes ud, og Slæbet svandt ind, indtil Sømmen overalt blot naaede Jorden. Og samtidig fandt den velbekendte Forskydning opefter Sted, idet Brystaabningen lukkedes, alt som Slæbet tog af.

Flygtigt set var man altsaa nu ogsaa for Kvindedragtens Vedkommende inde paa en Retning mod det korte, til Legemets Form svarende Klædebon. Men Tidens ledende Kræfter styrede i Virkeligheden mod et andet Maal. Dette vil forstaaes, naar vi nærmere betragter Datidens toneangivende.

Den Indflydelse, der afgjort var den stærkeste i Evropa, var den spanske. Det var denne stive, kolde, afmaalte Retning, som Keiser Carl den Femte tilhørte, han, der, da han som tyveaarig Yngling holdt sit Indtog i Antwerpen og modtoges med en ejendommelig Form for Galanteri af Stadens skønneste og fornemste Jomfruer, alle kun klædte i tyndt, gennemsigtigt Flor, end ikke værdigede dette Optog et Blik. Til samme Retning hørte hans Søn, Philip den Anden, der forbød sin unge Brud, hidtil Modens Beherskerinde i Frankrig, nogensinde mere at veksle sit Klædebons Snit.

I Modsætning hertil stod vel det franske Hof under Frants den Første og Henrik den Anden, med hele dets lette Tone og den nydannede Hofstat af skønne, meget frie Kvinder. Men alt Catharina af Medicis havde Finhed nok til at forstaa, at en saadan Kres blev dobbelt tiltrækkende, naar den tilsyneladende kun dannede Ramme om en sørgeklædt Enke, den frie Tone dobbelt pikant, naar den paa Skrømt modsagdes af en stræng og tvungen Dragt.

I England taalte Henrik den Ottende ingen Spøg paa Klæde- dragtens Omraade. Dronning Marias forsmaaede Kærlighed til hendes Mand, Philip den Anden, var rede til langt større Ofre end det blot at paabyde den spanske Dragt. Og Dronning Elisabeths aldrende Jomfruelighed blev ung paany, naar et strængt Klædebon bestandig mindede om, at den var frivilligt valgt.

I Tyskland endelig affødte den protestantiske Aand et nyt kvindeligt Ideal. I bevidst Modsætning til den katholske Opfattelse tænkte man sig den ypperste Kvinde hverken som den unge, yppige eller den klosterviede, men som den forstandige,

Fig. 88. Kvinde i Korset og Krinoline.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

I Følge deres Oprindelse var disse, ligesom den Dragt, de nu skulde tjene til at gøre stiv, et Udtryk for det lette og naturlige. De var Kjortelen delt i sine to Bestanddele, Livstykke og Skørt. Men omtrent fra Aar 1520 i Frankrig — lidt tidligere vistnok i Spanien — begyndte man at gøre dem af meget stift Tøj, begge snævre og tragtformigt tilspidsede mod Midjen. Under denne Form kaldtes Livstykket for „vasquine“ eller „basquine“ og Skørtet for „vertugale“, eller som det for Spøg fordrejedes til: „vertus gardien“ ∴ Dydsbeskytter. I Fortegnelsen over den svenske Prinsesse Elisabeths Udstyrssager (Aar 1581) er Navnet blevet til: „Fär-digard“¹. Først ved Midten af Aarhun-

med Børn rigt velsignede Husmoder. Til dette Billede af Kvinden svarede bedst en lidt stiv, tætsluttende, ærbar Matrone-dragt.

Ad de mest forskellige Veje naaede man da overalt til samme Resultat. Den korte, tætsluttende Dragt burde forsvarligt underbygges, saa at den hverken tillod den altfor frie Bevægelighed eller dristigt aftegnede Legemets Form.

Intet var i saa Henseende saa hensigtssvarende som de to nye Beklædningsstykker: Korset og Krinoline (Fig. 88).

Fig. 89. Krinoliner i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

dredet fandt man paa ikke blot at lave dem af Kanevas eller andet stivt Tøj, men tillige at styrke dem med Metaltraade og Fiskeben. Under forskellige Navne, men i Principet de samme, fandt

Fig. 90. Anna, Prinsesse af Danmark, gift 1548 med Kurfyrst August af Sachsen.
(Efter K. v. Weber: Anna Churfürstin z. Sachsen.)

de især i denne overdrevne Form stærk Udbredelse over hele Evropa (Fig. 89).

Med Indførelsen af disse to Klædningsstykker var Kvindedragtens Udvikling i det 16de Aarhundrede afgjort. Alle de følgende Moder gik ud fra dem som det givne og var egentlig kun en videre Uddannelse af samme Grundtanke. Herved fik Kvindedragten i det hele en Fasthed og Sikkerhed, der lod den være

den toneangivende, stadig nogle Aar forud for Mandsdragten, hver Gang det gjaldt om at finde en endnu mere stiv og unaturlig Form.

Den første Følge af Korsettets Indførelse var Tildækningen af den blottede Hals. Kun nødig forlod man her den gamle

Fig. 91. Fru Ide Gøye, Otto Rosenkrans's Hustru, † 1563.
(Maleri paa Gaunø.)

Skik, at have i det mindste en firkantet

Brystaabning. Man søgte først at bevare denne ved at tildække den med et hvidt, halvt gennemsigtigt Lin, saa med en Modest (Fig. 87 b), den saakaldte „Koller“, og endelig med en Underkrave af Fløjl eller Klæde. Men ubønhørligt skred Udviklingen frem og standsede ikke, før Kjolen helt var lukket og havde skudt sig kvælende op om Hals og Hage tillige.

Som Eksempler paa den lange Modstand i Norden paa dette

Punkt kan anføres, at hvide Halsklæder til at dække Brystaabningen omtales næsten lige til Aarhundredets Midte¹. Med et saadant, om end lille, hvidt Halsdække er den danske Prinsesse Anna endnu afbildet, kort efter at hun Aar 1548 havde ægtet Kurfyrst August af Sachsen (Fig. 90). Fru Anna Anefeld efterlod sig i Aaret 1550 fire Kjoler opskaarne i Halsen². Fru Ide Gøye, død 1563, haves malet i en saadan (Fig. 91). Prinsesse Dorothea af Danmark fik til sit Udstyr Aar 1561 endnu to „Koller“³.

Det lukkede Kjolebryst med den tæt indesluttede Hals omgærdedes foroven med noget nyt, med Pibekraven.

Denne synes at være kommen i Brug lidt tidligere hos Kvinderne end hos Mændene. Ogsaa paa dette Punkt var Modstanden langvarig, thi kun nødig opgav man, hvad man nys havde lært at sætte Pris paa, de smaa, hvide, broderede Kraver. Tilvirkningen af Kniplinger

var opstaaet omkring Aar 1500¹ og havde snart fremkaldt en levende Begejstring, især hos de adelige Kvinder, for al Slags Kravesyning og hvidt Broderi. Vi kan endnu fornemme denne Iver i et tilfældigt bevaret Brev fra hine Dage,

et skriftligt Skudsmaal, som den lille Karine Lykkesdatter fik med sig hjem, da hun Aar 1529 forlod Ring Kloster, hvor hun havde gaaet i Skole: „Jomfru Karine har ikke været

her uden et Aar, og kan hun godt Linnedsøm og at gøre Halsklæde-Kraver med de smaa „Heden-Søm“ i Render, og veed vel, hvor hun skal fly det baade med aabne Gange og andre Render imellem. Og kan hun og vel gøre de Edderkoppe-Kraver baade smaa og grove, som hun kan vel selv sige Eder. Og kan hun og virke tre eller fire Sinde; dog kan hun ikke vel kruse eller drage paa Lærred, for hun har ikke draget uden to Kraver; hun har endnu ingen Understandelse dertil, før hun fanger mere øvet sig derpaa og bliver lidt ældre“².

Fig. 92. Margarethe Lejonhufvud, Gustav Vasas anden Dronning.

Al denne Kunstfærdighed maatte nu opgives til Gunst for de pibede Kraver, hvor det alene var Strygningen, det kom an paa. Man lod da Broderiet gaa i Arv til de nyopfundne Lommetørklæder og rettede sig efter Modens Bud, hvad Kraverne angik.

At pibe disse Kraver og de dertil svarende Mansketter — „Rue-Forhænder“, som de kaldtes paa Dansk — blev efterhaanden en Kunst, hvori der krævedes megen Øvelse for at være

Fig. 93. Katharina Stenbock, Gustav Vasas tredje Dronning.

Mester. Den danske Prinsesse Anna, der var gift med Kurfyrst August af Sachsen, kunde ikke faa dem tilpas i sit nye Fædreland, men forskrev dem fra sin Tante, Hertuginde Elisabeth i Mecklenborg¹.

Frankrigs kvindagtige Konge, Henrik den Tredje, kom ved to Hovedbegivenheder i sit Liv, hans Bryllup og hans Kroning, for silde til Kirken, saa at man i den Anledning glemte at synge Te Deum,

begge Gange fordi han

havde travlt med selv at stive og pibe sin Krave, i hvilken Kunst han overgik alle samtidige².

Pibekraverne voksede og voksede, hos Kvinderne ligesom hos Mændene, i den forholdsvis lange Tid af et halvt Aarhundrede. Omkring Aar 1600 var begge Køn i dette Kapløb naaet til de vældige „Møllestenskraver“. Pibekravens Størrelse danner derfor ofte en af de sikreste Vejledninger, hvor det gælder om at bestemme et Portræts Alder fra Slutningen af det 16de Aarhundrede. Dog maa Historikeren ogsaa paa dette Punkt være forberedt paa mangehaande Snarer og Underfundigheder. En for-

øget Pibekrave var et Gode, som, om end man selv var død, dog ens Portræt kunde opnaa ved omsorgsfulde efterlevendes Hjælp. Et Eksempel paa saadan Efterhjælp afgiver maaske de svenske Dronningers Portræter i Samlingen paa Gripsholm. Af Gustav Vasas tre Hustruer bærer her den anden Dronning,

Fig. 94. Katharina af Sachsen-Lauenborg, Gustav Vasas første Dronning.

Margarethe Lejonhufvud (Fig. 92) og den tredje, Katharina Stenbock (Fig. 93), hver især en Pibekrave, der svarer til deres Tid, altsaa en mindre og lidt større. Men mærkeligt nok har Gustav Vasas første Dronning, Katharina af Sachsen-Lauenborg (Fig. 94), der døde allerede 1535, en Pibekrave af en Størrelse, hvortil man først langt senere naede. Og Erik den Fjortendes ulykke-

Fig. 95. Erik den Fjortendes Dronning, Karin Månsdatter.
(Maleri paa Gripsholm.)

lige Ægtefælle, Karin Månsdatter (Fig. 95) — der ganske vist levede 1550—1612, men hvis Velmagtstid var omme, da hendes kongelige Husbond 1568 fængsledes og senere vistnok dræbtes som Fange — bærer til et ungt Ansigt en Pibekrave af et Omfang,

der først blev kendt, da hun var gammel. Begge Besynderligheder synes kun naturligt at kunne forklares paa een af to Maader. Enten forestiller disse to Portræter slet ikke de

Personer, efter hvem man har givet dem Navn. Til dette Resultat er en kyndig svensk Gransker for nylig, om end ad anden Vej, naaet¹. Eller ogsaa er Portræterne selv ægte nok, men velvillige efterlevende har her hædret de hedengangne kære ved at lade deres

Pibekraver følge med alle — baade levende

Fig. 96. Fru Sophie Brahe, Hr. Jørgen Lunges Hustru, 14 Aar gammel. 1602. (1588—1659).
(Maleri paa Rygaard.)

og de velplejede blandt Portræterne — Pibekraver af et umaadeligt Omfang. Den fjortenaarige, nygifte Fru Sophie Brahe (Fig. 96), der blev malet 1602, viser os en saadan Pibekrave, bredere ved Skuldrene. Man mene om denne Mode, hvad man vil, een Ting vil sikkert alle være enige om: den tog sig bedst ud, set forfra. Thi bagtil var det allerede nu nødvendigt at underbygge Pibekraven for at give den Rejsning. Selv om man nemlig stivede og pibede den nok saa trofast, var det umuligt at hindre den i paa Grund

Fig. 97. Kvindeligt Pibekrave-Stativ.
(Efter Fairholt.)

Fig. 98. Fru Lisbet Bille til Næsbyholm (1576—1656), Sivert Beck's Hustru.
(Maleri paa Bosjø Kloster.)

af dens egen Vægt at svuppe paa Ryggen under Gangen. Og kom man i Blæst og skulde bruse imod, blev Vinden let den stærkere og tog Bruset af den, saa at den sank ned som en almindelig Papirskrusedulle om Yderstumpen paa en Bedekølle. Nej, den krævede Støtte

bagtil for at vise sig som hvad den var: en hvidlig Straaleindfatning om et himmelsk Aasyn. Men bagfra set, kunde den Vidjekurv, der bar hele den himmelske Tilsyneladelse, hvorsindrigt et Stillads den end var, umuligt tage sig ud til sin Fordel (Fig. 97).

Som saa mange andre Mangler, saae man imidlertid denne ikke hos sig selv, men kun hos andre. Pibekraverne gik videre. Her begyndte dog Mændene for en Del at

falde fra. Det praktiske Livs Krav og Hindringer blev for mange. Men Kvinderne holdt kækt ud, baarne af Bevidstheden om, at Udlandet gik i Spidsen. Pibekraverne gjordes endnu længere og forsynedes med Kniplinger langs Yderkanten, saa at der uden om Mundingerne af Kravens dobbelte Piberække stod endnu en Krans af fældede „Spitzer“. Fig. 98 viser et Eksempel paa denne Mode i Danmark.

Fig. 99. Christian IV.s Dronning, Anna Katrine, som Barn
(Maleri paa Frijsenborg.)

Fig. 100. Fru Sophia Rosenkrantz, Anders Billes Hustru, i hendes 32te Aar. 1632.
(Maleri paa Gaano.)

Men det var, som saa ofte ved Moder, netop disse „Spitzer“, der ophævede den. De pegede ud efter, men virkede ind efter. Thi saadanne Kniplinger var jo i Følge Sagens Natur langt kostbarere end den pibede Krave. Hvorfor saa ikke lade denne op-

høre med at være pibet? Som broderet og stivet afgav den en

langt finere Plantegrund for Kniplingerne.

Men hvorfor saa ikke lade den hel og holden selv være Knipling?

(Fig. 99). Men var man først naaet hertil, saa laa det saa snublende nær at lade den uden al Stivestads i ædel Simpelhed synke blødt ned og udtrykke, hvad den virkelig var.

Hermed var en Rundgang afsluttet i Modens Spiralbevægelse.

De hvide, broderede Kraveborter, Kniplingerne, som — nyopfundne — omkring 1530 var blevne hundset af de stivede Piber, jaget væk og tilsidst havde maattet tjene som blot Pryd paa en uhyre Pibekrave, de samme Kniplinger laa nu, knapt 100 Aar efter, da de stive, strittende Kraver efter alle Overdrivelser tilsidst var klapset sammen, som en fin, udsøgt Prydelse, dæk-

Fig. 101. Frederik den Andens Dronning, Sophia.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

kende hele Brystet, skjulende alle fordums Smykker. Fig. 100 viser, hvor smukt disse store, nedfaldende Kniplingskraver — „Christian den Fjerdes Kraver“, som man i Danmark kalder dem — kunde tage sig ud, og hvor grundigt de afløste Fortidens Overhængning med Metal-smykker.

Fig. 102. Elisabeth af Frankrig, gift med Philip II af Spanien.
(Efter De la Mesangère.)

Med Hensyn til Hals og Krave var ved Midten af det 16de Aarhundrede opnaaet alt, hvad man kunde forlange i Retning af Stivhed og Anstand. Men Brystet lod endnu en Del tilbage at ønske. Det var aabenbart upassende, om man endnu trods Korsettets Tryk kunde skælnes Barmens Hvælving. For at hindre dette, anvendtes to Midler. Korsettet gjordes saa højt og stramt foroven som muligt. Og dernæst vatteredes der stærkt overalt, hvorder manglede Fylde, saa at Figuren fik Lighed med et solidt Strygebræt (Fig. 101). Intet er maa-ske et bedre Bevis for den franske Prinsesse Elisabeths Smag, end at hun, tvungen af

sin Mand, Philip den Anden af Spanien, til aldrig at fravige dette Snit, dog forstod at forme det til et tiltalende hele (Fig. 102).

Armene havde hidtil bevaret en vis Frihed. Men i og for sig var det jo ligesaa anstødeligt at vise disses Form som Brystets. Naar man betænker, at det lige fra Romernes Dage indtil den franske Revolution aldrig har været Mode for Kvinder selv ved

den største Fest at have blottede Arme¹, vil man lettere forstaa den Iver, der greb Datiden, for ogsaa at skjule disses Form. Dette kunde ske ved at udpuffe dem behørigt. Og intet var her naturligere end at anbringe et til Korsettet svarende Stykke paa hver Arm, behørigt udpilet med Fiskeben eller Metaltraade.

Sin Yderlighed naaede denne Mode kort efter Aarhundredets Midte. Istedetfor de tidligere glatte Ærmer med kun halvt skjulende Overkjortel-Ærmer eller de lagvis indsnørede Former indførtes nu rene Gevækster, især paa Skuldrene, hvor de lettest

Fig. 103. Catharina af Medicis.
(Efter De la Mesangère.)

Fig. 104. Maria Stuart.
(Efter De la Mesangère.)

lod sig anbringe uden helt at hindre Armens Bevægelighed. Fig. 103 og 104 viser os Catharina af Medicis og Maria Stuart, hver med sin Form for saadan udpuffede Skuldre.

Der var dog ogsaa en anden — om man saa vil: mere ærlig — Vej at gaa. Det var med Forsæt at fremhæve, hvor tynd, grim og stillet en Tingest dog egentlig en Kvindearm i Virkeligheden var. Den skulde umuligt kunne bringe noget Hjerter i Brand. Denne Vej synes man fortrinsvis at have indslaaet i Danmark. Efter Portræterne at dømme rummede de danske Kvindeærmer fra 1570 til henimod Aar 1600 kun lutter ærbare, magre Knækstilke. De ligner en Sum af mislykkede, sorte og hvide Pølser, som man

Fig. 105. Fru Birgitte Rosensparre,
Præben Gyldenstjernes Hustru, † 1583.
(Maleri paa Gammel Køgegaard)

Fig. 106. Fru Birgitte Laxmand,
Peder Billes Hustru.
(Maleri i Bosjø Kloster.)

Fig. 107. Fru Karen Gyldenstjerne til Avnsbjerg,
Jørgen Marsvins Hustru, † 1589.
(Maleri paa Rosenholm.)

Fig. 108. Fru Anna Hardenberg,
Eike efter Oluf Mouritsen Krognos.
(Maleri paa Hvedholm.)

Fig. 109. Fru Birgitte Gøye (1511—74), Hr. Herluf Trolles Enke.
(Maleri af 1587 i Odense Kloster.)

i Slagtetiden for Løjers Skyld havde forsynet med Albued. Dette gjaldt ikke blot nygifte, smaa Pippip som Fru Birgitte Rosen-sparre (Fig. 105). Armene syntes tværtimod kun at tyndes og længes ved Ægteskab som hos Fru Birgitte Laxmand (Fig. 106). Selv Alderens Fylde hos Fru Karen Gyldenstjerne nægtede dem Sul (Fig. 107). Og hos Enker som Anna Hardenberg snævrede de næsten uhyggeligt ind (Fig. 108) for tilsidst hos Birgitte Gøye at minde om blotte indre Knokler, først med Kunst fremdragne af en senere Tid ved Hjælp af Röntgenske Straaler (Fig. 109).

Fra Hoften og ned førte „Vertugalen“ eller Krinolinen Kommandoen. Den bestod gerne af Kanevas eller senere maaske mest af Filt, gennemtrukket med Fiskeben eller Metaltraade. I Tyskland (og i Norden?) kaldte man den i Spøg for en „Klokke“, hvilket Navn siden bibeholdtes om det Klædningsstykke, der arvede dens Plads. Den bandtes ovenpaa Korsettet og udgjorde saaledes det underste „Skørt“.

Dens Hovedbetydning bestod i, at den udspændte de overliggende Klædningsstykker og saaledes hindrede dem i at aftegne Legemets Form. Da det folderige Klædebon jo var afskaffet, og Kjortelen sluttede fast og glat om sit indre Stativ, fremkom her ved en hel ny Maade at syne paa, hvor Stoffets Flade kom til at spille Hovedrollen.

Dette stemmede vel med Tidens vakte Sans for „Besætning“. Medens det tidligere havde været Kjortelens Folder, der gjorde Udslaget, fremkaldtes nu Skønhedsindtrykket væsentligt ved det spillende Liv af Knapper, Sløjfer, Baand og Borter, alt det meget „Passement“, der rigt tatoverede den glatte Flade.

Her opstod imidlertid et Spørgsmaal, hvis Afgørelse skiftevis delte Evropa i to forskellige Lejre. Korrekt burde man jo drive Strengheden saa vidt, at kun det yderste Klædebon, den egentlige Kjole, var synlig. Men hvilken Farvevirkning kunde man ikke paa den anden Side opnaa ved at lade Overkjolen staa aaben, saa at indenfor dens skindforede eller guldbræmmede Kantning

en ny Kjole viste sig med nyt Farveskær, med ny Besætning! Skønt Pligtens Stemme stadig lød, bukkede dog de enkelte Lande, om end til forskellige Tider, under for denne altfor fristende Lagdeling.

Norden var her let at lokke. Dens Skønhedsbegreb gik netop i Retning af det spraglede, som jo ad denne Vej saa let lod sig frembringe. Og Spanien og Frankrig med deres strænge Forordringer om fuld Tilknapping laa saa fjærnt. Kun undtagelsesvis var man da heroppe helt korrekt. Blot til Ridning synes man til Stadighed at have anvendt helt lukket Kjole.

Som en Følge heraf uddannede der sig da i Skandinavien, ligesom for en stor Del i Tyskland, en ny Inddeling af Kjoler, der gjorde det dobbelt kostbart at være fuldstændigt forsynet. Man brugte nu baade Overkjoler, Livkjoler og Underkjoler. Overkjolerne deltes atter i de „vide“ og de „enge“, hine beregnede paa at staa aabne lige fra Halsen, disse kun fra Midjen og ned. Under en „vid“ Overkjole maatte der nødvendigvis bæres Livkjole, under en „eng“ kunde man nøjes med en Underkjole, der enten var et blot Skørt eller dog havde et tarveligt udstyret Livstykke, da dette jo ikke kunde ses. Fru Sidsel Urne havde saaledes tre „vide“ Overkjoler, en af sort og en af hvidt Fløjl, en af leverfarvet Silke¹, Pontus de la Gardies Hustru havde syv². Den danske Prinsesse Dorothea fik Aar 1561 til sit Udstyr 6 „vide“ og 18 „enge“ Overkjoler samt 14 Underkjoler³. Den svenske Prinsesse Elisabeth fik Aar 1581 20 „vide“ Overkjoler, 22 Livkjoler og 13 Underkjoler⁴. Christian den Fjerdes Dronning, Anna Catharina, mødte her i Landet Aar 1597 med 20 „vide“ og 14 „enge“ Overkjoler⁵. Det var andre Forhold, end da man ved Aarhundredets Begyndelse havde sin Datter rigt udstyret ved at give hende blot en Kjortel i hver af Regnbuens Farver.

Der var da saaledes aabnet Vej for paa een Gang at vise to Kjoler. Men hvad var der egentlig til Hinder for at vise Skørtet med? Jo flere Lag, man fik Indtryk af, des mere passende blev aabenbart Klædedragten. At lade det Skørt, der viste sig, være selve den hemmelige Gangkurv, gik dog ikke vel an, da Rib-

berne let kunde syne gennem Overtrækket. Man indførte da et særligt Skørt over Vertugalen, af Fløjls eller andet, beregnet paa at titte frem enten forneden af Livkjolen eller foran i en lille, aaben Split. Herved fremkom endnu en Inddeling af Kjolerne i de lange og de „stakkede“, de opskaarne og de uopskaarne. Betegnelsen „de opskaarne“ var særlig vildledende, da den baade

Fig. 110. „En ærbar Frue og Jomfru i Festdragt“.
(Efter H. Weigel: Trachtenbuch 1577.)

kunde betegne, at Kjolen ikke var højhalset, og at den havde en Split forneden¹.

Sit pudsige Højdepunkt naaede endelig den hele Tilbøjelighed, da man foruden de tre forskellige Kjortellag indførte endnu et fjerde. Man tog et Forklæde paa, og for at intet herved skulde gaa tabt, drejedes Underkjolens Split hen paa Siden, hvor saa Skørtet fik Lov at syne (Fig. 110).

Forklæder var især ret i Brug i Norden i Aarene 1560—90. Mette Rosenkrans besad saaledes „et rødt bræmmet Fløjls Forklæde paa Sølvbund“, „et rødt blommet Fløjls Forklæde paa

Guldbund“ og flere ringere af Fløjl og Silke¹. Sidsel Urne havde dem ligeledes af Fløjl i alle Farver². Den svenske Prinsesse Elisabeth fik til sit Udstyr ikke mindre end tyve Forklæder, hvoraf to vurderedes til 3200 Kroner Stykket³. I Sverige lader det til,

Fig. 111. Kurfyrstinde Anna af Sachsen med Overkjole, Underkjole og Forklæde. (Efter Maleri i Dresdens Museum.)

at man har brugt til saadanne Forklæder tillige at bære Halværmes og Brystsmække af samme Slags. Pontus de la Gardies Hustru besad saaledes seks Forklæder af Gyldendug og Fløjl, alle med tilsvarende Ærmer og Bryststykke⁴.

Paa dansk gav man dette Klædningsstykkestraks Navnet: Forklæde. Det tilsvarende af Linned derimod, til blot husligt Brug, synes undertiden at være blevet kaldet „Formave“. Prinsesse Anna fik fjorten Par saadanne med sig, da hun Aar 1548 forlod Danmark⁵ (Fig. 111). Paa svensk kaldte man dem „Forskörter“⁶. Paa tysk derimod kaldte man dem blot for „Skørt“ (Schurz eller Schürze), en stadig Kilde til Forvirring, i det mindste for Nordboere⁷.

Vertugalens Hovedøjemed, at skjule Formen, var for største Delen opnaaet. Kun paa et enkelt

Punkt stod endnu noget tilbage at ønske. Selve Hoftepartiet var altfor tydeligt. Her blev da gaet lidt efter. Øjet skulde her, ligesom foroven, vildledes ved Udpuf.

Omtrent ved Aarhundredets Midte begyndte man at paabinde Puder baade for og bag. De sidste, der anvendtes efter størst Maalestok, kaldtes for „fessues“, de andre gik under forskellige

Navne. Det er maaske saadanne, til hvilke der sigtes, naar det hedder, at Prinsesse Anna af Danmark Aar 1548 udstyredes med to Par „Upstotte Mawen“¹.

Fig. 112. Dronning Elisabeth af England. † 1603.
(Efter et samtidigt Kobberstik.)

„Fessuerne“ voksede i Løbet af en halv Snes Aar i en foruroligende Grad, indtil man endelig, ved Anbringelse af temmelig store Hoftepuder, begyndte at udligne deres Uformelighed. I

Frankrig tiltog derpaa Hoftepunderne saa stærkt, at der allerede Aar 1561 maatte udstedes Forbud mod større Hoftebredde end to Alen i Tværnsnit. Lidt efter lidt faldt dog Bevægelsen i Ro, og Dannelsen foregik jævnt over hele Omkresen. Ved Aarhundredets Slutning var Forholdet dette, at Legemets Form var

Fig. 113. Fransk Hofdragt under Henrik IV.
(Efter De la Mesangère.)

ganske skjult (Fig. 112). Fiskebensskørtet stod som en omvendt Urtepotte stift og fladt ud fra Midien, opretholdt ved en usynlig Pudekrans og bærende selv et eget Kjolelag i Pibekraveform (Fig. 113). Da Prinsesse Anna Catharina Aar 1597 ægtede Christian den Fjerde, hørte der til hendes Udstyr et livfarvet og et grønt Fiskebens Skørt, hvert med sin tilsvarende Fløjls Pude-

krans¹. Fig. 114 viser Rigsraad Christen Skeels Hustru, Fru Margrethe Brahe, iført usynlig Pudekrans og synlig Hofte-Pibekrave.

Kvindekjortelens Udvikling, der begyndte saa frit, var saaledes tilsyneladende endt i lutter Unatur. Nærmere set gjaldt dette dog kun en snæver Kres af Samfundet. Folkets lavere Lag, hvis Sysler ikke tillod dem fuldt at følge saa uhensigtsmæssige Moder, høstede desmere Nytte af Tidens væsentligste Fremskridt: Kjortelens Søndring i Livstykke og Skørt. Med en mærkværdig Hurtighed trængte denne praktiske Delingsmaade igennem. Ser vi f. Eks. Listerne over Kvindeklæder, pantsatte af Landbefolkningen omkring Ribe henimod Aarhundredets Slutning, vil det vise sig, at Delingen her næsten overalt var gennemført².

Men ogsaa i Samfundets øverste Lag brød Moden Vej for en betydningsfuld Nydannelse. Fiskebens Skørterne var nemlig paa deres Vis fuldt saa anstødelige som nogen tidligere Dragt. Den tyske Præst, Lucas Osiander, udtrykte i en af sine Prædikener deres Hovedmangel ved at sige: „Naar en Kvindeperson, iført Fiskebensskørt, staar nær ved et Bord eller vil sætte sig ned, saa løftes hendes øverste Klædedragt en halv Alen til Vejrs ... Vovede

Fig. 114. Fru Margrethe Brahe (Rigsraad Christen Skeels) † 1614.
(Maleri paa Gaano.)

en Skalk at gøre sligt ved en ærlig Kvinde, saa gjorde I ham hans Ret, om I slog ham i Næse og Mund, saa det blødte. Men nu lave I selv Klæderne, saa at de staa op, og dette kaldes en passende Prydelse¹.

Noget maatte der aabenbart gøres, saa meget mere, som de lange Hoser efterhaanden fortrængtes af de korte Strømper.

Fig. 115. En Pungmager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Man blev da tilsidst ogsaa i Norden tvungen ind paa den Vej, som de sydligere Lande allerede havde betraadt. Kvinder anlagde mandlig Benbeklædning.

Hvor stridende dette var mod gammel-nordiske Begreber, kan ses af, at det paa Island endog havde været anset for lovlig Skilsmissegrund, om Kvinde gik med Broge som en Mand². Endnu omkring Aar 1500 var det ukendt i Frankrig, at Kvinder bar Benklæder³. Først noget senere opstod Skikken i Italien og brede sig derfra til Frankrig og England. Maria Stuart og hendes fornemste Omgivelser vides f. Eks. Aar 1563 at have anskaffet sig saadanne⁴. I Tyskland derimod vedblev man længe at kæmpe imod, og det 16de Aarhundrede ud synes dette Beklædningsstykke at have været ukendt i Danmark.

Først ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede trængte Skikken igennem ogsaa i Norden, i lang Tid dog blot hos de højest stillede. Siden da har lidt efter lidt i Aarhundredernes Løb en Mandsdragt udviklet sig under det kvindelig Klædebon.

En Beklædningsgenstand, der tidligere havde været nødvendig, men efter Korsettets Indførelse ikke længer behøvedes, var Bæltet. Det bevaredes dog endnu Aarhundredet ud og anvendtes som tidligere til at bære Pose eller Pung (Fig. 115 og 116) og Nøgleknippe. „Hans Jacobsen og Jacob Larsen befandtes at have

Fig. 116. Maria besøger Elisabeth, Vor Frue Dag (Elisabeth har Pung ved Bæltet).
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

skaaret en Pung fra en Kvinde paa Gaden, og forvaredes derfor til videre Besked“, hedder det f. Eks. Aar 1577 i en af de mange Retssager, som disse Forhold naturligt fremkaldte¹. Selv til Festrugt, hvor Bæltet nu var ganske betydningsløst, hævdede det sin Plads og gik over til at blive et af Kvindedragtens mest fremtrædende Smykker (Fig. 94, 102, 104, 110 og 118). Guldbeslagent, besat med Ædelstene, forlænget, saa at dets ene, nedhængende Rem næsten naaede Jorden, gjorde det ypperlig Virk-

ning paa den foldefri Klædedragt. I Begyndelsen af det 17de Aarhundrede afskaffedes det imidlertid temmelig pludseligt som fornemt Smykke.

Over Kjortelen bares af Kvinder, naar de færdedes ude, stundom ved Vintertid ogsaa i

Fig. 117. Christian II's Datter Christine.
(Efter H. Holbein den yngres Maleri i Hampton Court.)

Hjemmet, den lange Kaabe. Hvor klædelig en saadan kunde tage sig ud, naar den bares af en Kvinde, der klædte den, kan ses af det smukke Portræt af Christian den Andens Datter Christine (Fig. 117). Det fremstiller hende som femtenaarig, da hun som Enke 1536, medens Faderen sad fangen paa Sønderborg, opholdt sig hos sin Moster i Nederlandene og modtog det ene Ægteskabstilbud efter det andet, som dog alle afsloges. Aar 1541 ægtede hun, da en Plan om Giftermaal med Henrik VIII af England var glippet, Hertug Franz, Arving til Lothringen. Den mørke Enkedragt, uden alle Smykker, kun dækket af den lange Kaabe, fremhæver dobbelt hendes ungdommelige Ynde.

Ogsaa for den lange Kaabes Vedkommende viste sig dog en Tilbøjelighed til at forkortes,

der, ligesom hos Mændene, ikke rastede, førend den engang lange Kappe stumpede af ved Hofterne. For Kvindernes Vedkommende opstod herved to Former for Kappe, dels den spanske, der ganske lignede Mændenes, men vistnok tog sig fuldt saa godt

ud med Kvindekjortel under (Fig. 118); dels den saakaldte „Harzkappe“, hvis væsentligste Kendemærke var, at Ærmehullerne var bibeholdte. Hvor Stof og Farvepragt ikke bødede derpaa, havde denne Form noget eget ynkeligt ved sig (Fig. 119). Ikke desto mindre synes særlig denne Form at have fundet Udbredelse i Danmark, vel nærmest fordi den var herskende i Tyskland. Dronning Anna Catharina medbragte Aar 1597 tre „Harzkapper“¹.

Hvad der imidlertid i Norden betydeligt kølnede Interessen for de korte Kaaber, var ikke blot deres U hensigtsmæssighed, men

Fig. 118. Kvinde i kort Kappe.
(Efter Jost Amman.)

Fig. 119. Kvinde i „Harzkappe“.
(Efter Jost Amman.)

først og fremmest det vanærende, der ifølge Folkemeningen knyttede sig til dem. Lang Kaabe var Ærestegn, „Dannekvinde“-Dragt, medens det var utugtige Kvinder forbudt at bære andet end kort Kaabe². Som en Følge heraf synes de nye, korte Kaaber kun at have fundet Udbredelse hos de Krese, der stod Hoffet nær. Folkets Flertal bevarede de gamle, ærbare. — Ved Begravelser var, nu som tidligere, alle iført lange Kaaber (Fig. 120).

Et ganske eget Udtryk for det Værd, man tillagde lange Kaaber, lader sig paavise i Ribe. Her havde efterhaanden den Mode uddannet sig, at alle Kvinder skulde bære Kaaben, ikke om Halsen, men oppe paa Hovedet. Ved Bryllupper, ved BARNEDAAB, til alle

Fester mødte man i denne Mummedragt, og Øvrigheden udstedte forgæves Forbud derimod. Allerede Aar 1561 anordnede Lensmanden og Magistraten „med de fornemste Dannekvindes Samtykke“, at sligt skulde ophøre, og en betydelig Bøde blev paalagt Overtræderne¹. Men desuagtet holdt Skikken sig Aarhundredet

Fig. 120. Kvinder i Ligfølget ved Frederik II's Begravelse.
(Efter en samtidig Afbildning.)

ud, og først Aar 1607 fik man Bugt med Ondet. Det vedtoges da af alle Borgerne, at fra Jul samme Aar skulde deres Hustruer og Døtre igen smukt gaa med Kaaberne om Halsen; kun Enker og de, der bar Sorg for en nær Slægtning, samt Kvinder i Ligfølge skulde fremdeles have Lov til at bære Kaaben paa gammel Maade². Aar 1611 maatte samme Forbud udstedes i Ringkøbing³.

8

Under den synlige Dragt havde der i Aarhundredernes Løb, især for Mændenes Vedkommende, efterhaanden dannet sig flere nye Lag af Klædningsstykker. I Danmark synes man i saa Henseende at være gaet videst. Det er derfor en Spøg, som godt kan skrive sig fra Shakespeares egen Tid, naar i England Graverkarlene i Hamlet indtil for ikke længe siden fremstilledes iført saa mange Underklæder, at det tog lang Tid, førend de kunde faa taget de behørig af og begyndt Arbejdet⁴.

I Danmark bares nemlig under Kjortelen først en Trøje, saa,

dog ikke af alle, et Livstykke, svarende til den senere Vest, derpaa „Uldenskjorte“, „Brystdug“ og endelig Skjorten. „Naar du tager din Skjorte paa“, hedder det derfor i en Andagtsbog fra hine Dage, „da kom Kristi Uskyldighed ihu. Naar du lægger din Brystdug, Uldenskjorte, Bindeliv, Trøje eller Livkjortel paa, saa tænk paa den Retfærdigheds Kraft, hvorm Paulus taler“ o. s. v.¹. Stundom, ved Vintertid, eller naar det ellers gjordes Behov, bar man vistnok ikke blot eet, men flere Stykker af hver Slags.

Paa Skjorten nær var de alle af uldent Stof, Vadmel, Klæde eller Fløjl, alt efter Vedkommendes Evne. Skøndt de var beregnede paa at dækkes af andre Klædningsstykker, var de dog ofte meget rigt udstyrede. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden en Damaskes Brystdug foret med Maarskind². Gustav Vasa besad i Aaret 1548 mindst femten Brystduge, hvoraf en af Gyldendug, fire af sort eller rødt Fløjl, alle forede med Maarskind, en af sort Taft foret med Svaneskind, en af hvidt Damask foret med rødt Fløjl o. s. v.³. Uldenskjorterne, der havde lidt mere Udsigt til at blive sete, var om muligt endnu prægtigere. Gustav Vasa ejede blandt andet en af leverfarvet Silkeatlask foret med Graaværk⁴, Pontus de la Gardie en af rød Silke⁵, den svenske Kansler, Conrad v. Pyhys, en af „rødt Skarlagen, forbræmmed med gyldent Passement, med ti gyldne Knapper i Brystet og to i Ærmerne“ o. s. v.⁶.

Disse mange Underlag, der iøvrigt jo passede vel til en tidligere Tids Mangel paa Midler til at opvarme Stuer, maatte stundom kunne give den, der bar dem, en ikke ringe Førlighed (Fig. 121).

Som bekendt er denne Tilbøjelighed til mange Lag Klædningsstykker senere bleven afsleben for Bybefolkningens Vedkommende; men den danske Landbefolkning har længe bevaret den usvækket. Endnu, eller dog indtil for kort siden, bar Bønderne saavel i Jylland som paa Sjælland ganske den samme solide Underbeklædning, som Adelen i det 16de Aarhundrede. Om det saa er Benævnelserne, saa er de omtrent de samme, idet kun „Livet“ er blevet til „Vest“ og „Uldenskjorte“ let omdannet til „Uldenskjøt“⁷.

Kvinderne delte kun halvvejs denne Mændenes Trang. Medens

Fig 121. Gustav Vasa 1542.

(Efter Maleri i Uppsala Universitets Samlinger.)

Lysten til bestandig flere Skørter var i livlig Stigen det 16de Aarhundrede igennem, nøjedes man for Brystets Vedkommende med forholdsvis tynd Beklædning. Dette stod uden Tvivl i Forbindelse med den Mode at have Barmen delvis blottet, der jo var

herskende i Aarhundredets Begyndelse og kom igen lige ved dets Slutning. Saa vidt vides, bar de under Kjortelen kun et løst Livstykke, den saakaldte „Bindetrøje“¹, der i mange Tilfælde vistnok helt maatte vige, hvor Korsettet anlagdes.

Det indre Beklædningsstykke, der undergik den største Forandring i det 16de Aarhundrede, var Skjorten. Skønt dens Form og Plads forblev den samme som fra gammel Tid, skete der et fuldstændigt Omslag ikke blot i dens Forfærdigelse, men først og fremmest i dens Betydning i det almindelige Omdømme.

Skjorten havde fra Arilds Tid været anset for det inderste og nødvendigeste Dække, Klædningsstykkernes Klædningsstykke. Som de andre var den bleven gaaet med, indtil den var opslidt. At skifte den faldt ikke mere ind end at skifte Kjortel og Kappe.

Af disse to Egenskaber, dens Nødvendighed og stadig fortsatte Brug, havde efterhaanden udviklet sig en ganske egen Maade at betragte den paa. Den var bleven til Inderlighedens Sindbillede, Udtrykket for det trofaste Forhold mellem Mand og Kvinde. „Bær over med hende! Jo bedre du færer med hende, des bedre har du hende. Mand skal jo holde af det Klædebon, som han haver næst sig“². Den var bleven den naturlige Fæstegave fra Kvinden til hendes udkaarne og et Tegn paa uskrømtet Venskab, naar den veksledes som Gave mellem andre. Ifølge Folkevisen udtrykte derfor Erik Glipping sin Kærlighed til Marsk Stigs Hustru ved at bede hende sy sig en Skjorte,

„Hil sidde I, Fru Ingeborg!
Og ville I være mig huld,
Da sy I mig en Skjorte af Silke,
Bestikke den vel med Guld“.

Og hendes Afvisning lød saaledes:

„Syr jeg Eder, Herre! en Skjorte,
Belægger den med Guld,
Spørger han det, unge Hr. Marsk Stig,
Han bliver mig aldrig huld“³.

Denne Betragtningmaade holdt sig endnu i det 16de Aarhundrede. Den saakaldte „Daljunker“ modtog saaledes Aar 1527 Skjorter i Foræring af sin Fæstemø, Fru Inger til Østraats

Datter¹. Magdalene Krognos skænkede ved sit Bryllup sin Husbond en perlestukken Skjorte, og en til hver af Brudesvendene². Først ved Forordning af 1615 blev denne sidste Skik hævet³. Skjorte som Venskabs gave forekom ligeledes hyppigt. I Tyskland var det en staaende Foræring mellem Fyrster. Hans den Ældre af Slesvig modtog blandt andet en fra Hertuginde af Preussen⁴. Endnu i Aaret 1560 sendte Kurfyrstinde Anna af Sachsen en Skjorte som Gave til den norske Adelsmand Christoffer Trondssøn, idet hun spøgefuldt tilføjede: „Havde du ikke under vort Besøg i København (1559) kørt vore Jomfruer saaledes i Ring og givet dem Grund til at blive undselige, saa vilde de maaske have holdt paa, at den var bleven lavet bedre og smukkere“⁵.

I alt dette maatte der nødvendigvis ske en Forandring, da Brugen af Linned blev almindeligere og det blev Skik, at hver enkelt besad flere Skjorter. Tidligere havde de i Reglen været af Uld og kun hos meget rige af Linned eller Silke. Man vil kunne slutte sig til Tilstanden i Norden, naar man hører, at selv i Frankrig fandtes i det 15de Aarhundrede kun en eneste Dame, der ejede mere end to Lærreds-Chemiser, og dette var selve Dronningen⁶. Under saadanne Forhold kan det ikke undre langt ind i det 16de Aarhundrede i Danmark endnu at høre Tale om en Silkeskjorte⁷, eller se, hvorledes to af Landets rigeste Familjer vekslede Breve om at maatte laane en smukt udstyret Lærredsskjorte⁸.

Omslaget skete omtrent ved Aarhundredets Midte. Det var de synkende Priser paa Linned, der hidførte det. Men lægger vi Mærke til hvilke Priser, der var i Stand til at fremkalde Omslaget, faar vi maaske det bedste Bevis for, hvor stærk en Trang der var til Stede, hvor dybt man følte Ulemperne ved det gamle. De Priser, der indtraadte, var nemlig endnu meget høje. De afveg kun lidet fra vore Dages, skønt Pengene dengang havde langt større Værdi. Grove Skjorter til Arbejdsfolk kostede i Gennemsnit 2—3 Kroner i vore Penge, finere Skjorter 4—6 Kroner. Christian den Fjerdes Skjorter i Aarene 1590—93 betaltes med 16—24 Kroner⁹. Endnu var ikke det Stof ret bekendt, der i de

følgende Aarhundreder skulde drive Priserne paa Linnedvarer bestandig nedad. I Aaret 1559 indførtes den første Balle Bomuld i England¹.

Men jo højere Priserne var, des mere maa man undres over den Hurtighed og Kraft, hvormed Forandringen foretoges. Vi staar her ved den Hovedbegivenhed paa det daglige Livs Omraade, hvis forskellige Sider vi i det foregaaende enkeltvis har haft Lejlighed til at betragte. Indførelsen af Lærredslagener, Haandklæder, Duge, Lærredshoser, Skjorter o. s. v., var alt sammen kun enkelte Led af det samme, store Gennembrud.

Under alle sine forskellige Former ytrede Omslaget sig med stigende Fart, især fra Aarhundredets Midte. For Skjorternes Vedkommende behøver vi blot at betragte Mærkepunkter som disse: Aar 1548 fik Prinsesse Anna af Danmark ikke mindre end seksten Særke til sit Udstyr². Aar 1565 kunde det skrives om Frederik den Anden: „Hans Naade har mere end tyve Skjorter endnu, som Hans Naade kan en Stund hjælpe sig hen med“³. Ved sin Død 1575 lader det til, at Peder Oxen har efterladt sig 60 Skjorter⁴. Aar 1612 maatte det forbydes jævne Borgerfolk i Lybæk at give deres Døtre mere end 20 Særke til deres Udstyr⁵.

Begejstringen havde oversteget sine Bredder; man var naet saa vidt, at der maatte slaas af⁶.

I mærkelig Modsætning til denne store Interesse for Skjorter og de betydelige Summer, der ofredes derpaa, staar den Rolle, som de kom til at spille i Klædedragten. Fra den Stund, der lagdes saa megen Vægt paa dette Klædningsstykke, udelukkedes det samtidig fra den synlige Beklædning. Kun de løse eller paa-syede Pibekraver og Haandpiber var synlige. Skjorten ikke mere. Dette staar uden Tvivl i Forbindelse med Tidens Lyst til det brogede. Tidligere havde Skjorterne hyppigt haft stærke Farver. Silke indbød jo dertil, og et Perlelad tog sig langt bedre ud herpaa. Endnu i Aaret 1565 hører vi om Skjorter med silkesyede Sømme af andre Farver, ja om „sorte, silkesyede Skjorter“⁷. Men da Skjorterne blev helt hvide, tabte de deres Adkomst til at ses. Det var allerede meget, at denne Farve taaltes paa Pibekraver og Mansketter.

9

Fig. 122. Mand med Hætte.

Ved det 16de Aarhundredes Begyndelse var Hovedbeklædningen atter vendt tilbage til mere naturlige Former. De tidligere Forsøg paa at skabe noget smukt ved at forlænge Hætten til en lang Hale, der hang ned ad Ryggen (Fig. 122), eller ved at forhøje det kvindelige Sæt til et flere Alen langt Kræmmerhus ombølget af Lin (Fig. 123), var atter opgivne. Nu bares Halehæterne kun af Skoledrenge¹ og enkelte gammeldags Gejstlige². De høje Sæt var gaaede i Arv til Landbefolkningens Kvinder, der, hvis man tør slutte fra de endnu bevarede svage Spor i Folkedragterne, især i Sønderjyllands Vestegne, synes at have fundet Smag deri.

For begge Køns Vedkommende var den beklippede Hovedbedækning bleven formindsket til det mindst mulige, til Huen. Men Væksten skulde snart begynde paany. Den mandlige Hue førte an, den kvindelige fulgte efter.

Den lave Hue kunde være hensigtsmæssig nok, forsaavidt den sluttede varmt og tæt om Hovedet, saa at man om Dagen ikke savnede Nathuen. Men smuk var den ikke. Og uden Skygge tog den kun daarligt af for Sol og Væde.

Lidt efter lidt begyndte der da Bestræbelser for at raade Bod herpaa. Snart brød der paa Hueranden en lille Skygge frem over Panden (Fig. 124). Snart bredte den sig ligeligt ud efter, baade i Panden og i Nakken (Fig. 125). Snart rejste den sig lige op efter som en

Fig. 123. Fransk Kvinde-sæt i det 15de Aarhundrede.

(Efter Fairholt.)

Fig. 124. Portræt af en ukendt.
(Efter Tegning af François Clouet 1510—72.)

Fig. 125. Kejser Maximilian.
(Efter Albrecht Dürer 1471—1528.)

Fig. 126. Ung Adelsmand.
(Efter en Tegning fra det 16de Aarhundrede.)

Fig. 127. Tegning af Albrecht Dürer.
(1471—1528.)

Vægtergang om Huepullen. Paa den her afbildede Hue af denne Art (Fig. 126) faar dens adelige Ejer Lejlighed til at vise, at han tillige er en lærd Mand, idet han har ladet udsy græske Bogstaver i Vægtergangen. Snart endelig lod man denne opstaaende Skygge dele sig i løse Flige, der kunde knappes sammen eller

Fig. 128. Martin Luther 1543.
(Efter Lucas Crañach.)

slaaes ned, omtrent som paa en Stormhue i det 19de Aarhundrede (Fig. 28 og 127). En egen Slags Hue, der ser ganske bekvem ud, er den, der var meget brugt i Norden 1515—1530 (Fig. 29 og 45), og som Luther bærer paa hosstaaende Portræt (Fig. 128). Pullen er her gjort saa bred, at den kan trækkes frem og tillige tjene som Skygge, og bag i er Huen forsynet med en Nakkeklap, saa at den synes at kunne tjene som alt: baade Kalot, Rejsehue og Nathue. Vanskeligere at kende igen er de ovennævnte Stormhuer, naar de hos Landsknægte forsynedes med vældige, ombølgende Fjer, der i Blæst synes at maatte have pirret vel meget i Ansigtet (Fig. 129).

Af alle disse Forsøgsformer sejrede den, der lod Skyggen staa ud jævnt til alle Sider.

Saaledes opstod „Bonnetten“ og „Baretten“. De var indbyrdes kun lidet forskellige. I Danmark kaldte man dem gerne, forsaavidt de bares af Mænd, for „Baretter“, forsaavidt de bares af Kvinder, for „Bonnetter“. I Sverige synes „Bonnet“ at have været den hyppigste Fællesbetegnelse. De afveg ikke meget i Form fra en lav Filthat i Nutiden, men Stoffet, hvoraf de var, gav dem desuagtet et derfra vidt forskelligt Udseende. De var nemlig af Klæde eller Fløj, der — selv i Skyggen — kun sjældnere holdtes stivt ved Metal-

traade (Fig. 130 og 131), men i Reglen blødt gav efter og antog ret besynderlige Former, naar de anbragtes kækt opsmækket halvt skævt paa Hovedet. Det dristige og klædelige forøgedes yderligere ved den Prydelse, som næsten aldrig savnedes: en bølgende Strudsfer paa Siden (Fig. 131 og 132).

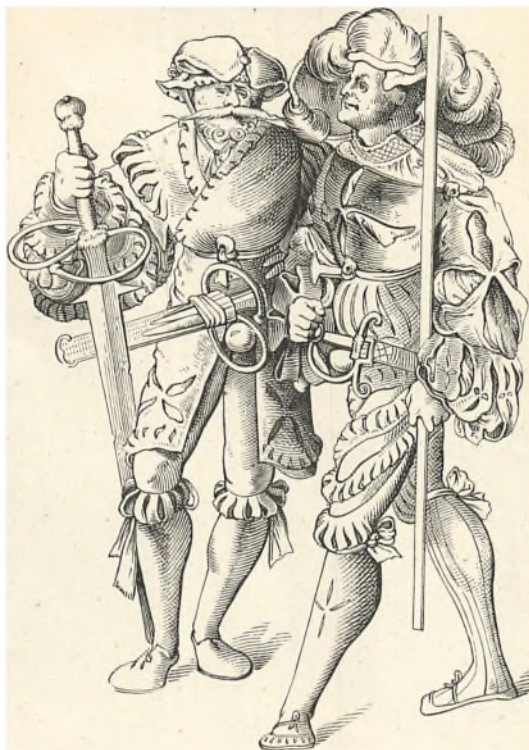

Fig. 129. Tyske Landsknægte 1524.
(Efter Urs Graf.)

„Bonnetter“ og „Baretter“ var den almindeligste Hovedbedækning for Adelen i Aarene 1520—50. Gustav Vasa besad Aar 1548 syv saadanne af Guld- og Sølvduge, tyve af Fløjl i forskellige Farver¹. Udviklingen blev imidlertid ikke staaende herved.

Baretten og Bonnetten vilde være „Hat“. Den stive Skygge var der jo allerede for en Del. Det, hvorm det gjaldt, var da blot

yderligere at afstive denne og saa rejse Stræbbuer under den slatne Pul, saa at den blev til Hvælving. Thi om Stoffet var man fremdeles enig, at det burde være det samme som Huens og Ba-

Fig. 130. Kansler Johan Friis. Aar 1551.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

rettens: Klæde eller Fløjl. Fig. 133 og 134 viser Eksempler paa denne begyndende Kuppeldannelse i Norden. Paa Holger Ulfstads Hat staar Skyggen fra som en blot Gesims paa den alle-

rede tydeligt dannede Hvælving. Hertug Ulrik af Meklenborgs Hat vilde ogsaa den Dag i Dag, hvad Formen angaar, være selvskreven til at kunne deltage i hvilket som helst Jagtparti.

Hvad der gav Hatten et særligt Fortrin, var dens større Overflade, der tillod en rigelig Besætning. En yndet Prydelse her var ikke blot en enkelt Struds- eller Hejrefjer, men en hel Krans af saadanne enten om Hattepullen eller yderst om Skyggeranden. Varsaa Hatten selv af iøjnefaldende Farve, rødt Fløjl eller maaske endog Gyldendug, og hver enkelt Fjer udstyret med „Duller“ og „Vipser“, Guld-pailletter og Perler¹, saa kunde det hele nok tage sig glimrende ud. Virkningen forøgedes i ikke ringe Grad, naar den, der bar Hatten, sad til Hest, og Hestens Pande og Bagdel var udstyret med tilsvarende,

Fig. 131. Gustav Vasa.

Fig. 132. Christian den Tredje.

vældige Fjerbuske. Slige store Hatte passede derfor bedst til Indtog og lignende Lejligheder.

Men naar man nu om Natten var vant til en lun Nathue, der dækkede hele Issen og Baghovedet, saa frøs man dog alligevel med disse Baretter og Hatte, der i Reglen sad skævt og ikke nær

Fig. 133. Hr. Holger Gregersen Ulfstand til Skabersø, † 1542.
(Maleri i Ulricehamn i Sverige.)

dækkede, hvad der skulde dækkes. Her var ikke andet for, end at tage en Hue paa ogsaa om Dagen. Saa utroligt det lyder, trængte denne Skik igennem eller rettere holdt sig, trods de ny indførte Hatteformer. Under Hatten bares som oftest en Hue, Lue eller Møse. Ogsaa i England brugte man saa (Fig. 135). Som bekendt har denne Skik at bære baade Hue og Hat holdt sig indtil Midten af det 19de Aarhundrede hos den danske Landbo-stand¹ og holder sig endnu paa mangt et Sted i Sverige og Norge.

Da den spanske Indflydelse ved Aarhundredets Midte begyndte at gøre sig stærkt gæl-

dende, medførte den en ny Hattemode. Det er ganske interessant at lægge Mærke til, hvorledes denne paa sin Vandring fra Spanien nord efter formede sig forskelligt, hvor den kom frem. Til England bragtes den direkte, idet Philip II af Spanien ægtede Dronning Maria af England. Ved dette Giftermaal oimplantedes de spanske Hatte rent og uforandret paa engelsk Grund. Det ejendommelige ved dem, hvad Formen angik, var, at Pullen blev endnu højere end fordum, næsten til en Sukkertop. Og samtidigt bredtes Skyggen stærkt, saa at den, hvor stiv den end var, havde ondt ved at lade være med at vippe, naar man bevægede sig. Hvad Stoffet angik, afveg disse spanske Hatte helt fra alle tid-

ligere, idet de ikke længer var af Klæde eller Fløjl, men af fint Skind, helst Bæverskind, hvorefter de kaldtes „Kastorhatte“.

Havde Spanien muligt hentet Ideen til denne Hatteform fra sine vidtstrakte Besiddelser i Amerika? Eller forplantedes den til disse fra Moderlandet og bevarede siden trofast som et Minde om Rigernes mægtigste Hersker? Hvo veed. Kun vist er det, at den samme Hatteform endnu har holdt sig over hele Sydamerika og Mexico, og udgør — om Sommeren af Straa („Panamahat“), om Vinteren af Filt — et viftende, dækkende Værn mod Sol og mod Væde.

Den tilsvarende kvindelige Hat burde egentlig, i England i det mindste, have heddet „Dronning Marias“ Hat. Men den

klædte sikkert bedre hendes samtidige, Maria Stuart. Og som kortvarig Dronning i Frankrig omtrent i de Aaringer havde denne vel ogsaa rigere Lejlighed til baade at faa den nye Hat fiks og bragt i Mode. Vist er det, at den kaldtes „Maria Stuarts“ Hat.

Fig. 135. Ung Mand med Hue under Barretten.
(Efter Fairholt.)

Fig. 136. En „Maria Stuarts Hat“ og en „Kong Philips Bæverhat“.
Moder 1555.
(Efter Fairholt.)

Fig. 134. Hertug Ulrik af Meklenburg.
(Efter samtidigt Træsnit.)

Pullen var ikke saa spids som paa den mandlige, og Skyggen var med Flid bøjet i Sving om Sidehaaret. Den lignede en af de nye, store Frugter, et Græskar eller en

Kalabasse, som man nu stundom saae bragt hjem af Ostindiefarere. Frugterne var saa pudsigt overdrevne, Hattene ligesaa. Et „ikke-videre“ Ansigt gjorde de latterligt, et kønt allerkæreste (Fig. 136).

Til Norden bragtes de nye spanske Hatte vist i Reglen over Tyskland. Og ad denne Vej blev deres Form ikke saa lidt for-

Fig. 137. Oluf Mouritsen Krognes til Bregentved iført høj skotsk Hat.
(Efter Maleri paa Frederiksborg.)

andret. De vedblev vel at være meget højpullede, ligesom store Sukkertoppe. Men den brede Skygge smallede næsten helt af, saa at der knap blev lidt Tagskæg tilbage. Og skønt de ligesom i deres Hjemland skuldevære af Skind, saa holdt man sig dog i Tyskland ikke især til Bæverskind, men foretrak tværtimod mere tykpelkede Arter. Herved fik Hatten noget ganske eget forsorent ved sig. Overgangen fra den beskedne Barret til Hoveduhyret blev meget voldsom. Hertil kom, at de første der bragte den til Norden, var Landsknægte - Førere, der allerede paa Forhaand havde Anlæg for det overdrevne. Og i dette Tilfælde var de Talsmænd ikke blot for een,

men for to, lige udæskende Moder. Med Pelstærne paa Hovedet og flaggervorne Pludderhoser om Benene maatte de gøre Indtryk af, hvad de ønskede: noget rent allerhelvedes (Fig. 58).

Intet Under da, at sindige Mænd blev betænkelige. Sjællands Biskop, Peder Palladius, kunde alt Aar 1556 give den Oplysning, at disse høje, toppede Hatte skrev sig fra Tyrkiet og sikkert var et Tegn paa, at alt det nu skulde gaa i Opfyldelse, hvorm

en frommer Mand udi Dyringer Land for hundrede Aar siden havde spaaet, kort førend „Skarns Folk“ dræbte ham. Gog og Magog, det vil sige Tyrken, skulde nu komme og fordærve hele Evropa, „som er den tredje Part af Verden“, og disse forbandede, høje Hatte var vist et Tegn paa, at han alt var i Anmarsch¹.

Trods saa ildevarslende Spaadomme gjorde Hattene dog megen Lykke. Uden Frygt for Følgerne lod Frederik den Anden sine Hoffolk anlægge dem² (Fig. 137). Ved hans Krowning var mange iførte saadanne. Naar undtages det ene Aar 1579, da Frederik den Anden befalede, at hans Drabanter ved en festlig Lejlighed skulde bære røde Fløjls-Baretter³, synes ellers stadigt de høje Hatte at have hørt med til Hofdragten. Ganske det samme var Tilfældet i Sverige.

Medens Adelen troligt fulgte efter, var der en anden Stand, der nødvendvungent holdtes tilbage, det var Gejstligheden.

Det gik dog ikke vel an, at den anlagde Gogs og Magogs Klædebon. Den maatte da finde sig i, at ogsaa Borgerstanden kom den i Forkøbet. Snart var høje Hatte at faa i enhver velforsynet Hattemagerbod (Fig. 138). Fra Helsingør 1579 hører vi, at to fremmede Handlende stod maanedsviis paa Gaden og solgte Hatte ud⁴, vel altsaa til Folkets bredere Lag. Hist og her vovede enkelte Gejstlige sig frem, men bestandigt blev der holdt godt Udkig fra oven. Paa Landemodet i Roskilde 1593 og ligeledes Aar 1600 forbød Sjællands Biskop sine Præster at gaa med høje Hatte⁵. I Bahus

Fig. 138. Hattemager-Værksted og -Bod.
(Efter Jost Amman 1568.)

blev endog en Præst kaldt til Orden, blot fordi han havde baaret en høj Hue med høj Ræveskinds-Bræm¹. Aarhundredet ud var da Gejstligheden i Danmark og Norge henvist til den bredpullede Hue (Fig. 25, 26 og 45).

Dette maatte dog stundom kunne forekomme lovligt haardt,

Fig. 139. Johannes' Hoved bringes paa et Fad til Kong Herodes.

(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

ikke mindst naar Hensyn toges til, at baade underordnede og sidestillede andre Steder havde Lov til at bære deres Hat, som de vilde. Jøder f. Eks., endda ved Kong Herodes' foragtelige Hof, der hvert Aar ved Sommertid fik sit rette Skudsmaal i alle Landets Kirker, de vovede alligevel — bevisligt ifølge Niels Hemmingsens Postil (Fig. 139) — at optræde i høje, moderne Hatte. Og i Sverige var der ikke et Menneske, der foragede sig over, at

Præster ligesaavel som alle andre Mennesker bar denne Hovedbeklædning.

Hvad der især fristede ved disse høje Hatte, var ikke blot deres Anselighed, men først og fremmest den Anledning, som de gav til at gaa med Hattebaand. Det blev nemlig hurtigt Mode at have dette ikke af Hattens Farve, men gyldent og med en straalende Roset paa Si-

den. Her øverst oppe, udækt af den smalle Skygge, kunde alt sligt ret tage sig ud. Albert Oxe besad et Hattebaand af Guld, der vejede syv Lod¹. Johan den Tredje af Sverige er afbildet med et Hattebaand bestaaende af lutter Rosetter (Fig. 140). Et af Christian den Fjerdes Hattebaand havde en Værdi af henved 3000 Kroner². Selv Bønderne fulgte med paa dette Omraade. Om de skaanske Bønderkarle hedder det saaledes, at naar de havde faaet Fjer

Fig. 140. Johan den Tredje, Konge i Sverige.

i Hatten og Sølvknapper som Kokarde, vidste de ikke, hvorledes de skulde gaa af lutter Stolthed og mente sig at være Junkere³. Det er de sidste Spor af denne Skik, der endnu holder sig i Kuskes lyse Hattebaand og Kokarder.

Som ovenfor omtalt naaede de spanske „Kastorhatter“ ikke over England, men gennem Tyskland til Norden og kom derfor herop i den ændrede Form som meget høje Hatte med næsten ingen Skygge. Helt ukendte kunde dog de rigtige, bredskyggede „Kastorhatter“ ikke forblive for Nordboer. Man behøvede blot at

have rejst som ung i Frankrig og Norditalien eller været med Skib til England for at have faaet den fjærne Herlighed at se.

At de ægte Kastorhatte saaledes var kendte „af Anseelse“ i Danmark, selv om de ikke bares her, lader sig paavise ad ret ejendommelig Vej. I Vendsyssel vilde ved Aarhundredets Midte en stedlig

Fig 141. „Da skænkte de hannem Eddike, som var blandet med Galde, at drikke“.
Matth. XXVII.

Kalkmaleri i Sulsted Kirke i Vendsyssel, „som ærlig og velbyrdig Mand Jost Høg til Vangegaard Anno Domini 1548 lod formale ved Hans Maler i Randers“.

(Efter Akvarel af Sørensen i Nationalmuseet. Saaledes fremdraget og restaureret 1882.)

Herremand, Jost Høg paa Vangegaard, pryde Sulsted Kirke med et Vægmaleri. Det skulde fremstille Evangelisten Matthæus' Beretning om, at der før Korsfæstelsen rakes Jesus en Blanding af Eddike og Galde, som han dog vægrede sig ved at drikke. Efter Sædvane blev alle de fremstillede gengivne i det 16de Aarhundredes Dragter. Men een af de to afgørende, enten Jost Høg eller Kunstneren, Hans Maler fra Randers, — eller muligvis begge —

maa for nylig have været i Udlandet og dør, senest 1548, da Maleriet blev malet, haft Lejlighed til at se det nyeste nye, de begyndende spanske Kastorhatte. Slig Kundskab skulde naturligvis komme Maleriet til Gode. Medens de andre Figurer da kun blev klædte som en Datids Landsknægt eller en lærd Mand, fik

Fig. 142. „Da skænkte de hannem Eddike, som var blandet med Galde, at drikke“.
Matth. XXVII.

Kalkmaleri i Sulsted Kirke i Vendsyssel, „forbedret med Formaling Anno 1599 af ærl. og velb. Mand Stig Høg til Vangegaard“.

(Efter Akvarel af J. Kornerup 1866 i Nationalmuseet i København.)

en af dem den værdifulde Nyhed, en Kastorhat, paa Hovedet (Fig. 141).

Denne Fremmelighed synes ikke at have undt Jost Høgs Efterkommer og Arving, Stig Høg til Vangegaard, blivende Ro. Han maatte drive det videre. Uvist af hvilken Grund lod han allerede 1599 Maleriet ommale. Landsknægten fik Hue paa og blev klædt som en fiks Ridefoged. Han med Kastorhatten fik moderne Knæ-

benklæder, Strømper og spidse Sko. Men først og fremmest udstyredes baade denne og den lærde med de aller fineste Kastorhatte, af den Slags, som man maatte have færdedes blandt Godtfolk i Udlandet for at have set (Fig. 142).

Begge Giverne, baade Jost og Stig Høg, har naturligvis sørget for, at deres Navne er blevne anførte ved Maleriet. Eftertiden skylder dem yderligere Tak for, at de herved har givet sikker Oplysning om, hvor sent den gamle Skik at pryde Kirker med Kalkmalerier endnu var i Live.

Brugen af Hatte var trængt fredeligt igennem i Norden uden her som andetsteds at vække Standsstrid om Retten til at bære denne Bedækning. Et andet Spørgsmaal maatte imidlertid nu naturligt fremstille sig, det var om Retten til at beholde Hatten paa. Til Hatten knyttede sig et ubestemt Begreb om Selvstændighed og Uafhængighed. I den lange Tid, man havde baaret den faste Hætte og siden Huen, havde Spørgsmaalet om Pligten til at blotte Hovedet hvilet. Men jo mindre tilbøjelig man var til at tage Hovedbedækningen af, blot fordi man kom ind i en Stue, des mere nødvendigt blev det nu at faa klaret, om og hvornaar man skulde gøre det som Ærbødighedstegn.

Vi staar her overfor et af de vanskeligste Emner at finde Rede i. Saa underligt det lyder, er nemlig alt, hvad angaar Høflighedsudtryk, særlig Maaden at hilse paa, noget af det mest omskiftelige. Hver Tidsalder fastslaar ubevidst noget nyt, med Paastand om, at saaledes har det altid været. Det nye, som Brugen af de høje Hatte medførte, og det bedste Bevis for, hvilken Opsigt Indførelsen af dem vakte, var Spørgsmaalet, der nu rejstes om: hvorledes man ved Hjælp af dem skulde vise Høflighed. Skulde man som Ærbødighedstegn stryge dem helt, som man strøg Topsejl? Og i saa Fald for hvem? Eller skulde man nøjes med at tage dem af og straks efter sætte dem paa, altsaa blot kippe med dem? Eller var det maaske nok kun at hale i Tovene, løfte Haanden derop og vrikke Skyggen lidt op og ned? Eller kunde det

ogsaa være tilstrækkeligt blot at vise sin gode Vilje ved at løfte Haanden derop, men ikke gøre noget ved Hatten? Som bekendt er Drøftelsen af disse Spørgsmaal i vor Tid endnu ikke afsluttet, men har medført forskellig civil og militær Fremgangsmaade.

For det 16de Aarhundrede kom hertil endnu den Vanskelighed, at man desforuden havde gamle, anerkendte Høflighedsudtryk, ofte særlige for hvert Land, hvilke paa Grund af den livligere Samfærdsel allerede var begyndt at krydses og blandes.

I Norden var den ældgamle Form for Hilsen at række hinanden højre Haand og gøre en bekræftende Bevægelse med Hovedet enten til Haandslaget eller til de samtidigt udtalte Ønsker om en god Dag. Fra Gudstjenesten havde man lært det sydlige Ærbødigheds Udtryk: at knæle. Dette anvendtes ogsaa overfor Kongen, dog vistnok især kun ved halvt kirkelige Handlinger som ved Ridderslagning og lignende, ellers næppe synderligt. Ærbødighed overfor Overordnede var maaske tidligere bleven udtrykt ved at holde Huen i Haanden. Brug af Jærnhue, Hætte, Bindehue og lignende havde imidlertid i Middelalderen bragt denne Skik noget i Glemme. Nu var Ærbødigheds-Udtrykket mod Overmænd, særlig Kongen, samlet i dette: at vise sig at være rede. I Kongens Nærværelse, og indtil han bød En at sætte sig, stod man op, havde baade Kappen og Huen eller Baretten paa, og venstre Haand paa Sværdhæftet. Med højre Haand kunde man gøre de faa Bevægelser, som Talen krævede.

I Syden derimod hilste man ikke med Haand og Mund, men med Ben og Mund. Man knælede og kyssede Kongens Haand eller Sømmen af hans Kjortel. Ligemænd og Mænd og Kvinder indbyrdes omfavnede hinanden og trykkede et Kys paa hver Kind. I Rusland endelig kastede man sig næsegrus for Gud og Tsaren, medens Hilsen mellem ligestillede bestod i Kys paa Munden.

Disse tre Former for Skik havde tidligt begyndt at mødes og blandes. Romerkirken havde saaledes, som vi alt har set, ført Brugen af at knæle til Norden. Ad samme kirkelige Vej synes den sydlige Hilsen mellem Ligemænd, at kysse hinanden, at være bragt til det fjærne Island. En tydelig Midterlinje mellem

Nord- og Sydevropa gik dog igennem Frankrig. Her havde fra gammel Tid, maaske allerede fra den romerske Kejsertids Dage, udformet sig en selvstændig Melleform for Hilsen. Ligemænd, saavel Mænd som Kvinder gensidigt, hilste paa hinanden dels ved direkte Kys, dels ved blot at kysse paa Fingeren og befordre Kysset videre med en slængende Haandbevægelse. Overfor Kongen derimod og en meget højt stillet Overordnet viste man sin Ærbødighed paa en ejendommelig, paa en Gang gammel-romersk og mere nymodens Maade. Knælende omslutede man paa romersk Vis med venstre Haand Vedkommendes Knæ, men bøjede sig samtidigt frem og kyssede ham oppe paa det tykke af Benet. Der hørte megen Anstand til at udføre denne Ærbødighedsytring, saa at den tog sig ud. For fremmede kunde det dog, i det mindste paa lidt Afstand, syne, som om man blot kyssede Hæftet paa Herskerens Sværd eller Daggert. Men rent umulig blev det at bevare Alvoren, naar der med Flid blandedes Spas ind med fra en af Siderne. Under Henrik IV, der aldrig tog sig en Spøg nær, hændte det f. Eks. engang, at hans Hushofmester, Parfait, der havde sin Frispas, satte uventet Liv i Taflet. Han havde været saa heldig paa en vanskelig Aarstid at opdrive Henrik IV's Yndlingsret, Meloner, og bragte selv stolt sit Bytte ind, idet han to Gange raabte til Kongen, der sad ved Bordet: „Sire, kys mig bagpaa, jeg har et Par prægtige Tingester!“ Endnu under Ludvig XIV anvendtes denne Ærbødighedsform. Da f. Eks. Louis de Brienne maatte love Kongen at opgive sin Kærlighed til Frøken de la Vallière, som derpaa blev Ludvig XIV's Elskerinde, bekræftede han sit Løfte om aldrig mere at ville tale til hende ved allerunderdanigst at kysse Hs. Majestæts Bagdel².

Et Spørgsmaal, der besvaredes højst forskelligt i Nord og Syd, var dette: Skal en Hilsen til en Overordnet gengældes af denne? I Syd mente man ubetinget nej. Derfor stødte Philip II alle Ty-skere, da hans Fader Karl V havde kaldt ham til Augsburg for om muligt at faa ham valgt til Kejser. Paa spansk Vis kunde det ikke falde ham ind at besvare Undersaatters Underdanighedstegn. Det kostede ham siden den største Overvindelse, da han i England som Dronning Marias Brudgom maatte, for at vinde

Befolkningen, gøre sig gemen ved at stille sig paa lige Fod med den og hilse igen. Da den spanske Prinsesse, Maria Theresia, 1660 blev gift med sin Fætter Ludvig XIV, og man i Frankrig holdt paa, at hun i det mindste burde besvare Hilsenen, naar Kongens Broder hilste hende, brast hun i Graad over dette urimelige Forlangende. I Spanien havde hun kun skullet hilse to: sin Fader, Kongen, og sin Moder, Dronningen¹.

I Norden holdt man paa, at den ene Villighed var den anden værd. En Hilsen til en Overordnet burde altsaa gengældes, men dog naturligvis paa en Maade, der angav Afstanden. Man skulde ikke vise sig koldt nedladende, men heller ikke være altfor indladende, men ligesom betegne Højden ved en lidt bred, tvær Velvilje. I Danmark i det mindste sprængtes denne Form dog vistnok ofte hos de mere danskfølende Konger: Hans, Frederik II og Christian IV, af et pludseligt Humor og Lune, der udenfor alle Regler brød igennem og synes at have vundet Hjerterne for dem.

I Frankrig endelig gjaldt ligefra Frants I til Ludvig XIV's Tid den Grundregel, at Kongevæsen var kronet Ridderlighed. Enhver Hilsen og Høflighed, selv af den ringeste, burde derfor selvfølgelig gengældes, og det paa en saadan Maade, at selve Svaret ligesom højnede, forædlede og uddybede, hvad der laa i Vekselforholdet. At hilse var en kongelig Kunst; ingen blev saa stor en Mester heri som Ludvig XIV.

I alle disse Regler og Forudsætninger dumpede nu pludselig de høje Hatte ned i det 16de Aarhundrede. Det kunde ikke skjules, at de udgjorde en „Hovedsag“ og maatte som saadan søges indordnede i de gamle Forhold. Men hvorledes? Over een Ting synes man hurtigt at være bleven klar: Der burde hilses med dem. Men Enigheden i Nordevropa synes kun at være naaet til det ene Punkt: at Hatten burde aftages i Kongens Nærværelse. At dette var Skik i Danmark kan ses af en lille, tilfældig Ytring af en fuld Mand i Helsingør 1584, som vi alt tidligere har haft Lejlighed til at anføre. Han truede med at ville anklage Borgmestre og Raad og det paa et Sted, hvor de skulde blive nødt til at tage Hatten af lige saa vel som han². At han hermed mente

for Kongen kan der ikke være Tvivl om. At samme Skik fulgtes i England kan ses af den Gunstbevisning, som Dronning Maria gav Greven af Sussex. Hun tillod ham: „selv i Kongens Nærværelse at maatte sætte sin Hue, sin Baret, sin Nathue paa, ja hele to, om han vilde“¹. I Frankrig gjaldt den Regel, at man skulde tage Hatten af ikke blot i Kongens, men ogsaa i Kronprinsens Nærværelse. At dette var Skik, og at den havde særlig Værd i en seksaarig Kronprins' Øjne, fremgaar tydeligt af en Dagbog fra den Tid. „Den 6. April 1606 sad den lille Ludvig XIII i et Vindu, og en ved Navn Dumesnil gik forbi uden at hilse ham, fulgt af sin Lakaj, der gjorde ligesaa. Kronprinsen sagde da: „Hvem er det, som gaar forbi uden at tage Hatten af? Bompar! ud og grib den Lakaj!“ Han løber ud og fører ham ind. Man hvisker da bagfra til Kronprinsen: „Aa, det er blot en daarligt oplært Mand og en Lakaj af samme Slags“. Saa raaber Kronprinsen: „Lad ham gaa igen, Bompar! han er ligesaa fjollet som hans Herre!“ Hvor livlig interesseret den seksaarige var i at indkassere denne sin Fyrsteret kan ogsaa ses af en Oktoberdag samme Aar. „Den lille Kronprins gik til Messé. Hr. Birat gik foran med blottet Hoved, Hr. de Belmont bagefter med Hatten paa. Næppe opdagede den mindreaarige Hovedperson dette, før end han sagde til Hr. Birat: „Sæt kun Hatten paa!“ — „Tak, Monsieur, det behøves ikke!“ — „Jo vist, sæt Hatten paa! De er gammel. Men De, Belmont, Hatten af!“

Allerede paa dette Punkt: blottet Hoved i Kongens Nærværelse, begyndte Skikken at vakle i Frankrig. Man havde hurtigt vænnet sig til at hilse ved Hjælp af Hatten. De tidligere Fingerkys var jo som skabte til at udgøre Led og Bestanddele af Hattegreb. Men skulde nu alle, der var i Sal sammen med Kongen, have Hatten af, var man jo afskaaren med det samme fra at hilse paa moderne Vis med Haand og Hat. Skikken svingede da tilbage til, at i større Forsamlinger, ved Maaltider o. s. v., skulde enhver efter at have bevidnet Kongen sin Underdanighed atter sætte Hatten paa. Hertil sigtes der, naar f. Eks. Saint Simon siger i sine Erindringer: „Fordum skulde man til Stadighed beholde Hatten paa. Naar i Kongens Nærhed en tog den af, gjorde de

nærmeste Plads for ham, da dette var et Tegn paa, at han skulde tale med Kongen ¹.

I Danmark i det 16de Aarhundrede tog man Hatten af i Kongens Nærværelse. Paa Afbildninger af f. Eks. Ridderslagningen 1559 eller Forleningen i Odense 1580 ses derfor alle de Tilstedeværende med blottet Hoved ². Det samme synes at have været Tilfældet ved særlig højtidelige Lejligheder, selv om Kongen ikke var nærværende. Paa et Billede f. Eks., der gengiver Fredslut-

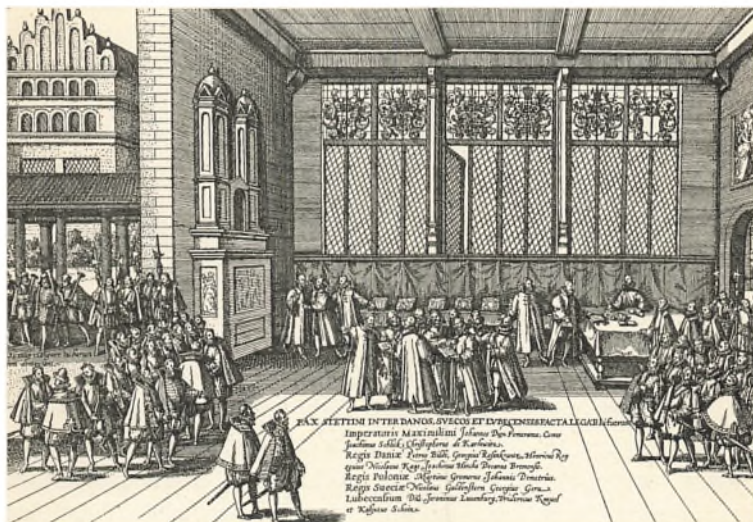

Fig. 143. Fredsmødet i Stettin 1570.

(Efter Stik af Kaspar Ens.)

ningen i Stettin 1570 (Fig. 143) i det højtidelige Øjeblik, hvor Traktaten er vedtagen og vistnok oplæses, ses alle Udsendingene staaende med blottet Hoved, paa en enkelt, uopmærksom Person tilvenstre nær, der vender Ryggen til, men synes at blive vist tilrette. At Trompeterne paa samme Billede har beholdt Hatten paa antyder paa en fin Maade, at de lige skal til at blæse Freden ind. Derimod synes man ved andre Lejligheder, ikke blot ved selskabelige Sammenkomster og Forhandlinger, men selv ved Gudstjeneste at have beholdt Hatten paa, ligesom tidligere Barretten. Endnu omkring Aar 1700 var det Skik i Nørrejylland, at

ikke blot Menigheden beholdt Huerne paa under Gudstjenesten, men selv Præsten stod for Alteret med Hat eller Hue paa Hovedet¹.

Det er rimeligt nok, at der under disse Forhold har hersket megen Tvivl, Usikkerhed og Uoverensstemmelse i, hvorledes man til en almindelig Hilsen skulde manøvrere med disse ny Hovedtøjer. Vi kan ikke i Enkelthederne godtgøre dette. Men det er næppe gaaet i Norden bedre end i Frankrig, hvor den ene Maade at haandtere Hatten paa til Hilsen hurtigt afløste den anden. Kun to Skikke synes for Nordens Vedkommende at kunne skimtes som mere almindelige, det er de to, der er gaaet saa dybt, at de har holdt sig hos Nordens Landbefolkning indtil vore Dage. Den ene skrev sig, i Frankrig i det mindste, allerede fra Baretens Dage og bestod i, at Hilsen udførtes ikke ved at aftage Hovedtøjet, men blot ved at trække Skyggen lidt op og ned i Panden. De første stive Skygger maa have virket fristende til denne Haandbevægelse. Den gentages uvilkaarligt den Dag i Dag af hvert Barn, der faar sin første Kasket med fast Skygge, og den har holdt sig som nem og hensigtsmæssig overalt paa Landet i Norden. Den anden Skik bestod i, at Hilsen med Hat kun anvendtes overfor Mænd, ikke overfor Kvinder. Oprindelsen var maaske den, at disse ikke gengældte den paa samme Vis. I England er den ridderligt bleven udformet til, at en Herre ikke maa hilse en Dame, uden at hun først har antydet sin Tilladelse. Hos Nordens Landbefolkning har den i det mindste indtil for kort siden holdt sig i sin vistnok oprindelige Form: Mand hilser Kvinde ved at sige Goddag eller række Haand, men ikke ved at føre Haanden til Hovedbeklædningen.

Hvorledes den i det 16de Aarhundrede begyndte Bevægelse paa Hilsenens Omraade vilde have udviklet sig, hvis den kun havde bestaaet i den blotte Hatteglæde, er vanskeligt at sige. Under almindelige Forhold vilde den vel være endt med at løbe sig træt, og Hatten tilsidst groet lige saa fast paa Hovedet som en østerlandsk Turban. Men her var mere end blot Hat og Glæde ved en ny Hovedbeklædning. Hatten var kun Paaskud, den mere tilfældige Ytringsform. Under den laa det egentlig virkende, Re-

næssancens spirende Kraft, dens Trang til ogsaa paa Hilsenens Omraade at frembringe noget selvstændigt og nyt. Bevægelsen blev derfor ved.

En ny og frugtbar Opgave fik den, da Gustav Adolf og Ludvig den Fjortende omskabte Hærvæsenet og frembragte Uniform og Militær i moderne Forstand. En militær Hilsen maatte nu skabes. Den blev, uden Vaaben, en Efterligning af Hattegymnastiken, „Haanden til Huen“. Under Vaaben slog den sig løs i nye „Præsentér“-Greb med det bajonetbesatte Gevær og i egne fredelige Stillinger af den dragne Kaarde. At „synke Sablen“ som det for Officerer hed, da Skikken naaede Danmark

Et nyt og voldsomt Udslag fik Hilsen-Bevægelsen, da ved en Naturrevolution en hel ny Dannelse under Navn af Parykken skød op under Hatten. Herved blev denne saa langt fra overflødiggjort, at den nu ganske blev fri og helt kunde hellige sig til Hilsen. Med dybe Buk kunde man nu hilse paa Bekendte og samtidigt feje Jorden med Hatten. Uden at fryse kunde man rustet med Allongeparyk baade gaa barhovedet over Slotspladsen og staa længe med Hat i Haand for en Overordnet. En Ændring indtraf vel, da ifølge Moden i det 18de Aarhundrede alle skulde være gamle og hvidhaarede ved Hjælp af Pudder. Den tokantede Hat forvandlede herved til et Slags aflangt Laag over Meltønden. Men des større blev ogsaa Høfligheden, naar man i Blæstvejrs desuagtet tog den af og ligesom overdryssede Genparten med Ærbødighed. Da efter den franske Revolution den høje, sorte Hat, der kun havde holdt sig i Live hos Ligbærerne, atter genopstod til Ære og Værdighed, har den i det 19de Aarhundrede moret sig med hos de enkelte evropæiske Folk eller indenfor de enkelte Stænder hos disse at gennemgaa alle sine forberedende Øvelser fra forud. Snart har den siddet mukket fast under Parlamentsmøder i London eller som Matadorskilt paa Vej til og fra Børsen selv i beskedne Handelsbyer; snart er den fløjet dybt af i Paris eller som med Sabelsving hos civilklædte Militære; snart har den i Løndom lystret en uøvet Ynglings prøvende Haand foran Spejlet. Saa rask og rørig er den endnu, at den er draget til Japan, Kina og Afrika og har lært gule og sorte Folkeslag,

hvori evropæisk Civilisation hovedsagelig bestaar. Uformærket erden paa denne Rejse dog bleven udvekslet med, at Evropæerne til Gengæld har antaget til Hverdagsbrug en Hovedbeklædning som et overskaaret Græskar med Skygge, den saakaldte lave Filthat. Men, Silke eller Filt, har Mandshatten indtil nu troligt kæmpet under det gamle, mere end trehundredaarige Løsen,

der lød saa nyt og løjerligt, da det første Gang klang i det 16de Aarhundrede: Ved Hjælp af mig hilses der.

Fig. 144. Fru Sophie Rosenkrans, Hr. Axel Brahes,
1493—1558.
(Maleri paa Gaunø.)

Den kvindelige Hovedbedækning udviklede sig i Overensstemmelse med den mandlige. Efter at de høje Hovedtøjer var afskaffede, indførtes ogsaa her Huen. Denne sluttede sig bestandigt tættere til Hovedet, skjulte i Reglen ganske Ørerne og gik langt ned i

Nakken. Hos ældre kunde man ved Aarhundredets Midte endnu træffe den bekvemmere Form, omtrent som en Mulepose. Vidste man ikke, at Fru Sophie Rosenkrans paa hosstaaende Billede (Fig. 144) var i fuld Dagpuds, vilde man med Nutidsbegreber være tilbøjelig til at slutte, at hun var lige staaet op, bar endnu Natkappe og Natchemise, hvorover hun i Skynding havde kastet en Pels, vel for en Vintermorgen tidlig selv at paase, at Tyendet ikke forsov sig. Og dog forraader de pibede Hals- og Haand-

linninger, at hun meget langt fra er i Morgendragt, ikke mere end f. Eks. Fru Mette Gøye en Snes Aar efter (Fig. 145). Kun maa denne bære saa stramtsluttende en Hue, at ingen Moderssjæl kunde ane hendes Ørens Form, smaa eller store, maaske oprindeligt lidt fremstaaende og med Lyst til at høre, lige saa spørrende som hendes Øjne, Opnæse og Mund. — Forhaaret lodes i Begyndelsen blot,

senere dækkede Huen ogsaa dette, saa at Haaret var ganske skjult. Blandt de mange Klager, der i Aaret 1563 førtes over den store Usædelighed i Maribo Kloster, var ogsaa den, at Jomfruerne her vovede at vise sig med blottet Hovedhaar i Mænds Nærværelse¹. Om trent fra Aar 1570 blev det dog atter Skik at lade Tindingehaaret være synligt, medens selve Issen gerne dækkedes af en Snip paa Huen.

Disse to Moder: helt eller kun halvt skjult Forhaar, kæmpede saa med hinanden Aarhundredet ud. Endnu i Aaret 1634 paa staar en Udlænding, at det var Skik i Danmark at gaa med Haaret helt skjult². Paa denne Tid var dog i Samfundets øverste Kresse Huen allerede afskaffet.

Huen var af tæt Tøj, hyppigt af Klæde eller Fløjl. Den egnede sig ganske særligt til kostbar Udstyring, og guldbesatte Huer

Fig. 145. Fru Mette Gøye, Axel Brahes, † 1584.
(Maleri paa Gaunø.)

eller „Perlehuer“ hørte derfor til de mest yndede Smykker. (Perlehue, se f. Eks. Fig. 86, 90, 92—96, 101—107).

Da Huen hos Mændene afløstes af eller rettere forøgedes med Baretten, fulgte Kvinderne straks med. Nærmere set var denne Forandring dog for Nordens Vedkommende af en meget tvivl-

Fig. 146. Margaretha af Frankrig, Frants 1's tredje Dronning.
(Efter de la Mesungère.)

som Art. Medens man f. Eks. i Frankrig virkelig optog Baretten og anbragte den som Dække paa Hovedet (Fig. 146), gik man i Tyskland og Norden kun ud paa at værne om Perlehuen, saa at ingen af dens Kostbarheder blev skjulte. I den Anledning anbragte man Baretten ikke paa Issen, men paa det ene Øre og indskrænkede dens Størrelse til det mindst mulige. Dette gav vedkommende Person noget over al Maade kækt og udfordrende ved sig. Ser vi f. Eks. Prinsesse Anna af Danmarks (Fig. 90) eller Birgitte Gøyes Portræter (Fig. 147), saa forandrer dette ene Punkt kendeligt hele Indtrykket af Figuren. Selv paa Ligstene svækkes ikke Virkningen. Erik Krabbe mellem

sine to Hustruer, hvoraf den ene er matroneklædt, den anden har Baretten paa Snur, tager sig ud som Herkules paa Skillevejen mellem Dyden og Lasten (Fig. 148).

Ganske den samme Fremgangsmaade anvendte man, da senere Hatten afløste Baretten. Man fulgte med, men formindskede Hatten til en saadan Ubetydelighed, at den end ikke vilde have passet til det mindste Barn. Dronning Sophia af Danmark i denne Dragt gør paa enhver uindviet Indtrykket af i Spøg at have an-

bragt et Dukkelegetøj paa Hovedet (Fig. 149). Det var klart, at med saadan en lille Hat kunde der ikke, selv om man havde villet, ydes Genhilsen til Mandens. Den maatte hæftes fast for at

Fig. 147. Birgitte Gøye.
(Efter Maleri paa Herlufsholm.)

sidde der. Højt regnet kunde den kun gælde for et Forstaaelsens Nik til den mandlige Mode, et bly, lille Pip eller Kluk til Svar paa Hannens fortryllende Toner.

Kun ved een Lejlighed dækkedes Perlehuen ganske; det var, naar Sørgedragten anlagdes ved Begravelser, hvor jo efter Dattidens Skik Kvinder fulgte saavel som Mænd. Ved slige Lejligheder indhylledes hele Hovedet i Flor, hvis lange Snipper hang ned ad Ryggen (Fig. 120). Det var denne nonnelignende Dragt, hvori det ogsaa var Skik at afbilde afdøde, især paa Ligstene. Enkedragten afveg noget herfra, idet Hovedet her kunde bevæge

Fig. 148. Ligsten over Erik Krabbe † 1564 og hans to Hustruer, Karen Lykke og Margrethe Reventlow.

sig friere, i Reglen kun med et hvidt Lin som Overkast over Huen (Fig. 108—109 og 150).

Saavel ved Begravelser som ellers, især vel paa Rejser, brugtes det undertiden at tilhulle ogsaa det nederste af Ansigtet. Hertil tjente de saakaldte „Mundduge“ (Fig. 151). De bandtes i Reglen i Nakken eller fæstedes til Huens Tinding og dækkede Mund og Hage. Prinsesse Anna fik seksten saadanne af fint Linned med sig til Sachsen 1548¹. Ogsaa ved disse uddannede den Skik

sig, at anbringe Perler og Guld-pailletter ligesom paa Perlehuerne. Mette Rosenkrans f. Eks. efterlod sig en saadan guldbesat „Mund-

Fig. 149. Dronning Sophia af Danmark.
(Efter Resens Fr. II's Krönicke.)

dug“¹. Brugen af Munddug har i Danmark holdt sig lige til Aar 1900 saavel paa Læsø (Fig. 152) som paa Fur (Fig. 153).

Men naar alt andet var dækket, var det besynderligt ikke ogsaa at sørge for Næsen. I Frankrig indførtes der da en Art Masker, der var til at sætte fast bag Ørene og skjulte Næsen, men lod Øjnene frie. De kaldtes „cachenez“. I Frankrig og de syd-

lige Lande overhovedet gjorde de megen Lykke. Ogsaa til Norden naaede de op. Prinsesse Anna fik seksten „Næsedækere“ med sig fra Danmark¹ (Fig. 154).

Efterhaanden var der ikke meget tilbage at se af de nordiske skønne. Man forstaaer Hertuginde af Brunsvig, der til samme

Fig. 150. Märta Eriksdatter Lejonhufvud, gift med Svante Sture.

en Omskrivning af, at man burde have et let Haandelag. Hvor sligt eller andet manglede, skød man aabenbart en Genvej til den hele Formumning, naar man som Kvinderne i Ribe straks resolut tog „Dannekvindekaaben“ over Hovedet.

Kurfyrstinde Anna udtalte sin Beklagelse over, at naar hun — indhyllet i alt dette, der jo var nødvendigt for Teintens Bevarelse — tilsidst skulde binde sig det tætte Slør for Øjnene, kom hun næsten altid til at forrykke det alt paabundne eller krøllesin Pibe-krave. Kurfyrstinde Anna gav et omstændeligt Svar med Oplysning om de Smaaff, hun selv anvendte vedsaadan Lejlighed². Nærmere set var disse dog egentlig kun

Hvad Haarsætningen angik, afveg man ikke fra den middelalderlige Skik: omtrent i et Aarhundrede at gennemløbe alle de forskellige Yderligheder. Man begynde for Mændenes Vedkommende med at have Haaret tæt afklippet efter en lige Streg i Panden og meget langt i Nakken, saa at det faldt ned over Skuldrene. Hertil bares intet Skæg. Denne Skik fulgtes baade af Kong Hans og hans Broder, Frederik den Første (Fig. 18 og 29). Den unge Christian den Anden anlagde Skæg, men dette ansaa

Fig. 151. Enkedronning Dorothea († 1495) med Munddug.
(Efter Maleri paa Rosenborg.)

Fig. 152. Læsøkvinder.
(Efter Tegning af F. C. Lund.)

uden. Tvivl endnu for stridende mod god Tone. I det mindste skrev Erik Valkendorf, der saa utrætteligt arbejdede paa at gøre

Fig. 153. Furboere.
(Efter Tegning af Hans Smidth.)

og os alle i Danmark mærke, at hendes Naade er Eder kjærlig og velkommen. Og lader nu straks rage Eders Naades Skæg af, for mange Sagers Skyld! saa kan Eders Naade med saadant, som forskrevet staar, stoppe Munden paa os allesammen“¹.

Hvis Christian den Anden har efterkommet dette Raad, maa han, for at følge Moden, kort efter paany have ladet det vokse ud igen. Omtrent Aar 1520 slog nemlig Skikken om, og det blev nu højeste Mode at bære stort Skæg. Christian den Anden findes ogsaa stadigt afbildet med et saadant (Fig. 155), medens hans Onkel og Efterfølger, Frederik den Første, vedblev at være glatraget, som Brug var i hans Ungdom (Fig. 29).

Omtrent paa samme Tid afskaffedes ogsaa i Udlandet det lange Haar. For Frankrigs Vedkommende var Grunden den, at Frants den Første Aar 1521 ved et Spilleparti, hvor det lader til at være gaet muntert til, blev ramt i Hovedet af en Brand fra en Kærte.

alt godt for den kongelige Brud, som han førte med sig til Danmark:
„Jeg beder Eders Naade ydmygeligen, at I modtager Eders Naades Fyrstinde med største Stads og lader de Burgundiske

Fig. 154. Engelsk Kvinde med „Næsedækker“ i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

For at forbinde Saaret maatte man afklippe hans lange Haar, og da Hofmændene ikke vilde svigte deres Konge, lod ogsaa de allesammen deres Haar afklippe¹. Saaledes blev Frankrig kort-

Fig. 155. Kong Christian den Anden.

(Efter Miniaturportræt i „Bibliothèque de Bourgogne“ i Bryssel (1521).)

haaret. Herfra bredte Moden sig til Tyskland. „Den 20de Februar 1552 begyndte jeg at lade Haaret vokse ud paany, hvilket ikke havde været Tilfældet siden 1528“, skriver en tysk Modeherre i sin Dagbog².

Fig. 156. Christian den Tredje. Sølvmedalje af Binck.
(Rosenborgsamlingen.)

I Norden synes man i nogen Tid at have kæmpet imod. Gustav Vasa bar saaledes i lang Tid Haaret paa den gamle Vis, lige afklippet i Panden og længere i Nakken (Fig. 121). Først som gammel lod han det klippe kort (Fig. 33). Med Christian den Tredje sejrede den nye Skik i Danmark (Fig. 132 og 156). Dog vedblev endnu enkelte trofaste at bære Haaret paa gammel-dags Maade. En af de mest udholdende synes Admiralen, Peder Skram, at have været (Fig. 157). Ogsaa Studenterne bar fremdeles Haaret paa den gamle Vis¹. Under de følgende Konger i Norden blev Haaret bestandig om muligt kortere og Skægget længere. Erik den Fjortende (Fig. 158), Johan den Tredje (Fig. 82 og 140), Frederik den Anden, alle bar de Haaret tæt afklippet og Skægget studset paa Kinderne, men endende i et langt, helst tvedelt Hageskæg. Det var en Selvfølge, at

Fig. 157. Peder Skram.

deres Mænd bar det ligesaa (Fig. 159). Evnen til her behændigt at holde Trit var dog naturligvis forskellig. Ogsaa rent frisørmæssigt set, synes man at kunne forstaa, at Righofmester Hardenbergs i Moskva aftalte Forbund med de langhaarede Russere ikke var helt vellykket, og han selv moden til brat Afsked som Rigshofmester 1565 (Fig. 160).

Saa længe Frederik den Anden levede, var den lille Christian den Fjerde under Saksen (Fig. 49). Naar man i Mørke strøgham imod Haarene, kunde man se det gnistre¹. Sligt vilde aldrig være blevet opdaget i Aarhundredets Begyndelse. Men da han var bleven sin egen Herre, benyttede han Lejligheden til Forsøg paa mere selvstændige Maader at bære Haaret paa. En af disse var at lade Haaret i Tindingerne vokse langt, flette det

Fig. 158. Erik den Fjortende af Sverige.

Fig. 159. Niels Gyldenstjerna (1526—1601).

Fig. 160. Rigshofmester Hr. Ejler Hardenberg til Mattrup († 1565).
(Maleri paa Gaunø.)

i to Piske og derpaa bøje dem bag om Ørene, saa at de stak frem som to stive Spidser ved Siden af Kinderne¹. Denne sidste Fremgangsmaade synes at have været særlig for Christian den Fjerde. Hvad der lettede Opbindingen under Ørene i ikke ringe Grad,

var den Mode, som Datiden synes at have hilst med en vis Begejstring, Brugen af Ørenringe for Mænd. En af de første i Norden, der vides at have anlagt denne nye Pynt, var Niels Sture i Sverige, hvem Erik den Fjortende Aar 1567 myrdede med egen Haand (Fig. 161). Ved

Dronning Elisabeths Hof i England (1558—1603) var Ørenringe en sædvanlig Prydelse for Mænd (Fig. 162). Saa vidt man kan se, lod Christian den Fjerde stundom Tindingepiskene stikke ud gennem de to store Ørenringe.

Senere fulgte Christian den Fjerde vistnok mere jævnt Tidens Mode, der bød, at de to

Tindingepiske skulde hænge foran Ørene (Fig. 163). Men da denne Mode ophørte, opgav Kongen den kun halvt, idet han kun afskaffede den ene Pisk. Paa venstre Side af Hovedet vedblev han til sin Død at bære en lang Pisk eller flettet Marelok, der gav ham et fra hans Omgivelser meget afvigende Ydre. De fleste af disse var allerede i Færd med at anlægge P a r y k.

Frankrigs Konge, Ludvig XIII, var nemlig 1631, skønt han kun var 30 Aar gammel, med eet bleven skaldet¹. Dette burde dækkes, og troligt fulgte, som for hundrede Aar siden, først Hoffet, saa Frankrig, saa hele Evropa med. Christian den Fjerde stod ganske ene og forladt med sin Mare-

Fig. 161. Niels Sture.

Fig. 162. Ørenringe, baa-
ne af Mænd paa Dronning
Elisabeths Tid. Den til ven-
stre efter et Portræt af Sir
Robert Dudley, den til høj-
re efter Marshall's Portræt
af Donne 1591.

(Efter Fairholt.)

lok. Skønt med frodig Haarvækst lod ogsaa hans Søn, Frederik den Tredje, stadigt sin Isse barbere, ganske som Ludvig XIV, for en tre-fire Gange om Dagen at kunne anlægge ny Allongeparyk. Sligt var saa indlysende bekvemt. Parykkerne lod sig jo krølle, uden at Hovedet behøvede at være under. „Det er i Sandhed forbavsende, at en saa hensigtsmæssig Mode kun har været kendt saa kort“¹. I det 18de Aarhundrede blev alle Parykkerne

Fig. 163. Engelsk Modeherre paa Christian IV.s Tid med Haarpiske, Skønhedspletter, Dupstrømpebaand og Kravestøvler.

(Efter Fairholt.)

gamle og hvidhaarede af Pudder. Men des skarpere i deres Dom. Mod Aarhundredets Slutning var naturlig Haarvækst paa Isse eller Kind en Raahed, som enhver søgte at skjule og skamfuld undsaa sig over. Først ved den franske Revolution erhvervedes atter Frihed til at bære Skæg og eget kortklippet Haar.

For Kvindernes Vedkommende tilstedte Hovedbeklædningen kun ringe Spillerum for forskellige Haarsætninger. Kun ved en eneste Lejlighed i Livet var det tilladt at bære udslagent Haar, det var, naar en Jomfru stod Brud. Ved hendes senere mulige Bryllupper, saavel som til daglig, havde hun derimod at skjule „Kvindens Prydelse“ med den ærbare Hue. I saa Henseende var man langt strængere i Norden end

i Tyskland. Medens det her blev Mode i Aarhundredets anden Halvdel at bære en Fletning ned ad Nakken (Fig. 110 b), tilstedtes aldrig slig Usømmelighed i Norden.

Al Interessen samlede sig da om den Smule Forhaar, der var synligt. Men Kredsen blev bestandig snævrere, og ved Aarhundredets Midte lukkedes den ganske. Ubarmhjertigt skjulte Huen de sidste Tindingehaar (Fig. 90, 91, 101 og 105). Det lød næsten som Spot, naar det i en i de Aaringer fordansket Bog tillodes Kvinderne at pleje deres Haar:

Dog ej med „Kirsekvad“ og „Glintevand“
Ej vride det i Pinde, at det krølle kan¹.

Alt sligt var der jo nu slet ingen Anledning til.

Saa meget des større var den Iver, der udfoldedes, da den totale Formørkelse begyndte at vige, og omkring Aar 1570 to halvmaaneformige Rande viste sig paa hver sin Side af Huens Pandesnip. Det gjaldt om at pleje disse Smaapartier efter bedste Evne. Det er i saa Henseende højst betegnende, at den første Mode, der nu opstod, var at underbygge dem med Valke, hvorved den Smule, der fik Lov at vise sig, kom til at syne af langt mere.

Det var uden Tvivl omtrent samme Haarsætning, som vi kender fra Maria Stuarts Portræt fra en lidt tidligere Tid (Fig. 104). For Danmarks Vedkommende kan vi maale Iveren ved Hjælp af forskellige, endnu bevarede Breve. Det lykkedes at indforskrive en Kvinde, der ganske særligt forstod sig paa at lave saadanne Valke, og om denne Kvinde, der bortførtes fra Gaard til Gaard, blev der nu en overordentlig Rift.

„Kjære Søster! som Du og formelder i Din Skrivelse og er begjærende, at den Kvinde, som er her hos mig, som gjør de Valke, at naar hun faar afgjort for mig, at hun da maatte komme til Dig, saa maa Du vide udi Sandhed, at jeg ikke endnu til visse veed, hvor snart hun kan faae mit Tøj færdigt, og maa Du troe for vist, at det første hun faar afgjort for mig, vil jeg lade en af mine egne Vogne age hende til Dig, saa hun vist skal komme til Dig det allerførste mig muligt er“².

I dette Brev fra Mette Rosenkrans til Birgitte Bølle faar man kun en Anelse om den ventendes Utaalmodighed. Men denne giver sig et meget uforbeholdent Udtryk i et Brev som dette fra Anna Brade:

„Allerkjæreste Søster! Som Du skriver om den Valke-Kvinde, da er mit Bud for længe siden igen kommen. Han taledede med hende, hun var hos Ane Erik Hardenbergs, og der skulde hun være i otte Dage, og saa skulde hun til Ane Christoffer Gyldenstjernes og gjøre Valke for hendes Datter; saa hun svarede, at hun kunde for ingen Del komme til mig før Sct. Hansdag, der-

som jeg kunde tøve saa længe, da vilde hun gjerne komme til mig. Om dit Bud kunde faae bedre Svar, det veed jeg ikke. Gud for sin kjære Søns Skyld unde mig Lykke til, at jeg kunde faae hende! ellers blive de lilla Sætter (?) fordærvede, jeg skal lade gjøre til hende. Jeg kan troe, jeg faaer at bie en Stund ogsaa efter disse fjorten Dage. Gud give, hun vilde endda komme!“¹.

Ved Aarhundredets Slutning afskaffedes i Samfundets højeste Krese atter Huen, og Haaret, der nu fik Lov til helt at ses, opsattes gerne i høje, Bagværk-lignende Former (Fig. 99 og 113). Som det var at forudse, vakte denne Mode Forargelse, ikke mindst, da den ledsagedes af stærkt blottet Barm. Det er imidlertid et Bevis for Modens Magt, at ikke de spottende Betegnelser for denne Dragt, men det matte Gensvar herpaa er gaaet over til at betegne noget letfærdigt. I Frankrig vidste man intet andet at udsætte paa dem, der forargede sig over den nye Mode, end at de selv gik med graa Støvler. Det dertil sigtende Navn „Grisette“ har holdt sig indtil Nutiden.

10

Vi har hidtil væsentlig dvælet ved Klædedragtens vekslende Snit i det 16de Aarhundrede. Den hele til Grund liggende Bevægelse forstaas imidlertid først ret, naar vi tillige betragter den mærkelige Udvikling, som samtidig gjorde sig gældende paa Stoffets Omraade. Her, hvor det ikke alene kom an paa Smag, kunde Tidens Trang til det nye, rige og prægtige ganske anderledes skaffe sig Luft. Renæssancens Virkninger paa dette Omraade viser sig derfor ogsaa i saa stærke Overdrivelser, at Nordens Historie hverken før eller efter kan opvise Magen.

Hvad der mindre falder i Øjnene, men dog maaske tydeligst udtrykker Strømningens Kraft, er den store Forandring, der foregik med den nordiske Bondedragt. Tidligere havde denne været

forfærdiget af hjemmelavede Stoffer, fremfor alt af Vadmel. I det 16de Aarhundrede forandredes dette Forhold, og udenlandsk Klæde (Fig. 164) blev meget almindeligt Beklædningsstof. Allerede 1546 kunde Gustav Vasa klage over, at de svenske Bønder ikke vilde slide andet end engelsk og hollandsk Klæde¹. Indførslen af Klæde steg i Stockholm i Løbet af 33 Aar (1536—69) fra 1362 Stykker til 4816 Stykker, altsaa til det firdobbelte, i Gefle i Løbet af tolv Aar fra 125 til 1301 Stykker, altsaa til det tidobbelte². Et ganske lignende Omslag lader sig iagttage i Danmark. I et af Tidens Skuespil udtrykker en Bonde sin Foragt for det hjemmelavede Uldtøj saaledes:

Fig. 164. En „Vandsnider“ (Klædehandler).
(Efter Jost Amman 1568.)

Min fattige Hustru, jeg mig fik,
Baade ulde n og nøgen hun for
mig gik.

Medens derimod Velstand betegnes saaledes:

Min Broder nu store Heste rider,
Hans Kone „Leidsk“ [∴ Klæde fra Leiden] og „Engelsk“ slider³.

Paalidelige Oplysninger fra Ribe-Egnen fra Aarhundredets Slutning viser os, at Forandringen her var tilendebragt, saa at fremmed, især engelsk Klæde, nu var Landbefolkningens Hovedbeklædningsstof⁴.

Som bekendt har i intet af de tre nordiske Lande Bønderne senere været i Stand til at vedligeholde denne Overdaad. Tider-

nes Ugunst har nødt dem til at vende tilbage til det gammeldags Vadmel. Selv i Slutningen af det 19de Aarhundrede var Tilstanden endnu næppe naaet op i Linje med Forholdene i det 16de Aarhundrede.

Det var en Selvfølge, at Købstad-Almuen ikke gav Bønderne noget efter. Ved festlige Lejligheder forslog her ikke engang Klæde. Man faar et mærkeligt Indblik i, hvad ogsaa her

Fig. 165. En Skræder.
(Efter Jost Amman 1568.)

de følgende Tider har haft at slaa af paa, naar man læser en Bestemmelse som denne: Ingen Tjenestepige skal efter denne Dag bære Fløjls Slag, Maars- og Hermelins-Slag, Fløjls Tøfler, Guld-lad eller Perler, hvilket er imod Kongl. Majestæts Reces, alt under en Bøde af 3 Daler, hvilke straks er at udgive og pante hende af, saa tidt hun det bruger¹.

Det var naturligvis Adelen og den højere Borgerstand, hvorfra Eksemplet udgik. Lysten til kostbare, straalende Stoffer kendte her ingen

Grænser. Indførslen af Silkevarer steg for Stockholms Vedkommende under Gustav Vasas Regering fra det beskedne Tal 98 Stykker i Aaret 1536 til den storartede Sum af 1700 Stykker i Aaret 1559². Det var aldeles fabelagtige Masser, som en enkelt kunde bruge af Fløjl, Silke, Klæde og andre Beklædningsstoffer. Gustav Vasas tredje Dronning, Catharina Stenbock, og de fem kongelige Døtre fik saaledes i det ene Aar 1559 udleveret til deres eget Brug: 68 Alen Gyldendug, 115

Alen hvidt Sølvmor (Sølv-Bliant), 60 Alen Gyldenatask, 555 Alen Fløjl, 208 Alen Damask og over 1200 Alen „Skellert“. Her-

Fig. 166. Niels Sture († 1567).
(Maleri af Elbfos. Gripsholm)

til kom en hel Del Silke-Atask, almindeligt Atask og Taft, for hvilke Tallene ikke er anførte. De to unge Prinser, Magnus og Carl, der den Gang var sytten og ni Aar gamle, brugte i det samme Aar til deres Klædedragt: 134 Alen Fløjl, 16 Alen Silke-

Atlask, 38 Alen Damask, 13 Alen Fløjls „Passement“, 207 Alen „Skellert“, 14 Alen Taft og 5 Stykker (150 Alen?) „Sindal“¹.

Hvad der fremfor alt vakte Begejstring, var de guld- og sølv-indvævede Stoffer (Fig. 33, 37, 65, 72, 82, 83, 90, 95 og 166), Gyldenstykke og „Bliant“ eller: Fløjl, Atlask, Silke paa „Guldbund og Sølvbund“, som det i Danmark gerne kaldtes. Erik den Fjortende holdt til sit eget Brug ikke mindre end syv Guldvævere paa Stockholm Slot². Ellers tilvirkedes disse Stoffer mest i Italien, og gennem tre store Handelshuse i Tyskland, et i Leipzig og to i Nürnberg³, førtes de videre til Norden. I Aaret 1555 var der ikke mindre end fem Kræmmere i København, der handlede med Gyldenstykke og „Bliant“⁴. Stundom gjorde man de øvre Traade ikke af forskelligartet Farve, men hvide eller gule som Underlaget selv, undertiden ogsaa ligefrem af Guld eller Sølv, saa at det hele blev en Art Metalvæv. Den danske Prinsesse Anna fik saaledes til sit Udstyr 1548 blandt andet en hvid Bliants Kjole, en gylden Bliants og en gylden Kjole, Guld paa Guld⁵.

Det var klart, at saadanne Stoffer maatte være i høj Grad kostbare. 60 Kroner for Alen var langt fra noget usædvanligt. Gustav Vasas ene Datter fik f. Eks. ved sit Udstyr 1562 ikke mindre end 160 Alen gylden Atlask og 24 Alen gylden Damask til 60 Kroner Alen⁶. Men ogsaa de simple Stoffer, ensfarvet Klæde og Fløjl, kunde være dyre nok. Vi hører Tale om Fløjl til 12—16 Kroner Alen⁷, Klæde endog til 32 Kroner Alen⁸. Saadanne Priser vinder i Forstaaelighed, naar man veed, at samtidig kostede en fed Okse kun 36 Kroner⁹. Selv langt ned i Borgerstanden skyede man ikke at betale Klæde med Priser, der nu vilde forekomme urimeligt høje. Anders Sørensen Vedels Hustru skriver saaledes om en af sine Sønner, der var kommen i Sorø Skole: „Lad ham med det første faa en god, engelsk Klædning til en fem [Species-] Daler Alen, den kan han ogsaa bruge i Vinter“¹⁰.

Farverne paa disse Stoffer var, som vi alt veed, saa iøjnefaldende som muligt. Det var Tidens Smag at gøre Dragten stærkt spraglet ved at lade skrigende Farver mødes. De gennemskaarne Klæder gav rig Lejlighed hertil, de mange forskellige Lag i

Kvindedragten ikke mindre. Skarlagenrød, brandgul, papegøje-grøn, leverfarvet, himmelblaa og askegraa var især yndede. Betegnelser for Farver, som Nutiden vilde have ondt ved at forstaa, forekommer ofte: Neglikefarvet, hvid neglikefarvet, tintebrunt, fiolbrunt, gul livfarvet, livfarvet carmoissin, rødt i blaat, papegøjegrønt i brandgult o. s. v. Skaf mig noget „ret smukt, sælsomt Klæde, saa meget som til femten Herremænd, og fem Alen Fløjl til hver“, skrev Frederik den Anden en Gang til Christoffer Valkendorf¹, da Opfindelses-Evnen svigtede ham.

At det ikke blot var ved Hoffet, at disse mange Farver trivedes, men helt ned i Samfundets lavere Lag, kan ses af mangehaande Klædefortegnelser. I et af Tidens Skuespil udbryder en Borgerdatter ved Tanken om sin Ungdomstid:

Jeg var saa hovmodig i de Dage,
 At jeg vidste aldrig, hvad jeg vilde drage:
 Brunt og blaat og dystergrønt,
 Høj Fiolfarve, det var ret skønt;
 Brandgult og saa lavendelblaat,
 Leverfarvet og askefarvet graat,
 Sligt havde jeg nok, det var min Dragt².

En egen Maade at gøre den enkelte Farve levende paa, var ved at trykke Mønstre deri. Saa godt som alle skulde have deres Fløjl „trykt i Blommer“. Om det saa var Bræmmerne paa Præstekjolerne, saa var de hyppigt saaledes mønstrede. Det synes, som om denne Paatrykning undertiden er bleven foretaget her i Landet, medens Stofferne selv alle forskreves fra Udlandet. Selv om noget askefarvet, graat Atlask, der var købt til Christian den Fjerde, hedder det, at det blev „trykt i adskillige Slags Blommer til Prinsens Behov“³. Blandt Gustav Vasas Beklædnings-sager paa Stockholm Slot omtales to Stykker Kobber, som man plejer at trykke Fløjl med⁴.

En overvejende Part af disse Dragter var forede med Skind. Dette var en gammel Skik og stemmede med Datidens Opvarmningsforhold. Ogsaa heri foregik der imidlertid i Aarhundredets Løb en Forandring. Hvad der tidligere havde været brugt alene

Fig. 167. En Bundtmager.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

ved Vintertid mod Kulden, blev lidt efter lidt en nødvendigt Pragt, der anvendtes Sommer som Vinter.

Almuen nøjedes i Reglen med en lammeskindsforet Kappe og

Hue; men hos de højere Stænder steg Kuldskærheden i en mærkelig Grad. Gustav Vasa havde ikke blot skindforede Kapper, Kjortler, Trøjer, Vamse, Huer og Vanter, men selv Benklæder

(Overtøj), ja Uldenskjorte og Brystduge forede med Skind¹. Peder Oxen havde baade skindforet

Brystdug, Slobrok og Nathue². Om et Par

Brystduge, forede med Strudsedun, som Kurfyrst August fik sig, skrev hans Hustru, den danske Prinsesse Anna: „Hans Kærlighed synes godt om

Fig. 168. En Bundtmager.
(Efter Jost Amman 1568.)

dem og bærer dem gerne ned om Maven for Fordøjelsens Skyld“¹. Kvinder bar ikke blot Skindfo'r under Kappen og Kjolen, men selv under Skørtet, Indertrøjen, ja under det indre Livstykke. Mette Rosenkrans havde to saadanne forede med Skind, det ene fløjlsbetrukket².

I Aarhundredets sidste Halvdel hørte en skindforet Kappe med til festlig Sommerbeklædning. Ved Prinsesse Elisabeths Bryllup, ved Frederik den Andens Rejse til Holsten 1561, ved Christian den Fjerdes Kroning, lutter Begivenheder, der foregik i den varmeste Sommertid, fik Adelsfølget Befaling til at møde klædt i Pelsværk³ (Fig. 169).

Det Skind, der anvendtes, var af meget forskellig Art. I daglige Dragter var det sjældent andet end Kaninskind, Hare-, Katte- og Egernskind, hvilket sidste gik under Navnet „Graaværk“. De tre smaa Søstre, Karine, Else og Dorthe Gyldestjerne, gik saaledes alle med Kattefo'r i deres Vinterkjoler og Skørter.

Den 22de November 1564 fik Dorthe et Kattefo'r, der havde siddet under hendes afdøde Moders Kjole, og desuden en „Mantel“ Kattefo'r til at fore sig en Vinterkjole med. Aaret efter paa samme Dag fik hun Graaværk til et Skørt, som Bundtmageren lavede for hende, og desuden Graaværk til selv at fore sig en sort, engelsk Trøje⁴. For Slesvigs Vedkommende forbød Hertug Johan Adolf Aar 1601 Borgerkoner at have andet

Fig. 169. Peder Bille til Valden († 1586).
(Maleri i Bosjø Kloster.)

Fo'r i deres Kaaber end Kaninskind, Graaværk og i det højeste røde og hvide Ræveskind¹.

Fig. 170. Jagt paa Maar.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hos de højststillede og til Fest var det finere Skind, der anvendtes, især af Maar (Fig. 170), Odder, Sobel (Fig. 171) og Her-

Fig. 171. En Sobel.

melin. Disse brugtes ogsaa ofte blot til Kantning. Saaledes fik f. Eks. den lille Else Gyldenstjerne i Aaret 1566, samtidig med at hun fik Kattefo'r i sit Skørt, en Kaabe og en Trøje kantet med

Maar og to Trøjer endogsaa kantede med Hermelin¹. Maars- og Hermelins-Bræmmer omtales overhovedet hyppigt. Hvor der skulde være fuldt Fo'r heraf, gik en stor Mængde Skind med. Under en Fløjls-Kjole, der tilhørte den danske Enkedronning Dorothea, sad saaledes 77 Sobelskind, under en anden 55, under en Kappe 75 Maarskind². Yndet Fo'r under Mandsklæder var foruden Maar især Ulve-, Losse- og sorte eller hvide Ræveskind (Fig. 172). Peder Oxe havde fem Losseskins- og to Ulveskins-Kjortler³, den lille Christian den Fjerde og hans Broder Ulrik

Fig. 172. En Polar- eller Fjeldræv.
(Efter Brehm.)

fik Aar 1590 hver en Kjortel med Ulveskind, to Aar efter nye af samme Art⁴. Sort Ræveskind betaltes stundom seksten Gange saa højt som almindeligt rødt⁵.

Lysten til at bære kostbare Skind som Fo'r var ligesaa udbredt i Udlandet som i Norden. Grev Henrik af Schwarzburg skrev ikke uden Grund fra Bryssel: „Man gaar her saa pragtfuldt klædt, at jeg skammer mig over at bære mit bare Fløjls; send mig snarest noget kostbart Pelsværk“⁶. Disse Forhold drev Priserne paa Skindvarer til Vejrs ogsaa i Norden, hvorfra de hentedes. Fra Stockholm udførtes Aar 1569 ikke mindre end 138000 Egern- og Hareskind, fra Viborg i Finland Aar 1558: 286000, og i samme Aar 18000 Hermelin-, Odde- og Maarskind⁷. Det

var derfor selv i Norden meget dyrt at følge sin Lyst. Et Lossekind kunde koste indtil 36 Kroner¹, et udsøgt Ulveskind 24

Fig. 173. Kristoffer Gøye til Gunderslevholm († 1584).
(Maleri paa Gaunø.)

Kroner², et Maarskind 4 Kroner³. Og hvad hjalp det, at en Maar var større end en Hermelin, naar Moden bød kun at bruge Struberne til et Fo'r, som det burde være.

Hvo, der kunde, fulgte imidlertid med. Man sparede maaske lidt, hvor det gik an, som Enkedronning Dorothea, efter hvis Død det kom op, at alle Bagstykkerne i hendes Sobelskinds Kapper og Kjoler kun var forede med Sobelskind af meget tarvelig Beskaffenhed¹. Men selv med den største Behændighed kunde man dog ikke undgaa at betale betydelige Summer. Det samlede Fo'r i alle de Klædninger, som den svenske Prinsesse Anna Aar 1563 fik til sit Udstyr, vurderedes til ikke mindre end 32000 Kroner². Under saadanne Forhold var det sikkert en meget velset Foræring, som de fire danske Gesandter modtog Aar 1562 ved Afskeden i Rusland: Hver en Gyldenstykkets Kjortel, foret med Sobel, en stor Sølvskaal, to Tønder, pakkede med Sobelskind og 4000 Graaværk³.

I alt dette skete der et temmeligt brat Omslag, da i det følgende Aarhundrede de ny indførte Kakkellovnes Virkninger begyndte at vise sig, og Moden at bære Skindfo'r for Nordens Vedkommende tabte sig i en mærkelig Grad. Den ældgamle Skik maatte vige for nye Forhold, og en af Renæssancens smukkeste Prydelser bortfaldt.

Klædningernes Yderlag var kostbart, Foret ligesaa. Men dyrest af alt var dog to Former for Anvendelse, som der hørte det 16de Aarhundredes Tankegang til, for fuldt at gennemføre.

Det havde tidligere været en indgroet Opfattelse, at et Klædebons Godhed afgang af dets Varighed. Stadsstykker gik i Arv fra Slægt til Slægt. I Modsætning til denne gammeldags Tarvelighed og Soliditet begyndte der imidlertid i det 16de Aarhundrede at gøre sig en hel ny Betragtningmaade gældende, hvis Virkninger ogsaa blev kendelige i Norden. Det ansaas nu for upassende at optræde oftere i en og samme Dragt. Den enkeltes Rigdom og Smag burde netop vise sig i en bestandig Afveksling, der aldrig tillod Øjet at vænne sig til eller at genkende det samme Klædningsstykke.

Hermed var der aabnet et bundløst Dyb for forøget Ødselhed.

Om end Trangen delvis kunde imødekommes ved Tilvirkning af straalende, men mindre holdbare Tøjer, saa var det dog umuligt ad denne Vej at faa Regningen til at stemme. Det at være paa Moden og at kunne bevæge sig ved Hove, blev nødvendigvis en Kilde til uafbrudt igenkommende Udgifter.

I Udlandet antog hele denne Retning forbavsende Omfang. Om den franske Prinsesse Elisabeth (Fig. 102), der blev gift med Philip den Anden af Spanien, fortæller saaledes en samtidig Beundrer¹, at hun ypperligt vidste at omgaa sin Mands Urimelighed. Hans Forbud mod at skifte Mode holdt hun sig ganske vist efterretteligt, men til Gengæld indførte hun at besætte hver Drågt paa en ny Maade, og aldrig at bære samme Dragt, den være sig nok saa kostbar, mere end een Gang. Ad denne Vej lykkedes det hende at blive ham lige saa dyr, som om hun havde faaet Lov til at veksle Snit. En venetiansk Gesandt, der Aar 1577 besøgte Paris, beretter, at det ved Hoffet dér var Skik gentagne Gange om Dagen at veksle Dragt, og at ingen Hofmand kunde optræde passende, uden at være forsynet med 25—30 forskellige Stadsdragter². Dronning Elisabeth af England, der trods al sin Myndighed stadig appellerede til mandlig Beundring, efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 3000 Dragter³.

I Norden træffer vi tydelige Spor af, at den samme Lyst til Afvæksling var ved at trænge igennem hos de højere Stænder. Allerede Frederik den Første maatte udstede Forbud imod, at Adelsmænd enten anskaffede sig selv eller udstyrede deres Døtre med mere end seks Silkedragter⁴. De enkelte Fortegnelser over Klæde-Beholdninger, som vi endnu kan undersøge, viser os ofte en paafaldende rig Forsyning. Peder Oxe synes saaledes at have ejet 34 Kjortler⁵. I Gustav Vasas Klædekammer paa Stockholm Slot fandtes i Aaret 1548 ikke mindre end 30 Trøjer, 52 Hovedbeklædninger og 51 Par Hoser⁶.

Et ganske eget Udtryk skaffede denne Trang til Afvæksling sig i de bestandig skiftende Hoffarver. Under Christian den Tredje og Frederik den Anden synes Hofsindernes Dragt, der bestemtes af Kongen og svarede til en senere Tids Uniformer, sjældnen to Aar i Træk at have været ens. Aar 1538 var den saa-

ledes gule Kjortler og gule Hatte, Aar 1540 en anden Farve Kjortler, graa Hatte samt Pikkelhuer under Hattene. Aar 1543 skulde Kjortlerne atter være gule, men med hvide, brune og røde Streger paa Bryst og Arm, og i det ene Ærme et grønt Stykke Tøj, kantet med hvidt og med de samme Streger i. Hoserne og Trøjerne maatte denne Gang være efter eget Valg, men en sort Fløjls Pelsrok over det hele, samt gule Hætter og en gul Hat over disse igen. Aar 1548 var Kjortlerne sorte, Kappen og Hoserne graa. Det følgende Aar blev Kjortlerne leverfarvede og Hoserne af hvidt Klæde. Ved Frederik den Andens Tronbestigelse 1559 bestemtes først violbrun Farve til Kjortlerne, men denne Farve afbestiltes atter, og de blev sorte, Hoserne gule. Aar 1561 bares askefarvede Kjortler med kronet F paa den ene Arm, askefarvede Pelsrokker bræmmede med sort Fløj, sorte Hatte og Hoser. Aaret efter skulde Hoserne være røde, o. s. v., o. s. v.¹.

En saadan bestandig Vekslen maatte naturligvis være meget kostbar, ligesom den ogsaa var højst ubekvem for de paagældende. Hvert Foraar gaves gerne Parolen for Sommerens Hofdragt, og ridende Bud afsendtes da med skriftlig Besked og vedlagt Tegning til de paa Landet boende Hofmænd. Vi har endnu ikke faa af disse Breve med Mønstertegninger. Fig. 30 viser os den Tegning, der omsendtes Aar 1543.

Medens hele denne Skik med de mange forskellige Klæde- dragter var en udenlandsk Plante, der kun delvis slog Rod i Norden, var der en anden sydlig Mode, der straks blev hilst med Jubel heroppe og senere netop her udvikledes til en overordentlig Højde. Det var den Skik, at besætte Klædebonnet med ædle Stene og Metaller.

Selvfølgelig var Lysten til at bære Smykker gammel i Norden. Men her som andetsteds havde den hidtil været holdt indenfor visse Grænser. Metalrigdommen var ikke stor, ædle Stene en Sjældenhed, og Brugen af Rustninger havde givet Trangen til Smykker en naturlig Retning mod Vaabenprydelser. Saa kom det store Omslag, da det nyopdagede Amerika og den direkte Forbindelse med Indien bragte Sølv og Guld, Perler og Ædel-

stene i Masser til Evropa. Samtidig medførte Brugen af Krudtvaaben en skarpere Sondring mellem Vaaben og Smykker. Rustningerne veg og gav Plads for det blotte Klædebon, der trængte til Metalglans. Da saa tilmed den lange Kappe afløstes af den korte Klædning, aabnedes en hel ny Skueplads for Smykker og Besætning.

Som saa ofte ved slige Lejligheder ledsagedes hine store Om-

Fig. 174. En ung, tysk Adelsmand i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Lucas Cranach den ældre. 1472—1553.)

væltninger af en lille Opfindelse, der gav dem forøget Betydning. Brugen af Diamanter havde hidtil kun været ringe i Evropa, da man ikke forstod sig paa at slibe dem. Saa fandt i Aaret 1476 en Guldsmed i Brügge paa at gnide to Diamanter imod hinanden saa længe, indtil der fremkom en glat Flade. Det stærke Straaleskær slog ham, og hurtigt uddannedes den Kunst: ved Slibning med Diamantstøv at tildanne den døde Overflade til et Væld af Straalebrydninger¹.

I Forening nærede alle disse Betingelserhin umættelige Lyst

til Anbringelse af ædle Stene og Metaller, der blev et Særkende for Renæssancen. I de sydlige Lande, især i Italien, fremgik heraf den mærkeligste Samvirken mellem Kunst og Haandværk. Næsten enhver af Renæssancens berømte Mestre har stundom virket som Guldsmed og herved bidraget sit til at iklæde Tidens Smag ædlere Former. Selv i Norden gjorde denne Trang sig gældende. I flere nordiske Byer, f. Eks. Odense, København og Stockholm, uddannedes lidt efter lidt en Samling af dygtige Guldsmede, der efter Evne hævede deres Haandværk til virkelig Kunst. Men hos Folkets Flertal holdt naturligvis den hele Til-

bøjelighed sig indenfor en Forestillingskres, hvor det skønne og vægtige faldt umiddelbart sammen.

Bevægelsen lader sig for Nordens Vedkommende føre tilbage til en bestemt Lejlighed, da det første Stød gaves. I Aaret 1501 holdt Kong Hans's Datter Elisabeth Bryllup med Markgreven af Brandenburg. Ved Festlighederne i Steinthal i denne An-

ledning saa de danske Adelsmænd, at blandt de tyske Gæster bar ikke blot Fyrster, Grever og Riddere Halskæde, men selv almindelige Adelsmænd (Fig. 174) ligesaa eller dog mindst en Snor om Halsen med et Par vedhæftede Ringe. Dette maatte naturligvis efterlignes, og Skikken førtes med

hjem til Danmark¹, hvor den i faa Aar udvikledes til en forbausende Højde. Snart bar alle Adelsmænd ikke en Snor med Ringe², men en virkelig Kæde fire, fem Gange om Halsen (Fig. 175). Det var en

Selvfølge, at deres Hustruer og Døtre maatte have lignende. Og inden Aarhundredet var omme, var det Skik, at ikke blot enhver, der stod Brud, men alle velstaaende, borgerlige Kvinder til almindelig Fest ligeledes bar gylden Halskæde. Aar 1560 bestemtes det saaledes i Aalborg, at ingen Brud maatte bære mere end fire Halskæder³. Og Aar 1601 forordnedes det for Slesvigs Vedkommende, at Borgerdøtre først maatte begynde at bære en

Fig. 175. Hr. Lave Brae til Krogholm († 1567).
(Maleri i Domkirken i Lund.)

Guldkæde med deres fyldte 12te Aar, medens det tillodes deres Mødre at bære to¹.

Men der var jo egentlig slet ingen Grund til at indskrænke Anbringelsen af Guldkæder alene til Halsen og Brystet. Her var Pladsen dog altid forholdsvis snæver. Langt rigeligere var den nedefter, hvad enten man saa vilde lade Kæderne hænge ned ad Ærmerne eller som Kantning løbe omkring hele Kjortlens Nederdel.

Fig. 176. Jørgen Rosenkrans.
(Maleri af Tobias Gemperlin, paa Rosenholm.)

Ogsaa dette gennemførtes. Ganske som om Halsen begyndte man først med en Snor, saa gik man over til hele Kæder. Guldsnores Tid varede i Norden omtrent til Aarhundredets Midte². Saa gik man videre til Guldkæderne. I Danmark fik saaledes Prinsesse Anna Aar 1548 en hvid „Bliants“ Kjole bræmmet med Guldkæder³, og Prinsesse Dorothea Aar 1561 en violbrun, tavlet Fløjls Kjole, „med dobbelt Belægning Guld omkring og gennemtrukken med Guldkæder“⁴. Aar 1552 holdt

Gustav Vasa for tredje Gang Bryllup og ægtede den unge Catharina Stenbock. I den Anledning havde Jost Guldsmed i tre Uger travlt med at bearbejde en hel Del Dukater og Gylden, som Kongen havde leveret ham. Resultatet blev en 32 Alen lang Guldkæde, der skulde anbringes paa den „naadige Frues og Frøknernes Gylden- og Sølvdugs-Kjortler“⁵. Den sidste Gang, vi i det 16de Aarhundrede hører Tale om Guldkæder til Kjoler, var, da Enkedronning Sophia af Danmark under Rigsraadets lydelige Indsigelse sørgede for Udstyr til sine to Døtre. Hverken hun eller Danmark skulde have Skam af deres Dragt. Derfor fik ogsaa Guld-

Fig. 177. Fru Helvig Hardenberg, Statholder Erik Rosenkrans's Hustru.
(Maleri paa Hvedholm.)

smed Fuiren i Odense Befaling til at lave Kæden paa 60 Alens Længde¹.

Alle disse Guldkæder var dannede i meget forskellige For-

mer. Der var „Ringkæder“, „S-Kæder“, med hvert enkelt Led i Form af et „S“, „Murkæder“, „Panserkæder“, „Tomkæder“, „Sletkæder“¹ og hvad de alle hed (Fig. 175—178). Nemmest slap man dog, naar man lavede Kæden ligefrem af Guldmønter, hver enkelt Mønt blot gennemboret med et Hul paa hver Side. Denne Art Kæder synes at have været meget almindelige²; de havde den Fordel, at Værdien angav sig selv. Fælles for alle Arterne var, at de efter Nutids Begreber var overordentlig grove. Allerede Birgitte Gøyes Portræt (Fig. 147) giver os et Indtryk heraf. Endnu synligere er det paa en Mængde af Malerierne i Gripsholms rige Samling. Leddene i Hertug Albrechts Kæde er saa store som en almindelig To-Øre, i Claes Horns som en Fem-Øre, Dronning Catharinas og Dronning Sophias Kæder ligner Hunde-Lænker³ (Fig. 93 og 101).

Hvad der ikke lidet forøgede deres drabelige Udseende, var deres Længde. Man havde Halskæder paa 10—14 Alen. Paa Johan Ranzaus Hustru gaar Kæden fem Gange om Hals og Bryst⁴, paa Birgitte Gøye (Fig. 147) mindst seks, paa Hertuginde Christina af Holsten syv Gange⁵. Vægten svarede hertil. Henrik Rammel bar til Stads en Vægt af 92 Tyvekronestykker om Halsen. Den fjortenaarige Christian den Fjerde en Vægt af 120, Christoffer Valkendorf endog af 190 Tyvekronestykker⁶.

Hermed var dog langt fra Halsens Tynger til Ende. I Reglen endte Kæden i et forsvarligt „Klenodie“, der hang foran paa Brystet. Men hertil kom desuden for alle velstaaende Kvinders Vedkommende et særligt og meget solidt Halsbaand eller rettere Halsbind af Guld, der ligeledes endte i et tungt Klenodie (se Fig. 90, 92 og 147). Storfyrsten af Ruslands Pynt beskrives derfor saaledes af Jacob Ulfeld: Om hans Hals hang et Guldsmykke med adskillige Ædelstene, moksen paa den Maade som vore adelige Kvinder i Danmark plejer at bruge⁷. Stundom, men sjældnere, dannede dette Halsbaand et uhyre Lænkesmykke, der i lutter svære Led strakte sig lige ned til Taaspidsen. Vi har Enkedronning Dorothea afbildet med en saadan Kæmpepyrdelse (Fig. 179).

Hørte et saadant Klenodie til Sjældenhederne, saa var det derimod en Nødvendighed at have et Bælte, af Guld hos rigere,

Fig. 178. Fru Karen Krabbe († 1605), Falk Gøyes til Skjersø.
(Maleri paa Gaunø.)

Fig. 179. Enkedronning Dorothea af Danmark.
(Efter en Afbildning i Pinakotheka Dano-Norvegica. St. Kgl. Bibliotek.)

af Sølv hos mindre bemidlede. Dette indskrænkedes nødigt til blot Midjens Længde. Man skelnede mellem „Guldbælter“ og „lange Guldbælter“, hvis Snip hang ned imod Foden. Mette Rosenkrans (Fig. 180) var udstyret med begge Arter¹; Gustav Vasas to Dronninger af Navnet Catharina er afbildede med Guldsnippen ophæftet som et Sabelgehæng²; paa Claes Horns Hustru gaar Guldbæltet omkring Livet lige ned til Fødderne og ender i et „Klenodie“³. I

Rostock forbødes det Borgemestres og Raadmænds Hustruer at have Guldbælter tungere end to Pund⁴.

Hals, Bryst, Liv og Nederdel omgærdede med gyldne Kæder, kunde der tænkes noget mere fængslende!

Hovedet var og blev

dog det Punkt, hvorfra Pragten bedst kunde syne. Mændenes Hattebaand med „Klenodiet“ og Kvindernes Perlehuer spillede derfor med Rette en afgørende Rolle. Vi har allerede omtalt Guldhattebaandene og deres Diamantsmykkers Værdi. Perlehuerne gav dem intet efter. Hvad der her yderligere forøgede Kostbarheden, var den Skik, at man burde besidde flere af dem. Fire, fem, seks Perlehuer var den staaende Forsyning⁵. Det tarveligste Udstyr var paasyede Guldmønter. Saadanne brugtes

Fig. 180. Fru Mette Rosenkrans til Vallø († 1588), Peder Oxes Hustru.
(Maleri paa Gaunø.)

ogsaa af Mændene i deres Underhuer. Knud Rud mistede saaledes under Grevefejden „fire Møtser, som der hang Guldstykker

Fig. 181. Anna, Prinsesse af Danmark, gift med Kurfyrst August af Sachsen.
(Efter Maleri paa Rosenborg. — Den samme som yngre Fig. 90 og 111.)

ker i“¹. Langt mere straalende var dog Perler, Ædelstene og Diamanter, anbragte paa Guldbund. Det funkledede og skar i Øjnene selv ved den mindste Vending af Hovedet. En af de præg-

tigste Perlehuer fra den Tid er uden Tvivl den, hvormed den danske Prinsesse Anna, gift med Kurfyrst August af Sachsen, findes fremstillet baade paa det ypperlige Portræt, der nu bevares paa Rosenborg (Fig. 181), og paa et Medaillon-Portræt fra en senere Tid, hvilket gemmes i Dresdens Museum (Fig. 182). I Forening giver begge disse to Billeder et godt Begreb om dette rigt udstyrede Stykke. Guld-ladet er som oversaaet med Perler og Ædelstene. — Om al denne Herlighed bevarer endnu kun de danske Bønderpigens Huenakke en svag Erindring.

Paa Hænder og Fødder nær var nu alle Pladser optagne. Ogsaa disse blev imidlertid inddragne. De Fløjls-Sko kunde besættes med Perler. Og ved Hænderne havde man Valget imellem, om man vilde beklæde dem med Fingerringe og Armbaad eller dække det hele med Perlehandsker. I Aarhundredets første Halvdel foretrak man den første Maade. Ingen Finger blev forurettet, alle blev de besatte.

Fig. 182. Kurfyrstinde Anna af Sachsen.
(Efter Medaillonportræt i Dresdens Museum.)

I hvo mig faar, han faar, god Lykke,
Jeg har nok baade Klæder og Smykke.
Til hver min Finger har jeg en Ring,
Et skønt Sølvbælte og anden god Ting,

udbryder en ung Pige i et af Tidens Skuespil¹. Birgitte Gøye er afbildet med Ring ogsaa paa Tommelfingeren (Fig. 147), Mette Rosenkrans (Fig. 180) med en Ring endog paa Langfingerens Mellemlid. Sidsel Urne efterlod sig 24 Ringe. Af disse vejede de to Forlovelsesringe, begge skænkede hende af Albert Oxe, tilsammen to Pund og to og et halvt Lod².

Under saadanne Forhold kunde Handskerne kun spille en liden Rolle. De var endnu i Reglen kun de gammeldags Vanter, der kun brugtes, naar Kulden tvang dertil. Ved Fest mødte man altid barhaandet. Saaledes stod Forholdene omtrent til Aarhundredets Midte; da syntes der at ville indtræde en Forandring, idet Fingerhandsker blev moderne. Perlestukne maatte de kunne opveje en ringbesat Haand. En Tid syntes man at være i Tvivl, saa fandt man paa en meget heldig Løsning. I Aarhundredets Slutning mødte alle til Fest med bare Hænder som fordem, men holdende et Par perlebesatte Handsker i venstre Haand (Fig. 60, 65 og 102).

Nu var alt fuldt besat. Selv den mest opmærksomme vilde ikke kunne opdage et Ledemod, der ikke var guldbehængt. Tiden lod sig dog ikke forknytte. Man kunde jo strø Perler og Guld ud over den hele Person i Almindelighed. Trøstigt skred man til Arbejdet. Perlestikkerne maatte anbringe Perleprydelser overalt paa Klædebonnet. Erik den Fjortende, der i saa Henseende var den mest umættelige, holdt ikke mindre end femten Perlestikkere paa Stockholm Slot, der havde at arbejde for ham alene. En af dem lønnedes med den anselige Sum af 800 Kroner om Aaret, de andre fik det halve¹. Den svenske Prinsesse Anna fik til sit Udstyr en „Perlekjole“ til 3000 Kroner. Prinsesse Elisabeth fik en til 20000 Kroner².

En fuldt saa yndet Mode som at perlebesætte Klædnin-gen var at anbringe de saakaldte „Guldstifter“. Disse omtales i en Mængde af Datidens Fortegnelser over velstaaendes Klæde-dragter³. De var en Slags Knapper, der lod sig anbringe efter Behag paa Ærmer, Skuldre, Ryg og hvor man ellers lystede (Fig. 183). De var enten blot af Guld eller med en Roset af Diamanter og Ædelstene. To særlig yndede Former var gyldne Blomster, især Roser og Liljer med Ædelstene i Midten, eller ogsaa en Agernlignende Figur, der tog sig ud som Bagkroppen paa en Bi. Malerisamlingen paa Gripsholm frembyder mange Eksempler paa begge. Dronning Elisabeth af England findes blandt andre afbildet i en Kjole, hvor Guldstifterne er anbragte i overordentlig Mængde. Paa Afstand set ligner det en Sværm af Guldbier,

der alle med Velbehag borer sig ind i det tykke, røde Fløjl. Den danske Prinsesse Dorothea fik paa sin violbrune Fløjls Kjole med Guldkæderne om indsat 73 almindelige Guldstifter og desuden en hel Del andre, hvori der var anbragt 30 Rubiner og 49 Safirer. Mette Rosenkrans havde endogsaa Guldrosen paa et Par af sine Strømper¹.

Ved ingen Lejlighed var man saa rundhaandet med Anbringelsen af alle disse Guldprydelser, som naar en Brud skulde pyntes. Det var en kvindelig Ærespost at være den, der „udredede“ Bruden.

Hermed fulgte Forpligtelsen til at stille alt sit eget til fri Raadighed og desuden skaffe til Laans fra Venner og Be-

Fig. 183. Rigsraad Jørgen Marsvin til Dybæk († 1581).
(Maleri paa Rosenholm.)

kendte. Der er en egen Bitterhed i en Skrivelse som denne fra Anna Lykke til Birgitte Bølle: . . . „Jeg har givet Eders Foged en forsegleet Æske, hvori ligger Eders fire Smykker og salig Birgitte Trolles lille Rubinhalsbaand. Hendes Jomfru, Birgitte Rosenkrans, var tilstede, da jeg modtog det, og hun talte alle Leddene paa Halsbaandet; der var 25. Jeg har slet ikke brugt noget af samme Smykker, thi jeg smykkede ikke Jomfru Ingeborg Hartvigsdatter, som jeg havde lovet og var tilbuden“². At være Brud i hine Dage var da en betydelig Kraftanstængelse. Førgæves søgte man at indskrænke Vægten ved at begrænse

Smykkernes Antal. I Ribe maatte en Brud kun bære tre Halskæder, i Aalborg fire¹. Hvor Smykkerne imidlertid vejede i Pundevise, foreslog sligt kun lidet. Det var langt fra uden Eksempel, at en Brud segnede under Byrden.

Men ogsaa i en anden Henseende tyngede disse Smykker. Det var klart, at sligt Overdaadighed maatte virke i høj Grad ødelæggende. Ganske vist laante man sig frem, som vi har set. Det var vel heller ikke altsammen Guld, hvad der glimrede. Med Rette siger uden Tvivl en Kræmmer i et af Datidens Skuespil:

Finants kan jeg og bruge dertil
 For Almues Folk, inaar jeg vil:
 Spansk Messing for Guld jeg sælge kan,
 Dermed bedrager jeg mangan en Mand;
 Besynderlig Piger og unge Kvinder,
 Der saadanne Smykker have kær i Sinde,
 Dem kan jeg sætte Briller paa,
 At de vide aldrig, hvad de faa².

Men i de store Træk set, var det dog en yderst betænkelig Rus, der havde grebet hele Folket, og enhver, der havde klart Blik herfor, maatte med Grund nære Frygt for Følgerne.

Det er af særlig Interesse at lægge Mærke til, hvorledes de, der befandt sig midt i Bevægelsen, dømte om al denne Overdaadighed. Alt imens de selv reves med af Strømmen, følte de Trang til at opløfte en advarende Røst. Følgen blev en Række af Formaninger og Forbud, der, magtesløse fra Fødslen af, kun tjente til at afmærke Udviklingens Trin, men ikke formaaede at standse den.

Formaningerne udgik især fra Gejstligheden. Ingen har her kæmpet saa tappert imod, som Sjællands Biskop, Peder Palladius. Han søgte at godtgøre, at alle de nye Moder var stridende imod Guds Vilje, hvilket klarligt fremgik af, at de straks blev efterfulgt af Landeplager. Fik man ikke den spanske Skab her i Landet, da man indførte spanske Moder, og de frantsøsiske

Pokker, da man klædte sig paa fransk! „For tredive Aar siden kom Guds Fortørnelse herind fra England“, saa fulgte den „engelske Svedesyge“ efter, og nu for nogle Aar siden kom den „hede Syge af Skotland“ for lige saadanne Sagers Skyld.

Lidt efter lidt vokser imidlertid Bevisførelsen Forfatteren selv over Hovedet. Han gribes af Iver for at forklare alle Sygdommes Oprindelse. „Den spedalske Syge, der synes at være vandret hid fra Jødeland“, den faldende Sot, den „Draabe eller Slag, som man bliver rørt med og kaldes almindelig Popelsi“ o. s. v. Fra alle Verdens Hjørner manes Onderne frem, og den eneste følgerigtige Slutning, som Peder Palladius dog undlader at drage, vilde være den, at man helst burde opgive at gaa med Klæder, for at man kunde faa det saa godt som „udi den gyldne Alder, der var før Syndfloden“¹.

Det er kun en mat Efterklang af samme Tankegang, naar Rektor Niels Bredal en halv Snes Aar efter synger:

Siden Danske fik engelske Klæder at drage,
 Monne de og engelske Svedesyge have.
 Da frantsoske Klædebon kom her i Land,
 Kom og frantsoske Pokker blandt Kvinde og Mand.
 Desligeste med flere nye Klædebon og Sygdom at have,
 Som er en Advarsel og timelig Plave².

Men i Begyndelsen af det næste Aarhundrede blev disse Advarsler fra oven dog altfor tydelige. I Mørkhøj ved København fødtes en Pige med en høj, bred Ophøjning bag i Nakken, „lidt spidsagtig, i Mønster som hine virkede Huer eller med Staaltraad oprejste Sørgehatte og andre saadanne forargelige Huer, som nu af Kvindekønnet bruges“³.

Et Par Aar efter fødtes i Nakskov en Dreng, hvis tykke Ben grangivelig „var at ligne ved de store, vide Bukser“, medens Fødderne „var ligesom de Støvler med de store opsmøjede Kraver“⁴. Det var for meget. Præsten i Gladsaxe slog til Lyd og udgav en Beskrivelse af „det sørgelige Spektakel og Vundertegn i Mørkhøj“. Den tykke Dreng i Nakskov blev aftegnet og beskrevet. Bevægelsen voksede. Sagen kom for i Rigsraadet, det afgav sin Betænkning, og sluttelig skrev Christian den Fjerde til

det teologiske Fakultet: „Vider, at eftersom aldeles ingen Tvivl er om, at Gud den Almægtigste jo højliggen fortørnes af den store Hoffart, som Menneskene i denne Tid følge, særdeles med deres Klædebon, toppede Luer og anden letfærdig Dragt, saa at endog Gud i Himlen sin særdeles Mishag til saadant ved underlige Fødsler og adskillige Tegn tidt og ofte giver tilkende. Thi bede Vi Eder og naadigst ville, at I dette flittigen af Guds Ord overveje og Os Eders Betænkende meddele, hvad deri gudeligen kunde anordnes“¹.

Klædedragtens Forbedring syntes nær, nu da den verdslige Magt tog Gejstligheden paa Raad for at oprette det forsømte. I Virkeligheden var dette dog kun en gensidig Falliterklæring. Begge Magter havde vist sig ude af Stand til at bekæmpe Ondet.

Thi ved Siden af Gejstlighedens frugtesløse Formaninger var Aarhundredet forud gaaet en lang Række af Regerings-Forbud, der ikke havde virket en Smule mere. Det 16de Aarhundrede var Luksus-Lovenes Tid. Man begyndte i Frankrig, og alle de øvrige Lande fulgte med. I Frankrig udstedtes alene i de en og tredivte Aar 1545—76 ikke mindre end otte vidtløftige Love imod den stigende Overdaad i Klædedragt². Selve deres Antal viser deres Magtesløshed.

I Norden tog Frederik den Første alvorligt fat Aar 1528. For at „afskaffe den Guds Fortørnelse over det hoffærdige Klædebon“ forbødes det Adelsmænd og deres Hustruer og Døtre at have mere end tre Par Silkeklædninger hver. Ingen maatte mere købe Bliant og Gyldenstykke; Perlekjortler skulde helt afskaffes og ligesaa de brede Dame-Bonnetter. Hullet, hvorigennem hele Forordningens Indhold skulde drysse ud, var imidlertid tydeligt angivet i Forordningen selv. Den tillod nemlig at slide — hvad der alt var tilskaaret og perlestukket³. En Snes Aar efter, da Virkningerne ret skulde vise sig, var ogsaa Forordningen i den Grad ude af Kraft, at Alverden gik med Bonnetter, Perlekjortler brugtes som tilforn, og Regeringen selv tillod alle „Kræmmere“ i København at handle med Bliant og Gyldenstykke⁴.

Aar 1547 udstedtes der en ny kongelig Forordning. Denne Gang lod man Gud være udenfor, men gav til Gengæld Bestem-

melserne et mere folkeligt Snit ved at meddele, at de var tagne „efter den menige Adels Bægær“. Disse selvfornægtende Sjæle havde bedt om, at det fremtidig maatte være dem og alle andre forbudt at bære Gyldenstykke, Bliant, Sølvmor, Perler eller Guld- og Sølvsnore paa Klæderne. Hvo der gik med sligt, skulde have Dragten forbrudt til nærmeste Hospital. Dog var det en Selvfølge, at Kongen, Dronningen og deres Børn skulde være undtagne. Ligeledes maatte Dronningens Jomfruer gaa med Guld- og Sølvstykke, dog kun „den Stund de er i Gaarden og ikke længere“.

Til Løn for denne Opofrelse skulde Adelen saa have den Nydelse, at det blev alle borgerlige forbudt at gaa med Fløjl, Damask eller Silke. Alt sligt skulde straks afleveres til nærmeste Hospital. Kun maatte de ugifte, unge Piger — man mærke „menige Adels“ Galanteri — bære en lille, koket „Fløjls-Bindike“ paa Hovedet¹.

Forordningen udkom. Hospitalerne blev ikke rigere, Kræmmerne ikke fattigere. Den maatte udstedes paany Aar 1558², med samme Resultat.

Men det blev bestandig værre. I Ribe drev Tjenestepiger det til at gaa med Fløjl, Hermelin og Perler³. Og for Adelens Vedkommende var snart Gyldenstykke og Perlekjoler kun Fattigdom mod, hvad der nu forlangtes. Ædelstene paa Huen, Diamanter i Halsbaand og Bælte, Guldkæder om Kjolen og juvelbesatte Guldstifter strøet over hele Dragten! Det kunde umuligt gaa. Aar 1576 rettedes da en skarp Forordning mod alt dette Uvæsen. Alle disse nye Unoder skulde være forbudte. Som sædvanligt skulde alt sligt afleveres til nærmeste Hospital og enhver lade sig nøje med Gyldenstykke og Bliant og et Par Ædelstene i Halssmykket⁴ — rigtignok lutter forbudne Sager i Følge de sidst udstedte Love.

Nogen Tid efter tog man fat ogsaa i Sverige. To Forordninger udstedtes, den første Aar 1585, den anden 1589. Genstanden var den samme. Kun havde man her opstillet den nye Form for Bøde: at skulle underholde en Landsknægt⁵.

Virkingen af alle disse Love var i Norden som andetsteds

en og samme. Gentagelsernes Hyppighed viser det. Endnu i Aaret 1618 fornyedes i Danmark Forbudet mod Brugen af Gyldestykke, Sølvestykke, Guld- og Sølvsnore og Guldstifter med Ædelstene¹. Det var derimod noget ganske uvant, at Regeringen fire Aar efter virkelig gjorde sig den Ulejlighed at tilbagekalde denne Forordning, efterdi Hs. Majestæt havde „forfaret, at Guld- og Sølvsnore med bedre Fordel end Silkesnore kunde bruges“².

Spørger vi om Aarsagen til, at alle disse Regeringsforbud saa ganske forfejlede deres Hensigt, saa laa denne allerede synlig i Forordningerne selv. Det var aabenbart en aldeles forkert Maade at angribe Ondet paa, i samme Aandedræt at fordømme al denne Overdaad og saa alligevel opstille den som et Gode, der kun tilkom de højeste Stænder. Enhver kunde paa Forhaand sige sig selv, at man ved saadan Rangforordning kun føjede en ny Tiltrækningskraft til de i Forvejen alt saa fristende Sager. Vilde man ikke, som i Tyskland ved Pludderhoserne, gaa den modsatte Vej og gøre dem til Embedsdragt for Bøddlen, saa kunde man sætte Straffen nok saa høj, true som i Frankrig 1561 med, at Skræderne skulde piskes af Skarpretteren, og Kræmmerne have deres Betaling for de ulovlige Klæder forbrudt³. Alt sligt vilde, selv om det virkelig kom til Udførelse, kun blive Modens Martyrium, der gik forud for dens sikre Sejr.

Dette Forordningernes Fejlsyn var imidlertid selv netop et Udslag af det samme, som de søgte at bekæmpe. Til Grund for begge laa den fælles Begejstring for det glimrende, det kostbare. Aldrig har noget Aarhundrede i den Grad troet paa dettes Magt som det 16de Aarhundrede. Disse stærke Farver, dette Gyldenskær over alt er et af Renæssancens ejendommeligste Kendetegn. Dens Klædedragt var ikke et tilfældigt Modetræf. Tidens inderste Trang kunde kun skaffe sig Luft i saadanne Udtryk.

Det vil da forstaas, at det var een og samme fælles Drift, hvad enten saa Erik den Fjortende satte Sveriges Indtægter overstyr for at faa sig en ny, endnu skønnere Diamant, eller formaaende Velyndere morede sig med at pynte en fattig Pige som Brud. Og kun med denne Forudsætning bliver enkelte Ejendommelig-

heder ved Klædedragten i det 16de Aarhundrede os fuldt forklarlige.

Vi kan nemlig spore en Bevægelse paa Klædedragtens Omraade, der tilsyneladende peger vidt ud over Tidens øvrige Tankegang. Medens Standsforskellen iøvrigt var dybt indgroet i Tidens Bevidsthed og i det 16de Aarhundrede vel snarere vandt end tabte i Styrke, møder vi det Særsyn, at indenfor Klædedragtens Enemærker gør sig den dristigste Fordring paa Frihed og Lighed gældende. De fleste samtidige Forfattere er opmærksomme herpaa. Saaledes hedder det hos en af dem¹:

Menneskene monne sig saa udsmykke
 Med Silke, Fløjel og Gyldenstykke . . . .
 Ikke alene Fyrster og Herrer,
 Men og de, som fast ringere mon være,
 At man ikke kan i denne Tid
 Gøre nogen Forskel eller Underschied
 Mellem en Hertug, Greve og Herremand,
 Mellem Borger, Bonde og Embedsmand [∴ Haandværker].

Lignende Ytringer kommer ofte igen². Især vakte det med Rette Forbavselse at se, hvorledes Bønderne og Tyendet grebes af Bevægelsen. Bønderkarle med Fjer i Hatten, Tjenestepiger smykkede til Fest rigere end Adelskvinder for et Par Menneskealdre siden, kunde ikke andet end vække Anstød.

Og dog vilde man sikkert misforstaa det hele, hvis man heri saa Udtryk for en virkelig Frihedsbevægelse, Forløbere for en senere Tids Fordringer paa Lighed og Broderskab. I det 16de Aarhundrede var det ikke Lysten til social Lighed, der affødte en fælles, ensartet Dragt, men Kappelysten efter det mest straalende Klædebon fremkaldte et tilfældigt Skin af en tilgrundliggende Frihedsbevægelse.

Naar vi undrer os over det 16de Aarhundredes Ødselhed i Klædedragt, har vi kun delvis Ret hertil. Den var nemlig fra en vis Side set naturligt fremkaldt af Datidens Pengeforhold. Hvor skulde man anbringe sine Penge? Statspapirer kendtes ikke. Jordegods var Borgerstanden udelukket fra at maatte opkøbe. Der stod da kun tilbage at maatte laane dem ud paa sikre Hæn-

der eller at anbringe dem i Løsøre. Men intet Løsøre var saa nær ved at svare til virkelig Værdi som Klæder og Smykker. Hvad enten man gemte hundrede Gylden paa Kistebunden eller bar dem som en Kæde om Halsen, forvaredes de lige vel. Hattedbaand, Knapper, Kæder og Stifter var derfor lige saa meget Udtryk for Vedkommendes Formuesvilkaar som for hans Pragtlyst. Endnu langt ind i det 19de Aarhundrede maales i Danmark en Bondemands Velstand efter Sølvknapperne i hans Vest og Trøje.

Men hertil kom, — og her staar vi overfor et af Renæssancens reneste Udtryk — Tiden glædede sig ikke blot over disse Kostbarheder som Udtryk for Velstand, den troede i Virkeligheden paa dem. Det kostbare og glimrende, det gode og heldbringende gik umiddelbart i eet for den. Disse Smykker, disse pragtfulde Farver og Stoffer var langt mere end blotte Prydelser; paa hemmelighedsfuld Vis virkede de til bedste for Besidderen, Glimt af den lønlige Kraft, hvis forløsende Ord Guldmagere og Filosofer søgte at udgranske.

„Jeg havde længe haft ondt i mit ene Ben. Saa kom jeg for nogle Aar siden til Nederlandene og saa, at alle de gamle Kvinder dør bar skarlagensrøde Kjortler. Paa mit Spørgsmaal: hvorfor? svarede man mig, at denne Farve mægtigt styrker Lemmerne. Jeg lod mig ogsaa sy en, og efter en Maanedes Forløb gjorde mit Ben ikke mere ondt“. Saaledes skriver den gamle Grevinde Dorothea af Mansfeld til den danske Prinsesse Anna, idet hun samtidig oversender hende en rød Underkjole¹.

Under Pesten Aar 1588 skrev Johan den Tredje af Sverige til sin Søn Sigismund: „Vi have fornummet, at iblandt andre ædle Stene skulle og Smaragder og Hyazinther have en stor Kraft imod Pest, og fornævnte Hyazinther endda mere end Smaragder, endog de i Værd agtes mindre. Vi raade derfor, at Vor kære Søn ville beflicte sig paa nogle Hyazinther, jo flere og større desbedre, hvilke Vor kære Søn altid kan bære paa sig nær Livet, efterdi det er et aldeles godt og forsøgt Præservativ²“.

Henrik Ranzau meddelte sine Sønner følgende gode Raad mod Beruselse: „Jeg bruger altid at bære en stor Amatyst paa Brystet, da nogle holder for, at den hjælper imod at blive drukken, fordi

den ikke tillader Vædskerne at stige op til Hjernen. Det forekommer mig, at den hjælper“¹.

Med langt større Sikkerhed kunde han dog udtale sig om andre, paalideligere Virkninger af Guld og Ædelstene: „I skulle altid have i Eders Hænder Koraller, Rav, vellugtende Pulver eller kostbare Ædelstene. I skulle bære Ringe med Smaragder og Saffirer. Stundom skulle I putte en Amatyst i Munden eller noget Krystal, en Granat, noget rent Guld og Sølv, eller noget meget hvidt Sukker. Thi stor er vel Urternes Magt, men større er de ædle Stenes, der sikkert er udrustede med hemmelige Kræfter“².

Under saadanne Omstændigheder var det indlysende, at: „det at drikke af Guld- og Sølvbægre har ikke liden Betydning for Sundheden, ligesom det ogsaa er gavnligt at slukke glødende Guld eller Sølv i Drikken“³.

Men var alle disse kostbare Sager gode til udvortes Brug, skulde det dog være højst besynderligt, om de ikke ogsaa var det til indvortes. Man forsøgte virkelig at anvende dem saaledes. Aar 1545 fandt den berømte, tyske Læge, Dr. Johan Megabachus, paa at tillave en Olje af Rav, og denne vandt hurtigt Ry som Lægemiddel. Blot et Par Draaber i et Bæger Vin havde de mærkværdigste Virkninger. Men dyr var den; et Lod kostede tyve Kroner. Dog hvad var dette imod Kostbarheden af de andre Lægemidler! Perletinktur og Amatystvand kostede jo over 200 Kroner. Da Pave Clemens VII Aar 1534 blev meget syg, anvendtes flere af disse dyrebare Midler, tilsidst endog det ypperste af alle: Diamantpulver. I Løbet af faa Dage nød han for 12000 Kroner. Derpaa døde han⁴.

Inden vi forlader Klædedragten, maa vi endnu blot betragte selve den Maade, hvorpaa Paaklædningen foregik, og hvad der efter Datidens Begreber hørte til for at være fuldt paa-klædt og i Orden.

Begreberne herom var naturligvis højst forskellige. Der var vid Afstand mellem, hvad de mest forfinede og hvad Folkets Fler-tal fandt nødvendigt. Men dog lader sig netop her en Bevægelse spore, hvis Udstrækning og Omfang det naturligvis er vanskeligt i det enkelte at bestemme, men hvis Retning ikke er til at tage fejl af. Fremskridtet, som vi hidtil paa alle Omraader af Da-tidens Vilkaar har fulgt, lod sig her for en Stund lokke i et Baghold og paa Vildspor. Forholdet forstaas bedst ved at ses under det simple Synspunkt: Renlighed.

Samler vi, hvad vi fra forskellige Sider har lært at kende som de Goder, Datiden enten havde opnaaet eller dog var ved at tilkæmpe sig, saa bestod disse jo især i Brug af Linned og dermed Lejlighed til hyppigere at kunne skifte Inderklædning; Brug af Strømper i Stedet for det ene Par Hoser; Anvendelse af Lagener, der lod sig vadske; større Varme i Værelset ved Hjælp af Kakkelovn, i Seng ved Hjælp af Dyner; nemmere Adgang til Vand og Mulighed for at kunne vadske sig nu, da Haandklæder og Vadskefade begyndte at blive mere almindelige end tilforn. Maalt med Nutids Øjne tager alle disse Fremskridt ligesom Fart, og uvilkaarligt forkorter vi Afstanden til de Forhold, som i vore Dage er de herskende.

Allerede herved begaar vi en Fejl, thi ethvert Fremskridt kræver Tid, ofte lang Tid, for virkeligt at mangfoldiggøres og fuldt at tilegnes. Men hertil kom, at til alle hine Fremskridt svarede et samtidigt, stærkt Tilbageskridt: Lukningen især i Danmark af de offentlige Badstuer og den heraf følgende, aftagende Brug af varme Bade. Paa en højst uheldig Maade droges herved først Danmark, senere lidt efter lidt ogsaa Norge og Sverige, ind i den syd- og mellemeuropæiske Udvikling, der af sædelige Grunde opgav de ældgamle Badstuer og den almindelige Badning. Frankrig og Tyskland blev for Norden de toneangivende. Mere og mere skiltes vi fra den Form for Renlighedskrav, som især i Holland og tildels i England, trods de ændrede Forhold, dog vedblev at gøre sig gældende.

I Frankrig, Tyskland og Norden blev med stigende Forstaaelse den ny Forklaring denne: Badning og Vadskning er ikke længer

nødvendige for den, der har Lejlighed til at skifte Beklædning. Det aller renligste er netop at vadske og bade ikke Krop, men Klædning. Legemet er ligesom Sjælen inde i Klædningen. Sjælen lader sig ikke rengøre uden i moralsk Henseende. Det sande Bad, den sande Renselse er at rense og vadske Sjælehytstret, Klædningen. Ved et underligt Træf naaede denne Forklaring til Danmark omtrent samtidigt med, at her just de gunstigere Betingelser var til Stede for Vadske af ogsaa Klædningens sorte Sjel. Vandledning endog ind i Slottes og Herregaardes Sovekamre, Tin- eller Messingvadskefade og Haandklæder som fornemt Sovekammer-Tilbehør, alt var som rede til at tage de dertil trængende under grundig Behandling. Men Tidsaanden drejede atter af. Følgen blev en vigende Anvendelse af de nyopnaaede Goder, en Tilbagegang i Renlighed hos Folkets øvre Lag, ganske svarende til den, som vi for Boligernes Vedkommende har set hos Landbefolkningen især i Danmark henimod Aar 1800. Da var for Resten Fortryllelsen hos Folkets øvre Lag og Bybefolkningen alt ved at hæves. Det 18de Aarhundredes franske Filosoffer, især Rousseau, havde forkyndt det naturliges Ret med saa megen Varme, at den rev mange med sig. Hvad var naturligere end Vand, ferskt og salt Vand? I Danmark flyttede omkring Aar 1800 den rigeste Hovedstad-Befolkning om Sommeren først ud til Ferskvandssøerne, saa til Havkysten. I det 19de Aarhundrede voksede Sommer-København langs Sundet op forbi Helsingør og videre til Gilleleje. Koldt Vand blev det sikre Lægemedel mod indre og ydre Sygdomme. Badeanstalter ved Kyst, i By og i hver enkelt Bolig toges med stigende Begejstring i Brug. Selv Landbefolkningen puttedes modstræbende deri, naar den tvungen af den almindelige Værnepligt nødtes til By. Først i det 19de Aarhundrede fuldbyrdedes altsaa det, som Renæssancen havde baaret frem imod og delvis tilstræbt. I de mellemliggende Aarhundreder havde Befolkningen kun drevet det til at stikke Foden i Vandet, men finde Vandet for vaadt og derfor klæde sig paa igen.

Naar vi med dette Kendskab til Udviklingens Gang ser paa Morgenklædningen i det 16de Aarhundrede, har vi Forudsæt-

ningen til at forstaa og omfordele meget, som ellers vilde vildlede. De snavsede Tiggermunke i Aarhundredets første Aartier — hvis hele Morgentoilette bestod i at skutte sig lidt, en Slurk godt Øl og saa ud for at tigge til Huse — disse fedtede Fremtoninger, der tilsidst blev Datiden saa modbydelige, at den lod sig bevæge til derpaa at lave Reformation og skænke Konge og Adel det rige Klostergods, forekommer ikke os saa meget værre og frastødende end mange andre. Med Kendskab til den siden da foregaaende Reformation paa Renlighedens Omraade har vi lige saa godt et Øje til Farisæerne som til disse Toldere. Vi tror ikke paa Renheden af Fingrene mod Aarhundredets Slutning, hvis hele Renselsesproces var lidt Krads i Haaret, Stryg paa Bagsmækken og derpaa alle fem i Saucefadet. Vi holder os ærbødig paa Afstand, naar En triumferende melder, at han heldigvis ikke er som andre, der gaar halvandet Aar med samme Par Skindhoser; ved Hjælp af to Par Sokker kan han nu skifte hveranden Maaned og ganske undvære Bad. Og vi bliver ikke overbeviste, naar Datiden med stille Inderlighed gaar ud fra, at det bedste, renligste Dampbad, der unødvendiggør hvert andet, er et Natteleje selvfemte i en dynefyldt Himmelseng.

For os staar med andre Ord Afstanden mellem det 16de Aarhundredes Begyndelse og dets Slutning trods alle de virkelige Fremskridt alligevel som ringe. For at bruge en fransk og kongelig Maalestok: Vi ser ingen synderlig Forskel mellem Dronning Margrete af Navarra og hendes Barnebarn Henrik den Fjerde. Margrete af Navarra lader i et af sine Kærlighedsdigte den skønne sige til sin Tilbeder: „Se disse mine dejlige Hænder! Skønt de ikke har været vadskede i otte Dage, overstraaler de dog langt Eders.“ Om Henrik den Fjerde erklærede en af de mange Kvinder, der stod ham særligt nær: „han stank som et Aadsel“¹.

Saaledes forberede, er vi i Stand til uden at besnæres at forstaa, hvad der ligger i Udtalelser, selv af de mest forfinede Nordboere i det 16de Aarhundrede. Vi vælger til Eksempel Henrik Ranzau, der ubetinget var en af sin Tids rigeste og mest forvante Mænd. I sin Bog „Om at bevare Sundheden“, der oprindelig

blot var forfattet til Brug for hans Børn, men som siden udkom paa Latin i mange Oplag i Tyskland, raadede han ikke blot sine Børn saa godt han formaaede, men stillede sig ogsaa efter Evne i evropæisk Positur som elegant Levemand. Af begge Grunde er hans Skrift ypperligt til at faa Forstand af, naar Spørgsmaalet er om, hvor langt Datidens forreste var naaede.

Henrik Ranzau beskriver Morgentoiletet — Overgangen fra nøgen blot med Nathue i Dynehavet til fuld Paaklædning — saaledes¹:

„Naar I vil til at staa op, skal I først strække alle Eders Lemmer. Herved trækkes nemlig Livsaanderne til Yderdelene, Hjernen bliver klar og Legemet faar sin fulde Kraft. Derpaa skal I gnide hele Legemet nogle Gange med Hænderne; Bryst, Ryg og Underliv let, men stærkere paa Arme og Ben, enten med Hænderne alene, eller med et Klæde, der har ligget til Varme. En saadan Gnidning er iøvrigt fuldt saa nødvendig om Aftenen. I kan, ligesom jeg, stille Eder ved Arnen og lade Eders Tjenere give Eder denne Gnidning og Frottéring. Den hjælper fortrinligt til den fjerde Fordøjelse, som foregaar i Aarerne. Lad tilsidst Eders Negle gaa let igennem Hovedbunden fra Panden til Nakken“.

„Idet I staar ud af Sengen, maa I straks sørge for at tage noget paa Hovedet og Fødderne. Morgenkulden er yderst farlig for Nakken. Eders Klæder skal, førend I tager dem paa, være bestænkedede med vellugtende Vande. Lad dem om Vinteren tillige være tørrede ved Ild af Egetræ eller andet Brænde, der ikke oser“.

„Om Sommeren anbefaler jeg især en Dragt af Hjortelæder, thi Hjorten er et længelevende Dyr og en Fjende af Gift og Slinger. Jeg bruger saadanne Klæder ogsaa om Vinteren, men saa naturligvis under den anden Klædning. Om Vinteren passer bedst Klæder forede med Maar-, Ulve- eller Ræveskind. Dog maa saadanne bestemt fraraades, naar der er Pest, thi Haarene opfanger let og holder paa den smitsomme Luft“.

Værd at lægge Mærke til er her et dobbelt. Dels anbefaler han øjeblikkelig at dække Hovedet, der, varmt af Dynen og Nathue og om Dagen altid tildækt af Hue eller Hat, ikke taaler at være

blottet. Dels holder han paa som en Nødvendighed, at Klæderne skal være tørrede ved Ild af Ved, der ikke oser, og derpaa være bestænkt med duftende Vande. Gennem den hele Anordning lige fra Massagen foran Kaminen til Klædernes Afdampning, Tørring og Bestækning skimtes tydeligt nok en hel Stab af tjenende Aander, et talrigt Tyende og tilsvarende Forvænthed. Nutiden vilde — maaske paa Neglene nær i Hovedbunden fra Pande til Nakke — finde det hele fortræffeligt, paa engang forstandigt og rigt, uden at ane Spor af Uraad. Datiden vidste bedre, hvor Skoen trykkede, og havde en fyldigere Forstaaelse af Ordene.

Thi selv om man havde Raad som en Krøsus og Hoser i alle Farver, baade gule, grønne, røde, sorte og himmelblaa, saa at man vel kunde skifte, saa undgik man sjældent at faa dem vaade gentagne Gange i Dagens Løb, enten ved Regn, Ridt eller Uføre. Herimod hjalp det naturligvis at lade dem afdampe og tørre, før end man stod op. Men den Lugt, den Lugt, der hang baade i Hoser og Skindvams! Duftende Vande hældt derpaa forslog kun for et Øjeblik. Det var Galgenfrist. Ingen vidste dette bedre end de mest forfinede selv. Henrik Ranzau gør den træffende Bemærkning, at under Pest er langhaaret Skindfoer farligt, da det lettest opfanger og holder paa Smittespirerne. Han siger ikke, men veed kun altfor vel af Erfaring, at Luften i Datidens Op-holdsrum ofte var forpestet. Ogsaa den hang som fint Spind fast ved de lange Haarspidser, den drillede den rige og forvænte mere end den fattige, men ingen af dem kunde unddrage sig.

Vi kender gennem det tidligere omtalte nogle af de væsentlige Grunde til den slette Lugt i det 16de Aarhundredes Boliger. Vi veed, at den ikke mindst stammede fra Forhold, som Datiden forgæves benævnedes „Hemmelighed“. Thi den forraadte sig selv og var lige trykkende med sin Fortrolighed, selv under de rigeste Forhold, i Windsor som i Københavns Slot. Men hertil kom en anden Grund, der mere hæftede ved den enkelte. Datiden havde andre Begreber om naturlige „Udtalelser“ end Nutiden.

I Middelalderen og saalænge Katolicismen herskede i Norden, havde der paa dette Omraade været udøvet en vis Tvang. Vel havde Kirken ikke fuldt ud paaskønnet Renlighedspleje, men

tværtimod i visse Maader forkastet den som Verdslighed og Synd. Datidens Tiggermunke var da ogsaa som Nutidens lavere spanske Gejstlighed den mest snavsede Del af hele Befolkningen. Men med Hensyn til Gudstjenesten havde der hersket strenge Regler. Den græsk-romerske Oldtidsskik var gaaet i Arv: ingen maa ofre med utoede Hænder. At forglemme sig foran Alteret, særlig under Messen, var en svarlig Synd. Skete det i selve det Øjeblik, Forvandlingen foregik, var det en Dødssynd. Men Renæssancens Begejstring for det naturlige og Lutherdommens Ophævelse af Faste og de gamle Paabud havde nu sprængt alle Regler. Hvad var saa naturligt, hvad var saa hjerteligt ment som de menneskelige Udtryk, — Opbud og Nedbud — med Tak for Guds Gaver! Et mildt „Velkommen“, en frejdig Tak for Øl og Mad. I alt sligt ytrede sig naturligvis Forskel mellem Stand, Køn og Alder. Det var rørende barnligt og ret fra første Haand, naar alle de smaa, en for hver Aargang, glade lod sig mærke i den fælles Stue før Sengetid, mens ogsaa Lyset osede, fordi ingen under den fælles Munterhed havde Tanke for at pudse det. Omvendt kunde det naturligvis blive, vel især en Udlænding, for meget, naar han f. Eks. paa Vejen over Land til Stockholm og tilbage, stadig ved Middagsbordet i de lave Bønderstuer blev tiltalt af Mand, Kone og Børneflokk i et og samme, klangfulde Dobbeltsprog¹. Det gik imidlertid hermed som med saa meget andet, Opdragelse og Takt gjorde Skel mellem plumt og belevent. At slige Udtryk ret var efter Folkets Smag, kan ses af de mange Kælenavne derfor, som Sproget dengang omfattede. Men der var naturligvis Forskel her som i saa mange andre Forhold. Det samme var dog ikke det samme. Ogsaa Port og Porthunde hørte til i Boliger. Men hvilken Forskel dog paa, om Bæstet kom færende ud med Glam som en uopdragen Køter, eller om den ydmygt logrende, næsten kærtegnende kom En venligt i Møde. Godlidende mødtes al nordisk Tankegang i, at det inderste: Hygge og Dannished, dog var noget hjemmelunt og veltilpas, mildt og smutsomt som en Løvind.

Det er betegnende for Henrik Ranzau, hvad han andetsteds i samme sin Bog siger herom. Han lærer sine Børn: „Hold aldrig en Vind tilbage, naar I er alene!“ Hermed tog han Parti for det

naturliges Ret; han tilføjer, at det modsatte er unaturligt og sundhedsfarligt. Han tog selvfølgelig dette sit Stade med Omsigt og med en Verdensmands Belevenhed. „Naar I er alene“. Men alligevel tog han Parti i Dagens brændende Spørgsmaal, den Strid, der dengang skilte Gotogermaner og Franskmænd. Paa gotogermansk Side havde Hovedtalsmanden hidtil været den berømte Erasmus fra Rotterdam. I sit Skrift af 1530 „Om Høflighed i Omgang“, Grundloven for Datidens dannede Optræden, havde han lært: „Man skal aldrig tilbageholde en Vind. Er man i Selskab med andre, skal man blot ledsage den med en vildledende Hoste¹“. Ved denne Lære havde Erasmus som Renæssancens Forkæmper kastet Handsken til den strængere Retning, hvis Hovedtalsmand Jean Sulpice (1483) var. „Hvor meget saa Naturen trænger paa og vil, at du skal slippe en Vind og lade den fare, anspænd al din Kraft, knib Bagmusklerne sammen og hold den tilbage! Vogt dig vel for at følge Stoikernes Lære, der holdt paa, at alt sligt var tilladt og lovligt²“. I bunden Stil, paa Vers og som tænkt Tvistepunkt mellem elskende var dette Emne blevet ivrigt behandlet i Frankrig³. Og ikke uden Virkning havde man endog bortført Erasmus selv ved gentagne Gange at oversætte hans Bog paa fransk, men udelade hans Vranglære⁴.

Nu tog altsaa Nordboen Henrik Ranzau Parti i den gamle Strid og lagde et vægtigt Lod i Vægtskaalen for den friere Synsmaade. Hermed antog Spørgsmaalet mere og mere Præg af at være et Tvistepunkt mellem Katoliker og Kættere. Hvor Djævelen her drev sit Spil, var fra kirkelig Side let at se. Fra modsat Side gjorde man Spas hermed og paastod, at selv ikke Fanden kunde fange det flygtige Emne. Det var Svar paa Tiltale, naar man blandt Protestanter kaldte „Hemmeligheden“ for „Paven“. Men det blev et Udtryk blandt de mange for, hvor skadeligt det var for Frankrig, at Kætteren Henrik den Fjerde besteg dets Trone: at man nu ogsaa her vovede at tage Parti for Erasmus. Et Par Aar efter Kongens Mord understod En sig at bearbejde Erasmus' Lære og i følgende Gengivelse endog tilegne Sønnen Ludvig XIII den: „Der er nogle, som befale den unge at holde en Vind tilbage ved at knibe sig sammen. Men det kan umuligt

være sand Høflighed at paadrage sig Sydom for at faa Navn af velopdragen. Hvis det er den unge muligt at træde til Side, saa gøre han dette og befri sig i Ensomhed! Hvis ikke, bør han, som det gamle Ord hedder, skjule Mavelyd med Hoste. Ellers skulde man jo med samme Ret forbyde Folk at „gaa paa Garderoben“, thi det er som bekendt farligere at holde en Vind tilbage end blot at holde sig¹“.

En grundig Eftertid har betegnet den hele Strid som et Udslag af Forskellen mellem ØI- og Vindrikkende Lande. Man kommer dog uden Tvivl Sandheden nærmest, naar man over Forskellen ikke glemmer Ligheden. Endnu i Slutningen af det 16de Aarhundrede hed det i Frankrig, at hver enkelt Adelsmand kendtes paa Lugten². Mangehaande sammensat, urenlig Luft var derhos fælles for Datidens Stuer og blev værre, hvor Badning afskaffedes. Den hæftede sig til Vamsfoerets Haarspidser, selv om man saa befandt sig i Louvre eller Windsor, paa Københavns eller Stockholms Slot. Man vidste kun eet Middel til at bekæmpe Lugten, det var ved Hjælp af en stærkere Modlugt. Heraf Tidens Iver for at lave Blomstervande. I Londons Teatre brølede Tilskuerne, naar det blev for galt: „Ryg med Enebær!“ Det var derfor en Velsignelse, da man i det 17de Aarhundrede indførte at mætte Luften med Tobaksrøg og i det 18de at stoppe Næsen med Snustobak. Først i det 19de Aarhundrede opdagede man, at den „rene Luft er uden Lugt“.

„Naar I har tilhyllet Legemet“ — fortsætter Henrik Ranzau i sin Belæring til sine Børn — „skal I omhyggeligt, men dog ikke altfor voldsomt re de Ha a r e t med en Elfenbens Kam, fire Strøg fra Panden til Nakken“.

Hurtigt set, gør disse Ord nu intet synderligt Indtryk. Datiden beundrede dem. Kam af Elfenben, hvor han er rig! Fire Strøg, hvor han er sirlig! Ingen vilde dengang ane et Misforhold mellem Elfenbenskammen og de blot fire Strøg. Thi disse Strøg var netop det nye og fine. I umindelige Tider havde alt af Hankøn nøjedes med de ovenomtalte „Negle gennem Hovedbunden fra Pande til Nakke“. Denne Hændernes Dobbeltkam med fem Tænder i hver, var jo Naturens egen Haarrensner. Hvor maatte ikke Heste og

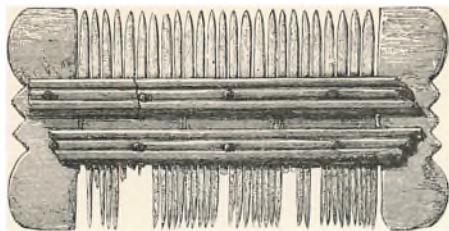

Fig. 184. Benkam, funden i Ragnhildholms fæste.
Statens historiske Museum. Stockholm.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Hunde misunde Natu-
rens Herre dette hans
Fortrin! Kam (Fig. 184)
havde selvfølgelig længe
været kendt, men det
var et Kvindeværktøj, en
efterlavet Haand til at
kæmme det lange Haar
og til at lade blive deri
for at fæste det op om.

Ogsaa Mænd kunde dog stundom trænge til Kam. Derfor var det et af de mest yndede Kærtegn og Venskabsbeviser, at en Kvinde kæmmede og rensede en Mands Haar, „løskede“ ham, som det kaldtes. Naar han i den Hensigt knælede med Hovedet i hendes Skød, var han lige saa vel tilpas og from som en Hest, en Tyr, en Hund, man kløede med Dupskoen af sin Daggert.

Hvor nyt og fremskredent Henrik Ranzaus Raad til sine Børn var, kan bedst ses ved Sammenligning med, hvad Erasmus 1530 havde udtalt om samme Sag. Han havde kun forbudt at huse Smuds og Smaadyr i Haaret og i Selskab kradse sig i Hovedet, saa at man overføg Naboen. I den Anledning havde han krævet, at man, førend man tog til fornemt Gæstebud, skulde kæmme sig¹. Hans franske Over-

Fig. 185. Hovedrengøring.

(Efter et Haandskrift fra det 15de Aarhundrede i Kantonbiblioteket i Zürich.)

sætter og Bearbejder Pierre Saliat (1537) gik heller ikke videre. Først dennes Efterfølger Calviac (1560) lærte, at man burde hver Morgen kæmme sit Hoved, strygende forfra bagud „for saaledes at drive alle de onde Sager tilbage, der ellers kommer ned over Øjne og Ansigt“. Dog skal man alligevel vogte sig for „at slaa med Hovedet og ryste med Manken; sligt gør kun Heste, der pruster¹“.

Var fire Strøg med en Redekam det højeste, hvortil Datiden, og endda kun dens mest forfinede udkaarne drev det, vil man kunne slutte sig til Tilstanden i Almindelighed. Det vrimlede. Hvor haardfør end hin Slægt var, saa led den herunder og følte det. Det var nemt nok at sige til Børn: „Lopper og saadant lad fare og gaa! — Ser du det paa en anden, gør ikke Spe! — Lad som du det monne ikke se²“! Men selv baade saa og følte man dem. Tilstanden maales bedst

Fig. 186. En Kammager.
(Efter Jost Amman 1568.)

ved Massen af Raad, baade mod de kravlende, springende og natligt snigende. Disse Raad var lige saa talrige som unyttige. Thi ingen enkelt kunde sikre sig, naar de smaa Sataner holdt tilhuse allevegne: hos Medskabninger, tobenede som firbenede, ligefra Husherren til Borgestuebefolkningen og den gabende Jagthund paa Gulvet, i Paneler, Bænke, Senge, Spærlagen, Skindpels, hjemme og ude, i Rejsestald og paa Smakke. Ikke uden Grund gentog Sjællands Biskop to Gange i sin Visitatsbog: „Man tør ikke sætte Lus i en Skindkjortel, hun kommer der vel selv³“.

Hvor trang og vildsom Vejen har været til de Renlighedsbegreber, som Nutiden har naaet, ses bedst af et af de kraftige Midler, som Datiden i sin Fortvivlelse greb til. For os, der er oplært i, at Væde og Træk er bedste Værn, forekommer det fremmed, næsten stødende. Des bedre viser det os, hvad der gentager sig overalt, at den simpleste Løsning gerne er den sværeste at finde. Vand og

Vinduer er ikke, som vi kunde synes, medfødt Tilbehør til Menneskebolig. Det er langsomt tilkæmpede, sent forstaaede Goder.

I Frankrig kom man under Kampen mod Utøj til den Erfaring, at Haarvækst var gunstig for Snyltedyr. Den Slutning laa da nær, at Renlighed kræver Haarene borttagne. Ud fra denne Forudsætning viser sig det, som vi tidligere har hørt om de fra Frankrig udgaaende Moder, i et nyt Lys. Naar under Frants den Første Haaret

Fig. 187. En Haarskærer.

(Efter Hans Sachs: Beschreibung aller Stände. Frankfurt 1568. Træsnit af Jost Amman.)

blev bortklippet og under Ludvig den Trettende Parykken indførtes som Dække over den glatragede Isse, saa skyldtes begge Forandringer kun delvis Fyrsteluner og Hofmænds Efterligning. Bagved laa en dybere Bevægelse, den voksende Tro paa, at stærk Haarvækst svarede til Urenlighed. Allerede før 1521 havde denne Tro i Frankrig bevæget fremskredne Mænd og Kvinder til at underkaste sig den smertefulde Kur at lade hvert enkelt Haar paa Legemet udrykke. Og naar efter Aar 1631 Mændene lod Hovedhaar og Skæg afrage og erstatte med den let aftagelige

Paryk, saa gjorde de herved kun Skridtet fuldt ud ved at bekæmpe al Haarvækst.

Egentlig burde jo hvert enkelt Haar udtrykkes for ikke at komme igen. Men da dette voldte Smerte, indskrænkede mange sig blot til Afragning. Haar-Udtrækning foretoges i det 16de Aarhundredes første Aartier paa Badstuerne og udgjorde en ikke ringe Indtægt for „Badskæreren“. Da de offentlige Badstuer efterhaanden lukkedes i Frankrig, blev denne Renligheds Forholdsregel vistnok noget begrænset, men vandt i Fornemhed. Kunsten gik i Arv til Barbererne. Skikken holdt sig i Frankrig indtil den store franske Revolution. Endnu under Ludvig den Sekstendes Regering hedder det: alle Prinser og Stormænd lader deres Haar udrykke, forinden de indlader sig i et Kærlighedsforhold¹.

Skikken synes ikke at have bredt sig til Norden. Den var selv i Frankrig maaske blot en ubevidst Efterklang fra Romertiden under dennes Forfald. Den synes at forudsætte som Ideal den nøgne Marmorstatue og svarede i visse Maader til Romertidens Forsøg paa ved Hjælp af Pimpsten at hvidne og glatte Lemmerne. For Nordboerne maatte den hele Fremgangsmaade forekomme baade unaturlig og unyttig. Den danske Prinsesse, Kurfyrstinde Anna af Sachsen havde Ret, naar hun — iøvrigt i anden Forbindelse — skrev til en af sine Veninder, der udbad sig et Middel til at fjærne vansirende Haar: „Jeg kender nok kunstige Midler til at faa Haar bort; men de vokser altid uformærkt ud igen“.

Nærmest ved vor Tids Begreber var Henrik Ranzau, naar han sluttelig lærte sine Børn: „Derpaa skal I vadske alle Sanseredskaberne, altsaa Øjne, Øren, Næse, Tunge og Tænder, kort sagt hele Ansigtet med koldt Vand. Det er ikke nok for Øjnene blot at vadske dem. Dyp Ansigtet ned i Vandet og aabn dem dernede! Engang imellem skal I bag efter stænke dem med Rosenvand eller Fænnikelvand. Nakken maa I aftørre med et grovere Klæde²“.

Disse Ord var imidlertid dem, der maatte forekomme Datiden mest fremmede. I Virkeligheden betegnede de ogsaa kun et kortvarigt Udslag af den nordiske Springvandsbegejstring, der snart atter tabte sig. Før Henrik Ranzau havde man f. Eks. i Frankrig

1560 kun drevet det til en saadan Formaning: „Den unge skal hver Morgen vadske sin Mund og sine Øjne¹“. Og efter Henrik Ranzaus Tid gik Bevægelsen i Frankrig, der mere og mere blev det toneangivende Land, i modsat Retning. I en Bog, „Galanteriets Lovbog“ (1640), hedder det: Man bør hver Dag have den Ulejlighed at vadske sine Hænder, og man bør lade sit Ansigt vadske næsten lige saa tidt, og engang imellem sit Hoved“. Aar 1782 udtaltes det: „Det er renligt hver Morgen med hvidt Linned at tørre Smudset af Ansigtet. Men det kan ikke anbefales at vadske sit Ansigt med Vand, thi dette gør Ansigtet modtageligt for Kulde om Vinteren, Hede om Sommeren“. I Overensstemmelse med denne Opfattelse undgik man da i det 17de og 18de Aarhundrede mere og mere Brugen af Vand. Det var ikke blot Dronning Christina af Sverige, hvis Hænder under hendes Ophold i Frankrig beskrives som ukendelige af Smuds. Ogsaa enkelte af Ludvig den Fjortendes Sygdomme er man nu tilbøjelig til at forklare som simpelthen Følge af Mangel paa Renlighed².

I første Øjeblik forekommer denne Beskrivelse saa utrolig, at man uvilkaarlig stempler den som Overdrivelse. Og dog stemmer den vel med hele den Tankegang, der begyndte at gøre sig gældende i det 16de Aarhundrede. Man var selvfølgelig ikke bevidst urenlig. Tværtimod, man fandt sig selv overordentlig renlig. Men Begreberne om Renlighed var blot forskellige fra Nutidens. Man holdt, som vi har set, Legemet rent ved blot at vadske Dragten. Man holdt, som vi ligeledes har paavist, Luften i Stuerne ren ved at dæmpe og mætte den forpestede Lugt ved en Modlugt af velugtende Brændsel, Røgelse, Parfume og Blomstervand. Man holdt endelig Hænder og Ansigt sirlige, ikke ved at vadske dem virkelig rene, men ved at overtrække dem med et nyt Lag af Sæbe, Salve, Sminke og Pudder.

Hvor yndet Salve var kan ses af, at man anvendte den ogsaa til Tænderne. Henrik Ranzau anbefalede vel sine Børn Brug af Tandpulver og lærte dem flere Sammensætninger. En lød f. Eks. saaledes: Tre Æggeskaller, tre Kvintin røde Koraller, 10 Kvintin hvid Silketraad brændt til Aske, alt omhyggeligt stødt og blandet. Men den danske Kurfyrstinde Anna i Sachsen tillavede selv sin

egen „Tandsalve“¹ og var heri i Overensstemmelse med det forfinede Evropa. Skønt Brug af Tandbørster ikke var ubekendt, anvendte man heller den tildækkende Fremgangsmaade. I Samklang hermed holdt hun sine Hænder hvide ved en egen Art Sæbe og vellugtende Salve. Det er betegnende ikke blot for hende, men for Tiden i det hele, at alle disse Sæber, Salver og Parfumer ikke var at faa til Købs, men betragtedes som Hemmeligheder, der nødigt røbedes, selv til de bedste Venner. Birgitte Gøje fik vel Lov at give hende gode Raad, men fik ikke tilsvarende Oplysninger. Tilvirkningen foregik i Smug. Kurfyrstinde Anna tillavede saaledes selv alle sine Sager, ingen Mandsperson blev det betroet at hjælpe med i hendes Laboratorium. Derimod mødtes Mænd og Kvinder mere og mere i Anvendelsen. Det var ikke blot Kvinder, der sminkede sig og hvidnede Næse og Pande med Puder.

Fig. 188. Kvinde med Skønhedsmærker i det 17de Aarhundrede. (Efter Fairholt.)

Fig. 189. Satirisk Fremstilling af Moder i det 17de Aarhundrede. (Efter Fairholt.)

Henrik den Tredje af Frankrig var dækket af et tykt Lag af begge Dele. Allerede Aar 1566 kunde en tysk Bog advare mod at faa Vandstænk paa sig eller danse sig varm, naar man havde Blyhvidt eller rød Farve paa Kinderne². I Slutningen af det 16de Aarhundrede kom hertil for Kvindernes Vedkommende Skønhedspletter (Fig. 188). I Frankrig bar inden Aar 1600 alle Kvinder saadanne „mouches“ (Fluer). Forgæves var man vittig og paastod, at de vistnok maatte have flere inde i Hovedet. Forgæves paastod man, at det var Helvedsmærker, Tegn fra Belzebub paa, at man hørte ham til (Fig. 189). Kort ind i det

17de Aarhundrede tilegnede Mændene sig dem ogsaa, og ingen sømmelig Gejstlig kunde optræde uden med det behørigte Antal Skønhedspletter. Naturligvis anvendte man alt sligt egentlig mod sin Vilje, kun af Hensyn til andre, Kvinderne for Mændenes Skyld, Mændene for Kvindernes. Allerede Kurfyrstinde Anna skrev: „Det er ingen Synd, at en Kvinde sminker sig, naar hun gør det for at behage sin Mand¹⁴“. Henrik den Tredje gjorde det uden Tvivl alene for sine Damers Skyld. Gejstligheden vel for

Fig. 190. En Havfrue kæmmer sig og ser sig i Spejl.

Efter Vægmaleri i Kungshusby Kirke i Uppland. (H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

at behage Gud. Hvorledes man imidlertid end vil bedømme disse Moder, der alle hver paa sin Vis krævede Hensyn til sig ved Morgentoiletet, — een Ting staar fast, de hvilede paa et andet Grundbegreb om Renlighed end Nutidens.

Hvad der især i Aarhundredets første Halvdel gjorde det meget vanskeligt at sikre sig et net Ydre, var de ufuldkomne Spejle (Fig. 190). Disse var nemlig endnu fremdeles ligesom i Oldtiden af Metal, og hvor blanke de end kunde være,

saa gengav de dog kun sjældent et ret tydeligt Billed.

Det var derfor et Fremskridt, der hilsedes med Jubel, da man opfandt Glasspejle. Allerede i det 13de Aarhundrede havde man anstillet Forsøg i denne Retning og prøvet paa at belægge Glas med Blade af Tin. Forsøget var imidlertid atter opgivet. Saa fandt man i det 16de Aarhundrede paa at belægge Glassets Bagside med en Blanding af Tin og Kviksølv². Det hjalp. Hurtigt udbredtes disse nye Vidundere og gjorde fortjent Lykke. Endnu i Aaret 1543 omtales blandt den svenske Kansler Pyhys' Ejendele, som i dette Aar blev beslaglagte, kun et Staalspejl³. Allerede Aar 1560 kunde Småaspejle af Glas leveres i Stockholm til samme

Priser som de af Staal (Fig. 191). Ønskede man dem af Krystal, var de naturligvis langt dyrere¹. Man skelnede mellem „store“ og „smaa“ Spejle (speculum)². De store var omtrent som en Tallerken, de smaa langt mindre³. Pontus de la Gardie ejede tre store Krystalspejle, det ene forgyldt og staaende paa Piller⁴. Peder Oxen besad to „store Spejle“ og saa en lille Mærkværdighed: et Kammehus af Ben med Kam, Spejl og Børste⁵.

Glæden over disse nye Spejle og Trangen til at have dem ved Haanden fremkaldte ganske naturligt den Skik at bære dem paa sig. I Lommen kunde de ikke godt gemmes, og Kvinder havde jo desuden ingen Lommer. Det blev da Mode at bære dem i en Kæde enten om Halsen eller om Livet (Fig. 113b). Smukt indfattede tog de sig paa Afstand ud som et Smykke. Moden begyndte i Frankrig. „O Gud“! sukker

en af Datidens Forfattere, „hvilken Fordærvelse, at vi se Spejle, hængende foran paa Maven, blive baarne med ind i Kirken. Saa stærkt har nu Djævelen i Frankrig slet sig løs fra sin Lænke; dette er for Gud og Mennesker langt mere fordømmeligt end alle andre Afskyeligheder. Vel bæres de endnu kun af løse Kvinder og Jomfruer med Masker paa, men om føje Tid vil der næppe være en Borgerkone — de er jo alt godt paa Gled — uden at hun kommer anstigende med Spejl paa Maven“. Fra Frankrig trængte Skikken til England (Fig. 193) og Tyskland og videre til Norden⁶.

Fig. 191. En Spejlmager. Metal- og Glasspejle.
(Efter Jost Amman 1568.)

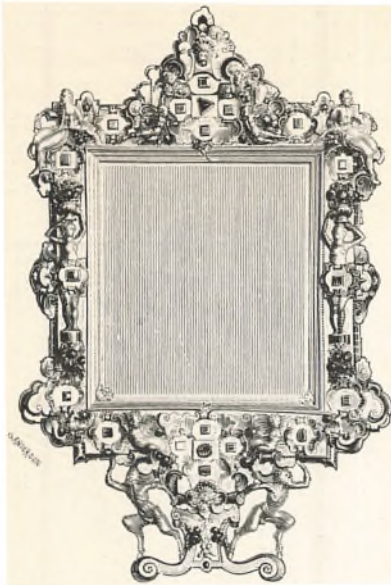

Fig. 192. Enkedronning Sophias Haandspejl.
(Rosenborg-Samlingen.)

hold og Form afveg ikke lidet fra en senere Tids. Den indre Kæde bestod af en Tarmstreng¹, Kassens Ydre var tykt og kluntet. I Norden kaldtes de gerne efter Tilvirkningsstedet for „Nürnberg-Æg“ (Fig. 194).

Til fuldstændigt Toilette hørte endnu adskillige Sager, blandt hvilke maa fremhæves Lommetørklæder, Ørenringe og tildels Brillen, samt for Kvinders Vedkommende Vifter, for Mænds Vaaben.

Brugen af Lommetørklæde opstod vel ikke, men tog et overordentligt Opsving i det 16de Aarhundrede. Tidligere havde Folk i Almindelighed til Næsens Pudsning alene betjent sig af Fingrene. Nu benyttede man tillige

Ved Siden af Spejlene fik mod Aarhundredets Slutning Urene deres Plads (Fig. 113b). Man fandt nemlig paa at lave ganske smaa saadanne, beregnede paa at kunne bæres. Enhver skulde ogsaa her vel vogte sig for at skjule slige Klenodier i en Lomme, — Benævnelsen Lommeur er af senere Oprindelse — de anbragtes frit hængende ved en Kæde i Bæltet. Til denne udsatte Plads var de bedre udrustede end Spejlene. De havde nemlig ingen Glasside, men skærmedes overalt af en Kapsel, der efter Omstændighederne var af Horn, Perlemoder eller Metal. Deres Ind-

Fig. 193. Engelsk Dame med Maske, Vifte, Spejl, Pung og Bonbonnière.
(Efter Fairholt.)

dette nye Stykke, idet man vistnok i Reglen delte den hele Akt i to, hvoraf den første Del foregik paa gammeldags Vis, medens til Slutning den moderne Luksus blev udfoldet. Disse nye Stykker kaldtes

ikke for „Lommetørklæder“ og bares ikke heller i Lom-

men, men holdtes i Haanden (Fig. 195) eller var stukne i Bæltet. Deres almindelige Navn i Norden var: „Næseklud“ eller „Næsedug“, en Benævnelse, som har holdt sig endnu i Sverige, og i Danmark først tabte sig i det 18de Aarhundrede.

Et vævet Tapet eller Tæppe i Norge, fremstillende de fem kloge og de fem daarlige Jomfruer (Fig. 197) giver et ret godt Indtryk af

Lommetørklæderne og deres Anvendelse i den første Tid. Tæppet selv er næppe saa gammelt, men Figureernes Dragter synes at tyde paa, at dets oprindelige Forbillede skriver sig fra en Tid op imod Aar 1600. Alle de ti Jomfruer — kloge som daarlige — er her hver især i Besiddelse af et Lommetørklæde. De kloge holder deres ærbart nedad i strakt højre Haand, medens de bærer en tændt Lampe i den oprakte venstre. De daarlige derimod har deres utændte Lamper i den nedadvendte højre Haand, og bruger den opløftede venstre til med Lommetørklædet at aftørre deres Taarer. Paa Samtiden maa dette rigt Udstyr med Lomme-

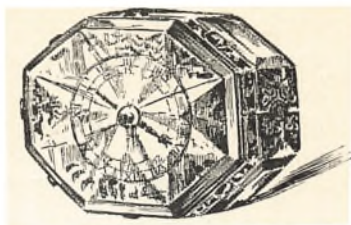

Fig. 194. Christian IV's Lommeur. („Et Nürnberger-Æg“). (Rosenborg-Samlingen.)

Fig. 195. Lommetørklæde (handkerchief), blev moderne under Dronning Elisabeth i England. (Efter Fairholt.)

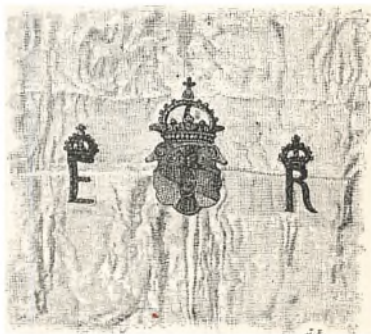

Fig. 196. Midtparti af en „nåsdug“, der har tilhørt Erik den Fjortende. (Sveriges Historia III.)

tørklæder have gjort et fornemt og festligt Indtryk og enten have draget Opmærksomheden altfor meget til sig eller maaske netop fremkaldt og forøget Deltagelsen med disse Godtfolk og deres ulige Skæbne.

Fig. 197. Vævet Tapet i Norge, forestillende de 5 kloge og de 5 daarlige Jomfruer.

Thi i det 16de Aarhundrede var det endnu langt fra alle, der kunde forudsættes, at være i Besiddelse af sligt kostbart og forfintet Stykke. I en Bog fra hine Dage, betitelt: „Alle christelige Jomfruers Æreskrands“, hedder det vel: „Naar Hoste, Nysen, Gaben eller andet kommer Dig paa iblandt andre Folk, da vend

Dig lidet bort, om Du kan, eller hold en Næseklud for dit Ansigt¹. Men Digteren Niels Bredal udtrykker sig med mere Forbehold:

Naar Du Næsen rense eller tørre vil,
Saa hav en synderlig Næsedug dertil,
Eller at kaste det paa Jord vær straks rede.
Det skal Du med Foden borttræde,
Lad dine Fingre ikke derved røre,
Eller dine Klæder dermed at besmøre².

Hvor fremmelig Norden var, ses maaske bedst af, at heller ikke Frankrig var videre. Det var jo først i Aaret 1530, at Erasmus havde anbefalet Brug af Lommetørklæde, idet han dog, ligesom Niels Bredal efter ham, havde stillet frit Valg mellem det og Anvendelse af to Fingre samt Fodudtræden³. I Frankrig var man omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte ikke videre end, at man fandt det fornødent at opfordre Ungdommen til, naar der spistes Kød af Fad, da ikke at pudse Næsen med de samme Fingre, der puttedes i Fadet, men til Pudsning anvende venstre Haand⁴. Det tør da maaske formodes, at samtidigt just ikke „alle kristelige Jomfruer“ i Norden har besiddet Næseklud.

Omvendt kan vi ligelædes fra franske Forhold slutte til, hvor langsomt Brugen af Lommetørklæde til Næsepudsning banede sig Vej selv hos Samfundets øverste. Omtrent hundrede Aar efter forefaldt følgende Optrin blandt franske Adelsmænd. Turenne († 1675) og en hel Del andre af den franske Adel spiste til Middag hos en Standsfælle. Under Bordet paakom der Værten Trang til at faa Næseluft. Han satte da, som passende var, en Finger paa det ene Næsebor og pustede til, alt med saa megen Elegance og Behændighed, at det gav Knald som et Pistolskud og Forladningen ramte den lige overfor staaende Kamin. Under Selskabets Jubel benyttede Turennes Nabo Anledningen til at gribe dennes Haand og spørge: „De blev da ikke saaret⁵?“

Dette Optrin afgiver tillige et betegnende Eksempel paa den Mode, der alt var i Opkomst i det 16de Aarhundrede og holdt sig lige til den store franske Revolution: at pudse Næsen med en bestemt Art Skrald. Ikke blot Pistolskud, men allehaande

Instrumenter og Dyrelyde efterlignedes lige fra Kukken til Kattemjaven.

Derimod iagttog man i det 16de Aarhundrede megen Alvor og Højtidelighed overfor Nysen. Den Skik at udtale gode Ønsker for den nysende var ældgammel. Allerede hos Romerne havde de tilstedeværende brugt at sige: „salve!“ Lignende Skikke fulgtes af andre Folk, og i det 16de Aarhundrede var det Evropa over almindelig Brug at tage tilbørligt Hensyn, naar nogen nøs. Paa-kommende Nysen betragtedes som en Indgriben, en Tilkendegivelse fra en højere Magt. Den varslede noget afgørende, godt eller ondt. I en enkelt Form for Pest f. Eks. betød den, at man var angreben, i andre Sygdomme, at man vilde komme sig. Nøs man, idet man sagde noget, gjaldt dette som en Bekræftelse med Ed. „Det nøs man paa“. Det var uheldigt, naar en Brud nøs paa Bryllupsdagen. Omvendt maatte Djævelen ufejlbarligt nyse, naar han saa et Kors. Nøs et Genfærd tre Gange, og man passede at besvare dets Nysen paa rette Maade, var det forløst med det samme. Naar man selv om Natten nøs i Søvn, var dette et Udtryk for, at en Sjæl i samme Stund var bleven forløst¹.

Af disse og mange andre mer eller mindre klare Grunde blev der straks Tavshed, naar i et Selskab en skulde til at nyse. Vedkommende selv korsede sig, og naar det hele var omme, frembar alle deres gode Ønsker. Almindelige Mennesker sagde gerne: „Gud signe!“ eller „Krist signe!“ Lærde viste deres større Dannelse ved at sige: Prosit [gid det maa være til Gavn! Til Lykke!]. Til begge svarede den, der havde nyst: Tak. Det hed derfor i Datidens Børnelærdom:

Naar Gisp eller Nys vil yppe sig,
Hold for Munden, gør Kors for Dig!
Gør det en anden, da sig: „Krist signe!“
Man skal tjene hverandre allevegne².

I Frankrig var man ikke færdig hermed. Alle, der var tilstede, hilste tillige paa den nysende ved at tage Hatten af, og denne tog efter at have korset sig sin Hat af til Gengæld³. Skikken at hilse med Hatten ved denne Lejlighed synes først i det 17de Aarhundrede at være naaet til Norden. I det 18de maatte man altid have

højre Haand parat til at lette paa Hatten, saa saare man havde budt den, man mødte, en Pris Snustobak og Nysen altsaa var i Anmarch. Derimod spillede Lommetørklæde lige fra første Færd ved dets Komme i det 16de Aarhundrede en smuk Rolle ved Nysen. Det var tidligere høflig Skik blot at vende sig lidt til Siden og holde Haanden for Munden, naar man skulde nyse. Nu blev det fornemt ved samme Lejlighed at tage sin Næseklud af Bæltet og udfolde den foran Ansigtet. Selv om det blot truede med Nysen, kunde „alle kristelige Jomfruer“ herved faa Lejlighed til tydeligt at godtgøre, at de havde en saadan, og benytte den paa saa smuk en Vis til tugtelig at skjule Ansigtet.

Som det var at forudse, antog den nye Nødvendighedsgenstand, særlig hos Kvinder, allerede i det 16de Aarhundrede overdrevne Former. Lommetørklæderne udstyredes med Broderier og Kniplinger, saa at de blev rene Kostbarheder. En yndet Maade at forskønne dem paa var at anbringe en Kvast i et eller flere af Hjørnerne. Paa omstaaende Billed fra Aar 1580 af Fru Edel Hardenberg, Enke efter Underadmiral Frants Bille, der var falden i Søslaget ved Øland 1563, ses hun i delvis Enkedragt og med kun faa Smykker, men med den mest moderne Næsedug, rigt baldyret og med Kvast (Fig. 198). Nye Mønstre var Genstand for livlig Efterspørgsel. Da Enkedronning Sophia skulde sørge for Udstyr til sine to Døtre, skrev Henrik Ranzau til hende fra Holsten, at hans Hustru havde truffet et Lommetørklæde syet i et sjældent Mønster til en Pris af 100 Kroner. Da Mønstret var saa smukt og usædvanligt, havde han købt det paa eget Ansvar og sendte det hermed¹. Intet Under at Regeringerne i de forskellige Lande under saadanne Forhold følte sig opfordrede til at skride ind. I Magdeburg blev der saaledes Aar 1583 udstedt en Prisliste over, hvor kostbare Lommetørklæder hver Stand maatte tillade sig at anskaffe.

Det er ret interessant at lægge Mærke til, hvorledes den middelalderlige Skik, at skænke en Skjorte til sin elskede, efter Lommetørklædernes Opkomst gik i Arv til disse. For en Stund blev Lommetørklæder det staaende Elskovspant saavel i Tyskland som i Norden. Da denne Skik fristede til særlig Luksus, blev den

Fig. 198. Fru Edel Hardenberg til Hvedholm († 1581), Hr. Frants Billes.
(Maleri paa Hvedholm.)

imidlertid forfulgt fra oven. I Dresden blev det f. Eks. Aar 1595 forbudt de lavere Stænder at give slige Fæstengaver. Spor af Skikken har holdt sig indtil vore Dage i enkelte Selskabslege og det ubestemte Begreb om Udvælgelse, som endnu stundom knyttes til det at kaste sit Lommetørklæde til En.

Ved Aarhundredets Midte blev det almindeligt, at ogsaa Mænd bar Ørenringe. Vi har allerede set, hvorledes Niels Sture endog bar Ørenlokker (Fig. 161), og den unge Christian den Fjerde brugte saa store Ørenringe, at der var Plads til at stikke en Haarpisk gennem dem. Skikken holdt sig hos de højere Stænder nogenlunde uforstyrret lige til den store franske Revolution. Som bekendt har den endnu ikke helt tabt sig hos Nordens Almue. Det synes, som om man

Fig. 199. En Kunstkritiker.
(Efter Peter Brueghel den ældre 1515-69.)

stundom knyttede til Ørenringe Begrebet om noget skærmende og afværgende, og derfor bar indfattet i dem Sager, der tillagdes hemmelighedsfulde Virkninger. Det var Rester af denne gamle Tro, naar Bønderne i Nordsjælland endnu i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede lavede deres Ørenringe af Kirkebly, for derved at skræmme Djævelen bort¹. Christian den Fjerdes Elskede, Vibeke Kruse, bar i et Par Ørenringe nogle smaa

Fig. 200. En Brilllemager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Fig. 201. Den engelske Reformator, Biskop Hugh Latimer (brændt paa Baal under Dronning Maria 1555).
(Efter Fairholt.)

Stumper Kobber, der sagdes at være udtagne af hans Hoved, da han saaredes i Slaget paa Kolberger-Heide¹.

Det 16de Aarhundrede blev Vidne til Brillernes Fremkomst. De ældste Briller lignede Nutidens „Næseklemmer“, idet de savnede Stænger. Glassene var ganske runde (Fig. 199—202). Derfor benævnedes de ogsaa i Frankrig: „smaa Maaner“ (*lunettes*). Det nordiske Navn „Brille“ skal komme af, at man i Begyndelsen lavede dem ikke af Glas, men af Beryll. De gjorde, som det var at formode, megen Lykke, og hurtigt uddannede den Mode sig at bære

Briller, selv om Ens Syn ikke var svagt. Omtrent fra Aarhundredets Midte blev det Skik i det dannede Evropa, at lærde Folk bar dem, om ikke paa Næsen saa dog hængende i en Snor paa Brystet (Fig. 201) tilligemed et Skrivetøj ved Bæltet, begge Dele sikre Tegn paa Lærdom. At man kunde læse den fineste Skrift uden at behøve dem, burde ikke afskrække fra at bære dem. De kunde jo altid maaske bruges, naar det gjaldt om at skære den fine Split paa Fjederpennen (Fig. 202).

Vi er ikke fuldt i Stand til at følge denne Modes Fremkomst og Udbredelse for Nordens Vedkommende. Der er imidlertid ingen Grund til at antage, at Efterabernes Flok her skulde have været ringere end andetsteds.

Fig. 202. En Skriver i det 16de Aarhundrede.

(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

Kun eet, ret betegnende Vidnesbyrd kan vi paavise, det er, at Briller for den almindelige nordiske Bevidsthed snart gik over til at betegne, ikke noget Synet forstærkende, men en Slags Skyklapper, der hindrede En i at se saa godt som ellers. At „sætte En Briller paa“ blev da et Udtryk for at føre En bag Lyset. En af Datidens Forfattere lader Absalon sige, da han foreslaar at skuffe David: „En Brille vi vor Fader opsætte¹!“ I et ovenfor (S. 202) anført Vers, udtrykker en Kræmmer sin Evne til at narre unge Piger, naar de køber Guldstads, i følgende Ord:

Dem kan jeg sætte Briller paa,
At de vide aldrig, hvad de faae².

Endog Frederik den Anden skriver i et Embedsbrev saaledes til Jørgen Daa: „Du vil nok sætte Os Briller og Voksnæse paa³“. Og en Præst forhører en Kvinde om, hvem der er Fader til hendes Barn, med følgende Ord: „Han bad hende ikke sætte Briller paa den almægtigste og alvidende Gud, der alting veed og ser og straffer alle dem, der saadant understaar sig at gøre⁴.“

I bestemt Modsætning til denne Opfattelse opstod imidlertid ogsaa en anden, der har holdt sig indtil vore Dage, nemlig den, at anse det for en Uhøflighed at betragte En gennem Briller. Allerede paa Frederik den Tredjes Tid fik denne Opfattelse et klart Udtryk. Den franske Rejsende, Huet, der ivrigt ønskede at faa Kongen og Dronningen at se, og derfor, da han var nærsynet, i Kirken betragtede dem gennem Briller, paadrog sig herved i den Grad Kongens Forbitrelse, at Huet fandt det raadeligst straks at forføje sig bort fra København⁵.

En Toiletgenstand, der blev mere og mere almindelig, stadig dog kun iblandt Kvinder, var Viften. Den ældste Form (Fig. 203 og 204), der var den brugelige ved Aarhundredets Begyndelse, mindede stærkt om sin østerlandske Oprindelse, idet den, blot i formindsket Maalestok, svarede til dem, der endnu bruges i Indien. Den bestod af Fjer og lignede i Reglen en flad Fjerkost. Dens

Fig. 203 og 204. Vifter i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Forbillede var uden Tvivl Paaafglehalen, og hyppigt anvendtes ligefrem Paaafglefjer dertil, hvis Metalglans og naturlige Spejl gjorde dem selskrevne til dette Brug.

Fig. 205. En Vifte i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Noget ind i Aarhundredet opstod imidlertid, vistnok i Italien, en hel ny Form, der lignede en lille Skralde eller et stift udspændt Flag (Fig. 205). De forfærdigedes af Silke og gav rig Anledning til Udsmykning saavel ved Broderi paa Flaget som Indlægning paa Skaftet.

Den sidste Form endelig, der blev opfundet i Aarhundredets anden Halvdel og snart skulde fortrænge alle andre, var den, der bruges den Dag i Dag, den halvmaaneformige (Fig. 206 og 207).

Den havde den store Fordel, at den kunde foldes sammen og frembød iøvrigt rigere Lejlighed end nogen af de tidligere til kosteligt Udstyr. De første Vifter af denne Slags synes at være fremkomne ved det franske Hof og omtales som overordentlig kostbare. Ved Aarhundredets Slutning var en Vifte af denne Art et ligesaa nødvendigt Tilbehør til Kvindedragten som Spejl og Ur. Som disse anbragtes den i en Kæde ved Bæltet, hvor altsaa nu Tidens tre Fremskridt hang udstillede.

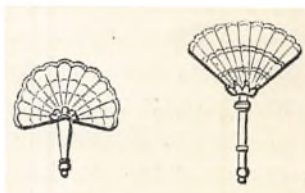

Fig. 206 og 207. Vifter i det 16de Aarhundrede.
(Efter Fairholt.)

Til den mandlige Paaklædning hørte med Nødvendighed Vaaben. Enhver, selv Dreng, gik bevæbnet. Vel var der udstedt i Danmark ikke faa Forbud mod at bære Vaaben i Byer, men disse Forbud overholdtes kun for de allerfarligste Vaabens Vedkommende. At komme dragende ind i By med spændt Armbrøst eller ladt Gevær medførte uden Tvivl endnu Paatale, men ingen synes at have taget sig nær, om man iøvrigt gik fuldt bevæbnet.

De hyppigste Vaaben var Spyd, Sværd og Dolk. Spyd bares gerne som en Art Stok, der sattes til Side i Forstuen, naar man

besøgte Folk. Havde man i Købstad glemt at tage det med, var der sjældent langt hjem, saa at det i en Fart kunde hentes, om det gjordes fornødent. Om Aftenen afgav Spydet en højst nødvendig Støttestav for enhver, der vaklede hjem, fulgt af sin Lygte-mand. Alle Borgere var som Medlemmer af Borgervæbningen forpligtede til at besidde slig en „Spids“ (Spiesz), som det gerne kaldtes¹. Navnet: Spidsborger er i en senere Tid gaaet over til en halvkomisk Betegnelse for en ægte Borgermand; oprindeligt brugtes det i fuldt Alvor for at skelne dem fra de fremmede, hvervede „Lanseknægte“.

Hvad der gjorde Spydet til et mindre farligt Vaaben, end det ved første Øjekast skulde synes, var den lemfældige Brug, som man i Reglen gjorde af det. Naar Folk kom i Skændsmaal, var de som oftest hinanden saa nær paa Livet, at der ligefrem ikke var Plads til at stikke med Spyd. Vi hører derfor ofte Tale om, at den og den har „slaaet“ en anden med sit Spyd², sjældnere derimod, at nogen er bleven „stukken“ dermed. Man synes næsten altid at være begyndt med at slaa med Skaftet som med en Stok, og først naar Striden udartede eller den ene Part flygtede, at have brugt Odden til Stød. Som en Følge deraf forekom der i Datidens utallige Gadekampe og Slagsmaal et forholdsvis ringe Antal Drab ved Spyd. De fleste dødelige Saar tilføjedes med Sværd eller Dolk.

Sværdet var det gammeldags Vaaben, der i umindelige Tider havde været brugt i Norden. I Slutningen af Middelalderen var det tiltaget meget i Størrelse og Tyngde for at kunne virke paa de bestandig almindeligere Rustningsplader. Tilsidst kunde et Sværd i Reglen kun føres med to Hænder (Fig. 209). Men som Rustningerne i det 16de Aarhundrede begyndte at vige for Skydevaabnene, saaledes tabte disse tunge Sværd sig nu mere og mere, og afløstes af Kaarder, beregnede baade til Hug og Stød. Af Mellemeuropas Lande gik Frankrig i Spidsen. Paa Frants den Førstes Tid blev det her Skik i Stedet for de store, uhaandterlige Sværd, der, naar man ikke just var til Hest, bestandig maatte bæres i Haanden og derfor stundom manglede, just naar man skulde bruge dem, til Stadighed at bære en let Kaarde fastgjort ved Bæltet. Hurtigt

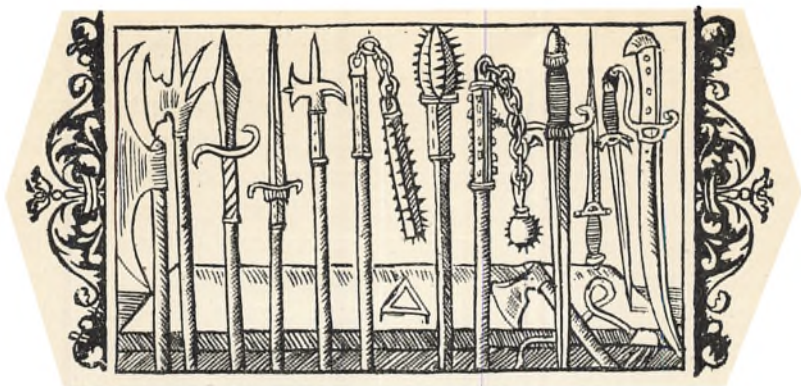

Fig. 208. De almindeligste Vaaben i det 16de Aarhundrede.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

udviklede sig Evnen til at bruge disse Vaaben, en ny Fægtekunst, hvor det behændige Stød afløste de tidligere tunge Slag. Til Norden naaede det nye Vaaben over Tyskland, og Navnet „Degen“ blev heroppe den almindelige Benævnelse derfor.

En saadan „Degen“ var et yderst farligt Vaaben. Blev den først dragen, beroede det som oftest paa et blot Tilfælde, om den ene af Parterne skulde blive livsfarligt saaret. Thi selv om man begyndte med en flad Klinge, behøvedes der blot en uheldig Vending, en uberegnelig Tumlen af den ene berusede Part, til, hvis Modstanderen stod i Dækstilling, at løbe sig Kaarden gennem

Fig. 209. Kamp med tunge Sværd.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Livet. Utallige var de Slagsmaal, der begyndte med Mundhuggeri halvt i Spøg og rent ved et Uheld endte med Drab.

Foruden Kaarden, der bares ved venstre Side, havde man gerne i Bæltets højre Side hængende en Dolk. Manglede denne, saa bar dog selv Drengene altid et uundværligt Vaaben hos sig, nemlig en Kniv, der vistnok ligeledes var fastgjort i Bæltet (Fig. 210). Der fandtes en Mængde Overgangsformer lige fra den lange Dolk og Daggert og ned til den korte Kniv. Det er Nu-

Fig. 210. Pung og Kniv i Frankrig i det 15de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

Fig. 211. En Vaabensmeds Bod,
(Efter Jost Amman 1568.)

tiden umuligt at skelne ret mellem disse mange Navne paa Knive af forskellig Længde. Kun eet synes fælles for dem alle, at de yderst sjældent var til at lukke sammen og derfor gerne bares i Skede.

Det kunde synes i høj Grad misligt saaledes at betro selv Børn Vaaben, om hvis Fare den daglige Erfaring noksom bar Vidne. Paa den anden Side var det langt mere end blot den barnlige Stolthed, der vilde være bleven krænket, om man havde taget dem fra dem.

Disse Knive brugtes nemlig paa mange Maader, ikke mindst ved Maaltiderne. Naar Maden vinkede, drog alle, store og smaa, fra Læderet, Kniven fik travlt, den smurte og skar eller jog som Harpun tilbunds efter Kød i det varme Saucefad.

Det var naturligt, at Landbefolkningen og enhver, der var paa Rejse, rustede sig yderligere end Folk i By. Selv til korte Ture udenfor Købstadporten glemte man ikke at tage Spydet med. I et af Datidens Skuespil beskriver derfor en Købmand sin Søndagsvirksomhed saaledes:

Om Søndagen og andre hellige Dage
 Udi Kirken gør jeg ingen Umage.
 Naar andre did gaa, baade Læg og Lærde,
 Tager jeg et Spyd op paa min Herde,
 Saa lader jeg ud til Landsbyen glide,
 Jeg nænner end ikke min Hest at ride¹ o. s. v.

Et ypperligt Vaaben var selvfølgeligen Bøsse. I Norge og Sverige brugte man desuden meget Stridshamre og især Økser. I Danmark havde Bonden et godt Værge i Høtysten eller Forken, der nødigt lodes hjemme, naar han agede til Købstaden². Intet er maaske saa oplysende om de almindelige Begreber paa dette Omraade som de Bestemmelser, der blev truffne med Hensyn til Præster paa Landet i Danmark. Sjællands Biskop maatte forbyde sine Præster at møde til Kirke med Bøsse eller bevæbnede at forrette Gudstjeneste. Derimod tillod han dem Aar 1572 at have et Spyd liggende i Vognen, og Aar 1584 fik baade Præsterne paa Sjælland og de paa Fyn Lov til at have et Sværd i Vognen; „dog at de bruge disse Vaaben kun til Forsvar, ikke til Angreb³“. At Præster gik med Kniv i Bæltet fulgte af sig selv⁴.

Der kunde kun i meget ringe Gråd raades Bod paa alle de heraf følgende Ulemper. De værste Yderligheder søgte man at undgaa ved Bestemmelser som disse: at alle Kirkegængere skulde sætte deres Vaaben fra sig i Vaabehuset. Ved Lavsgilder skulde ligeledes Vaabnene afleveres, førend Drikningen begyndte. Det var Studenterne i København strængelig forbudt at bære Spyd, Sværd eller Kaarde o. s. v.⁵. Men det var kun lidet, der opnaaedes herved. Madkniven havde man jo altid hos sig, og selv de ube-

væbnede Studenter, der maatte nøjes med at svare: „Lars Kiltkniv“, naar bevæbnede „Hofkarle“ raabte det yndede Skældsord: „Halepeter“ eller „Peter Skofte“ efter dem, viste i mang et natligt Sammenstød, at de, naar det kom til Stykket, kunde bruge mere end Mund og stundom lade Modstanderne blive liggende paa Pletten¹.

Vi skal i en anden Sammenhæng nærmere betragte Følgerne af denne Almenvæbning, der i Forbindelse med Tidens Varmblodighed og Hang til Drukkenskab frembragte højst ejendommelige Tilstande. Her skal vi nøjes med blot ved et Par Eksempler at belyse, hvorledes slige Forhold tog sig ud i det daglige Liv, hvorledes virkelig enhver bar Vaaben og forstod at bruge dem.

I August 1582 gik en Murmester og hans Svend paa Vejen fra Helsingør sydefter. Undervejs indhentedes de af en Vogn, hvori sad en Tømmermester og hans Svend, der vilde til Hørsholm. Murmesteren raabte til den kørende: „Faar jeg snart mine Penge, som du er mig skyldig?“ Straks sprang Tømmermesteren af Vognen og løb ind paa de gaaende med sit Sværd. Mursvenden holdt sit Spyd imellem og bad dem forliges. Tømmersvenden sprang da ogsaa af og løb under Raabet: „Hvad, to mod en!“ frem med sin Økse. Svenden med Spydet vilde tale ham til Rette, men den anden løb under Spydet og truede ham med Øksen. Da greb den første sin Daggert og stak ham i Livet, saa at han straks døde. Drabsmanden flygtede til Skoven, men blev senere greben og henrettet².

En Familjescene i Ribe 1598 beskrives saaledes: Paa Festdagen den 1ste Maj kom Raadmand Anders Sørensen ind til sin Søstersøn, Magister Svanning. Senere kom ogsaa en Herredsfoged derind, og de sad nu fra Kl. 3 til 9 sammen i „ærlig og fredsommelig Glædskab“, dog bemærkes det, at Herredsfogden „fluks blev drukken“. Kl. 9 var en af de andre Gæster bukket under og falden i Søvn. Herredsfogdens Hustru stod ude paa Gaden og raabte paa ham for at faa ham hjem. Raadmandens Tjener kom ind for at hente sin Herre. Paa Vejen hjem maatte Raadmanden dog ind at se ogsaa til sin Svigersøn, Biskop Hege-

lund, og hans lille Søn, der laa for Døden. Spydet sattes i Forstuen, Herredsfogden gik ind med og havde sit Sværd hos sig. I Dagligstuen traf de Bispem og den lille Patient. Døtrene kom ligeledes ind samt Bispens Amanuensis, og snart kaldte ogsaa Raadmanden sin Tjener ind i Stuen. I Forening sad de nu og spøgede, drak og sang Psalmer. Saa skulde Raadmanden ud i Gaarden og fulgtes af sin Tjener og Bispens Amanuensis. Lidt efter skulde Herredsfogden samme Vej. En Pige, der bragte mere Øl, løb han omkuld i Gangen, tabte sin Hat og stod snart barhovedet i Gaarden, svingende sit Sværd over Hovedet og raabte: „Jeg er en gammel Hofmand“. Raadmanden kastede Hatten hen til ham, men han satte sig i Fægtstilling. Raadmanden sendte da sin Tjener ind efter Spydet, fældede det mod ham og sagde: „Det skulde være mig en let Sag, hvis jeg vilde dig noget.“ Derpaa sænkede han atter Spydet, men Herredsfogden tumlede snublende mod ham og gennemborede hans Ben med sit Sværd. Saaret var livsfarligt. Alle ilede ud, Herredsfogden listede bort, kastede Sværdet paa Gaden, hvilket dog fandtes af nogle Skoledrenge. Et Par Dage efter døde Raadmanden, Herredsfogden dømtes fredløs¹.

Til nærmere Oplysning om Forholdene kan tjene, at den her dræbte Raadmand Anders Sørensen selv i sit 20de Aar havde begaaet et Drab, samt at hans Søn blev dræbt, og en af hans Søstersønner dømt fredløs for begaaet Drab.

En Sommeraften 1585 sendte Christen Riber i Helsingør Pigen hen efter en Kande Øl. Paa Vejen fik hun nogle Knubs af Hans Kjøbenhavns Hustru, Marine. Christen Riber gik da hen til Hans' Dør og bad ham straffe sin Kvinde i denne Anledning. Denne Opfordring blev meget ilde optagen. Ægteparret løb ud i Gaarden, hentede Sten og begyndte et Bombardement paa Christen Riber, der stod paa Gaden. Efter nogen Tids Forløb aabnedes Døren, Hans fortsatte Kastning med Sten, samtidigt med at Marine gjorde et Udfald, væbnet med en Skovl. Christen drog sin „Degen“, og nu begyndte et livligt Haandmænge. Christen huggede under Kampen dyb Terts, nedenfra opefter, og ramte hende paa Haandleddet, saa Haanden fløj af. Hun lod imidlertid ikke

til at lægge videre Mærke hertil, men førte Skovlen kraftigt med den anden Haand. Da Sagen kom for Retten, „forligtes de venligt“, idet Christen betalte hende 27 Daler for den mistede Haand ¹.

Peder Sandberg til Vestergaard kom i Aaret 1589 kørende forbi Anders Bjelkes Gaard, Bellinggaard. Anders Bjelke bød ham indenfor. De sad saa og drak sammen, og under Samtalen lovede Bjelke ham et Jægerhorn, saafremt han kunde blæse i det. Han kunde virkelig, og Jægerhornet blev hans. Derpaa drak de videre, skød til Maals, drak igen og endelig skiltes de ad i Venskab, idet Anders Bjelke og hans Hustru fulgte ham paa Vej, medens Vognen kom bagefter. Da de var skiltes ad, kom Bjelke til at tænke paa sit Jægerhorn, og da han mødte Sandbergs Vogn, just som den skulde køre ud af Porten, smak han Porten i og sagde, at Vognen kom ikke ud, førend han fik sit Horn. Peder Sandberg vendte tilbage for at se, hvor Vognen blev af, men modtoges af Anders Bjelke, der kom løbende selv sjettede og forlangte, han skulde slaas som en ærlig Mand. Sandberg sprang bag et Gærde, men kom dog frem for at kæmpe Tvekamp med Bjelke. Sandberg huggede med „Degen“, Bjelke stak med Spyd. Under Kampen løb Bjelkes Foged bagfra til og huggede med sin Degen et Stykke af Nakken paa Sandberg, „saa stort som et Saltkar“. Sandberg vendte sig og stak ham, saa han styrtede. Men i samme Øjeblik ramte Bjelke ham med Spydet, saa han tumlede ind i Gærdet. Da Bjelke vilde gennembore ham med Spydet, huggede Sandbergs Kusk med sin Bøsse dertil, saa at Stangen knækkede. Derpaa gennemborede Sandberg Bjelke med sin Degen, og Angriberne ledte den døende bort. Retten frifandt Drabsmanden, da det var simpelt hen Nødværge ².

En Nat i Januar 1593 løb Harder Jepsen hujende og skrigende om paa Ribe Gader. Vægterne kom til, og det lykkedes dem at faa baade Kaarde og Daggert fra ham. Han havde dog endnu to mindre Knive hos sig, hvormed han ihjelstak to Vægtere. Han henrettedes i Februar Maaned. Hans Fader var sluppen langt nemmere fra det, da han i sin Tid uden Aarsag dræbte sin Karl ³.

En tolvaarig Skoledreng i Aarhus jog sin Kniv i Underlivet

paa en Kammerat, saa at denne kort efter døde. Konsistorium anbefalede ham senere til et Præstekald, han behøvede jo ikke at søge Embede just i samme Stift, hvor det var sket¹.

Den 2den Juli 1570 stak en ung Dreng ved Navn Paaske en af Hørerne ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. En Maanedstid efter begik en Borger sammesteds tredje Gang Drab, og Peder Reidarsøn i Trondhjem omtrent samtidigt femte Gang².

Da de to Naboer, Torgjer og Jørgen, oppe i Thelemarken Kristi Himmelfartsdag fulgtes ad fra Kirke, hvor de havde været til Alters, bad Jørgen, om Torgjer, der bar en sleben Økse i Haanden, ikke vilde gaa foran. Da han gjorde det, skød han ham bagfra med sin Bøsse³.

Disse Eksempler paa, at man altid gik fuldt væbnet og ikke undlod at bruge sine Vaaben, kunde fortsættes i det uendelige. Kun sjældent bidrager de til at kaste et mildere Lys over Tiden, som naar det hedder, at Borgerne i Odense brugte at „opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Væрге og true Borgmestre og Raad“, hvilket Kongen alvorligt paamindede dem om at lade være med⁴. For

Fig. 212. Ældre „Brudgomsdragt fra Valle“ i Sætersdalen.

den, der ikke kender Forholdene, stiller Brøden sig her som langt større, end den var. Det utilladelige laa blot i, at de brugte Trusler, thi bevæbnede var de jo til enhver Tid.

Sporene af denne Fortids Bevæbning er nu for en stor Del udviskede i Norden. Længst har de holdt sig i Sverige og Norge, hvor Befolkningens brede Lag endnu ofte bærer Kniv i Bæltet. Paa enkelte Gaarde i Thelemarken og Gudbrandsdalen gemmes endnu de gamle Stridshamre, der rigtignok i lange Tider kun

har tjent som Stokke. Paa lignende Maade tabte Øksen sig, der endnu i Midten af det 17de Aarhundrede ses at have været baaret til daglig i Valdersdalen. Snart fulgte den kun med til Gæstebud og Kirke som en Slags gammeldags Pragt og tjente langt mere til Støtte end til Værn. Den yngste Stridsøkse, der nu findes opbevaret, bærer Aarstallet 1704.

Sværdet synes i Norge at være blevet aflagt længe før end Øksen, maaske allerede ved Reformationstiden, da det i Byerne afløstes af Kaarden. Dog holdt det sig saavel i Thelemarken som i Sætersdalen (Fig. 212) lige ned mod Aar 1800 som et nødvendigt Tilbehør til Brudgomsdragten. Det var Brudgommens Pligt at bære et Sværd, omviklet om Hæftet med et hvidt Tørklæde. Under Bryllupslaget skulde han gøre et Hug dermed i den øverste Bjælke i Gavlvæggen for at vise, at Sønerne ikke var vanslægtede fra Fædrene. Paa gamle Vægge i Sætersdalen ses endnu Spor af mange saadanne, velførte Hug¹.

I Danmark vedblev man at bære Kaarden langt ned i det 18de Aarhundrede. Endnu ved Midten af det 19de saas Lavbrødrene i Festdragt med Kaarde ved Side. Spydet derimod tabte sig hurtigt efter det 16de Aarhundrede. Bladet bortfaldt og ombyttedes med en Guld- eller Sølvknap. I det 18de Aarhundrede havde Stokken endnu nogenlunde Spydskafts Højde og bares som dette ved et Greb midt om Skaftet. Henimod den franske Revolution blev Stokken imidlertid kortere og kortere og maatte tilsidst helt bøje Nakke, da dens øverste Ende omdannedes til Haandgreb. Dette Haandgreb var maaske endnu en ubevidst Efterligning af Stridshammeren og Øksen, der jo ligeledes var endt som Spadserestokke.

Kniven i Bæltet forsvandt i Danmark, efterhaanden som Gafler indførtes. Begge blev fra nu af et Bordtilbehør. De enkelte Stæn-

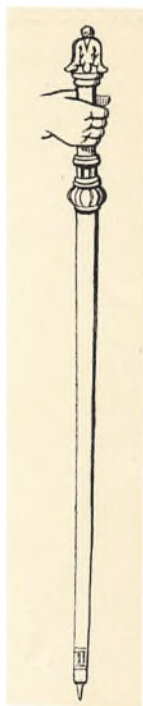

Fig. 213. Stok i England 1578. (Efter Fairholt.)

der, der fremdeles havde Brug for Kniven til deres daglige Dont, indførte lidt efter lidt den uskadeligere Foldekniv. Hos Bybefolkningen blev denne bestandig mindre. Den gamle Daggerts sidste fredelige Hverv var indtil 1850 som Pennekniv at spidse Gaasefjer, senere at radere, sluttelig at skære Spidsen af Cigarer.

IV Bog

Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

For at undgaa altfor stor Vidtløftighed i Angivelsen af Kilder anføres her de mere almindelige Skrifter, hvortil nærværende Fremstilling støtter sig. Kun hvor ganske særlige Grunde var til Stede, er der blevet særligt henvist til noget af disse Skrifter: Viollet-le-Duc: *Dictionnaire raisonné du mobilier français*. Tome III—IV. — Quicherat: *Histoire du costume en France*. Deuxième édition. Paris 1877. — Paul Lacroix: *Le moyen âge et la renaissance*. I—V. Paris 1848—51. — Paul Mercuri et Camille Bonnard: *Costumes historiques* I—III. Paris 1860—61. — Willemain: *Monuments français inédits pour servir à l'histoire des arts depuis le VIe jusqu' au XVIIe siècle*. I—II. Paris 1839. — Baudrillart: *Histoire du luxe*. Tome II—III. Paris 1879—80. — I. H. v. Hefner-Alteneck: *Trachten des christlichen Mittelalters* I—III. Frankfurt a. M. 1840—54. — A. v. Eye und Jacob Falke: *Kunst und Leben der Vorzeit*. Nürnberg 1858 I—II. — Weiss: *Kostümkunde*, 2te Abtheilung. Stuttgart 1872. — Alwin Schultz: *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*. I—II. Leipzig 1879—80. — Freydal: *Des Kaisers Maximilian I Tourniere und Mummerien*, herausgegeben von Q. v. Leitner. 1879. — O. Henne-Am Rhyn. *Allgemeine Kulturgeschichte* 2te umgearb. Aufl. IV. Leipzig 1879. — G. Klemm: *Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit* 9ter Band. Leipzig 1851. — P. Bertellius: *Diversarum nationum habitus, centum et quatuor iconibus in aere incisus diligenter expressi*. Patavii 1589. — *Omnium fere gentium habitus et effigies*. In eosdem Joannis Sluperii epigrammata. Antverpiæ 1572. — J. Amman: *Von allerley schönen Kleidungen und Trachten der Weiber*. Frankfurt a. M. 1586. — Cesare Vecellio: *De gli habitati antichi et moderni, di diversa parti del mondo*. Venetia 1590. — Joh. Boemus Aubanus Teutonicus: *Omnium gentium mores*. Antverpiæ 1542. — E. C. Reichard: *Matthäus und Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben*. Magdeburg 1786.

S. 8. ¹ R. Keyser: *Efterladte Skrifter* II Bind 2den Afdeling (Christiania 1867). S. 55.

S. 14. ¹ Foruden Viollet-le-Duc: *Diction. raison. d. mobilier franc.* III 164—67 o. fl. a. af de ovenn. Skrifter: G. L. Baden: *Afhandlinger i Fædrelandets Cultur-, Stats-, Kirke- og Litterær-Historie* III (Kbhvn. 1822) S. 207.

S. 15. ¹ H. Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ I (Kbhvn. 1873) S. 563. — Paa Mester Gerlachs Sten i Linköping Domkirke findes den knælende Figur udstyret med lang Hættesvans. Sveriges Historia från äldsta tid II (Sthlm. 1877). Fig. 302. — ² Engelstoft: Universitets Annaler 1813. S. 31—32. — P. Eliesens Danske Skrifter ved C. E. Secher I, 462 fg. — ³ H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 105. — Mon ikke Slutningsordet i Kansler Johan Friis's Svar-Digt til Gustav Vasa (H. Rørdam: Historieskrivningen og Historieskriverne i Danmark og Norge. Kbhvn. 1867. S. 76) skal forstaaes i Overensstemmelse hermed?

Sit Fængsel stjal han sig fra,
Fik en Fordans med Kagen i Lybæk.
Ko-Svans!

Det fornærmelige i Udtrykket Ko-Svans vilde da komme til at ligge i dets Betydning af: Skoledreng (Barne . . . pe).

S. 16. ¹ Originalen, fra en Korstol i Westerås, findes i Nationalmuseet i Stockholm. — ² Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklædekammer på Stockholm Slot 1548. S. R. A. Trykt i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 6. — ³ Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar II (Stockholm 1877). Fig. 338.

S. 27. ¹ Se ogsaa f. Eks. Jørgen Sadolin. (Danske Magazin V 193.) — ² Nye kirkehistoriske Samlinger II 488. — ³ Suhm: Samlinger til den danske Historie II, 2, 146. — ⁴ Niels Hemmingsen: Pastor. Hafniæ 1562. S. 128—31.

S. 28. ¹ Tegnelser over alle Lande 10. og 21. Januar 1559. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10. Oktober 1580. — 29. Oktober og 31. November 1585. — 15. Oktober 1586. — 16. og 29. April 1588. R. A. — Nye Danske Magazin I 142. — Edvardsen Friis: Schielschiör Kiöbstæd. S. 420—21. — ² Hauch: Minder fra min Barndom og Ungdom (Kbhvn. 1867). S. 14.

S. 29. ¹ Norske Magazin II 242.

S. 30. ¹ Biskop Jens Nilssöns Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3. — ² H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 701—3. IV 275—77. — Nyt historisk Tidsskrift V 187. — Norske Magazin I 270 og 281. — Kirstine Ulfstands Begravelse. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. (Ulfstand) 1570. R. A. — Sidsel Niels Parsbjergs dito. Sammesteds. (Parsbjerg) 1566. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12. Mai 1588. R. A. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 161. — I Køge brugte man at bære Lys foran Kisten selv ved borgerlige Begravelser. Dette forbødes 1595. Sjællandske Tegnelser 2. April 1595. R. A. — o. s. v. — ³ H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 307. — Alt 1587 omtaler en Student, at han har baaret Lig, men da den afdøde var en anden Student, tør heraf intet sluttes med Hensyn til Skikkens Almindelighed. Kirkehist. Samlinger 3die Række II 486. — ⁴ De ved S. 30 Anm. 2 anf. Steder. — „Givet for et Stykke Klæde til Peblingerne: 16 Daler . . . Givet Peblingerne til Aabod paa det Klæde, som de fik, for det var ikke godt nok: 24 1/2“. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Ulfstand) 1570. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift V 187—88 o. s. v.

S. 31. ¹ H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III, 111. — ² Worms Skolehist., Videnskabernes Selskabs Skrifter XI 372. — ³ Henr. Ranzau: De conser-vanda valetudine. (Lipziæ 1573) p. 94.

S. 37. ¹ Resen: Frederich den Andens Krøniche. S. 43.

S. 38. ¹ Under Hofdragten af 1543 var der f. Eks. Trøje. Danske Samlinger. Klæde-dragt no. 377. R. A. (Danske Magazin V 2.) — ² Gustav Vasas „Jakker“ 1543, se Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 7—8. — Aar 1548 se: Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.s Lifklæde-Cammar 1548. S. R. A. — ³ Min Fru Værtinde har ladet hente nyt Læder hjem til mig og Jørgen at forfærdige os „Vamse“ . . . Brev dat. Leipzig 1535. Abend Sct. Petri et Pauli. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler (Bilde) R. A.

S. 39. ¹ Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10. Oktober 1579. R. A. — ² Naar Trøje omtales hos fornemmere Folk i Aarhundredets sidste Halvdel, nævnes næsten altid tilige Kjortel. „Trøjen“ er i saa Fald = Undertrøje; „Kjortel“ er Overtrøjen.

S. 40. ¹ En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad B. B 2 og C 1.

S. 41. ¹ Historisk Tidsskrift I. Kbhvn. 1840. S. 186.

S. 42. ¹ Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119 og 208. (Fortalen er underskrevet 1544.) — ² Quicherat: Histoire du costume en France; deuxième édition. Paris 1877. p. 352. — ³ Sammesteds. — ⁴ Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5 ff. — ⁵ Københavns Diplomatarium III 119—25 og IV 664.

S. 43. ¹ Aar 1540 havde f. Eks. Gustav Vasas Drabanter lysegult Underlag for Spalterne i det ene Ærme. Kgl. Vitterh. Historie och Antiquit. Acad. Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 92. — ² Danske Samlinger for Historie, Topografi, Personal- og Literaturhistorie I 275. — Smlgn. Elias Caspar Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen beschrieben. Magdeburg 1786. S. 35, 36, 38, 44 o. s. v.

S. 45. ¹ Se f. Eks. Sveriges Historia från äldsta tid till våra dagar III 116—17.

S. 48. ¹ H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. II 643. — ² Bloch: Den fyenske Gejstlighedens Historie. S. 41. — ³ Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 286.

S. 49. ¹ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — ² Nye Kirkehistoriske Samlinger V 44. — ³ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 48.

S. 51. ¹ Hans Christenssön Sthen: Ligprædiken over Mette Ulffstand. Kbhvn. 1602. Bl. D. 8.

S. 54. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. (Sthlm. 1828.) S. 21.

S. 57. ¹ K. N. Lenæus: Delsboa Illustrata. (Sthlm. 1764.) S. 204. — ² Af tre Alen bredt Klæde gerne 5—6 Kvarter. Danske Magazin VI 318 og 3die Række VI 6. — Malmøhus Lensregnskab 1541: Borgekokken til Hoser 5 Kvarter engelsk Klæde; Mester Hans Voldmester til Hoser 2 Alen dito; Jacob Redesvend til Hoser 1¹/₂ Alen; Ridefogden 4¹/₂ Alen (3 Par); Slotsfogdens Svend 1¹/₂ Alen. R. A. — Naar Hoserne ikke skulde gaa helt op, kaldtes de med det gamle Navn: Sokker. Christ. Gøye til sin Hustru 1565: Send mig en Alen sort Engelsk til to Sokker. Dokum. til Klevenfelds Saml. (Gøye). R. A.

S. 59. ¹ Kongl. Hofvet no. 2. Inventarium på Kgl. Maj.'s Lifklædekammer på Stochholm Slot 1548. — Dito: Inventaria opå Hertog Johans Cleder 1553. S. R. A. — Trykte i Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). — Jeg benytter Lejligheden til at tilbagekalde min (i Danske Samlinger 2den Række, 6te Bind, Side 174, Anm. 7) udtalte Gisning om Betydningen af „Overtrøj“.

S. 60. ¹ Om dette og det følgende se: En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. (Kbhvn. 1556.) Oversat og forsynet med Efterskrift af Peder Palladius.

S. 61. ¹ A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — ² Børne Speigel, fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. 4to. S. 23.

S. 62. ¹ Hus-Taffle vdsæt paa Dansk aff Rasmus Hanssøn Reravius. Paa ny trykt 1639. Fortalen Bl. C. 3. — ² A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX Bl. Xx 3.

S. 63. ¹ Hefner-Alteneck: Trachten des christlichen Mittelalters III 120—21. — ² A. Huitfeld: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX. Bl. Xx 3. — Krag og Stephanus: Christian den Tredies Historie. Oversat. (Kbhvn. 1776.) S. 386. — ³ En formaning oc atuarsel om den leppede oc forkludede Hosedieffuel. Bl. B. — Ungeheure Hosenlätze gesellten sich dieser Tracht würdig bei, und wären oft entweder so gebildet, dass sie das, was sie bedecken sollten, in der Form nachahmten, oder gar so, dass

sie es bei jeder Bewegung enthüllten. Otto Henne-Am-Rhyn: Allgemeine Kulturgeschichte. IV (2te Aufl. Leipzig 1879). S. 585.

S. 64. ¹ En formaning oc atuarsel o. s. v. Bl. C. 3. — ² Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. deuxième édition.

S. 67. ¹ Arrild Huitfeldt: Danmarckis Rigis Krønike. 4to. Pars IX Bl. Xx 3. — Krag og Stephanius: Christian den Tredies Historie. Kbhvn. 1776. Oversat. S. 386—87.

S. 68. ¹ Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — Aar 1557 fik den danske Prins, Hertug Magnus, syet tre Par Overtøj og et Par Bukser. Diplomatarium Flensborgense II 1038—40. — ² Weiss: Kostümkunde (Neuere Zeit) II (Stuttgart 1872) 641. — Quicherat: Histoire du costume en France. (Paris 1877). p. 383.

S. 69. ¹ Niels Lauritzsøn Arctander: Ligprædiken over Niels Jonssøn Viffert. Kbhvn. 1596. Bl. C 6.

S. 70. ¹ Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 400—02.

S. 71. ¹ Helsingørs Tingbog. 12. Juni 1589. R. A. — ² Danske Samlinger I (Kbhvn. 1865—66). S. 262.

S. 72. ¹ Om Bevissteder og Henvisninger se nærmere O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. „Lumme“. — ² Se f. Eks. Mogens Gyldenstjernes Regnskabs-Bog over Udgifter til hans Børn. no. 1320 C. N. K. S. — o. fl. St. — ³ Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III I (Kbhvn. 1804). S. 35. — Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 5—42. — ⁴ Danske Samlinger, 2den Række VI 174—75. — ⁵ Nye danske Magazin VI 62—64.

S. 73. ¹ Klædeshoser til fattige, se f. Eks. Universitets Udgifter 1540, Danske Magazin 3die Række VI 6. — Til Hoffets Damer: Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar III (Sthlm. 1793). S. 93 ff. — Til Børn: N. K. S. no. 1320 C. — Til Tyende: Malmøhus Lensregnskaber. R. A. — Til Gustav Vasa: Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 9 ff. — Tilskæring af Klædeshoser Betingelse for Optagelse i Københavns Skræderlag. Københavns Diplomatarium II 504 o. s. v., o. s. v. ² Inventaires de la Roynie Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. Jeg skylder Hr. Prof. Schiern Tak for at have gjort mig opmærksom paa disse interessante Regnskaber. — ³ Danske Adelsbreve, Fasc. 23. Gøye. Salig Herluf Trolles Klæder. R. A. Kbhvn. — Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — ⁴ Räkenskaper rör. Guld, Silfver, Perlor. 1552—73. Utgift på Ko. Mttz. Sidentygt 1559. S. R. A. — ⁵ Historiska Handlingar (Sthlm. 1862) II 11. — ⁶ Handlingar rörande Skandinaviens Hist. XXXVII 53. — ⁷ Rentemester Regnskab 1556. R. A. — ⁸ Rentemester Regnskab 1563, Joachim Becks: „Hoseskind købte, og Remmesnidere og Sadelmagere for Arbejde = 99¹/₂ Ɔ og 451¹/₂ Daler“. R. A. — I Joh. Grundtvig: Frederik den Andens Statshusholdning (Kbhvn. 1876). S. LXXV, er „Hoseskind“ her fejlagtigt forklaret som „Hestehuder“ (Horseskind). — ⁹ Danske Magazin 3die Række I 46.

S. 74. ¹ Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862) 11—42. — ² Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. (Låreffts Register 1554). S. R. A. — ³ Inventaires de la Roynie Decosse, Douairiere de France. Edinburg 1863. S. 128: Plus je deliure a Mademoiselle de Raalle vng reste de toile de Hollande, qui a este employe pour faire des chaussees pour la Roynie, contenant 18 aulnes. — Smlgn. S. 137. — S. 147 af 3³/₄ Alen hollandsk Lærred laves 6 Par „chose“ til Dronningen. — ⁴ Cancelliets Aflevering. Skab 14, Pakke 151. Holger Ulfstands Rejse-Udgifter. R. A. — ⁵ Nyerup: Hist. stat. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III I, 35.

S. 75. ¹ Nye Danske Magazin VI 63. — ² Processer XII 8. R. A. — ³ Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 384. — Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit 2te Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 528 og 554. — ⁴ Foruden de sædvanlige Kilder, Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). p. 434.

S. 77. ¹ Top. Saml. Odense no. 8. R. A. Trykt i Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie III 87—88. — ² Birgitte Gøyes Klæder 1565. Adelsbreve Fasc. 23. Gøye. Rigsarkivet Kbhvn. — ³ Danske Samlinger 2den Række VI 176. — ⁴ Mogens

Gyldenstjernes Regnskabsbog over Udgifter til hans Børn. Nr. 1320 C. N. K. S. — ⁵ Danske Magazin V 4, 343. Flikning af Strømper omtales oftere i samme Regnskab. — ⁶ P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler forud og nu. (Ribe Skoleprogram 1819.) S. 16. — ⁷ Råntekammer bøger 1562: Joenn Personn's Utgift 1562. S. K. A. — ⁸ Danske Samlinger, 2den Række VI 175. — Framlidne Her Ponti de la Gardie ægedeler. Anno 1586. S. R. A. — Danske Magazin I 63. — ⁹ C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet (Sthlm. 1766). S. 706.

S. 78. ¹ Helsingørs Tingbog 5. Marts 1627. R. A.

S. 79. ¹ Skrivelse fra Christoffer Gøye til Birgitte Bølle, dat. Elfsborg 2 August 1566. Dokum. t. Klevenfelds Stamtavler. R. A. — ² „Hun lærte at knytte, kniple og sprange og andet saadant, som Ungdommen plejer at tilholdes“, siges der om en Adelskvinde, født 1542. J. Nielsön: Ligrædiken over Fru Karine Gyldenstjerne. Kbhvn. 1596. Bl. A. 6. — ³ Kirkehistoriske Samlinger, 3die Række II 487. — ⁴ „Garnstrømper“ i ikke ringe Antal til den tyske Prædikant, Didrik Lakaj, Jon Persson o. s. v., o. s. v., omtales til følgende Priser: 1¹/₂ Daler, 2 Daler (hyppigst), 19 $\frac{1}{2}$ (En Speciedaler = 4 $\frac{1}{2}$.) Räkenskaper öfver de Furstliga Hofhållningarne 1565—95. S. R. A. — ⁵ Nye Danske Magazin VI 62—64.

S. 80. ¹ Rentemester Regnskab 1611. R. A. — ² Saaledes f. Eks.: Erneuerte Policy Ordnung der Statt Franckfort 1598. p. 4. „Es soll hinfuro kein Manns Person oder junger Gesell gestrickte Strümpff, so vber vier oder zum höchsten fünff Gulden werth seyn, antragen, bey Straff zween Gulden. O. fl. a. St. — ³ Chr. IV's Policeyordn. 27 Septbr. 1636 f. Schleswig & Holstein. Glückstadt 1636. C. 4. — ⁴ Dalin: Svea rikets historia III 1,507. — ⁵ H. Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung (Stuttgart 1872). S. 590.

S. 84. ¹ Træsko til fattige Disciple i Ribe. P. N. Thorup: Disciplenes Stilling i de lærde Skoler forud og nu. Ribe Skoleprogram 1819. S. 16. — Historisk Tidsskrift III 307. Aar 1658 siges om Kvinderne i Danmark: „Ikke blot paa Landet, men ogsaa i Stæderne bære de Sko af Træ“ — „Bønderne i Sverige gaa med Læder-, ikke med Træsko“. Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 8. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid, 1,162. — ² Kbhvns. Diplomatarium II 441.

S. 88. ¹ Tegnelser over alle Lande 1 og 7 Oktober 1563. R. A. (V. Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2,120.)

S. 89. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Gøye.) Skrivelse af 1565 fra Christoffer Gøye til Birgitte Bølle. R. A. — ² Københavns Diplomatarium II 441.

S. 92. ¹ Edvardsen Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 264.

S. 93. ¹ Se f. Eks. Utgift på Konung. Mattz Sidentygt 1559. S. R. A. — ² Inventaires de la Roynne Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 125.

S. 96. ¹ Tegnelser over alle Lande, 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplom. IV 568.) — ² Ahlqvist Karin Månsdotter. Sthlm. 1874. S. 12. — ³ Kbhvns. Diplom. II 523—24.

S. 97. ¹ Se f. Eks. Jyske Tegnelser 6 December 1591. R. A.

S. 98. ¹ Kbhvns. Diplom. II 523. — ² Kbhvns. Diplom. IV 568. — ³ Nye Danske Magazin I 138. — Rentemester Regnskaber 1588 og 1591. R. A.

S. 102. ¹ Danske Magazin II 29. — ² Joh. Spangenberg: Ecteskabs Ordens Speyel oc Regel. Kbhvn. 1601. S. 119. (Fortalen er underskrevet 1544.)

S. 104. ¹ Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.

S. 106. ¹ Se f. Eks. Malmøhus Lehnregnskab 1561. R. A. (Anna Miszener med flere omtales som brugende Linned Halsklæde.) — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Anefeld). R. A. (Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44.) — ³ Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergaments Breve. Brunsvig no. 5 c. R. A.

S. 107. ¹ Først Aar 1536 overførtes Opfindelsen til Tyskland (fra Venedig). Weiss: Kostümkunde IIte Abtheilung. S. 625. — ² Skrivelse fra Mette Ovesdatter til Fru Sophie Esge Bildes. Dat. Ring Kloster Sct. Pedersdag ad vinculam 1529. Adelsbreve, Fasc. 7. Bille. Rigsarkivet, Kbhvn.

S. 108. ¹ K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 175. — ² P. de l'Estoile: Journal de Henri III, ou memoires pour servir à l'histoire de France. A. la Haye 1744. I. p. 179 Note 59.

S. 111. ¹ S. Sjöberg: Svenska Porträtt i offentliga samlingar II Del. S. IV—V.

S. 117. ¹ Fremhævet gentagne Gange af Viollet-le-Duc (Dictionnaire raisonné du mobilier français, Tome III—IV) og gendrives næppe ved Keyzers Udtalelser (Efterladte Skrifter II 2,71).

S. 122. ¹ Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe.) Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. 6 Marts 1577. R. A. — ² Pontus de la Gardies ægedeler. Acta Historica. S. R. A. — ³ Inventarium over Prinsesse Dorotheas Udstyr. Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — ⁴ Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ⁵ Inventarium over Dronning Anna Catharinas Udstyr. Pergamentsbreve. Ægteskabssager no. 34. R. A.

S. 123. ¹ „En halvstakket Kjortel af blommet Fløjls“. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. (Oxe.) Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — En sort, lang Fløjls Kjole. — En sort, uopskaaren Fløjls stakket Kjole. — En stakket Fløjls Kjortel. Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76.

S. 124. ¹ Danske Samlinger, 2den Række VI 175—76. — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). Inventarium over Albrit Oxes Efterladenskaber. R. A. — ³ Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Maj 1581. — Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ⁴ Pontus de la Gardies ægedeler. Acta Historica. S. R. A. — ⁵ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ⁶ Pontus de la Gardies ægedeler. Acta Historica. S. R. A. — ⁷ I de mange paa Tysk affattede nordiske Inventarier søgte man paa forskellig Vis at gøre sig forstaaelig. I det ovennævnte over den svenske Prinsesse Elisabeths Klæder skelnedes saaledes mellem almindelige Schürze og Schürze, welche sie über die Kleider vorbinden.

S. 125. ¹ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9.

S. 127. ¹ Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — ² Samlinger til jysk Historie og Topografi. III 182—85.

S. 128. ¹ I. P. Schmidt: Fastelabends-Sammlungen. Rostock 1742. S. 12—13. (L. Osiander i en Prædiken af 1594.) — ² Laxdæla Saga. Cap. 34 og 35. — ³ Det er i saa Henseende karakteristisk, at Olivier de la Marche, der i sit Digt: Parement des dames de l'honneur, opregner alle kvindelige Klædningsstykker, ikke omtaler dette. Han ønsker sin Dame les pantoufles de l'humilité, les souliers de bonne intelligence, les chaussures de persévérance, le jarretier de ferme propos, la chemise d'honnêteté o. s. v., o. s. v., men kender aabenbart intet til Benklæder. Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition. Paris 1877. p. 334. — ⁴ „Sept aulnes de Hollande pour faire six paire de callesons pour la Roynie“. Inventaires de la Roynie Decosse Douairiere de France. Edinburg 1863. p. 126 og 138.

S. 129. ¹ Helsingørs Tingbog 21 Oktober 1577. R. A.

S. 131. ¹ Pergamentsbreve, Ægteskabssager no. 34. R. A. — ² I Christiern II's Ordinans var det ligefrem forbudt Skøger at bære Kaabe. (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV. S. 108.) I Praksis fortolkedes dette vistnok som i Aalborg 1556, at Skøger kun maatte bære kort Kaabe. (Samlinger til jysk Historie og Topografi II 145.) Smlgn. Norske Magazin I 555—56. — Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række II 297.

S. 132. ¹ Nye Danske Magazin II 273—76. — ² Thorup: Historiske Efterretninger om Riberhus. Ribe Skoleprogram 1835. Bilag S. 20—21. — Øst: Archiv for Psychologie, Hist. Lit. og Kunst. 1824. I, 195. — ³ P. N. Frost: Beskrivelse over Købstaden Ringkøbing. Borris 1817. S. 22. — ⁴ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Nye Udgave. Kbhvn. 1824. S. 353.

S. 133. ¹ Hans Christensøn (Sthen): En liden Haandbog til Øvelse udi Gudelighed. Kbhvn. 1578. Blad D 3. — De fattige Elever i Sorø Skole fik hvert andet Aar en „Underkjortel“ af engelsk Klæde og en „Uldenskjorte“. Nye stat. Hist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. III 135. — ² Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger

om de danske Ruder. I, 100. — ³ Historiska Handlingar II (Sthlm. 1862). S. 14—15. ⁴ Samme Skrift. S. 13. — ⁵ Pontus de la Gardies ägedeler. Acta historica. S. R. A. — ⁶ Historiska Handlingar I (Sthlm. 1861). S. 19. — ⁷ Blicher: Topografie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 192—94. — Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 352—53. — Dansk Historisk Tidsskrift I, 185—86.

S. 135. ¹ Den svenske Dronnings Jomfruer Aar 1540 havde deres „Bindetrøjer“ af Sardug. Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. III 111 —12. Mette Rosenkrans havde to skindforede Livstykker. Danske Samlinger, 2den Række VI 177. — ² Peder Palladius: En Visitatz Bog udg. af Sv. Grundtvig. S. 87. — ³ Udvalgte danske Viser fra Middelalderen. II 118.

S. 136. ¹ Norsk historisk Tidsskrift III 261. — ² Danske Magazin IV 316—17. — ³ Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 58 fg. — ⁴ Raumer: Historisches Taschenbuch VI 324—25. — ⁵ K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Lpzg. 1865. S. 193. — ⁶ Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864. 1₈₇. — ⁷ Inventarium dat. Fliginghe 16 August 1556 over Ærkebisp Mr. Torben Billes Efterladenskaber. Svenske Jordebøger 59. 2. R. A. — ⁸ Skrivelse af 1538 fra Fru Ide Munksdatter til Fru Sophie Esge Biles. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Rosenkrans). R. A. — ⁹ Uddrag af mange forskellige, især Lensregnskaber. — Christian den Fjerdes Skjorter: Rentemester Regnskaberne 1590—93.

S. 136. ¹ Dansk Maanedsskrift udg. af Steenstrup 1864, I, 86—88. — ² Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ³ Brev fra Eggert Ulfeldt til Fru Sidsel Ulfstand, af 26 Maj 1565. Adelsbreve Fasc. 58. Ulfstand. R. A. — ⁴ Paa den halve Lod kom 30 Skjorter. Danske Samlinger, 2den Række VI 182. — ⁵ Ordnung des Raths der Freyen Statt Lubeck 1612. B. 3—E. — ⁶ Det vil af det ovenstaaende fremgaa, at jeg har forladt den i „Historiske Skitser“ S. 175 udtalte Mening, at Lærredsskjorter Aar 1577 endnu kun sjældent var i Brug hos den danske Adel. Skildringen dér vil, saaledes som jeg nu opfatter Sagen, næppe passe paa Forhold ud over Aar 1550. Jeg støttede min tidligere Opfattelse paa saa vægtige Vidner som Berlepsch: Chronik vom ehrbaren und uralten Schneidergewerk. S. 133 fg. og H. Weiss: Kostümkunde. II 679. Det forekommer mig imidlertid, at de nu fremdragne Beviser i Forening med adskillige andre, som det vilde blive for vidtløftigt at anføre, bestemte peger hen paa, at Overgangen fra den tidligere almindelige Brug af Uldskjorte til Brugen af Linnedskjorter maa være sket for den danske Adels Vedkommende omkring Aar 1550. — ⁷ „Sorte silkesyede Skjorter“. Skrivelse af 26 Juli 1565 fra Eggert Ulfeldt til Fru Sidsel Ulfstand. Adelsbreve, Fasc. 58. Ulfstand. R. A.

S. 138. ¹ Engelstoft: Universitets Annaler. 1813. S. 31. — ² Poul Eliesens danske Skrifter. I 462—63.

S. 141. ¹ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 15—16.

S. 143. ¹ Enkelte Detailler se bl. a. Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 17—21.

S. 144. ¹ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 212 fgg.

S. 147. ¹ En Formaning oc Atuarsel om den leppede og forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad E. 2. (Peder Palladius' Efterskrift.) — ² I alle Forordningerne om Hofdragt fra Fr. II's første Aar paabydes Hatte. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — ⁴ Danske Magazin, 3die Række II 197. Anm. — ⁵ Nye kirkehistoriske Samlinger V 32 og 48.

S. 148. ¹ Biskop Jens Nielsens Visitatsbøger. Kristiania 1880. S. 202—3.

S. 149. ¹ Inventarium over Alb. Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — ² Nyt historisk Tidsskrift IV 245. — ³ Jac. Albretsen: Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. S. 106.

S. 154. ¹ „Il commença à crier par deux fois: Sire, embrassez moi la cuisse, car j'en ai de fort bons“, Memoires de Sully édit. de l'abbé de l'Écluse II 603. — ² „Ah, mon cher maître! dis-je en lui accolant la cuisse, je ne lui (mademoiselle de la Vallière)

parleroi de ma vie". Memoires de Loménie de Brienne, anført i A. Franklin: Les soins de toilette p. 85.

S. 155. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette p. 85. — ² Nærværende Skrift II 137.

S. 156. ¹ Weiss: Kostümkunde II 569. — ² A. Franklin: Les soins de toilette p. 76—77.

S. 157. ¹ Saint-Simon: Memoires II (Paris 1881) p. 275. — ² Resen: Frederik II's Krønike.

S. 158. ¹ Kirkehistoriske Samlinger II 1, 494 og V 1, 203—4.

S. 161. ¹ E. Pontoppidan: Annales ecclesiæ Danicæ III 393. — ² Schlegel: Sammlungen z. dän. Geschichte. I 93 og 104.

S. 164. ¹ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A.

S. 165. ¹ Danske Samlinger, 2den Række VI 171.

S. 166. ¹ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ² K. v. Weber: Churfürstinn Anna. S. 172.

S. 168. ¹ Danske Magazin II 28.

S. 169. ¹ Quicherat: Histoire du costume en France. Paris 1877. p. 367—68. — ² E. C. Reichard: Matthäus vnd Veit Konrad Schwarz nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen. Magdeburg 1786. S. 88.

S. 170. ¹ Suhm: Nye Saml. til den Danske Historie. III 100.

S. 171. ¹ Schlegel: Geschichte Christian d. Vierten v. N. Slangen. I (Kopenhagen und Leipzig 1757) 62. Anm. 7.

S. 172. ¹ Se Afbildninger i Pinakotheca Danica paa det Store kgl. Bibliotek.

S. 173. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette p. 61.

S. 174. ¹ Abbé Legendre: „Il est surprenant qu'une coiffure aussi commode qu'est la perruque, n'ait esté en usage que depuis le règne de Louis XIII“. (Mœurs des Francois. p. 233.) Efter A. Franklin. a. Skr. S. 61.

S. 175. ¹ Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 17. — ² Skrivelse fra Fru Mette Rosenkrans til Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Kbhvn. d. 17 Marts 1571. Adelsbreve. Fasc. 53. R. A.

S. 176. ¹ Fru Ane Brade til Fru Birgitte Christoffer Gøyes, dat. Eskildstrup d. 28. Maj 1574. Adelsbreve. Fasc. 10 Brade. Rigsarkivet.

S. 177. ¹ E. Ekholm: Den Svenska Fatburen. Femte Öpningen. Sthlm. 1769. S. 52—53. — ² Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Sthlm. 1875. Tabel I a-c. — ³ Danske Samlinger I 268 og 269. — ⁴ Samlinger til jysk Historie og Topografi III 182—83.

S. 178. ¹ I Teksten staar ikke „Slag“ alene, men „Dolslag“, maaske en Art „Modest“. Nye danske Magazin II 274. — ² Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Tabel I a.

S. 180. ¹ Vtgift på Konung. Mattz Sidentyg 1559, i Samlingen: Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ² Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift. S. K. A. — ³ Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46. — ⁴ Pontoppidan: Origines Hafnienses. S. 355. — ⁵ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ⁶ Partzler som Phalsgreffinnen bekommitt till sitt hbröllop Anno 62. S. R. A. — ⁷ Sammededs og Sjællandske Tegnelser 27 Juni 1578. R. A. — ⁸ 25 Alen Klæde til Chr. IV's og hans Søkendes Klædninger å 8 Daler Alen, 11 Juli 1589. Danske Kongers Historie no. 73 dd. R. A. — ⁹ Rentemester-Regnskab 1590—91. Et Par Stald-Øxne = 18 Daler. R. A. — ¹⁰ Danske Magazin, 3die Række I 46.

S. 181. ¹ Sjællandske Tegnelser 22 April 1581. R. A. — ² Danske Samlinger I, 274. — ³ Rentemester-Regnskab 1589—90. R. A. — ⁴ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 25.

S. 182. ¹ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25. — ² Danske Samlinger, 2den Række VI 176—77.

S. 183. ¹ K. v. Weber: Anna, Churfürstin zu Sachsen. S. 179—80. — ² Danske Samlinger, 2den Række VI. S. 177. — ³ Danske Magazin V 3. — Tegnelser over alle

Lande, 17 April 1561. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Februar og 2 Maj 1596. R. A. — ⁴ No. 1320. c. fol. N. K. S.

S. 184. ¹ Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung, Hochzeitung etc. 1601. Schleswig 1605. B.

S. 185. ¹ Nr. 1320 c. fol. N. K. S. — ² Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — ³ Danske Samlinger. 2den Række VI 174—77. — ⁴ Rentemester-Regnskab 1590—91 og 92—93. R. A. — ⁵ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24. Note 5. — ⁶ Raumer: Hist. Taschenbuch VI 235—46. — ⁷ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II. Tabel II a og b.

S. 186. ¹ Samme Skrift II 24. Note 5. — ² Fire Ulveskind à 5 Daler Stykket. — Otte dito à 6 Daler til Chr. IV og Hertug Ulrik samt deres Dreng. Rentemester-Regnskab 1590 og 1592. R. A. — ³ Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 24. Note 5.

S. 187. ¹ Glücksborgske Arkiv, Pakke I b. R. A. — ² Loenbom: Uplysninger i Svenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—22. — ³ Resen: Frederich den Andens Krønike. S. 71.

S. 188. ¹ P. de Bourdeille de Brântome: Memoires. Les vies des dames illustres. Leyde 1722. p. 189. — ² H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. S. 564. — Baudrilart: Histoire du luxe. III 438. — ³ H. Weiss: Kostümkunde. Neuere Zeit. S. 568. — ⁴ Dansk Magazin V 76. — ⁵ Nemlig 2 Gange 17. Danske Samlinger, 2den Række VI 174. — ⁶ Historiska Handlingar II. Sthlm. 1862. S. 5—25.

S. 189. ¹ Danske Magazin V 2—12, og 4de Række II 77 og 175. — Tegnelser over alle Lande, 18 Marts 1559 og 17 April 1561. R. A. (smgln. Vedel Simonsen: Familie-Efterr. om de danske Ruder II 47). — Danske Samlinger. Klædedragt. no. 377: Aar 1543, 1 og 20 Marts 1559. 16 April 1561 og 8 April 1562. R. A. — Sjællandske Tegnelser 12 Mai 1572, 18 Marts 1573, 10 Oktober 1579, 22 April 1581. R. A.

S. 190. ¹ Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (Modes et costumes) fol. XV.

S. 191. ¹ A. Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 160. — ² Denne Skik synes hurtigt at have tabt sig i Danmark. Paa et Portræt af Dronning Elisabeth af England, malet 1563, der findes paa Gripsholm, ses hun endnu med en Fingerring hængende i en Silkesnor om Halsen. — ³ Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155.

S. 192. ¹ Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. Schleswig 1605. B. 2. — ² I Sverige florerede de under Gustav Vasa. Se f. Eks. Historiska Handlingar I 21 og 22. II 5—7. — Endnu i Aaret 1576 nævnes i Danmark blandt den afdøde Kaptajn Klercks Klæder: en sort Fløjls Kappe omsyet med Guldborster, en sort Fløjls Kjortel omsat med Guldsnorer, en hvid Fløjls Klædning besat med Guldborster. Helsingørs Tingbog, 9 Marts 1576. R. A. — ³ Pergamentsbreve. Sachsen no. 9. R. A. — ⁴ Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — ⁵ Gwll Iffredt Gulsmederne pro anno 1552, i Samlingen: Räkenskaper rör. Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 193. ¹ Rentemester-Regnskaber 1588—89. R. A.

S. 194. ¹ De fleste af disse Arter omtales i Registret over Albrit Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. — ² Se f. Eks. Joh. Adolphs Ordnung von Kleidung etc. 1601. (Schleswig 1605.) B. 2. — ³ Katalog öfver Porträtt-Samlingen å Gripsholm. (Sthlm. 1876) no. 1331, 925 og 427. — ⁴ Danske Magazin IV 33. — ⁵ Gripsholm. Katalog (af 1876) no. 1310. — ⁶ Henrik Rammels Kæde 300 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 2 November 1589. R. A. — Christian den Fjerdes 386 Ungerske Gylden. Rentemester-Regnskab 1592. R. A. — Christoffer Valckendorfs 600 Ungerske Gylden. Sjællandske Tegnelser 12 Januar 1585. R. A. — ⁷ Resen: Frederich den Andens Krønike. S. 419.

S. 197. ¹ Danske Samlinger, 2den Række VI 171—72. — ² Gripsholm. Katalog (1876) no. 426 og 427. — ³ Ligstenen i Upsala Domkirke. — ⁴ Des Raths der Stads Rostock newe Kleiderordnung 1587. S. 13. — ⁵ Mette Rosenkrans havde fire Perlehuer, Sidsel Urne seks, den danske Prinsesse Anna fik otte med sig o. s. v.

S. 198. ¹ Vedel Simonsen: Familieefterretninger om de gamle Ruder. I 100.

S. 199. ¹ Danske Samlinger I 209. — Kvinde med Ringe paa alle Fingrene omtales bl. a. i E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 18. — ² Inventarie-Liste over Albert Oxes efterladte Gods. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A.

S. 200. ¹ Räntekammar-böcker 1564 og 1565. Hans Joenszons Utgift S. K. A. — ² Loerbom: Uplysninger af Svenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21—23. — Inventarium over Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2 S. R. A. — ³ Se f. Eks. Historiska Handlingar I 21 og II 5—8. — Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — Kgl. Hofvet Nr. 2. Elisabeths Udstyr. S. R. A. — Albrit Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Oxe). R. A. o. s. v., o. s. v.

S. 201. ¹ Pergamentsbreve. Brunsvig no. 5 c. R. A. — Danske Samlinger, 2den Række VI 176. — ² Anna Lykke til Birgitte Bølle 9 Oktober 1574. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Lykke). R. A.

S. 202. ¹ Nye Danske Magazin II 274. — Samlinger til jysk Historie og Topografi II 155. — ² Danske Samlinger I 200.

S. 203. ¹ En Formaning af Atuarsel om den lappede oc forkludede Hosedieffuel. Kbhvn. 1556. Blad D 4—E. — ² Børne-Speigel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. S. 23. — ³ Hans Nielsön: Sörgeligt Spectackel oc Vundertegn seet vdi Mörckøye. Kbhvn. 1625. — ⁴ Vnderlig oc ofuer-naturlig Fødsel seet i Nagskou i Laaland 1628. Kbhvn. 1629.

S. 204. ¹ Molbech: Nordisk Tidsskrift III 420. — Christian den Fjerdes Breve ved Molbech. I 457 Anm. — Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludv. Holbergs atten første Lystspiel. Kbhvn. 1858. S. 203—4. — ² Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). 440. — ³ Danske Magazin V 75—76. — ⁴ Københavns Diplomatarium II 278.

S. 205. ¹ Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 229—30. — ² Samme Skrift. S. 271. — ³ Nye danske Magazin II 274. — ⁴ Kallundborgske Reces af 21 November 1576. — ⁵ Samlaren III, Sthlm. 1773. S. 346. — Anmærkninger i Svenska Historien, samlade af et Selskab. S. 211.

S. 206. ¹ Forordning af 1 Maj 1618. — ² Forordning af 20 Maj 1622. — ³ Quicherat: Histoire du costume en France. S. 398.

S. 207. ¹ Rasmus Hanszøn (Reravius): Hus-Taffle. Udgaven 1639. Blad C. 7. Skriflet oprindeligt trykt 1572. — ² C. Spangenberg: Den christelige Husstafel, fordansket af Jacob Henricksön 1561, paany prentet 1605. Blad F. 4: „Nu kan en Herre næppe saa højt klæde sig, at Undersaatter ville jo straks efter. Er der Nogen til Hove, som har noget Nyt at føre . . . der kan næppelig forløbe en Maanedes Tid, at vore Stadsjunkere og vore Brudens Jens vil jo strax have det med. Saa gaaer det og til iblandt Kvindfolk, Borgersker og Bondekvinder, de ville og slet være Adel og Fruer lig. — Jac. Albretsön: En kaart Vnderuisning om Børne-Tuct. Kbhvn. 1607. Blad M. 7. — Dito: En kort Vnderuisning om Tiener. Kbhvn. 1610. S. 106 o. s. v.

S. 208. ¹ K. v. Weber: Anna Churfürstinn zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 171—72. ² C. C. Gjørwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 713.

S. 209. ¹ H. Ranzau: De conservanda valetudine. p. 146—47. — ² Samme Skrift. S. 91. — ³ Samme Skrift. S. 38—39. — ⁴ Raumer: Hist. Taschenbuch VI 362—70.

S. 212. ¹ Tallemant des Reaux: Historiettes I 8 og 147. Anført i A. Franklin: Les soins de toilette. S. 26 og 29.

S. 213. ¹ Om dette og følgende se H. Ranzau: de conservanda valetudine p. 46. 82—85. 93—94.

S. 215. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866.

S. 216. ¹ Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 26: tussi crepitum dissimulet. — ² A. Franklin: Les soins de toilette p. 163. — ³ Samme Skrift p. 6—9. — ⁴ Samme Skrift p. 165—73.

S. 217. ¹ Samme Skrift p. 179. — ² Samme Skrift p. 29.

S. 218. ¹ Erasmus: de civilitate morum. Basel 1530. p. 22 og 44.

S. 219. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette. p. 167 og 171. — ² Niels Bredal: Børne-Spejel. Kbhvn. 1568. — ³ En Visitatzbog af Peder Palladius v. Sv. Grundtvig. S. 103 og 129.

S. 221. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette. p. 9—12, 22. — ² H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. 93—94.

S. 222. ¹ A. Franklin: Les soins de toilette 170. — ² Samme Skrift p. 32 og 37.

S. 223. ¹ H. Ranzau: De conservanda valetudine 82—85. — K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64. — ² Joh. Ludov. Viuis: Von einer christlichen Frawen. Deutsch durch Christoph. Brunonem. Frkft. 1566. Bl. XV.

S. 224. ¹ K. v. Weber: Anna, Churfürstinn zu Sachsen. S. 163—64. — ² Viollet le Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier français II 129. — ³ Historiska Handlingar I 19.

S. 225. ¹ H. Forssel: Sveriges inre historia II 21. — ² Spejl staves i det 16de Aarhundrede: „Spejel“. Se f. Eks. Danske Samlinger I 258. — Hier. Just. Ranchs danske Skuespil udg. af Birket Smith. S. 34. — ³ Viollet le Duc: Dictionn. rais. d. mobilier II 129. — ⁴ Pontus de la Gardies Efterladenskaber. Acta historica. S. R. A. — ⁵ Danske Samlinger, 2den Række VI 183. — ⁶ E. C. Reichard: Matthäus und Veit Konrad Schwarz. Magdeburg 1786. S. 12 Anm. — Quicherat: Histoire du costume en France. 2me édition p. 400.

S. 226. ¹ Dansk Maanedsskrift udg. af M. Steenstrup 1864. I, 89.

S. 229. ¹ Luc. Martini: Alle christelige Jomfruers Ærekrantz. Sorøe; uden Aar. (Originalen 1580.) Blad F. 6—7. — ² Børne-Spejel fordansket af Niels Bredal. Kbhvn. 1568. pag. 19. — ³ Erasmus: de civilitate morum. 1530, p. 12. — ⁴ A. Franklin: Les soins de toilette p. 26. — ⁵ Samme Skrift p. 27.

S. 230. ¹ Se f. Eks. P. E. Müller: Skand. Lit. Selsk. Skrifter 1805. II 85. — Kjøbenhavns Skilderi. 1813 no. 65 og 1820 no. 20. — G. L. Baden: Smaa Afhandlinger S. 291. — Grimms Deutsche Mythol. II 1071. — Wuttke: Der deutsche Volksaberglaube. Berlin 1869. § 287, 304, 309, 316, 378, 768, 770. — ² Niels Bredal: Børne-Spejel. Kbhvn. 1568. — ³ A. Franklin: Les soins de toilette. p. 175.

S. 231. ¹ Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophia, dat. Kiel 15 Januar 1589. Danske Kongers Historie no. 63. R. A.

S. 233. ¹ Junge: Den nordsjellandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 269.

S. 234. ¹ Chr. Bruun: Slaget paa Kolberger Heide. S. 237.

S. 235. ¹ Anders Kieldssøn Tybo: Absalon, Historia sacra, Comoediæ viisz Sammenkreffuen. Kbhvn. 1618. Bl. C. 2. — ² Danske Samlinger I 200 og ligeledes 255. — ³ Hist. Tidsskrift VI 1, 105. — ⁴ Saml. t. Fyens Hist. o. Topogr. VII 264. — ⁵ Norsk Historisk Tidsskrift II 329.

S. 237. ¹ Nyt Historisk Tidsskrift I, 218—19. — ² Saml. til jysk Hist. og Topogr. I 252, III 174. — Danske Samlinger, 2den Række VI 332. — Hyppige Eksempler forekommer i Helsingørs Tingbøger.

S. 240. ¹ Danske Samlinger, udg. af Chr. Bruun I, 201. — ² Samlinger til jysk Hist. og Topogr. I, 220. — ³ Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 363—64 og 379. — E. Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dänemark III 31. — ⁴ Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 415. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 32. — Da Præsten i Jyderup Aar 1561 grebes i at ligge hos Smedens Kone og derfor fik Prygl af Smeden, maatte en Mand skille dem ad og rakte Præsten hans Kniv og Bælte, som laa paa Bordet, hvorpaa denne løb ud, glemmende sin Hue i Sengen. Topogr. Saml. Jyderup no. 1. R. A. — ⁵ Kierulf: de jure gladii gestandi, i Universitets- og Skole-Annaler, udg. af L. Engelstoft 1807. I, 189—91.

S. 241. ¹ Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 102 fgg. — ² Helsingørs Tingbog 27 August 1582. R. A.

S. 242. ¹ Saml. til jysk Hist. og Topogr. I, 258 fgg.

S. 243. ¹ Danske Samlinger, 2den Række VI 344—45. — ² Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Sandberg). 1589. R. A. — ³ Saml. til jysk Hist. og Topogr. I 252.

S. 244. ¹ Nye Kirkehistoriske Samlinger I 11. — ² Norske Magazin I 365, 375 og 378. — ³ Norsk Historisk Tidsskrift, 2den Række III 170. — ⁴ V. Simonsen: Bidrag til Odense Byes Hist. II 2,¹³⁹.

S. 245. ¹ Dr. Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kultur-Udvikling. Kristiania 1881. S. 58 fgg. — Norsk Hist. Tidsskrift, anden Række III 178.

INDHOLD AF IV BOG

	Side
<i>Klædedragt</i> :	7
1. Middelalderens Klædedragt	10
2. Klædedragtens Forandring i det 16. Aarhundrede	19
3. Mandsdragt. Kappen og Kjortelen	23
4. Spalter. Brystaabning. Krave	41
5. Benklæder	57
6. Strømper. Sko	72
7. Kvindedragt	98
8. Underbeklædning. Skjorte	132
9. Hovedbeklædning. Hilsen. Haarsætning	138
10. Klædedragtens Stof og Farve	176
11. Paaklædning. Tilbehør. Vaaben	209
<i>Henvisninger og Anmærkninger</i>	247

TROELS-LUND
DAGLIGT LIV
I NORDEN
I DET
SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND V

GYLDENDANSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG
KØBENHAVN   KRISTIANIA

V BOG: FØDEMIDLER

FØDEMIDLER

I

DER er næppe noget andet ydre Livsvilkaar, der kommer Føden nær i Betydning. Af sund og tilstrækkelig Næring afhænger Barnets Vækst og Udvikling, den voksnes legemlige og aandelige Velbefindende.

Hos de nordiske Folkeslag viser Fødemidlernes Udviklingshistorie sig som en jævn Fremadskriden. Vi møder ikke her som i de sydevropæiske Lande disse bratte Omvæltninger, hvor en udviklet Kultur med eet maa bukke under i Kamp mod et indvandret Folks raare Tilstand. Derhos er Udviklingens Gang for Nordens Vedkommende ligesom tegnet med fastere Træk, for saa vidt det barske Vejrlig her forstærker Trangen til Føde, samtidigt med at det letter dens Opbevaring. I begge disse to Henseender afgiver Forholdene i Norden Eksempel paa en naturlig og tydelig Udvikling.

Det første Trin, som vi formaar at skelne, er Tilstanden i den saakaldte „ældre Stenalder“, en Kulturperiode, der for Nordens Vedkommende almindeligt henføres til mindst 3000 Aar før Kristi Fødsel¹. De mærkelige ældste „Køkkenmøddinger“, Affaldsdynger fra hin Tids Maaltider, aabner os Indblik i den daværende Befolknings Levemaade. Endnu er Arnestederne kendelige, Spor af Kul og Ake, spredte Potteskaar mellem Skaller i Millionvis af spiste Østers, Muslinger og Snegle og utallige Knokler af Dyr-

og Fuglevildt, ofte spaltede for at uddrage Marven — alt et levende Billed af et Fisker- og Jægerfolks Hjem, en flygtig Lejrplads paa Slægternes stadige Togt efter Føde.

Hin Befolkning har kendt til at frembringe Ild; den har fremdeles haft Færdighed i at brænde Lerkar. Men tør vi heraf slutte, at den ogsaa har haft til Sædvane altid at koge og stege sin Føde? Vi staar her ved et Spørgsmaal af største Betydning for Bestemmelsen af ikke blot denne, men ogsaa de følgende Tidsalderes Levemaade.

Tilsyneladende ligger den Slutning saa nær, at man i hin Tid har plejet baade at stege og koge. Men med Nødvendighed følger dette ikke af, hvad der foreligger. Kullet og Asken kan for en stor Del hidrøre fra Vinterbaal, tændte blot til Menneskers Varme. Potteskaarene kan for største Delen være Rester af Drikkeskaale og Drikke-Beholdere, ikke af Kogekar. Og de svedne Knokler kan ligesom de mange brugelige, men ubrugte Redskaber, Vaaben og Smykker, der findes henkastede mellem Affaldet, hidrøre fra Festmaaltider med Offergaver bragte til Guderne, en Skik, der den Dag i Dag kan iagttages hos mange vilde Folkeslag. Stegning og Kogning kan med andre Ord have været Undtagelsen, ikke Reglen. Strængt nødvendig er da hin Forklaring ikke. Og meget taler imod den.

Thi endnu saa langt ned som i det 16de Aarhundrede beretter en kyndig Forfatter, Olaus Magnus, at de nordiske Folk spiser Kødet blot saltet, enten lufttørret eller røget, men uden at koge det¹. Og selv ned til vore Dage har den Skik holdt sig i Norden: at spise „Spegekød“, det er Kød, der blot har været ophængt i Røg, men iøvrigt er raat. Saadanne Sædvaner kan umuligt være fremvoksede af en oprindelig Tilstand, hvor det var Skik at koge og stege det, der skulde nydes.

Den egentlige Grund, hvorfor vi underskyder en tænkt Kogning og Stegning, er vor egen Modbydelighed for det blodige. Denne er imidlertid af langt senere Oprindelse. Den stammer fra det gammeltestamentlige: „Du maa ikke spise Kød med Blodet i, thi Blodet er Sjælen“², og har først i Følge med Kristendommen vundet Indgang hos de nordiske Folk. Og selv ikke

endnu har den fuldt ud gennemtrængt Bevidstheden. Endnu nydes i Norden og det nordlige Tyskland de for andre Folkeslag saa modbydelige Retter: Blodpølser og Blodkager. Endnu forføres i England Kødet ofte kun halvstegt og rødt, medens Blodet undskyldende betegnes som Saft.

Vist er det, at selv langt ned i Oldtiden fandtes denne Afsky for Blodet og det blodige ikke hos Nordboerne. Hvor ofte fortælles det ikke i Sagaerne, at den og den har drukket af et fældet Uhyres Blod for at arve dets Kraft. Ja selv Menneskeblod, slagne Fjenders Blod, drak man. End ikke Kristendommen formaaede straks fuldt at faa Bugt med denne Skik. Efter at Danmark længst var kristnet, hører vi endnu omkring Aar 1080 om en af Landets mægtigste Høvdinge, Eigil Ragnarsøn paa Bornholm, at han efter en Kamp har stillet sin Tørst ved at drikke af de faldnes Blod. Og den offentlige Mening fordømte ham ikke. Stemningen var aabenbart for ham baade da og senere, da han paa Grund af gentagne Sørøverier endelig blev domfældt af Knud den Hellige, overmandet og hængt.

Man vogte sig altsaa for at overføre en senere Tids Begreber og Tilstande paa hine oprindelige Forhold. Den ældre Stenalder Folk har uden Tvivl med Velbehag baade spist det blodige og drukket Blod. Kogning og Stegning af Kød forblev vistnok i lange Tider en Tillavningsmaade, der kun vankede ved de sjældne og højtidelige Lejligheder, ved Offermaaltider og hos Høvdingen ved Fest. Kogning blev først nødvendig langt senere ved Tillavning af Herreretten Grød. Derfor fik ogsaa det dertil nødvendige Kar, Gryde, sit Navn efter Grød. Først Vikingetogene og den fremtrængende Kristendom lærte, at man i de sydlige Lande brugte altid at koge eller stege, og det blodige Maaltid var at anse for en ligefrem Synd. Endnu naar Saxo skal udmale Forskellen mellem Stærkodder og den overforfinede Kong Ingild, veed han ingen anden Betegnelse end, at hin holdt paa, at Føden skulde være utillavet, denne lod Kødet først koge og derpaa stege¹.

Efter den ældre Stenalder fulgte den yngre, der atter afløstes af Bronzealderens og Jernalderens forskellige Perioder. Vi er

vel ikke i Stand til i det enkelte at bestemme Levemaadens Ejendommeligheder indenfor hvert af disse Udviklingstrin, men vi kan tydeligt paavise den store Forskel, der adskiller det hele Tidsrum baade fra den Tid, der gik forud, og fra den, der fulgte efter.

Det afgørende Fremskridt, der foregik i den yngre Stenalder, var, at Befolkningen gik over fra at være et blot Jæger- og Fiskerfolk til ogsaa at drive Kvægavl og nogen Agerdyrkning. Betydningen af denne sidste Erhvervsgren maa dog næppe anslaas for højt. Middelalderen igennem og selv langt ned i den nyere Tid vedblev Agerdyrkningen at spille en kun liden Rolle sammenlignet med Nutids Forhold. Det er saaledes oplysende for Tilstanden i Middelalderen, at tyske Udsendinge, der Aar 1128 har gæstet Danmark og utvivlsomt besøgt Skaane, kunde udtale deres Dom over Landet saaledes: Jagt, Fiskeri og Kvægavl udgør Danmarks Rigdom, Kornavl er der kun lidet af¹.

Paa Fødemidlernes Omraade var de til dette Omslag svarende Fremskridt meget betydelige. Mest iøjnefaldende var de uden Tvivl, hvad Drikke angaar. Foruden de hidtil kendte, Vand og Blod, fik man nu Mælk og næppe længe efter ogsaa Øl og Mjød. Mælk afgav baade som nymalket, sød, og som hengemt, sur, en ypperlig Læskedrik. Øl maa i Følge Sagens Natur, da der kun avledes lidet Korn, i lange Tider have været en kostbar Drik, der selv hos de rige ikke vankede til daglig, men kun frembares ved festlige Lejligheder. Det er næppe tilfældigt, at Ordet „Øl“ i de nordiske Sprog er gaaet over til at betyde Gilde: Barsel (Barnsøl), Fæstensøl, Gravøl. Mjød var ligeledes kun Festsdrik. Vel maatte der under Datids Forhold kunne indvindes en betydelig Mængde Honning. Kun en ringe Del af Landet var virkelig opdyrket, Resten laa hen, Skovbund og Overdrev, som et milevidt Blomstertæppe. Men ikke al Honning lavedes til Mjød; en stor Part nødes uden Tvivl raa eller anvendtes som i en langt senere Tid Sukker.

Foruden Honning har man tidligt lært at skaffe sig en anden Nødvendighedsartikel til Madlavning: Salt (Fig. 1). I Danmark indvandttes dette ved Brænding af saltholdigt Tang, i Norge ved

Kogning af Havvand paa Kysten. Sverige var ugunstigt stillet, for saa vidt dets Beliggenhed ved den halvferske Østersø udelukkede Beboerne fra denne nemme Indvindingsmaade. De maatte da nøjes med at faa det indført fra Naboerne. Samtidigt med Ølbrygning har man sikkert ogsaa lært at tilvirke Eddike, der jo med Lethed lader sig lave af Øl. Naar saa hertil kommer, at mange vildtvoksende Planter delvis maa kunne have erstattet de egentlige Krydderier, har man uden Tvivl tidligt haft en Trin-

Fig. 1. Saltsydning.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

række færdig, hvor intet væsentligt Led manglede, hverken det søde eller det sure, det bitre eller det skarpe.

En meget gammel Anvendelse af Korn har det været at knuse og male det til Mel mellem to Stene og derpaa koge dette sammen med Mælk. Den herved dannede Ret, Grød, er den ældste varme Ret, som kendes i Norden. Den forenede mange gode Egenskaber; den var let at lave, nem at opbevare, Kornet blev i den først ret spiseligt, Mælken fik en forøget Fedme. Den var oprindelig Festret og blev alles Yndlingsret. Ingen Ret omtales saa hyppigt som den fra det Øjeblik, de skriftlige Optegnelser begynder. Navnet „Grød“ har i Aartusinder udøvet sit Trylleri i Norden. Det var den Ret, der i Oldtiden kogtes paa Arnestuens Ildsted, den første, som Søfarende søgte at skaffe sig, naar de efter Opholdet ombord, hvor der ikke vankede varm Mad, satte

Fod paa Landjord; det er den samme, der for en Del endnu hos Nordens Almue indtager den dobbelte Plads som daglig Kost og som Festspeise. Det er da mere end en blot sproglig Kuriositet, det er tillige betegnende for to Folkeslags forskellige Levemaade, naar, som ovenfor berørt, det nordiske Navn for Kogekar: „Gryde“ er i nær Slægt med „Grød“, medens der paa Fransk af Betegnelsen for Kogekar: *pot* er afledet *potage*, Suppe, og *potager* eller *potagère*, Køkkenhave.

Spillede saaledes Grød en betydelig Rolle som Næringsmiddel i Norden, saa peger meget hen paa, at Brød kun har været lidet almindeligt. Vi er ude af Stand til at afgøre, naar den Skik at bage Brød er naaet herop. Den hører aabenbart hjemme under sydlige Forhold, hvor tørt Brød og Vin passer ypperligt sammen. I Norden bagtes vel Brød i Vikingetiden, men rimeligt er det, at det først er blevet almindelig Skik at nyde Brød, efter at Kristendommen var indført. Det maatte give dette Næringsmiddel et ikke ringe Værd i den almindelige Bevidsthed, at det udgjorde et af Nadver-Elementerne og blev udtrykkelig nævnet i „Fadervor“.

Rodløs som Skikken var i de nordiske Forhold omdannedes imidlertid atter det tørre Brød heroppe paa en ejendommelig Vis. Man fandt nemlig paa dels at koge Brødet sammen med Øl, dels at bestryge det med Smør og derefter belægge det med Skiver af Ost eller Sul. Saaledes opstod de to særligt nordiske Former for Spise: Øllebrød og Smørrebrød. Heller ikke om Tiden for disses Opkomst veed vi sikker Besked. Kun saa meget tør vi med Bestemthed slutte, at i den ældste Tid har saa vel Øllet som Smørret været altfor dyrt til, at disse to Former for Spise kan have været synderlig andet end Herreretter. Først langt ned i Middelalderen blev Øllebrød almindelig i Danmark og holdt sig her, indtil den gamle Yndlingsret i det 18de Aarhundrede begyndte at fortrænges af Kaffe og Te. Og ikke før end omkring Aar 1800 begyndte Nydelsen af Smørrebrød ret at brede sig i Danmark, hvor denne Form for Spise siden da har været i stadig Tiltagen.

Det ældste Brød i Norden har uden Tvivl været Byg- og Havrebrød. Hvad Formen angaar, saa synes man i det mindste

i Danmark i Reglen at have bagt Brødene i den runde Bolleform, de saakaldte „Lever“. Først i det 16de Aarhundrede forøgedes denne Form med den firkantede, langagtige.

Paa Kødspisernes Omraade bestod den yngre Jernalders store Fremskridt i, at man indvandt alle de tamme Husdyr til Føde. Svinet, Geden, Faaret, Oksen og Hesten afløste efterhaanden Fortidens Vildt eller udfyldte Hullerne, naar dette skortede. Thi den Fordel blandt mange andre frembød disse Husdyr, at de kunde holdes i Live og slagtes, naar Tid var, og maatte ikke som Vildtet fældes straks, naar man traf paa det. Det synes, som om Kødet af de to, hvis Mælk man ikke benyttede, Svinet og Hesten, har nydt højst Anseelse; Svinekødet paa Grund af dets naturlige Fedme, der aldrig lod det blive helt tørt; Hestens maa-ske paa Grund af den egne, berusende Kraft, som det unge Dyrs Kød skal eje. Medens Svinekød nødtes Aaret rundt, uden at man blev træt deraf, lader Hestekød til fortrinsvis at være blevet fortæret ved de store Offerfester. Til dagligt Hold spistes det uden Tvivl kun, naar Omstændighederne nødte til at slagte et tilskadekommet Dyr, eller naar f. Eks paa Vikingetog Skaren var henvist til at slagte sine Heste for at opholde Livet¹.

Ad forskellige Veje kan vi maale det stærke Indtryk, som de tamme Spisers Fremkomst har gjort paa Nordboernes Sind. Betegnende i saa Henseende er det, at Skildringen af de saliges Tilstand efter Døden uvilkaarligt laante sine Træk herfra. Hvor naturligt vilde det ikke have været, om man havde tænkt sig de henfarnes Ophold i Valhal som dog i det mindste en Blanding af Kamp og den nordiske Yndlings-Syssel: Jagt! Men nej, naar Kæmperne trætte af Striden hver Aften vender hjem til Valhal, saa er det ikke fældet Vildt, ingen Bjørneskinke eller Dyrekølle, der venter dem, det er Svinekød, fede Skiver af den guddommelige Galt, den uopskærlige Særimmer.

Og hvor uudsletteligt hint første Indtryk har været, derom bærer Nutids Forhold ligeledes Vidne. Tusinder af Aar er gaede hen siden da; en senere Tid har set Jagtiveren udarte, Folket inddelt i et lykkeligt Mindretal, der havde Eneret til at fælde Kronvildt og fortære det, og det store Flertal, der ubønhørligt

havde sit Liv forbrudt, om det vovede at jage derefter. Men upaavirket af alt mellemliggende, ser Almuen den Dag i Dag i Reglen med LigeGYldighed paa det lækreste Vildt og priser kun det fede tamme, Svinet og Gaasen, som de egentlige Festspiser.

Et eget, lille, pudsig Udtryk for de siden den ældre Stenalder vundne Fremskridt paa Mad og Drikkes Omraade har den Dag i Dag holdt sig i Danmark. Saa godt som alle benævnes de med en veltilfreds Ø-Lyd: Kød, Brød, Grød, Fløde, Øl, Smør, Mjød, for ikke at tale om S sammensætningerne: Rødgrød, Øllebrød, Smørrebrød o. s. v. Derfor var ogsaa i det 19de Aarhundrede det — om end fremmede og lidt forsorne — Ord: „Bøf“ dog selvskrevet til Optagelse i dette Broderskab.

Samler vi de forskellige Træk af hin Oldtidens fremadskridende Kultur, fra den yngre Stenalders ned til Jernalderens Dage, saa maa det indrømmes, at Folket ved Vikingetidens Frembrud var naaet vidt frem. Da grebes det med eet af Trækfuglens Drift. I store, bestandig større, Skarer sværmede det ud, syd efter, bort fra Hjemmet.

Hvad var det, der drev dem afsted? Iblandt de mange Grunde: Trang til Eventyr, Mangel paa Plads i Hjemmet, Lyst til Bytte, møder der os en, som i denne Sammenhæng har særlig Betydning for os. Sydens Frugter og fremfor alt Vinen vinkede uimodstaaeligt. Hver Gang Vinhøsten nærmede sig, kunde man være vis paa at træffe Vikingerne i Bevægelse ned imod Vinegnene. Beboerne maatte ofte afstaa dem hele Høsten eller dog give dem en god Part deraf. Vin og stærke Drikke var stadigt indbefattede i deres Brandskatning. Aar 885 forlangte Godfred, rigtignok forgæves, af Karl den Tykke, at denne skulde afstaa ham Koblenz og andre rige Vinegne, for at han dør kunde faa den Vin, som Friesland ikke bød. Og da Skarerne endelig slog sig ned og tog fast Bolig i Normandiet, saa var en af Landets Tillokkelser netop den, at det frembragte Vin¹. Det samme gjaldt i endnu højere Grad om Syditalien, hvor de senere fæstede Bo.

Vikingetogene viser os et Folk, der, opsat paa Nydelse, stormede ud og med væbnet Haand tiltvang sig de Goder, som rigere Egne bød. Men medens de saaledes førte Sejren med sig, mød-

tes denne Stormflod fra Nord af en Modbølge, der i Virkeligheden ikke blot standsede den, men, væltende sig videre nordpaa, underlagde sig selve de Egne, hvorfra Vikingerne var udgaede. Denne stærkere Magt var Kristendommen.

Den Forandring, som Kristendommen medførte paa Fødemidlernes Omraade i Norden, var af gennemgribende Natur. Ikke blot udvidedes Nordboernes Synskres ved Kendskabet til sydligere Kultur, men først og fremmest søgte Kirken at virke forædlende ved at hemme og hindre den nordiske Umaadelighed. De nye Regler, som i saa Henseende opstilledes, var følgende: Intet maatte fortæres raat, men alt skulde tillaves ved Ild, forinden det nødes. Fasten burde overholdes. Fraadseri og Drukkenskab var Synder, Afholdenhed derimod en fortjenstlig Gerning.

Det lykkedes vel ikke Kirken fuldt ud at tvinge disse Bestemmelser igennem. Men den bibragte dog Udviklingen saa kraftigt et Stød, at denne tydeligt skiftede Retning og fra nu af stadigt gik, tvungen af en stærkere Vilje, saa nær som muligt imod den fordums Tilbøjelighed.

Den første Bestemmelse, at intet maatte fortæres raat, men alt skulde tillaves ved Ild, var maaske den, som det kostede mest Møje at faa gennemført. Den nordiske Befolkning nærrede ingen Modbydelighed for det blodige. Det lykkedes uden Tvivl først ad en Omvej at bevirke et Omslag i Stemningen. Kirken optraadte jo som Talsmand for Planteføde. I Klosterhaverne trivedes Kaal og Roer, Løg og Bønner. Først da var Sejren sikker, naar man lærte at indse, at Retter som Kaal og Flæsk, Ærter og Flæsk o. s. v. virkelig var velsmagende, og at Gejstligheden dog altsaa havde Ret, naar den paastod, at Sul burde koges.

Det Maal, hvortil der saaledes lidt efter lidt naaedes, var imidlertid kun ringe imod, hvad Kirken egentlig krævede. Selv om det nemlig efterhaanden blev almindelig Skik at tillave det ny-

slagtede og ikke længere at spise det ligefrem blodigt, saa undrog dog alt det meget, der blev hengemt, sig Kirkens Forskrifter. Fra Saltetønden gik Vejen til Saltmads-Fadet ikke med Nødvendighed gennem Gryden. Og alt hvad der ophængtes under Tagryggen, hvor Røgen fra Arnen eller Ovnen langsomt fortrak ud gennem Lyrehullet, det nødtes med Appetit, naar dets Tid kom, som Spegekød, uden at have været underkastet nogen Kogning. Naar vi da ser bort fra de fornemste og særligt vel stillede, der jo altid er Aarhundreder forud for Folkets Flertal, saa

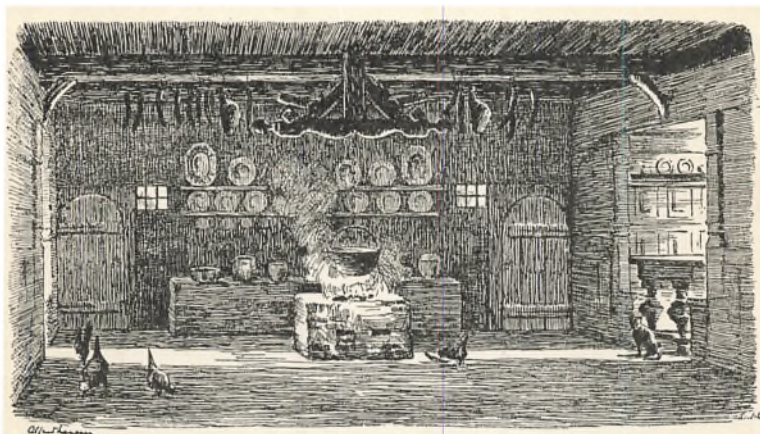

Fig. 2. Fødevarer, hængte til Røgning.

kom man i Middelalderen næppe stort ud over blot at undgaa Nydelsen af det friske blodige. Kaal og Flæsk, Ærter og Flæsk holdt sig sikkert som blot Herreretter og Festsviser, Kødsuppe var saa godt som ukendt, kogt Kød, svømmende i Dypelse, forekom kun paa de rigeres Bord, Steg, timevis stegt paa Spid, var i Følge Sagens Natur en Sjældenhed. Om Folkets Flertal og selv de bedre stillede daglige Vilkaar gjaldt sikkert Olaus Magnus's Ord fuldt ud: „De nordiske Folk spiser hele Aaret rundt Kødet blot saltet, enten lufttørret eller røget, men uden at koge det“¹.

Paa et eneste Punkt sejrede Kirken grundigt, det var med Hensyn til Nydelsen af Hestekød. Herom var Striden bleven

ført med største Heftighed overalt, hvor Kristendommen trængte frem i Norden. Og med god Grund, thi den berusende Nydelse af Hestekød var inderligt forbunden med de store Offergilder. Idet man da forbød Spisen, rykkede man i Virkeligheden en gammel, religiøs Skik op med Rode. Modstanden havde været heftig, ikke mindst paa Island, hvor Spørgsmaalet om Kristendommens Indførelse eller ikke væsentligt havde drejet sig om dette ene Punkt. Overalt sejrede den nye Lære. Saa grundig var Sejren, at det lykkedes helt at forvende Folkets gamle Dom om dette Dyr. Hesten, det ypperste Husdyr, Nordboens trofaste, kloge Ven, tapper og dog en godmodig Slider som han selv, blev nu med eet ved sin Død til en uren, en forbandet Skabning, som ingen kunde røre ved uden at miste sin Ære. Helt ned til Slutningen af det 18de Aarhundrede holdt denne Tro sig uanfægtet. Kun Rakkeren maatte flaa en død Hest, og styrtede den paa Vejen, lod man den uden videre ligge, af Frygt for ved dens Berøring at blive „uærlig“. Aar 1794 blev der i Danmark endelig udstedt en kongelig Forordning, hvori det under betydelig Bøde paalagdes hver Bonde selv at lade flaa og nedgrave sin døde Hest. Vægrede hans Tyende sig ved at være behjælpelig, var Straffen første Gang Vand og Brød, anden Gang Forbedringshusarbejde. Hvo der spottede Husbond eller Tjener herfor, skulde betale en Bøde og gøre offentlig Afbigt; vægrede han sig ved at bede de paagældende om Forladelse, skulde han sættes i Halsjærn under Gudstjenesten. Saa stærk var imidlertid Fordommen, at end ikke denne kongelige Forordning forslog, førend trindtom i Landet Amtmænd, Præster og Sognefogder gik i Spidsen og ved selv først at lægge Haand paa de døde Dyr viste, at der ikke hæftede noget uærligt herved¹. Først ved Midten af det 19de Aarhundrede, maaske ikke uden Indflydelse af Krigsforholdene, hvor Heste og Mennesker faldt og jordedes Side om Side, synes hvert Spor af den gamle Banlysning endelig at være forsvundet i Danmark.

Den anden Bestemmelse, som Kirken opstillede, var, at Fasten burde overholdes. Det gik vel i Norden som andetsteds, Kirken maatte tilkøbe sig Befolkningens Villighed ved at give Tilladelse

til forud for den kedsommelige Fastetid ret at slaa Gækken løs i Fastelavns-Løjerne. Men kunde hvad der blev vundet og tabt saaledes maaske gaa lige op, saa indførtes der en Forandring af virkelig Betydning, da Ugedagene blev inddelte i de saakaldte Køddage og Fiskedage. Ved denne Ordning, der kun tillod Kødspisning paa tre Dage og henviste de fire andre til en halv Faste med alene Fiskemad, blev ikke blot Levemaaden mere regelbunden, men først og fremmest blev der sat en Stopper for den gammeldags Umaadelighed, idet fra nu af intet Gilde godt kunde fortsættes flere Dage i Rad.

Et ligefremt Angreb paa Umaadeligheden rettedes der endelig ved Kirkens tredje Paastand, der betegnede Fraadseri og Drukkenskab som Synder, Afholdenhed derimod som en fortjenstlig Gerning. Herved forrykkedes ganske de gammel-nordiske Begreber, der netop gik ud fra, at det var Værtens Ære at faa alle de indbudne overlæssede med Mad og forsvarligt til-drukne, ligesom det var Gæsternes Pligt i saa Henseende at hædre Huset. Det nye Syn paa Sagen maatte forekomme for- underligt snævert og uhjerteligt. Men Kirken veg ikke tilbage. Den betegnede selv den ulasteligste Lægmands-Levemaade som blot kødelig og verdslig, og fordrede af sine egne Tjenere, de aandelige, Gejsligheden, en højere Afholdenhed. Danmark blev endog Vidne til, at det i enkelte Klostre forbødes Munkene at nyde andet end Planteføde. Hvad der paa dette som paa andre Omraader i høj Grad fremmede Kirkens Indflydelse i Norden, var, at de sydlige Misbrug saa sent naaede hertil. Da de første Forkynderes Glød var slukt, indtraf allerede Gregor den 7des mægtige Reform, og Virkningerne heraf sporedes indtil efter Absalons Dage. Først i Middelalderens sidste Aarhundreder slap-pedes her som andetsteds Kirkens Kraft.

Kun paa et eneste, lille Punkt syntes den nye Lære straks ved sin Ankomst at love bedre Kaar; det var med Hensyn til Vinen. Denne Drik havde hidtil været ligesaa sjælden som højt anset i Norden; nu saa det et Øjeblik ud til, at Forholdene vilde for-andre sig. Ingen af disse selvspægende Munke ansaa det for Synd at styrke sig med lidt Vin, Vin var jo Planteføde. Og denne Drik,

som selv i Valhal kun Odin fik at smage, bødes nu alle og enhver i Erindringsmaaltidet om den rige Krist. Dette har uden Tvivl gjort et stærkt Indtryk i Norden. Men allerede i det 12te Aarhundrede forandredes Forholdene, idet man af Frygt for Misbrug forbød Lægmænd Nydelsen af Kalken. Og den lettere Adgang til Vin, som Forbindelsen med Syd havde forjættet, blev ikke til fuld Virkelighed. Efter alt, hvad vi kan slutte, indførtes der kun lidt Vin til Norden i Middelalderen. At der især tales om Vinsorter fra Middelhavslandene synes at tyde paa, enten at disse virkelig er blevne bragte den møjsommelige Vej herop fra Italien over Alperne til Augsburg, eller at man i Norden ofte har nøjedes blot med Navne, med tørre Munde gentaget sydlige Nationers Pris. Kun saa meget synes sikkert, at Søvejen til Rhinens Munding og Vest-Frankrig ikke ret blev udmøntet. Kirken, der havde lovet saa meget, indskrænkede sig, ret beset, egentlig kun til delvis at fortrænge de gamle, hedenske Drikkehorn, og i deres Sted Sted indføre de sydlige Bægre og Kruse.

Søger vi et samlet Udtryk for Kristendommens Indflydelse paa Levemaaden i Norden, kan vi maaske angive Forholdet saaledes: Skønt ikke fuldt i Stand til at kue den nordiske Umaadelighed, fremkaldte Kirken dog et tydeligt Omslag i den Retning og holdt den største Del af Middelalderen de skandinaviske Folk Afholdenhedens Bud nær for Øje.

Saa kom Renæssansens Tid. Paa Levemaadens Omraade laa dens Opgave nær. Det gjaldt blot om ret at give efter for Naturens Drift, møde ved Livets Bord sund, hungrig og glad, spise sig alvorligt ud og lade Tørsten være uudslukkelig som Latteren. Endnu Aarhundreder efter stiger der fra hin Tid en egen Duft af Mad og Vin os i Møde, fra den blomstrende Kogebogs Litteratur, fra denne vilde Fantasi paa nye Retters og Drikkes Omraade, fra Tidens Lyst til at hædre sine store Mænd ved at tillægge dem Fortjenester ogsaa af Madlavningens Fremskridt.

Denne almindelige evropæiske Strømning traf ganske særlig

gunstige Betingelser, da den naaede til Norden. Klimaet tærede som fördum, endnu var ikke alle Minder fra den hedenske Tid forglemte, og den Madlyst, som Middelalderen havde holdt nede, var blot i forstærket Grad som hemmet Drift fremdeles til Stede. Næppe lodes den løs, førend den steg som en Flod efter den lange Ebbe.

Men selv under disse Forhold vilde man dog maaske næppe kunne have iagttaget nogen stærkere Stigen over Norden end andetsteds. Hvad der gav de nordiske Forhold deres særegne Karakter, var et tilfældigt Sammentræf, der fordoblede Flodens Virkninger. Samtidigt med den stærke Stigning, gik der nemlig tre Byger hen over Norden, der hver for sig satte alt i voldsom Drift. Og som om dette ikke var nok, indtraf der særlige Omstændigheder, der, for at blive i Billedet, forvandlede selve Floden til Springflod.

De tre Byger, der ramte Norden, var tre Fremskridt paa Fødemidlernes Omraade, der hver for sig under daglige Forhold vistnok vilde have bragt Sindene ud af Ligevægt. Det var først Brændevinens Fremkomst. Indført i det 15de Aarhundrede, men i Begyndelsen kun solgt paa Apoteket som Lægemiddel, var denne Drik alt inden Aar 1600 saa almindelig i Norden, at Fattigfolk til Stadighed berusede sig deri. Der var dernæst det pludselige Fald i Priserne paa Krydderier, da Søvejen til Ostindien og Amerika opdagedes. Et Fællesgode for hele Evropa, følte dette ganske særlig i Norden, der tidligere havde ligget fjernest fra Vejen og maattet betale dobbelt Fortjeneste saavel til Venedig som Hansestæderne. Den tredje Nyhed endelig var den stærkt forøgede Indførsel af Vin. Denne skrev sig alt fra Øresundstoldens Oprettelse, men voksede betydeligt, da den meste Østersø-Fart kom i Hænderne paa Hollænderne, som beherskede Rhinens Mundinger. I det 16de Aarhundrede var der ikke nogen Købstad, ikke nogen velstaaende Adelsmand i Danmark, uden at de forsynedes med Vin ad denne Vej, og med Rette kunde Søren Norby svare Kejser Carl den 5te paa dennes Spørgsmaal, om der fandtes Vinbjerg i Danmark: „Ja! et, Helsingør“¹.

Under denne forvirrede Tummel af indstormende Goder, som alle æggede til Nydelse, indtraf den Begivenhed i Norden, der, som vi ovenfor udtrykte det, forvandlede Floden til Springflod. Den katolske Kirke afskaffedes. Den nye Kirke stod en Stund raadvild overfor den Bevægelse, som den selv havde været med at fremkalde. Det havde jo netop været Løsenet, at Retfærdiggørelsen skete i Kraft af Tro og ikke i Kraft af Gerninger. Fortjenstligheden ved Afholdenhed og alle de andre gode Gerninger, som den katolske Kirke havde anbefalet, faldt altsaa nu bort, og den folkelige Forklaring var rede til at forsvare hver Svir og hver Rus som en Kamp for Lutherdommen.

Det er denne stærke Ophobning af Paavirkninger, der giver Tilstanden i Norden dens ganske særlige Præg. Tilsammen medførte de en Overdrivelse i Nydelsen af Mad og Drikke, en ubændig Kuldkasten af al Maal og Maade, hvortil næppe nogen anden historisk Tid kan opvise Magen. Det var, som om Vikingetiden var vaagnet paany, men ustyrlig og udhungret ovenpaa den lange Dvale. Medens da de nordiske Folk paa de fleste andre Renæssancens Omraader i Følge Sagens Natur kun toges med paa Slæb af Sydens Nationer, gik de her larmende i Spidsen og afnødte enhver, der lærte dem at kende, et forbavset Smil.

Denne ophidsede Tilstand lod sig i Norden saa lidt som andet Steds dæmpe blot ved ydre Vold og Modgang. De blodige Religionskampe i England, Frankrig og Tyskland var lige saa lidt som de fire fjendtlige Indfald, der i Aarene 1625—60 næsten lagde Danmark øde, fuldt i Stand til at kue den vakte Trang. Hver Gang Uvejret var omme, henfaldt man, for saa vidt man blot havde Evne, atter til den gamle Umaadelighed i Spise og Drikke. Hvad der derimod medførte Omslaget og indledede den Tid, hvori vi befinder os, var tilsyneladende smaa og fjernt liggende Aarsager. Det var Indførelsen af Kaffe og Te (i Syden ogsaa af Chokolade) og en Forbedring paa Belysningens Omraade.

Kaffe og Te frembød det uforlignelige Gode at yde en varm og oplivende Drik, der ikke virkede berusende. Noget efter Aar 1660 omtales de første Gang i Danmark¹, i Begyndelsen dog blot som en Sjældenhed, der faldedes paa Apotekerne. Men fra

Midten af det 18de Aarhundrede vandt de bestandigt mere Indgang hos Bybefolkningen, og i det 19de Aarhundrede har Kaffe hele Norden over¹, paa Land som i By, opnaaet at blive den af Almuen mest yndede Drik, der under indskrænkede Forhold ofte erstatter al anden varm Mad.

For Belysningens Vedkommende bestod Forbedringen i, at man fandt paa at omgive Lampens Lue med en gennemsigtig Skorsten, Lampeglasset. Herved forøgedes Trækken og dermed Forbrændingen, og samtidigt kastedes det indvundne Skær gennem Glasset ud i Stuen. Følgen af denne forbedrede Belysning blev, at det ikke længere faldt naturligt at vie Tiden fra Solnedgang til Sengetid blot til Drik. Der blev Mulighed for fortsat Virksomhed.

Disse to Forandringer — varme, oplivende, men ikke synderligt nærende Drikke, og en Belysning, der har medført en betydeligt forøget Arbejdstid — fortrængte den fordums Umaadelighed. I Følge med de nye Drikke og i Samklang med dem blev imidlertid flere svagt nærende Fødemidler, fremfor alle Kartofflen, almindelige, og afløste kraftigere Spiser. De svækkende Virkninger af denne nye Levevis ytrede sig omtrent fra det nittende Aarhundredes Midte ved en tiltagende Blodmangel hos Slægten. Som Modvægt hengav man sig da især i Danmark i det 19de Aarhundredes sidste Halvdel med Voldsomhed til Nydelsen af en ny, berusende Drik, „bajersk Øl“. Da de mislige Følger heraf blev indlysende, opstod omkring Aar 1900 en stærk Modbevægelse, der tilstræber Afhold fra al Nydelse af „Alkohol“.

Af denne korte Udsigt over Fødemidlernes Udviklings Historie i Norden vil det være klart, hvilken Stilling det 16de Aarhundrede indtager i Rækken. Vi har vundet Forudsætningen for virkelig at forstaa det, idet vi har set det som Led i en større Helhed. Det staar ubetinget som det mærkeligste Tidsrum i hele Udviklingsrækken, en Periode, hvor stærke Kræfter mødes og tilsammen giver sig et voldsomt Udtryk. Men idet vi da nu i det følgende skal nærmere gaa ind paa Betragtningen af det 16de Aarhundredes Enkeltheder, bør vi, for ikke at tage fejl, stadigt bevare i Minde, hvad vi her har set. Naar Overdrivelserne

forekommer os utrolige, naar det, der berettes, synes at overskride selve de Grænser, som Naturen har stillet for de menneskelige Evner, saa maa vi aldrig tabe af Sigte, at hin Tid var meget langt fra at være normal. Hvis vi tør betragte Folkene som levende, selvstændige Væsener, saa svarer Tilstanden i Norden i det 16de Aarhundrede til et velbesat Maaltid, hvor Folket, træt efter langvarig Sult, spiste sig ud, som det synes for længere Tid.

2

Maaltidernes Antal i det 16de Aarhundrede var efter Samtidens enstemmige Opgivelse kun to, nemlig Middags- og Aftensmaaltidet. Det var Oldtidens gamle Skik, i Følge hvilken der kun gaves de to: Davren og Nadveren¹ 3: Dag- og Natmaaltidet. Man vilde dog meget fejle, hvis man heraf sluttede, at dette var de to eneste Tider, paa hvilke man i det 16de Aarhundrede spiste. Tværtimod, man tog Næring til sig et Par Gange daglig desuden, men vedblev dog haardnakket at paastaa, at der kun gaves disse to Maaltider.

Saasnart man var kommen op — og dette var overmaade tidligt baade Vinter og Sommer — styrkede man sig med en Drik Øl samt Brød og Spegesild eller hvad andet, man nu havde. Denne „Frokost“, som det kaldtes, kunde være solid nok, men regnedes dog ikke for noget. Sagen var nemlig den, at der i Følge Skik og Brug tilkom enhver visse Potter Øl om Dagen, som han kunde drikke, naar han lystede. At han tog sig en lille Bid dertil, ansaaa ligeledes for en Selvfølge. Den hele „Frokost“ kunde altsaa bortforklares som en blot Omgang af den store Ølkande mellem Husets Medlemmer.

Men heri skete der en Forandring, da man lidt efter lidt skruede Fordringerne op og forlangte Morgenøllet varmt, helst i Form af Øllebrød. Hvor almindelig denne varme Morgenret blev i det 16de Aarhundrede, kan ses af, at det ikke blot var Christian den Tredjes Hofjunkere, der, naar de havde været tidligt

oppe, fik Lov til at lade hente Øllebrød fra Stegerset og anrette for sig i Hofstuen¹. Ogsaa Skolebørnene i Sorø (Fig. 3) og paa Herlufsholm fik om Morgen en „en Suppe af Øl og Brød og noget Smør og Brød derhos“². Ja selv ombord paa Flaaden,

Fig. 3. Klosterporten i Sorø.

hvor det dog ellers ikke gik meget blødagtigt til, erholdt Baadsmændene saadan Frokost, medens det tillodes de ombordværende Landsknægte at lade Kokken varme deres eget Øl for dem³.

Herved skiftede imidlertid Frokosten Præg og maatte ogsaa efter Datidens Sprogbrug blive til et virkeligt „Maaltid“. Der krævedes jo nu dertil Ild paa Skorstenen og hel

Anretning. Forandringen viste sig tydeligt ved, at Frokosten paa Grund af Forberedelserne ikke længere kunde

nydes straks om Morgen, men maatte henlægges til noget senere paa Dagen. Saavel i Sorø som paa Herlufsholm havde Børnene været et Par Timer oppe og haft en Times Undervisning, førend de fik deres Øllebrød Klokken 7. At det mer og mere fæstnede sig som et særskilt Maaltid, kan ogsaa ses deraf, at det nu ikke længere blot var varmt Øl eller Øllebrød, der forlangtes. Allerede for Skolen paa Herlufsholm blev det bestemt,

at der kunde gives „enten Øllebrød eller Suppe eller andet efter Tidens Lejlighed og som Dagen krævede“¹.

Men ikke desto mindre vedblev man Aarhundredet ud at paa-staa, at der kun gaves de to gamle Maaltider, ved Middag og ved Aften. Henrik Ranzau, der, som alle andre, anbefaler den varme Frokost, lader sig kun afnøde den Indrømmelse, at Børn og gamle holder flere Maaltider, voksne derimod holder blot to².

Det første egentlige Hovedmaaltid var Middagsmæden. Denne nødes Klokken 9 eller senest Klokken 10. En saadan Spisetid svarede godt til Dagens øvrige Inddeling. De fleste havde paa denne Tid, i det mindste om Sommeren, været en 5 til 6 Timer oppe og kunde trænge til solid Næring. Hertil kom, at det paa denne Maade blev muligt at anbringe det næste store Maaltid, Aftensmæden, paa en Dagstid, da det næsten hele Aaret rundt endnu var lyst, nemlig Klokken 4 eller 5³.

I de syv Timer mellem Middag og Aften nød de højere Samfundsklasser ikke noget egentligt Maaltid, men tyede, naar de følte Trang dertil, blot til Ølkanden. For den arbejdende Klasse derimod, paa Land som i By, blev disse syv Timer for lang en Arbejdstid i eet Træk. Man trængte til at holde Hvil, og denne Hviletid kunde passende udfyldes med et Maaltid. Det var Mid-aften eller Mellemmæden. Herved opnaede man at faa Dagen delt i fire Tidsmaal, hvert paa omtrent tre Timer og afmærket ved et Maaltid⁴.

Hvad der straks falder i Øjnene ved disse Spisetider, er deres Afvigelse fra Nutidens. Og dette er ikke en tilfældig Afvigelse alene for Nordens Vedkommende. Som man spiste her, spiste man ogsaa i Evropas Hovedlande og havde spist i umindelige Tider⁵. Endnu i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede hed det i Frankrig: Staa op Klokken seks! spis til Middag Klokken ti! til Aften Klokken seks! gaa i Seng Klokken ti! og din Alder bliver ti Gange ti. Men siden da har de enkelte Maaltider bevæget sig først med en Times Fart i Aarhundredet, siden med stadigt stigende Hastighed hen over Dagens Himmel. I det 17de Aarhundrede spiste Bybeboerne i Danmark til Middag Klokken 11, i det 18de Klokken 12, i de første Aartier af det 19de Aar-

hundrede aller senest Klokken 2. For Øjeblikket staar hos Bybefolkningen i Evropas Hovedlande Frokosten paa den gamle Middags Tid, Middagen paa Aftensmaaltidets Plads, og dette sidste Maaltid er stærkt paa Veje til at forsvinde. Grunden er en dobbelt. I det 16de, 17de og endnu i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede maatte man med Føje søge at skyde det Tidspunkt paa Dagen ud, efter hvilket ingen Mand længere med Sikkerhed turde forudsættes at være ædru. Senere har de forbedrede Belysningsmidler baade gjort det muligt og fristet til at forandre Nat til Dag. Det er nu en i Byerne forlængst glemt Regel, at man, for at nyde fyldigst Gavn af Dagslyset, bør til enhver Tid paa Aaret være oppe lige længe før og efter Klokken tolv.

Fra Katolicismen havde man arvet den Skik at regelbinde Ugen ved at lade „Køddage“ veksle med „Fiskedage“. „Køddage“ var Søndag, Tirsdag og Torsdag; „Fiskedage“ Mandag, Onsdag, Fredag og Lørdag. I det 16de Aarhundredes Begyndelse, da Katolicismen endnu stod ved Magt, overholdtes disse Dage med Strænghed. Ved Christian den Andens Hof vankede der saaledes paa de fire Fiskedage ikke andet end Sild, Vinsuppe eller Grød, Bergfisk, kogt Torsk samt Æg og Smør¹. Men efter Reformationens Indførelse blev denne Spægelse for stræng; især de to sidste Ugedage, der begge var Fiskedage, var for haard en Prøve. Det blev derfor efterhaanden Skik ikke alene at nyde fede Fiskerettet som Laks og Aal paa disse Dage; men selv Høns, Lammesteg, Oksekød, Gaasesteg indsmugledes mellem Fiskeretterne². Dog overholdtes Skikken i sin Strænghed fremdeles i enkelte gammeldags Huse. Om Anders Sørensen Vedel hører vi saaledes, at han hele Fasten igennem ganske afholdt sig fra Kødspiser³. Og med vidunderlig Sejhed har mange Spor af den katolske Inddeling af Ugen holdt sig ned indtil vore Dage. Endnu i det 19de Aarhundrede lader Eftervirkningerne sig paavise selv i københavnske Hjem; i Bergen spiser de fleste endnu hver Onsdag og Lørdag alene Fiskeretter.

En Ejendommelighed ved de to Maaltider, Middag og Aften, var, at de, hvad Indholdet angik, var ens. Ved begge spistes varm Mad, og Retternes Soliditet og Antal var i Reglen et og

samme. Naar der f. Eks. skulde gives Regning for nydt For-
tæring, anførtes blot saa og saa mange Maaltider, men man son-
drede ikke mellem Middag og Aften¹. Kun ganske svagt lader
der sig spore modsatte Strømninger i de forskellige Folkelag.
Medens Mellemlassen naturligt fristedes til at lægge Hovedvæg-
ten paa Middagen, før og efter hvilken der jo skulde arbejdes,
droges de højere stillede naturligt til efter udenlandsk Mønster²
at lægge Vægten paa Aftensmaaltidet. Studenterne, der nød of-
fentligt Underhold ved „Kommuniteter“ i København, fik saa-
ledes en Ret mere til Middag end til Aften³. Omvendt anbefalede

Fig. 4. Et Bryggers.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Henrik Ranzau sine Sønner at lade Aftensmaden være rigeligst,
da saa Dagen var endt og den lange Faste om Natten fulgte
efter⁴. Dog vedblev, som sagt, Aarhundredet ud og langt ind i
det næste Forskellen mellem de to Maaltider at være grumme
ringe.

Den Appetit, hvormed man gjorde Besked ved disse Maal-
tider, var ganske overordentlig.

Det var jo en gammel Skik, at der tilkom enhver et bestemt
Maal Øl om Dagen. For at forstaa den Beregning, der i saa Hen-
seende fulgtes, maa vi erindre, at hin Tid jo ikke kendte Te og
Kaffe og saa godt som ikke drak Vand, saa at Øllet traadte i
Stedet for alle disse Drikke i Norden. Men selv dette forudsat,

maa Datidens Beregning forekomme os meget høj. Man gik i Danmark ud fra, at ethvert voksent Menneske behøvede mindst seks Potter Øl om Dagen (Fig. 4).

• Denne Beregning faar først sin fulde Belysning, naar vi ser, hvorledes Samtiden selv betragtede den. Det er højst betegnende, at medens man tidligere havde nøjedes med mindre, ansaa Datiden ikke engang dette for nok. Tidligere havde 12 til 14 Tønder Øl om Aaret, hvilket svarer til lidt over fire Potter Øl om Dagen, udgjort hvad der ansaas for tilstrækkeligt til et Men-

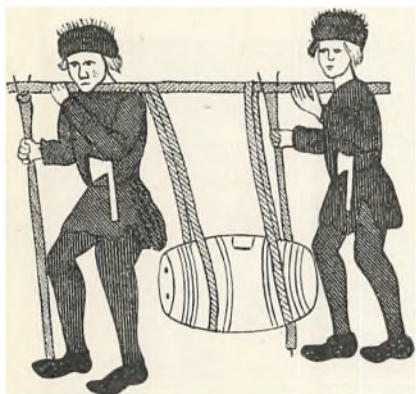

Fig. 5. To Dragere bærer en Tønne.
(Tegning fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede)

ske. Spor af denne gammel- dags knappe Tilmaaling fandtes endnu efter Aarhundredets Midte ombord paa Flaaden. Her, hvor det jo var af afgørende Betydning, at enhver var ædru, tildeltes der Landsknægtene kun fire Potter Øl, og Baadsmændene, der til dagligt Hold havde mere Arbejde, fem Potter Øl om Dagen¹. Men ellers var Beregningen i de fleste andre Forhold forlængst

overskreden. Bøsseskytter, der laa i Borgeleje, og andre Folk, hvis Kost tilmaales knapt, fordi de nød tvungent Underhold, var man vel kun forpligtet til at give seks Potter Øl om Dagen, men Folk i Almindelighed trængte til mere.

Det er i og for sig oplysende, at Bøsseskytterne fandt sig foranledigede til at klage over denne karrige Tildeling. I Aalborg opstillede de selv en Beregning over, hvad de fandt passende til Underhold, og forlangte seksten Potter Øl om Dagen. Det er klart, at denne Fordring var overdreven, og den blev heller ikke bevilget². Men sammenlignet med ligestillede maatte de dog siges at have Aarsag til Klage. Der kunde maaske anføres særlige Grunde, naar det f. Eks. blev befaleet, at den afskedigede Abbed

i Ebbelholt skulde hver fjortende Dag have en god Tønde Øl ind i sit Kammer, hvilket svarer til et Forbrug af ni Potter om Dagen¹. Men aldeles jævnbyrdige med Bøsseskytter maatte dog f. Eks. de Karle anses for at være, der ledsagede de kongelige Heste paa „Gæsteri“ rundt om i Landet. Til disse befaledes det Bønderne at give hver tolv Mand en Tønde Øl om Dagen, hvilket udgør ti Potter daglig til hver enkelt².

En otte til ti Potter Øl var da vistnok omtrent, hvad man ansaa for svarende til en Mands daglige Fornødenhed. Det er kun tilsyneladende, naar Forbruget af Øl hos mere velstillede ikke altid stemmer hermed. I Reglen vil det nemlig vise sig, at Øllet her blot erstattedes med Vin. Om fem Gæster f. Eks., der i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede nød Underhold paa Malmøhus i henved et Aar, og hvis daglige Levevis vi derfor kan forfølge i det enkelte, hører vi saaledes, at de hver især nøjedes med otte Potter Øl om Dagen. Forundringen herover taber sig imidlertid, naar man lægger Mærke til, at de desforuden hver drak fire Potter Vin daglig³.

Oplysende er det at se, hvorledes det gik til ved Hoffet, hvor naturligvis Forbruget var stærkest. Paa en enkelt Dag, den 9de November 1590, der vel at mærke ikke var nogen Festdag, blev der paa Stockholm Slot drukket følgende: Hofmarsken drak til Frokost lidt over 4 Potter, til Middag og Aften ialt 22 Potter. Hr. Niels Åkesons „Barn“ nød til Frokost $2\frac{3}{4}$ Pot, til Middag og Aften $5\frac{1}{2}$ Pot, til „Natøl“ $1\frac{1}{4}$ Pot. Hr. Niels Gyldenstjernes „Barn“ fik det samme, blot til „Natøl“ $2\frac{3}{4}$ Pot. Ved „Hustru Gunild“'s Navn staar der tilføjet: „Ammen“, hvilket jo kan betyde, enten at dette var to forskellige Personer eller en og samme. Vedkommende nød ialt $27\frac{1}{2}$ Pot. Om Jomfruerne Sigrid og Helene bemærkes det forklarende, at de var syge, de drak derfor intet til Frokost, og tilsammen kun $5\frac{1}{2}$ Pot til Middag og Aften, samt 4 Potter til Natøl⁴.

Den svenske Prinsesse Elisabeths Forbrug af Rhinskvin i Aaret 1573 lader sig fra Dag til Dag kontrollere, idet Regnskabet meddeler, hvad der daglig er leveret ind paa hendes Kammer til hendes eget Brug. Den syvende Januar fik hun $2\frac{3}{4}$ Pot, den

ottende lidt over 4 Potter, den niende $4\frac{1}{2}$ Pot, den tiende $2\frac{3}{4}$ Pot, den ellefte lidt over 8 Potter, den tolvte $3\frac{1}{2}$ Pot, den trettede 4 Potter og den fjortende $2\frac{3}{4}$ Pot¹.

Da Pappegøje-Gildet i Aalborg Aar 1553 holdt Fastelavnsdrik, mødte der i Følge Protokollen ialt 96 Brødre, som hver gav 1 Tønde Tyskøl til Lavet, „hvilket Øl altsammen blev i samme

Lavdrik optrukket“. Regner vi, at alle Brødrene har benyttet deres Ret til at fortsætte Drikken Ugen igennem, saa har dog enhver, førend han fik Bugt med sin Tønde, maattet drikke i Gennemsnit 20 Potter Øl hver Aften².

Fig. 6. En Tøndebinder.
(Efter Jost Amman 1568.)

Det store Øl- og Vinforbrug bliver mere forstaeligt, naar man ser den Mængde af Mad, der skulde bringes til at glide.

Vi kan allerede danne os et Begreb herom, ved at lægge Mærke til det Antal af Retter, som ved hvert af de to Maaltider under ganske daglige Forhold blev sat frem. Antallet vekslede naturligvis efter vedkommendes Stilling i Samfundet og Formues-Vilkaar, men oversteg sjældent tolv og gik endnu sjældnere under tre eller fire. Om den lille Christian den Fjerde hører vi saaledes, at, da han var seks Aar gammel, fik han otte Retter Mad ved hvert Maaltid, men da han i sit ottende Aar kom til Sorø tilligemed sin mindre Broder Ulrik, forfremmedes de begge til ti Retter Mad, hvorefter

de halve skulde være særligt vel tillavede for Prinserne alene, Resten til ligelig Nydelse for dem og deres smaa, adelige Skolekammerater¹. Da Erik den Fjortende var styrtet og holdtes fangen paa Stockholm Slot, fik han tolv Retter til Middag og tolv til Aften². Hofsinder og Jomfruer ved Christian den Andens Hof nøjedes med seks³.

Medens Formues-Vilkaarene ikke lagde nogen Hindring i Vejen for, at disse Krese levede, som de gjorde, er det en fuldstændig Gaade, hvorledes mindre vel stillede kunde følge med. Og dog fandt dette virkelig Sted. Ser vi f. Eks. til Skolebørns Levemaade, saa var det ikke blot i den finere Skole i Sorø, at Børnene skulde have fire Retter Mad til Middag og fire til Aften baade paa Køddage og Fiskedage; men saa vel paa Herlufsholm som i Odense og andet Steds var Forholdene næsten de samme⁴. De hundrede Studenter, der skulde underholdes ved Kommunitet i København, og om hvilke det udtrykkeligt hed i Bestemmelserne, at de skulde have „en taalelig Forspisning“, fik fire Retter Mad til Middag og tre til Aften⁵. Om hine Staldknægte, der sendtes ud med de kongelige Heste til Gæsteri hos Bønderne, hedder det i det kongelige Brev, at de til deres ti Potter Øl om Dagen skulde have til hvert Maaltid et Fad Saltmad, tre ferske Retter og et Fad Steg⁶. Om det saa var Fattiglemmer, saa var de med. Peder Oxe stiftede saaledes et Legat til Bespisning af otte Lemmer i Helligaands Hospital, det nuværende Vartou i København. De skulde daglig have to Maaltider og til hvert tre Retter Mad⁷.

Det kunde ligge nær at slutte, at Ordet „Ret“ maa have betegnet noget andet i Datidens Sprog end i vort, f. Eks. et bestemt Maal Mad eller lignende. Dette forholder sig dog ikke saa. Overalt, hvor vi kan undersøge Sagen nøjere, viser det sig, at Benævnelsen „Ret“ den Gang som nu angav Spisens Art, men aldrig en større eller mindre Portion. Hyppigt navngives Retterne i det enkelte. De seks Retter f. Eks., som Hofsinderne og Jomfruerne ved Christian den Andens Hof fik paa Køddagene, var følgende: Kaal og Flæsk, Oksesteg, saltet Oksekød med Sennep, Lammesteg, kogte Høns og saltet Vildbrad⁸. Meget ofte tilføjes

ogsaa, til hvor mange Personer hver enkelt Ret skulde kunne forslaa, f. Eks. Steg til tolv Personer, Saltmadsfad til otte o. s. v.

Tidens Lyst til mange Retter lader sig da ikke bortforklare. Og vi faar et yderligere Begreb om den tilgrundliggende Appetit, naar vi ser, hvad der virkelig blev fortæret ved disse Maaltider. Vi skal anføre et Par Eksempler.

Ved Aarhundredets Midte var Herluf Trolle og tre andre Adelsmænd paa Universitetets Vegne oppe i Nordsjælland til en Synsforretning. Turen blev besørget paa een Dag, saa at det højeste, som de kan have nydt, har været to Maaltider. Tretten „Oldinge“ var tilsagte til Synsforretningen. Paa dette Møde blev der ialt fortæret for fem Mark Oksesteg, fire Fade Saltmad, fire Lam, fire Gæs og seks Høns. For at vide, hvad der skal forstaas ved „for fem Mark Oksesteg“, maa vi imidlertid erindre, at de fire levende Lam havde tilsammen kun kostet tre Mark. Og man faar et andet Syn paa de fire Fade Saltmad, naar man husker, at i hvert enkelt af dem var der anbragt en Tredjedel Flæskeside, en Sekstendedel Okse, et kvart Lam, en halv Gaas, en Oksetunge og en Kødpløse. Selv om de fire Adelsmænd har faaet trolig Hjælp af de tretten „Oldinge“, maa det dog tilstaas at være vel besørget at fortære dette i to Maaltider. Af Drikkevarer nødes hertil femten Potter Vin af de fire Adelsmænd, to Tønder dansk Øl af de tretten „Oldinge“ og to Tønder Rostocker Øl vel af alle i Forening. Da ved en senere Lejlighed, i Fastetiden, Mødet maatte gentages, var der tilfældigvis en Adelsmand mere, og der blev derfor drukket fem Potter Vin mere end første Gang, ialt tyve Potter. Fire Tønder Øl slog derimod ogsaa denne Gang til¹.

De fem ovennævnte Gæster paa Malmøhus nød hver Koddag et „Saltmadsfad“, en Oksesteg paa otte Pund, et halvt Lam, 1^{1/2} Pund Kallun, en Gaas, fire Høns og en Gris, samt 1^{1/2} Ottingkar Ærter og for 3^{1/2} Mark Fisk. Ganske vist fik deres fire Tjenere Lov til at fortære Levningerne; men der bemærkes udtrykkeligt, at stundom forslog det ikke, saa at der maatte laves to til tre „Biretter“. Naar de fem Gæster, hvad hyppigt gik paa, selv havde Gæster, løb Retternes Antal op fra de daglige otte til tolv eller flere².

Ved et „Kalentgilde“ Aar 1598 i Everdrup paa Sjælland for Egnens Præster fortæredes der foruden en Masse Hvedebrød af alle Arter, Peberkager, Klejner o. s. v., otte Saltmads-Fade, en Okse, seks Lam, tyve Høns, tolv Snese Æg, en Otting og to Bøtter Smør, tolv Potter Faaremælk og to Spande Komælk. Hertil blev der drukket fem Tønder Øl og tre Potter Brændevin¹.

Under saadanne Omstændigheder maatte der gaa en utrolig Masse med til „Udspisning“ i Aarets Løb paa de kongelige Slotte. Værst var det naturligvis, hvor Kongen selv opholdt sig. Vi kan danne os et svagt Begreb herom, naar vi hører, at der ved det svenske Hof paa Johan den Tredjes Tid regnedes at medgaa maanedligt — ikke til hele Hoffet, men blot til Kongens eget Bord — ialt: 63 Okser og 28 Kalve, 298 Faar og Lam, 26 Harer, 63 Gæs, 980 Høns og Kyllinger, 950 Stykker Fuglevildt, 7 Tønder „syltede Fugle“, 858 Laks og Gedder, 6 Tønder saltet Fisk og desforuden en Mængde Oksetunger, Skinker, Svine-rygge o. s. v.². Men ogsaa paa andre Slotte, hvor Kongen ikke satte sin Fod, og altsaa kun en lille, begrænset Kres skulde bespises, var det overordentligt, hvad der blev forbrugt. Saaledes blev der paa Malmøhus i Aaret 1572, der var et ganske almindeligt Aar, af Slottets daglige Befolkning fortæret 1179 Sider Flæsk, 91 Okser, 930 Faar og 690 Gæs samt desforuden Masser af tørret Fisk³. Og højst betegnende er det, at hvad der omkring Aar 1600 kan paavises virkelig at være blevet i Gennemsnit aarlig fortæret af hver enkelt Mand paa de kongelige Len, meget hyppigt var næsten det dobbelte af, hvad der et halvt Aarhundrede efter regnedes til et Menneskes Aarskost. Omkring Aar 1600 medgik der saaledes paa de kongelige Gaarde i Skaane aarlig omtrent 11 Sider Flæsk til hver Mand; i Følge det senere Reglement tilkom der hver enkelt kun 6½ Side⁴.

Gik det til daglig saaledes til, vil det forstaas, at de Masser af Fødevarer, der udkrævedes til festlige Lejligheder, var aldeles overvældende. Til Brug ved Christian den Fjerdes Kroning forskreves der saaledes 1040 Okser og 150 Kalve, 3550 Lam og saa mange Beder, som kunde opdrives paa Sjælland, 100 Svin, 400 Grise og 60 Skp. ♂ Flæsk, 3100 Gæs, 24,000 tørrede Hvil-

linger, 30,000 tørrede Flynder, 30 Tønder Laks, 12 Tønder Makrel, 48 Tønder Eddike o. s. v., o. s. v. Af Brød bagtes der 45,000; og foruden en utrolig Mængde Øl, der holdtes i Beredskab, blev Vinkælderens rige Forsyning forøget med en Reserve paa 112,000 Potter Vin¹.

De Eksempler, som vi hidtil har fremdraget, lider mere eller mindre af den Mangel, som hæfter ved alle Eksempler. Hvert enkelt af dem kunde tænkes bortforklaret ved tilfældige Biomstændigheder, som vi nu ikke kender. Og selv om de virker ved deres Mængde, naaer de dog aldrig til at dække Livets rige Mangfoldighed. Afgørende vilde det først være, hvis vi var i Stand til virkelig at sammenstille, hvad hvert enkelt Menneske den Gang fortærede et Aar igennem, med hvad nu til Dags gennemsnitligt fortæres aarligt af enhver.

Dette lader sig tildels gøre. Vi besidder nemlig en paalidelig Angivelse af, hvad der omkring Aar 1600 paa de kongelige Gaarde i Skaane gennemsnitlig blev fortæret af hvert Individ². Og vi er ligeledes i Stand til med temmelig stor Nøjagtighed at bestemme, hvad der nu til Dags aarligt medgaar til den københavnske Befolknings Underhold³. Ganske vist svarer disse Forhold ikke helt til hinanden, idet vi paa den ene Side har en Landbefolkning fortrinsvis i den Alder, der kunde yde Arbejde, paa den anden Side en Bybefolkning i alle Aldersklasser. Men i Mangel af bedre Grundlag for Sammenligningen, yder dette dog en nogenlunde paalidelig Maalestok for Forskellen mellem de to Tidsaldr.

Forholdet stiller sig da i Følge disse Opgivelser saaledes: Det aarlige Forbrug af Smør er saa temmeligt uforandret, idet der Aar 1600 medgik lidt over 39 r pr. Mand, i Tidsrummet 1838—49 lidt over 40 r , og i de senere Aaringer, da Smørpriserne er stegne, kun 36—37 r til hver Mand. Nutiden fremviser et Forbrug af 25 r Sukker, 6 $\frac{1}{2}$ r Kaffe og Te og ikke mindre end 125 Tønder Vand aarlig for hver enkelt, det sidste naturligvis anvendt baade til Drikkevand, Madlavning og anden Husholdningsbrug. Hertil har hin Tid selvfølgelig ingen tilsvarende Opgivelse. Men iøvrigt overstiger det 16de Aarhundredes Forbrug vor Tids paa

alle Punkter. Af Kød og Flæsk medgik der Aar 1600 274 π til hver, i vor Tid kun 137 π . Af Fisk fortæredes der Aar 1600 paa Ugens fire Fiskedage ialt 336 π , i vor Tid kun — 26 π . Af Rug, Byg, Ærter og Gryn medgik der Aar 1600 1072 π , i vore Dage ikke mere end 365 π . Endelig var Forbruget af Øl den Gang 1680 Potter for hver om Aaret, nu til Dags kun 220 Potter.

Saadanne Tal viser tydeligere end alt andet Afstanden mellem den Gang og nu.

Det er klart, at en saadan Appetit maatte indgyde Fremmede Forbavselse. Skønt disse i Reglen dvæler ved, hvad Nordboerne formaaede at drikke, fordi dette, baade hvad Maal og Virkning angik, langt overskred, hvad man andet Steds var vant til, omtaler de dog ogsaa stundom den nordiske Appetit. Saaledes fortæller en østrigsk Adelsmand, der under den nordiske Syvaarskrig gæstede Danmark, at han sjældent havde set saa megen Mad samlet paa eet Sted som her, trods Krigens Tryk, ved et Bondebryllup. Bordene bugnede formeligt derunder, og kun med Møje formaaede Skafferen at bære det vældige Saltmads Fad, hvis blandede Indhold gjorde saa stærkt Indtryk paa den fremmede, at han endnu en Snes Aar efter vidste at gøre Rede derfor. Sin Dom over Danmark indbefattede han i de Ord, at det var et Staraffenland, hvor alle, og ikke mindst Bønderne, spiste meget og drak dygtigt¹. En Udlænding, der Aar 1562 overværede en gejstlig Sammenkomst paa Sjælland i Anledning af en Lektors Indsættelse i Sorø, udtaler sit Hovedindtryk i følgende Ord: „Sjællænderne aad og drak hele Dagen værre end Svin“². Mere Høflighed i Formen, men samme Blik for det væsentlige gør sig gældende i Beskrivelsen af Jyderne i Mercators Atlas, Udgaven af 1608: „De spise og drikke grumme meget og have en overmaade god Fordøjelse“³.

Maaden at forsyne sig med det fornødne til Huset var i det 16de Aarhundrede noget afvigende fra Nutidens. Den For-

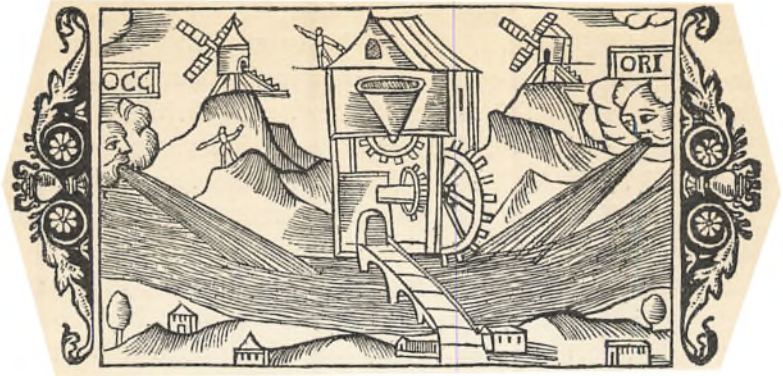

Fig. 7. Vindmølle og Vandmølle.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

skel mellem By og Land, som en senere Tid har set udvikle sig, var endnu ikke ret til Stede. Selv i Byerne forsynede man sig

for lange Tider ad Gangen, og enhver større Husholdning besørge-
de selv sin Baging, Brygning, Slagning og ofte Smørkærning til-
lige. Forsyningens og Tillavningens Arbejde var endnu ikke udskif-
tet og fordelt paa de
mange Hænder. En
flink Husmoder skulde
selv kunne forestaa den
Række af Omdannel-
ser, der hørte til, før-
end Kornet paa Mar-
ken, Oksen i Stalden,
Honningen i Bistadet
stod som et velsmagen-
de Maaltid paa Bordet.

Fig. 8. I Møllen.
(Efter Jost Amman 1568.)

Det var altsaa store Fordringer, der i det 16de Aarhundrede stilledes til en Husmoder. Hendes Hverv var ofte vanskeligere end Mandens. Med et Fremsyn, der strakte sig Aaret rundt, skulde hun være forberedt paa alle Muligheder. Forstaaende sig paa alt, maatte hun selv være den ledende allevegne, fra det Øjeblik Hjemmets Skude udrustet til Aarstogt lagde ud. Voksne, flinke Døtre var under saadanne Forhold en fortrinlig Støtte. Men selv de kunde forøge Vanskelighederne, naar de i Aarets Løb krævede deres Part af Forsyningen til et nystiftet Hjem.

Fig. 9. Der bages i Badstue-Oven.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Brød nødtes ligesaa almindeligt i det 16de Aarhundrede som nu, og var en af de Livsfornødenheder, hvormed Huset hyppigst maatte forsynes. At bage hver Dag var dog noget, hvorpaa kun de aller færreste Hjem indlod sig (Fig. 9). En Gang hver Uge eller hver fjortende Dag synes at have været det almindelige. Man faar et Indtryk af, hvor lidet Datiden var forvænt med frisk-bagt Brød, naar man ser, hvorledes det i saa Henseende gik til ved festlige Leiligheder. Selv ved kongelige Fester blev Brødet bagt længe i Forvejen og ofte først forsendt fra en Landsdel til en anden. Hvedebrød, bagt ugevis forud i Odense eller Kalundborg, var ikke meget friskt, naar det endelig naede til Koldinghus eller Kronborg¹. Men langt at foretrække var det dog uden

Tvivl for, hvad der vankede til daglig for dem, der nød kongeligt Underhold. Rugbrødet bagtes hyppigt omkring paa Lenene i Efteraaret, for først ved Foraarstide at uddeles paa Københavns Slot¹.

Under saadanne Omstændigheder maatte det synes i høj Grad fristende at ty til Bagerne. De havde den store Fordel dagligt at levere friskbagt Brød. Intet Under derfor, om mangen velstaaende Husmoder i en snæver Vending fulgte Fattigfolks Eksempel, ja, at selv Kongen i det mindste paa Rejser stundom ligeledes lod hente hos Bageren. Om Christian den Tredje f. Eks. veed vi tilfældigt, at da han Aar 1541 var paa Malmøhus, lod han baade Morgen og Aften købe Brød hos en af Byens Bagere².

Men Ulykken var, at Bagernes Brød hyppigt var meget slet tillavet. Det var jo beregnet paa Smaafolk, der ikke kunde bage selv og altsaa ikke havde Raad til at stille store Fordringer. Forlangte man finere Brød, Peberkager og sligt, kunde man let faa noget, der havde ligget gentagne Gange tilfals paa Landets Markeder. Og holdt man sig til de almindelige Slags, var selv dette i Reglen daarligt bagt. Betegnende for Forholdene er Tilstanden i Helsingør under Kronborgs Opførelse. Kongen kom i denne Tid hyppigt til Byen, og da der ingen Husholdning kunde føres paa Slottet, var han med sit Følge henvist til, hvad der kunde faas fra Staden. Men selv under disse Forhold var det ikke muligt at faa Bagerne til at oppe sig. Bestandigt klages der over deres daarlige Brød, der var halvt raat og slet bagt, og Borgmestre og Raad maatte den ene Gang efter den anden kalde dem op paa Raadhuset for at udskælde dem eller idømme dem Bøder. Til sidst greb man til det yderlige Middel at ophæve hele Helsingørs Bagerlav, saa at det nu stod enhver frit for at bage og falbyde Brød³. De Fribagere, som herved opstod, viste sig imidlertid snart at være en meget uregerlig Race. Bagerdrengene bandede og sloges paa Torvet, saa at man maatte forbyde dem at have Stade dør og henvise alt Salg udelukkende til Bagernes Vinduer⁴. Snart saa man sig ogsaa nødt til at oprette Lavet paany, og nogle faa Aar efter var Brødet ligesaa slet som forhen⁵.

En Klage, saa gammel som Bagerlavet selv, er den over under-

vægtigt Brød. I det 16de Aarhundrede gentoges den hyppigt. Den besvaredes imidlertid stadigt fra Bagernes Side med Paa-stand om, at det var umuligt længere at levere Brødet til de gamle Priser. Uafbrudt maatte derfor Taksterne forandres, eller som Daiden kaldte det, en ny Skik gives. Et Sigtebrød til en Hvid, omtrent fire Øre i Nutids Penge, skulde saaledes endnu i Aaret 1579 i Helsingør veje 15

Lod, kort efter sank det til 13 og i København Aar 1590 skulde det kun veje 10 Lod. Et Hvedebrød til samme Pris skulde i det førstnævnte Aar veje 8 Lod, i det sidste kun 5¹. En af Grundene hertil laa naturligvis i de stigende Kornpriser. En Tønde Rug f. Eks., der ved Aarhundredets Midte kostede lidt over 3 Kroner i Nutids Penge, betaltes Aar 1590 med henved fem Kroner². Men lige saa sikkert synes det at være, at Bagerne stærkt benyttede sig af den der-

ved opstaaede Forvirring. En ejendommelig Maade at hindre sligt paa, anvendtes i København i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede. Det befalede nemlig alle Bagerne i Byen hver Onsdag og Lørdag fra Klokken 7 til 10 at holde Udsalg paa Nytorv. Saaledes kunde Kunderne med Lethed sammenligne deres Varer, og hvis man havde et Brød mistænkt for at være undervægtigt, saa hang der en Vægtskaal til Afbenyttelse paa Raadhuset lige over før³.

De Brødsorter, der var de almindelige i Danmark, i det

Fig. 10. Der bages „Lever“.
(Efter Jost Amman 1568.)

mindste i Byerne, var ligesom nu til Dags de tre: Rugbrød, Sigtebrød og Hvedebrød. Rugbrød bagtes af Rug og iblandet Klid. Det kaldtes gerne for „Grovt Brød“. Formen var endnu enten den gammeldags, runde, eller den moderne, aflange. De runde Rugbrød (Fig. 10) kaldtes for „Leve“, de aflange for „Grovkrop“. Den Skik, at bage runde Rugbrød, synes dog at have været stærkt i Aftagende. I Helsingør blev Bagerne Aar 1579 enige om helt at ophøre med denne Form¹.

Sigtebrød gik under det fælles Navn: „Skonrog“, vistnok af det tyske: Schönroggen, fin Rug. Af Rug bagtes fremdeles Tvebakker, der synes især at være anvendte til Skibsbrug. Til den

Fig. 11. Paaskemaaltidet. Der ligger „Strudter“ paa Bordet. Kalkmaleri i Bellinge Kirke paa Fyn.

(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Flaade, der skulde føre den danske Prinsesse Anna til Skotland, bagtes der saaledes 144 Tønder Rugtvebakker i København. Da Togtet skulde gaa til fremmed Land, ihed det udtrykkeligt i Befalingen, at disse Rugtvebakker skulde være „vel flyede, saa at de kunde være ustraffede hos fremmede Folk“².

De hyppigst forekommende Arter af Hvedebrød var Kringler, „Strudter“ (med toppede Hjørner, Fig. 11), Vegger og Simler. Under samme Benævnelse forekom de i Tyskland³, hvorfra de vel var indførte i Norden. Derimod vilde man i hin Tid forgæves have henvendt sig i et Bagervindue om „Franskbrød“ eller „Wienerbrød“, disse Navne kendtes ikke. Af alle Slags Hvedebrød synes Simler (Fig. 12) at have været mest yndede, de omtales meget hyppigt. Under det ovenomtalte Ophold paa Malmøhus lod Chri-

stian den Tredje hente Simler baade til Morgen og Aften. Aar 1577 gav Frederik den Anden Daniel Simlebager Lov til at bosætte sig i København og dyrke sin Specialitet uhindret af alle Bagerlavets Anløb¹.

Medens man i Byerne i Danmark kun lavede Brød af Rug og Hvede, var dette langt fra Tilfældet paa Landet. I enkelte Egne synes man at have bagt Brød af Byg alene, og meget hyppigt blendede man Byg i Rugen. Paa Falster gav Bønderne saaledes Præsten Bygbrod i Offer², og selv paa Malmøhus blendedes der

Fig. 12. Simler og Kakkellakker.
(Efter Olaus Magnus 1555)

ved Tillavningen af det tarveligere Brød en Skæppe Bygmel i hver tre Skæpper Rugmel³.

Saa det saaledes ud i det kornrige Danmark, var det en Selvfølge, at Forholdene højere mod Nord var langt fattigere. I Sverige som i Norge anvendtes i Reglen Byg og Havre til Brød⁴. Endnu i en meget senere Tid var Rugbrød en saadan Lækkerbidsken i Dalarne, at enhver, der ved et Besøg hos Provsten fik sig et Stykke, troligt gemte det, og ved Ankomsten til Hjemmet uddelte sin Knäckekaka i smaa Bidder. Det almindelige Brød i Dalarne var lavet af Ærtemel og det Mel, der faas, naar Byg eller oftest Havre males sammen med sine Avner stundom med hele Akset⁵. I enkelte Bygder i det nordlige Norge, hvor Kornet hyppigt fryser bort før Høsten, var Barkbrød den bedste Føde.

Hertil benyttedes den indre Bark af Fyrre- og Elmetræ, der afreves om Sommeren inden August Maaned; efter denne Aarstid led Træerne nemlig for meget ved saadan Behandling. Barken tørredes i Ovn, skares i Stykker, stødtes smaat og maledes derpaa til Mel¹. Det var en Selvfølge, at i vanskelige Aaringer, under Hungersnød og Dyrtid, trængte den Skik at spise Barkbrød ogsaa ned til de sydlige Egne af Landet. I Aarene 1596—98 maatte saaledes selv i det sydlige Norge hver Mand, baade fattig og rig, nære sig hermed, da Korn ikke var til at opdrive. Tilfjelds brugte man da Fyrrebark, langs Søkanten Elmebark,

Fig. 13. Brødbagning. I Baggrunden Knækbrød i Stabler.
(Efter Olaus Magnus 1555)

hvilken ansaas for mere nærende og bedre lod sig bage til Brød. En Samtidig beskriver Tilstanden saaledes: „Hvo, som vilde give et fattigt Menneske et Elmetræ i sin Skov, gjorde da en stor Velgerning; men paa det sidste tog hver sig selv Lov at flaa Elm, hvor de den kunde finde, for blot at bjerge Livet dermed²“.

Fælles for Sverige og Norge var den Skik at bage Brødet meget haardt til Knækbrød (Fig. 13). I Danmark synes haardtbagt Brød kun at være brugt til Flaaden³. En egen Art haardt Brød var det norske „Fladbrød“. Det bagtes, som ovenfor meldt, af Byg- og Havremel blandet sammen. Ved Tillavningen brugtes runde Kværnstene, af Størrelse som Bunden i en Tønde, de huggedes

i Hardanger og forsendtes over hele Norge. Naar Bagningen skulde foregaa (Fig. 14), anbragtes den runde Kværnsten ovenpaa en tre-fire opstillede Stene som Stivere, og Ild antændtes derunder. Naar saa Kværnstenen, der kun var en Finger tyk, var ret ophedet, lagde man forsigtigt ved Hjælp af et eget Slags Træsværd den papirstynde Dejj derpaa. Der hørte Behændighed og Paapassenhed til for i rette Øjeblik, før Pandekagen svedes, at stikke Træsværdet ind der under og smække den om og sam-

Fig. 14. Fladbrød-Bagning i Sætersdalen.
(Efter Maleri af J. Ekenæs.)

tidigt stænke den glohede Kværnsten med Vand for at svale den. Hvert enkelt Fladbrød bagtes kun kort, og snart kunde der staa en hel Stabel. De opbevaredes derpaa i et lille, særskilt Hus, det tidligere omtalte Stabur, der hvilede paa Stolper, ofte kugleformigt udbuede opefter, for at ikke Rotter og Mus skulde kunne kravle op og gøre Indbrud (Fig. 15 og 16).

Fladbrød nød den Gang som nu særlig Anseelse i Norge. Det paastodes at være drøjere og at mætte bedre end samme Slags Mel tillavet paa hvilkensomhelst anden Maade. Paa Grund af Brødets Tyndhed mærkede man ikke saa meget til, at Dejgen egentlig var baade tør og klæg, tværtimod, det var ret velsma-

Fig. 15. To Stabbure fra Rafshus. Mo, Telemarken. I det mindre gemtes Kød og Flæsk, i det større forneden Korn, Mel og Brød, foroven Klæder og Kostbarheder.
(Norsk Folkemuseum.)

til de slette, og enhver sørgede for at være mindst et Aar forud med sin Bagning. Paa vel-forsynede

Gaarde kunde man endog ved at kigge ind ad Staburdøren til de ventende Stabler se tyve Aar og stundom mere frem i Tiden¹. I saa

Henseende gav iøvrigt det svenske Brød ikke Nordmændenes noget efter. Ifølge gammel Skik

gende. Og fremfor alt, dette

Brød kunde gemmes i lange Tider uden hverken at skimle eller mulne, ja man paastod endog, at det vandt i Smag ved at gemmes aarevis. Dette var en ubetalelig Fordel. I gode Aaringer kunde man forsyne sig

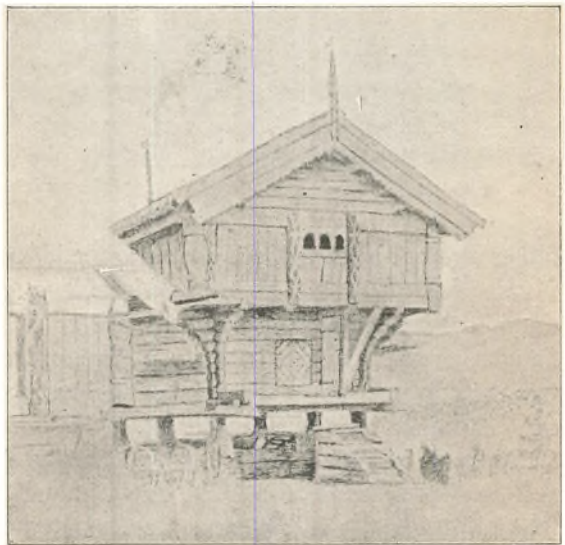

Fig. 16. Stabbur paa Bolkesjø i Telemarken.
(Efter Tegning af Ad. Tidemand. Kobberstiksamlingen i Kristiania.)

bage man her Knækbrødet saa stenfast, at „hvad der var bagt til en Daab, vel kunde holde sig, indtil Barnet fik Bryllup¹⁴“.

Bybefolkningens Forsyning med Kød, foregik paa forskellig Vis i de forskellige Aarstider. I Slagtetiden, Oktober og November Maaned (Fig. 17), sørgede enhver saa vidt muligt for sig selv. Mangen Borger drev jo dengang Avling og holdt altsaa selv Kvæg. Hvo der ikke havde Jord, holdt dog i det mindste en Gris eller to og traf henad Efteraaret

Fig. 17. Slagtemaaned.
(Efter en Billedalmanak skreven paa Pergament (1399).

(Statens hist. Museum Stockholm.)

Fig. 18. En Slagter.
(Efter Jost Amman 1568)

Aftale med Bekendte om Indkøb af et Par fede Lam eller en Okse til Deling. Helt ned i Befolkningen satte Slagtetiden alle i Røre, thi Lønnen betaltes dengang ofte i levende Varer. Der slagtedes derfor hos Familjer, som aldrig kunde tænke paa f. Eks. selv at bage.

Slagtetiden var med Rette en yndet Tid. Saa længe den stod paa, levedes der bedre end ellers, og ofte kunde det falde vanskeligt nok at faa Plads til en Fiske-dag for lutter Kødspiser. Slagtetidens Varighed var

naturligvis forskellig. Men selv i smaa Huse kunde der gaa længere Tid hen, inden alle Pølser var stoppede, Saltetønden fyldt, Kødet hængt i Røg og det behørigte Antal Talglys støbt.

Helt anderledes tog det øvrige Aar sig ud, hvad Forsyningen angik. Saa tyede ikke blot Fattigfolk, men de rige med til Slagterne; thi det var kun de aller færreste, der Aaret rundt kunde holde sig selv med ferskt Kød.

Slagternes (Fig. 18) første Pligt var paa enhver Køddag, alt-saa Søndag, Tirsdag og Torsdag, at have tilstrækkeligt fersk Kød tilfals¹. For at kunne tilfredsstille denne Fordring maatte de stadig holde Slagtingen i Gang. I de mindre Byer kunde dette nogenlunde let lade sig gøre, men i de større medførte det betydelige Ulemper. I København klagedes der saaledes over, at Slagterboderne paa Hjørnet af Skindergade og Klosterstræde² i den varme Aarstid udbredte en ulidelig Stank, og Rendestenene i Omegnen var fyldte med Blod og anden Urenhed. Med Rette eller Urette hidledte man herfra den Pest, der i Aaret 1577 hjem-søgte Byen³. Paa Kristoffer Valkendorfs (Fig. 19) Foranstaltning opførtes da udenfor Byen, lidt syd for Kongevejen, omtrent hvor Frihedsstøtten nu staar, et fælles Slagtehus, bestaaende af fjorten Boder, hvor Slagtingen fremtidigt skulde foregaa⁴. Fra den Tid blev Vesterbro fortrinsvis Slagternes Tilholdssted.

Slagterne var imidlertid ikke de eneste, der forsynede Byerne med Kød. De havde meget farlige Medbejlere i Bønderne, hvem det var tilladt paa Torvedagene at bringe frisk Kød til Bys. Den eneste Forskel var, at Slagterne skulde sælge deres Varer pundevis, medens Bønderne maatte sælge stykkevis. Denne sidste Bestemmelse synes særlig at have ærgret Slagterne. Gentagne Gange gjorde de saaledes i Helsingør Opstand og nægtede at sælge Lammekød anderledes end i hele Fjerdingen. Øvrigheden tog imidlertid stadig Borgernes Parti og gik endog saa vidt, at den for en Tid fratog Slagterne deres Rettigheder og gjorde Retten til at slagte og udsælge Kød til en fri Næring⁵.

Medens Slagterne her trak det korteste Straa og maatte finde sig i, at Folk paa Torvedagene gjorde alle deres Indkøb ved Vognene paa Torvet, fik de derimod kraftig Bistand fra oven paa

et andet Omraade. Man sættes levende ind i hin Tids Forhold ved at se den Iver, hvormed Borgmestre og Raad værgede sig og sine mod en Fjende, der truede alle -- Slagterne saavel som

Fig. 19. Kristoffer Valkendorf.
(Efter Maleri paa Glorup.)

Kunderne — nemlig: Smaahandlerne, Høkerne. Vor Tid, der for Størstedelen er afvant med at handle paa Torvet og fortrinsvis benytter Mellemandlere, forstaar knap den Bitterhed, der udfoldedes i Kampen mod disse.

Og dog var det nødvendigt at værgе Torvets Fred og den frie Handel imod dem. Thi naar hæderlige Borgerkoner mødte paa Torvet (Fig. 20) eller raabte Bondevognen an, idet den kørte forbi deres Dør, var det ingen let Sag at komme til at faa sig en Gaas eller en Lammefjerding. Ud fra Byen stimlede der nemlig i den tidlige Morgenstund en hel Sværm, som langt ude paa Vejen an-

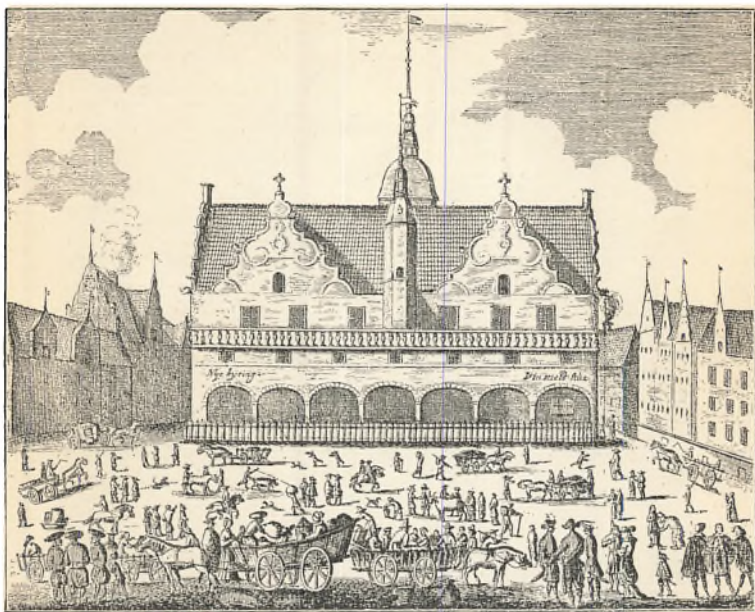

Fig. 20. Gammeltorv i København ved Midten af det 17de Aarhundrede.
(Efter Resens Atlas.)

tastede Vognene og enten afkøbte dem Varerne eller slog Kres om dem, og hver med Haanden paa sin Bøtte Smør eller Lammeside, i sluttet Trop fulgte med ind til Torvet. Gennem denne Ring var det næsten umuligt at trænge. De hujede og skreg, stødte Kunderne til Side og bandte paa, at Varerne var solgte. Det var især Kvinder, der udmærkede sig i dette Haandmænge, og Bytjenerne havde deres Nød med at splitte dem ad og bane Husmødrene Vej.

Forbud paa Forbud udstedtes mod disse Høkere og Høker-

sker, der opkøbte Varerne for at udsælge dem i Smaapartier. Baade som Familjefædre og Øvrighedspersoner var Borgmestre og Raad lige nidkære mod Uvæsenet. Deres Hustruer og Døtre blev jo ilde medhandlede. Og paa Byens Vegne forargedes de over disse Opkøbere, der drev ulovlig Handel uden at have løst Borgerskab og uden at svare en Skilling i Skat. Man kan læse Forbitrelsen i de stærke Udtryk om „Vinkelkøb“, „udsulte Byen“ o. s. v.

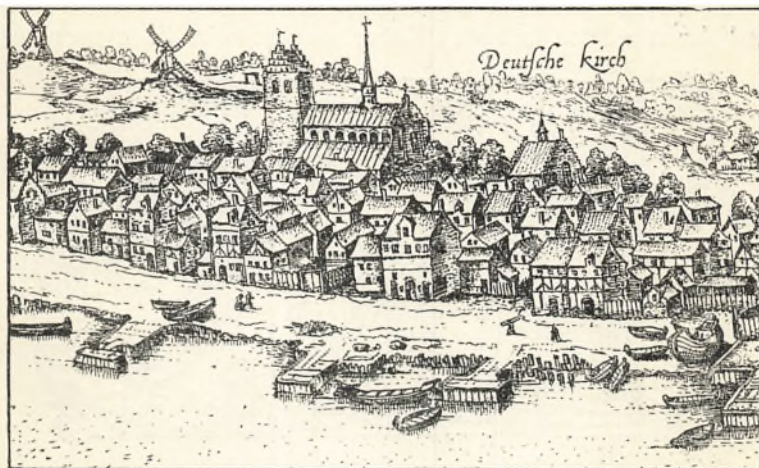

Fig. 21. Helsingør i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Forgæves var imidlertid alle Skældsord. End ikke den Befaling hjalp, der udstedtes i Helsingør (Fig. 21) Aar 1576, hvorefter det tillodes Bytjenerne selv at beholde Halvdelen af alle de ulovligt indkøbte Varer, som de kunde overkomme. Saa skred man da til et yderste Middel. Helsingør synes i denne Henseende at være gaaet videst. Medens København nøjedes med tre Halsjærn, et paa Hjørnet af Nørregade, et paa Hjørnet af Vestergade og et tredje paa Amagertorv¹, anbragtes der i Helsingør ikke mindre end fire nye Halsjærn (Fig. 22). Heri skulde alle de sluttes, der blev grebne i at købe af Vognene udenfor Byen, følge med dem ind med Haanden paa Varerne eller paa Torvet købe mere end

til eget Behov. Ja, selv om en Kvinde saa blot listede af med et Stykke Lammekød under Kaaben, skulde hun miste det og uden Naade i Halsjærnet. I denne ubekvemme Stilling maatte saa de paagældende forblive, saa længe Torvet varede. Der er ingen Tvivl om, at disse fire Halsjærn, hver med sin Synder i Klemme omgiven af Byens glade Ungdom, har bidraget væsentligt til at forhøje Torvets ejendommelige Liv¹ (Fig. 23).

Aarhundredet ud varede Høkerens Trængsler. Saa begyndte man lidt efter lidt at give efter. Medens det endnu i Aaret 1590 var blevet aldeles forbudt i København at købe Fødevarer paa

Fig. 22. Halsjærn og Gabestok.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Torvet i større Maal end til eget Forbrug², blev det Aar 1609 og atter 1613 tilladt Høkerne efter Klokkeren ti at opkøbe paa Torvet saa meget de vilde³. Under vekslende Forhold har de siden da vidst at hævde deres Stilling.

I en anden Henseende var alle Husmødre, der handlede paa Torvet eller hos Slagterne, yderst gunstigt stillede. De behøvede ikke at tinge om Prisen. Denne dannede sig nemlig ikke som i Nutiden af sig selv, som en Følge af Tilbud og Efterspørgsel; Borgmestre og Raad fastsatte den. Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Byernes Øvrighed paa dette Punkt var nøjeregnende, og ofte gik Slagterne og især Bønderne saa nær, som det var muligt. Disse var jo helt i deres Vold, forsaavidt de var

pligtige til at føre deres Varer til nærmeste Købstad. Her laa det egentlige Stridspunkt mellem Magistrat og Høkere. Øvrigheden hævdede sin gamle Ret til selv at bestemme Prisen. Høkerne kæmpede, uden at være sig det klart bevidst, for den frie Handel.

Betragter man hin Tids Kødpriser, faar man et bestemt Indtryk af, at Danmark dengang særlig lagde sig efter Kvægavl. Kød og Fedevarer var forholdsvis billigere end Brød. I Helsingør, hvor man kan forfølge Kødpriserne med stor

Nøjagtighed, solgtes i Tidsrummet 1576—86 et Pund Oksekød, eller som hin Tid kaldte det: „Gropenbrad“, i Reglen til en Pris af 6 Øre i Nutidspenge. En

Lammefjerding kostede omtrent 36 Øre. Ved Midsommertide 1582 gjaldt et Par fede Høns sammesteds 50 Øre, en Snes Æg 25 Øre¹.

Fig. 23. Gabestokken ved Hallerne i Paris i det 16de Aarhundrede.

(Efter Paul Lacroix.)

Det laa i Sagens Natur, at Priserne maatte veksle noget efter Aarstiderne. I Aalborg vedtoges det saaledes, at fersk Lammekød slet ikke maatte sælges førend otte Dage før Pinse¹. Oksekød som Lammekød havde Sommerpriser og Vinterpriser. Men foruden disse regelmæssige, svage Svingninger indtraadte der stundom en stærkere Stigning, fremkaldt ved Misvækst og lignende. Øvrigheden stemmede imod, saalænge den formaede, men maatte nødvendigvis tilsidst give efter. I Januar 1577 fik saaledes Slagterne i Helsingør Prisen for Oksekød tvungen op til 8 Øre Pundet; men inden Aaret var omme, nødtes de til atter at lade den falde til knap det halve². Den stærkeste Stigning i Aarhundredet indtraadte vistnok omkring Aar 1590, da et Pund Oksekød i København ansattes til den uhørte Pris 24 Øre³. Datiden stod værgeløs overfor disse Virkninger af Misvækst. Handelsforholdene var af den Natur, at hver Landsdel i Reglen maatte se at klare sig selv. Og ramte en Ulykke hele Landet, ejede man kun et svagt Middel til at afhjælpe Ondet, nemlig at forbyde Udførsel. Under saadanne Forhold kunde det blive afgørende, om et slet Foderaar tilfældigvis var et godt Oldenaar, saa at Flæsk kunde afgive et billigt Fødemiddel. I et daarligt Oldenaar, som f. Eks. 1593, kunde selv Flæsk stige til en Pris af 15 Øre Pundet⁴.

Medens Vildt var let nok at faa paa mange Steder i Norge og Sverige, hørte det i Danmark til de Spiser, der kun tilkom enkelte Klasser af Folket. Skønt der var Overflødighed deraf, forekom det, saa vidt man kan se, ikke i Handelen. Dette vilde uden Tvivl ogsaa have været farligt for Jagtens Fredning. Man maatte da altsaa være adelig eller ansat i Kongens Tjeneste for at kunne nyde Vildt. Mangen ærlig Borgermand gik vistnok i sin Grav uden nogensinde at have smagt en Dyrekølle.

Ved Hove derimod var Vildt en hyppig Spise. Det nødtes ikke blot ferskt og i den egentlige Jagttid, men saltet hele Aaret rundt⁵. Til alle større kongelige Jagter udkommanderedes derfor særlige Slagtere og Saltere⁶. Man faar et Indtryk af den utrolige Vildtrigdom, naar man hører, at der f. Eks. til en kongelig Jagt i Skanderborgegnen Aar 1587 bestiltes ikke mindre 24 Læster Salt til Nedsaltning af det forventede Bytte⁷. Datidens Udtryk svarede til

disse Forhold. Der taltes ikke blot om fældet Vildt i Stykketal, men om at „lade slaa en Læst Vildbrad“, „skyde en Tønde Raa-vildt“ o. s. v.¹. Undertiden synes Udbyttet at have langt over-skredet, hvad man var i Stand til selv at fortære et Aar igennem. Det maa saaledes vistnok anses som Tegn paa Overforsyning, naar Frederik den Anden under Frederiksborgs Opførelse lod Arbejdsfolkene underholde med saltet Vildbrad².

Noget anderledes stillede Forholdet sig for Adelens Vedkommende. Ganske vist var den i Besiddelse af Jagtret, og de rigere

Fig. 24. Jagt i Dyrehave.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Adelsmænd havde baade Dyrehaver (Fig. 24) og store Vildtbaner at jage paa. Men dog kunde det stundom falde svært nok at faa Vildt. Ingen Lensmand maatte paa egen Haand jage i sit Len. Og hvad hjalp det ham saa, at han maaske ejede en Gaard i Jylland, naar Lenet, hvor han opholdt sig, laa i Sjælland eller Skaane. Kun meget sjældent gik Kongen ind paa, at der af Lenets Skove aarligt leveredes Lensmanden et vist Antal Stykker Vildt³. Frederik den Anden i det mindste var yderst nøjeregnende paa dette Punkt. Derimod uddannede der sig lidt efter lidt den Skik, at der ved større Familjefester, Bryllupper, „Velkommen“ og Begravelser sendtes Vedkommende i Foræring fra Kongen et eller flere Stykker Vildt. Selv Landets mægtigste Familjer tog med

Glæde imod, ja anholdt ligefrem om at maatte faa saadanne Gaver¹.

Der var een Lejlighed, hvor Forskellen mellem den kongelige og adelige Forsyning traadte altfor tydeligt frem, det var ved de aarlige Herredage. Her, hvor man mødtes i Mængde, faldt det naturligt at udfolde Pragt og holde Gilder. Men hvis Ens Ejendom laa i en anden Landsdel, var det ikke let, tilmed i den varme Aarstid, at skaffe Vildt fra Hjemmet. Hvorledes man har baaret sig ad i Frederik den Andens Tid, vides ikke med Sikkerhed. Men allerede tidligt under Christian den Fjerdes Regering blev det Skik, at Kongen forbarmede sig over sin Adel og — for gode Ord og Betaling — forsynede den med Vildt. Indtægten var ikke ringe, Skikken bredte sig, og lidt efter lidt blev Kongen saaledes Landets første Vildthandler².

Fisk udgjorde en langt vigtigere Livsfornødenhed dengang end nu. Ifølge gammel Skik nødtes der Fisk baade Middag og Aften paa hver af Ugens fire Fiskedage, og selv om man ikke længere holdt sig udelukkende hertil, men blandede Kødretter imellem, udgjorde Fisk dog fremdeles en meget anselig Del af Ugens Forbrug. Som en Følge heraf var man ganske anderledes end i Nutiden indrettet paa altid at have Huset velforsynet. Hovedmassen af, hvad der fortæredes, var tørret Fisk (Fig. 25). Ikke blot fra Norge, men fra Jyllands Vestkyst og fra enhver Egn i Landet, der laa nær ved Havet, udførtes der tørret Fisk i store Mængder. Førind Vinteren kom, var alle nogenlunde velstillede forsynede med de fornødne Bundter tørrede Torsk, Hvillinger, Flyndere o. s. v. Hvilke Masser der kunde gaa med, kan ses af, at der til Hofholdningen blot paa Frederiksborg Slot Aar 1596 forskreves fra Ribe 40,000 Skuller og Flyndere, 40,000 Hvillinger, 500 Rokker, 200 store Kabliov og 200 Langer³. Christian den Fjerdes Kroning skulde foregaa i August Maaned samme Aar. Skønt det altsaa var Sommertid, forberedte man sig dog i København paa, at Gæsterne vilde af tørret Fisk kunne fortære

30,000 Flyndere, 24,000 Hvillinger, 400 Rokker, 200 Langer samt 12 Tønder Bergfisk ¹.

Foruden tørret Fisk sørgede man ved Efteraarstide for at faa nedsaltet Fisk i Huset. Tønder med saltet Torsk og Sild, hos de rigere ogsaa Makrel, Aal og Laks eller vel endog en Otting „Niøjne“, hørte med til den nødvendige Aarsforsyning.

Mellem al denne saltede Fisk, der uundgaaeligt vankede Vinteren igennem, var det en kærkommen Afveksling engang imellem at faa en Ret fersk. I Søbyerne var dette ikke vanskeligt. Enkelte Smaafolk pilkede selv fra Baad eller ved Vaagerne, men Mængden

Fig. 25. Tørret Fisk, saltet Fisk og Fisk i Hyttcfad.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

holdt sig til Fisketorvet eller Fiskerbaadene ved Bolværket. Her herskede altid stort Liv om Morgenen, naar Byens egne Folk eller Baade fra nærmeste Leje havde bragt deres Fangst. Prisen var ikke her som ved Kød forud fastsat, og en livlig Kamp mellem Køber og Sælger kunde derfor udspinde sig. Den eneste By i Norden, hvor dette ejendommelige Liv har holdt sig uforandret indtil vore Dage, er vistnok Bergen. Fra Fisketorvet og Havnen stjal sig, hvor meget man saa end søgte at hindre det, Høkersker klædte som Fiskerkoner op gennem Byen ². De fandt rigelig Af sætning i Smaagaderne og solgte Resten til Bønderne paa Torvet.

Om Sommeren afløste fersk Fisk for en Del den tørrede og saltede. Sommerbebuderne Flynder og Hornfisk hilsendes med

Glæde; men Stemningen sank, naar man var styret ind i Silde ns det stille Bælte. Ingen anden Fisk forekom i saadan Mængde som denne (Fig. 26). Sundet, Bælterne, Limfjorden, Kattegattets Kyster vrimlede af den. Dens Pris var derefter. Og som en Følge deraf maatte alle Kystboerne tære den maanedsvi mindst fire Gange ugentlig baade til Middag og Aften. Under saadanne Forhold længtes man naturligt atter tilbage til den tørrede Fisk. Set i denne Belysning vil det forstaas, at hine 30,000 tørrede Flyndere og 24,000 tørrede Hvillinger til Christian den Fjerdes Krøning i August Maaned kunde fremtræde som Delikatesse, og at den

Fig. 26. Masser af Sild.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

kyndige Husmoder netop om Sommeren holdt mest til Raade med Resten af Aarets Fiskeforsyning. Endnu mod Slutningen af det 19de Aarhundrede udgjorde i Danmark ikke fersk Fisk, men tørret Fisk Landalmuens Festpise.

Husmoderens Pligter ligeoverfor Fiskedagenes Retter var kun tilsyneladende nemmere end med Hensyn til Kødspiserne. Som vi har set, fulgte man ogsaa med Fisk den Skik at forsyne sig for et Aar ad Gangen. Og Sagen var ingenlunde gjort med at lade Manden købe saa og saa mange Tønder saltet Fisk, og saa og saa mange Bundter tørrede. Meget hyppigt maatte Husmoderen selv forestaa baade Nedsaltningen og Tørringen. I Søbyerne drev nemlig de fleste Købmænd selv Fiskeri eller havde dog Part deri.

Øvrighedspersonerne havde ofte i Embeds Medfør Del i Udbyttet. I Helsingør var det saaledes en ligesaa yndet som farlig Idræt at ro ud i den tidlige Morgenstund og paa egen Haand røgte Borgmestrenes Bundgarn¹. I November 1583 lykkedes det en Fyr at stjæle Aalene fra alle Byfogdens Aaleruser². I de fleste større Husholdninger gik det da med Fisk som med Kød: af egne Varer

Fig. 27. Ferskvandsfiskeri 1582.
(Neuw Jag vnnd Weydwerck Buch 1582.)

tilberedte og hengemte man selv den store Aarsforsyning, der fyldte Kælder og Loft.

Paa Landet tog Forholdet sig noget anderledes ud. Her nødtes man tildels til at gøre Indkøb af tørret og saltet Fisk fra Kysterne. Dog hjalp man sig iøvrigt saa godt, man formaaede, og vidt forskelligt fra Nutidens Maade at klare sig paa. Hin Tid drev nemlig Ferskvandsfiskeri (Fig. 27) efter en storartet Maalestok. Overalt, hvor der blot fandtes en Dam, en Tørvemose, et Gadekær, sørgede man for Fisk deri. Ved alle adelige Gaarde var der Fiskeparke, hyppigt trappevis anlagte, for at man kunde lade

den ene løbe ud i den anden. Den kongelige „Digemester“ (Teichmeister), der havde Tilsyn med alle de kongelige Fiskeparke, var en højt anset Mand, hvis Raad indhentedes, hver Gang der var Tale om nye offentlige eller private Anlæg. Man faar et Indtryk af hin ejendommelige Velstand, naar man hører, hvordan det f. Eks. vrimlede med Fiskedamme om Uranienborg, Gisselfeld o. s. v. Ved Timgaard i Jylland var der ikke mindre end 19¹.

Fig. 28. Snøre og Ruser.

(Efter Sebastian-Münster: *Cosmographia universalis*.
Basel 1554.)

Udbyttet af hin Tids Ferskvandsfiskeri. Her blot et Par Eksempler til Prøve. „Den 2den Februar kom min Fisker,“ skriver Esge Brok i sin Dagbog, „med 19 Laks, som han havde draget med Vaad“. „Den 9de Februar kom han med 21 Laks³. Bønderne i Sinning By ved Silkeborg svarede aarlig til Kronen 150 tørrede Gedder for Retten til at fiske i en Nabosø. Da de misbrugte Friheden og „forfiskede“ Søen, fratoges Tilladelsen dem⁴. Om en lille Sø til Bondegaarden Holmegaard (i Serup Sogn, Hidsherred, Viborg Amt) hører vi tilfældigt, at der paa een Dag

Næppe fik Dronning Sophia efter Frederik den Andens Død sit Enkegods paa Lolland og Falster i Hænde, før end hun straks sendte „Digemesteren“ derned. Alle Parke blev oprensede og forsynede med nye Stigbor, Egeposte og Bøge-Render; Stubberup Sø blev tømt og tilsaaet i Bunden, før den atter fyldtes; nye Fiskeparke, Fisk og Fiskere anbragtes allevegne².

Et lignende storartet Indtryk faar man ved at lægge Mærke til

er fanget i samme Sø ikke mindre end 25 Vognlæs Brasen og andre Fisk¹ o. s. v.

De almindelige Ferskvandsfisk i Danmark var Gedder, Brasen, Karusser. Hvor alt var indrettet, som det burde, havde man en eller flere Damme for hver Art. Ved Frederiksborg var der tilige særlige Smerling-Damme². En ganske udmærket Agtelse nød Karperne, der vistnok er blevne indførte i Danmark af Peder Oxen efter hans Tilbagekomst fra Landflygtigheden³. Frederik den Anden blev ham imidlertid snart en farlig Medbejler i denne nye Gren af Fiskeavl. I Aaret 1592 kunde der sælges fra de kongelige Damme for en

1400 Kroner Karper⁴, foruden hvad der var medgaet til Hoffets eget Forbrug. I Sverige lod Johan den Tredje indføre Karper fra Tyskland og anbringe i de nygra-

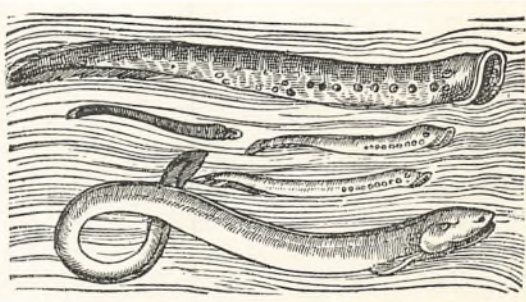

Fig. 29. Niøjne og Aal.
(M. Rumpolt: Ein neu Kochbuch 1581.)

vede Damme ved Kalmar Slot; men trods al anvendt Omhu synes de ikke her ret at være slaede an⁵.

Medens man i Norge og Sverige i Reglen var henvist til den ganske vist rigelige Fangst, der kunde gøres paa Stedet selv, enten langs Kysterne eller i Elve og Søer, besad Danmark den Fordel at ligge i Færdsleens Midtpunkt, hvor man altsaa for Penge var i Stand til at forskaffe sig alle Delikatesserne fra de tre Lande. Til et udsøgt Bord i Danmark hørte Langer og Rokker fra Ribe eller Skagen, Helt fra Limfjorden, Makrel fra Helsingør, Aal stangede af Hollænderne fra Amager⁶, Karper fra Sjælland, Stenforeller fra Herredsvadkloster i Skaane⁷, Laks fra Jylland eller Halland, hvis man da ikke kunde faa den fra det sydvestlige Norge, og endelig alle de lækre Sager, der kom fra Bergen og ofte sloges sammen i det fælles Navn: „Bergfisk“. Tolderen i

Fig. 30. Helleflynder og andre Storfisk fra Norge.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Helsingør var fremdeles i Stand til at skaffe En af udenlandske Sager de saa yndede, engelske „Sprot“ (Sardeller) og især de efterspurgte Negenaugen (Niøjne) (Fig. 29), der nødes baade tørrede og nedsaltede i Ottinger¹. De fleste af disse Varer betaltes med meget høje Priser. En Tønde Aal f. Eks., og endda ikke af den allerbedste Slags, kostede 24—30 Kroner², en Tønde norsk Laks kostede 56 Kroner³, Vesterhavs-Langer betaltes med den fabelagtige Pris af 20 Kroner Stykket⁴.

Et Par Navne, der lyder Nutiden fremmed, men hyppigt fore-

Fig. 31. Havets uhyre Dybde ved Norge.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

kom iblandt Datidens Forsyninger, var „Sund og Mave“ og „Rav og Rækling“. Ved „Sund og Mave“ forstodes Svømmeblæren hos Fisk, især Torsk. Den anvendtes dels som Husblas, dels paa anden Vis og spillede, efter det store Forbrug at dømme, en ikke ubetydelig Rolle i Datidens Madlavning. Den solgtes Tøndevis, en Tønde kostede lidt over 4 Kroner i Nutids Penge¹.

„Rav og Rækling“ indførtes fra Bergen. Det var Dele af de uhyre Helleflyndere (Fig. 30), der fangedes ved Lofoten (Fig. 32)

Fig. 32. Fra Lofoten. Balstad Fiskevær.
(Efter Fotograf af N. Helgesen.)

og som ofte var saa store, at en Fisk sønderhugget og saltet kunde fylde $2\frac{1}{2}$ Tønde. Ved „Rav“ forstod man Benene og Finnerne med det fedeste Vedhæng. „Rækling“ betød de fede, smalle Striber, (Rækler) skært Kød langs Finnerne, der fremkom, naar Fisken opskares paa langs². De tørredes og solgtes stykkevis. „Rav og Rækling“ ansaas i Danmark for den lækreste af al Bergfisk. Aarligt forskreves større Partier til det kongelige Bord. I Sverige var Johan den Tredje saa indtagen deri, at det daglig maatte sættes for ham³. Privatmænd derimod kunde ofte have ondt nok ved at skaffe sig det; selv smaa Partier deraf var derfor en velkommen Gave. „Sender jeg Dig nu en „Rav“ og Birgitte nogen „Rækling“, som nys er kommen fra Norge, hvormed I bedes tage til Takke“

skriver Herluf Skave Aar 1581 til Christoffer Gøje til Gunderslevholm og hans Hustru. De fem Gæster paa Malmøhus maatte nøjes med paa Fiskedagene at erholde $\frac{1}{8}$ Stykke Rav og Rækling til Deling¹.

Vil man have et kort, men træffende Udtryk for, hvilken Rolle saltet Fisk spillede i det daglige Liv, hvilken stærk hjemlig Følelse der knyttede sig hertil, lægge man Mærke til et lille Træk som dette. Den danske Prinsesse Anna, der Aar 1548 ægtede Kurfyrst August af Sachsen og den Dag i Dag mindes for den varme Kærlighed, hvormed hun sluttede sig til sit nye Fædreland, hang

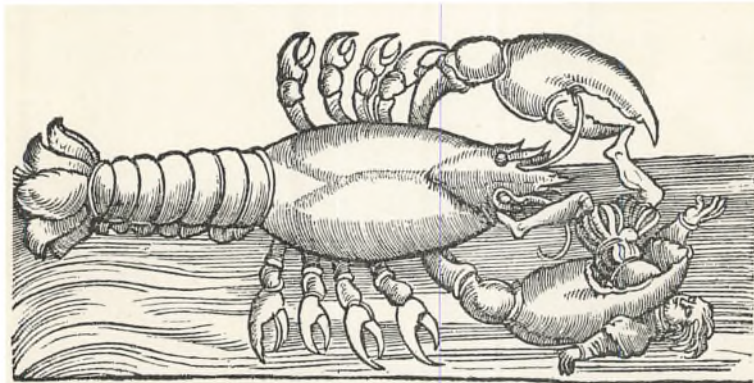

Fig. 33. En Kæmpehummer.

(Efter M. Rumpolt: Ein new Kockbuch. Frankfurt a. M. 1581.)

endnu tyve Aar efter Adskillelsen fra Hjemmet bestandig lige fast ved Barndoms-Indtrykket: den kære, saltede Fisk. Selv Elb-Laks og andre Ferskvands Herligheder kunde ikke fortrænge Erindringen. Hvert Efteraar ved Mortensdags Tid maatte da Peder Oxe sørge for, at der afsendtes til hende en lille Aarsforsyning af saltet Sild og Bergfisk, Skuller og Hvillinger, Pilrokker, Smaatorsk og Makrel².

Foruden Fisk ydede Havet endnu en Ret, som var særlig yndet, det var de forskellige Slags Krebsdyr. Med Urette har man henført den vaagnende Sans for denne Føde til en senere Tid. Medens Oldtidens Smag herfor, saavidt det lader, havde tabt sig i Løbet af Middelalderen, var det 16de Aarhundrede atter fuld

Begejstring for denne Nydelse. Navnlig spillede Rejer og Krabber en stor Rolle. Under Christian den Tredjes ovenomtalte Ophold paa Malmøhus gjordes der hver Dag Indkøb af Krabber og Rejer til Kongens Bord, og stundom var Beholdningen opspist til Middag, saa at der maatte købes nye til Aften¹. Aarhundredet igennem møder man denne Udgiftsposti Malmøhus Lensregnskaber: saa og saa meget for Rejer til Lensmandens Behov². En tysk Rejsende i Aarhundredets Slutning fortæller som en Mærkelighed fra sit Ophold i København, at man her spiste store Hummer, af hvis Kløer det var Skik at lave Drikkekar (Fig. 33). Han maatte have nogle saadanne med sig hjem til Tyskland for at Folk kunde se, at han talte Sandhed. Krabber, fortæller han, solgtes for en ren Spotpris. Man nød dem gerne til sit Øl; rundt omkring paa Ølstuerne gik derfor Folk om og faldt kogte Krabber³.

Fig. 34. Vorherre skaber Havet og dets Beboere: Hummer, Havfruer, Fisk og Krabber. Kalkmaleri i Måjbølle Kirke paa Lolland.

(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Medens Hummer saaledes var en ikke usædvanlig Spise i Danmark, og enhver kendte til at blive budt ind paa et Krus Øl og en Krabbe, ansaas Krebs for en ganske anderledes Herreret.

Disse, der var saa almindelige syd paa, synes først ret at være blevne bekendte i Norden i det 16de Aarhundrede. Enkedronning Dorothea forærede Aar 1564 sin Søn Frederik den Anden nogle til at sætte i Dam¹, Peder Oxen indførte dem paa Gisselfeld², Enkedronning Sophie indforskrev Aar 1591 Krebs fra Rostock og lod dem anbringe i Fiskeparke paa Lolland og Falster, 20 Skokke i Halskov Dam og 30 Skokke i en Dam ved Halsted Kloster³. Johan den Tredje havde allerede en Snes Aar forud ligeledes indforskrevet dem fra Tyskland til Dammene ved Kalmar⁴.

Paa et ganske enkelt Punkt gik Norden i Spidsen for den evropæiske Udvikling. Nydelsen af Østers, der havde været saa almindelig baade hos Fortidens Nordboere og hos Romerne, synes siden at være gaet helt i Glemme. I Frankrig holdt man sig i det 16de Aarhundrede blot til de spiselige Landsnegle, først i det følgende Aarhundrede kom Østers atter i Mode⁵. Derimod var man i Danmark alt i det 16de Aarhundrede paa det rene med, at Østers — som Frederik den Anden forøvrigt i et Kongebrev af 1587 henfører til Fiskene⁶ — var en særdeles velsmagende Spise. Vi er ikke i Stand til at spore, naar denne nye Opfattelse er opstaaet, eller om den maaske endog var en fortsat Overlevering fra Oldtiden, vist er det kun, at ved Frederik den Andens Hof holdtes Muslinger som Østers højt i Ære. Muslingerne skrabedes i de danske Farvande — Aar 1562 lod f. Eks. Kongen hente en Tønde fra Skelskør til Korsør, hvor han just opholdt sig⁷ — Østers derimod, eller som de dengang hyppigt kaldtes: „Osterlinger“, forskreves i Reglen fra Norge. Vel blev der mod Slutningen af Frederik den Andens Regering fundet Østers i Vesterhavet ud for jysk Kyst, og der udstedtes Forbud mod at fange dem, da al Fangsten skulde tilhøre Kongen⁸, men vi veed intet nærmere om Udbyttet af disse Banker. Derimod var det en staaende Skik, at der hvert Aar løb en kongelig Jagt op til Nedenæs Len i Norge for at indtage en Ladning til Hoffets Forbrug. Da det i Aaret 1584 stundede mod Jul og Jagten endnu ikke var vendt tilbage, maatte et nyt Skib sendes derop for at skaffe Østerserne hid og spørge om Jagtens Skæbne⁹.

Det var naturligt, at disse nordiske Delikatesser vakte Beundring og Lyst til Delagtighed deri hos Fyrsterne i Nordtyskland. Paa Grund af Familjeforbindelserne med det danske Kongehus lod sligt sig let udføre; det var jo en staaende Skik at udveksle Smaaforæringer. Tøvede man for længe fra dansk Side, tog de ventende Bladet fra Munden. Hertug Ulrik af Mecklenborg meddelte saaledes ligefrem, at en Foræring Østers vilde være ham kærkommen. Hertuginde af Preussen sendte engang en Bøtte syltede Kramsfugle herop med Tilføjende af, at hun gerne saa, at man sendte hende 24 Tønder gode Sild til Gengæld¹. Vanskeligheden bestod imidlertid i at faa Sagerne bragt i frisk Tilstand til Bestemmelsesstedet. For Hummers Vedkommende fulgte man den tvivlsomme Fremgangsmaade at koge og ovntørre dem straks, hvor de var fangede, og saaledes forsende dem den lange Vej². Med Østers var Opgaven vanskeligere. Enkedronning Sophie, der yndede en vis Storladenhed i Foræringer, naar Udgiften ikke vedkom hende, forærede oftere sin Fader, Hertug Ulrik af Mecklenborg, en større Sending, engang endog 72 Tønder³. I et Svar til Tak for en af disse Sendinger giver Modtageren dem det tvetydige Vidnesbyrd, at de var „temmelig friske“ ved deres Ankomst⁴. For Hertug Ulriks Vedkommende var der altid det uheldige, at han fra Ophold i Danmark vidste, hvorledes de skulde smage. Større Ukyndighed turde man forudsætte hos Fyrsterne længere syd paa. Enkedronning Sophie var i saa Henseende yderst dristig; helt ned i Mellem-Tyskland mødte efter Ugers Kørsler hendes Østers som Gaver. Om en Sending, der Aar 1588 afgik til Sachsen, meddeles der i Rentemester-Regnskabet den Oplysning, at de

Fig. 35. En Sildetønde, funden ved Udgravninger i Dragør.
(Nationalmuseet i København.)

blev overbragte af „Bernt Styrmand, Fodbud i tyske Cancelli“, der havde betalt saa og saa meget i Vognleje¹. Trods alle de Befordringsmaader, der synes at have staaet til hans Raadighed, er det dog et Spørgsmaal, om de ikke har tabt sig noget under Vejs. Ankomne til Sachsen synes de imidlertid heller ikke her at have fundet Ro. Kurfyrstinden af Brandenburg ventede nemlig sin Nedkomst og fik pludselig Lyst til friske Østers. I Berlin var der ingen at faa. Kurfyrsten skrev da ned til Sachsen og bad Kurfyrst Augusts Søn, Christian den Første, om nogle. Han forhørte sig i Dresden, men der var heller ingen at faa, og han forærede hende da et Fad „syltede“. Hvis disse „syltede“, hvad troligt er, har været de nys ankomne danske, saa har man en Maalestok for Høfligheden af den brandenburgske Takskrivelse. Der forsikres i denne, at, da de kom til Berlin, var de endnu „temmelig friske og til at nyde“. De svarede uden Tvivl til de kogte Krabber, som den danske Prinsesse Elisabeth i Mecklenborg engang i Sommerhede sendte „med Forbud“ ned til sin Broderdatter, Anna i Sachsen. Denne takkede og erklærede, at baade Kurfyrst August og hun havde fundet dem „yndige“².

Krydderier spillede en ganske overordentlig Rolle i Datidens Madtillavning. Alt i lange Tider havde man vel i Norden sat høj Pris derpaa, men i Løbet af det 16de Aarhundrede steg Forbruget til en paafaldende Grad af Overdrivelse. Vi har allerede ovenfor omtalt Grunden hertil: Søvejen til Ostindien var bleven funden. Heraf blev Følgen, at Prisen paa Krydderier faldt betydeligt, samtidigt med at Handelen kom i Hænde paa Opdagerne, fra hvem den atter lidt efter lidt gled over til de mere driftige Hollændere. Hansestædernes Tilbagegang og Hollændernes bestandig tiltagende Fart paa Østersøen fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede svarer altsaa for Nordens Vedkommende til en stadig lettere Adgang til de saa højt skattede Krydderier.

Især fra Aarhundredets Midte kan vi næsten Aar for Aar følge Prisernes Dalen. Peber kostede saaledes Aar 1541 om-

trent 2 Kr. 25 Øre Pundet, men Aar 1566 kun omtrent 1 Kr. 60 Øre. Ingefær kostede Aar 1541 ca. 4 Kr., Aar 1556 ca. 3 Kr., og 1566 kun 1½ Kr. Pundet. Risengryn kostede i de samme Aar 35 Øre, 25 Øre og 20 Øre Pundet¹. Priserne paa Rosiner, Mandler, Svesker og andre Urtekramvarer sank ligeledes stærkt. Henimod Aarhundredets Slutning betaltes de fleste Krydderier, Sukker dog undtaget, med Priser, der synes at have staaet i omtrent samme Forhold til de øvrige Fødevarers som i Nutidens.

Prisbilligheden fremkaldte forøget Forbrug, dette atter nye Former for Udsalg. Tidligere havde man købt sine Krydderier enten hos Kræmmerne eller, naar det skulde være af bedste Slags, hos Apotekereren. Udgiftsposten: „Krudt fra Apotekereren“, betegner blot, hvad Nutiden vilde kalde: Urtekramvarer. Men mod Aarhundredets Slutning blev Afsætningen saa stor, at der ganske naturligt udskilte sig af „Kræmmerne“ —, der ligesom i Nutidens Smaabyer handlede med alle Slags Varer, — en egen Klasse, som kun forhandlede Husholdningssager. Sprogbrugen vaklede i Begyndelsen mellem at kalde disse nye Handlende: Materialister, Krudtkræmmere eller Urtekræmmere². I det følgende Aarhundrede vandt den sidste Benævnelse afgjort Overhaand.

En egen Maade at forsyne sig paa, som kun Kongen og de aller rigeste kunde benytte, var at sende et Bud til Stedet selv, til Antwerpen, til Leipzig eller hvor nu Opkøbet skulde gøres. Naar Lejlighed gaves, anvendte man denne Fremgangsmaade endnu ned imod Aarhundredets Midte³. Det var efter Nutids Begreber ofte pudsigt smaa Indkøb, der saaledes blev gjorte. Et Bud f. Eks., som Christian den Tredje havde i Leipzig Aar 1545 og som hjembragte ret rigeligt af andre Sager, havde tillige Befaling til at købe til Kongen 8 Pund Strøsukker, 4 Pund smaa Rosiner, 2 Pund syltede Nelliker o. s. v.⁴. Lidt efter lidt blev imidlertid Tolderen i Helsingør den naturlige Mellemand ved alle slige Handler (Fig. 36). Fra Aar 1550 kan man paavise en jævn Række af aarlige Opkøb til Kongens Behov foretagne af ham, idet han enten først sendte Bestillingen til Holland eller simpelthen straks købte hos forbisejlene Skippere, hvad der forlangtes⁵. Hans i Forvejen besværlige Hverv fik en betænkelig

Udvidelse, da han saaledes efterhaanden blev Mellemandler for en stor Del af Adelen i Danmark. En Regning til Birgitte Gøye viser, hvordan Tolderen i Helsingør i Løbet af et Aar har maattet købe til hende Muskatblomme, Kanel, Ingefær, Peber, Rosiner, Svesker o. s. v., ialt tretten Poster, samtidigt med, at han har tilvekslet hende Guldstykker rimeligvis til Bryllups- og Fadder-gaver, og desuden afsat hendes Smør¹.

Det stærke Forbrug af Krydderier i Norden paa hin Tid lader

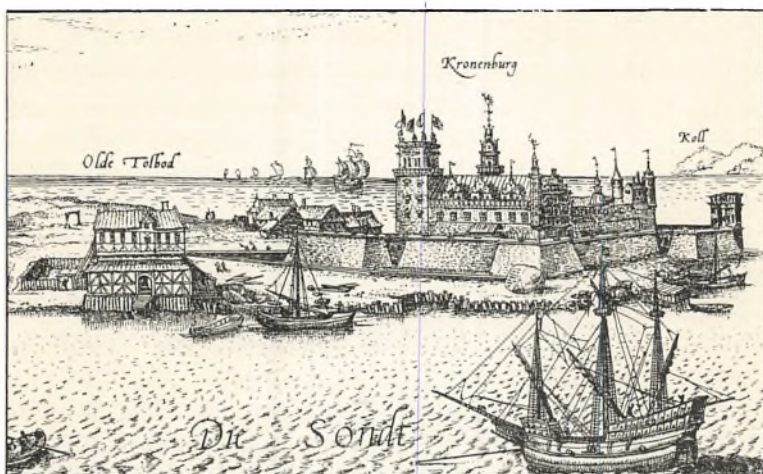

Fig. 36. Toldboden i Helsingør.
(Efter Braunius: Theatrum urbium.)

sig paavise ad flere Veje. Det fremgaar allerede af Udlændinges Udtalelser om Forholdene. En tysk Rejsende beretter saaledes, at den sikreste Maade at blive en velkommen Gæst i Sverige paa, er ved at forære Husmoderen Muskat, Nelliker, Tamarinder eller deslige². Franske Rejsende, der har berejst saavel Danmark som Sverige, priser deres Lykke, da de naar til Danzig, hvor de atter selv kan indrette deres Køkken og slippe for at leve paa nordisk Vis med Peber, Kanel, Safran, Muskat, Honning og Sukker væltet i al Maden³.

Men ogsaa ad mere direkte Vej kan vi paavise det stærke Forbrug. I Reglen faar man vel kun almindelige Oplysninger, og

selv Datidens Kogebøger indeholder kun de mere ubestemte Udtryk: „Kom bravt med Salt, kom dygtigt med Peber, med Muskat o. s. v. deri“, uden at opgive noget vist Maal. Men stundom træffer vi dog paa enkelte sikre Angivelser. Der kan saaledes bestemt paavises en forskellig mandlig og kvindelig Smag i Overdrivelserne. Medens de mødes i en vammel Blanding af Kanel, Nelliker og Ingefær, der især maa have givet Datidens Blandingsdrikke en yderst tvivlsom Velsmag, sondrer de sig skarpt i en mandlig Trang til Peber og en kvindelig Forkærlighed for Sukker og Honning. Her blot et Par Eksempler. Ved Christian den Fjerdes eget Bord spistes der et Pund Peber om Ugen, langt mere naturligvis, naar der var Gæstebud¹. Under Christian den Tredjes Ophold paa Malmøhus 1541 havde et Pund Peber om Dagen ikke engang altid slaaet til, men der maatte paa enkelte Dage købes et nyt til Aftensmaaltidet². Omvendt brugte Gustav Vasas Døtre et helt Aar igennem kun et eneste Pund Peber, medens de i samme Aar fortærede 368 π Sukker, 185 π Mandler, 93 π Svesker, 3 Kurve Figner og Rosiner med ialt 170 π og to Fade Lemoner og Oliven³. Da Christian den Fjerdes lille Broder Ulrik Aar 1592 sendtes til Rostock for at studere, var han endnu i Overgangsalderen. Han udstyredes derfor paa dobbelt Vis, idet der medgaves ham 15 π Peber, men ogsaa 250 π Sukker, 100 π Svesker og en halv Kurv store Rosiner⁴.

Vil man ligesom gøre en Prøve paa Datidens stærke Lyst til Sukker, behøver man blot at sammenligne dermed, hvad 50 Aar senere fortæredes af Folk, der første Gang fik Lov at tage for sig ret af Hjertens Lyst. Aar 1656 kom et russisk Gesandtskab til København og indlogeredes i Stadens bedste Hotel „Lækkerbidsken“ (Fig. 37). I de ni Uger, Opholdet varede, fortærede Gesandten daglig et π Kandissukker, ialt 66 π . Til Koldskaal og til varm Vin medgik ialt 191 π , dog fik maaske andre med heraf; men ganske for deres egen Mund fik Gesandten og hans Præst hver Dag et halv Pund Puddersukker op paa deres Kammer⁵.

For Danmark og Norden i det hele var Sukker i det 16de Aarhundrede, hvad det endnu i det følgende var for Russerne: et nyt eller dog lidet kendt Gode, som man greb efter med største

Iver. Anvendt indtil Overdrivelse hos de højere Stænder, var det endnu saa godt som ukendt hos Menigmand. Skønt man alt havde lært de skadelige Følger af dets Misbrug at kende, troede man dog endnu paa det som et af de ypperligste Lægemidler. Gustav Vasa var alt naaet saa vidt, at han, som ovenfor anført, skrev til en af sine Døtre: „Vi har forstaaet af Dit Brev, at Du har været noget svag og krankelig. Saa kan Vi vel tænke, at Du intet godt Regimente holder med Ædende, men holder

Fig. 37. „Lækkerbidsken“ paa Hjørnet af Østergade og Amagertorv omkring Aar 1700.
(Efter E. Pontoppidan.)

endnu den samme Sæd, som Du gjorde, da Du var Frøken, og æder allehaande Skavl, som er Æbler og frosne Nødder, desligeste Sukker og andet, som forslemmer Maven“¹. Men paa samme Tid nærede man i Almindelighed en overtroisk Tillid til Sukkerets heldbringende Kraft. Henrik Ranzan anbefalede sine Sønner af

Sundhedshensyn af og til at putte en Amatyst, Guld og Sølv eller noget meget hvidt Sukker i Munden. Efter egen Erfaring holdt han paa, at Nydelsen af megen Sukkerkonfekt var et fortrinligt Middel mod at blive beruset¹. Af den svenske Læge Benedictus Olai haves en Lægebog fra Aaret 1578, hvori anbefales Krydderier, især Sukker, Kanel og Ingefær som Middel mod alle Sygdomme. Fejler Maven noget, saa blot Kanel, Ingefær o. s. v. samt et halvt Pund Sukker. Lignende mod Hoste, Hovedpine og andre Onder. Midlet virker, hvad enten det nydes strøet og smurt paa Maden, eller opløst i Vin og Brændevin, eller om det kun anbringes i en Bomulds Hue og bindes paa Hovedet².

Og at saadanne Midler virkelig er blevet anvendte, faar man et Indtryk af ved blot at blade i Datidens Regnskaber. Dronning Katharina af Sveriges lille Dværginde kureres der f. Eks. paa, da hun er bleven syg, med 1 Lod Safran, 2 Lod Kanel og 16 Lod Figner. Jomfru Barbara maa tage et Lod Ingefær, et Pund Sukker og flere Pund Rosiner, Figner og Svesker; Dronningens Pige Brigitta nøjes med et Lod Safran og tre Lod Sukker. Til Salve for Gustav Vasas Heste anvendtes der over et Pund Ingefær. Og det er uden Tvivl lignende Tro, der laa til Grund, naar der f. Eks. i Skafterne til ni Par Bordknive for hans Dronning og Børn anbragtes næsten tre Pund Kanel³.

Et ganske eget voldsomt Udtryk gav Tidens Lyst til Sukker sig i det Skridt, som Johan den Tredje foretog, da han i Foraaret 1579 ikke havde faaet sit Sukker tilsendt i rette Tid fra Købmanden i Stockholm. Kongen skikkede nemlig et Par betroede Folk ind til Byen med Fuldmagt til at sætte Købmanden fast og føre ham som Fange til Kongen. Selv havde de Befaling til at bortføre alt det Sukker, de kunde overkomme, være sig hos indenlandske eller fremmede, og, ved hvilke Midler det saa ske skulde, endelig at skaffe Kongen inden næste Aften 100 Pund Sukker⁴.

De Arter af Sukker, der anvendtes, var omtrent de samme som i Nutiden. En af de ældste Former synes at have været Kandissukker eller som det dengang altid kaldtes: Sukker-Kandis. Det tilvirkedes oprindeligt paa Kreta (Kandia), hvorefter det havde sit Navn, og Venedig var det store Midtpunkt for Handelen med

denne Art Sukker. Det brugtes ikke blot som Brystsukker, men ogsaa til finere Madlavning. Erik den Fjortende lod f. Eks. Aar 1561 sylte to Fade Pærer med Kandissukker¹. Dog synes dette at have været en usædvanlig Overdaadighed.

Den mest almindelige Form for Sukker var hvidt Sukker i Toppe. Af saadant Sukker omtales tre Slags: Sukker Canari, Sukker Melis og Sukker Tomis; den første Slags brugtes mest i Danmark, den sidste mest i Sverige. Canari Sukker kom fra de canariske Øer, der straks efter deres Opdagelse var blevne beplantede med Sukkerrør, som trivedes ypperligt i denne Jordbund.

Puddersukker omtales aldrig i Norden i det 16de Aarhundrede. Navnet synes først at komme i Brug ved Midten af det følgende. I det 16de Aarhundrede betegner „Pudder“ i Reglen stødt Kanel. Dog omtales ogsaa Pudder af andre Krydderier, Muskat-Pudder, Nellike-Pudder o. s. v.² Naar det da af Regnskaberne fremgaar, at man f. Eks. Juleaften 1541 paa Malmøhus har spist Risengrød med to Pund Rosiner og et halvt Pund Mandler i og dertil brugt det kostbare „Pudder“, hvoraf blot to Lod kostede 47 Øre i vore Penge, saa har dette uden Tvivl været stødt Kanel, der blev strøet derover. Med denne Ekstratilsætning udmærkedes Risengrøden paa Malmøhus i dette Aar kun endnu en Torsdagmiddag i Jul, Nytaarsdag og Paaskeaften³.

Svarende til Puddersukker, baade hvad den billigere Pris og maaske hvad Udseende angaar, forekom der imidlertid i det 16de Aarhundrede en Art Sukker, der, da det var løst og usammenhængende, altid maatte være indpakket. Dette kaldtes for Skrin-sukker eller Ladesukker. Formen Lædike- eller paa svensk Lådike-Sukker, blev naturligt fordrejet til Ludvig-Sukker, ligesom Sukker-Tomis til Thomas-Sukker. Muligt har Navnet Ladesukker givet Anledning til den folkelige Benævnelse: Sukkerlade, hvortil Chokolade straks omdøbtes⁴, da den i det 17de Aarhundrede blev bekendt i Norden.

Alt Sukker maatte indføres fuldt færdigt fra Udlandet. Tyskland fik sit første Sukkerkøgeri i Augsburg 1574⁵. I København oprettedes et Sukkerraffinaderi Aar 1620⁶. Priserne paa Sukker

holdt sig derfor i det 16de Aarhundrede temmelig høje. Ganske vist kunde man faa „gement“ Sukker til en 50 Øre Pundet i vore Penge, men skulde det være gode Varer, kostede det over en Krone Pundet¹. Naar Hensyn tages til Pengenes større Købeevne dengang, var Sukker en 10—12 Gange dyrere dengang end nu.

Som en Følge heraf var det kun de rigeste, der nød Sukker til daglig og anvendte det til al Madlavning. En Urtekramregning fra Aarhundredets Midte til en dansk Adelsmand, hvorefter denne i Løbet af tre Aar havde forbrugt ialt 114 æ Sukker², betegnede en temmelig overdaadig Levemaade. Hvis man tør slutte fra tre Bestillinger tre Aar i Rad hos Tolderen i Helsingør paa Varer fra Holland, var det aarlige Forbrug af Sukker ved Christian den Tredjes Hof ialt 1100 Pund, „hvoraf 300 æ af det allerbedst finerede Sukker Canari for kongl. Majestæt besynderligt³“. I Christian den Fjerdes Tid anslog man Hoffets aarlige Forbrug ikke højere end til lidt over 800 æ , heri dog ikke indbefattet, hvad der medgik, naar der holdtes større Fester⁴. I Erik den Fjortendes første Regeringsaar derimod var Forbruget ved det svenske Hof ikke lidt større, idet der her Aar 1561 blev fortæret omtrent 3000 æ ⁵. Dette stemmer vel med, hvad vi ellers veed om det unge Hof, og oplyser Gustav Vasas Bebrejdelse for at forslemme Maven hermed.

Fuldt saa fristende som det blotte Sukker var imidlertid en anden Form, hvorunder det bødtes, nemlig som Konfekt. Denne købtes paa Apoteket. Som saa meget andet godt begyndte den nemlig sin Bane som blot Lægemedel og vandt hurtigt Indpas. Et af de første Indkøb paa Apotek, som vi overhovedet kender, var Aar 1487 seks Pund Konfekt til Kong Hans⁶. I det 16de Aarhundrede tiltog Apotekernes Antal betydeligt i Danmark (Fig. 38). Den stærke Søgning, som de fandt, skyldtes imidlertid kun for en ringe Grad de virkelige Lægemedler, som her var til fals. Folk var nu engang vante til at hjælpe sig med Husraad. Men det, der drog Kunder til Huse, var de fortrinlige Arter af Akvavit, Syltetøj og Konfekt, som kun kunde faas her. „At besøge Apotekeren“ var derfor særlig yndet. Ganske vist holdt han ikke offentligt Konditori, og kun Venner og Bekendte maatte nyde

noget paa Stedet; men i en lille By var jo alle velhavende Folk hans Venner og Bekendte. Hertil kom, at medens Raadhuskældereren kun var for Mænd, var der intet til Hinder for, at en Hustru kunde følge sin Mand paa Apoteket. Især efter større selskabelige Sammenkomster synes det at have været Skik paa Hjemvejen at se lidt ind til Apotekeren. At Forholdene i saa

Fig. 38. Et Apotek.
(Efter Jost Amman 1568.)

Henseende var ens syd og nord for Østersøen faar man et Indtryk af ved at læse en Dagbogsoptegnelse som denne af Borgmester Gentskow i Stralsund: „Den 28. Juni var jeg med andre til Gæst hos Hr. Peder Grubbe, hvor vi trakteredes vel. Derpaa hentedes vi til Gilde af Brudgommen Benedict Fürstenow, hvor viligeledes var glade indtil Aften Klokken 10. Saa gik jeg med Christian Smilerlow og vore to Hustruer op til Andreas Bruuns Apoteke, hvor vi fik sat Klaret, Sukker og andre gode Ting for os¹⁴. Da Christian den Fjerde efter sin Finmarksfart kom til Bergen, var ogsaa han paa Apoteket. Hans Besøg her skildres saaledes: „Der sad Kongen med sin Broder Ulrik hele Natten indtil Morgen og drak Vin og Klaret, og da de havde drukket meget og igen vilde ombord, slog Kongen af stor Lystighed alle Vinduerne ind for Apotekeren og slog hans Bagerovn itu²⁴“.

Farlige Medbejlere fik imidlertid Apotekerne dels i de Kræmmere, der havde Krydderier til fals, dels i de mange, der under forskellige Navne som „Sukkerbager“, „Postejbager“, „Mar-

sipanmagere“ o. s. v., hver paa sin Vis søgte at drage Næringen til sig. Forholdet mellem alle disse synes i Begyndelsen at have været meget uklart og tidt forskelligt ordnet i de forskellige Byer. Christian den Tredje synes mest at have yndet at lade sin Livlæge staa for Indkøbet af Krydderier til Hoffet¹. Da samme Livlæge fik Bevilling paa at maatte oprette et Apotek i Odense, tilloides det dog udtrykkeligt andre Kræmmere at sælge Sukker, Ingefær, Peber og andre Urter². Erik den Fjortende gjorde stor-

Fig. 39. Et hollandsk Apotek omkring Aar 1600.

(Efter Paul Lacroix.)

artede Indkøb af Apotekervarer i Udlandet gennem sin Sukkerbager og Marsipanmager. Aar 1562 drejede det sig om en Sum af 2200 Kr., Aar 1564 gaves der et Forskud alene paa 4000 Kr.³. Omvendt maatte i Christian den Fjerdes Mindreaarighed Kongens Sukkerbager gaa paa Apoteket for at faa sit Sukker⁴. Til et og samme Gilde købte Frederik den Anden Konfekten hos Apotekeren, men Fastelavns-Maskerne hos Sukkerbageren⁵. I Malmø florerede uantastet en Menneskealder igennem Hans Sukkerbager, der lader til at have haft gode Varer og meget at bestille⁶.

I Helsingør fik Peter Pester Aar 1582 en kongelig Apotekerbevilling og fordrev i Kraft af denne alle, der tidligere havde handlet med Krydderier og Urter, bagt Kager for Folk eller lavet Akvavit¹.

Først ved Aarhundredets Slutning faldt Forholdene saaledes i Leje, at Urtekræmmerne maatte handle med Krydderier og Urter i uforarbejdet Stand, Apotekerne tillige med dem i forarbejdet. Disse to Arter af Handlende beholdt altsaa Pladsen. Fortrængte blev derimod de, der under Navn af Sukkerbagere o. s. v. havde været Forløbere for en senere Tids Konditorer.

Fig. 40. Bjørn, der søger efter vilde Biers Honning.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Endnu i Aaret 1736 kunde en Apoteker udtrykke sig saaledes: „Jeg maatte fornemme, at mit Apoteks Indtægter aftog, idet Folk efterhaanden lagde sig efter at destillere Akvaviter af Kornbrændevin, og selv at bage Sukkerbrød og Makroner, og at sylte alle Slags Frugter etc., som mine Svende var saa utro at lære dem²“.

Ved Siden af Sukker vedblev Honning det 16de Aarhundrede igennem at spille en betydelig Rolle ved Madlavningen. Alle mindre bemidlede holdt sig udelukkende hertil, ja selv blandt de rigeste, Kongen ikke undtagen, var der næppe nogen, der fuldstændigt ophørte at anvende den. Den havde jo ogsaa Aarhundreders, maaske Aartusinders Hævd, lige fra den Tid, da Bams og Menneske var de første Kunder (Fig. 40). Den vedblev at være

et hjemligt Produkt, let at faa og umulig helt at afskaffe, saa længe Mjød og Voksllys endnu blev brugte. Ifølge Riber-Ret skulde den, der overbevistes om at have forfalsket Honning, straffes paa Livet og Honningen brændes. Selv om dette strenge Lovbud forlængst var ophørt at blive anvendt, saa viste dog Honningens vedvarende Betydning sig i den Omhu, hvormed Regeringen omfattede den. Gentagne Gange i det 16de Aarhundrede udstedtes der Udførselsforbud for Honnings Vedkommende¹, da den ansaas for en Nødvendighedsgenstand, der ikke maatte fordyres for Menigmand. Hvilket Omfang Biavlens har haft, fremgaar af Beholdninger som disse: 3 Læster Honning, 4 Læster Honning o. s. v., der oftere forekommer. Aar 1624 berettes det om en Købmand i Ribe, at han købte levende Bier for 217 Daler i Dattids Penge og fordelte dem paa Bistader til 70 forskellige Steder. Aar 1598 forekommer som Post i et Købmandsregnskab: Honning for 2800 Kr.²

Bistadernes Form havde tidligere været aflang rund, som et Stykke hul Træstamme eller Gren. Med Kunst havde man altsaa dengang efterlignet Biernes Naturboliger i Skoven. Denne Form for Bistader forekommer endnu i vore Dage af og til i afsides Egne af Sverige. Men i det 16de Aarhundrede var de kyndige Biavlere i Norden allerede længst kendte med at flette Kuber af Vidjer eller endnu bedre af Straa, og give hele Huset Form af en rund, lidt spidshvælvet Hytte, ikke ulig en hængende Biværm. Med rummelig Udgangsdør paa den ene Side og tækket yderligere med et Spir som et Flaskehylster af Rør eller Straa — et herligt Dække, svalt i Sol, lunt i Frost, lutter Afløbsrender under Plaskregn — afgav slig en Kube en fristende Bolig for en udvandret Biflok i Sommertiden. Det voldte naturligvis Stik at lokke dem did, og Indbyderen maatte være udrustet baade med Hætte, en Vifte af Smaagrene til at drive dem paa Vej og helst med en lille Klokke til at ringe dem blide og velstemte. Men sad de først lunt inden Døre og havde faaet Vokskagerne ophængte, Paafyldningen i Gang, saa kunde den menneskelige Ejer ogsaa skalte med Hus, ja med en hel Bydel, som han lystede. Han kunde læssevis flytte hele Staderækker paa Hjul, køre dem til

Marked og sælge dem, om han lystede, uden at Beboerne derfor tænkte paa at sige op eller søge anden Bolig (Fig. 41).

Som bekendt har Biernes Bolig siden da endnu engang søgt at holde Trit med den menneskelige. Oprindeligt: Træstamme, saa Blokhus, saa hvælvet Hytte er den i det 19de Aarhundrede bleven til firkantet Hus med Glasruder (Dzierzonske Stader). Da det imidlertid er Mennesket, der har indrettet Huset, er Ruderne mindre til Udkig for Bierne end til at iagttage dem selv og skille dem fra deres Kager. Et Spørgsmaal om ikke Bierne, alt iberegnet, befandt sig fuldt saa vel under Forholdene i det 16de Aarhun-

Fig. 41. Biavl.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

drede. Dette var tillige den Tid, hvori baade de selv og hvad de formaade at yde, endnu nød fuld Folkeyndest.

Det var da ikke blot ved Fester i Aarhundredets Begyndelse, at Honning anvendtes. Om et Bryllup i Skaane 1502 hører vi, at der medgik en halv Tønde til Madlavning og desforuden en Mængde Mjød¹. Endnu i Aaret 1580 forskrev Frederik den Anden, da han ventede Gæster, ikke mindre end tre Tønder Honning². Især til Syltetøjer, Kvæder, Jordbær o. s. v. ansaas Honning for bedre end Sukker. Aar 1578 „indsyltedes“ der Vildbrad til Johan den Tredje i 5 æ Ingefær, 4 æ Nelliker, 11 æ Peber og 1 Tønde Honning³.

Foruden Sukker, Konfekt og Honning var især tørrede Sydfrugter meget yndede. Figner, Dadler, Rosiner, Mandler, Svesker og Korender fortæredes i betydelige Mængder. For Danmarks Vedkommende var naturligvis Tolderen i Helsingør den søgte Mellemand, der fremfor nogen anden kunde skaffe paalidelige Varer. Man sporer Tidens Smag for Sydfrugter, naar man hører, at Frederik den Anden, da der til Herredagen i Odense 1580 ventedes Gæster fra Slesvig og Holsten, lod sende til Kolding for at modtage de fremmede allerede her: to Tønder Kastanier, en halv Tønde Figner, 3 „Kurve“ Rosiner, 200 π Mandler, 2 Tønder Svesker og halvanden Fjerding Korender. En tilsvarende Styrke oppebiede dem i Odense¹. Da Christian den Tredje Aar 1541 opholdt sig om Sommeren paa Malmøhus, spistes der ved hans Bord daglig mindst et Par π Rosiner, i Ugen efter Skt. Hansdag f. Eks.: om Fredagen 2 π , om Lørdagen 2 π til Middag og 4 π til Aften, Søndag 4 π , Mandag 4 π til Middag og 2 π til Aften o. s. v. Og at heller ikke Lensmanden og hans Svende, selv om Kongen ikke opholdt sig paa Slottet, har nægtet sig denne Nydelse, naar Anledning gaves, fremgaar af, at der hver Helligdag, ikke alene paa de høje, men selv paa de smaa, som Kyndelmisse-Aften, Hvide-Tirsdag, Paaske-aften o. s. v., figurerer Rosiner og Mandler i Regnskabet².

Som sædvanligt brugtes der ikke lidet mere ved det svenske Hof end ved det danske. Alene Gustav Vasas Papegøjer spiste et Aar igennem 28 π Rosiner og 23 π Mandler³. Skønt vi ikke ganske nøjagtigt kan bestemme det, da Opgivelserne fra dansk Side hyppigt er i „Kurve“ og disse afveg indbyrdes, alt eftersom det var „store“ eller „smaa“, saa synes Forbruget ved det svenske Hof Aar 1561 at være næsten dobbelt saa stort som det sædvanlige i Danmark. Af Erik den Fjortende og hans nærmeste samt ved enkelte større Fester blev der i dette Aar ialt fortæret: 99 π Dadler, 621 π Figner, 876 π Mandler, 1469 π Svesker, 195 π Korender, 2165 π Rosiner samt 15 Fade Sukat⁴.

Tidens Lyst til disse Varer lader sig ogsaa mærke ad anden Vej. Man tør ganske vist intet slutte af de store Indkøb, der gjordes, thi dette laa for en Del i Forholdenes Natur. Naar saaledes

Birgitte Gøye paa een Gang købte henved 100 æ Rosiner og 170 æ Svesker, saa vilde dette vel i Nutiden have været et usædvanlig stort Indkøb, men maaske indlod Tolderen i Helsingør sig ikke paa at tage mindre Partier end, hvad dette netop udgjorde: en Kurv Rosiner og en Tønde Svesker¹. Dermod fremgaar Tidens Smag og Interesse for disse Varer noksom af de mange Særbenævnelser og Artsbetegnelser indenfor hver enkelt Slags. Der tales om „blaa Rosiner“, „lange Rosiner“, „Atersgodt Rosiner“, „Zibiben Rosiner“, „Løvfigner“, „Dodsfigner“, „blaa Figner“, „Blommer fra Damask“, „ungerske Blommer“ o. s. v., o. s. v. Benævnelser, som vor Tid ofte har ondt ved at forstaa, men som tydeligt røber, at man den Gang havde en paa grundigt Studium bygget Kendskab til Varernes forskellige Smag og Godhed.

En Sydfrugt, der skattedes meget højt, var Appelsiner. De kaldtes ikke saa, men gik under Navnet „Pomeranser“, idet man skelnede mellem søde og sure Pomeranser, det er Appelsiner og Citroner. Dog begyndte Benævnelsen Citron alt at komme i Brug. Aar 1551 lod saaledes Christian den Tredje ved Tolderen i Helsingør købe seksten Pund „syltet Citronskal“². Appelsiner ansaas for en udsøgt Dessert. Hvor Niels Hemmingsen i sin Postille udlægger Lignelsen om „Bryllupsklæderne“, nævner han ogsaa først blandt det, „som man plejer i Gæstebud at bære paa Bordet efter Maaltid: Konfekt, Pomerans og Krumkager“³. Hvad der gav dem en forøget Tiltrækning var deres høje Pris. De kostede nemlig omtrent det samme som i vore Dage, uagtet Pengene jo den Gang havde en langt større Værdi. Enkeltvis betaltes de med 7—8 Øre Stykket; Aar 1561 gav Erik den Fjortende 6 Kroner for Hundredet⁴. Det var da kun meget velstaaende, der nød dem til Stadighed. I det ovenanførte Aar købte Erik den Fjortende ialt 3,975 Appelsiner, hvoraf hans Søstre spiste de 600⁵. Da Helsingør By en Gang vilde vise Rigets Hofmester, Mogens Gyldenstjerne, sin Ærbødighed, forærede den ham 50. Som nygift købte Frederik den Anden 1900⁶. At Christian den Fjerde som Barn fulgte dem med levende Interesse, kan ses af, at han i sin latinske Stilebog anfører: I Dag den 27de

Marts 1593 naede det første Skib med Appelsiner hid til Helsingør¹.

Et Udtryk for deres Sjældenhed var Tidens Lyst til at gemme dem saa længe som muligt, hvorved de ofte fordærvedes. Af Erik den Fjortendes ovennævnte større Indkøb overgemtes saaledes 300 og blev fordærvede. Det gik ikke hans Brødre bedre med deres Citroner. Da Johan den Tredje en Gang blev syg og ønskede sig nogle, var der ingen brugelige tilbage, og Hertug Carl, til hvem Dronningen skrev om Hjælp, maatte tilstaa, at de faa, han havde faaet i Foræring, nu alle var raadnede bort og fordærvede. Han kunde kun tilbyde den fattige Erstatning: Æbler eller Pærer i Stedet for².

Det gik de fleste som Fyrsterne her, de maatte nøjes med de hjemlige Frugter. Æbler og Pærer fortæredes i store Masser. De dyrkedes i „Abildhaven“, hvoraf der jo ordentligvis hørte en til hver Bolig, og var derfor sjældnere Genstand for Køb og Salg, men en hyppig Foræring. De brugtes dels til Most, dels til Madlavning, dels endelig til at nydes raa i Forening med Valnødder eller Nødder (Fig. 42).

Ved Madlavning anvendtes Æbler især til Æblegrød eller som Datiden altid kaldte det: Mos. Denne var overordentlig yndet og brugtes som Festret. Som saadan hørte den hjemme ikke blot i Frugttiden, men hele Aaret rundt, velset i samme Grad, som det begyndte at knibe med Æblebeholdningen. Paa Malmøhus 1541 vankede der Æblegrød endnu Festelavnssøndag³. Tidligere synes man at have overstrøget eller overgydt den med Honning. Da Sukker blev almindeligt, fortrængte det ogsaa paa dette Omraade Honningen. I et Overslag over Bryllupsudgifter, vistnok fra

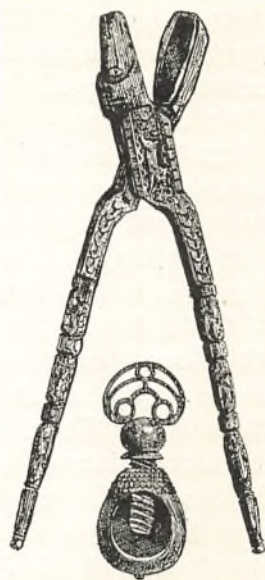

Fig. 42. Nøddeknækkere i det 16de Aarhundrede.
(Efter Havard.)

Aarhundredets Midte, beregnes Æblegrøden til „et Bryllup paa en 300 Heste“ at ville kræve 3—4 Skrin af det smaa, brogede Skrinsukker¹.

En Tillavning af Æbler og Pærer, der var overmaade nem og derfor ogsaa Vinteren igennem anvendtes efter en stor Maalestok, var at stege dem paa Ovnen. Kakkelpotterne var som skabte til at stege Æbler og Pærer i. Det er ret betegnende, at Frugt, der ikke egnede sig til at nydes raa, ikke som i Nutiden kaldtes for Koge-Æbler og Pærer, men Brade-, det vil sige Stege-Æbler og Pærer.

Raa Frugt nødtes hele Aaret som Dessert. Fra Middag holdt man det ofte gaaende til sen Aften med Æbler, Pærer og Valnødder samt flittig Brug af Ølkanden. Blev Virkningen af denne Blanding for livlig, kunde man jo ombytte Øl med Frugtmost. Hos Kongen drak man vel i Reglen Vin. Det var en Selvfølge, at Godtfolk til enhver Tid havde baaret sig ad paa samme Vis. Kong Herodes og Hustru f. Eks. sad den Gang, da man bragte dem Johannes den Døbers Hoved, efter Bordet og nød deres Frugt, Æbler, Kirsebær og Druer — friske eller maa-ske blot Rosiner — med dertil hørende kongelige Drikke, Vin fra Skænke-Kander, der paa moderne Vis stod til Køling i et stort Sølvkar paa Gulvet (Fig. 43). Vi hører Tale om stærkt Frugtforbrug til alle Aarets Tider. Paa Malmøhus 1541 f. Eks. nødtes der ved Juletid daglig et Par Uger igennem Frugt i betydelige Mængder². Til et af Frederik den Andens Fastelavns-gilder forskrev han to Tønder Pærer og en halv Læst Æbler alene fra Faaborg, og fra København alle de Æbler og Pærer, der fandtes paa Slottet³. Og til Festligheder, der holdtes i Maj Maa-ned, kunde Frederik den Anden, uden at dette synes at have været noget usædvanligt, bestille et Steds fra 1 Læst Æbler, 6 Tønder Pærer og 2 Tønder Valnødder, et andet Steds fra 5 Læster Æbler, 3 Læster Bradepærer, 6 Tønder Valnødder o. s. v.⁴.

Omtrent fra det 16de Aarhundredes Begyndelse var der i Forbindelse med den nyvakte Sans for Havedyrkning opstaaet en tilsvarende Trang til Nydelsen af Planteføde. Medens Kaal tidligere havde været den mest kendte og yndede Køkkenurt, fik

den nu en Mængde Medbejlere. Her ligesom ved Krydderierne var det Hollænderne, hvem man skyldte Tak. Deres Skibe bragte de fremmede Urter til billig Pris til Sundet, deres indforskrevne Nybyggere paa Amager og Falster dyrkede Løg, Persille, Peber-

Fig. 43. Efter Middag hos Kong Herodes. Johannes' Hoved bringes paa et Fad.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

rod og allehaande Roer, der gjorde rivende Lykke og opfordrede andre til Forsøg.

I Aarhundredets Løb viste der sig derfor en stærk Bevægelse i Norden eller i hvert Fald hele Danmark over, som greb alle velstaaende af Adelen og Bybefolkningen. Ligesom et Par hundrede Aar senere Kartofflen, trængte da de forskellige Køkkenurter stærkt igennem og blev for enhver Husmoder et lige saa kærkomment som let overkommeligt Middel til at frembringe Afveksling i de ensformige Retter. Hvilken Vinding for en Tid, der

ikke gerne anvendte Smør til Sauce, og derfor kun var vant til at opbløde den evige, tørre Fisk og Saltmad med Drag af Ølkanden, nu pludselig at faa en Mængde Biretter, snart skarpe og pikante, snart tykke og kødfulde, alle egnende sig til flydende Tillavning.

Det svarede da ogsaa fuldt ud til denne Bevægelse i Norden, naar i Datidens største Kogebog, tilegnet den danske Prinsesse, Kurfyrstinde Anna af Sachsen, en Mundkok, som han burde

Fig. 44. En Mundkok.

(M. Rumpolt: Ein new Kochbuch. 1581.)

være, fremstilledes paa en ny Maade (Fig. 44). Fed, velvillig og omsigtsfuld naturligvis som sædvanlig. Ikke derimod som fordum kun omgivet af Stegespid, Dyrerygge og Fuglevildt. Nej, i Pagt med boblende Gryder og Kasseroller, omkranset af fyldte Frugtkurve, Løgbundter, Rødder og storbladede Køkkenurter i Mængde. Hvis han ikke var lovlig fed, vilde han den Dag i Dag kunne tjene som Titelbilled til en Vegetarianer-Kogebog.

Endnu en Mulighed indeholdt disse Køkkenurter, men den holdt sig paa Grund af Forholdenes Natur blot som Mulighed og blev ikke virkeliggjort: I en anden Tid vilde de have kunnet hemme Umaadeligheden paa Spisens og ikke mindst paa Drik-

kens Omraade. Tidens Strømning gik imidlertid i stik modsat Retning. De nøjedes da med at afgive blot en Sværm af Led-sagere.

Og som saadanne skønnedes der paa dem. Fortiden vilde have forsvoret at skulle se det Syn, at voksne, fornuftige Mennesker ikke blot ved Hoffet, men selv paa Slotte, hvor Kongen ikke var til Stede og kunde give Eksempel, sad og spiste Salat og Persille med Velbehag, ja Timian og Salvie hver eneste Dag Uger igennem¹. Høkerskerne fik en ny Indtægtskilde ved foruden med Æbler og Nødder at løbe rundt ogsaa med Løg, Roer og Rødder. Husmødrene fik et nyt Felt for Ærgerrigheden i de tidligst modne Grønærter og Gulerødder. Og selv for en Peder Oxe var det ikke for ringe en Ros at have indført to nye Arter af Roer i Danmark² Hvilke Masser, der kunde medgaa, kan ses af, at Frederik den Anden, da han f. Eks. Mortensdag 1560 vilde holde et Gilde i Jylland og blive paa Stedet nogen Tid derefter, straks forskrev 1 Læst Gulerødder, 1 Læst Løg, 2 Læster Hvideroer, 1 Læst Peberrod o. s. v.³. Eller da han skulde holde et Par Dages Festlighed i Fyn, krævede ind hos forskellige og alene fra en enkelt forlangte: 8 Tønder Gulerødder, 8 Tønder Hvideroer, 3 Tønder Botfeldtske Roer, 8 Tønder Løg, 6 Skokke Kabuds-Kaalhoveder, 4 Tønder Peberrod, 6 Tønder Persillerødder, 5 Tønder Pastinakrødder o. s. v., o. s. v.⁴.

Foruden at sørge for Brød, Kød, Fisk, Krydderier og Grøntsager, paahvilede der endnu Husmoderen et Par Pligter, hvad Forsyningen angik, der ikke var ringe. Hertil kunde knap længere regnes det at skaffe Salt til Huse, thi hermed var der just nu ved at foregaa en betydelig Forandring. Tidligere havde det i flere Egne af Danmark været Skik, at man selv tilvirkede sit Salt. Langs Vesterhavets Kyst, fra Skagen ned mod Aarhus, paa Læsø, samt ogsaa enkelte Steder paa Fyn og Lolland havde der i umindelige Tider været drevet en betydelig Virksomhed hermed. Saltet blev indvundet dels ved at inddæmme Havvand paa

flad Kyst og lade det fordampe, dels og især ved at brænde enten saltholdig Tørvejord, saaledes f. Eks. paa Sønderjyllands Vestkyst, eller ogsaa blot tørret Tang, som Brug var i Nørrejylland og paa Læsø, og derpaa udkoge Saltet af Asken¹. Det var denne sidste Udkogning, der voldte, at den hele Tilvirkning tilsidst maatte standse. Selve Tangbrændingen var nemlig let nok. Fra tidligt Foraar og hele Sommeren igennem samlede man blot den grønne Tang i Bunker nede ved Stranden, stak Ild paa den med en Tørv eller to og nærrede saa Ilden med bestandig mere Tang, idet man kun havde at sørge for, at det ikke blussede op i Flamme. Men saa kom det vanskelige, naar Asken var bragt i Hus og ved Vintertid skulde udludes og sydes i de store Saltpander. Hertil krævedes der en Masse Brændsel². I lange Tider havde man kun agtet lidet herpaa, der var jo nok at tage til i de nærliggende Skove. Men i det 16de Aarhundrede begyndte man at faa Øjnene op for Mislighederne ved det hele. Der var allerede ofte langt til nærmeste Skov; for at faa Salt havde man berøvet Gaarden dens Læ; og naar Vinden strøg ind over skaldede Banker og hvirvlede Sandet hen over de bestandig fattigere Agre, saa maatte enhver kunne forstaa, at denne Salttilvirkning dog egentlig havde været for dyr.

Vi kan se, hvorledes det 16de Aarhundrede deltes ved disse krydsende Hensyn. Paa den ene Side hører vi endnu den gamle Tale om Saltbrænding og Saltpander³. Paa den anden Side begyndte Frederik den Anden allerede at opgive al Salttilvirkning paa de kongelige Godser. Aar 1552 blev saaledes paa Sæbygaard i Vendsyssel med tilhørende Bøndergods alle Saltpander nedlagte⁴. Før Aarhundredet var omme, havde endelig Sandflugten paa Læsø som paa mangt et Sted i Jylland lagt sit tunge Lod med i Vægtskaalen⁵.

Men selv om denne Maade at indvinde Salt paa maaske kunde vise sig at være for kostbar, saa var det dog vel haardt at tænke sig, at alt det Salt, som brugtes i Landet — og det var meget, thi i hver Husholdning medgik store Mængder, langt mere end i Nutiden — at alt dette Salt herefter skulde købes i dyre Domme hos fremmede. Især Regeringen maatte det ligge paa Hjerte at

afværge et saadant Onde. Det var dens Pligt at spejde efter nye Muligheder og om fornødent selv at tage hele Tilvirkningen i sin Haand, naar blot der kunde vise sig nye, hensigtsmæssige Indvindingsmaader.

I alle tre Lande gjordes der fra oven, hvad man kunde. I Danmark tyede man til den ubenyttede Skat, som man allerede et Par Gange tilforn havde søgt at udmønte. Det var en Saltkilde, som var bleven opdaget i Slutningen af det 15de Aarhundrede tæt udenfor Kolding, paa Vejen til Landsbyen Harde. Straks

Fig. 45. Saltsydning.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

efter, at den var bleven funden, havde Kong Hans givet en Ud-lænding Eneret til her at drive et Saltværk mod at erlægge til Kongen Halvdelen af det aarlige Udbytte. Men Foretagendet var gaaet istaa. Og bedre Skæbne havde det heller ikke haft, da nogle holstenske Adelsmænd en tredive Aar efter havde søgt at faa det i Gang. Nu genoptog Frederik den Andens Moder, Enkedronning Dorothea, Forsøget. Hun var ubetinget bedre stillet end nogen af de tidligere. Ivrig og virkelysten, veg hun ikke en Mand i Daadskraft, og dertil vidste hun at faa sin Søn til at interessere sig for Sagen, saa at Kongen stillede Arbejdskraft, Tømmer og Penge til hendes Raadighed, medens hun skulde høste Æren og Fordelen. Men de udeblev begge. Man maatte atter opgive Forsøget og slog sig da til Ro med, at en Aare fersk Vand vistnok

havde fundet Adgang til Saltkilden og derved gjort den ubrugelig. Det var dobbelt ærgerligt, da det lidet Salt, der her var blevet tilvirket, havde vist sig at være fint og skarpt, næsten lige saa godt som det lyneborgske, kun lidt mere rødligt i Farven¹.

I Norge lod Frederik den Anden Aar 1570 en Tysker, der antoges for særlig kyndig, paa kongelig Bekostning berejse Landet for at afgøre, hvor man med mest Fordel kunde oprette en „Saltkunst“. Han udvalgte endelig et Sted ved Laurvig. Syv Bøndergaarde blev ham her overladte; Ved var der nok af og Saltsyderiet begyndte. Udbyttet af hans Virksomhed er vanskeligt at blive klog paa. Man tør maaske slutte sig dertil af den Omstændighed, at der seks Aar efter maatte helt nye Folk i Stedet, denne Gang fire Franskmænd, der, udrustede med Tolk og rigeligt lønnede, nu begyndte forfra. Kort Tid efter gik der imidlertid underlige Rygter om Beskaffenheden af deres Salt. Kongen holdt endnu med dem, da de paastod, at alt vilde blive godt, naar de blot fik en Hestemølle til at pumpe Vand med, en Bondegaard til og det fornødne Antal Pramme. Men da endelig deres Salt blev undersøgt, viste det sig, at det duede hverken til at salte Sild eller Kød med. De fjernedes da. Medens deres Saltpander stod og rustede og sluttelig solgtes som gammelt Jærn, gjorde Frederik den Anden et sidste Forsøg, idet han antog en ny Udlænding, der fik Eneret paa Saltsydning i Norge efter en ny Metode. De tidligere Erfaringer synes her at være komne til Gode, idet den nye Metode ikke gik ud paa at indvinde Salt fra første Haand, men kun „Salt af Salt at syde“. Men heller ikke under denne Form skulde Sagen have Fremme. Det eneste Udbytte af den tredje Udlændings Virksomhed synes at have været Klammeri med en Nordmand, som han paastod havde lært ham Kunsten af og lavede Salt paa samme Vis². Hermed var Frederik den Andens Forsøg omme. De genoptoges først, da efter hans Død Christian den Fjerde med ungt Mod og friske Kræfter begyndte Kresgangen forfra.

I Sverige endelig var baade Trangen størst og Vanskelighederne, der optaarnede sig, mest uovervindelige. Man faar et Indtryk af hele den haabløse Tilstand ved at se den feberagtige

Iver, hvormed man under Krigen med Danmark, da Saltpriserne steg til en foruroligende Højde, bestandig begyndte forfra, trods idelige Skuffelser stadigt fattede nyt Haab, hver Gang en Eventyrer lokkede med nye Løfter. Alene i Aarene 1565 og 66 anstilledes der Forsøg med fem, seks forskellige. Erik den Fjortende havde forskrevet Saltsyder Johan Turer, der havde forpligtet sig til at tilvirke, hvad Salt Sverige bebøvede. Da Kongen selv maatte forlade Stockholm, efterlod han Befaling til, hvis alt gik godt, at oprette 50 Tilvirkningssteder i det egentlige Sverige, 20 i Finland og 20 i Lifland. Glippede derimod Forsøget, skulde man, næst efter at straffe samme Eventyrer efter Kontrakten, lade de Helsinges Saltsydere komme til, „eller ogsaa andre, man kunde opspørge“, og oprette Værksteder baade ved Brådewiken og andet Steds, hvor Vandet er bedst til Saltsydning. Ved, Pander og Arbejdsfolk maatte der naturligvis ikke spares paa. Samtidigt skulde der sørges for, „at den Saltkunst, som er opfunden i Lifland, maatte komme i Gang, og Folk skaffes til Veje, der kunde stille samme Kunst i Værk, indtil Hans Lehwsen eller nogle andre af hans Konsorter kunde komme til Stede, med hvilke Hs. Maj. sig om en Saltsyder-Handel har indladt¹“.

Som om alt det ikke var nok, førtes der paa samme Tid Underhandlinger i England, hvor den svenske Prinsesse Cecilia havde indladt sig med et Kompagni, der talte mange fornemme Navne, og som for gode Ord og Betaling havde lovet at indvie Kongen af Sverige i Salttilvirkningens Hemmeligheder. Resultatet blev naturligvis det gamle: intet Salt, men stort Pengetab og gensidige Beskyldninger. Den mest oplysende blandt de mange herom vekslede Skrivelser turde være et Brev fra Kompagniet til dets Agent i Sverige. Det befales ham heri at meddele Kongen, at den Salttilvirkningsmaade, hvorom Kontrakten var bleven afsluttet, nu er bleven overtruffen af en langt simplere og billigere Fremgangsmaade, som man har opfundet i Mellemtiden. Da Opfindelsen imidlertid har kostet dem store Summer, er det en Selvfølge, at Kongen maa erstatte dem disse; de hermed forbundne Udgifter vil dog være for intet at regne mod den Fordel for Sverige fremtidig at kunne forsyne sig selv med Salt².

Medens Udbyttet af Forsøgene i alle tre nordiske Lande lod vente paa sig, var Indbyggerne henviste til at købe sig til fra Udlandet, hvad der ikke kunde faas i Hjemmet. Alt var i saa Henseende lagt til Rette, idet Forbindelsen med de to store Salt-

Fig. 46. Skibe i Sundet ved Helsingør i Slutningen af det 16de Aarhundrede.
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Udførselssteder var let. Det finere Bordsalt fik man den Gang som i vore Dage bedst fra Lüneburg. Det grovere, saakalte Baysalt kom især fra Frankrigs Vestkyst. Det var denne sidste Art, hvoraf der fortrinsvis brugtes store Masser i enhver Hus-holdning til Nedsaltning af Kød, Fisk o. s. v. Aarligt passeredes Øresund af en talrig Flaade Saltskibe, i Reglen store Fartøjer

paa flere hundrede Læster (Fig. 46). Ethvert af dem maatte i Helsingør foruden den øvrige Told aflevere seks Tønder Salt, for hvilke der gaves dem et Vederlag, der efterhaanden stod i stærkt Misforhold til Saltets virkelige Værd. Det var disse store Saltskibe, der under nordiske Krigsforhold spillede saa betydningsfuld en Rolle. Mere end een Gang frygtede man i Danmark for en Overrømpling af skjult, fjendtligt Mandskab, naar den mægtige Saltflaade ankrede op ved Helsingør. Paa den anden Side havde Danmark i en Krig mod Sverige her et kraftigt Vaaben i sin Haand dels ved at holde dem tilbage og derved udhungre Sverige for Salt, dels ved at bemande dem og bruge dem som Krigsskibe.

Det Overhaand tagende Forbrug af fremmed Salt i Danmark lettede for en meget væsentlig Del Husmødrenes Pligter med Hensyn til Forsyningen. Da nu tilmed Priserne paa Salt synes at være faldne i Løbet af det 16de Aarhundrede samtidigt med, at Vanskelighederne ved at tilvirke det i Hjemmet voksede, saa blev den naturlige Følge, at bestandig flere faldt fra den gammeldags Forsyningsmaade. Ved Overgangen til det 17de Aarhundrede var der næppe mange velstillede Husmødre, der vilde have kunnet sige deres Piger ret Besked om, hvorledes de skulde lave Tang til Salt.

Som bekendt har denne urgamle Tilvirkning siden da yderligere tabt sig og er vel nu helt gaet i Glemme. Ikke uden Interesse er det dog at se, hvorledes den, saa snart de Forhold, der oprindeligt havde fremkaldt den, indtraadte paany, var i Stand til atter at rejse sig. Da i Danmarks Krig med England 1807—14 Forbindelsen til Søs var afskaaren og Landet atter som i Oldtiden henvist til egne Hjælpekilder, opstod den gamle Salttilvirkning igen. I Vendsyssel og ned mod Mariager Fjord begynde man atter at syde Salt, og Bønderne kørte det til Torvs som i gamle Dage. I Landsbyen Lyngsø ved Nibe blev der saaledes i Aaret 1808 tilvirket 200 Tønder Tangsalt, og i andre Egne regnede man, at hver enkelt Bøndekone kunde sælge 5 til 10 Tønder om Aaret¹.

En almindeligere Pligt for Husmødrene i det 16de Aarhundrede end Salttilvirkning var det at forestaa Tillavningen af Smør og Ost. Ikke blot paa Landet, men i Byerne tillige dreves der

Fig. 47. Kærnc, Smør, Ost, Mælk, Æg, Brød.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

jo Avling, og en Mælkestue eller Mælkekælder hørte med til enhver større Hus-holdning. Hvor Avlsbruget var stort, udførtes i Reglen Malkningen og Smør- og Osterillavningen af en Mejskerke —

eller som Datiden kaldte hende: „Mælkedeje“ — med et Par Malkepiger til Hjælp. Hvor Forholdene var smaa, kunde en Fadeburspige besørge det hele. Men i begge Tilfælde ansaas det for Husmoderens uafviselige Pligt, hvad enten hun var Borgerkone eller Lensmands Frue, ja selv Dronningen knap undtagen, at forstaa sig helt derpaa og have et Overopsyn dermed. Til Malkning anvendtes naturligvis blot Køer, Faar og Geder. Det kunde kun falde saadanne Ærkesvin ind, som Jøderne, Kristi Drabsmænd, sikkert ogsaa havde været, at nyde Svinemælk (Fig. 48).

Fig. 48. Jøderne patter en So.
(Malet af Mester Albert fra Stockh. i Husby Sjutolfts Kirke i Upland omkring 1500.)

Smørret tillavedes overalt paa Haandkærne (Fig. 49). Det var naturligvis af forskellig Beskaffenhed alt efter Græsningens Natur,

Grovheden af det anvendte Salt og Behandlingens Omhu. Men man tager næppe fejl ved at antage, at det hyppigt var af fortrinlig Godhed. Dette var for Danmarks Vedkommende en naturlig Følge af Forholdene. Man kendte ikke til Kraftfodring eller Indespærring i den varme Aarstid. Saa snart Foraaret kom, slap man Kvæget ud. Uden Tøjr gik det saa paa den fælles Græsmark, eller nede i Engen, eller over Grøftevolden helt langt ud i Overdrevet, hvor der vrimlede af Markblomster. Kun fra de to Kornvange holdt Vogterne det borte. Et saadant frit Liv forøgede ganske vist ikke Koens Fedme eller dens Malkeevne. Men dens Velbefindende var øjensynligt, og den Mælk, som den gav, var af ypperste Art. Heraf kom saa atter det „Græssmør“, som smagte af Blomsterduft og Sommerfriskhed, og hvis medfødte Aroma ingen Tilsætningskunst har kunnet genfremstille. Sommeren igennem holdtes Kvæget saaledes. Men naar Kornet var inde og det dugvaade Spindelvæv mellem Stubbene slog Telt, medens det nye grønne piplede op, saa blev, som man kaldte det: „Ævret opgivet“¹, og Kvæget fik Lov til at gaa overalt, paa Marker, Grøftekanter og i Enge, tidt uden Vogter, ganske som det vilde. Dette Højdepunkt af frit Liv havde en naturlig Modvægt i den køligere Aarstid. Selv om Himlen var klar, var der ofte koldt nok derude i det mørke, faste Græs, som Duggen hang i til langt efter Middag. Det Smør, der fremkom heraf, bar Præg af sin Aarstid. Kraftigt og holdbart savnede det „ævrede Smør“ „Græssmørrets“ Finhed og Aroma. Men dog var det langt at foretrække for det, der lavedes, naar senere Køerne var komne paa Stald og fik Hø for Græs og ingen Bevægelse i fri Luft. Hver dygtig Husmoder, som havde Raad dertil, søgte derfor at skaffe sig en Forsyning af ævret Smør, der kunde holde ud, indtil Foraaret bragte det bedre.

At Norges Smør var godt, fulgte næsten af sig selv. Her var

Fig. 49. En Kvinde kærner.
(Malet i Ösma Kirke i Södermanland omkring 1500.)

nemlig fuldt saa gode Sommerbetingelser til Stede som i Danmark. Naar Kvæget ved Midsommertide dreves til Fjælds (Fig. 50) og oppe i den rene, klare Luft levede af de kraftige Urter med krydret Duft, frembragtes der Mælk, som i Fedme overgik den bedste danske¹. Det er det Smør, der kærnedes heroppe, hvortil en af Datidens Forfattere sigter; naar han med Stolthed udbryder: „Vanker her i Norge et vældigt, kraftigt Smør, som man bruger ofte til Lægedom“². Vintersmørret var i Sammen-

Fig. 50. Til Sæters.
(Efter Tegning af Chr. Skredsvig.)

ligning hermed kun tarveligt, vistnok endnu ringere end det danske. Der kunde jo ofte mellem Fjældene skorte paa Vinterfoder, og Mælken saa vel som Kvæget led, naar der skulde leves paa Smalkost i de lave, fugtiglumre Fæhuse.

Sverige indtog en Mellemstilling mellem Danmark og Norge. Dets Kvægavl havde paa een Gang noget af Slettelandets og Fjældlandets Præg. Især Mælken og Smørret fra Øland omtales som noget ganske fortrinligt i sin Art, og Sveriges trofaste Søn, den vidt forrejste Olaus Magnus, henfalder i fuldstændig Begej-

string, naar han skal beskrive denne Hjemlandets Pryd, disse Egenes kvægende Luft, Urternes Liflighed og dette kostelige Smør, hvoraf den tiloversblevne Valle alene var nok til at give den, paa hvem mange Læger og megen Medicin forgæves havde været anvendt, sin Helsen paany ¹.

En god Maalestok for det nordiske Smørs Beskaffenhed var den livlige Udførsel deraf til Nabolandene. For Sveriges Ved-

Fig. 51. Sæterjenten trakterer.
(Maleri af Sigvald Dahl.)

kommende kan vi for enkelte Aar anføre bestemte Tal. Fra Søderköping udførtes der saaledes Aar 1559 ialt 14,546 Lispund, fra Lødøse Aar 1546: 17,824, fra Elfsborg 1562: 24,942 og fra Stockholm 1560: 57,496 Lispund ². I Norge opkøbtes det meste af Hansestæderne. Danmarks Smørtilvirkning og Udførsel kunde selvfølgelig ikke sammenlignes i Størrelse med, hvad vor Tid har oplevet at se. Men hvad Smørrets Velsmag angaar, bar, som ovenfor omtalt, Datidens sikkert Prisen. Herhen kunde maaske

ogsaa den Omstændighed tyde, at det 16de Aarhundrede, hvor ødselt og overdaadigt det end var, ikke nænnede at anvende Smør til Madlavning. Hertil brugtes i de allerfleste Tilfælde Fedt. At koge eller stege i Smør forekom hin Tid utilbørligt. Smørret burde nydes koldt og friskt.

I nær Forbindelse med Smørfrembringelsen stod Ostetillavningen. Der lavedes i alle tre nordiske Riger Ost baade af Ko-, Faare- og Gedemælk, ligesom ogsaa af Mælk under alle Former, som Sødmælk, skummet Mælk og Valle. Selv i Danmark var Tilvirkningen af Faare- og Gedemælks-Ost ikke ringe. Den

Fig. 52. Friluftsliv ved Siljan Sø.
(Fotografi.)

sidste tabte sig imidlertid her mere og mere, da man blev opmærksom paa Gedernes skadelige Indflydelse paa Skove og Gærder, og Regeringen derfor omtrent fra Aarhundredets Midte udstedte strengere Forbud mod det overdrevne Gedehold. Ost af Faaremælk vedblev derimod at tillaves som forhen. Som en Følge heraf var der hyppigt efter Nutidsbegreber et Misforhold til Stede mellem Faarenes og Lammenes Antal, idet man slagtede disse for at bruge Mælken. Da saaledes f. Eks. Bregentved Aar 1547 blev bortforpagtet, fordi Ejeren var bleven Lensmand i Norge, fandtes der paa Gaarden 15 Køer, 50 Faar, men kun 38 Lam. Forpagtningsafgiften bestod blandt andet i to Fjerdinger Smør af Køerne og tre Fjerdinger Ost af Faarene¹.

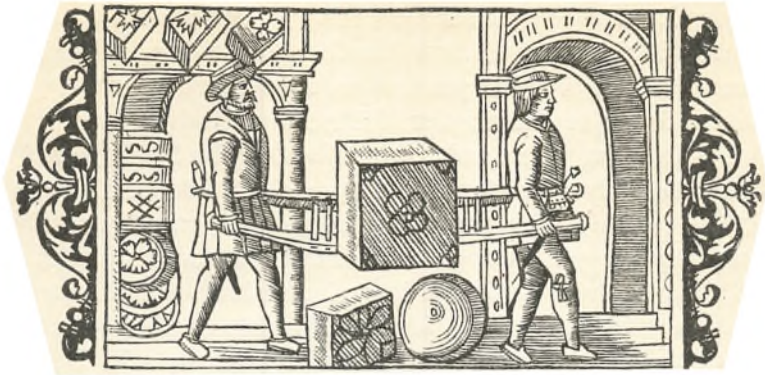

Fig. 53. En stor Ost.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Medens man paa forskellige Steder, f. Eks. i Helsingeland og i Norge, lagde sig efter Ost med stærk Smag og for at opnaa dette lod Osten ligge, indtil den næsten var levende¹, lagde man andetsteds Vind paa at gøre Ostene saa store som muligt. Tværs over Skandinavien gik der et Strøg fra Tyland over Halland til Vester- og Østergotland, hvor man frembragte Kæmpeoste. Saavel Indfødte som Fremmede omtaler med Forbavselse deres umaadelige Størrelse. Olaus Magnus beretter, at de var saa store, at to Mand kun med Møje kunde bære

en enkelt Ost et kort Stykke (Fig. 53). Til det danske Hof nedsendtes der fra Halland Oste paa 2—3 Lispund Stykket². En tysk

Fig. 54. Malkning og Oste i Sveits.
(Efter Sebastian Münster: *Cosmografia universalis*. 1554.)

Rejsende i Norden paastaar, at man just derfor satte en Ære i at lave dem saa store, fordi Kendere, der vidste, at Mælken maatte skaffes til Stede paa en og samme Dag, kunde slutte fra Ostens Størrelse til Mængden af Ejerens undergivne¹.

Ost fra fremmede Lande, fra Holland og fra Sveits (Fig. 54) nødes kun lidet i Norden. Nordboere, der havde færdedes paa Rejser i disse Lande, kendte og agtede dem naturligvis. Men naar man var vendt tilbage til Hjemmet, følte man sig fuldt ud tilfreds med, hvad dette bød. Ingen indforskrev eller efterlavede de fremmede Sorter. En Tyboer, en Myseost, en Østergotlænder og en ærlig Gammelost var ogsaa gode nok i sig selv. De var, hvad de var. Lige skabte til at begynde og til at slutte med; priste af alle, høje og lave. En „ædelig“ Ret.

Endnu en vigtig Gren af Forsyningen henhørte under Husmoderens Omraade, det var den hjemlige Ølbrygning samt Tilvirkningen af Mjød, Frugtmost, Brændevin og Likører. Vi skal ved Betragtningen af Tidens øvrige Drikkevarer vende tilbage hertil.

4

Ved Tillavningen af Maden spillede Husmoderen og hendes kvindelige Betjening langt fra den Rolle, som man efter andre Forhold skulde slutte. Ganske vist bar hun Ansvaret, for saa vidt det var hende, under hvem hele det indre Husvæsen henhørte. Men det var kun i mindre Husholdninger, at hun og overhovedet kvindelige Væsener var de udførende. Overalt, hvor Forholdene var noget større, paa Herregaarde, hos Lensmændene paa de kongelige Gaarde, ved Hofferne, alle slige Steder var det Kokke, der besørgede Madlavningen. Grundene hertil har vistnok været af forskellig Art. Dels var det et Arbejde, der tog paa Kræfterne, timevis at staa ved Ilden og dreje et Stegespid. Dels vilde det ikke være heldigt at lade Stegerset foruden sin øvrige Tiltrækning tillige faa den at være befolket med kvindeligt Tyende. At Kukkene gantedes med Fadeburspigerne var saa sin Sag og stod

i hvert Fald ikke til at hindre. Men skulde man tillige have hele Borgestuen hængende i Køkkenet, blev det for meget af det gode. Der hørte selv nu en haandfast Kok til for at holde uvedkommende fra Gryderne, og til, naar Madklokken havde lydt, at bære med sikker Haand det vældige Fad uantastet frem til Bordet gennem de støjende Klynger. Hos Nordens Landbefolkning vælges ogsaa den Dag i Dag ved festlige Lejligheder efter gammelt Eksempel Mænd til Skaffere. Hertil kom endnu, at naar Husbonden skulde rejse, hvad jo ofte hændte, var det standsmæssigt at have en Kok i sit Følge. Men Optøget vilde blive latterligt, om det var en Kokkepige, der fulgte med, hvad enten hun saa var til Hest eller til Vogns.

Ogsaa i Købstæderne var der bosat Kokke, der levede af at forestaa Madlavningen ved større Højtideligheder blandt Byens Borgere. Til daglig synes

de at have slaaet sig igennem ved at bage Postejer eller andet og halvt i Smug at holde Øltap for en snævrere Kreds. I Helsingør havde saaledes den franske Gesandt Carolus Danzæus' Kok — der lige saa lidt som hans Herre kunde leve af den Lønning, der stadigt udeblev fra Frankrig — slaaet sig ned og søgt privat Erhverv¹. I Odense boede Peder Galde², og mod Aarhundredets Slutning i Viborg: Hans Kok, i Mariager: Mikkell Kok, i Nyborg: Peder Kok og Eiler Kok, i Malmø: Arnt Kok³ o. s. v., o. s. v.

Fig. 55. En Kok.
(Efter Jost Amman 1558.)

Vil man have et tydeligt Indtryk af Forholdene, lægge man Mærke til, hvorledes der f. Eks. Aar 1591, da der under Christian den Fjerdes Mindreaarighed blev paa kongelig Regning fejret to Adelsmænds Bryllupper paa Kronborg, uden Vanskelighed straks kunde lejes fra Byen eller dog fra nærmeste Omegn to Mænd, der optraadte som Overkokke, fem Kokke og ti Kokkedrenge¹. Da Christian den Fjerde fem Aar efter blev kronet, og alt, hvad der fandtes af kongelige Kokke ikke nær vilde have forslaaet til at besørge den uhyre Madtillavning, henvendte han sig til ikke mindre end 16 Herremænd og bad om at maatte laane deres Kokke. Og da heller ikke dette viste sig at være nok, be-

Fig. 56. Et Køkken.

(Efter et Træsnit i Staeffler: *Calendarium romanum*. Tübingen 1518.)

falede han i Landets forskellige Købstæder at leje syv Kokke, der hver især havde at møde i Spidsen for fire Svende².

Landet var altsaa velforsynet med kogekyndige Mænd. Hvad Christian den Fjerde angaar, saa synes han ikke at have næret nogen Mistillid til deres Dygtighed. Anderledes stillede det sig for hans Moder, Enkedronning Sophia. I den korte Tid, hun var eneraadende og fik Lov til at ordne en Fest, som den burde — det var ved hendes Husbonds Begravelse — indkaldte hun en Mængde Kokke fra Udlandet³, for at Danmark ikke skulde faa Skam af Madlavningen. Det var tyske Kokke for tyske Gæster. Det gik derfor fortræffeligt.

Hvad der straks maa falde i Øjnene, er den Betjeningens Tal-

righed, som baade ved festlige Lejligheder og under rent dagligdags Forhold var et Særkende for Datiden. Kokken var nemlig

Fig. 57. Et italiensk Køkken.
(Efter en Kogebog, trykt i Ferrara 1549)

saa godt som aldrig alene. Under ham optraadte stadigt en hel Flok af tjenende Aander, der under forskellige Navne lige fra „Underkokke“ til „Kokkedrenge“ lystrede hans Bud. Sagen var let forklarlig. Hver Fugl, hvert Stykke Kød, der skulde steges,

maatte paa sit Spid, og til hvert Spid svarede en Kokkedreng som Stegevender.

Ulemperne ved denne Mandsstyrke i Stegerset maatte imidlertid være store. Under Frederik den Anden troede man endelig at have fundet Raad herimod. Det var nede i Nürnberg, at man havde fundet paa at indrette Stegevendere med Kæder og

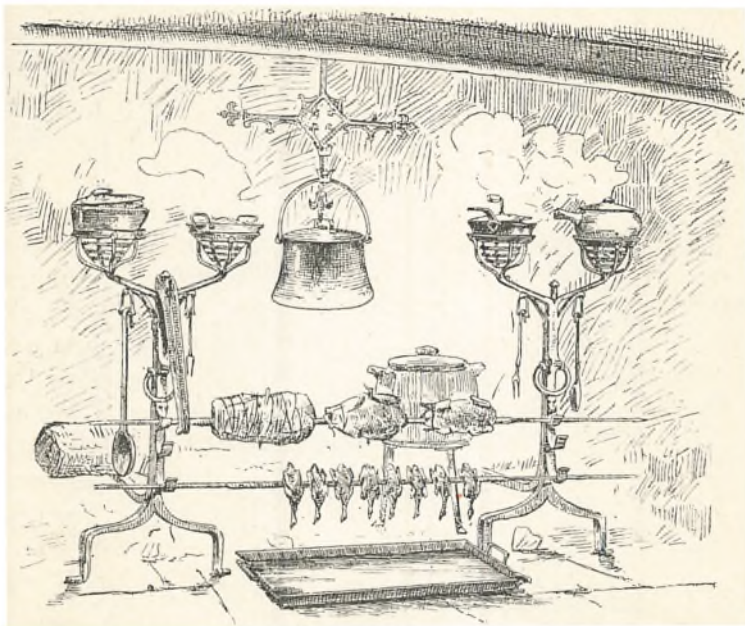

Fig. 58. Ildbukke med Kogekar og Stegespid (Frankrig).
(Efter Haward.)

Fjedre, saa at de kunde trækkes op som et Urværk og gaa mindst tre Kvarter af sig selv. Hertug Georg Frederik sagdes alt at have indført dem i sit Køkken i Ansbach. Frederik den Anden skrev da straks derved og bestilte sig foreløbigt tre til sit Jægtkøkken¹. Men Opfindelsen maa have været noget mangelfuld. Vel berettes der intet, men selve Tavsheden synes at forraade, at man af de to Onder: levende Stegevendere eller sveden

Steg, dog tilsidst har foretrukket det første. Kokkedrengene holdt sig fremdeles.

Hvor stor en Plage de mange Kokke ved Hoffet har været, fremgaar bedst af de stadigt gentagne Forsøg paa at indskrænke deres Antal. Straks da Frederik den Anden havde bestøget Tronen, lod han sig, som Rentemester Beck beretter, „forelægge et Register over alle daglige Ædere paa Københavns Slot; og da Hans Naade læste, hvor stærke de var, da gruede Hs. Naade derfor“¹. Deres Tal blev da betydeligt indskrænket, Kokkenes i samme Forhold, og gamle, hensigtsmæssige Befalinger opfriskedes, der bød at holde Slotsportene lukkede et Par Timers Tid før og efter Middag o. s. v. Men allerede Aar 1564 var det galt igen. Antallet af dem, der nød dagligt Underhold, maatte afkortes med 52 og Kokkenes Antal indskrænkes til otte². De sidstes tiltog naturligt, da Frederik den Anden havde holdt Bryllup, og der som en Følge heraf blev ført et mere udvidet Hof. Men skønt Dronning Sophia, efter alt, hvad vi kan slutte, paa dette Omraade har staaet Kongen troligt bi, var dog allerede Aar 1580 Forholdene igen voksede dem over Hovedet. Kongen besluttede da at indrette sig ganske som en Privatmand. Tidligere havde man ved Hoffet holdt tre Sæt Kokke, „Herrekokke“, der lavede Mad for Kongen og hans nærmeste, „Ridderkokke“, der brugtes, naar der var Gæstebud, og „Svende“- eller „Huskokke“, der forestod Madlavningen i Folkekøkkenet. Nu afskaffede Kongen helt „Ridderkokke“ og „Svendekokke“ og henviste al Folke­madlavning til Lensmanden paa vedkommende Slot. Skulde der være Gæstebud, saa skulde Kongen nok skaffe sine Herrekokke Medhjælp, der kunde erstatte de afskaffede „Ridderkokke“. Til Mundkokke for sin egen Person, Dronningen og deres to Børn — Resten af Børnene var paa længere Tid sendt ned til Bedsteforældrene i Mecklenborg — beholdt han saa kun fire Herrekokke, der til yderligere Hjælp fik to Mestersvende og fem Kokkedreng samt Ekstra-Stegevendere, naar saadanne behøvedes. De fire Kokke skulde skiftevis have fri, to og to, en Uge ad Gangen. Skønt denne Ordning efter Nutidsbegreber synes meget rundelig, hvad Antallet angaar, og langt fra at gaa de fire

Kokke for nær, maatte Kongen dog ende sin Meddelelse med, at „hvis de ikke vilde tjene efter denne Besked, agtede han at se sig om efter andre“¹.

Saaledes holdt Forholdene sig omtrent uforandrede til Kongens Død 1588. Men næppe var Frederik den Anden bortkaldt og Enkedronningen fortrængt, førend den lille Christian den Fjerdes Antal af Kokke voksede. Der holdtes nu alene for hans Person to Herrekokke, to Mestersvende, tre „Storedrenge“ og fire faste Kokkedrenge, medens der tillige ansattes alle disse

Fig. 59. En Fadedreng vadsker Fade af i en Gryde over Ilden.

(Efter en udskaaen Tavle i Kirken i Kirby Thorpe i Yorkshire.)

Hjælpere, som Frederik den Anden havde afskaffet: en „Ridderkok“ med Svend og Dreng, to Kedelskurere, en Mand til at holde paa Døren, medens Maden lavedes o. s. v., o. s. v.²

Forholdene i Sverige var ganske de samme som i Danmark. Paa Stockholm Slot var der saaledes i Aaret 1564 ansat otte Personer som Kokke i Herrekøkkenet og syv i Svendekøkkenet. Under sig havde de atter „Kokkedrenge“, „Fadedrenge“ o. s. v. At de øverste Kokke i Herrekøkkenet var ansete Folk, kan ses alene af deres Lønninger: Knut Finne fik 200 Kr. om Aaret, Mårten Larsen 240 Kr.³

Over hele Køkkenvæsenet stod Kongens Køgemester. Hans Stilling var lige saa højt anset som betroet og besværlig. Den bestyredes gerne af en Adelsmand i sin bedste Alder og dannede i Reglen Indgangen til en fed Forlening. I Danmark var i længere Tid under Frederik den Anden Kongens uægte Halvbroder, Kasper Markdaner, ansat som Køgemester. Under ham stod ikke blot alle Kokkene samt Køkkenskriveren med hans Mandskab, men tillige Vinkælderens Betjening, der i København 1588 bestod af fire Kældersvende⁴, Sølvpoppen og hans Svende og uden Tvivl tillige de ved Hoffet ansatte Bagere, Bryggere og Slagtere, hvis Antal kunde løbe op til over en Snes⁵.

En Lejlighed, ved hvilken man ret fik Syn for, hvor højt den hele Betjening beløb sig, var, naar Kongen drog rundt i Landet, Hoffet med ham, og det storartede Vogntog med „Fadeburet“ fulgte efter. Vel søgte man at indskrænke sig saa meget som muligt ved at lade de enkelte Slotte være forsynede hvert med sit Køkkenudstyr, og i Tilfælde af Festligheder at laane sig frem i Omegnen, men ikke desto mindre løb det nødvendige

Fig. 60. Kejser Maximilian I's Mundskænk, Kok, Barber og Skræder.
(Efter en Tegning af Albrecht Dürer 1512.)

Tilbehør af Mandskab op til det utrolige. Mellem Urtekram, Tønder med saltet Vildt, Vinfustager og indpakket Sølvtøj trønedede her hele Besætningen lige fra Livlægen, der passede paa Urterne, til den mindste Kokkedreng. Men hvad værre var, Toget ledsagedes tillige i Reglen af en meget tvivlsom Bande Efterslæt — et Kongebrev betegner dem som: „Bärnhäutere og tjenesteløse Folk“¹ — Fyre, som vilde benytte sig af den almindelige Forvirring til at faa Fingre i et eller andet eller dog i det mindste nyde kongelig Befordring paa de i hundredevis tilsagte Bøndervogne. Intet Under derfor, at disse Tog med Kongens

Fadebur var ilde sete og uafbrudt gav Anledning til Klager. Skønt Følgerne af slig Opsætsighed var lette nok at forudse, vovede dog Bønderne mere end een Gang at svare Nej, naar de tilsagdes¹.

Spørger vi om disse Kokkes Kunst og altsaa om Madtillavningen i det hele i hine Dage, saa maa vi først og fremmest drage en Grænse imellem den Tillavning, som var nedarvet fra Fortiden, og de Nyheder, der kom til i det 16de Aarhundrede.

Som ældgamle Retter maa nævnes Kaal og Flæsk samt Grød. Kaal havde hidtil været saa godt som den eneste Søbemad, hvormed et Maaltid kunde indledes. Øllebrød nødtes nemlig i Reglen kun om Morgenen, og for Grødens Vedkommende var det gammel Skik, at den burde slutte Maaltidet. Her var da aabenbart et Punkt, hvor der trængtes til nye Retter, og, som vi skal se, blev ogsaa Søbemaden et af de Omraader, hvor Tidens Opfindsomhed fik sin frieste Tumbleplads. Hos de højere Stænder blev det allerede slaaet fast som en Regel, at man helst burde begynde Maaltidet med en Ret, der spistes med Ske. I Følge gammel Skik havde man spist Grød som sidste Afslutning; i Følge ny Opfattelse var den som Skemad at betragte som Forret. I al sin Ubedydelighed er det derfor et klart Udtryk for Tilstanden, naar det i Christian den Andens Hofordning hedder, at Hofsinderne paa Fiskedagene skal have Grød og Fisk, de menige Folk derimod Fisk og Grød. Endnu langt ned i det 19de Aarhundrede fulgte Almuens Festretter i Danmark samme Orden som i hint „menige“ Reglement fra Christian den Andens Dage: „Sild, tør Fisk, Grød og Smør“².

Grøden var i Danmark vistnok i Reglen Sødgrød, altsaa tillavet af Mælk, ved festlige Lejligheder Risengrød, i hvilken der undertiden anbragtes Rosiner og Mandler. Hertil sigter Digteren, naar han synger:

„Du skal ikke først i Fadet tage!
Ej efter Rosiner eller Mandle rage!“³

Det var næppe almindeligt til daglig at bestrø Grøden med „Honningpudder“, det vil sige smaat stødte, tørre Honningkager. Derimod savnedes saa godt som aldrig Smør midt i Grødfadet. Ved højtidelige Lejligheder, især ved Juletid, var det maaske Skik ligesom langt senere endnu i Skaane at give Smørhullet i Midten Korsets Form, paa det at ikke onde Magter skulde skade dem, der spiste deraf. Hver Skefuld Grød skulde i saa Fald dypes i Smørret i Korset, dog ikke midt i, men ved en af Enderne¹.

I Norge synes den saakaldte Rømmegrød, lavet af sur Fløde, at have været den egentlige Festret, som i flere Egne først i det 19de Aarhundrede har maattet vige for Sødgrøden².

En gammel, ægte nordisk Ret var „Saltmadsfadet“ eller som det undertiden kaldtes „Sulefadet“. Det bestod af en Mængde forskellige Slags kogte Kødspiser, der alle anrettedes i samme Fad. Kun den første eller maaske de første Gange synes denne Ret at være fremsat varm, senere altid kold. Hvis den, som det lader, de første Gange ledsagedes af Suppen, hvori som i en Dypselse alle Kødpartierne svømmede, saa fortæredes i hvert Fald denne Sauce hurtigere end det øvrige, saa at Retten i de sidste Uger altid tog sig ud som tør, kold Mad. Den lavedes gerne for lange Tider ad Gangen, en tysk Rejsende paastaar for seks Uger eller mere³. Det er uden Tvivl hertil, at en anden Benævnelse for Retten, nemlig: „Gammelmads-Fad“, sigter⁴. I Mangel af bedre var den en yndet Køddagsret og anvendtes af Almuen stadigt ved festlige Lejligheder. Den egnede sig ogsaa ganske særligt hertil, idet ved S sammenskudsgilder alt kunde optages i den. Retten kunde selvfølgelig sammensættes paa utallige Maader og omfatte de mest forskellige Genstande lige fra Kyllinger, Æg og Aal til Blodpølser. En gammel Opskrift anfører til hvert Saltmadsfad: $\frac{1}{3}$ Side Flæsk, et Stykke røget Oksekød svarende til en Sekstendedel af en Okse, et Stykke røget Lammekød saa stort som et kvart Lam, en halv Gaasekrop, en Oksetunge og en Kødpølse⁵.

En anden Maade at tillave Kød paa var den saakaldte „Sylte“⁶. Tillavningen bestod i Indkogning i en Sauce, der undertiden, men ikke altid, var beregnet paa at stivne, naar den blev kold.

Som Stivemiddel, hvor Kødets Fedme ikke selv var tilstrækkelig, anvendtes tidligere vistnok hyppigt den ovenomtalte „Sund og Mave“, Svømmeblæren af Torsk, siden, saa vidt det lader, mere og mere Husblas. Medens Christian den Tredjes aarlige Indkøb heraf i enkelte Aar ikke overskred en 12—15 Pund, forskrev Frederik den Anden alene til Festlighederne i Odense 1580 ikke mindre end 300 Pund¹. Der syltedes Sager af de mest forskellige Slags lige fra Grise til Vildbrad, Fugle, Kaal og Frugter. Disse sidste blev dog først ret inddragne derunder i selve det 16de Aarhundrede, men fra den Tid af ogsaa saa grundigt, at selve Benævnelsen „Syltning“, „Syltetøj“ kom til at betegne fortrinsvis disse. I det 16de Aarhundredes første Halvdel var dette endnu langt fra Tilfældet. Da forstod man ved Syltning i Reglen Indkogning af solidere Varer. Svinekød, Aal og sligt syltedes gerne i klar Sauce eller Gelée, Vildt og Fugle ofte i Honning. I Sverig var det Skik at indsylte Fugle og Vildbrad foruden i Honning tillige i Peber, Ingefær og Nelliker; saaledes blev Syltningen foretaget baade til Erik den Fjortendes Kroning² og senere under Johan den Tredje. Hvor store Portioner der kunde være Tale om, kan ses af, at til en enkelt Indsylvning af Vildbrad, som besørgedes under Johan den Tredje af tre Kokke, medgik der fire Pund Nelliker, fem Pund Ingefær, elleve Pund Peber og en hel Tønde Honning³. Ved Johan den Tredjes Hof fortæredes maanedlig syv Tønder „syltede Fugle“⁴. Ogsaa i Danmark var Sylte en almindelig Ret. Det var derfor et for alle forstaaeligt, om end ikke meget anerkendende Udtryk, naar Frederik den Anden kaldte Vandet i de helsingørske Brønde for „Sylte“⁵.

Det var ikke almindeligt at lave Sauce af Smør til Fisk — selv hos Christian den Anden vankede der kun saadan Sauce til Bergfisk⁶ — man holdt sig til Sennep. Smør brugtes, som ovenfor omtalt, kun lidt ved Madlavning. I Følge Christian den Andens Hofordning maatte det kun anvendes til Kongen selv ved Tillavning af Høns, ellers ikke, og paa Køddagene skulde alt Smør omhyggeligt gemmes. Derimod brugtes det paa Fiskedagene som en Slags Dessert⁷ og smurtes da paa Brød. En samtidig

Forfatter fortæller om Nordmændene, at de smurte Smørret fingertykt paa deres Fladbrød, uden Anvendelse af Kniv, med Haanden alene¹. Ogsaa Ost anvendtes hos velstillede til Afslutning af Maaltidet. En af Tidens Digtere har herom lavet følgende velmente Rim:

Naar alle Retter er nu kommet ind
 Efter Landsens Vane og Husbondens Sind,
 Bær Osten paa Bordet, helst en gammel!
 Thi den fortager Væmmelse alt sammel!².

Hvad vi hidtil har betragtet af Madtillavning var det fra Fædrene overleverede, der fremdeles holdt sig. Men paa denne Grundvold byggedes der videre efter Tidens egen Smag. Hvad dette nye angaar, tør vi imidlertid næppe tillægge Nordboerne nogen særlig Ære for Opfindsomhed. Alt tyder paa, at de for Størstedelen har været de modtagende især fra Tyskland. Det danske Kongehuses Familjeforbindelser med dette Land slog en naturlig Bro, ikke mindst de to elskværdige og dygtige, danske Prinsesser Elisabeth og Anna, der fra deres nye Hjem, Mecklenborg og Sachsen, efter bedste Evne søgte at holde deres gamle Fædreland paa Højde med Tidens Fremskridt. Som en Begivenhed ogsaa for Norden maa det derfor betegnes, da den tyske Kok Rumpolt samlede og udgav alle Datidens Opskrifter og Regler i et storartet Værk, som han tilegnede ovennævnte Kurfyrstinde Anna³. Med en paafaldende Hurtighed synes dette Skrift at have vundet Udbredelse i Norden. Som ved alle slige Lejligheder spredtes det nye omkring gennem Afskrifter og Afskrifters Afskrifter. Og næsten et Aarhundrede igennem lader Eftervirkningerne af Rumpolts Værk sig spore i Norden saavel i Kogebogslitteraturen som i de private Meddelelser om, hvad der virkelig er bleven spist ved forskellige Lejligheder.

De Omraader, hvorpaa det nye især maatte gøre sig gældende, var, som ovenfor berørt, for det første Søbemadens; fremdeles overalt, hvor Tidens stærke Trang til Anvendelse af Køkkenurter, Havefrugter og de bestandigt billigere Krydderier kunde ytre sig; et Hovedfelt herfor blev foruden Søbemaden naturligt

Desserten. Hvad endelig det solide, Kødretterne angaar, saa bestod det nye her mest i blot Sammenhobning af forskellige Retter eller i lunefuld Tillavning, Indbagning o. s. v., mindre derimod i Fremdragelse af noget virkeligt nyt.

Søbemaden havde, som tidligere bemærket, været meget stedmoderligt behandlet. Det nye, der nu gjorde sig gældende, var af mangeartet Oprindelse. Det var først en Paavirkning af den sydevropæiske Mode, der senere gik over som en Hovedregel i det saakaldte „franske Køkken“, at hvert Maaltid burde begynde med Kødsuppe. Men paa sin Vej til Norden var denne Fordring bleven nødt til at gaa betydeligt paa Akkord. Jo højere man kom mod Nord, desmindre kendt og yndet var Kødsuppe. Retten ændredes da til en Suppe kogt paa Urter eller lignende. Under denne Form stemmede den ypperligt med den nyvakte Sans i Norden for Dyrkning af Haveurter. Man kastede sig da over denne nye Ret med udelt Interesse og tillagde den i sin Begejstring en Betydning og nærende Kraft, som den, selv i sin oprindelige Form som jævnet Kødsuppe, næppe besad. Men man gik videre, og her viser sig et ægte nordevropæisk Træk. Man overførte den samme Forkærlighed ogsaa paa Supper, lavede af Frugter, baade friske og syltede, og paa alle de Former, der kunde gøre den gamle, nationale Grød mere lind, altsaa næsten til en Slags Suppe. Saaledes opstod en Vrimmel af nye Former for Søbemad, som i Norden har holdt sig trods de Urtesupper, der banede dem Vej, nemlig de mange Arter af søde Supper, Vælling, Mælkebrød o. s. v.

Hvad der gav denne nye Søbemad sit ejendommelige Præg og viser os den som en Overgangsform, der lige var i Færd med at opnaa selvstændigt Værd, var dens Plads i Maaltidet. Til daglig nødtes den vel først og for sig, men ved Fest var det Skik at frembære en Mængde Retter samtidigt. Idet nu Søbemad forekom mellem disse, tjente den paa een Gang som Formad og som Sauce til de solidere Retter. Næsten alle de Former for Suppe,

som opstod i det 16de Aarhundrede, kan paavises først at være prøvede som Sauce og derefter at have opnaaet Rang som selvstændig Suppe.

I Forbindelse hermed staar Rækkefølgen for deres Fremkomst. Tidligst synes Urtesupperne og Mælkeretterne at være blevne almindelige, der jo kunde tage sig ud som blotte Afarter af Søbekaal og Grød. De søde Supper, der først skulde fremgaa af den nye Skik, at ledsage Kødretter med syltet Frugt, synes ikke at være trængt ret igennem førend mod Aarhundredets Slutning. Til Gengæld rev de i den Grad Stemningen i Norden med sig, at de deltes i en dobbelt Art: varmt Syltetøj, der spistes som „Sødsuppe“, og koldt Syltetøj, der under Navn af Rødgrød og andet spistes med Fløde til som Dessert.

Medens den senere Udvikling i Norden tillader os nogenlunde at bedømme det Omfang, hvori de nye Mælkeretter og Frugtsupper

Fig. 61. Til Sneglesuppe.
(M. Rumpolts Kogebog. 1581.)

blev almindelige, gælder dette ikke om Urtesupperne. Paa dette Omraade gjorde nemlig Datiden et Skridt betydeligt videre frem, end Eftertiden har villet følge. Vi kan derfor ikke nu med Sikkerhed afgøre, om Datiden virkelig har været med til alle de besynderlige Former, som Rumpolt har godkendt ved at optage dem i sin Kogebog. At man heroppe har været villig til at nyde Supper af alle Haveurter, lige fra Løgsuppe til Salvie- eller Spinat-suppe, er troligt nok. Derimod er det mindre sandsynligt, at man har indladt sig paa at nyde en Ret, der stred saa meget mod Folkets gamle Vaner, som f. Eks. Sneglesuppe (Fig. 61). Opskriften hertil lyder: „Tag kogte Snegle, vel rensede, hak dem smaat sammen med grønne, velsmagende Urter, kom Æg og Peber deri, rør det hele ud i gule Ærter, der koger, kom Salt i, saa har Du en god Sneglesuppe.“ Langt snarere turde man af det stærke

Forbrug af Olie til Madlavning baade ved Hoffet og hos private¹ slutte, at man stundom har nydt den saakaldte Oliesuppe. Opskriften lyder saaledes: „Tag en Suppe af Urter, giv den et Opkog, kom Bomolie deri og lad den koge, og er der for lidt Salt deri, saa salt den bravt! Sligt kalder man for Oliesuppe“². I en dansk Kogebog fra 1648 gives hyppig Anvisning paa Brugen af Bomolie i Stedet for Smør³.

Hvad vi derimod med Vished kan slutte, er, at man ikke har ladet de mange Opfordringer til at anbringe Salt gaa upaaagtede hen. Det var en aldeles forbavsende Mængde Salt, der brugtes. Paa Malmøhus medgik der saaledes i Gennemsnit en knap Tønde Baysalt om Ugen⁴. Som vi senere skal se, svarede Saltkarrenes Antal og Størrelse til dette stærke Forbrug.

Den samme Lyst til Overdrivelse gentog sig med Hensyn til Iblanding af Krydderier. Nelliker, Muskat, Ingefær, Sukker eller Honning anvendtes i Mængde ved al Tillavning, og næppe lodes nogen fremmed eller indenlandsk Plante med udpræget Lugt og Smag uforsøgt. Vi har allerede tidligere omtalt Udlændinges Klager, naar de i længere Tid henvistes til at nyde saaledes tillavet Mad. Som Modstykke vil det være passende at lægge Mærke til, hvorledes Datiden netop fandt Behag i sig selv under de samme Former. I en Andagtsbog for unge Piger hedder det f. Eks. saaledes: „Ligesom man gerne og med synderlig Lyst smager den Mad og Drik, som er tilredt med Rosmarin, saa bejle unge og ærlige Mænds-Personer helst der, hvor de kan bekomme ikke alene Mad og Drikke, det er: meget Gods og Rigdom, men hos Godset en kysk Ægtestalbroder, det er: en god Hustru“⁵.

Et Omraade, hvor Tidens Lyst til Forsøg med Iblandinger af Krydderi ret kunde gøre sig gældende, var Tillavningen af Syltetøj. Dette var maaske det Punkt af alle paa Kogekunstens Enemærker, hvor der blev arbejdet med mest Ihærdighed. Mændens Mændene stundom tavst og indesluttet syslede ved Dag og Nat i det hemmelige Laboratorium, kun higende efter et: at finde de Visers Sten eller den Kunst at lave Guld, saa arbejdede Kvinderne (Fig. 62) med lignende Iver ved Gryderne i Køkkenet.

De prøvede sig frem for at finde den ypperste Blanding, den rene-
ste Form for dette ubestemte ædle, der som Frugtsaft allerede
røbede sig ved sin Smag, og destilleret blev til den ægte aqua
vitæ, en Livsens Drik, der kunde læge hvert legemligt Onde.
Vor Tid, som mener at vide, hvor langt der overhovedet kan naas
frem ad denne Vej, har ondt ved at fatte den andagtsfulde Iver,
hvormed man den Gang begyndte Farten.

Det er af Interesse at se, hvorledes alle de Frugter, som vor
Tid skatter, under disse gunstige Forhold rykkede ind i Haverne
og derfra videre til Køkkenet og Bordet. Selv i Frankrig gav
man først i det 16de Aarhundrede ret Agt paa Jordbærret, der
blev Genstand for Havedyrkning noget før
end Hindbærret. En fransk Forfatter melder
ikke uden Undren om Datidens Besynderlig-
hed, at Kvinderne faldt paa at spise Jordbær
med Fløde og Sukker, Mændene derimod med
Vin¹. Den samme Skik, der jo som bekendt
har holdt sig i Norden, medens den siden har
tabt sig i Frankrig, naaede hurtigt herop. Da
den danske Prinsesse Elisabeth i Juni Maaned
1582 fulgte sin Mand, Hertug Ulrik af Meck-
lenburg, til Rigsdagen i Augsburg, spiste hun
næsten daglig Jordbær undervejs². Have-Jord-
bær omtales temmelig hyppigt i Danmark i
Slutningen af det 16de Aarhundrede. Aar 1603 bestilte Christian
den Fjerdes Dronning hos Gartneren ved Københavns Slot ikke
mindre end 173 Potter Jordbær til at lave Akvavit af³. Ogsaa
Hindbær, Ribs, Stikkelsbær og Solbær synes i det 16de Aarhun-
drede alle at have været Genstand for Havedyrkning i Norden.
Kun Rhabarber var det overladt til det 19de Aarhundrede at
indføre fra Udlandet. Ellers betegner det 16de Aarhundrede
Grænsen. Hvad der den Gang vel brugtes til Syltetøj og Akva-
vit: Brombær, Blaabær, Enebær⁴ og Slaaen⁵, men ikke fik Tid
at komme ind med, er det aldrig siden lykkedes at komme over
Havegærdet.

Alle de mange Syltetøjer, lige fra Kvæde-, Fersken- og Jord-

Fig. 62. Kogning.
(Efter Maleri i Risinge
Kirke i Østergötland, fra
henimod Aar 1500.)

bær-Syltetøj og ned til de vildeste Blandingsformer, var for talrige til at rummes i de vedtagne to Maaltider, selv om de saa anvendtes baade til Kødretter, som sød Suppe og til Dessert. Saa opstod da lidt efter lidt naturligt den Skik, at der af Syltetøj alene dannedes et eget lille Maaltid især for kvindelige Gæster. Det var et Prøvekort over, hvad Huset formaaede, en Dyst, hvor Husets Ære stod langt mere paa Spil, end naar Mændene støjende prøvede Øllet af de forskellige Tønder. Denne Skik, at frembære en Samling af Husets Syltetøjer, i Reglen noget før Aftensmaaltidet, holdt sig i Danmark endnu til Midten af det 19de Aarhundrede.

I nær Slægt med Syltetøj — en Fællesbenævnelser, som Da-tiden endnu ikke brugte, men erstattede ved: „Konserve“, „Lat-verage“, „Electuarie“ og lignende — stod det, som man den Gang kaldte: Konfekt, et Udtryk, som betegnede paa een Gang mere og mindre, end hvad man i Nutiden forstaaer ved samme Ord. Til at være Konfekt krævedes det ene: at være tillavet med Sukker. Medens man derfor i hin Tid ikke vilde være bleven forstaaet, naar man talte om Konfekt-Rosiner, vilde man sam-tidigt opdage, at Konfekt kunde betegne baade Brystsukker, Drops, kandiserede Frugter, Deviser og de snurrigste Sager, som det kunde være svært nok at finde Navn for. Som vi alle-rede har omtalt, hørte Tilberedelsen af Konfekt endnu for største Delen indenfor Apotekernes Omraade. Hvo, der havde Raad, købte den her. Det var kun de aller højest stillede, der indlod sig paa til større Fester selv at tillave Konfekten. Kurfyrstinde Anna kunde sligt falde ind, men der hvilede da altid noget hem-melighedsfuldt over disse Forsøg, og Opskrifterne skjultes om-hyggeligt. Derfor kunde Resultatet ogsaa, hvor ubetydeligt det end tog sig ud, ypperligt gaa som fyrstelig Foræring. Hertuginde af Preussen sendte saaledes f. Eks. en Gang til Kongen af Danmark lidt „Lavendel-Brystsukker“ og „hollandsk Blodsukker“, som hun med egen Haand havde tillavet alene med sin Livlæges Hjælp¹. Intet Under da, at Konfekt for den almindelige Bevidst-hed stod som noget overordentligt, det, der i egentligste For-stand gav et festligt Maaltid sit Præg. Udtrykket „at faa sin

Konfekt“ bærer endnu selv i sin overførte Betydning svagt Vidne herom.

De i Danmark hyppigst forekommende Arter af Konfekt var: Mandel-Konfekt, Annis-Konfekt, Ingefær-Konfekt, Nellike-, Kanel- og „Koriander“-Konfekt. Af hver af disse Slags købtes der f. Eks. 50—100 Pund til Frederik den Andens Bryllup¹. Man kan derfor kun billige Besørgelsen af den Herluf Trolle givne Kommission, hvorom han skriver: „Min hjertekære Birgitte! Eskild Gøje skrev mig til, at jeg vilde købe ham noget Konfekt, saa meget som jeg kunde tænke, at han havde Behov. Saa haver jeg nu købt 4 w Annis-Konfekt, koster 4 fl , 2 w Koriander-Konfekt, koster 24 β , 4 w paa Mandel, koster 4 fl , 2 w paa Ingefær, koster 2 $\frac{1}{2}$ fl . Summa Summarum er 12 fl danske. Hvilken Konfekt jeg nu sender Dig og beder, at Du vil sende ham den til Slottet med et vist Bud, at den ikke bliver vaad. Jeg kunde ikke sende den med hans eget Bud, thi han kunde ikke føre den, for han var ridende“².

Nörden synes at have udmærket sig ved sin Tillavning af Konfekt. Gentagne Gange udtalte fremmede deres Beundring derfor. En fransk Gæst f. Eks., der i høflige Udtryk beklager sig over Maden hos den svenske Rigsmarsk, taler til samme Tid i høje Toner om Konfekten og den Kunstfærdighed, hvormed deri var gengivet Dyr og Blomster efter Naturen³. Skal man dømme efter Konfekten hos Erik den XIV, saa var heller intet Forsøg skyet paa at træffe enhvers Smag: Der fandtes foruden Kanel-, Annis-, Pomerans- og Ingefær-Konfekt, tillige Pingelei-, „Pimprenelle“-, Muskat-, Druesukat-, Desmer-Konfekt o. s. v.⁴. Da Prins Hans af Danmark skulde have Bryllup, skrev Dronning Dorothea ned til sin Datter Anna i Sachsen og bad hende skaffe sig „Konfekt til tre Borde“. Følgende Former udbades: Svinefødder, Faareben, Hasselnødder, Svesker, Figner, Mandler, Krebs, Fisk, Fugle paa Spid, Pomeranser m. m., alt af Sukker⁵.

Foruden Konfekt hørte endnu til Desserten Kager under alle Former. Den simpleste Slags af disse var Peberkager, der forekom paa hvert Marked og i hver Høkerskes Kurv og solgtes

tønnevis. Aar 1580 bestilte Frederik den Anden to Tønder Peberkager til Odense, fem Tønder til Kolding¹. Finere end disse var alle de mange Former for Klejner, Vafler, Sprutbakkelse, Æbleskiver, Pæreskiver, Kræmmerhuse, Krumkager o. s. v., der tidt var ret solide og lavedes i de velhavende Hjem til Aarets Fester. Allerfinest og ofte vanskelige at skelne fra Konfekt, ligesom de vistnok hyppigt lavedes paa Apoteket, var de mange Marsipan-sager, Oblater med gennemtrukne Nøddekærner, Blommekærner, Violerødder o. s. v., overgydte med stivnet Jordbærsaft og Rosenvand. Især de to sidste Sager anvendtes i det uendelige².

Fig. 63. Gammel norsk Bismervægt af Træ, med Krog og Ringe af Horn.
(De Sandvigske Samlinger, Lillehammer.)

En Post i et svensk Køkkenregnskab paa 25 Potter Rosenvand vækker derfor ikke Forundring³.

Skønt man stundom kunde fristes til at tro det modsatte, var der dog et Køkkentilbehør, der blev aldeles nødvendigt ved det 16de Aarhundredes nye Madlavning, det var Vægtskaale. Disse havde i umindelige Tider været kendte i Evropa, lige siden Grækernes og Romernes Dage. De lavedes i den ældgamle, endnu brugelige Form, hvor to halvt aabne, prøvende Hænder hænger ned fra et bevægeligt Skulderparti, og et spidst Hoved foroven ved sin Hældning angiver, hvilken Haandfuld er tungest. Men Middelalderen igennem havde de kun været lidet anvendte i de enkelte nordiske Husholdninger. Til Køkkenbrug tog Folk som flest blot efter Øjemaal, paa Skøn eller Slump. Var det større Sager, en Oksefjerdning, en Lammekrop, en Gaas eller et

Bundt tørret Fisk, hvis Vægt og Værd skulde bestemmes, saa anvendte man enten Kraftprøven: den strakte Arm, eller dens Efterligning: Bismervægten (Fig. 63), der synes at have været mere udbredt i nordiske Hjem end Skaalvægte. Mange kendte maaske Vægtskaalen bedst fra de nye Træsniitsbilleder, hvor et Fruentimmer, der syntes at lege Blindebuk, havde saadan en i Haanden og et Sværd i den anden, og af dem, der forstod sig paa sligt, kaldtes „Retfærdigheden“.

Men i det 16de Aarhundrede blev Vægtskaale med eet lige saa nødvendige i en Husholdning, som Termometre i et Mejeri i det 19de. Det var ganske umuligt for en flink Husmoder at være blot nogenlunde paa Højden i Tillavning af Syltetøjer, Kager, Konfekt, Most, Akvavit o. s. v. uden omhyggelig Anvendelse af Vægt. Det kunde komme an paa et Lod, ja paa Kvintin, om hendes eller Naboerskens skulde være den bedste. En eller flere Vægtskaale fandtes fra nu af i hvert ordentligt Hjem (Fig. 64).

Et løjerligt Indtryk af, hvad et „Lod“ egentligt var, maatte iøvrigt Datidens opvoksende Ungdom faa. Ordet toges i Brug paa saa mange Maader. Man kaldte en Kugle i de nys opfundne Krudtvaaben — baade i Kanoner, Bøsser og Pistoler — for: Lod. Med samme Navn betegnede man Vægten, der hang i de ny Ure og fik Hjulene til at gaa. Var saa ens Far „Lodsejer“ ligesom de andre Mænd i Byen; var Mor's Humør og Maden

Fig. 64. En Vægtmager.
(Efter Jost Amman 1558.)

hjemme afhængig af Lodderne i Skaalen; kastede man selv ofte „Lod“ med Kammerater om Retten til dette eller hint, saa kunde nok Begreberne forvirres. Det kunde forekomme en ung, uforstandig Sjæl, som om alt hjemme og ude, i Krig og Fred, ja Tiden selv gik ved Lodder, og at det var just for at udtrykke dette, at man havde afbildet Retfærdigheden som en Blindebuk med Vægtskaal i Haanden. Naa, med Alderen fortog jo al slig Misforstaaelse sig.

Et Madlavnings-Middel og en Delikatesse, som man synes at have sat megen Pris paa, var Is. Lidt efter Aarhundredets Midte hører vi Gustav Vasa bebrejde en af sine Døtre den overdrevne

Fig. 65. Lystgaarden Lundebove ved Helsingør (det senere Marienlyst), anlagt af Fr. II i 1580'erne. (Tilhøjre: Iskælder.)
(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

Nydelse af frosne Nødder¹. Kort efter, midt under Syvaarskrigen, træffer vi Frederik den Anden ivrigt sysselsat med fra Koldinghus at sende en kyndig Mand til det nybyggede Frederiksborg for at indsamle Is i Isgraven og oplære Kornmaaleren der paa Slottet i den Kunst at bevare den². Samtidigt var tre Snedkere paa Københavns Slot i Færd med at lave „Iskister“³. Aar 1585 var man allerede naaet saa vidt, at Frederik den Anden kunde ansætte en Mand med det særlige Hverv at tage Vare paa alle Hs. Maj.s Isgruber hele Landet over⁴. Disse Forhold holdt sig under Christian den Fjerde⁵. Noget af det første, som Enkedronning Sophia sørgede for at faa indrettet paa sit Enkesæde, Nykøbing Slot, var en Iskælder⁶. Medens man i Begyndelsen synes at have nøjedes med blotte Huller i Jorden, bygge-

des der inden Frederik den Andens Død Iskældere som selvstændige Bygninger med rund Ydermur og spidst, rørtækt Tag, ganske i den senere saa gængse Form. En saadan Iskælder findes f. Eks. afbildet ved Lundehave (Marienlyst) paa et Billede fra Aarhundredets Slutning¹ (Fig. 65).

Der kan ikke være nogen Tvivl om, at Adelen troligt efterlignede Kongerne i Opførelsen af slige Gemmesteder, og Is synes mod Aarhundredets Slutning at have været temmelig alminde-

Fig. 66. En „borgerlig Banket“.
(M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

ligt ved Sommertide. Kogebøger og Opskrifter meddeler talrige Anvisninger paa Tillavning af frosne Sager, ligesom Is ogsaa anvendtes til Afkøling af Vin². Som sædvanligt ved slige Lejligheder tillagde man straks Fortiden lignende Goder. I Billedbibler og Postiller fra hin Tid ses Vinkanderne ved Kongesønnens Bryllup og Herodes Fester at staa i Is³ (se Fig. 43). Rumpolt opmuntrer i sin Kogebog Borgérfolk til at følge efter (Fig. 66).

Foruden Supper og Syltetøjer maa nævnes som det 16de Aarredes tredje og sidste Specialitet: Tærter og Postejer. Man tager næppe Fejl, naar man sætter den fremtrædende Interesse

for disse i Forbindelse med tilsvarende Fremskridt i Ildsteder-nes Udvikling. Som sædvanligt kom imidlertid Opfindelsen fra Udlandet. Herpaa tyder selve Navnene. Tærte, der synes at være den ældste af de to og var kendt i Syden i Slutningen af Middelalderen¹, hedder saaledes paa Latinsk og Italiensk *torta*, paa Fransk *tarte*, paa Tysk *Torte*. Det er ligeledes betegnende, at de tidligst omtalte Postejbagerere i Norden alle var Udlændinge, især Franskmand. Erik den Fjortende i Sverige havde saaledes to Postejbagerere i sin Tjeneste: Hans Franzos og Hans Engelskmand²; i Helsingør nedsatte den franske Gesandt Carolus Danzæus' Kok sig som Postejbager³ o. s. v.

Saavel Tærter som Postejer fik imidlertid snart et hjemligt Præg i Norden. Det var et Tegn paa, at Postejer var optagne i den almindelige Bevidsthed, da man omdøbte de nye Befæstningsværker: Bastioner til Postejer⁴; og Tærter havde i de forud kendte „Bakkelser“ en Forløber, der hurtigt maatte gøre dem husvante. Medens Erik den Fjortendes Kroning 1561, saa vidt vides, var den første Lejlighed, ved hvilken Postejer i større Mængde blev anrettede i Norden⁵, var denne Ret snart kendt og yndet overalt i Købstæder som paa Herregaarde. Vil man have et Indtryk af, hvilken Rolle Postejer og Tærter spillede, lægge man blot Mærke til, hvorledes Rumpolts Kogebog indeholder Anvisninger paa ikke mindre end 66 forskellige Slags Postejer og 46 forskellige Slags Tærter. Dens danske Efterfølgere⁶ fremviser en lignende Righoldighed, et Forhold, der vil forstaas, naar det erindres, at for Datidens Fantasi var alt, fra Jordbær, Spinat og Kvæder til Aal, Gæs og Lammefødder, lige skikket til Optagelse i en Postej eller Tærte. „Svesketærte med Buttedeje“ sejrede tilsidst og naaede endog at blive Almue-Festret.

Efter at disse Retter havde gjort rivende Lykke og tilkæmpet sig Plads paa ethvert vel besat Bord, fandt man mod Aarhundredets Slutning endelig paa at give Postejerne en sidste Tiltrækning, en Art Knaldefekt, der ganske stemmede med Tidens Smag. Fremskridtet bestod i at indbage levende Kaniner, Hareunger, eller en hel Flok Smaafugle i Postejerne. Hvilken Overraskelse, naar et saadant Underværk blev skaaret for, og de for-

vildede Dyr fo'r i Skødet paa Gæsterne, eller Postejens Indhold med eet fløj op under Loftet! Æren for denne Opfindelse fik Sukkerbager Hans Schneider i Nürnberg¹. Ideen var iøvrigt ikke ganske ny, idet allerede en fransk Roman fra Middelalderen fortæller om, hvorledes Falke og Smaafugle var blevne indbakte og ved Forskæringen fløj ud og jog hinanden². Men dette var nu en glemte Historie. Opfindelsen gjorde Lykke og gik i kort Tid Evropa over, men tabte selvfølgelig sin Tiltrækning, da den efterhaanden blev altfor kendt og det overraskende saaledes faldt bort. Paa Civilisationens Yderkanter har Skikken dog holdt

Fig. 67. Paafugle.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

sig indtil vore Dage. Ved ungarske Bondebryllupper anrettes „levende Postejer“ endnu, her med en Forbedring, der fortjente at have været kendt i det 16de Aarhundrede: Fuglens Vinger er bestrøede med Peber, saa at dens sky Flugt faar hele Selskabet til at nyse³.

Hvad de egentlige Kødretter angaar, var det 16de Aarhundrede ilde stedt, thi her var ingen væsentlige Forandringer mulige. Man kunde fylde en Gaas med Æbler og Svesker, eller paa gammel Vis stege den blot med Bynke i⁴; man kunde give en Gris en Citron i Munden og tillave Oksekød og Vildt som man vilde, det var og blev dog altsammen kun de gamle, kendte Spiser. Skulde her være Tale om noget virkelig nyt, maatte der lige-

frem indføres nye Dyre- eller Fuglearter. Det lykkedes ogsaa ad denne Vej at faa nogen Afveksling i Stand, dog kun for de

Fig. 68. Festlig Middag med anrettet Paafugl.
(Efter et Træsnit til „Virgil“, trykt i Lyon 1517. Paul Lacroix.)

aller rigestes Vedkommende, thi for Folk i Almindelighed var de nye Retter for dyre.

I Slutningen af Middelalderen havde de to Fugle, Hejrer og Paafugle (Fig. 67) gældt for de mest udsøgte Lækkerheder. For Paafuglens Vedkommende var Grunden vistnok dèn, at man i Kraft af Fjerenes Skønhed havde tillagt ogsaa Kødets en særegen

Velsmag (Fig. 68). Fuglenes Sjældenhed og tilsvarende Kostbarhed hjalp med til at bevare Indbildningen. Hvad Hejrerne angik, saa var de vel ikke saa sjældne, men den stolte Maade at fange dem paa ved Hjælp af Falke bidrog til at grundfæste Troen paa, at deres Kød var noget overordentligt; og naar de fodredes paa bestemt Vis, kunde det ogsaa faa en vis Velsmag. Endnu i det 16de Aarhundrede var det Skik i Frankrig, at baade Kongen og Adelsmænd holdt Hejre-Opdræt, hvor Fuglene i halvild Tilstand fodredes efter Kunstens Regler, for derpaa at fanges med Falk og siden tillaves til Bordet. Frants den Første lod saaledes oprette to saadanne Hejre-Opdræt i Fontainebleau¹.

I Frankrig som i Norden trængte imidlertid Paafugle- og Hejrekød til Afløsning. Enhver, der havde faaet en Hejre paa Skud enten i Reden i de høje Trætoppe, eller naar den spankede om ved Søbredden, maatte dog, naar han var ærlig, tilstaa, at den ikke smagte stort bedre end en Krage eller Stork, som ellers ingen gad spise. Det var derfor særdeles velkomment, da den sydlige Mode gav Lov til at kaste Vrag paa hine to, og i Stedet for prise de tvende Stedfortrædere: Fasanen og Kalkunen. Begge synes nogenlunde samtidigt at have faaet Rang i Danmark som fineste Festretter. I sydligere Lande kom Fasanen ikke lidt forud og afløste Paafuglen. Hvor hurtigt man i Danmark fulgte med for Kalkunens Vedkommende, kan ses af, at medens man i Frankrig endnu Aar 1566 ikke var videre, end at Borgerne i Amiens kunde forære Carl d. 9de nogle Kalkuner som en Sjældenhed², og den første Kalkun siges at være fortæret ved det franske Hof Aaret efter i Mézières, da Carl d. 9de og Elisabeth af Østerrig holdt Bryllup³, kunde allerede Aar 1575 den brave Hans Mikkelsen skrive fra Herlufsholm⁴: „Kære Kristoffer! som I skriver om kalkunske Høns, saa havde vi her ikke uden et Par, og de har nu nogle faa Kyllinger, deres Afkom, som er meget smaa; naar de opvokse noget, at de due at føre, skulle I ret gerne faa dem.“

Iøvrigt synes saa vel Kalkuner som Fasaner i Begyndelsen at have haft ondt ved at trives heroppe. Føgden paa Avnsbjerg meddeler 1589 følgende trøstesløse Resultat: „Maa I vide, at de

kalkunske Høns laa paa mere end 30 Æg, og der blev efter 8 Kyllinger, og de er døde¹. Da Enkedronning Dorothea Aar 1569 var i Meissen for at se til sin Datter, uddøde næsten alle hendes Fasaner paa Koldinghus, fordi de ikke længer havde deres vante Opsynsmand. Af de fire, der blev tilovers, fik hendes Søn, Frederik den Anden, en Hane og en Høne til at forplante Slægten². Senere holdt Frederik den Anden i Dyrehaven ved Frederiksborg, hvor der fandtes Dyr af alle Arter, ogsaa et Fasaneri, som Hans Fasanmand forestod³.

Vil vi sluttelig søge at danne os et Begreb om, hvorledes alle disse Forhold tog sig ud, naar man som Rejsende i hine Dage besøgte Norden, saa bliver det første Spørgsmaal: hvad Prisen var for et almindeligt Maaltid. Det vil af det tidligere erindres, at Prisen maatte være den samme for Middags- og Aftensmaaltidet, da jo Bestanddelene af begge var ens. En tysk Rejsende, der i Aarhundredets anden Halvdel gæstede Danmark, beretter, at overalt, hvor han kom frem, var den staaende Pris for et Maaltid en Sum, der svarer til 25 Øre i Nutids Penge⁴. Dette stemmer fuldstændigt med, hvad vi ellers vide⁵. Kongens Hofsinder, der jo ofte paa Rejser med Kongen, især i Købstæderne, maatte betale for deres Fortæring, klagede derfor ogsaa over, at de var blevne „flaaede“, naar der afkrævedes dem højere Betaling end denne⁶. Forholdene i Sverige svarede til de danske. En Rejsende fortæller om sit Ophold i Stockholm, at han gav 5 Kroner i Nutids Penge om Ugen for Kost, Øl og Vin iberegnet, samt Logis; „og bliver man herfor vel trakteret, faar Agerhøns og andet Fuglevildt paa Bordet“⁷.

Af betydelig Interesse vilde det være, om man kunde faa at vide, hvorledes Maden smagte. Her staar vi imidlertid ved et Spørgsmaal, der er meget vanskeligt at faa besvaret. Som rime- ligt er, var Tiden selv særdeles vel tilfreds med sin Madlavning og udtaler i Reglen en gunstig Dom. Det var kun om stedlige Forhold, der ikke stemmede med forfintet Smag, at der kunde lyde Mishag, som naar f. Eks. en Samtidig bebrejdede Nordmændene: „Deres Spise, som i sig selv er god, er slet tillavet. Det meste er saltet og lugter ilde, naar det kommer paa Bordet. Men

det kære de sig intet om“¹. Det er klart, at vi heller ikke tør stole paa Tyskeres Udtalelser, da deres Begreber om det velsmagende for en Del faldt sammen med de nordiske, for saa vidt det jo var de tyske Smaahoffer, der var toneangivende for den nordiske Kogekunst. Det nærmeste, vi kan komme vor Opgave: at faa at vide, hvorledes Nordens dengang bedst tillavede Mad vilde have smagt os, er, hvis vi kan høre en Dom af Franskmand eller Englændere, der har haft Lejlighed til at prøve det ypperste, som Norden formaaede.

Vi er saa heldige at besidde Erklæringer fra to saadanne, en fransk Udsending, der havde berejst saavel Danmark som Sverige og begge Steder overværet storartede Fester, og en engelsk Gesandt, som under lignende gunstige Forhold et Par Aar tidligere havde besøgt Christian den Fjerdes Hof. Franskmanden udtaler sig med hensynsfuld Høflighed. Om en Middag i Stockholm hos Rigsmarsken de la Gardie siger han: „Maden var ikke just tillavet efter vor Smag“. Og om den overdaadige Fest, som Christian den Fjerde gav i Anledning af sin Søns Bryllup, siger han: „Retterne var efter danske Begreber fortræffelige, men os smagte de slet ikke“². Engelskmanden udtrykker uden Tvivl den samme Mening, men i et ganske anderledes uforbeholdent Sprog: „Kongen selv skar for til mig af hver Ret. Maden var den sletteste, jeg nogensinde har smagt“³.

5

Drikkevarerne i det 16de Aarhundrede afveg ikke lidt fra Nutidens. Kaffe, Te og Chokolade var endnu ubekendte, og Vand nødtes, i Danmark i det mindste, meget sjældent. Mælk, Øl, Mjød, Most, Brændevin og Vin udgjorde derimod de almindeligste Drikke.

Næst efter Mælk var Øl ubetinget den Drik, der hyppigst forekom og flittigst blev benyttet. Den udgjorde Bybefolkningens og alle Velstilledes Hoveddrik. Med Øl begyndtes Dagen. Øl nødtes jævnt hen til og imellem Maaltiderne. „Natøllet“ endelig,

der svarede til de Tyskes „Schlaftrunk“ afsluttede Dagen, men blev ikke altid drukket helt ud, Resten lod man henstaa ved Sengen som en Nødhjælp om Natten. I Datidens Billedbibler tillægges Josef og Maria samme Forsynlighed endog paa deres Rejse til Ægypten. Paa et Billed f. Eks. i Niels Hemmingsens

Fig. 69. Englen aabenbarer sig for Josef i Ægypten og byder ham vende tilbage med Maria og Jesusbarnet til Israels Land, da Kong Herodes nu er død.

(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

Postil (1576) findes en Ølkande anbragt foran Josefs Natteleje² (Fig. 69).

De fem til ti Potter Øl, som saaledes medgik til hvert enkelt Familjemedlem i Dagens Løb, var vistnok i Reglen hjemmebrygt Øl. Der forbrugtes derfor i enhver Husholdning en Mængde Øl, som stadig maatte erstattes med frisk Brygning. Bryggerset var i bestandig Virksomhed, og under større Forhold hørte der et ikke ringe Folkehold til for at holde det i Gang. Paa Gaarde

som Halsted Kloster og Aalholm f. Eks. holdtes der ved Aarhundredets Slutning to Mand hvert Sted, en Brygger og en Svend, for at lave Øllet og desuden en Kældersvend for at vare paa det færdige Øl¹. Paa Københavns Slot holdtes der ikke mindre end elleve Bryggere². Ved Hertug Adolphs lille Hof paa Gottorp, der naturligvis ikke kunde maale sig i Størrelse med det danske eller svenske, blev der hver Dag i Vinterhalvaaret brygget 16 Tønder Øl og i Sommerhalvaaret 20 Tønder, ialt 6570 Tønder Øl om Aaret³.

Det Øl, der bryggedes hos private, var naturligvis af meget forskellig Godhed. Hvor der anvendtes tilstrækkelig Malt og

Fig. 70. Humle.
(Efter Tegning af O. A. Hermansen.)

Humle (Fig. 70), og det hele behandledes vel, fremkom der selvfølgelig en bedre Drik, end hvor Humle erstattedes med Porse eller andet, og der sparede paa Malten. Men i det hele taget havde det hjemmebrygte Øl kun et daarligt Lov paa sig. En tysk Student siger om det københavnske Øl: „Man har der noget slet, hjemmebrygt Øl, som man ikke kan drikke synderligt af, da det er En imod. Om maaske Sø vandet er Skyld deri, skal jeg ikke kunne sige⁴“. Han er aabenbart kommen til det Resultat, at det er brygget af Saltvand. „Dansk Øl“ gjaldt ogsaa for den sletteste af alle Ølsorter. Det er betegnende, at man i Aalborg Aar 1553, da de aarlige Priser for Øl skulde fastsættes, inddelte dansk Øl i „almindeligt“ dansk Øl og „det som værre er⁵“. Følgen var, at det kun var de fattige, som nøjedes med Danskøl alene. Ved

festlige Lejligheder trakteredes der næsten altid med fremmed Øl, og selv til daglig var det overmaade almindeligt i Byerne, at Husfaderen efter endt Dagværk søgte til Raadhuskælderen eller en anden, mindre iøjnefaldende Samlingsplads, for sammen med gode Venner at styrke sig ved et Krus Rostocker-Øl, medens Konen, Børnene og Tyendet tærede deres Danskøl derhjemme.

De Arter af fremmed Øl, der indførtes i Norden, var utallige. Hver nordtysk By frembragte sin egen Slags. Der var Lybækker, Rostocker, Wismars, Sundisk (fra Stralsund), Kolbergsk, Barst (fra Barth i Pommern), Pryssing (preussisk) og Danziger Øl. Der var fremdeles fra Nordsøbyerne især: Emstøl, Bremer- og Hamborgerøl. Der var endelig Brunswiger-Mumme, Kaka-bille, der ogsaa bryggedes i Holsten, og den i det 16de Aarhundrede i Hannover opfundne nye Art: Bryhan¹. Alle var de temmelig kraftige og havde en yderst livlig Indflydelse paa Fordøjelsen.

Det var, som sagt, store Masser, der indførtes i Norden af disse fremmede Ølsorter. For Sveriges Vedkommende kan vi nogenlunde bestemme Forbruget ved Hjælp af de endnu bevarede Toldregnskaber. Alene til Calmar indførtes saaledes Aar 1551 toldfrit 3654 Td., og Aar 1558 toldpligtigt 2242 Td., foruden hvad der som Pryssing kom i Fade². For Danmarks Vedkommende er det et talende Bevis, at saa godt som intet af de utallige Slagsmaal, der omtales i Tingbøgerne, er opstaaet under Drikningen af Danskøl. Det er stundom Brændevin, sjældnere Mjød eller Vin, men hyppigst Tyskøl, der har gjort Parterne hede i Hovedet. Hvad festlige Lejligheder angaar, saa synes det næsten at have været staaende Skik, at enhver, der bad derom, i det mindste til sit Bryllup fik Lov til at indføre det fornødne Øl „sise frit“. Til en Fyrhøder i dansk Kancelli, der skulde holde Bryllup, forærede Regeringsraaderne seks Tønder Rostocker Øl. En Snedker paa Kronborg gaves der sise frit tolv Tønder Rostocker Øl³, til andre Godtfolk synes Reglen at have været 24 Tønder⁴. Gik det saaledes til ved Privatfolks Fester, var det naturligt, at der krævedes langt mere til kongelige. Til Kolding forskreves saaledes Aar 1578, i Anledning af Dronning Sophias Nedkomst, 960 Td.

Rostocker Øl, 60 Td. Barst Øl, 20 Fade Emst og 6 Fade Pryssing¹. Og sammesteds hen bestiltes Aar 1580 i Anledning af Gæsternes Gennemrejse til Forlenings-Højtidelighederne i Odense ikke mindre end 1200 Tønder Rostocker-Øl, 36 Tønder Barst-Øl, 12 Fade Emst-Øl og 5 Fade Pryssing². Paa offentlige Steder i England, hvor meget Øl fortæredes, var det Skik at hjælpe paa Luften ved at røge med Enebær³. En lignende Skik synes at have hersket i Danmark; i det mindste bestiltes der ved flere af de paagældende Lejligheder tillige betydelige Masser af Enebær, og i de 100 Studenters Spisesal i København veed vi, at slig Røgning senere stadig blev anvendt⁴.

Mod al denne Drik af fremmed Øl hævdede der sig, som naturligt var, adskillige Røster. Der var f. Eks. Christian den Andens trofaste Følgesvend i Landflygtigheden, Christian Pedersen, der af patriotiske Grunde ivrede herimod og paastod, at man i Danmark vel skulde kunne brygge bedre Øl end det tyske, om man blot vilde have tilstrækkelig Tro til sig selv og saa ikke spare paa Humlen⁵. Men ogsaa for Regeringen maatte det hele staa som noget uheldigt. Det var jo betydelige Summer, der saaledes aarligt gik ud af Landet og til ingen Nytte.

Den Vej, som Regeringen indslug for at modarbejde det, kunde kortelig betegnes ved: at lægge Indførslen saa mange Hindringer i Vejen som muligt, baade i Form af Forbud og Afgifter, og samtidig opmuntre de danske Bryggere til at levere bedre Varer. Aar 1557 udstedte saaledes Christian den Tredje en Forordning, i hvilken det forbødes danske Undersaatte fremtidig at indføre tysk Øl. Hvis Udlændinge førte det hid, skulde de ikke have Lov til at indlægge det i nogen Kælder, men maatte kun sælge det fra Skib⁶. Denne Bestemmelse, der nærmede sig stærkt til et Indførselsforbud, synes imidlertid ikke længe at være bleven overholdt i sin Strengthed. Regeringen nøjedes snart med efter tidligere Skik blot at belægge Indførslen med en høj Told, Accise, og saaledes tage sin Fordel af Befolkningens Smag for den fremmede Drik. Under Frederik den Anden sattes Aar 1561 Afgiften for hver Tønde tysk Øl til en Krone i Nutids Penge. To Aar efter forhøjedes den til 1 Kr. 33 Øre, men nedsattes samme

Aar til 75 Øre, for atter et Par Aar efter at sættes igen til en Krone for Tønden¹.

Denne Regeringens lidt vaklende Holdning havde sin dybere Grund i selve de styrendes uklare Forhold til Sagen. Thi samtidigt med, at Kongen og Rigsraadet landsfaderligt søgte at skærme Folket mod den udenlandske Gift, drak de selv Tyskøl saa godt som nogen og agtede ikke at give Afkald paa dette Gode. Men hvad Konge og Adel gjorde, var med det samme stemplet som det ene rigtige. Hele Folket fulgte efter. Man kan vistnok regne, at netop i det 16de Aarhundredes sidste Halvdel voksede Forbruget af fremmed Øl i Danmark. Og det lykkedes meget hurtigt at finde den Ende, hvorved Forbudene og Hindringerne med Lethed lod sig vikle op, saa at Tingenes Tilstand blev et Vrængbillede af det egentlig tilsigtede.

Sagen var, at Adelen ifølge sine Privilegier var fri for at betale Accise for det Øl, som den selv brugte. Det Misbrug laa da nær, at indsmugle under Navn af „til adeligt Brug“ Øl, som siden solgtes til Hvermand i Byen. Det var den aller nemmeste Maade for en Adelsmand at betale sin Øl- og Vinregning paa: blot at udstede slige Passér-Sedler, som ikke kostede ham selv en Øre. Accisen, der var bestemt til at være Hemsko, omdannedes saaledes til en blot Tak i det fælles, store Drivværk.

Regeringen maatte imidlertid snart blive opmærksom herpaa. Folket drak og drak, uden at Accisens Strøm til den kongelige Kasse derfor flød rigeligere. Forgæves søgte man at hemme Misbruget ved at skærpe Tilsynet og true med Straf². Dæmningen var engang for alle brudt. Det betegner Tilstanden, men røber tillige i høj Grad praktisk Sans hos Borgmestre og Raadmænd i København, naar de for deres Vedkommende reddede, hvad reddes kunde, ved en ny Ordning Aar 1593. De havde hidtil som privat Indtægt nydt 50 Øre af hver toldpligtig Tønde Øl, der indførtes i Byen. Nu gik de ind paa at nøjes med 25 Øre af hver Tønde, ligegyldigt om den var toldpligtig eller ikke³.

Den anden Maade, hvorpaa Regeringen søgte at modvirke Forbruget af udenlandsk Øl, var ved at fremme den indenlandske Ølbrygning. Her var en dobbelt Vej mulig. Regeringen kunde

enten selv grundlægge Bryggerier eller søge at ophjælpe de private. I Christian den Tredjes første Regeringstid synes man at have været inde paa den første af de to Veje. Regeringen drev selv et finere Bryggeri. Det Øl, der bryggedes, var en Art, der kaldtes „Gos“, eller som det paa dansk snart udtaltes: Gaas. At det har været anset, fremgaar af, at Kongen f. Eks. Aar 1550 lod hente deraf til Jule-Øl paa Nyborg Slot. „Det Hamburger-Øl, som Du skriver, at jeg skulde købe, det er her ikke tilfals. Jeg vil tale med Gaasebryggeren om Gaas“, skriver Hertuf Trolle Aar 1561 til Birgitte Gøye. Men allerede Frederik den Anden solgte Aar 1578 Bryggeriet til en Privatmand, og denne ophørte vistnok med at drive det. Det eneste Minde, der nu er tilbage om det hele Foretagende, er Navnet paa en Gade i København: Gaasegade, hvor „Gaasebryggeriet“ i sin Tid laa nær ved den gamle Vandkunst, ud imod Stadsgraven¹.

Den Hjælp, som Regeringen ydede den indenlandske Brygning, bestod da mest i at støtte det bestaaende Bryggerlav. I saa Henseende gjorde den alt, hvad den ud fra Datidens Synsmaade var i Stand til. For Københavns Vedkommende bestemtes det saaledes Aar 1548, at herefter maatte der ikke i noget „Krohus“ i Byen udtappes andet end Danskøl, som naturligvis skulde være købt hos Byens Bryggere. Herved blev altsaa hele den lavere Befolkning saa temmelig afskaaren fra at nyde Tyskøl, og Christian den Tredje kunde have frelst Samvittighed lige overfor den „store Guds Fortørnelse og Uskikkelighed, som kommer af det meget Tyskøl, som udtappes og besynderligt iblandt løst Folk i Pottetal“. Til Lise for pænere Folk holdt imidlertid det samme Kongebrev en Bagdør aaben. Det bestemtes nemlig, at fremtidig skulde der vælges fire Borgere, der skulde have rigtig godt, „uforplumpet“ Tyskøl til fals, og hvis nogen Rigsraad „eller andre gode Mænd“ vilde købe en Tønde eller to deraf, maatte Sælgeren ikke tage sig større Fortjeneste end 12 Øre paa hver Tønde. Og selv til andre, hvem Lysten til Tyskøl kunde paa komme, uden at de just derfor agtede at nyde en Tønde, blev der taget fornødent Hensyn, idet der som halvt i Forbigaaende bemærkedes, at saadant var at faa hos Stadens „Herbergérere“,

der maatte udsælge „Tyskøl i Pottetal“, men kun inden Døre for deres egne Gæster¹. Anvisningen var tydelig nok og blev ogsaa forstaaet.

Allerede Aaret efter fik Bryggerne deres Opland betydeligt udvidet, idet der bestemtes, at alle Haandværkerlav, naar de holdt Gilde paa Lavshuset, havde at nøjes med Danskøl. Og ligeledes skulde alle fremmede Skippere og Købmænd, der kom til Byen og vilde proviantere, købe deres Øl alene hos Byens Bryggere².

Fig. 71. Et Bryggers.
(Efter Jost Amman 1568.)

For dog ogsaa at sikre Kunderne gode Varer og oppe Bryggerne, blev det derhos bestemt, at efterhver Brygning skulde, forinden Salget af Øl begyndte, tvende Bryggere gaa rundt og „vrage og smage“ det nybryggede. Foranstaltningen var fortrinlig, især hvis det ikke altid skulde have været Bryggere. Deres Smag synes nemlig ikke ret at være falden sammen med det øvrige Publikums. Vist er det, at hverken det fine eller det simple Danskøl, hverken „Kro-Øllet“ eller det „dobbelte Øl“ forekom Datiden just som udsøgte Varer³. Dette faar man ogsaa et Indtryk af ved at læse Bryggenes Lavsskraa, der udstedtes 1592⁴. Skønt der selvfølgelig intet ligefrem udtaltes, fremgaar det noksom af den, at deres Hovedhandel har været med den lavere Befolkning, og at de næppe engang har forsøgt at brygge bedre Ølsorter. Der gives nøje Regler for, hvorledes den ene ikke maa lokke den andens „Kroersker“ til sig ved Løfte om

hver 20de Tønde Øl frit eller gratis Henbæren af Tønderne o. s. v., og især omtales der et Forhold, der i flere Henseender giver os Nøglen til Forstaaelse af Varernes Tarvelighed. Det var Brygningen til Flaaden.

Dette var en meget betydelig Tynge. Naar som helst Regeringen bød, skulde Bryggerne lade alt andet fare og brygge alene til Flaadens Behov. Ganske vist var det i Aaret 1576, da de særlig trykkede sig ved at efterkomme Befalingen, blevet meddelt dem, at de nok skulde faa deres Umage betalt¹; men store Sager var det i hvert Fald ikke, der bødes dem i Vederlag. Det er ogsaa meget betegnende, at det Tilfælde er forudsat og naturligvis betænkt med haard Straf, at nogen Brygger skulde melde sig ud af Lavet, just som Brygningen til Flaaden blev paabudt. Undertiden synes de ikke at have kunnet overkomme den hele Brygning, og Regeringen maatte da paalægge de nærmeste Byer at komme dem til Hjælp. Aar 1591 og 1595 befaledes det saaledes Malmø at brygge 1200 Tønder og Landskrona, Helsingborg og Køge tilsvarende store Partier². Det Øl, der bryggedes til Flaaden, var af aller tarveligste Art, og den Skynding, hvori det massevis maatte laves, forbedrede ikke dets Godhed. Men hvad værre var, det trykkede let hele Gennemsnits-Godheden af de øvrige Brygninger ned, idet man var udsat for, at Regeringen, naar det kneb, besluttede hvad Øl der fandtes og betalte det med Skibs-Øl Priser.

En lignende Vilkaarlighed, om end maaske i mindre Maalestok, var Bryggerne let udsatte for fra Borgmestres og Raads Side. Ifølge Tidens Skik fastsatte nemlig disse aarligt Priserne paa Øl i Forhold til Kornpriserne. Her, hvor Øvrigheden paa en billig Maade kunde varetage Byens Tarv, var den uden Tvivl nidkær i at værne om Købernes Ret. Øllet blev derfor ogsaa, ganske naturligt, derefter.

Regeringens Foranstaltninger for at fremme den indenlandske Ølbrygning — selv dens ivrige Opfordringer til forøget Humledyrkning ikke undtagne — bevægede sig saaledes saa temmeligt i en Ring. Den tog med den ene Haand, hvad den gav med den anden. Naar Bryggerne ikke desto mindre vistnok i Reglen, i

det mindste i København, var velstaaende og ansete Mænd, saa kom dette af, at de for en stor Del drev andet Erhverv ved Siden af, især Hørkramhandel. Dette var dem udtrykkeligt tilladt ved en Forordning af 1549¹. Deres Virksomhed som Bryggere var da ofte kun en blot Biting, et Udtryk for, at der hørte et større Bryggers til deres Ejendom og fandtes Mandskab, der til visse Aarets Tider trængte til Sysselsættelse. Da disse Forhold under Christian den Fjerde blev Genstand for fornyet Ordning, regnede man heller ikke efter Bryggere, men fastsatte, at der skulde være saa og saa mange Bryggergaarde.

Som ovenfor omtalt bestemte Øvrigheden Priserne paa Øllet, og det baade det danske og tyske. Medens de Bryggere, der skulde „smage og vrage“ det hjemmebrygte Øl, næppe have været synderligt nøjeregnende, saa var der ingen Grund for de to Mænd, der skulde prøve det hidførte tyske, til ikke at gaa skrappt til Værks. I Reglen fik man derfor vistnok i Danmark godt tysk Øl til billig Pris. Det tyske Øl, der var godkendt, mærkedes, i Aalborg i det mindste, med en Cirkel med Prik i. Det vragede fik kun halv Cirkel. Var det wismarsk Øl, fik det gode to buttede „V“ slyngede ind i hinanden som fire opstaaende Horn; det vragede fik kun et „W“, altsaa tre Horn o. s. v.². Hvad der var vraget, maatte ikke sælges her, men skulde hjemsendes; dog kunde det ifølge „Borgmestres og Raads besynderlige Forlov og Besked“ faa Lov til at blive, men solgtes da vist til langt ringere Pris.

De Maal, der anvendtes for Øl, var i Reglen Fade og Tønder. Fade var betydeligt større end Tønder, hyppigt dobbelt saa store, men synes ikke altid at have været af lige Størrelse indbyrdes. En Tønde skulde derimod holde 120 Potter. En Pot svarede omtrent til Nutidens Maal af samme Navn. Derimod var en Kande et af de mest forvirrende Maal. I Sverige gjaldt den $2\frac{3}{4}$ Pot. I Danmark gjaldt den i Jylland to Potter, paa Øerne fire Potter og i Skaane og Halland tre Potter. I Norge gjaldt den tre Potter. Et almindeligt Maal, der synes at have været ens Norden over, var en Stob, der holdt to Potter. Men Forvirringen laa her nær, idet man som Maal for Vin og stundom tillige for Øl brugte

„Stobken“, lille Stob, der forunderligt nok gjaldt dobbelt saa meget som en Stob, nemlig 4 Potter¹.

De Priser, der sattes for Øl, var naturligvis afvigende paa de forskellige Steder og i de forskellige Aar. Ofte var Afvigelserne meget betydelige, uden at vi nu er i Stand til at opdage Grunden. Som en Prislister blandt flere kan anføres den, der blev fastsat i Aalborg Aar 1553. Ifølge den kostede en Pot Hamburgerøl, Prysing og Brunswiger-Mumme hver 16 Øre i vore Penge, en Pot Wismar Hvidtøl og en Pot Rostocker Øl 8 Øre, og en Pot sundisk Øl samt brunt Wismar omtrent 7 Øre. Afstanden til Priserne paa Danskøl var ikke ringe. Kort efter ansattes sammesteds almindeligt dansk Øl til 4 Øre Potten, og „det som værre er“ til knap 3 Øre². I Helsingør 1579 var Priserne for Rostocker Øl og Danskøl ganske de samme som her³. I Malmø 1541 derimod kostede en Pot Pryssing kun det halve af, hvad den ansattes til i Aalborg 1553⁴.

En Husholdningsartikel, der i Reglen lavedes af Øl og i Hjemmet, var Eddike. Dette forbrugtes i store Maader. Ved Tyge Brahes (Astronomens Bedstefaders) Bryllup beregnedes saaledes Gæsterne at ville fortære fire Tønder Eddike⁵. Hvor der paa engang skulde tillaves meget store Partier, maatte uden Tvivl Bryggerne til. Aar 1565 bestiltes der saaledes paa engang 216 Tønder Eddike til Flaadens Behov⁶.

Mjød var hele det 16de Aarhundrede endnu fremdeles en højt anset Drik i Norden. Vel begyndte, som vi veed, Vin stærkt at fortrænge den fra Hæderspladsen, men Mjøden blev foreløbigt blot trængt noget til Side, langt fra helt afskaffet.

Grunden til denne Mjødens sikre Stilling laa, foruden i dens Velsmag, tillige i andre Forhold. Endnu var der en svag, ubevist Eftervirkning tilstede fra den hedenske Oldtid. Saa mærkeligt det end lyder, var de hedenske Skikke langt fra helt afskaffede. I mange Egne kunde endnu fremdeles ved Juletid Drikkehornet blive taget frem, og trods alle kristne Bægere og

Kruse, fra Højsædet gaa Raden rundt. Paa Svanholm fandtes saaledes Aar 1534 „et Horn, som vi plejede at drikke af om Julen“¹. Hvilken anden Drik end Mjød sømmede sig vel hertil? Kristi Skaal maatte, som fordem Odins, tømmes i den ædleste Drik. Selv paa rent kristelige Fester, som Langfredag og Paaskedag, skænkedes der Mjød for hele det svenske Hof, Aar 1548 f. Eks. to Tønder². Det var sikkert kun, fordi en saadan Gave var dyrere og mere vel set, at Borgemestre og Raad i Helsingør Aar 1562, da det lakkede mod Jul, sendte Frantz Brokkenhus — ikke Mjød men — en Fustage Rhinskvin, „hvori vi har tildrukket Eder den hellige Kristis Skaal“³.

Foruden ved disse dybere, skjulte Rødder var den gamle Drik grundfæstet i Datidens Levevis ved friske, stærke Virkelighedsforhold. Hvo kunde tænke paa at afskaffe Mjød, saalænge Bistaderne i Smaahaverne foran Huset hele Landet over forsynede Hvermand med Honning til Madlavning og med Voks til Festlys? Hertil kom, at Mjød paa en Maade var den mest folkelige af alle Drikke, ikke i den Forstand, at den nødes hyppigst, thi i saa Henseende stod den langt tilbage for Øl, men for saa vidt den nødes af alle, høje og lave, og saa godt som udelukkende tilberedtes i Hjemmet. Det var dette Mjødens nationale Præg, der bragte den danske Regering paa den Tanke, ved Hjælp af denne Drik at føre et Slag mod den overhaandtagende Nydelse af Vin og Tyskøl. Aar 1548 forbød Christian den Tredie al Udførsel af Honning med det udtrykkelige Formaal for Øje, at Honningen saa maatte blive anvendt til Mjød og formindske Indførslen af fremmede Drikke⁴. Forsøget mislykkedes som bekendt. Da Striden længe efter blev afgjort, var det de fremmede Drikke, der havde sejret, og Mjøden, der var bleven fortrængt.

Vil vi med et Par Eksempler oplyse, hvad vi her har sagt om Mjødens Anseelse i det 16de Aarhundrede, saa kan vi lige let hente disse fra Aarhundredets Begyndelse og dets Slutning. Knud Rud mistede saaledes paa Korsørgaard og Vedbygaard under Grevens Fejde ialt 18 Tønder Mjød⁵. Aar 1541 fandtes der paa Hald i Jylland 27 Tønder og 5 Fjerdinger Mjød⁶, og paa Øm Kloster Aar 1554 seksten Tønder⁷. Aar 1551 fast-

sattes det i Odense i Bødkernes Lavsskraa, at Mesterstykket blandt andet skulde bestaa i Forfærdigelsen af tre gode Mjød-tønder¹. I et Overslag fra en lidt senere Tid over, hvad der vilde medgaa til „et Bryllup paa 300 Heste“, ansloges Gæsterne til at ville drikke 12 Tønder Mjød². Endnu mere oplysende er maaske, hvad der er blevet bestilt til kongelige Beholdninger og Fester, idet vi herved lærer at kende, hvad der var anset for det fineste i Øjeblikket, og hvad der i lange Tider afgav Rettesnoren for Adelens og det øvrige Folks Smag. Aar 1548 bestilte Christian den Tredje hos sine Lensmænd, sendt til København, ialt 66 Tønder Mjød³. Samme Aar var Gustav Vasas Mjødbeholdning alene paa Gripsholm lidt over 64 Tønder, af ældste Aargang (fra 1542) var kun en Fjerdning tilbage⁴. Til Festlighederne i Odense 1580 forskreves 18 Tønder Mjød⁵, og endnu Aar 1590 lod Regeringsraaderne sende til Koldinghus, hvor man antog at Prinsesse Elisabeths Bryllup skulde fejres, 24 Tønder Mjød⁶.

Som Eksempel paa, hvorledes Mjød nødes ogsaa til daglig, kan anføres en Scene fra Ribe, der som alle af den Art endte paa en og samme Vis: med Slagsmaal. Hos en af Byens „Herbergérsker“, Eline Hans Skræders, sad et Selskab og nøjedes med den beskednere Drik, Øl. Lidt efter kom nogle Sønner af Byens velhavende Borgere ind, forlangte Mjød og satte sig ved Kakkellovnen. Da saa en af Mjød-Selskabet sagde „Du“ til en af Øl-Selskabet, følte den Tiltalte sig krænket og svarede: „Du tør ikke dutte mig, vi har ingen Kundskabs-Skaaler drukket med hinanden“. Derpaa begyndte Slagsmaalet⁷. Da Peder Oxes Karl Aar 1567 havde bragt et kongeligt Brev til Skelskør, viste Øvrigheden sin Erkendtlighed ved at byde ham Mjød. Han drak tre Potter⁸.

Skønt Mjød var sødlig nok og ikke godt kunde iblandes med Honning eller Sukker, trængte den dog efter Datidens Smag til en Tilsætning. Ved Ekstralejligheder iblandedes derfor Safran, Nelliker, Muskat og andet. Med en saadan, vammel Velkomstdrik modtog f. Eks. Raadmand Niels Mule i Odense paa Byens Vegne engang to Udsendinge fra Lybæk⁹. Den lader til at have smagt disse. Der blev drukket for 3 Kroner i Nutids Penge, og

da Mjød kostede omtrent 20 Øre Potten¹, svarer dette til 15 Potter. En ganske besynderlig Blanding, der brugtes i det mindste i Sverige, var at helde Mjød paa Øl. I et af Gustav Vasas Hofregnskaber hedder det saaledes: „Til Rest af to Aar gammel Mjød seks Tønder. Heraf fyldtes i fire Tønder Øl en Tønde Mjød, saa er igen fem Tønder Mjød“².

I Danmark nød den fynske Mjød Ry som den ubetinget bedste³. Det var derfor ogsaa fra Odense, at der bestiltes Mjød til de kongelige Fester⁴, ja helt ned til Sachsen, til Kurfyrstinde Anna, forsendtes den⁵. Vil man tro en tysk Rejsende, saa havde fynsk Mjød ligeledes fundet Vej til Stockholm, hvor den dog kæmpede med den lithauiske om Prisen⁶. I Sverige synes overhovedet Mjød at have været fuldt saa yndet som i Danmark.

Most havde lige fra Vikingernes Dage været kendt og tillavet i Norden. Flere Forhold i det 16de Aarhundrede var gunstige, den ivrige Havedyrkning, Interessen for Syltning maatte naturligt bringe nyt Liv i den gamle Tilberedning. Men i stik modsat Retning virkede et andet Forhold. De dalende Priser paa Vin og dennes stigende Udbredelse lærte at stille Fordringer, som Frugtvinen umuligt kunde tilfredsstille. Følgen blev, at det 16de Aarhundrede blev Vidne til Frugtvinens højeste, men ogsaa sidste Blomstringstid i Norden.

I Aarhundredets første Halvdel træffer vi endnu de store ensartede Beholdninger. Mod Aarhundredets Slutning indskrænkes Beholdningernes Størrelse, men splittes til Gengæld ad i en Utallighed af Arter.

Det er endnu de gammeldags Forhold, naar vi Aar 1526 finder $4\frac{1}{2}$ Tønde Most i Kælderen paa Nykøbing Slot⁷, hører Knud Rud klage over, at have mistet to Tønder i Grevens Fejde⁸, og naar der i Februar Maaned 1554 endnu ligger 12 Td. Most af Efteraarets Beholdning i Emklosters Kælder⁹. Det er fremdeles det Gamle, kun mærket af nymodens, rigere Vilkaar, naar vi Aar 1553 hører om Bispen i Hammar i Norge, at han havde egne Mostpersere, „som beredte aarligen for ham hans Most, samt Pære- og Kirsebærdrank“; og naar det om Borgerne i samme Hammar By maaske dog med nogen Overdrivelse hed-

der: „Var det en meget ringe Borger, som ikke havde aarligen af sin Frugthave en halv Læst Most og en halv Læst Kirsebærdrank til sit eget Husbehov, foruden hvad de solgte eller forærede til gode Venner“¹.

Men det er noget Nyt, der møder En, naar man mod Aarhundredets Slutning ser Tidens ledende Personer ivrigt sysselsatte med at lade tillave eller endog forskrive langvejs fra Smaapartier af allehaande hidtil ukendte Arter. Frederik den Anden lægger sig efter Slaaenvin til sit eget Behov². Henrik Ranzau er glad over at træffe Enkedronning Sophias Smag ved istedetfor Nelliikevin at forskrive et lille Anker „Alantvin“ fra Tyskland³. Vi hører om Jordbærvin, Hindbærvin, Pomeransvin, o. s. v. og træffer f. Eks. Enkedronning Sophias Kælder forsynet med gammel Ribsvin, ung Ribsvin, Ribsvin og Slaaenvin blandet sammen⁴, o. s. v. alt i forholdsvis smaa Partier.

Den Person, hos hvem, som i et Brændpunkt, alle disse Tidens Bestræbelser var forenede, var den danske Prinsesse, Kurfyrstinde Anna af Sachsen. Hun stod i livlig Forbindelse med Hjemmet angaaende nye Opskrifter, og ikke mindst med Christian den Tredjes Livlæge, Cornelius Hamsfort, hvis videnskabelige Dygtighed og gode Have hun begge forstod at benytte. Det var Vine af de mest utrolige Ting, hun forsøgte sig med og tildels fik sin Mand, Kurfyrst August, til at drikke. I en Ribsvin, som hun med egen Haand oftere tilberedte ham, brugte hun f. Eks. at blande Spaaner af Hvidbøg⁵. Hvad der ikke gik med ved Hoffet, sendtes gerne som Gaver til forskellige Smaafyrster eller skænkedes som Medicin for Stakler, der ikke selv havde Raad eller Kundskab nok til at skaffe sig sligt. Hvad der giver hele hendes Virksomhed en særlig Betydning og gør den betegnende for alle de mange lignende baade i hendes nye og gamle Hjem, var hendes umiskendelige Stræben efter at fremstille en ny Vin, bedre og ædlere end de hidtil kendte af Druer.

Sit naturlige Udløb maatte alle disse Bestræbelser tilsidst finde i Tilberedelsen af Akvavit. Som destillerede og brændte Vande var der større Rimelighed for, at det Indvundne vilde kunne holde sig end blot som gæret Plantesaft.

Brændevin var allerede i det 15de Aarhundrede kendt i Norden. Tidligst omtales den i Sverige, i Begyndelsen stadig i Forbindelse med Krudt-Tillavning, ved hvilken den altsaa maa have været anvendt. Efter nogles Antagelse skriver Kundskaben til dens Tilvirkning sig fra Araberne, af hvem Italienerne i det 14de Aarhundrede skal have lært Kunsten og gjort den videre bekendt i Europa. I Begyndelsen anvendtes Brændevin til indvortes Brug kun i meget smaa Partier, solgtes paa Apoteket som Medicin og ansaas for et virksomt Middel især mod Pest¹. Det er Minder om denne første Tid, som vi har i den gamle Benævnelse: „Dram“, der oprindeligt er en blot Fordrejelse af Drachme, et Apotekermaal. Den svenske Betegnelse: „Sup“, og den danske: „Sopken“, viser os et lidt senere Trin i Udviklingen, da Brændevinen vel var bleven almindeligere, men endnu dog kun nødes med Ske, „søbedes“ op. Betegnelsen: „Snaps“ endelig, der iøvrigt først i en langt sildigere Tid laantes fra Tyskland, betegner en Mundfuld, det naturlige Maal for en Drik, der paa Grund af sin Styrke ikke som andre egnede sig til at nydes i lange Drag.

Allerede omkring Aar 1500 var Brændevin i Sverige ikke blot tilfals paa Apoteker, men kunde ogsaa faas hos andre. Aar 1494 blev det under betydelig Bøde forbudt tre Personer i Stockholm, af hvilke den ene var en Kvinde, at tillave og sælge Brændevin. Men allerede Aar 1498 gaves der „Cort Flaskedrager“ Eneret til Brændevinsbrænding i Stockholm². Fra nu af tiltog Brændevinsdrikningen stærkt i de tre nordiske Lande. Efter et Misvækst-Aar 1550 forbød vel Gustav Vasa al Brændevinsbrænding i Sverige. Men Forbudet blev næppe længe overholdt, og i Aarhundredets sidste Halvdel var Brændevin i Norden et lige saa hyppigt Berusningsmiddel blandt Bønder som hos Borgere og Adel.

Den almindelige Brændevin, der tillavedes af Korn og solgtes i alle Ølstuer og Kipper, var vistnok meget slet. I Danmark betegnes den som „stinkende“³, om den svenske hedder det, at „den lugter ilde“⁴. Hvo, der havde Raad dertil, drak derfor aqua vitæ, brændt af Vin“ (heraf Navnet: Brændevin), i Reglen tilsat med forskellige Slags Urter. „Destillér-Tøj“ var derfor ikke ualmindelige i store Husholdninger⁵.

Skønt Brændevin i Løbet af det 16de Aarhundrede sank ned til at være en saa almen kendt og misbrugt Drik, vedblev man dog blindt hen at tro paa dens undergørende Kraft. Heri laa netop en Hovedgrund til dens rivende Fremskridt. Endnu i en Kogebog, trykt i København 1625, hedder det om dens vidunderlige Virkninger: „Gigt og Værk, hvor den saa er i Benene, Ryggen o. s. v., naar den overstryges for en sagte Ild med stærk Brændevin, saa stilles Pinen. Hvo hæs er, han bestryge sig om Halsen med Brændevin og drikke deraf fastende tre Morgener. Hvo Hoste har, han drikke Brændevin, saa hjælper det. Hvo ikke vel kan høre, han lade en Draabe deraf i Øret, saa kommer han sig til at høre. Hvo som hver Morgen drikker deraf en liden Skefuld, besynderlig gamle Folk, da bliver han næppelig syg; thi det fortærer den slimagtige Vædske, der foraarsager Sygdommen. Hvo idelig om Morgenen drikker lidt Brændevin, da dør hvad Orme, der er om Hjertet, Lunger og Leveren. Om et Menneske mister Mælet mod Døden, da giv ham Brændevin i Munden, straks kommer han til at tale“ o. s. v.¹

Det var den samme Tro paa Brændevinens Kraft, der ledte til at tilsætte Akvavit med forskellige, styrkende Urter, bestandig nye Forsøg paa at finde det virkelige aqua vitæ, det sande Livsens Vand, der kunde læge hver Sot og stille hver Smerte. Paa dette Omraade kappedes Mænd og Kvinder. Fra forskellige Sider, fra Guldsmagerkunstens, Syltningens, Lægekunstens Omraader stødte man sammen paa Akvavitens Korsvej, det samme lysende, men uklare Maal havde vinket dem alle. Derfor var det ogsaa de utroligste Sager, der blandedes i Datidens Akvaviter. Johan den Tredie af Sverige opfandt en, der var et virksomt Middel mod Gift og Pest, den destilleredes af Rhinskvin, Enhjørning, rød Koral, hvidt Elfenben, brændt Hjortehorn, det hvide paa Takkerne og en Del Krydderier og Urter². I Kurfyrstinde Annas mægtige Laboratorium med fire Ovne, store Hvælvinger til Opbevaring, og omgivet af Volde og Grave, fandtes efter hendes Død ikke mindre end 181 forskellige Arter af Akvavit. Deres Sammensætning var for største Delen Hemmeligheder, og Frederik den Anden fik desværre ikke sin Begæring opfyldt, da han

straks efter Søsterens Død udbad sig Afskrifter af alle hendes Lægemedler. Kun saa meget veed vi, at de store Brændinger i Reglen foregik om Foraaret, og at hun dertil anvendte temmelig uensartede Bestanddele, saasom gule Violer, Morgendug, helst samlet paa hvide Duge Sct. Hans Nat, sprøde Tvebakker, Engelsød, Dødningeben, Bonderoser, Rørdrums Fødder, Milt af Føl, røde Egeskud, Geddeøje, hvid Vitriol, Kongelys, Elsdyrklove, Kapunvand, Tobak, Svalestene, Agat, Enhjørning o. s. v. Især det sidste var en temmelig dyr Artikel; for et Stykke paa knap

Fig. 72. En Enhjørning.

Kalkmaleri i Elmelunde Kirke paa Møen.

(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

ni Pund, der engang tilbødtes hende, forlangtes der 2500 Kr. Hun foretrak at bede sin Fader, Christian den Tredje, om at forære hende, hvad hun behøvede, en Bøn, der ogsaa blev opfyldt¹. Ved Enhjørning forstodes den tre til fire Alen lange, spidse Fortand hos Narhvalen (Monodon Monoceros). Dyret taber gerne den ene i Ungdommen, saa at den fuldvoksne Narhval kun har een lang Tand, hvorefter Navnet Enhjørning. Hvad der imidlertid gav denne Tand sin egentlige Værdi, var, at man antog den for Hornet af et stort, vildt Eventyrdyr paa Landjorden: Enhjørningen (Fig. 72).

Fra Kurfyrstinde Annas Laboratorium strømmede en rig Regn af Gaver ud over hele Tyskland, og ikke mindst op til Danmark. Lige saa hemmelighedsfuld som hun var med Recepterne, ligesaa gavmild var hun med selve Lægemedlerne. Da Frederik den Anden Aar 1575 led af Fjerdedags-Feber og Mangel paa Appetit, henvendte han sig til Søsteren, der ogsaa straks sendte ham en dertil svarende Akvavit, men anbefalede ham tillige meget ivrigt

at holde Diæt og især være maadeholden med Drik. Frederik den Anden lovede dette, „saa meget mere som det ellers gaar ud over Os selv, og Vi ogsaa altid broderligt gerne gøre, hvad Eders Kjærlighed søsterligt er kært“. Kongen holdt altsaa Maade med Vindrikningen, og Feberen ophørte. Men Midlet synes at have været altfor godt, thi nogen Tid efter maatte Kurfyrstinde Anna atter skrive, at hun nu „nærede trohjertig, søsterlig Frygt for, at Hans Kærlighed drak altfor megen Akvavit“¹.

Om det ypperste af alle Midler, som Kurfyrstinde Anna til-lavede, besidder vi endnu Christian den Tredjes egen, skriftlige Meddelelse. Det var en Slags *Modgift*, den saakaldte *Antidotus Saxonica*, som hun under et Ophold i Danmark forærede sin Fader, og som denne straks prøvede paa en dødsdømt Forbryder. Brevet herom lyder saaledes: „Vi ville Eders Kærlighed venligst og faderligt ikke forholde, at Vi efter Eders Kærligheds Afrejse have behandlet *Modgiften* efter meddelt Anvisning og derpaa prøvet dens Virkning paa et Menneske, der havde sit Liv forbrudt. Om Morgenen have Vi ladet ham give et *Quintin Mercurii sublimati* i en Portion Risengrød. Saa saare han havde nydt dette, svulmede han øjeblikkeligt op og befandt sig saa ilde, at det tydeligt nok vilde blive Døden. Saa have Vi ved vor Medicus, Dr. Cornelius, ladet give ham *Modgiften* i en Drik Vin. Den begyndte straks at virke, og med Tugt at melde gik det fra ham baade for oven og for ned, saa at han snart følte Bedring og atter kom til sig selv. Dog klagede han over, at der endnu var noget, der trykkede ham under Navlen. Da lod Vi om Eftermiddagen give ham ligesaa meget af Pulveret som første Gang, og saa kom han sig ogsaa og følte sig sund og rask, som om intet var hændet ham“².

Det var denne *Modgift*, som saaledes havde staaet sin Prøve, hvorom Henrik Ranzau tilskrev Kurfyrstinde Anna og besvor hende om endelig at meddele ham Recepten, et dyrebart Sikringsmiddel for ham og alle hans. Kurfyrstinde Anna lod sig imidlertid ikke fange saa let. Hun sendte ham en betydelig Portion, stor nok til ham og Familje, men Recepten fik han ikke³.

Den overdrevne Tillid til Brændevinens og Akvavitens vid-

underlige Egenskaber virkede paa dobbelt Vis. Dels fremmede den, som ovenfor meldt, deres Udbredelse. Dels medførte den en yderst mislig Skik, nemlig at de som Medicin blev nydte paa fastende Hjerte eller dog før de egentlige Maaltider. Det er hertil, Biskop Peder Palladius siger, naar han siger om „Drankerdjævelen“, at den „findes gerne i Krohus, først hos Brændevin, saa hos Tyskøl, paa det sidste ud paa Natten hos Pryssing, hos Vin og anden Drik til henimod Dag“¹. Og med næsten de samme Ord beretter Broderen, Niels Palladius, om Københavns „Slemmere og Demmere“, „at de lade sig daglig finde i Ølkonens Hus, først til Brændevin om Morgenen, dernæst op paa Dagen til Tyskøl, paa det sidste om Dagen til Pryssing“². Det er endnu Spor af samme Skik, naar i Holbergs Erasmus Montanus Per Degn svarer, da der bydes ham Øl: „Jeg vil nok heller have et Glas Brændevin, thi det er for tidligt at drikke Øl“³.

Den stærke Nydelse af Brændevin gav Livet i Slutningen af det 16de Aarhundrede et nyt Præg. Saalænge der kun var Tale om Øl og Vin, kunde man gøre Regning paa, at Folk var ædru i det mindste før Middag. Brændevinen derimod overtrak den tidligere klare Del af Dagen. Hertil kom, at den herved frembragte Rus i Reglen var heftigere i sin Virkning og ikke sjældent endog havde Døden til Følge. Aar 1580 drak f. Eks. i Kiel Claus v. Dam sig ihjel i Brændevin, „og blev siddende paa Hans Portners Bislag“. Samme Aar drak Jacob Meinstorf sig beruset i Brændevin og lagde sig med Ansigtet i en Vandpyt, hvor han druknede⁴. Om den københavnske Kannik, Jep Heje, der i Forretninger gæstede Ravnstrup, hedder det, at Claus Daa trakterede ham saa vel med Mjød og Brændevin med Peber i, at begge blev ganske drukne. Da Jep Heje skulde bort, lagde han sig til at sove i Vognen, men da han kom til Roskilde, „sov han saa haardt, at de kunde ikke vække ham med alle de Klokker udi Roskilde Domkirke, ihvor stor Lyd de end have; og sover endnu“⁵.

Regeringens Foranstaltninger herimod maler maaske bedst Tilstanden. Aar 1593 udstedtes der i Danmark et aabent, kongeligt Brev, hvori det hedder: „Vi forfare, at Landsting først begyndes højt paa Dagen, saa at mange af vore Undersaatter af

Adel saavel som af Borgerne og Bønderne, som søge Landsting, skulle være drukne og fulde, naar de komme paa Landsting, og ofte foraarsages stor Tumult, Skrig, Raaben, Klammeri og Trætte, saa at mangan derved forspildes og forhales hans Ret. Vi have derfor for godt anset, at Landstinget herefter skal begyndes om Sommeren Kl. 7, og om Vinteren Kl. 8 Morgens i det seneste¹. I Byerne var det paa Helligdagene under Bøder forbudt at sælge Brændevin baade i Husene og paa Torvet². I København holdt Bysvendene om Søndagen indtil Middag Vagt ved Vinkælderen³. Men til disse faa Søndag Morgentimer indskrænkede ogsaa Øvrighedens Myndighed sig. Om Tilstanden Resten af Dagen og den hele øvrige Uge faar vi et Begreb ved Smaatræk som følgende: Esge Brok skriver f. Eks. i sin Dagbog: „Den 21de Juli bekom jeg kongelig Majestæts Brev Skibsfolk i Randers at udtage. Den 22de straks efter Prædiken drog jeg til Randers og gik straks paa Raadhuset og talte med Borgemester og nogle af Raadmændene derom, dog efter di Folkene da vare fulde, blev det opsat til anden Dagen“⁴. Af helsingørske Tingbøger fremgaar det, at et overordentligt stort Antal Sager drejer sig om Lovovertrædelser begaaede i Drukkenskab. En Maade, hvorpaa Sagen hyppigt yderligere forvikles, er, at den ene af Parterne møder beruset om Morgenen for Retten. Hvor der imidlertid intet Blod er flydt, ender Sagen altid paa samme Maade, idet den anklagede i Dannemænds Overværelse rækker Modparten Haanden og erklærer, at han intet ondt har ment, men blot været „meget overmaade drukken“⁵.

Af Søndags-Forhold paa Landet faar man et Indtryk ved at blade i hvilket som helst Lensregnskab, hvor Indtægten „Sagefald“ er nøjere opgiven. I Sølvitsborgs Lensregnskab 1612-18 findes saaledes følgende Indtægtsposter: For at „drikke sig fuld og spy i Kirken“ 5 Daler. Et andet Tilfælde 12 Daler, et tredje 14 Daler. For at „drikke sig fuld den Dag, man gaar til Alters, og gøre Slagsmaal“ 8 Daler. To Mænd, „hvis Hustruer drak sig drukne og vare noget utugtige i Kirken“, hver 10 Daler. For at „komme drukken til Kirken og findes uhøvisk“ 4 Daler, et andet Tilfælde 2 Daler, et tredje 10 Daler o. s. v., o. s. v.⁶ Fra Sträng-

näs 1595 hedder det som noget ganske naturligt, at en købte Brændevin Søndag Morgen, „og da han siden under Prædiken havde uddrukket Brændevinen og var yderst drukken“, gik han hen og truede en anden paa Livet med sin Kniv¹. Helligdag, Brændevin og Optøjer i Kirke gled af sig selv i eet.

Saa godt som al den Vin, der nødes i Norden i det 16de Aarhundrede, førtes ad Søvejen hertil især af Hollænderne. Hansestæderne, som selv tilvirkede det meste af det fremmede Øl, der blev drukket i Norden, havde ikke været synderlig ivrige for at hidføre en fremmed Vare, der kunde gøre deres egen Rangen stridig. Det stigende Vinforbrug i det 16de Aarhundrede er derfor et Udtryk for Hollændernes voksende Magt og tiltagende Fart paa Østersøen. For Hansestædernes Vedkommende blev imidlertid det herved forvoldte Tab ikke saa stort, som man paa Forhaand skulde have troet. Alt tyder tværtimod paa, at Drikningen af fremmed Øl i Norden er vedbleven at tiltage det 16de Aarhundrede igennem, alt imedens Nydelsen af Vin blev mere og mere almindelig.

Det nordiske Land, der aabenbart laa heldigst for Vintilførslen, var Danmark. At det tildels var landfast med Tyskland, havde lidet at sige, thi for alle større Varer var Søvejen langt at foretrække. Sachsen f. Eks. fik sin meste Rinskvind over Danmark, skønt den lige Vej over til Rinen var den korteste². Men hvad der gjorde Danmarks Stilling saa gunstig, var, at alle Varer til Østersøen maatte passere Øresund, Strædet mellem de to danske Kyster, og hvad mere var, standse ved Helsingør ofte flere Dage, indtil alt var blevet efterset og Tolden betalt.

Med Øresundstoldens Indførelse begynder da den regelmæssige Vinforsyning for Danmarks eller rettere Kongen af Danmarks Vedkommende. En af de aller ældste Afgifter var nemlig den saakaldte „30te Penge“, det er: lidt over tre Procent, der skulde betales af al Vin, der passerede³. Det kunde synes besynderligt, at denne Afgift kunde skaffe Vin til Landet; men med Forudseenhed havde Kongen ordnet det saaledes, at han ikke

blot var berettiget til i Stedet for Afgift at tage hver 30te Fustage Vin, men ogsaa til at tilbageholde hvilken som helst Sending mod at betale dens opgivne Værdi. Den Fristelse laa jo saa nær for Skipperne at søge at slippe billigt igennem ved at angive Vinens Værdi altfor lavt. Men som en Høg svævede Tolderen over hele den ængstede Flok, han sluttede fra Afsenderen og Adressen til Vinens Godhed og slog saa stundom ned og beslaglagde til op-given Pris tit Vin af langt større Værdi. Paa denne Vis holdtes Kongens Vinkælder altid ypperligt forsynet, og hyppigt drak man paa Krogen og Koldinghus, hvad der var bestemt til fjærne Østersøegne og ukendte Fyrster. Hvor meget denne Vintold laa Kongerne paa Hjerte, kan ses af, at dette var det eneste Punkt, hvorpaa man ikke havde givet efter. Medens de fleste øvrige Toldbestemmelser kun altfor tydeligt viser Danmarks Afhængig-hed af Hansestæderne — blandt hvilke de saakaldte „Vendiske“ Stæder havde opnaaet saa store Friheder, at Øresundstolden fra en vis Side set kunde betegnes som en Tynge blot paa deres Medbejlere — saa havde den danske Regering, alene hvad Vin angik, været standhaftig og skaaret alle over een Kam. Alle maatte betale „den 30te Penge“. Iøvrigt blev det især mod Slutningen af det 16de Aarhundrede et almindeligt Galanteri fra dansk Side at lade Vin, der bevisligt var bestemt til Fyrster ved Østersøen, passere toldfrit¹.

De Vinsorter², der almindeligst forekom i Norden, var spanske, franske og Rinskvine.

Af spanske Vine var „Romani“ eller „Rummeni“ den, der hyppigst omtales³. Navnet synes efterhaanden at være gaet over til en Fællesbenævnelse for al spansk Vin. Ved en af Gustav Vasas Døtres Bryllup Aar 1562 blev der blandt meget andet drukket 1200 Potter Romani⁴. Sjældnere spanske Vine var Malvasier, Muskatel, Alicante, Bastert og Sec. Malvasier, eller som det i Norden gerne udtaltes Malmersi⁵, var oprindelig ikke nogen spansk Vin. Den skrev sig, saa vidt vides, fra Napoli di Malvasia paa Morea, og derfra var Druen bleven forplantet til Kreta, Cypern, Sicilien, Provence og senest til Teneriffa. Det var egentlig kun Malvasieren fra denne sidste Ø, som man med nogen

Ret kunde kalde spansk Vin; men i Norden kaldtes al Malvasier for spansk, rimeligvis fordi den ikke hentedes fra Voksestedet selv, men fra Spanien. Malvasier var uden Tvivl en temmelig dyr Vin. Det var i hvert Fald kun ved større Fester, at den blev nydt. Det var derfor en Undtagelse, naar f. Eks. Johan den Tredje den 2den Juli 1573 efter endt Herredag trakterede dermed paa „store Rysse-Salen“ paa Stockholm Slot. Som sædvanligt staar der i Bladranden paa Regnskabet „Kongelig Majestæt var lustig“, og til yderligere Forklaring er tilføjet: „og befalede Kgl. Maj., der skulde intet spares“. Der medgik ved denne Lejlighed af Malvasier 203 Potter. Malvasieren kom ikke mere frem i det Aar¹.

Muskatel var heller ikke nogen ægte spansk Vin, idet dens Voksested var Italien. Den omtales sjældnere. Saavel Christian den Tredje som Erik den Fjortende synes at have yndet den. Den første gjorde Indkøb deraf baade i 1545 og 1548, og Erik den Fjortende lod 1568 hente Muskatel til sin Lejr².

Den siden saa bekendte Alicantevin var i det 16de Aarhundrede af ganske ny Oprindelse. Det var Kejser Carl den Femte, der havde ladet Druerne plante i Nærheden af denne By. Men Vinen maa hurtigt have vundet Ry, og Erik den Fjortende var i hvert Fald om sig og vel betjent. Allerede Aar 1562 kunde han ved sin Søsters Bryllup traktere sine Gæster hermed. Der blev ved denne Lejlighed drukket 565 Potter deraf³.

Bastert eller Bastard var den tungeste af de spanske Vine. Den kom i Mode i England paa Dronning Elisabeths Tid. Men allerede længe forinden havde man i Danmark opdaget den. Den omtales her under Christian den Anden 1516⁴, og var ligeledes senere yndet i Sverige under Erik den Fjortende og Johan den Tredje. Ved det ovenomtalte Bryllup i Sverige 1562 blev der drukket ikke mindre end 710 Potter Bastard⁵. Først i det 17de Aarhundrede omtales den i Raadhuskælderen i Bremen, et ikke ringe Bevis for Nordens Forspring.

Derimod varede det længe, førend man i Norden fik Smag for den saakaldte Sec. Den havde allerede under Dronning Elisabeth fundet stærk Udbredelse i England, — hos Shakespeare er det vistnok den hyppigst omtalte Vin — et Par enkelte Fade

af denne Vin omtales ogsaa i Sverig i Aarene 1561 og 62¹, men ellers varede det næsten et Aarhundrede, førend den blev ret kendt og yndet heroppe. Navnet Sec er maaske en Forkortelse af vino secco, tør Vin, og skriver sig i saa Fald fra, at Vinen pressesedes af tørrede Druer, hvorved den vandt i Sødme. I Italien skelnes den Dag i Dag mellem vino dolce og vino asciuto, sød og bitter Vin, alt eftersom den er lavet af tørrede eller friske Druer². Hvis dette er den rigtige Forklaring af Navnet, har Vinen været en sødlig Vin, og det er lidet troligt, hvad nogle antager, at det var Xeres (Sherry), der i hin Tid kaldtes for Sec. Da den i de følgende Aarhundreder blev almindelig i Danmark, gik den gerne under Navnet Kanarisæk, et Udtryk for, at Druen var bleven forplantet til de kanariske Øer.

Ligesaa langsomt som Sec banede Pedro Ximenes sig Vej til Norden. Det var en Art Malaga, men da den kom i Ry, overførtes vistnok dens Navn paa al Malaga Vin. I Norden omdannedes Navnet til Petersimenes eller Persimen, for saa vidt ikke med Urette, som det skal have været en Tysker, Peter Simon, der oprindeligt havde omplantet denne Drue fra Rhinegnene til Malaga.

De franske Vine spillede ikke den Rolle i Norden som i en senere Tid. Mest yndet synes den blegrøde Vin, Claret, fra Bordeaux at have været. Denne maa dog ikke forveksles med Blandingsdrikken af samme Navn, der omtales langt hyppigere og i Norden blev næsten Eneejer af Navnet, saa at Vinens Navn maatte omskrives. Det er uden Tvivl Vinen „Claret“, der menes, naar Christian den Fjerde til sin Kroning lod Tolderen i Helsingør opkøbe 300 Oksehoveder af den „klare Vin“³.

Men iøvrigt nød de franske Vine kun liden Agtelse i Norden. Man skelnede imellem „Rød fransk Vin“ og „Blank (∴ blanche, hvid) fransk Vin“⁴; men lige ringe Anseelse nød de begge. Og hvad mere er, man kan paavise, hvorledes Aarhundredet igennem deres Anseelse i Norden stadigt tog af. Grunden hertil maa for en Del søges i, at Norden nærmest paavirkedes af Tyskland, hvor naturligvis Rinskvind var den mest yndede lette Vin. Men for en Del laa ogsaa Grunden i, at den franske Vin, der kom herop, virkelig var mindre god. Man hentede dengang sin Vin

ikke som nu til Dags fortrinnsvis fra Bordeaux, men, sammen med de store Saltladninger, fra de nordligere Egne, Nantes og Rochelle. Mest bekendt af alle var Vinen fra Poitou, der udførtes over Rochelle. Denne Vin omtales særdeles hyppigt. Frederik den Anden lod saaledes til sin Kroning bestille 200 Amer, det er 32000 Potter, deraf¹. Men af Bestemmelserne ved Christian den Fjerdes Kroning kan det allerede ses, hvilken ringe Anseelse den da nød. Det befaledes nemlig at sørge for Gæsternes Underhold paa deres Rejse gennem Landet saaledes, at de fremmede Fyrster og Adelsmænd overalt fik Rinskvín og Rostocker-Øl, deres Folk derimod kun fransk Vin og Danskøl². Senere sank Poitou-Vinen endnu dybere i den almindelige Agtelse, og lidt efter lidt gik Navnet over til at betegne tyndt Juks i Almindelighed, i hvilken Betydning Ordet „Pøjt“ har holdt sig i Norden indtil vore Dage.

En fransk Vin, der stundom omtales, er „Assoye“³. Dette var en Burgundervín, fra Grevskabet Auxois i Burgund; den førtes rimeligvis ned ad Rinen til Norden, men synes dog ikke at være forekommen heroppe i større Mængde. Den var tilligemed Malvasier Erik den Fjortendes Hustrus, Karin Månsdatters, Yndlingsdrik⁴.

Medens vor Tid betragter Frankring som et Hovedvinland, stod det for hin Tids nordiske Befolkning som et Land, hvis Tilskud til Vinforsyningen kunde undværes, uden at man derved gik glip af noget væsentligt. Det senere Omslag i Opfattelsen skriver sig fra Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Da fransk Smag og fransk Køkken under ham blev eneherkende hos Europas Fyrster og højere Adel, fulgte Begejstringen for fransk Vin naturligt med. Og dette fik en betydningsfuld Støtte, da samtidigt den mest bekendte franske Vin blev fremstillet: „Champagne“. Det var Dom Perignon, der i Slutningen af det 17de Aarhundrede opfandt den Behandlingsmaade, hvorved man fik Champagnevinen til at bruse⁵, og i Løbet af ganske kort Tid opnaaede denne nye Art et vidt udbredt Ry.

Den Vin, der fremfor alle andre nødes i Norden, var R i n s k v i n. Det var denne, som mentes, naar man i Almindelighed talte om „Vin“. Selv ved Lejligheder, hvor der blev drukket flere for-

skellige Sorter, ved kongelige Fester og lignende, var Forholdet gerne dette, at der af Rinskvin medgik otte til ti Gange saa meget, som af alle de andre Sorter tilsammen. Rinskvinen var naturligvis af meget forskellig Godhed, men dette betegnedes kun ved dens forskellige Pris; man brugte ikke dengang, i det mindste ikke her, at give den særskilte Navne efter Voksested, Godhed o. s. v. Endnu mindre sondrede man mellem Aargange. Den eneste Art, der udmærkedes med særskilt Navn, var den saakaldte Rheinfall, og selv om denne er Meningerne delte, idet nogle er tilbøjelige til slet ikke at antage den for en Rinskvin, men henføre dens Hjemsted til Istrien¹. Hvor den saa voksede, var den velbekendt i Danmark saa vel under Christian den Tredje og Frederik den Anden som under Christian den Fjerde, der alle synes at have yndet den. Den var temmelig dyr og forskreves altid kun i mindre Partier. Henrik Ranzau var, saa længe han stod paa venskabelig Fod med Enkedronning Sophia, hendes stadige Mellemand og Hofforsyner. Med Kendskab til denne Rheinfalls særlige Betydning vil man forstaa, at det var med Selvfølelse Sigvard Grubbe kunde skrive i sin Dagbog den 30te April 1621: „Var jeg til Middag og Aften hos Kongen. Vi drak Rheinfall og drak dygtigt“².

Foruden Rinskvin kunde en sjælden Gang Vin fra andre Egne i Tyskland komme til Norden, men dette hørte til Undtagelserne. Saaledes hører vi under Christian den Anden Tale om Gubin Vin (fra Guben i Lausitz)³. Endnu mere kortvarig Lykke gjorde sikkert de sydeuropæiske Vinarter, som Kurfyrstinde Anna lod omplante paa sachsisk Grund og under Navn af „sachsisk Malvasier“ o. s. v. forsendte til Slægt og Venner. Større Udbredelse synes derimod ungarsk Vin at have haft. Vi hører saaledes tilfældigt om Hertug Adolf af Holsten, at han, da Pesten nødte ham til at holde sit Bryllup ikke som paatænkt hos Svigerforældrene i Kassel, men hjemme paa Gottorp, hvor Huset ikke var tilstrækkelig forsynet, skrev til en af sine Gæster og bad ham godhedsfuldt medtage den fornødne, ungarske Vin⁴. Ved Johan den Tredjes Hof blev der Aar 1573 drukket over 1000 Potter ungarsk

Vin, dog stod dette maaske i Forbindelse med, at hans Dronning var en polsk Prinsesse¹.

Kun en ringe Del af disse Vine blev nydt ublandet. Enhver, der formaaede det, „forbedrede“ dem ved Iblanding af Krydderier. Dette var en Skik saa gammel som Middelalderen og skrev sig fra selve Vinlandene. Fra Carl den Stores Tid omtales i Frankrig de to Blandingsdrikke: Medon og Nectar, der senere mere og mere fortrængtes af Klaret og Hypokras². I Tyskland, England og Norden fulgte man trolig efter, og i det 16de Aarhundrede hørte det hele Europa over vistnok til Undtagelserne, at velstaaende drak ublandet Vin. Endnu ved Henrik den Tredjes Hof i Frankrig var det Skik at nyde Vinen paa den gamle Vis, og først i det følgende Aarhundrede kan man af Franskmænds Udtryk om den nordiske Blandingsvin skønne, at de selv i deres Hjemstavn var ophørt med at drikke Vinen saaledes³.

Den simpleste Maade at forbedre Vinen paa var ved blot at iblande Honning eller Sukker. Om Forholdene i England Aar 1598 udtrykker en Rejsende sig saaledes: Englænderne kommer Masser af Sukker i deres Vin⁴. Endnu Aar 1573 var det Skik ved det svenske Hof at blande Honning i Rinskvinen: „1 Kande Honning til 10 Kander Vin“⁵. Ved Christian den Fjerdes storartede Fest 1634 „stod tre Skænkere, iført hvide Lin, midt i Salen, rakte overflødigt af al Slags Drik til enhver, der ønskede det, og lod Sukker smelte i Vinen“⁶.

I Almindelighed blev man dog ikke staaende herved, men blandede en Mængde Krydderier i desuden. Jo billigere Krydderierne blev i Norden mod Aarhundredets Slutning, des almindeligere blev sikkert ogsaa denne Skik. De tre mest bekendte Blandingsdrikke var Lutendrank, Klaret og Hypokras. Ifølge en dansk Kogebog af 1625 bør Lutendrank tillaves saalunde⁷: „Disse efterskrevne Species skulle stødes grove og formænges: Kardemumme 5 Lod, Ingefær 3 Kvintin, Kanel 4 Lod, Muskat 3 Kvintin, Paradiskorn 1 Lod. Vil man gøre to Stobken eller otte Potter Vin til Lutendrank, da skal man først sætte en Messingpande paa Ilden med to Pund Sukker og af fornævnte Vin to Potter derpaa slaget. Lad samme Vin med Sukkeret be-

komme en Opsød (et Opkog). Naar Vinen og Sukkeret nu syder, da giv otte Lod af fornævnte, stødte Species deri, straks tagende det fra Ilden, igennem en Lutendranks-Pose slaget, derpaa giv de andre seks Potter Vin kolde, og lad løbe tre eller fire Gange gennem samme Pose, indtil den bliver klar, saa er han beredt. Giver Du en Skefuld sød Mælk eller Hvide af et Æg deri, saa bliver den straks klar“. Denne Opskrift synes imidlertid at have været bestemt for tarveligere Husholdninger. I 210 Kander Lutendrank, der Aar 1561 tillavedes for Erik den Fjortende, kom der i hvert Fald langt flere Bestanddele, baade Nelliker, „Sedefær“, Galigo, Muskatblomme, Muskater med Skal og Muskater uden Skal¹.

Klaret og Hypokras tillavedes ved Erik den Fjortendes Hof af ganske de samme Bestanddele som Lutendrank, blot kom der i dem tillige Safran, der gav dem et gulligt Skær. Forskellen mellem de tre Drikke bestod ellers kun i det forskellige Maal, hvori Sagerne iblandedes. Iøvrigt stod det naturligvis enhver frit for at iblande, hvad han i Øjeblikket maatte finde passende. Da Erik den Fjortende saaledes engang var forkølet, lod han Lasse Kældersvend tilsætte Klaretten med 5 Lod Annis og 3 Lod Lakrids². Ved Tilberedelsen af alle Blandingsdrikkene anvendtes Haardug til at sie dem igennem for at klare dem. Haardug var derfor en stadig Udgiftspost, hver Gang der skulde være Fest. Det var uden Tvivl denne Klaring, der for den nordiske Bevidsthed stod som det mest ejendommelige ved disse Drikke og gav dem deres Navn. Navnet Klaret, der jo skrev sig fra Frankrig og fra Vinen var gaaet over til Blandingsdrikken, fordi Claret-Vin gerne brugtes hertil, synes nemlig i Norden, hvor Rinskvind altid anvendtes til Blandingen, at være blevet forstaaet som Betydning for, at Drikken var vel afklaret. Samme Betydning laa i Navnet Lutendrank: lutret Drik. Ordet Hypokras derimod betyder blot: Blandingsdrik.

Den Skik at tilberede Blandingsdrikkene i Hjemmet synes tidligt at være bleven almindelig. Vel var de at faa paa Apoteket, men i Reglen købtes de næppe her. Ligeledes synes det at have været Skik, i det mindste naar man vilde vise Høflighed, at overlade det til den enkelte at ændre Drikken efter sin Smag.

Ikke blot stod det — vistnok omtrent som i Nutiden med Kaffe og Te — enhver frit for at komme Sukker eller Honning i Vinen, som han lystede, men vi hører ogsaa ofte om, at der blev budt og modtaget Blandingsdrik og Vin paa engang, saa at man kunde spæde den efter Behag. Naar saaledes det københavnske Universitet paa Tidens Vis hædrede tilrejsende Videnskabsmænd ved at byde dem en Velkomstdrik, var det i Reglen af begge Arter, der blev budt. Christian den Tredjes Hofpræst bød man saaledes to Potter Klaret og seks Potter Vin¹. Frederik den Andens nye Livlæge fik fire Potter Lutendrank og fire Potter Vin, og det samme skænkedes for Kurfyrst Augusts Læge, for Dr. Bacmeister fra Rostock, for Hertug Hans' Doktor og Prædikant² o. s. v.

Mængden af Vin, der aarligt nødes i Norden, vilde uden Tvivl tage sig uanselig ud imod Nutidens Forbrug. Vin var endnu for Almuen en næsten ukendt Drik og var i saa Henseende bleven langt overfløjet af Brændevinen. Selv blandt Borgerstanden og Størsteparten af Adelen gjaldt Vin endnu blot som Festdrik, og det stærkt tiltagende Forbrug angav kun det bestandigt større Maal, hvori den krævedes ved selskabelige Sammenkomster. Dog var man i Byerne godt paa Veje til at udvide dette sidste Begreb, saa at det ikke blot betegnede virkelige Festligheder, men ogsaa indbefattede tilfældige Møder med gode Venner i Stadens Vinkælder. Den Kreds, der nød Vin til daglig, var da kun Hoffet og en Del af den rigeste Adel. Til Gengæld var det i aldeles utrolige Maader, at hver enkelt her forsynede sig.

Dette vil allerede fremgaa af en Betragtning af Hoffernes aarlige Forbrug. Ved det svenske Hof blev der i Gustav Vasas sidste Tid (1559) drukket 4640 Potter Vin om Maaneden, hvilket svarer til 155 Potter om Dagen. Under Gustav Vasas Søn, Johan den Tredje, blev der Aar 1585 drukket lidt mindre, nemlig 3840 Potter om Maaneden, altsaa 128 Potter daglig³. Kældermesteren, der regner sig denne Nedgang til Ære, undlader viselig at anføre, at Aar 1573 havde Forbruget været endnu lavere⁴. I denne Gennemsnits-Beregning er indbefattet, hvad der medgik ved de

aarligt genkommende Festligheder, men ikke hvad der blev drukket ved aldeles usædvanlige Lejligheder. En saadan enkelt Fest kunde medtage, hvad ellers var nok for Maaneder. Ved en Bryllupsfest, som Erik den Fjortende Aar 1562 gav for en af sine Søstre, blev der saaledes drukket ialt 16000 Potter¹.

Ved det danske Hof var det gennemsnitlige Forbrug ikke lidt større, hvilket naturligt fulgte af de særlig gunstige Forhold, som Øresundstolden frembød. Selv efter at Frederik den Andens muntre Hof var opløst og den stille Tid begyndt, der varede indtil Christian den Fjerde blev myndig og kunde genoptage Traaden, selv i disse rolige Aaringer var Forbruget meget betydeligt. Fra Sommeren 1588 indtil Efteraaret 1591 blev der alene af Rinskvind drukket 7200 Potter om Maaneden, hvilket svarer til et dagligt Forbrug af 240 Potter². En af Christian den Fjerdes første Regeringshandling Aar 1596 var ogsaa at sørge for Vinkælderen. Hos Willumke von Dellen i København, rimeligvis en Underafdeling af et større hollandsk Hus, bestiltes saaledes 11200 Potter Vin af forskellig Slags³.

Et endnu tydeligere Indtryk end ved blotte Gennemsnitstal faar man dog, naar man lægger Mærke til, hvad der virkelig er blevet drukket paa enkelte Dage. I den ovenanførte Angivelse af, hvad der medgik under Christian den Fjerdes Mindreaarighed, er ikke medregnet en lille Post, som blev klareret særskilt. Det var i Fastelavn 1591, Hoffet opholdt sig paa Dronningborg, og Regeringsraaderne havde givet den unge Prins Lov til at lade en Hofsindes Bryllup fejre ved samme Lejlighed. Vinbeholdningen var imidlertid sluppen op, og man maatte derfor ty til nærmeste Vinhandler, Borgmester Hofmann i Randers, — den ydre Foranledning til, at denne Dags Forbrug er angivet særskilt. Det glade Selskab drak omtrent 5000 Potter Rinskvind⁴. Fra Frederik den Andens aller sidste Dage besidder vi et meget oplysende Brev. Kongen var paa Grund af Svaghed brudt op fra Festlighederne i Sønderjylland og med ganske faa Ledsagere dragen til Antvorskov. Opholdet her bekom ham vel, og han syntes atter at komme til Kræfter. Brevet er fra Kongen til Christoffer Valkendorf og lyder saaledes: „Efterdi her hver Dag

gaar 360 Potter Vin til og undertiden 480, saa begære Vi og ville, at Du med det første forskikker hid, iligen Dag og Nat uspart, nogle Fade Vin og lader dem ledsage med en paalidelig Karl¹. — Et Par Uger efter var Kongen død.

En Mangel, der endnu hæfter ved alle disse Oplysninger, er, at vi ikke kan kontrolere, hvor meget hver enkelt har nydt. Den Mulighed staar altid tilbage, at det er Gæsternes store Antal, der kan have gjort Udslaget. Ved et Tilfælde besidder vi imidlertid Opgivelser, hvor ogsaa denne sidste Uklarhed er hævet. Johan den Tredjes Vinregnskab for Aaret 1573 er bevaret², og dette er ført med den Grad af Nøjagtighed, at der hyppigt fra Dag til Dag er angivet, hvad hver enkelt Person har drukket.

Ifølge dette har Kongen og Dronningen tilsammen i Tiden fra den 14de Februar til den 7de September drukket 435 Potter Klaret, 68 Potter rød, fransk Vin og 2426 Potter Rinskvin, hvilket bliver i Gennemsnit lidt over 14 Potter om Dagen for begge, og altsaa, hvis de har delt lige, 7 Potter Vin for hver. At Forbruget iøvrigt næppe har været ens hver Dag, kan ses af Opgivelserne for Prinsesse Elisabeths Vedkommende, hvis Forbrug fra Dag til Dag er anført. Det veksler mellem $2\frac{3}{4}$ og lidt over 8 Potter om Dagen. Den Forklaring kunde ligge nær, at her maa være en Misforstaaelse til Grund, for saavidt Angivelserne formentlig angaar ikke blot de vedkommende selv, men ogsaa deres Hoffolk og Betjening. Imod en slig Bortforklaring værger imidlertid Regnskabet sig eftertrykkeligt. Det indskrænker sig ikke til at angive blot, hvad Kongefamilien har nydt, det gør Rede for hver enkelt nedefter, baade Hofjunkerne, Præsterne, „Fruentimret“ og Kancelliskriverne o. s. v., saa at ingen, der kunde have hjulpet, forbliver uomtalt.

Og i saa Henseende indeholder det værdifulde Oplysninger om Tilstanden ved Hoffet. Det var kun de øverst stillede, der var saa rigeligt aflagte. Den sindssyge Hertug Magnus, Hertug Carl og deres tre Søstre drak ligesom Kongeparret. Det samme gjaldt endnu tildels om deres Hofjunkere og Hoffets adelige Fruer og Jomfruer. Især Damerne drak flinkt. Om dem angives det, at de, „naar de havde været til Hobe i Salen og ellers i deres

Kammer“ havde nydt ialt 7620 Potter Vin af forskellig Slags. Men hermed stopper det ogsaa. Saa var der naturligvis gaet en Mængde med til Gæstebud, til Madlavning og Traktement af fremmede Sendebud, men ellers var Vin kun bleven yderst sparsomt uddelt. Det var en næsten latterlig, lille Portion, der var bleven budt de tyske og svenske Kancelli-Embedsmænd, „Kammerer“ og Kammerskrivere, naar de ved Jul, Nytaar og Paaske blev trakterede. Ringest af alle syne dog de svenske Hofpræster, der i hele Aarets Løb havde maattet nøjes med ialt knapt syv Potter Vin, kun lidt mere end hvad der var blevet anvendt til en af Kongens syge Heste, som endda havde faaet baade ungarsk Vin og Rinskin. Derimod ser man noksom, i hvilken Retning Kongeparrets religiøse Tilbøjeligheder gik, naar det samtidigt meddeles, at Dronningens katolske Præster havde faaet 1700 Potter.

Hvad der for en stor Del hemmede Vinforbruget hos Folkets Flertal, var Vanskeligheden ved at opbevare Vin i mindre Partier. Naar man ikke havde Raad til at købe og paa engang uddrikke et „Oksehoved“, en „Pibe“ eller en „Ame“, hvilken sidste var det mindste Maal for Vin paa Fad og rummede 160 Potter, saa maatte man finde sig i Ulemperne ved at have Vinen staaende udsat for Luften. Man kendte nemlig endnu ikke til at aftappe Vin paa Flasker. Ganske vist omtales Flasker af og til, og det baade af Træ¹, Tin², Sølv³ og Glas⁴ samt Flaskefodre dertil, men de forekommer altid i temmelig ringe Antal og synes kun at have været brugte som en Slags Bimpler paa Rejser og til Forsendelse eller ved Destillering. Aftapning af Vin og Øl i moderne Forstand omtales aldrig. Overhovedet blev Brugen af Glasflasker først almindelig i det 18de Aarhundrede, efter at man alt i et Par Aarhundreder havde kendt til Drikkeglas. Fællesbenævnelsen „Glas“ blev derfor ganske naturligt Navnet paa det, hvoraf der drikkes, ikke det, hvoraf der skænkes. Hvad der i Begyndelsen, foruden Stoffets Skrøbelighed, gjorde Glasflasker mindre brugbare, var, at man ikke kendte til at lukke dem med Korkprop. Man synes at have brugt Glasprop eller blot overbundet dem med Blæreskind; saaledes var endnu selv de første Champagneflasker lukkede. Senere anvendtes Træproppe — de ældste

„Tolde“ var i Reglen af Træ — disse afløstes atter af de mere hensigtsmæssige Korkpropper.

Manglen af Vinflasker i det 16de Aarhundrede paatrykte Forholdene et eget Præg. Heri laa for en Del Grunden til Tidens besynderlige Blanding af Knaphed og Ødselhed: Mangel til daglig og en Tørst ved Fest, der ikke fandt Ro, førend Tønden var tømt. Heri laa fremdeles en af Grundene til disse vældige Kander, der dels ganske vist brugtes til at drikke af, men dels ogsaa, for saa vidt de var forsynede med Laag og Tud, egnede sig til at tappes i, skænkes af og skærme hvad der blev tilbage i Kanden mod Luft og Støv. Heri laa fremdeles Grunden til det Syn, der var saa almindeligt i Datidens Gader: Bud, der hver med sin Tudekande i Haanden sendtes afsted efter „en Pot Vin eller otte“, naar en Gæst var kommen til Huse.

Alle styrede de samme Steds hen, til Byens Vinkælder. Ikke uden Grund var denne bekendt for sine Varer. Thi naar Vinen skulde tappes fra Fadet, kunde man kun vente at faa den god, hvor som her, en hel Bys Søgning lod hver Dag nye Fade blive anstukne, og intet faa Lov til halvfylt at staa og dovne. Ligesom i Tyskland befandt Vinkælderne i Danmark sig hyppigt i Byernes Raadhus, og den hermed forbundne Indtægt udgjorde en ikke uvæsentlig Del af Borgmestrenes og Raadmændenes Embedsindtægter¹. Til Vinkældereren knyttede sig nemlig Ene retten til at udsælge Vin i Pottetal, medens Handlende ellers kun havde Lov til at sælge Vin i hele og halve „Amer“, og Værts husfolk blot maatte udskænke, hvad Gæsterne nød paa Stedet. Denne ejendommelige Forret for Raadhuset havde sin naturlige Oprindelse fra, at der i Reglen kun i en offentlig Bygning fandtes de fornødne store og kølige Kælderrum til Vinens Opbevaring. Vel gaves der andre offentlige Bygninger foruden Raadhuset, og i Randers fik f. Eks. Forstanderen for det almindelige Hospital Tilladelse til at holde en offentlig Vinkælder², medens det i Ribe tillodes Domkapitlet at drive en lignende Forretning under Kapitelshuset, med Nedgang fra Kirkegaarden³. Men hverken Hospital eller Kirkegaard var dog de rette Omgivelser for en Vinstue; saa passede den bedre i Raadhuset. Meget kunde ogsaa

tale for at anbringe den netop der. Naar Raadhussalen, hvad ofte var Tilfældet, lejedes ud til Bryllupsfester, var det grumme bekvemt at have Vinen i Huset. Opstod der Trætte og Slagsmaal blandt de berusede Gæster — Salens ellers Kælderens — saa var Bysvendene jo lige ved Haanden til at holde Orden og fængsle de ustyrlige. Men skiltes man fredeligt ad ud paa Aftenen lidt usikker i Gangen, saa rakte Loven selv en hjælpsom Haand i Form af den lange Jærnstang over Døren med Byens eneste Lygte.

Saaledes dannede sig da naturligt det besynderlige Forhold, at Raadhuset selv blev et Midtpunkt og Hovedkvarter for Byens Urostifere. Og hvad mere

var, selve Øvrigheden var hyppigt interesseret i, at alt gik ret muntert til her. Ikke blot udgjorde jo Lejen af Kælderens en Magistratsindtægt, men det var ofte Borgmestre og Raadmænd, der satte Pengene i Foretagendet, og altsaa deres Vin, der blev solgt i Kælderens. I Ribe Aar 1579 overtog Borgmestre og Raad ligefrem selv Ud-

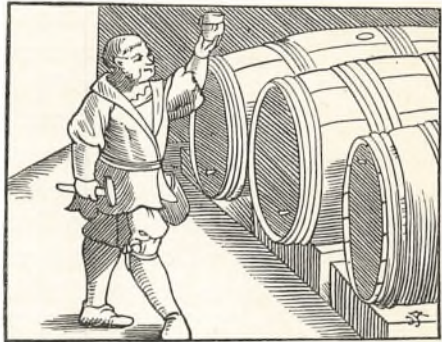

Fig. 73. En Kældermester.

(Efter Sebastian Münster: *Cosmographia universalis* 1554.)

salget. Dog blev, vel af Anstandshensyn, i det derom udstedte Kongebrev kun den ene Borgmester med et Par andre Mænd nævnde som Lejere¹. Andersteds synes de egentlige Parthavere i Forretningen at have holdt sig mere i Skjul. At der imidlertid stod et Kompagni bagved, kan ses f. Eks. af Forholdene i Helsingør 1576, hvor den Mand, der antoges til Kældermester og Vintapper (Fig. 73), fik som Løn „Andel i Fortjenesten ligesom en anden, der tillægger sine Penge, dog at han intet skal lægge til“². Som hans Hovedpligter anføres: naar et Fad er udløbet, da straks at gøre Regnskab derfor; ikke at befatte sig med „Plumperi“ eller uret Maal, saa at Gæsterne faa Grund til Klage; og endelig ikke at udborge Vin til nogen, som der kan være Tvivl om at faa Betaling af.

Denne Raadhusets blandede Anvendelse er et af Tidens ejendommeligste Træk. Foroven Raadhussalen med dens Bryllupslag, en Fest for hele Byen, naar de holdtes; for neden Byens Vinkælder og Fængslet, hver med sin Art Stamgæster. Hvo, der begyndte paa Salen om Formiddagen, kunde ved Kælderens Hjælp ende i „Buret“ inden Aften. Omvendt har man ogsaa Eksempler paa, at velvillige Bysvende har givet Fængslets Beboere kortvarig Orlov til at søge Trøst i Nabolaget eller rakt dem Vin ned i deres Ensomhed¹. I hvert Fald bidrog saa vel Vinkælderens Beliggenhed som dens Forhold til Øvrigheden til at kaste en egen Glans over den. Naaede end ingen nordisk Raadhuskælder et Ry som den i Lybæk eller den i Bremen, saa gør de dog Indtrykket af alle at have nydt en særegen Anseelse.

Priserne paa Vin var naturligvis meget forskellige, dog synes de i det hele, sammenlignet med Nutidspriser, ikke at have været høje. I Købstæderne fastsatte Øvrigheden ved dertil beskikkede Mænd Prisen paa Vin ligesom paa Øl. I Malmø kunde man saaledes Aar 1541 faa en Pot almindelig Rinskvind for 17 Øre i vore Penge². Den Vin, hvormed Københavns Professorer Aar 1553 trakterede Kongens Prædikant, Mester Henrik, til Velkomst, kostede 25 Øre Potten³. Ved Aarhundredets Slutning sattes i Ribe Bertel Strucks bedste Vin til 56 Øre Potten, den næste til 48 Øre, tredje Slags til 40 Øre, den tarveligste til 36 Øre Potten⁴.

Jo almindeligere Nydelsen af Vin blev, des mere voksede ogsaa Faren for, at den skulde blive forfalsket. Inden Aarhundredet var omme, synes denne Virksomhed at have været i fuld Gang i Norden. En tysk Rejsende i Sverige klager over, at Rinskvinden her er betydeligt spædt med Vand⁵. I Danmark fulgte man en anden Fremgangsmaade, idet man temmeligt aabenlyst af fransk eller spansk Vin ved Tilsætninger lavede den mere efterspurgte Rinskvind. Aar 1585 udstedte Frederik den Anden et strengt Forbud mod al denne Blanding og Forfalskning. Den Straf, hvormed der truedes, var meget betydelig. Hvo, der overbevistes om at falbyde Vin, som ikke virkelig var hvad den udgaves for, skulde have ikke blot den forfalskede Vin, men hele

sit Vinlager forbrudt¹. Af det foregaaende vil det forstaas, at naar der i dette aabne, kongelige Brev var tilføjet, at Brevet skulde opslaas paa alle Raadstudøre, saa var Meningen uden Tvivl den, at det skulde tjene til Efterretning ikke blot for de tilfældige Besøgende, men for Borgemestre og Raad tillige.

Imod al Vinforfalskning dannede det iøvrigt vistnok for Danmarks Vedkommende en betydelig Modvægt, at Frederik den Anden var en øvet Vinkender og i Sager af denne Natur ikke til at spørge med. Vel forsynedes Kongen hovedsagelig fra Helsingør; men undertiden kunde det dog hænde, at han paa Rejser især om Vinteren nødtes til at købe Vin paa Stedet, hvor han netop opholdt sig. Saa var det en farlig Sag for vedkommende Købmand at møde med slet Vin. Selv Christoffer Valkendorf, der dog i saa mange Forhold var Frederik den Andens højre Haand, var ikke sikker for en drøj Irettesættelse, naar han havde begaaet den Brøde ikke at træffe Kongens Smag. Aar 1583 f. Eks. havde Valkendorf, der opholdt sig i København, været ubesindig nok til at vælge Vin for Kongen, der var paa Skanderborg. Han fik til Svar et Brev af følgende Indhold: „Den Vin, som I har købt til Os og sendt til Aarhus, have Vi nu smagt. Den er Os aldeles utjenlig og meget ond og uduelig, saa at Vi hverken selv ville drikke den eller lade den udskænke for vore Tjenere. Vil I lade den hente igen og enten levere den tilbage til Købmanden, som har givet den for god Vin, eller bære Eder ad som Eder lyster, men blot saaledes, at Vi blive den kvit, og den ikke kommer Os til Omkostning“².

6.

Borddækningen i det 16de Aarhundrede bar endnu kun delvis Spor af gammeldags Forhold. En Skik, der saaledes var ved at ændres, var den, at Gæsterne blot maatte sidde ved den ene Side af Bordet, langs Væggen. Denne Sædvane skrev sig fra den graa Oldtid, da Ildstedet, hvor Maden tillavedes, var midt paa Stuens Gulv, og den ene Side af Bordet, der vendte ud mod Stuen, derfor helst maatte være fri, baade af Hensyn til Opvart-

ningen og om Vinteren tillige for, at Lys og Varme kunde naa hen til Hædersgæsterne langs Væggen. I det 16de Aarhundrede

Fig. 74. Tilbords.

(Efter Billede i en italiensk Kogebog trykt i Ferrara 1549.)

var de faste Bænke langs Væggen endnu tilstede, og Bordet maatte altsaa fremdeles rette sig efter disse. Men de bestandig talrigere løse Bænke og enkelte Stole fristede til, naar det kneb med Plads, at besætte ogsaa Bordets indre Side. Lidt efter lidt

kom der da Vaklen paa dette Punkt, og selv ved Kongens eget Bord kunde man finde den gamle Regel overtraadt. Ved Barselgildet paa Koldinghus 1580 i Anledning af Prinsesse Augustas Fødsel sad f. Eks. Frederik den Anden og Dronning Sophia med Bordet fuldt bepakket paa alle fire Sider¹. Ved deres Sønnesøns Bryllup 1634 synes man derimod at have fulgt den gamle Skik².

Hvor dybt denne gamle Skik bundede ikke blot hos Nordboerne, men hos alle de oprindeligt beslægtede, indvandrede

Fig. 75. „En Adels-Banket“.

(M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

Folk, kan ses af den Haardnakkethed, hvormed disse endnu fastholdt den. Den herskede ned til Alperne. Det er oplysende, at man i Kogebøger i Italien ved Midten af det 16de Aarhundrede ansaa Skikken for ophørt (Fig. 74); medens Mester Rumpolt i sin store tyske Kogebog 1581 krævede den efterfulgt (Fig. 75). Det Folk, der mest trofast holdt ud, var dog det franske. Endnu hele det 17de Aarhundrede (Fig. 76) ud, ja langt ind i det 18de fulgte man ved højtidelige Lejligheder den ældgamle Skik.

Medens man i Danmark alt i det 16de Aarhundrede, naar Pladsen krævede det, begyndte lidt at løje af fra de gamle Regler, saa skærpede man dem samtidigt paa en anden Led. I Slut-

ningen af den katolske Tid synes i Norden Mænd og Kvinder ofte at have siddet sammen ved Bordet. Dette var ganske vist i Strid med den strængeste selskabelige Bestemmelse, der bød, at de ved festlig Sammenkomst skulde sidde hvert Køn ved sit Bord (Fig. 77). Men det faldt ved mangen Lejlighed vistnok nemmest at blande dem, og bidrog maaske ogsaa ofte til en lettere Løsning af det fuldt saa vigtige Spørgsmaal: hvor de tilstedeværende gejstlige skulde bænkes. Som ugift Stand var disse jo

Fig. 76. Helligaands-Riddernes Orden holder Gilde under Ludvig XIII's Forsæde.
(Efter et Stik af Abraham Bosse.)

hverken Mand eller Kvinde, og mødte dog hyppigt med Krav paa Forsæde over baade Ridder og Frue.

Men ind i det 16de Aarhundrede begyndte man i Danmark, trods Tidens nye Syn paa Kvinden, atter at sondre Bukkene fra Faarene. Det skete ikke blot i Kirkens Stolestader, men ved festlige Maaltider tillige. Dette stod uden Tvivl i Forbindelse med Religionsforandringen. Ved Lutherdommens Indførelse var den gamle Gejstlighed med dens Pligter, Anseelse og hele selskabelige Stilling bleven ophævet. Folket deltes nu kun i to Køn, og

Forskellen mellem disse traadte derfor tydeligere frem, paa samme Tid som den stigende Brug af Vin og Øl maatte gøre det tilraadeligt at drage ogsaa en rent udvortes Grænse. Man anbragte da gerne Mændene ved et Bord langs den ene Væg, Kvinderne ved et Bord langs den modsatte. Ved Bryllupper sad ofte Brudgom og Brud for Enden af Stuen ved et lille Bord for sig,

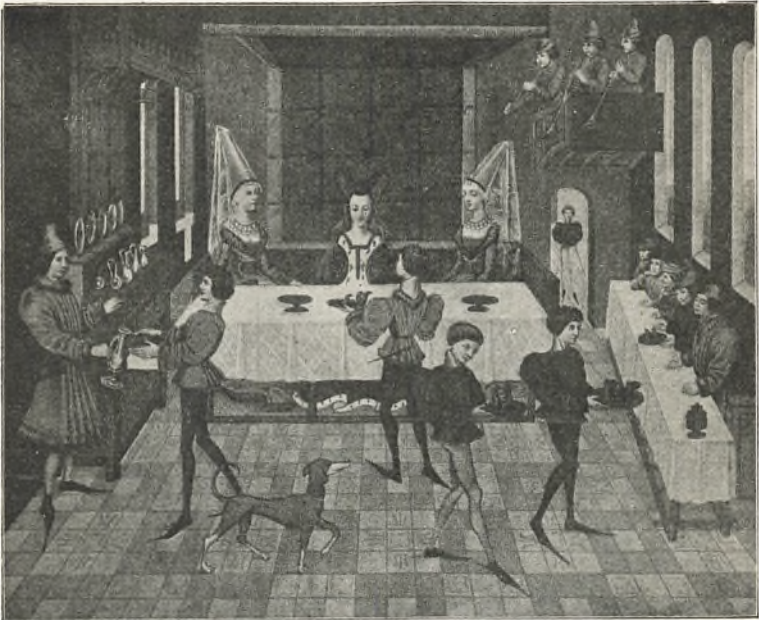

Fig. 77. Middagsgæster hos Borgfruen. Miniatur i et fransk Haandskrift fra det 15de Aarhundrede.

(Paul Lacroix.)

og angav saaledes det Brændpunkt, hvor Kønnene mødtes ¹. Hvor Antallet krævede det, og Pladsen tillod det, spiste stundom Mændene i én Sal, Kvinderne i en anden. Saaledes f. Eks. paa Københavns Slot ved Christian den Fjerdes Daab ². Iøvrigt synes denne Fordeling at have passet vel til Datidens Omgangstone, og i hvert Fald ikke at have fremkaldt nogen særlig Stivhed. Ved en kongelig Forordning maatte det saaledes forbydes at spille op til Dans, førend Maaltidet var til Ende, da Kvindebænkens Be-

sætning i saa Fald plejede at springe over Bordet for at naa først ud paa Gulvet, en gymnastisk Øvelse, der let „kunde gøre Skade ved at volde ældre eller svagelige Kvinder Skræk“.

En Skik, der haardnakket holdt sig, var at dække Bordet med to eller tre forskelligt farvede Duge (Fig. 78). Det var klart, at denne Mode forudsatte et Synspunkt, hvorfra de alle

Fig. 78. Brylluppet i Kana. Gammelt, vævet Tapet i Norge. Dragterne fra omkring 1630. Bordet er dækket med to forskelligt farvede Tapeter og øverst en hvid Dug.

kunde ses. Men dette var kun tilstede, naar Bordets mod Stuen vendte Side ikke var bestemt til Siddepladser, saa at her alt var frit og Dugenes rige, trefarvede Fald kunde vise sig for den indtrædende.

Hvad dette første Indtryk angaar, overgik Datiden, for saa vidt den havde bevaret det Gamle, selv den overdaadigste Udsmykning i Nutiden. Alt virkede sammen for at danne et rigt og tiltalende Billede. Midt paa Gulvet stod Skænken, hvor Husets

Rigdom af Sølvkruse, Bægere og Kander blankt og straalende dannede et festligt Midtpunkt. Og i Baggrunden, langs Væggens tre Sider løb Bordet, ikke som nu til Dags ofte en skarptskinnende, tilfældig Galanteri-Opstilling med en Række fattige Stole-nakker omkring, men følgende Rummets Linier og smeltende sammen hermed, et ensartet Hele, hvor Fløjlsdugen forneden gradvis gik over i den hvide Overdug med det blanke Sølvtoj, for atter at tabe sig i Hyndernes og Bænkeryggenes dunklere Fløjelslød. Hvor Pragten var fuldstændig, og Underdug som Væggeklæde var guldvirkede, kunde stundom Omgivelserne næsten blive for blændende, saa at den hvide Dug halvt fattigt krøb i Skjul som Messesærkens Bræm paa et gyldent Bispeskrud.

Underdugen var en Nødvendighed, for saa vidt den skjulte den i Reglen slette og rette Bordplade. Ved festlige Lejligheder var det stundom Skik at brede ny hvid Dug to à tre Gange under Maaltidet, hver Gang en ny Anretning frembares. Ved saadan Omdækning kunde Underdugen ikke undværes, saa lidt som efter Maaltidet, da Gæsterne ofte plejede at forblive ved Bordet, medens de to øverste Duge aftoges. Efterhaanden synes det at være blevet almindeligt at lade begge disse være hvide, den nederste blot større og med broget syede Borter, saa at den ikke synede hvid. Selv saaledes var det imidlertid en kostbar Sag at holde Fest, for saa vidt som den underste Dug altid var af et Stof, der ikke kunde vadskes, og umuligt kunde undgaa at overspildes med Vin. Dog, man havde jo nok af dem; Tidens Lyst gik nu en Gang i Retning af saadanne Tæpper, der under forskellige Former, snart hjemmelavede og broderede, snart af Fløjl, Gyldenstykke, Damask eller „flamske“, alle under den fælles Benævnelse „Tapet“, anvendtes baade paa Borde, paa Vægge og paa Senge. Forlængst har Sproget søgt at bringe Orden i denne Forvirring og henvist „Tapet“ til Væggen, „Tæppe“ til Bordet og Sengen. Kun i en enkelt Talemaade synes Mindet om hint gamle Forhold endnu bevaret. Det endnu brugelige Udtryk, at „noget Nyt kommer paa Tapetet“, stammer fra hin Tid, men betegnede den Gang, at en ny Anretning blev sat frem.

Vi har allerede tidligere omtalt den Overdaadighed, der gjorde sig gældende med slige Bordtæpper, set hvorledes f. Eks. Enkedronning Dorothea efterlod sig Bordtæpper af Guld- og Sølvmor indtil 45 Alen lange og vurderede til 32 Kr. Alen¹. Det var klart, at ved de egentlige Hoffer maatte Pragten være endnu større. Paa Stockholms Slot f. Eks. fandtes Aar 1584 alene af Gyldendugs Bordtæpper ikke mindre end otte². Hvad de hvide Duge angik, saa fristede de dalende Priser paa Lærred i høj Grad til at forsyne sig. Man faar et levende Indtryk heraf ved at se de Mængder af Damaskes-, hollandsk Lærreds- og Drejls-Duge, der kunde være i Enkeltmands Eje. Og med Tanken paa den forskellige Anvendelse som Underduge og Overduge, forstaar man tillige, hvorfor Datiden saa omhyggeligt skelnede imellem spraglede, vaabenprydede, silkesyede, blaarandede, og saa de blot hvidsømmede³. Mod Slutningen af Aarhundredet tabte iøvrigt den Skik sig i Tyskland, og vel snart efter ogsaa i Danmark, at de to øverste Duge skulde afvige fra hinanden i Farve. I Mester Rumpolts Kogebog af 1581 hedder det derfor: „Bordet skal dækkes underst med et kosteligt, stadseligt Tapet, der hænger lige ned til Jorden. Oven paa det en hvid Dug lagt sammen i pressede Firkanter, lidt kortere end Tapetet. Oven paa den anden hvid Dug, lagt anderledes sammen og lidt mindre end den første hvide⁴. Hvor langt Skikken med Over- og Underduge var trængt ned, kan ses af, at Frederik den Anden, da han Fastelavn 1560 vilde gøre et Gilde paa Nyborg Slot, kunde laane alene fra Odense ikke mindre end 200 Overduge og Underduge, medens han fra Københavns Slot lod hente de egentlige, Fløjls Bordtæpper og Tapeter⁵. Som bekendt er hele denne Borddækningsvis i de forløbne 300 Aar gaaet af Brug i Norden som andet Steds. Tydelige Spor deraf kan dog paavises endnu. Endnu minder Alterbordets Udstyr i de nordiske Kirker med den dobbelte hvide Dug paa Fløjls Dække om hin Tids Festbrug. Og lyslevende var Skikken i det mindste for kort Tid siden endnu tilstede hos saavel Sønderjyllands som Norges Bønder. Det er fuldt ud et Billede fra det 16de Aarhundrede, naar det ved Midten af det 19de Aarhundrede siges om et Bryllup i Østerdalen: „Alle

Bordene vare stadselig dækkede med farvede, uldne Bordklæder, hvorover var bredt smallere, hvide Duge. Ved Højboards-Enden var især gilt tilstellet: Væg og Vinduer vare overtrukne med hvide Aaklæder, og desuden var et hvidt Lagen fæstet op under Taget som en Bordhimmel over Brudeparrets Plads i Højsædebænken¹.

Brugen af Serviet fremkom eller blev i hvert Fald først almindelig i Norden i det 16de Aarhundrede. Skikken var af sydlig Oprindelse. Endnu langt ned i Middelalderen havde man i Frankrig ikke betjent sig af et saadant Stykke, men blot benyttet Dugens Kanter². Den ældste franske Benævnelse for Serviet: „*doublier*“ betegner den ogsaa som en Slags Stedfortræder for Dugen³. Allerede i Christian den Andens Hofordning omtales Serviet som noget bekendt; en saadan skal f. Eks. lægges over Kongens Brød o. s. v.⁴. I Midten af det 16de Aarhundrede var Serviet almindelig ved Hofferne og hos Adelen saavel i England og Skotland som i Norden. Maria Stuart besad 24 Dusin⁵ i Aaret 1562. Iblandt Peder Oxes Efterladenskaber anføres 110 Servietter, rimeligvis endda kun Halvdelen af, hvad han havde ejet⁶. Saa almindelig var Brugen bleven, at det endogsaa i en Bog fra den Tid med Levere regler for Børn hedder:

Med et Linnedklæde skal Du Munden tørre,
Naar Du har drukket, saa vel som førre⁷.

Paa samme Tid var imidlertid ogsaa Anvendelsen for dem i det mindste i Udlandet steget betydeligt. Det var nu blevet Skik at lægge rene Servietter frem gentagne Gange under Maaltidet ved hver ny Anretning, samtidig med at der skiftedes Dug⁸. Om denne Skik ogsaa er naaet til Norden, vides ikke. I Danmark som i Sverige synes man i Begyndelsen at have gjort Forsøg paa at opkalde dem med et nordisk Navn: „Biliggere“⁹. Dette fortrængtes imidlertid snart af en fremmed Benævnelse, dog underligt nok ikke af den almindelige: „Serviet“, men af den sjældnere: „Salvet“. „Salvet“ betød egentlig: Hagesmæk og sigtede til den Skik, som svarede saa vel til Brugen af Pibe-kraver, at fastgøre Servietten i Halsen for ikke at spille paa sig.

Om Henrik den Tredjes Hofmænd hedder det: De anbringer Servietten om Halsen, som om de ønskede at blive barberede.

Foruden en Serviet hørte der til hver Plads en Kniv og en Ske. Det var dog kun, hvor det hele havde et mere festligt Anstrøg, at disse laa paa Bordet; til daglig medbragte man dem selv. Kniven bar enhver jo ved Bæltet, den benyttedes til alt, hvad der forefaldt; for manges Vedkommende var maaske dens Brug som Spiseredskab den hyppigste. Det er oplysende om dagligdags Forhold, at den københavnske Latinskoles Rektor i sit Skrift om Børnenes Opførsel i Hjemmet, hvor han nøjagtigt gennemgaar Borddækningen og den Rækkefølge, hvori alt Tilbehør skal sættes paa Bordet, helt forbigaar Knive og Skeer¹, fordi det var hver enkelt's Sag at medbringe dem. Omvendt stempler det Sorø Skole som en adelig Skole med et finere Sving, at det befalede Fyrbøderen, der dækkede Bordet, daglig at lægge Kniv og Ske paa enhver Tallerken². Netop paa Grund af disse Forhold var Knive noget, hvormed de færreste Huse var vel forsynede. Bladet maatte desuden for Skarphedens Skyld være af Jærn, det var da kun Skaftet, der kunde være pynteligt, Sølv eller sølvforgylt. Selv de kongelige Forsyninger var efter Nutids Begreber meget knappe. Iblandt Købmænds Varebeholdninger omtales stundom, dog kun sjældnere, Bordknive. Som de dyreste forekommer her: Hjortetaks Knive og hvidskaftede Knive³.

Et eget Forsøg, som Erfaringen imidlertid ikke har godkendt som hensigtsmæssigt, var at forene Kniv og Ske til eet. Saadanne „Knivskeer“ omtales af og til⁴. Albert Oxe havde to saadanne af Guld, hvad der vel næppe har forøget deres Brugbarhed⁵.

Ligesom Kniv medbragtes i Reglen ogsaa egen Ske til Maaltidet. Den bares i Lommen eller Tasken, toges frem til Maaltidet og puttedes, naar den var brugt, atter ned, efter med Munden at være gjort ren. I Fortegnelsen over Axel Rosenkrans' efterladte Sager betegnes derfor hans daglige Ske saaledes: „En

Sølvske, der fandtes i salig Axels Taske, med et Øre og en Bjælde paa Skaftet“. I samme Taske, der tillige var hans Pung, fandtes desforuden 5 Daler $2\frac{1}{2}$ $\frac{1}{2}$ 1 β^1 . Kvinder, der kun sjældent gik med Kniv i Bæltet, gemte gerne baade Kniv og Ske i Tasken. „Kvindeknive“² var vistnok i Reglen Foldeknive.

Skeerne kunde vel være af Træ, Horn eller Tin, men var dog ofte, langt hyppigere end man skulde formode, af Sølv. Der var næppe noget andet Stykke, som man satte saa megen Pris paa at have af Sølv som netop dette. Alle Beretninger stemmer overens om, at denne Maade at anbringe opsparet Formue paa var en af dem, der tiltalte den nordiske Almue mest. Sølvskeerne brugtes naturligvis ikke til daglig, men toges kun frem ved Fest eller for at hædre en enkelt Gæst. En tysk Rejsende fortæller, at Bønder i Sverige kunde eje indtil 50 Sølvskeer³. Noget lignende fortælles fra en lidt senere Tid om Danmark⁴. Borgerne synes ikke at have givet dem noget efter. En Buntmager i Viborg f. Eks., der efter en foretagen Udpantning at dømme, ikke gør Indtryk af at have været særlig velhavende, ejede ikke mindre end 40 Sølvskeer⁵.

Lige saa almindelige som Sølvskeerne var, lige saa sjældne var Guldskeerne. Man hører kun Tale om en enkelt hist og her, der altid lader til blot at have været Stadsstykke. Det var noget usædvanligt, naar Albert Oxe ejede ikke mindre end tre⁶. Selv i fyrstelige Udstyr forekom de kun i Enkelttal; dog gør de her stundom Indtryk af at have været i stadig Brug. Saaledes fik f. Eks. den svenske Prinsesse Elisabeth Aar 1581 til sit Udstyr 1 Guldske til eget Brug og 23 Sølvskeer; det ulige Tal synes at antyde, at den virkelig var bestemt til daglig Benyttelse. Desforuden fik hun til Fest tolv sølvforyldte Skeer, og fjorten Skeer af Perlemor med sølvforyldt Skaft⁷.

Metalskeernes Form (Fig. 80, 81 og 82) var endnu stadig den gammeldags: et rundt, kun lidet indbulet Blad, med et meget

Fig. 79. Bælte med Pung og Kniv.

(Efter et Alterskab i Statens historiske Museum i Stockholm. H. Hildebrand.)

kort, lige, stundom riffelsnoet Skaft, der foroven gerne endte i en lille Knop.

Hvad vort Øje forgæves vilde have søgt paa et nordisk Bord i det 16de Aarhundrede, var Gaffler; de brugtes endnu ikke. Man spiste med Fingrene.

Dette lyder imidlertid i og for sig utroligt, og mange Oplys-

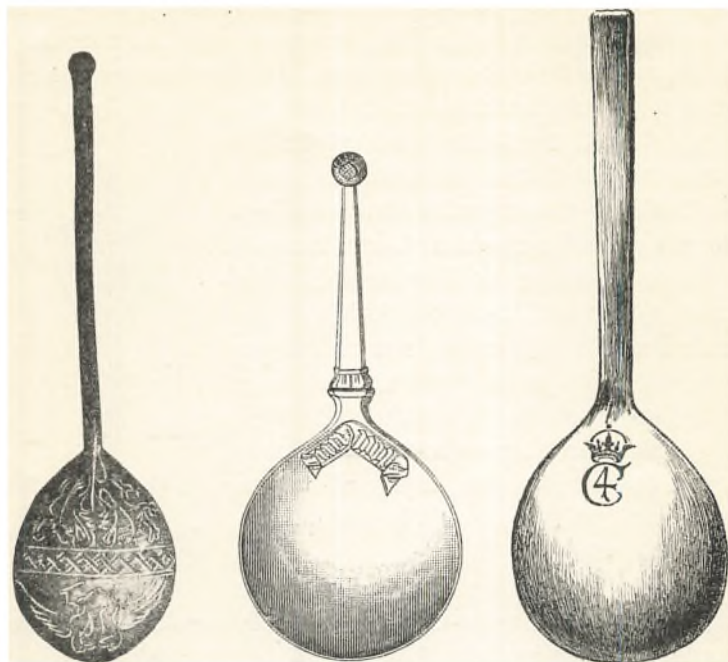

Fig. 80. Tinske. (Efter Jørgen Olrik.)
(Nationalmuseet i København.)

Fig. 81. Sølvske fra det 15de Aarhundrede.
(Statens historiske Museum i Stockholm.)

Fig. 82. Christian IV's Spiseske.
(Rosenborg.)

ninger fra en langt ældre Tid strider tilsyneladende derimod. Vi maa da undersøge Sagen med særlig Nøjagtighed.

Hvad der har hidført megen Forvirring i Besvarelserne af dette Spørgsmaal er, at man ikke altid har skelnet mellem de to Former for Brug af Gaffel: til Madens Tillavning og Anretning og saa til selve Spisningen af Maden. Som Tillavnings- og Anret-

ningsredskab har Gaffelen været kendt og anvendt i umindelige Tider, lige fra den Gang, da det først blev klart, at man havde bedre Hold paa en Ting ved at tage den paa Fork end paa Spid. Forskærrergafler f. Eks. omtales saa hyppigt i det 16de Aarhundrede, at der ikke kan være mindste Tvivl om, at de da var almenkendte, og vistnok havde været anvendte længe forinden.

Hvad derimod Spisegaflen angaar, saa stiller Sagen sig en hel Del anderledes. Vi veed, at Grækerne og Romerne ikke brugte den, ligesom den Dag i Dag intet østerlandsk Folk anvender den. Første Gang, vi hører Tale om den, er i England hos Kong Edvard den Første kort før Aar 1300. I de følgende Aarhundreder omtales den af og til baade i England og Frankrig, stadig som en forfinet Luksusgenstand, blot anvendelig til Spisning af f. Eks. Morbær og anden Frugt, hvis Saft er vanskelig at faa vadsket af Fingrene¹. En Gaffel af spinkel Art opbevares i Nationalmuseet i København; den bærer Aarstallet 1530 og har efter Indskriften tilhørt Norges Ærkebisp Oluf Engelbrechtson. Hvis Indskriften er paalidelig, hvad dog er Tvivl underkastet, vilde man her have et enestaaende Eksemplar af den ældste Art Spisegaffel.

Brugen af Spisegaffel til Kødretter synes derimod først at være opstaaet i den anden Halvdel af det 16de Aarhundrede. Hvor man er begyndt hermed, vides ikke; i Frankrig anvendtes Gafler paa denne nye Maade første Gang under Kong Henrik den Tredje (1574—89). Man kan endnu maale den Grad af Uvilje, som dette nye Instrument vakte hos Befolkningen, og hvor latterligt og unaturligt det forekom alle gammeldags oplærte. Der eksisterer en fransk Fortælling fra hine Dage, betitlet „Hermafroditernes Ø“, i hvilken der under Skin af en Beskrivelse af dette Eventyrfolks Sæder, gøres dristige Angreb paa Henrik den Tredjes overforfinede og blødgigtige Hof. I dette Digt hedder det blandt andet med Hensyn til Gafler: „Indbyggerne rørte aldrig med deres Hænder ved Kød, men de førte det til Munden ved Hjælp af en Gaffel, idet de samtidigt rakte sig frem og gjorde lang Hals over Tallerkenen. Ja selv Salat tog de med Gaffel, thi i dette Land er det forbudt at røre ved Maden med Hænderne,

og hvor svært det end er at tage noget paa denne Maade, saa holdt de dog langt mere af at berøre Munden med denne takkede Tingest end med deres egne Fingre“¹.

Saa lidet fremskredne var altsaa Forholdene i Frankrig endnu henimod Aarhundredets Slutning, at Brugen af Gaffel kun vakte Forargelse. Sandsynligheden er da for, at man i Norden ikke engang var naaet saa vidt. Undersøger vi Forholdene nøjere, viser det sig ogsaa ganske rigtigt, at Gaffler heroppe aldrig findes omtalte, hvor man skulde vente at træffe dem. Om de adelige Skolebørn i Sorø hedder det saaledes kun, at Fyrbøderen skal lægge paa Bordet til hver: Kniv og Ske; Gaffel omtales ikke². I Varefortegnelser ikke blot fra det 16de Aarhundrede, men selv langt ned i det følgende, vil man forgæves spejde efter dem³. End ikke i de kongelige Brudeudstyr omtales de. Vi kender alt det Sølvtøj, som medgaves de danske Prinsesser Anna og Dorothea og de to svenske Prinsesser Anna og Elisabeth, den sidste Aar 1581: bestandig kun en enkelt Forskærer-Gaffel af en betydelig Vægt, men ikke videre⁴. Om Johan den Tredjes „Tjener ved Bordet“ hedder det: Han skal agte paa, at Kongens Tallerkener, Skeer, Saltkar og Knive holdes rene; Gaffel nævnes ikke⁵. Hverken Enkedronning Sophia eller Christian den Fjerde kan paavises at have ejet en Gaffel før Aar 1600. Saavidt vides omtales en saadan første Gang i Christian den Fjerdens Eje Aar 1621, da han optegner i sin Dagbog, at han har købt en Gaffel af en Frantzose⁶. Om dette just har været den allerførste, faar at staa hen; men een Ting synes at fremgaa med Sikkerhed, det er, at Gaffler ikke har været i Brug i Norden i det 16de Aarhundrede, selv ikke ved Hoffet.

Kun en eneste Undtagelse fra denne Regel kan vi paavise, men rettelig beset bekræfter netop denne Undtagelse Reglen. Det lader sig nemlig godtgøre, at Erik den Fjortende virkelig har ejet Gaffler. Intet andet lille Punkt af lignende Natur maler ham maaske saa tydeligt som dette, at det her er lykkedes ham at komme flere Aartier forud for sin nordiske Samtid, ja selv før det franske Hof. Det er næppe troligt, at han ret ofte har benyttet de nye Instrumenter, men Beviset for hans Forspring stod

der i Form af en Beholder med 12 forgyldte Skeer og 12 forgyldte Gafler. Den stod der endnu paa Stockholm Slot Aar 1584 efter hans Død, og betegnende nok, Dusinet af Skeer var ikke længere komplet, men Gaflerne var urørte, dem havde ingen haft Brug for¹.

Naar vi da vil tænke os et Maaltid i det 16de Aarhundrede,

Fig. 83. Jagtherrernes Maaltid. Der spises med Fingrene.
(Neue Jag vnd Weydwerk Buch 1582.)

selv ved Frederik den Andens Hof, nødes vi til at forestille os dem alle, lige fra Kongen og Dronningen og ned efter, hver især kun benyttende Naturens femfingrede Gaffel, spisende paa en Maade, som i Nutiden endog forbydes Børn (Fig. 75). Vi tvinges herved ud i en sandere Forstaaelse af Datidens Forhold, vi aner Farven paa Dugenes Kanter i den Tid, da man kun havde disse at tørre sig paa, vi fatter det hensigtsmæssige i at gøre dem blaa eller spraglede, forstaa hvilket Fremskridt Indførelsen af Servietter betegnede, og faa Forklaringen til den gammeldags Høflighed,

der tilbød Haandvadsk i alles Paasyn, baade før og efter Maaltidet.

Selvfølgelig lod der sig ogsaa under slige Forhold spise med Anstand. Reglerne derfor var blot anderledes end nu til Dags. Det er Hovedpunkterne heraf, der findes udtrykte i følgende Formaninger:

Tag Maden med Kniv og ej med Hand,
Skær med Kniv, bid ej med Tand!
Æd af Munden, før Du monne drikke!
Tør dine Fingre, slik dem ikke!'

Og det er de samme, blot lidt mere udførte, der møder os i de latinske Leveregler af Metropolitanskolens Rektor for Disciplene i Hjemmet, i hvilke det hedder: Naar Du vil tage et Stykke Kød af Fadet, da tag det ikke med Fingrene, heller ikke med Din egen Kniv, men med den store Kniv (Forskærerkniven). Du maa ikke slikke Fingrene med Tungen, heller ikke aftørre dem i Trøjen. Put ikke mere end tre Fingre ad Gangen i Saltkarret! Hvad Du en Gang har bidt af, maa Du ikke atter dyppe i Saucefadet, og naar Du dypper, vogte Du Dig for at dyppe Fingrene tillige o. s. v., o. s. v.².

Brugen af Gaffel, der saaledes trængte igennem i Norden hos de øverste Samfundslag ved Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, har siden da lidt efter lidt bredt sig mer og mere. Langt ind i det 19de Aarhundrede brugtes endnu ikke Gaffel af Landalmuen hverken i Jylland³ eller paa Øerne⁴. I Aaret 1858 hedder det om Forholdene hos Bønderne i Norge: „Arbejdsfolk og Tjenere bruger ikke Gaffel; heller ikke de Bønder, som sidder til Bords sammen med sine Tjenere. Brugen af Gaffel bliver først almindelig dør, hvor Husbondfolket lader dække for sig i et særskilt Værelse, og da gerne med særskilt tillavet Mad, med Dug paa Bordet, og med Fade og Tallerkener af Stentøj“⁵. Det var i Følge med lignende Forandringer, at den holdt sit Indtog i sin Tid hos de højst stillede.

De ældste Gafler var kun togrenede, hvad der ogsaa er antydnet i selve Navnet (Gaffel, Gavl = Vinkel). Senere er Grene-

nes Antal tiltaget. Endnu i det 17de Aarhundrede var det kun to, i det 18de blev det tre, og i det 19de Aarhundrede er det for Sølvgaflens Vedkommende vokset til fire.

Ved enhver Plads var der lagt et Stykke Brød. Paa Christian den Andens Tid var der ved Kongens Bord en særlig opvartende, der kaldtes „Tjener af Brødet“. Hans Bestilling var før Maaltidet at gaa til Sølvkamret og skære Kongens Brød og derpaa lægge det, omvundet med en ren Serviet, paa Bordet ved Kongens Plads. Under Maaltidet havde han at staa hos og hjælpe Forskæreren med at bytte eller fjærne Tallerkener og Fade¹.

Disse to Bestillinger var ikke tilfældigt forenede; i Følge gammel Sæd var der en inderlig Forbindelse mellem Brød og Tallerken. Sagen var, at førend Tallerkener kom i Brug, havde enhver haft foran sig, for ikke at tilsmudse Bordet altfor meget eller ridse det, naar han skar, en lille Brikke, der stundom var af Træ, men meget hyppig af Brød. Dette var ikke blot en nordisk, men en almen evropæisk Skik. Paa Fransk kaldtes disse runde Brødstykker „Forskære-Brød“ (*pain tranchoir*)², paa Dansk kaldtes de „Brøddiske“. Naar Maaltidet var til Ende, plejede man enten at spise dem som en Slags Dessert, idet man kom Frugtsaft, Honning eller lignende paa dem, eller man lod dem staa og gav dem siden til de fattige. Derfor hedder det ogsaa i Digtet om Borddækningen:

Glem ikke Brikkerne at lægge til Lave;
Den Fattige vil heller en Brøddisk have.

Og det er uden Tvivl paa de samme Brøddiske der tænkes, naar det om Bordets Afdækning hedder:

Skynd dig snart, vær ikke lad,
Brødet i Kurven og Almissee i Fad!³

Endnu i det 16de Aarhundrede var den gamle Skik at bruge Brøddiske i fuld Gang. De her anførte Linjer er skrevne 1568.

Først under Christian den Anden var Skikken bleven afskaffet ved Hoffet, og endda kun naar der var fremmede Gæster til Stede. Det hedder herom i den kongelige Forordning: „Naar Vi har fremmede Folk, da skal der lægges dem et Brød paa hver Tallerken; hvad mere Brød der gøres Behov, skal være til Rede i et rent Fad staaende derhos, og skal der ikke skæres Brøddiske af for dem, som hidtil gjort er“¹. Aar 1577 gav Byen

Fig. 84. Jesus hos Disciplene i Emmaus. Paa Bordet: „Strudter“, Brøddisk og Brøddisk-Kniv. (Kalkmaleri i Veggerløse Kirke paa Falster.)
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

Helsingør en Fest paa Raadhuset til Ære for Frederik den Anden og hans Svigerfader, Hertug Ulrik af Mecklenborg, i Anledning af Christian den Fjerdes Fødsel. Ved denne Lejlighed, hvor man dog sikkert har gjort alt for at give det hele et elegant Præg, anvendtes der fremdeles Brøddiske². Endnu ind i det følgende Aarhundrede omtales særlige Brøddisk-Knive³.

Lidt efter lidt afløstes og fortrængtes Brøddiskene af Tallerkener. Tidligere havde Bordets Tilbehør kun været „Dug og Disk“, det er: Dugen og Fadet; nu blev det efterhaanden ganske anderledes mangfoldigt. Ligesom enhver nu fik en lille særskilt Dug, Servietten, skulde man ogsaa have en særskilt Disk, Tal-

lerkenen. Under disse nye Forhold fortrængtes efterhaanden Ordet „Disk“ i den gammeldags Betydning: „Fad“ næsten ganske af Sproget; det anvendtes senere kun til kirkeligt Brug i Forbindelsen: Kalk og Disk. Paa Engelsk derimod betyder *dish* endnu ikke blot „Fad“, men dets Indhold (Ret) tillige.

Brugen af Tallerkener var ikke synderlig gammel. Selvfølgelig lader Skikkens Oprindelse sig ikke paavise. Den var jo for saa vidt begyndt fra det Øjeblik, en enkelt hædredes ved at spise af Fad for sig. Men Forholdene i Frankrig og Tyskland i Middelalderens Slutning viser os, at Skikken da kun var lidet almin-

Fig. 85. Festlig Sammenkomst.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

delig. Selv ved Fest, hvor det gik rigest til, spiste ofte to af samme Tallerken¹. Endnu i det 15de Aarhundrede hørte i Frankrig Brugen af Tallerkener til Undtagelserne². I det 16de Aarhundrede derimod blev den mere og mere almindelig. Allerede Christian den Anden befalede, at naar der var Gæster til Stede, skulde der altid holdes to Tallerkener i Gang til hver, saa at den ene kunde gøres ren, medens den anden benyttedes³. I Fortællingen om „Hermafroditernes Ø“ hedder det med Hentydning til Skik og Brug i Frankrig ved Henrik den Tredjes Hof, at „Tallerkenerne blev under Maaltidet meget hyppigt ombyttede med nye“⁴.

Spørger vi imidlertid om Forholdene til daglig i Norden, saa

tør vi dog næppe slutte, at Brugen af Tallerkener, selv hos de højere Stænder, fuldt trængte igennem i det 16de Aarhundrede. Altfor meget tyder paa, at man endnu hyppigt fulgte gammel Skik. Paa Olaus Magnus' Billede af et festlig dækket Bord findes ingen Tallerkener (Fig. 85). Heller ingen saadan forekommer blandt hans Gengivelser af de forskellige Genstande af et nordisk Bordtilbehør (Fig. 86). Det er i saa Henseende allerede oplysende, at de oftere omtalte Leveregler for Latinskolens Disciple bestandig forudsætter de gammeldags Forhold i Hjemmet: et Fad midt paa Bordet, hvortil alle langer. Herom hedder det: Du maa ikke

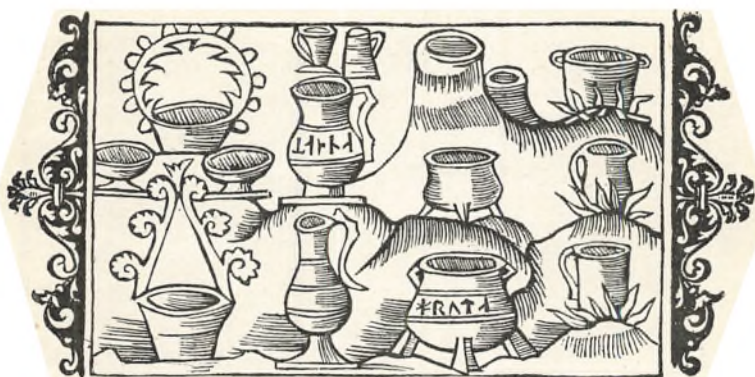

Fig. 86. Nordisk Bordtilbehør.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

være den første, der stikker Haanden i Fadet. Du skal være tilfreds med den Side, der vender mod Dig, og ikke lade Din Haand gaa over til den modsatte, eller hemmeligt dreje Fadet, saa at de urørte Partier kommer foran Dig. Du maa ikke kaste de afgnavede Ben under Bordet eller tilbage i Fadet igen. Du maa ikke tage noget ud af Munden og række det til en anden eller lægge det igen i Fadet¹. Og ganske enslydende hermed er Reglerne, selv om de omsættes paa Vers:

Du skal ikke først i Fadet tage,
Ej efter Rosiner eller Mandel rage.
Tag det Stykke for Dig ligger næst,
Og ej udvælg hvad paa Fadet er bedst.

Lad en anden tage sin Haand af Fad,
 Førend Du rækker efter nogen Mad.
 Vær ikke „formadebrad“ udi Sind,
 Rus ikke i Fadet straks det kommer ind!¹

I Slagelse Skole, og vel mangt et Sted ellers, var Rækkefølgen bestemt, i hvilken man maatte tage af Fadet. Den, der sad øverst til Bords, havde Retten til at begynde².

Selv hvor Tallerkener var indførte, nænnede man i Begyndelsen ikke at benytte dem som Brikker eller Brøddiske, men brugte dem blot som andre Smaafade, hvoraf enhver kunde tage. Det er oplysende, at baade Tallerkener og Brikker eller Brøddiske stundom nævnes paa samme Bord³, og især, at der hele Aarhundredet igennem er et efter Nutids Begreber paaaldende Misforhold mellem Fades og Tallerkeners Antal. Der er sjældent engang dobbelt saa mange Tallerkener som Fade. Ved Frederik den Andens Kroning f. Eks., da Kongen paa Grund af Gæsterne store Antal maatte laane Tallerkener og Fade i København og alle Nabobyer, laantes der ialt 390 Fade, men hertil kun 590 Tallerkener⁴. Et enkelt saadant Tilfælde kunde naturligvis bortforklares ved, at den paagældende selv ejede saa mange des flere Tallerkener; men dette samme Forhold, eller et endnu stærkere Misforhold, gentager sig stadigt. Peder Oxe efterlod sig saaledes ved sin Død til 61 Fade kun 41 Tallerkener⁵. Johanne Oxe, død 1589, efterlod sig 65 Fade og kun 49 Tallerkener⁶. Blandt Enkedronning Dorotheas Efterladenskaber forekommer til 42 Sølvfade kun 17 Sølvallerkener⁷, og efter Enkedronning Sophia, død 1631, fandtes der i hendes Bo til 492 Tinfade kun 420 Tintallerkener⁸. Det synes da heraf at fremgaa, at lige saa vist som Tallerkener var almindelige i det 16de Aarhundrede i Norden hos alle velstillede, lige saa vist var „Brugen af dem“ i moderne Forstand endnu ikke trængt ret igennem.

Hvad der muligt turde give det bedste Indblik i det 16de Aarhundredes Anvendelse af Tallerkener er, at der aldrig skelnes mellem flade og dybe Tallerkener, simpelthen fordi de sidste endnu ikke kendtes. Men spiste man fremdeles al Søbemad af fælles Fad, var der ingen Grund til at forlange særlig Tallerken

for hver til Kødet. Endnu saa langt ned som Aar 1676 var Tilstanden ikke videre fremskreden, end at det kunde meddeles i en „Forskærbog“ som noget nyt og mærkeligt: „Nogle Steder er det brugeligt, at man ogsaa lægger Suppe for i Fade og dybe Tallerkener, fordi de, som er til Stede, tør ikke dyppe Skeen, hvilken de drager vaad af Munden, i Fadet igen“¹.

Det Stof, hvoraf Fade og Tallerkener bestod, var meget forskelligt. For sidste Gang toges alle Stoffer frem-til Prøve, og den Væddestrid holdtes, hvoraf Nutidens Fajance og Porcellæn skulde fremgaa som de sejrende.

Den ældste Maade at rette an paa var den, at tage Gryden eller Kedlen af Ilden og anbringe den paa Bordet (Fig. 87). Til denne ældste Skik svarede en

Genstand, som var meget almindelig endnu i det 16de Aarhundrede, den saakaldte „Bordkrans“, en Ring, i Reglen af Metal og paa Fødder, ovenpaa hvilken Madfadet sattes, for at det ikke ved sin Varme skulde ødelægge Bordet.

Fig. 87. Englen sørger for varm Mad til Daniel i Løvekulen.
Kalkmaleri i Tirsted Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Denne oprindelige Anretningsmaade anvendtes vistnok endnu i det 16de Aarhundrede i mangt et velstillet Hjem i det mindste til Morgenøllet og Øllebrødet. Den havde Aarhundreders, maa-

Fig. 88. Den fromme og den verdslige.
(Efter Maleri i Hörnevi Kirke i Upland omkring Aar 1500.)

ske Aartusinders, Erfaring og Tilpasning for sig. Derfor forekom den enhver saa nem og selvindlysende. Det kunde ikke falde noget Menneske ind at give en Gryde mer end tre Ben, saa at den

Fig. 89. Der køres Gødning.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

absolut stod sikkert og dog ikke fastgjort (Fig. 87—90). En Kjedel havde Hank over til at hænge i paa Krogen over Ilden og til atter at løftes af ved. En Gryde havde mindst eet, gerne to Ører, saa

Fig. 90. En Metalgryde.
(Statens historiske Museum, Stockholm.)

at selv et Barn kunde tage den af Ilden og bære den ind. Var den saa tilmed forsynet med Laag, kunde den gemme Madsen langvejs, helt ud i Mark og Skov, ja paa Rejser. Olaus Magnus viser, hvorledes Bønder, som kører Gødning, har deres Øl og Mad velbeholden med sig, en Bimpel og en Gryde lunt i Læsset (Fig. 89).

Kedlerne var altid af Metal. Gryderne var enten af Metal (Fig. 90 og 91) eller Ler. Metalvarerne indførtes vistnok for

en stor Del fra Udlandet eller tilvirkedes dog kun i Byerne. Landbefolkningen forsynede sig med dem paa Markederne. Lervarerne derimod lavedes for største Delen i Norden selv. Den hjemlige Pottebrænding nedstammede lige fra den yngre Stenalder og naaede just i det 16de Aarhundrede en Blomstringstid. Der stilledes ogsaa nu mangehaande Krav til Pottemagerens Virksomhed. De skulde lave ikke blot alle de Gryder, Potter og Krukker, som gammel-dags Husholdning krævede, men tillige alle de Gemmer og Beholdere, som den voksende Brug af Krydderier og Syltetøj

Fig. 91. En Keddelmager.
(Efter Jost Amman 1568.)

nu gjorde nødvendig. Og desforuden fik de et helt nyt Opland i Tilvirkningen af de nye Kakkelpotter til Stueovne. Fig. 92 viser os en mere forfinet By-Pottemager i det 16de Aarhundrede. Fig. 93 og 94 viser den Maade, hvorpaa Potterne tilvirkedes og brændtes endnu i det 19de Aarhundrede af Landbefolkningen i Nørrejylland, vel omtrent paa samme Vis, som Slægt efter Slægt i Aartusinder havde baaret sig ad.

Men det var dog kun til Morgen-Øllebrøden at de fleste i det 16de Aarhundrede endnu fulgte gammel Anretnings Skik ved at anbringe selve Gryden i en „Bordkrans“ paa Bordet. Med stigende Kraft krævede ny Skik, at man til Hovedmaaltiderne, Middag og Aften, ikke skulde spise af Gryden, men af et særligt Fad, hvori Maden var bleven ophældt og indbaaren fra Køkkenet.

Endnu søgte den hjemlige Pottetilvirkning at holde Trit med Tiden. De nye Anretningsfæde lavedes ikke blot af Træ, men ogsaa af brændt Ler. Og den ældgamle Grydeform skiftede behændigt Ham, trak Ørene til sig og optraadte nu med moderne, hult Haandgreb eller „Stjert“, hvorigennem man kunde helde dens flydende Indhold over i en anden Beholder. Saadanne langnæsede Tudegryder var desuden som skabt til alle Tidens nye Paafund med særlig Dypelse og allehaande Blandinger. En Mængde Skaar af denne Slags Gryder fandtes i forrige Aarhundrede ved Kristiania, da man under

Fig. 92. En Pottemager.

(Efter Jost Amman 1568.)

Fig. 93. Hos en Jydepottemager.
(Efter Tegning af Hans Smidth.)

Udgravning til Jærnbane stødte paa den Grund, hvor det gamle, i Aaret 1624 afbrændte Oslo havde ligget (Fig. 95).

Men som vi ovenfor saa, det 16de Aarhundrede blev ikke staaende ved blot at kræve et Anretningsfad. Snart forlangtes

Fig. 94. Jydepotterne brændes.
(Efter Tegning af Hans Smidth.)

der Smaafade, Tallerkener og Skaale tillige. De kunde være af Træ eller Metal, men de hjemmebrændte Lervarer ansaas ikke

for fine nok. I Aarhundredets Begyndelse var det Skik, at de mest velstaaende spiste paa Tin, senere blev røde Træsager en kort Tid moderne, i Aarhundredets sidste Halvdel forekom Fade og Tallerkener af Sølv i en Mængde, som Fortiden ingen Anelse havde haft om, og Aarhundredets Slutning endelig saa Forløberen for den senere Fajance.

Som en Følge af denne Mangfoldighed er det ofte meget vanskeligt at blive klog paa Forholdene i det enkelte. Og især henimod Aarhundredets Slutning var der næppe noget velhavende Hjem, selve Kongens ikke undtaget, hvor ikke Tidens Lyst til at gemme havde ophobet det mest brogede Bordtilbehør, en lagvis Afsætning af Tin-, Træ- og Sølv-Perioden.

Fig. 95. Brudstykke af en Lergryde med hult Haandtag fra det gamle Oslo.

Fig. 96. En Sølvpop. 1581.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

lig stadig Brug faldt man næppe paa, selv ikke ved Hoffet. Det er betegnende, at den Hofembedsmand, der forvarede det konge-

lige Bordtilbehør, endnu paa Christian den Andens Tid bar det beskedne Navn: „Tindrager“¹; først under Christian den Tredje fik han den finere Titel: Sølvpape“, hvad der snart omdannedes til „Sølvpop“² (Fig. 96). Og selv i Sølvpoppens første Tid var meget af det Sølvtoj, han forvarede, ikke lavet til Kongen selv, men enkeltvis testamenteret Kongen af private, et talende

Vidnesbyrd om, hvilket Værd saadant et enkelt Stykke i Følge den offentlige Mening endnu besad³.

Den overvejende Part af Fade og Tallerkener, brugelige til Fest, var altsaa af Tin. Til daglig derimod brugte vistnok mangen endnu Træ, og det var næppe blot i Borgestuen, at der fremdeles rettedes an i Træfad. Hvad der imidlertid gav Tinfadene deres ubetingede Fortrin, var foruden deres Glans tillige deres Evne til at opvarmes og holde paa Varmen, idet de hyppigt var forsynede med Laag.

Underfadet kaldtes i saa

Fig. 97. En Bækkenslager.
(Efter Jost Amman 1568.)

Fald: Fad-„Anrichter“, Laaget „Dækkefad“⁴. Det var da ganske naturligt, at Tinfade og Tintallerkener bevarede deres Anseelse og Aarhundredet ud benyttedes, saa vidt det lader, om ikke af Kongen selv, saa dog ved det kongelige Bord. Man kan ganske vist ikke slutte noget i saa Henseende af, at Frederik den Anden saavel som Christian den Fjerde hyppigt laante Masser af Tintøj hos Befolkningen, f. Eks. Aar 1559 til Kroningen 390 Fade, 590 Tallerkener og 210 Saltkar⁵. Sligt kunde jo forklares af Gæsternes Mængde. Men endnu mod Aar-

hundredets Slutning blev der anskaffet Tintøj til Brug for Hoffet. Aar 1585 fik saaledes en Guldsmed Betaling for at „have udstukket Danmarks Riges Vaaben saa og Aarstallet paa 24 Tinfade og 24 Tintallerkener, som bruges til Kongens Behov“ paa Lysthuset ved Rosbæk¹. Da Christian den Fjerde som mindreaarig en kort Tid holdt Hof paa Antvorskov, laante man sig frem med Tintøj fra Omegnen. Men da meget af dette forkom og senere maatte erstattes Ejermandene, befalede Kongen at anskaffe til Slottet 100 Tinfade og 200 Tintallerkener². Enkedronning Sophia efterlod sig ved sin Død ikke mindre end 41 Dusin Tinfade og 35 Dusin Tintallerkener³. Henved 200 Aar endnu holdt Tin sig som det sædvanlige Bordtilbehør i det mindste hos Mellemklassen. Først omkring Aar 1800 fortrængtes det helt af Nutidens glaserede Ler, Fajance og Porcellæn. Under denne Tinsagernes Tilbagegang

Fig. 98. En Kandestøber.

(Efter Jost Amman 1568.)

gik det ogsaa sprogligt tilbage for Navnene paa dem, der lavede dem: „Bækkenslagere“ og „Kandestøbere“. „Bækkenslager“ maatte formumme sig som „Blikkenslager“, et helt andet Ord fra andre Forhold. I det 16de Aarhundrede skulde man have frabedt sig dette Navn. Da betød „Blik“ kun „Blæk“, og Blikkenslager altsaa en Klattermikkel. Værre gik det „Kandestøber“. Afskaaren fra al nyttig Virksomhed, maatte en saadan nøjes med at sidde og luftforme blot hen i Vind og Vejr. Det var kun en tarvelig Trøst, at det var gaaet en anden, der i sin Tid troligt havde ham-

ret omkap med paa haardere Stykker, langt værre endnu. At være „Plattenslager“ nu og leve af at slaa Plader faldt ligefrem ind under det strafbare.

Der var i selve Tidens Forhold i det 16de Aarhundrede kun liden Sandsynlighed for, at Tinsagerne paany skulde faa en Medbejler i det en Gang overvundne Trætøj. Naar dette alligevel delvis skete, skyldtes det et mere tilfældigt Træf. Hvad der havde gjort Trætøjet ringeagtet, var dels dets Almindelighed — det saas jo alle Vegne og alt paa samme Bord var af Træ: Brikker, Bægere, Fade og Kander — dels dets tarvelige Udstyr. Men samtidig med, at Træbægrene afløstes af Glas, hvorved Bordets Ensformighed allerede brødes, kom der nu nye Former af Trævarer paa Markedet i langt rigere Udstyr end hidtil kendt. Det var dette Sammentræf, der for en Stund standsede Træsagernes Tilbagegang.

Det finere Trætøj, der fremkom, var som oftest rødmalet og indførtes tildels fra Holland og Tyskland; dog synes de hjemlige Bødkere hurtigt at have efterlignet det. Derimod var det simple Trætøj nu som tidligere hvidt, det vil sige umalet. Man skelnede derfor med Grund mellem røde „Herrefade“ og Fadene til Brug i Borgestuen, de saakaldte „Knabefade“, der i Reglen var hvide¹. Et Bevis for Trævarernes Anseelse kan hentes fra, at ogsaa Tallerkener, der jo dog var et mere forfint Stykke, lavedes af Træ. Bordtilbehør af røde Trævarer, indbefattende baade Fade, Tallerkener og Kander, solgtes gerne kistevis. Ved Aarhundredets Midte kostede en saadan Kiste mellem 10 og 11 Kroner i vore Penge².

Disse nye Træsager naaede ganske vist ikke at overtræffe de tilsvarende af Tin, men at de overhovedet kunde stilles jævnbyrdigt dermed, var allerede meget. At dette virkelig var saa, synes at fremgaa af, at de oftere blev anskaffede til Brug baade for Kongens Folk og kongelige Gæster. Da Christian den Tredje saaledes Aar 1541 i længere Tid opholdt sig paa Malmøhus, blev der købt til Slottet tre Kister rødt Trætøj³. Da Helsingør By Aar 1577 gav en Fest for Frederik den Anden og hans Svigerfader, beværtedes Hofmændene paa rødt Trætøj⁴. Til Barsel-

gildet i Kolding 1578 anskaffede Frederik den Anden 100 røde Kander¹, og til de storartede Festligheder i Odense 1580 100 røde Fade og 200 røde Tallerkener². Intet Under, at den rige Mand i Bibelen paa sit velbesatte Bord, hvor der hverken manglede Sølvbægere eller spækket Dyreryg, lod sig nøje med røde

Fig. 99. Den rige Mand og Lazarus.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

Trætallerkener. Paa Billedet i Niels Hemmingsens Postille (Fig. 99) synes i hvert Fald Prikken i Tallerkenens Midte og Riflen i dens Rand at røbe, at den ikke var af hamret Tin, men af drejet Træ. At alt iøvrigt var af første Slags, godtgjordes af den alterlignende Dækning, hvor Dugens underste Tapet med sine Fryndser naaede Gulvet.

Endnu i Begyndelsen af det følgende Aarhundrede købtes der til Ribe Raadhus til Brug, naar Salen lejedes ud til fornemt Bryl-

lup, baade Tinsager og „røde hollandske Tallerkener¹. Det er vistnok Efterligning af dette fornemme Trætøjs Former, stundom ogsaa af dets røde Farver, især i Ølkander og Skaale, som endnu i Slutningen af det 19de Aarhundrede forekom i det ofte smukke

Fig. 100. Træfad fra Moheda Sogn i Småland.

Fig. 101. Træskeer fra Wislanda Sogn i Småland.

Bordtilbehør af Træ hos Landbefolkningen i alle tre nordiske Riger (Fig. 100—104).

Selvfølgelig havde alle fra første Færd været klare paa, at Sølv var bedre end baade Træ og Tin, men Evnen til her at

Fig. 102. Grødbøtte af Træ fra Berg Sogn i Småland.

Fig. 103. Træfad fra Berg Sogn i Småland.

følge sin Lyst havde ikke været til Stede. Den kom først, ikke blot for Nordens, men for hele Evropas Vedkommende, da der fra det nyopdagede Amerika begyndte at indføres bestandig større Masser af ædle Metaller. Virkningerne kunde i Sydevropa spores

allerede tidligere, i Norden begyndte de at træde tydeligt frem omkring det 16de Aarhundredes Midte. Hvad der imidlertid her for en Stund øvede et Modtryk, var den kostbare og langvarige nordiske Syvaarskrig, 1563—70. Først efter Fredsslutningen fik hele den Overdaadighed, hvortil Betingelserne nu i fuldt Maal var til Stede, Lov til frit at udfolde sig.

Følger vi efter paa Bordtilbehørets Omraade, kan vi tydelig iagttage disse Tidernes vekslende Vilkaar. Hvilken Forskel allerede mellem de fattigere Forhold under Christian den Anden og saa Christian den Tredjes sidste Dage med store Sølvfade i

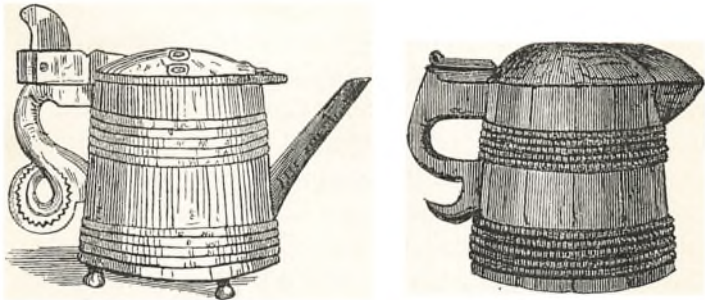

Fig. 104. Ølkanter fra Småland.
(Efter Hyllén-Cavallius.)

duisvis!¹ Syvaarskrigens Virkninger viser sig i, at næsten hele Frederik den Andens Sølvkammer maa vandre i Mønten, først ganske vist kun halvt paa Trods, Aar 1563, for at vise, at Kongen var Mand for at føre Krigen alene; men Resten, Aar 1565, af virkelig Nød². Saa holdt Erik den Fjortende bedre Skinnet vedlige. Endnu Aar 1565 kunde hans Sølvkammer opvise 214 Sølvfade foruden en Mængde Skaale, Tallerkener, Bægere og Saltkar³. En af Tallerkenerne haves endnu i det svenske Nationalmuseum, den er meget flad og med usædvanlig bred Rand. Et „E. R.“ (Ericus Rex) med det kongelige Vaaben vidner om Ejermanden. Efter Krigen er Danmark imidlertid knap til at kende igen. Al Nød er med eet som blæst bort. Nu er det ikke længere blot hos kongelige Personer, at man træffer Sølvfade i Snesevis. Adelen giver dem intet efter⁴. Og gaar vi blot nogle Aartier frem

i Tiden, saa kan man træffe hos Borgermænd Beholdninger, som et Aarhundrede tilbage vilde være blevne betegnede som fyrstelige. Hos en ganske almindelig Borger i Aalborg fandtes Aar 1625 foruden en Mængde Skeer og Bægere af Sølv ikke mindre end ti Sølvkander, ja en Sølvgryde¹. I Følge Byens Skifteprotokoller var en saadan Rigdom noget meget dagligdags. — Her var rigt Bytte for Tillys og Wallensteins Horder.

Vil man have et træffende Udtryk for Tilstanden i det 16de Aarhundredes Slutning, saa lægge man Mærke til, hvorledes Sølvet synker i den almindelige Agtelse; „hvidt Sølv“ er en halvt ringeagtende Betegnelse; det skal nu være solidt forgyldt. Hvor vi kan kontrollere det, svarer hyppigt Forgyldningens Værdi til imellem en Tredjedel og det halve af Sølvets. Eller man se et lille, malende Træk som dette: Da Christian den Fjerdes yngre Broder Ulrik som tiaars Dreng skal sendes ned til sin nygifte Søster i Brunswig, finder Enkedronning Sophia det upassende at lade ham drage afsted uden eget Bordtilbehør. Der laves derfor til ham — naturligvis paa Statens Regning — 18 Sølvfade og 24 Sølv tallerkener foruden en Mængde Sølvskeer, Bægere og Saltkar². Det er ganske svarende hertil, naar nogle danske Adelsmænd, der sendes til et Møde i Lapland for sammen med russiske Udsendinge at undersøge Grænserne, forlanger et Bordtilbehør af Sølv foruden det daglige af Tin med ombord, „da det skulde regnes Hs. Majestæt til Spot og Forklejnelse, om de spiste paa andet end Sølv, naar Fremmede var til Stede“³.

Saa vidt var man kommen i Norden. Men stort videre kom man heller ikke i det 16de Aarhundrede. Man drev det ikke til den højeste Form for Overdaadighed, som alt var i fuld Gang i Syden; at have Bordstel af Fajance eller vel endog af Porcellæn. Det var kun aldeles forsvindende, hvad der naaede af sligt til Norden i det 16de Aarhundrede. Thi det maa anses for noget ganske enestaaende, naar Pontus de la Gardie ejede 11 Konfektfade og 4 Skaale af Porcellæn og et Par Drikkekar af sølvbeslagent Porcellæn⁴. Og dog blomstrede jo netop samtidig baade i Italien og Frankrig denne nye Kunst, der alt begyndte at overstraale selv en Benvenuto Cellinis Guldsmedearbejder. Bernard

Palissy og flere havde skabt sig et Navn og frembragt Kunstværker indenfor Bordbesætningens Omraade, hvis Ry umuligt kan have undgaaet at naa til Hofferne i Norden¹. Hvorfor holdt man sig da her tilbage?

Datiden giver selv Svaret. Naar man nøjere undersøger dens Regnskaber, er der en stadig tilbagevendende Post, der forbavser

ved sin Hyppighed, det er Udgiften til Reparation af bulet eller itubrukt Bordtilbehør. Man kan i Reglen temmelig sikkert bestemme, naar der maa have været Fest, alene efter Antallet af værkbrudne Sager afleverede til Guldsmeden (Fig. 105). Undertiden kan Tallet, som i Sverige 1573 ved en enkelt Lejlighed, stige til alene for Sølvbægeres Vedkommende 23. Efter Frederik den Andens Død foretrak man at lade Guldsmedene paa een Gang omarbejde det meste af det kongelige Bordservice, nemlig 40 store

Fig. 105. En Guldsmed.
(Efter Jost Amman 1568.)

Sølvfade hvert paa 70 Lod, 8 Dusin Sølvtalerkener og en Mængde Bægere, Saltkar, Skeer o. s. v.². Ikke desto mindre hængik ikke engang Christian den Fjerdes Mindreaarighed roligt, men hvert Aar maatte der fremdeles foretages betydelige Reparationer. Sagen var, at man omgikkes mildest talt mindre varsomt med alt Bordtilbehør. Vi har allerede omtalt, at det maatte forbydes kvindelige Bryllupsgæster at springe over Bordet, naar Musiken begyndte. Og Mændene brugte endnu visse gammel-dags Venskabsytringer og Glædesudbrud — Puffen, Dunken,

Kylen —, der kunde efterlade Buler ogsaa i Metalsager. Naar saa sluttelig ved Maaltidets Ende de opvartende Herremænd, der bar Fade og Tallerkener stabelvis, ikke altid gik ganske sikkert, vil det forstaaes, at der var mange Skær at passere, før „Sølverpapen“ atter havde alle sine Sager uskadte under Forvaring.

Heller ikke Syd paa, hvor man dog efterhaanden havde faaet Øvelse, gik det stort bedre. En samtidig Franskmand fortæller saaledes om en Fest, som Kardinal de Biragues Aar 1580 gjorde for Henrik den Tredje. Ved denne Lejlighed var der paa to lange Borde anbragt ikke mindre end 11—1200 Fade af Fajance, alle fyldte med Konfekt og Syltetøj og opstillede i Pyramider eller som Borge, Fæstninger o. s. v. „Størsteparten af disse Fade“, fortæller han, „blev beskadiget eller ituslaaet af Pagerne og Lakajerne, der er fødte Æsler, og dette var et saa meget større Tab, som alle Fadene udmærkede sig ved ualmindelig Skønhed“¹.

Man kan egentlig ikke undre sig over, at Udsigt til saadanne Tab maatte virke afskrækkende. Naar man, som i Norden, var vant til at betragte Bægre, Skeer og øvrigt Bordtilbehør som solide Varer at anbringe Formue i, og derfor gerne betegnede Fade og Tallerkener efter Vægten, vis paa, at de i værste Fald dog altid havde Metallens Værdi, maatte det staa som en fremmed og højst uhyggelig Mulighed at ombytte sligt med kostbart Klingklang, der ved et eneste Puf kunde forvandles til værdiløse Skaar. En saa ubesindig og bundløs Ødselhed vilde man ikke være med til. Derfor vedblev man ogsaa endnu meget længe i Norden at holde sig til det gammeldags. Ved Hoffet og hos enkelte, vidtberejste Adelsmænd kunde man træffe Stykker af Fajance og senere af Porcellæn, men Folkets solidere Flertal vovede først Overgangen, da langt senere det hjemlige Lertøj førte an, og de lave Priser gjorde Faren ringe.

Saltkar spillede en betydelig Rolle blandt det 16de Aarhundredes Bordgenstande. Et saadant anbragtes ud for hver anden

eller tredje Person og var altid af en anselig Størrelse. De mindre kaldtes for „Saltsirkener“ (af Saltser og Endestavelsen chen)¹, de større bar det betegnende Navn „Saltfad“. Grunden til deres Størrelse var først og fremmest den, at Salt nødes til Maden i ganske anderledes store Maader end nu til Dags, og det uagtet at den største Del af Datidens Spiser alt paa Forhaand var salte. I Følge Reglement fra det følgende Aarhundredes Begyndelse ansloges enhver til i Løbet af et Aar at ville fortære over en halv Skæppe Salt². En anden Grund baade til Saltkarrenes Størrelse og Hyppighed var, at de i Følge Datidens Begreber burde staa saa nær og være saa rummelige, at enhver blot ved at udrække Haanden kunde med Fingrene tage, hvad han ønskede. Deres Størrelse laa indenfor de Grænser, som Anstandsreglerne selv fastsatte: Tre Fingre i Saltkarret var det passende, at tage med hele Haanden var usømmeligt.

Som en Følge heraf var Saltkarrenes Antal meget stort, hyppigt næsten det halve af Tallerkenernes. Frederik den Anden laante saaledes til sin Kroning 590 Tin-Tallerkener og hertil 210 Saltkar³. Axel Rosenkrans besad til 14 Tin-Tallerkener 7 Saltkar⁴, Erik den Fjortende Aar 1565 til 146 Sølv-tallerkener 82 Sølv-saltkar⁵ o. s. v. Deres Størrelse faar man et tydeligt Begreb om ved at se, at baade i Christian den Fjerdes og hans Broder Ulriks Sølvservice vejede hvert Saltkar mere end en Tallerken, et Saltkar 24—25 Lod, en Tallerken kun 20 Lod⁶. Under saadanne Omstændigheder er det forstaaeligt, at Saltkar ansaas for en meget passende Faddergave⁷.

Folketroen tilskrev mislig Omgang med Saltkarret betydelige Virkninger, hvad enten man saa blot spildte noget deraf eller kom til at vælte det hele. Selv de mest vantro maatte ogsaa faa Troen i Hænde ved, hvad der skete i Dr. Niels Hemmingsens Hus i December 1568. En ung Adelsmand, Carl Kjørning, kom nemlig ved Middagsbordet til at vælte Saltkarret, hvorfor straks nogle af Gæsterne udbrød: „Dette er et ondt, ulykkeligt Fald, og uden Tvivl skal Du tage Dig vel i Vare i Dag.“ Og ganske rigtigt. Samme Eftermiddag blev Carl Kjørning gennemboret af en anden ung Adelsmand, Anders Bilde, og døde et Par Dage

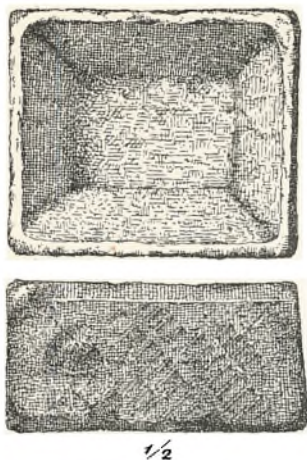

Fig. 106. Sten-Saltkar fra det gamle Oslo.

efter af Saaret¹. Muligt er der en Forbindelse mellem denne Overtro og de mærkelige Former for Saltkar, der er fundne i Kristiania ved Udgravning af det, Aar 1624, afbrændte Oslo (Fig. 106 og 107). De er af fuld Sten, klodsede, men uvæltelige, og ligner gerne smaa, raat tilhugne Døbefonter eller udhulede Søjlehoveder².

Til alle disse Saltkarrets Egenskaber svarer den Alvor og Omstændelighed, hvormed det omtales i Christian den Andens Hofordning. Det hedder heri: „Tindrageren“ bør gange til min Herres Bord og tage dør en ren Serviet og gange saa med Mundskænken i

Sølvkammeret og tage dør min Herres Saltfad og bære det til min Herres Bord og sætte det paa Bordet med Reverentie og neje, og dække saa Servietten derover“³.

En sidste Nødvendigheds-genstand paa Bordet var Bægerne. Tidligere havde disse ofte kun været meget sparsomt til Stede, og flere havde maattet drikke af samme. I det 16de Aarhundrede fandt dette i Reglen ikke længere Sted; dog vekslede endnu ny og gammel Skik tit yderst broget selv hos de højst stillede, ligesom alle Former for Drikkekar, lige fra de aller ældste til de nyeste, kunde træffes i Brug.

Den ældste Form var Drikkehornet. I sin Velmagtstid

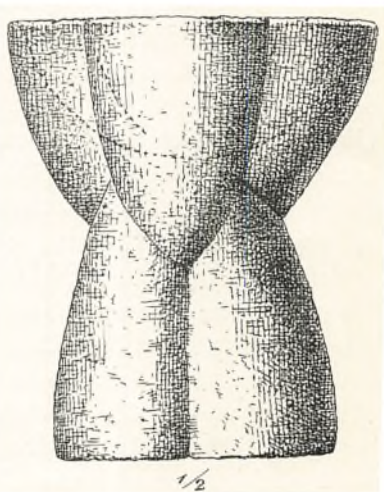

Fig. 107. Sten-Saltkar fra det gamle Oslo.

havde dette spillet en stor Rolle i Norden. Sporene heraf viste sig endnu i det 16de Aarhundrede ikke blot i den Ærbødighed og Omhu, hvormed man fredede de enkelte Stykker, der bevaredes i Familjers, Lags eller Gilders Eje. Men Sagn og Overtro havde allerede forlængst anvist netop denne Form for Drikkekar en særlig hædret Plads. Den ældste Grund hertil skrev sig fra den fjærne, hedenske Oldtid, da Hornkvæg var blevet indført i Norden. Det havde da ligget nær at se med overtroisk Ærbødig-

Fig. 108. Franz I's Saltkar, forarbejdet af Benvenuto Cellini.
(Det kejserlige Skatkammer i Wien.)

hed paa de hule Horn af det Dyr, som havde omformet hele Folkets Levevis ved at skænke det til enhver Tid nok af Kød og nærende Drikke. Drik og Drik-Offer af slige Horn maatte naturligt faa et hemmelighedsfuldt Værd. Alt i den hedenske Tid opstod den Skik at udstyre Drikkehorn som Pragtstykker med indre Belægning og ydre Ringbeslag af Sølv eller Guld. Ja man drev det til at lave, vel til religiøst Brug, hele Horn af purt Guld med hellig Indskrift.

Romerkirken kunde ved sin Fremtrængen til Norden umuligt se med Velvilje paa disse gammeldags Udtryk for hedensk Tro. Men de havde et fast Tag i Befolkningens Sind. Kirken synes

da, efter først forgæves at have forfulgt dem, at have valgt den snildere Vej at tilegne sig dem og gøre dem til sine. Og Vejen var ikke svær at finde.

Det laa saa nær at ønske rigtig store Drikkehorn. Saadan

Fig. 109. De hellige Trekonger ofrer Drikkehorn til Jesusbarnet.
Kalkmaleri i Sædinge Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

kunde det nordiske Kvæg ikke yde. Men syd fra kunde de faas; allerede fra Frisland, og endnu større af Bisonokser i Mellem-evropa eller af Okser og Bøfler fra Spanien og Italien. Livlig Indførsel af slige Horn fandt Sted til Norden. Det hedder herom i Folkevisen:

Jeg byder for hannem Dyrehorn,
 De ere fra Sønden sendt:
 Forinden af det hvide Sølv,
 Foruden med røde Guld rendt.

Men var Indbildningskraften i Middelalderen først paa Gled, saa var den svær at standse. Der gaves sikkerlig Dyr med større

Fig. 110. De hellige Trekonger bringer Jesusbarnet et Drikkehorn i Offergave.
 (Niels Hemmingsens Postille 1576.)

Horn end disse. Ja Dyr, hvis blotte Klo var større end det største Horn. Et saadant Dyr var Gam eller Grif, foroven som en Ørn, forneden som en Løve. Det levede østerpaa, øvre i Asien, i et af de Lande, hvorfra de hellige Trekonger var komne, dengang de drog til Bethlehem for at tilbede Guds nyfødte Søn. De tre hellige Konger havde blandt andre Gaver ogsaa haft slig en Klo med, forarbejdet som et Drikkehorn. Det var aldeles vist. Hverken

Romerkirkens Tilhængere (Fig. 109) eller senere de ældste Hold af Lutheranere drog Sandheden heraf i Tvivl. Endnu Niels Hemmingsen gav i sin Postille (1576) (Fig. 110) et paalideligt Billed af Hornet med dets ejendommelige Fod. Derimod var Dyret Grif eller Gam selv aldrig bragt til Evropa. Det var kun Foster af en vild Indbildningskraft, naar nogen paastod virkelig at have set det og at kunne gengive det (Fig. 111).

Ved denne kirkelige Tilegnelse var Drikkehornenes Stilling med eet bleven en anden. De var vel ikke ligefrem blevet kristnede, men de var, ved at bringes som Offer af de hellige Trekonger, rykket ind i den fromme Klasse af udøbte, der alle pegede mod Gud. Det var nu ikke blot værd at gruble videre over, om ikke maaske „Grif“ og „Kerub“ var det samme, saa at Griffen selv stod som Vogter ved den lukte Dør til Paradishaven. Det var i hvert Fald en given Sag, at enhver nordisk Gejstlig nu kunde være bekendt baade at eje og drikke af et Drikkehorn, især da, naar det var en ægte „Grifsklo“. Der var intet vanhelligt i, at de samme Læber, der om Morgenen ved Messen havde nydt Herrens dyre Blod af Kalken, ved Middag berørte det Sted, hvorved Herrens Barnemund vist engang havde hvilet.

Naar denne kirkelige Sagdannelse har fundet Sted er ikke let at afgøre. Omkring Aar 1300 havde den længe haft Tid til at virke. Gejstlige var i hvert Fald i Hobetal Besiddere af Drikkehorn: Kanniken i Lund Toke (1338) ejede f. Eks. tre almindelige, og desforuden en „Klo“ med Sølvbaand om. Korsbroder Arne i Nidaros (1343) ejede „en Gambrsklo“. Ærkebisp Vinald af Trondhjem bevidnede 1387, at hans Formand havde medtaget tre sølvbeslagne Grifskløer til Danmark. Ærkebisp Aslak Bolt samme Steds ejede 1429 seks store sølvbundne Horn og to sølvbundne forgyldte „Kløer“. Af Ærkebisperne i Lund besad Niels (1379) fire Horn og en sølvslagen Klo, og Jakob (1410) et Sølvhorn kaldet „Grifsklo“. Provst Otto Bosøn kunde rolig (1427) modtage en sølvslagen ægte „Grifsklo“ som Gave af Dronning Margrete¹.

Benævnelsen „Klo“ synes ikke at have været uden Indflydelse

Fig. 111. Stor kongelig Festmiddag i Frankrig henimod Aar 1500.
(Rekonstrueret af Viollet-le-Duc.)

Fig. 112. Flensborg Trefoldighedsgildes Drikkehorn.

Hornet derimod fra Køge Skomagerlav var Kløerne endnu ikke

paa den Fod, som det efterhaanden blev Skik at have Drikkehornet staaende paa. Der lader til at have været en stigende Tilbøjelighed baa-
de i Norden og andet-
steds til at forme denne Fod som et Par Kløer. Saaledes er den i hvert Fald paa de to Horn fra Flensborg Trefoldigheds
Gilde og Flensborg
Snedkerlav og paa et fransk Drikkehorn, som alle her er gengivne. Paa

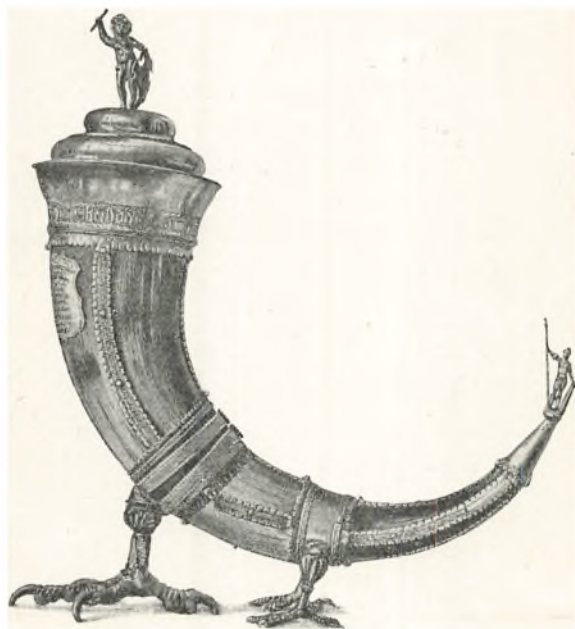

Fig. 113. Flensborg Snedkerlavs Drikkehorn.

vokset ud (Fig. 112, 113, 114 og 115).

Trods al Drikkehornets baade hedenske, katolske og lutherske Støtte var det i det 16de Aarhundrede dog i meget stærk Tilbagegang som virkelig Brugsgenstand. Bekvemmere Former havde afløst det til daglig. Man kan sikkert gaa ud fra, at det hos Adel og Borgerstand kun forekom som ærværdigt Familjestykke, der toges frem ved enkelt festlig Lejlighed. Det gjaldt om de fleste af disse Horn, hvad der siges om det,

som Aar 1534 fandtes paa Svanholm paa Sjælland: „Vi plejede at drikke deraf om Julen¹“. Paa denne ene, aarlige Anvendelse nær var Drikkehornet hos de nordiske Folks øvre Lag ved at

Fig. 114. Fransk Drikkehorn fra det 16de Aarhundrede.
(Efter Haward.)

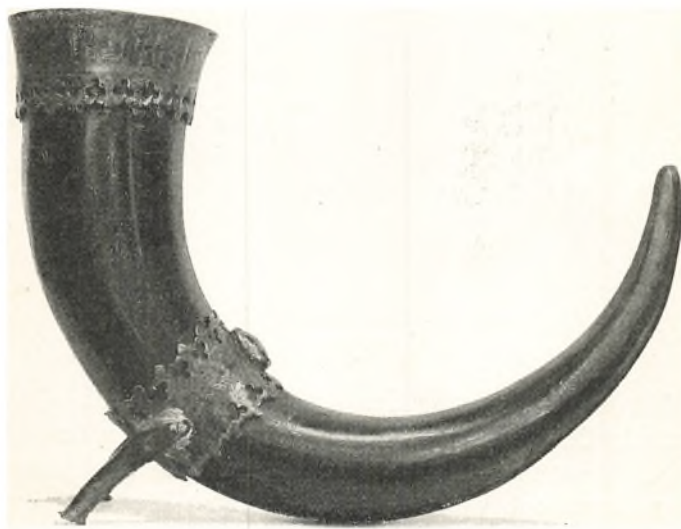

Fig. 115. Køge Skomagerlavs Drikkehorn.

glide bort fra den virkelige Forestillingskres og blive til et blot Sindbilled.

Første Gang vi veed, at et Horn blev forarbejdet ikke til Brug

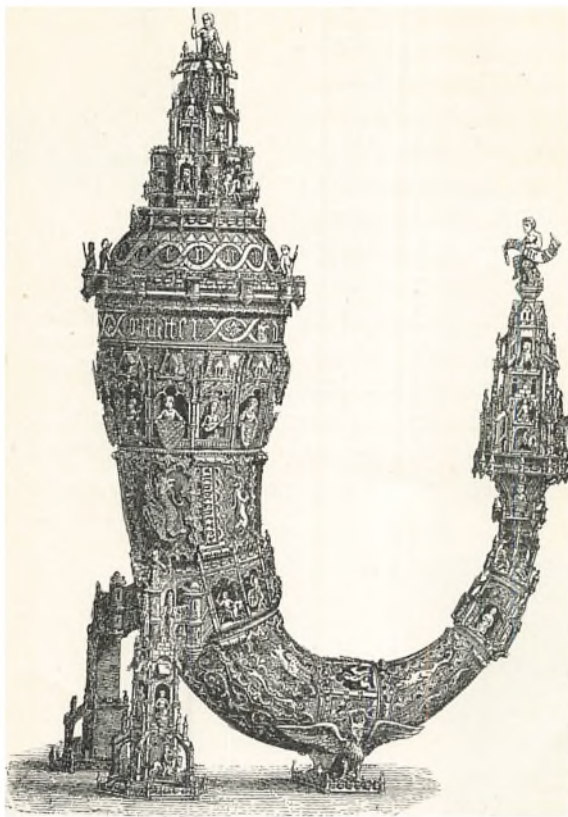

Fig. 116. Det oldenborgske Horn.
(Rosenborg.)

men blot som sindbilledlig Genstand var omkring Aar 1470. Da lod nemlig Christian den Første lave af Sølv og forgyldte et stort Klenodie i Form af et Drikkehorn, det saakaldte „oldenborgske Horn“, der nu opbevares paa Rosenborg (Fig. 116). Det var bestemt som Gave til de hellige Trekonger i Kølner Domkirke,

saafremt det maatte lykkes Kongen at faa mæglet Fred mellem Ærkebispen og Domkapitlet i Köln, hvad dog ikke blev Tilfældet.

I det 16de Aarhundrede var denne Drikkehornets Overgang til Sindbillede endnu kun ved at begynde. Det hang endnu ved Virkeligheden gennem den aarlige Anvendelse i Julen. Men Forbindelsen med det levende Hornkvæg var forlængst afbrudt. Okserne og deres Horn kom man maaske endnu til at tænke paa ved at se et Krudthorn, et Blækhorn, et Jægerhorn, men ikke ved Synet af det kostbare og ærværdige Drikkehorn. Siden da og indtil vore Dage er den blot sindbilledlige Anvendelse gaaet fremad med Kæmpeskridt. Man falder nu ikke engang let paa at drikke af sligt et Horn. Og ingen, der som Barn har nydt et Overflødighedshorn og siden som værdig Jubilar modtaget et Drikkehorn i Hædersgave, drømmer om, at de begge har deres Betydning fra den Tid, da det ny indførte Hornkvæg for vore hedenske Forfædre betegnede de to uhyre Fremskridt: Til enhver Tid Overflod af Kød og nærende Drikke.

Nordens Bondebefolkning i det 16de Aarhundrede stod Fortiden nærmere. Især i Norge, men dog ogsaa i Sverige og for en Del i Danmark var Drikkehornene endnu ret hyppig anvendt. Ud i Marken og op ad Fjeld var derhos Horn med Told i en uknuselig Flaske. Saadan havde det sikkert altid været Brug. Af et Maleri i Risinge Kirke i Østergötland (Fig. 117) fik man endda at vide, at ogsaa Noah havde drukket af Horn, som hans Hustru fyldte for ham. At disse naturligvis havde været Godtfolk, kunde man tydeligt se af deres fornemme Dragt og Snabelsko. Og selv om nu i mangan Egn Folkene paa Gaarden faldt fra og ikke længer brugte Drikkehorn, saa erstattedes dette rigeligt ved, at alle Højfolk, Elverfolk og Underjordiske bevisligt holdt ved. En hemmelighedsfuld og

Fig. 117. Noahs Hustru giver sin Mand Drikke. Efter et Kalkmaleri fra omkring Aar 1500 i Risinge Kirke i Østergötland.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

stærk Følelse af Ærefrygt for Drikkehornet vaktes netop ad denne Vej.

Hos Nordens Bønder vedblev da i det 16de Aarhundrede baade jævnlig Brug og dertil svarende Tilvirkning af Drikkehorn. Hvor stærk denne Vedhængen ved det gamle har været, og hvorlænge den har holdt sig, kan ses af et lille Træk, der paa engang angiver dens nedarvede Styrke og Spiren til dens Forfald. Da alt det fornemme, røde Trætøj, som i det 16de Aarhundrede

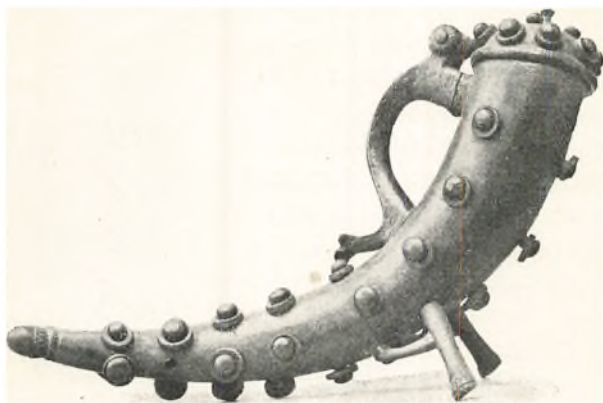

Fig. 118. Drikkehorn med Træhank, Laag og Rasleringe.
(Nationalmuseet i København.)

havde været moderne i Norden, trængte ned til Bønderne, fristede dem til Efterligning og omformede deres tidligere simple Bordstel, saa fik man vel nye Træsager nok til at drikke af, men savnede heriblandt de gamle Drikkehorn. Man skar da ogsaa disse ud af Træ. Hermed blev den gamle Ærbødighed bekræftet, men Naturgrunden med det samme forladt. Man var inde paa den Vej — Forflygtigelsens og Sindbilledets Vej — der hos Folkets andre Lag efterhaanden havde bragt Drikkehornets Oprindelse og Brug i Glemme.

Denne Overgang varede hos Nordens Bønder et Par hundrede Aar. Først omkring Midten af det 19de Aarhundrede var vistnok

de sidste Spor af gammeldags Drikning af Horn i Norden forsvunden.

Vi er endnu i Stand til at skelne enkelte Trin i denne det oprindelige Drikkehornes Overgang til Træhorn og sluttelige Forsvinden. Fig. 118 viser os et af de ældste Trin, hvor Hornet selv endnu er et virkeligt Oksehorn, men forsynet med en Træhank og et Trælaag som paa en Drikkekande. Laag og Horn er desuden prydet med udstaaende, drejede Knopper, hvorom er lagt løse Rasleringe af Træ. Der er bevaret to saadanne Horn. Det ene er skænket til Nationalmuseet i København 1823 af en Præsts Enke i Tølløse paa Sjælland. Det andet findes i Oldsagsamlingen i Kristiania. EtsidsteUdviklingstrin viser Fig.

Fig. 119. Det er et svensk Drikkehorn fra Stenbrohult Sogn i Småland, hvor det 1840 var i en Bondeslægts Eje. Det er helt af Træ, udskaar-

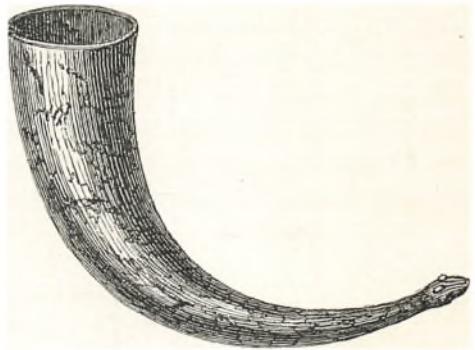

Fig. 119. Drikkehorn af Træ fra Småland.
(Efter Hyltén-Cavallius.)

ret af tætknastet Birkeved. Spidsen har Form af et Ormehoved. Hele Hornet er — som engang det fornemme Trætøj paa Kongernes Bord i det 16de Aarhundrede — rødmalet.

Det Drikkekar, der havde efterfulgt Hornet, var Skaalen. Denne var i det 16de Aarhundrede allerede almindelig hos Bønderne i Danmark. I Lensregnskaber anføres hyppigt Bøder for at have slaaet hinanden med Skaalen. Hvor det gik til paa gammeldags Vis, fandtes der kun een til hele Selskabet, idet Øllet indbares i en Bolle, hvori der svømmede en Skaal, som alle skiftevis drak af¹. Mindet om denne Maade at drikke paa er endnu bevaret i Udtrykket: „at drikke en Skaal“, hvori Benævnelsen haardnakket har holdt sig trods de senere Kander, Kruse, Bægere og Glas.

Fig. 120. En Snipskaal fra Røldal i Norge.
(Dansk Folkemuseum.)

En Ulempe var det, at enhver, der tog Skaalen for at fylde den, nødvendigvis kom til at dyppe Fingrene i Drikken. Kun for en ringe Del blev dette undgaaet ved, som senere Skik var hos Bønderne i Sve-

rige og Norge at lade den lille, svømmende Skaal have to eller fire, flade Hanke som en Slags udstaaende Hjørner („Snipar“). Saadanne „Snipskaale“ af Træ — om end ikke selv fra det 16de Aarhundrede, saa dog vistnok udskaarne efter gamle Forbilleder — fandtes endnu for kort Tid siden i Brug baade i Telemarken og i Smaaland (Fig. 120—122). I Bunden paa en af de formentlig ældste er ridset et Billed af den hellige Jomfru med følgende Om-skrift:

Drik og vær lystig!
I Omgang vær ærlig
Og i Sengen kærlig!
Saadant er godt høre igen
Hos Kvinder og Mænd¹.

En mere hensigtsmæssig Form for Svømmeskaal var den, som senere anvendtes hos Bønderne i Norden, hvor den lille Skaal

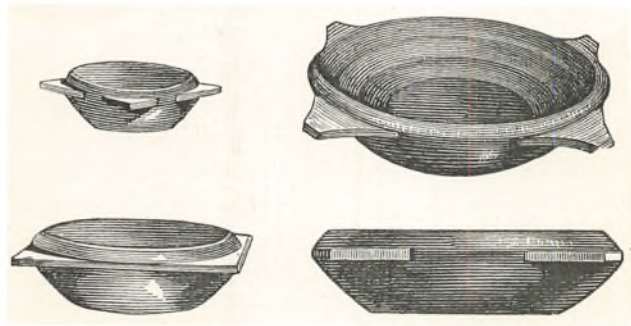

Fig. 121. „Snipa-Skaale“ fra Smaaland.
(Efter Hyllén-Cavallius.)

dannedes som en Fugl med høj Hals, der anvendtes som Hank (Fig. 123 og 124). Paa de to tilvenstre af dem i Fig. 124 synes man, i Halen at kunne genkende den ældre Form, svarende til de gamle Snipskaale.

Det var et betydeligt Fremskridt, da man gik over fra Øsning til Skænkning og følgelig op-

gav Bollernes og Skaalenes fladere Form og lod dem begge blive slanke og hæve sig i Vejret. Bollen afløstes herved af Kanden, Skaalen af Bægeret. Selvfølgelig skete dette ikke pludseligt, men igennem mange Overgangsformer, der alle var i Brug i det 16de Aarhundrede. En af de mest bekendte var en krukkeagtig Form for Skaal eller Bæger med gevirlignende Hanke, saa at den drikkende kom til at se ud, som havde han Horn. Denne Slags

Skaale synes at have været meget yndet i Norden i det 16de Aarhundrede. Olaus Magnus fremstiller et Drikkelag, hvor saadanne Gevirskaale benyttes, skønt der ogsaa staar almindelige Kander og Bægre paa Bordet (Fig. 125). Han har lignende Skaale afbildede blandt Datidens sædvanlige Bordtilbehør (Fig. 86). Et slikt Drikkekar, der har tilhørt St. Knuds Gilde i Kalund-

Fig. 122. Svømmeskaal med to Ører.
(Efter Hylltén-Cavallius.)

Fig. 123. En „Svømmer“ fra Haastrup
i Danmark.
(Dansk Folkemuseum.)

Fig. 124. „Norske Svømmere“ i Fugleform.

borg, bevares endnu i det danske Nationalmuseum (Fig. 126). I det svenske Nationalmuseum haves flere. Fig. 127 viser en Drikkeskaal af samme Art fra 1635 med kun eet Horn.

Ligesom det havde været anset for rask at sætte ikke Skaalen, men hele Bollen for Munden, saaledes herskede der fremdeles Usikkerhed i, om det var Kanden eller blot Bægeret, der skulde drikkes af. Medens man til daglig synes at have drukket af Bægerene og brugt Kanderne til at skænke af (Pibekander, Tudekander o. s. v.) (Fig. 128), blev der ved højtidelige Lejligheder,

Fig. 125. Drikkelag med Gevirskaale.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

ved Velkomstdrik og Skaaldrikning, gerne anvendt en fælles Kande, hvoraf alle drak, idet man uden Tvivl heri saa noget gammeldags festligt og et Udtryk for Samdrægtighed.

Iøvrigt gik det hurtigt saaledes, at Navnene paa de større Beholdere — ligesom det i vore Dage er i Færd med at ske med Benævnelsen „Flaske“ — gik over til at angive bestemte

Maal. Navnene

„Kande“, „Stob“ (Fig. 129), „Stobken“ toges alle i Brug

som saadanne. Derimod synes Beholderen „Potte“, hvoraf Maalet „Pot“, aldrig at have hævet sig over Lerkarrenes Række. Det

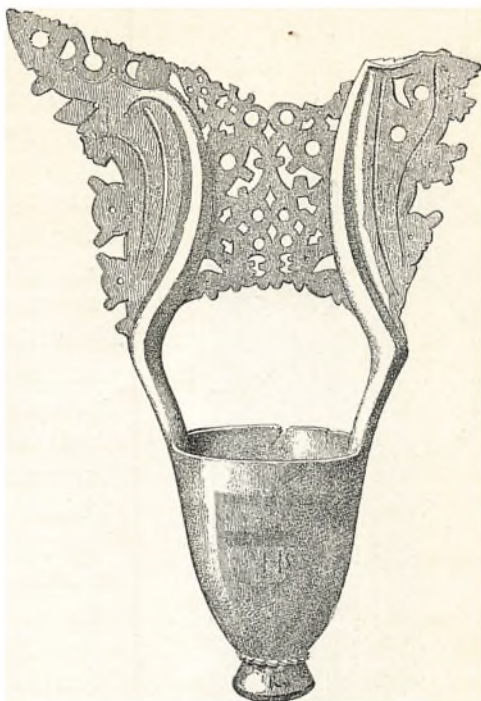

Fig. 126. Gevirskaal i det danske Nationalmuseum.

Fig. 127. Gevirskaal med et Horn.
(Efter Hyltén-Cavallius.)

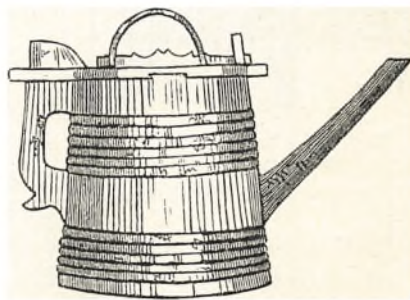

Fig. 128. Pibekande fra Småland.
(Efter Hyltén-Cavallius.)

senere Maal „Pægl“ betegnede ikke et særskilt Drikkekar, men kun Afstanden mellem Mærker i de store Kander.

En sidste Forbedring havde Kanderne og Bægerne faaet, da man i det 14de Aarhundrede var begyndt at forsyne dem med Laag¹. Herved opnaaedes ikke

Fig. 129. Tinstob fra det 16de Aarhundrede.

(Statens historiske Museum. Stockholm.)

alene, at Indholdet blev beskyttet mod Luft og Støv, men tillige at man vandt en nem og passende Maade at „kredense“ Drikken paa. Laaget sad nemlig løst, saa at den, der bød en anden at drikke, kunde selv først helde et Par Draaber fra Bægeret i Laaget og drikke Vedkommende til, som Tegn paa, at det var ham vel undt, og at der ingen Fare var for Forgiftning. „Kredensbægere“ var overordentlig almindelige i det 16de Aarhundrede. Under en Utallighed af Former, ligefra almindelige Bægere til Munke, Jomfruer, Strudsæg o. s. v. (Fig. 130 og 131) — den svenske Prinsesse Anna fik endog til sit Udstyr Aar 1563 „et forgyldt Kredens, gjort som en Kuskevogn²“ — havde de alle det tilfælles, at de lod sig dele i to, et større og et mindre.

Saa vidt var man altsaa naaet i Udviklingen. Men endnu syntes den offentlige Mening ikke at have fældet nogen afgørende Dom om, hvilket Drikkekar der var at foretrække; med Undtagelse af Hornene var de alle fremdeles at træffe paa samme Bord. Christian den Tredje ejede saaledes to store Sølvboller samt fire

Skaale, der vistnok har været til at øse med¹. Hans Enke, Dronning Dorothea, efterlod sig lignende Skaale². Det var ikke blot en stakkels Fyr som Hans Herold i København (1524), der kun havde store Kar at lade sine Gæster drikke af — han var iøvrigt vel forsynet: to Sølvstobe og mindst 23 Tinkander³ — Helsingør By lod ved en Fest 1577 Kongens Hofmænd drikke af de store, røde Trækander⁴. Og selv hos Enkedronning Dorothea synes det efter hendes Efterladenskaber at dømme at have været Skik, at Gæsterne drak af

store Kander. Hun efterlod sig nemlig en Mængde af de saakaldte „Skovr“, Drikkekar, om hvis Størrelse man kan danne sig et Begreb, naar man hører, at flere af dem vejede over 150 Lod Styk-

ket, medens hendes Skænkekander i Reglen kun vejede omkring 100 Lod⁵.

Hvad Bægrene endelig angaar, saa var

der en Mængde Overgangsformer, fra de anselige Stob, der i sin Tid havde laant Navn til et Maal paa to Potter, til de flade, skaalformede „Kovskener“ og de mange Kredensbægere, Spidsbægere med og uden Laag o. s. v., o. s. v. Vil man ret have et Indtryk af Forvirringen, gennemse man blot Fortegnelserne over de kongelige Beholdninger af Sølvdrikkekar: Frederik den Første efterlod sig 1 Skaal, 20 Skovrer, 55 Stobe, 23 Bægere, 4 Kander og 3 Kopper⁶. Christian den Tredje ejede Aar 1557: 2 Boller, 4 Skaale, 6 Kander, 22 Skovrer, 30 Stobe og 11 Bægere⁷, og Erik den Fjortende Aar 1565: 1 Drikkeskaal, 26 Stobe,

Fig. 130. Kredensbæger.

Fig. 131. Møllebæger.

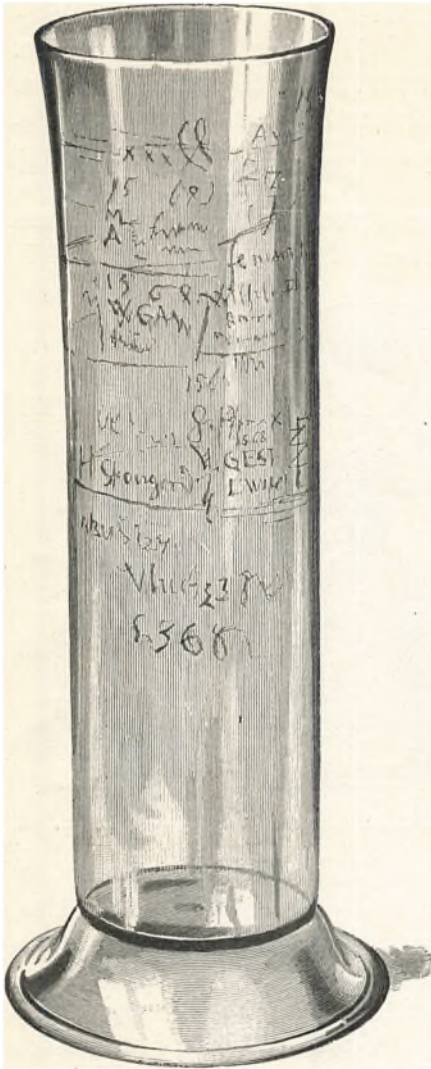

Fig. 132. Frederik II's Drikkeglas.
(Rosenborg.)

4 Kovskener, 2 „Kartover“, 1 „Mørser“, 87 Kredensbægere og 8 Bægere¹.

Som om alt dette ikke var nok, stilledes der imidlertid endnu to nye Arter af Drikkekar til Datidens Valg, det var Stenkruse og Glas. De første omtales i Begyndelsen af Aarhundredet kun meget sjældent; de, der forekommer, var i Reglen forsynede med Tinlaag. Mogens Gyldenstjerne, der muligt paa sine Rejser eller ved tilfældige Handelsforbindelser kan have skaffet sig dem, efterlod sig ved sin Død 1569 en ikke ubetydelig Samling². Henimod Aarhundredets Slutning blev de derimod meget almindelige. Drikkeglas var ved det 16de Aarhundredes Begyndelse ganske vist noget mere kendte i Norden, dog synes de slebne venetianske at have været baade kostbare og sjældne. Det var uden Tvivl for at skaffe sig saadanne til billigere Pris, at baade Erik den Fjortende og Frederik

den Anden hver især indkaldte venetianske Glasmagere til deres Hof, Før den ikke usædvanlige Brug af Drikkeglas i Norden i

Aarhundredets Begyndelse kunde det mulig tale, at der i Christian den Andens Hofordning, hvor Kongens daglige Drikkekar omtales, bruges Udtrykket: „Min Herres Glas eller Stob¹⁴“. Brugen af Drikkeglas var i stadig Stigen. Aar 1571 skriver Frederik den Anden med egen Haand følgende venskabelige Til-

Fig. 133. Bryllupet i Kana.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

føjelse under et Brev til den tidligere fangne, svenske Krigsøverst, Carl de Mornay: „Jeg drikker Eder et stort Glas med Vin til, og det er alle ærlige danske og svenske Mænds Skaal. Beder Eder, I vil gøre mig Ret, som min gamle Ven og gamle Skalk²⁴“. At det ikke var nogen Overdrivelse, naar Frederik den Anden her skrev at ville drikke et stort Glas, bekræftes ved Størrelsen af det Glas, som har tilhørt ham og gemmes paa Rosenberg (Fig. 132). Det rummer lidt over 3 Potter. At det har

været brugt til at drikke til Maals af, da Kongen 1568 havde Besøg af Vilhelm den Tavsse af Oranien og dennes tre Brødre, synes at fremgaa af Indskrifterne. Øverst, en Tomme fra Randen, just ved 3-Pottemærket, staar Frederik den Andens Valgsprog og Navn. Saa følger Vilhelm af Oraniens Mærke, hans Brødres og de fremmede og de danske Gæsters. Som det sømmede sig,

Fig. 134. Familjebilled. Korfits Rud til Sandholt sidder med Hustru ved Bordet. Paa Gulvet danser deres tre Døtre hver med sin Mand. I Baggrunden tilhøjre, i Krogen under Musiken, staar Jomfru Rosenkrans, hvis Trolovede er død. Paa Bordet: Smaa-bægre og Glas, paa Skabet stort Velkomstbæger og Kande.

(Efter et gammelt Maleri.)

var Kongen i Spidsen. Men ham fulgte flinke Folk. Selv den ringeste havde tømt halvanden Pot. — Intet Under, at Brudgommen ved Brylluppet i Kana, da der begyndte at vanke af den gode Vin, formentes at have taget ligervis for sig af et lignende Glas (Fig. 133).

Hvor almindelig Brugen af Glas var bleven efter Aarhundredets Midte, fremgaaar maaske bedst af, at der Aar 1568 kunde gives Børn følgende Anvisning om at skænke i Glas:

Mjød, Vin og deres Lige
 Skal Du sagtelig udi Glasset „siige“,
 Men Øl maa du lade højt nedfalde,
 At Fraaden stander til Bredderne alle¹.

Saaledes stod altsaa Forholdene: Skaale, Kander, Bægere, Kruse, Glas, alle var de i Brug (Fig. 134). Saa begyndte den samme Trang til Mangfoldiggørelse at gøre sig gældende, der paa Borddækningens øvrige Omraader fremkaldte almindelig Brug af Serviet og Tallerken. Spørgsmaalet blev nu: Hvilken Form og hvilket Stof skulde her udvælges til at blive det almindelige? Det synes klart, at, naar det gjaldt om at forsyne hver Gæst med eet, maaske med flere Drikkekar, saa var det rimeligt dertil at vælge ikke de store Kandeforner, men de smaa Bægere. Og hvad Stoffet angik, saa laa det nær at antage, at Udviklingens Gang her vilde blive den samme som paa Fadenes og Tallerkenernes Omraade: Træ var for tarveligt, Glas og Stentøj for skrøbeligt, Tin derimod at foretrække, for saa vidt man ikke havde Raad til det langt kostbarere Sølv.

Udfaldet blev imidlertid et helt andet. Grunden var, at samtidig med den nye Trang til de mange Drikkekar, vaagnede en gammel Lyst paany til Live. Det var Lysten til, naar alt andet var taget af Bordet, og Munterheden steg, at benytte Drikkekarrene til venskabelige Kastevaaben. Saa længe det var de svære Kander, der gik rundt, var denne Tilbøjelighed af flere Grunde bleven holdt indenfor visse Grænser. Men de nye Smaatingester syntes som skabte til slig Benyttelse. Og ganske naturligt uddannede sig da lidt efter lidt den Synsmaade, at ved Fester maatte Smaabægrene anses for at være givne til Pris, enhver kunde kyle dem, hvorhen han lystede, de var beregnede paa kun at bruges denne ene Gang. Men under saadanne Forhold skulde Værten vel vogte sig for at sætte Tinbægere, endsige Sølvbægere frem.

Det blev da kun Træbægere, Stenkruse og Glas, mellem hvilke der kunde være Valget. I Begyndelsen var Træbægere afgjort de hyppigst anvendte. Første Gang, vi hører Tale om dem til

saadan Brug, er lige ved Aarhundredets Begyndelse, da der til Magdalena Krognos' Bryllup blev anskaffet fire Tønder Træbægere à 5 ½ Tønden¹. Senere kan vi forfølge dem jævnt hen gennem hele Aarhundredet. Til et Gilde i Neustadt Aar 1533 for den senere Christian den Tredje med Følge paa 97 Heste anskaffedes der saaledes 120 Træbægere². Under Kongens Ophold paa Malmøhus 1541 maatte Hans Bægermager uafbrudt levere nye Skokke Bægere, der kostede omtrent 4 Kroner Skokken³. Til en Fest paa Koldinghus 1547 forskrev Christian den Tredje 8 Tønder Bægere⁴, og Frederik den Anden bestilte til tre festlige

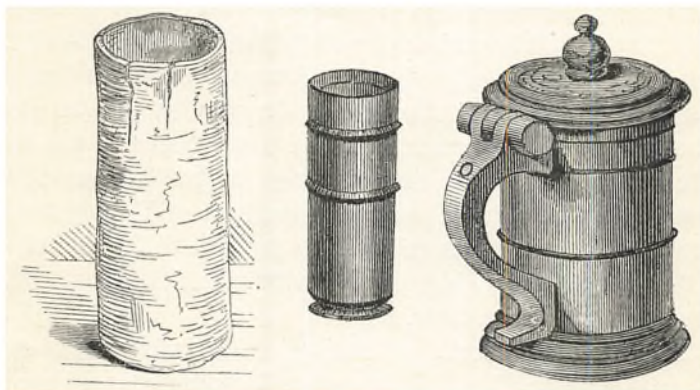

Fig. 135. To Træbægere og en Træstob fra Smaaland.
(Efter Hylltén-Cavallius.)

Lejligheder i Aarene 1578; 79 og 80 en halv Læst Træbægere hver Gang⁵.

Træbægere havde imidlertid den Mangel, at de ikke gav ret Klang, naar de ramte. Stenkruse sprang itu med ganske anderledes Knald. Da Priserne paa Stentøj dalede, begyndte det derfor ogsaa at optage Konkurrencen. Til de ovennævnte tre Fester bestilte Frederik den Anden første Gang 100 Stenkruse, og til hver af de senere 150.

Intet kunde dog sammenlignes med Glas. De klirrede allerede, naar man stødte dem sammen, sprang med Klang, naar de ramte en Væg, og gav Dobbeltknald, naar de sloges igennem en af de ny indførte Ruder. De var da i alle Henseender at foretrække.

Men Glas var endnu i Aarhundredets Begyndelse dyrt, og Olaus Magnus beretter ogsaa, at man netop paa Grund af denne Folkets Tilbøjelighed ikke kunde indføre Brugen af Drikkeglas i Norden¹. Efter Aarhundredets Midte begyndte imidlertid Forholdene at stille sig noget anderledes. Det var uden Tvivl endnu en dyr Spas, da Stockholms Borgere Aar 1563 lagde deres Glæde for Dagen over at være indbudne til Julegilde hos Erik den Fjortende ved at slaa 174 Krystal- og „Slindeglass“ i Stykker². Billigere var det allerede, da der Aar 1573 under Johan den Tredje blev sønderslaaet 375 Glas³. Først nogle Aar efter hører vi dog i Danmark Tale om at anskaffe en større Beholdning Glas til en bestemt Fest. Første Gang var ved det oftere omtalte Gilde, som Helsingør By gav for Frederik den Anden og Hertug Ulrik af Mecklenborg i Anledning af Christian den Fjerdes Fødsel. Foruden de røde Kander købte Byen hertil ogsaa 200 Glas⁴, en Idé, der synes at have gjort megen Lykke. Ved de kort efter følgende tre festlige Lejligheder 1578, 79 og 80 optog Frederik den Anden den og anskaffede ikke mindre end 4000 Glas hver Gang.

En Fest, om hvis Tilberedning vi veed god Besked, er den, der var berammet til at holdes paa Koldinghus i Sommeren 1590 i Anledning af Prinsesse Elisabeths Formæling med Hertugen af Brunswig. Denne Fest kom dog ikke til Udførelse, da Kongen af Skotland forinden ankom til Danmark, og Formælingen derfor i Huj og Hast foregik allerede Paaskedag, idet den sloges sammen med de øvrige Festligheder, der nu afløste hinanden paa Kronborg. Til Koldinghus var der bestilt: 150 røde Trækander, 9 Tønder Træbægere fra Finland, 300 Stenkruse og 6000 Glas⁵. Disse Bestillinger viser os det sidste Øjeblik, hvor endnu alle Arter var tilstede. Allerede 6 Aar efter til Christian den Fjerdes Kroning 1596 anskaffedes der kun Glas, men dette ogsaa i solide Maader. Der bestiltes ialt, siger og skriver: 35,000 Stykker⁶.

Hermed var den nye selskabelige Periode indviet, der for Nordens Vedkommende holdt sig indtil Slutningen af det 18de Aarhundrede. Dens Særkende bestod i, at enhver mere højtidelig Fest burde ende med Ituslagning af det benyttede Bordtilbehør. Saalænge Tin endnu anvendtes til Fade og Tal-

lerkener, holdt dette naturligt noget igen. Men efterhaanden som Lertøj, Fajance eller Porcelæn aføste det, udstrakte Ødelæggelsen sig til alt, Dugene og Servietterne ikke undtagne. Ved officielle Fester paa offentligt Sted gik man derfor i det 18de Aarhundrede ud fra som Regel, at alt Bordtilbehør bagefter vilde være at anskaffe fra nyt af. Stundom itusloges Bohavei tillige. Hvad der fra første Færd af havde været særlig udsat, var Vinduesruderne. Man synes tidligt at have betragtet det som en Slags skyldig Høflighed mod Værten at slaa dem ud og lade nye indsætte med Gæsternes Navne eller Vaabenmærker paa. Christian den Fjerde gav i saa Henseende Tønden an. Aar 1598 f. Eks. slog han efter endt Lag Ruderne ud i Sigvard Grubbes Herberge i København. Aaret efter hedder det om hans Besøg hos Apotekerens i Bergen: „Til sidst, da vi havde drukket tæt og danset nok, slog vi alle Apotekerens Vinduer i Stykker, og drog vi Om-sorg for, at Kongens og vore Vaabenmærker blev indsatte i dem til Amindelse¹“.

De Glas, der anvendtes i det 16de Aarhundrede, var af meget forskellig Godhed. Særdeles kostbare var de ovenomtalte slebne, venetianske Glas og Krystalglas. Ved Aarhundredets Midte betales f. Eks. i Stockholm „Fenediske“ Drikkeglas med 2 Kroner Stykket². De almindelige Glas, som det snart blev Skik at slaa itu efter en Gangs Brug, var naturligvis langt billigere. Første Gang, vi hører billige Glas omtalt, er i Aarene 1508 og 1510, da Kong Hans' Dronning Christina i hvert af disse Aar fik „en Tønde Glas“ til Odense³; dog er der endnu en svag Mulighed for, at „Glas“ her maaske kunde betegne andet end Drikkeglas, f. Eks. buklede Vinduesruder. Men omtrent fra Aarhundredets Midte kan vi med Sikkerhed forfølge en fortsat Række af Prisopgivelser og Indkøb af billige Drikkeglas. De kostede en 5—10 Øre Stykket og sank mod Aarhundredets Slutning yderligere i Pris⁴. I Begyndelsen købtes de pudsigt nok paa Apoteket. Frederik den Anden lod naturligvis sine store Indkøb besørge ved Tolderen i Helsingør eller København. Senere anlagdes der en indenlandsk Glashytte ved Ry i Jylland; det var herfra, at de

35000 Glas til Brug ved Christian den Fjerdes Kroning forskreves.

De almindeligst omtalte Drikkeglas var „Slindeglas¹“, „Pasglas²“ og „Bennike“- eller som det fordrejedes: „Bænkeglas³“. Vi er nu ikke i Stand til sikkert at bestemme enhver af disse Arters Ejendommelighed, dog synes „Slindeglas“ at have været smalle, spidse Glas. Pasglas har vistnok været af ens Vidde foroven og neden og afmærkede, saa at de kunde tjene til Maal. Om Bennike-Glas veed vi egentlig intet videre, end at de inddeltes i hele og halve Bennikeglas og var meget almindelige. De 15000 af de til Christian den Fjerdes Kroning bestilte Glas skulde være Bennikeglas.

Trods det, at Brugen af Bægre og senere af Glas tiltog saa stærkt, kunde dog, hverken i det 16de Aarhundrede eller endog langt ind i det næste, Brugen af de store Metalkander med Rette betegnes som ophørt. Om en Fest hos Otto Gjõe Aar 1634 meddeler saaledes en af de franske Gæster, at man her skiftevis drak af Guld- og Sølv-Drikkekar og af Glas⁴. Grundene til denne haardnakkede Vedhængen var af mangehaande Art. Naar det saaledes paa Roskilde Landemode Aar 1615 endog ligefrem forbødes Præsterne ved Kalentegilder at drikke af Pasglas, og befaledes dem at holde sig til de gammeldags Kander⁵, saa var Grunden aabenbart den, at man i Almindelighed ved disse ikke kunde se, hvor meget der blev drukket, medens de gennemsigtige, maaske endog afmærkede Pasglas tydeligt viste, om man havde gjort ret Besked. Hertil kom, at de nye Skikke, der kom i Følge med Glassene: at knuse dem, slaa Ruder ud, danse med Glas i Haand o. s. v., med Rette maatte anses for upassende for Gejstlige. Af stik modsatte Grunde derimod holdt andre paa de gammeldags store Kander. Kun af dem kunde Skaaler drikkes, som det sig burde. Ifølge gammel Sæd skulde nemlig en Skaal drikkes saaledes, at den store Kande gik Randen rundt fra Nabo til Nabo; hver drak saa meget han kunde og overleverede den derpaa med et Haandtryk⁶ og en Velsignelse (Signe Gud! hvoraf: Singot!) til sin Sidemand. Hvor det gik meget højtideligt til, var dette ikke engang nok, men man skulde drikke Skaalen „paa

bare Knæ“ eller dog i det mindste med blottet Hoved, og derpaa overrække Kanden til sin Nabo med nogle velvalgte Ord. Var Gæsterne mange, kunde en enkelt Skaal saaledes tage betydelig

Fig. 136. Pokaler, Kander, Krus og Bægere.
(Efter C. Sundts Sølvsamling i Bergens Kunstindustri-Museum.)

Tid at drikke. Ved Johan Oxenstjernas Bryllup i Stockholm Aar 1634 varede Kongen af Frankrigs og Dronningen af Sveriges Skaal, der dog blev drukken under eet, halvanden Time¹.

I Danmark var man just i de samme Aaringer i Færd med at forlade den gammeldags Skik og indføre den nu brugelige Form for Skaaldrikning. Paa denne Maade blev det Christian den Fjerde muligt ved en Fest at udbringe 35 Skaaler for Kejseren, for Kongen af England, og derpaa for enhver af de øvrige Konger og Dronninger i Kristenheden¹. Ved det ovennævnte Gilde hos Otto Gjõe blev der drukket en „utallig“ Mængde Skaaler.

Det 16de Aarhundrede ud synes imidlertid denne Form for Skaaldrikning at have været ukendt i Norden, man drak endnu stadig fra Nabo til Nabo. I det københavnske Bagerlavs Skraa var det endog ligefrem forbudt at drikke nogen til tværs over Bordet, med mindre det var fremmede Gæster; ellers skulde man „drikke hverandre retsinnigens om til“². De Skaaler, der blev drukne, var i Reglen „Sundheds-Skaaler“ eller „Godt-Aar“, heraf den senere Fordrejelse, at drikke „god Taar“³.

Naar Skaalerne var forbi, gik man gerne over til den saakaldte „Maning“, der bestod i at drikke hinanden til, stadig fra Nabo til Nabo, enten „med et Stykke af en Sang“, som den anden skulde fortsætte, eller efter forudgaaet Aftale saaledes, at Kanden ikke maatte tages fra Munden, førend den var tømt. Denne Maade anvendtes ogsaa stundom ved rent tilfældige Møder. En lille Scene fra Ribe, der som alle den Slags naturligvis endte med Saar og Drab, sætter os levende ind i Forholdene. Det var en November Aften 1573, da Povl Hansen, der allerede havde været inde to Steder samme Aften og yppet Klammeri, nu stærkt beruset, med sin Kaarde ved Siden, blev lyst over Gaden til et tredje Sted. Da han havde banket paa og navngivet sig, blev han lukket ind. Herinde sad fire Borgere og drak. Nogle Degne, der vil sige Disciple af Latinskolens højere Klasser, forlystede Selskabet ved at synges „Diskant“. Mellem de fire gik et Stenkrus rundt, som efter vedtagen Bestemmelse skulde tømmes af enhver i eet Drag, hvis ikke, skulde han have det fyldt paany. Povl Hansen satte sig med sin Kaarde i Haanden paa en Kiste inden for Døren. Da han fik Kruset, drak han Anders Sørensen til, men drak kun lidt, slog noget af Øllet paa Gulvet og befalede derpaa en af Drengene at fylde Kruset igen, der kun var halv-

tømt, og række det til Anders Sørensen. Denne gav det imidlertid tilbage med de Ord: „Kære Povl! gør mig Ret!“ Saa slog Povl Kruset i Hovedet paa Anders Sørensen, hver drog sin Kniv og Povl Hansen blev saaret. Der maatte nu hentes Badskær. Povl blev forbunden, men var fremdeles ikke let at styre, da han laa bag Sengeomhænget og morede sig med at rive Forbindingen af og raabe: „En Kande Øl! jeg vil drikke med Anders Sørensen.“ Dagen efter døde han ¹.

En meget yndet Form for „Maningsdrik“ var at drikke af en stor Kande med indvendigt afsatte Mærker, hvor det altsaa gjaldt om nøjagtigt at tømme den fra det ene Mærke til det næste (Fig. 137). Mærkerne bestod gerne i smaa Knopper (pälar), og Idrætten kaldtes at drikke fra Pæl til Pæl. Heraf kommer den endnu brugelige Betegnelse for overdreven Drik: at pæle, eller at drikke til Pæls. Et fortrinligt Eksemplar af en saadan afmærket Kande findes i Nationalmuseet i København (Fig. 138). Den er af forgyldt Sølv med smukt udført, ophøjet Arbejde, vejer 12 $\mathring{r}$ og 10 Lod, bærer Hans Skovgaards og Anna Parsbergs Navn, samt Aarstallet 1577, og angiver i et Vers selv sit Navn som: „Rosenblomme“:

Fig. 137. En Sølv-Pælekande fra Smaaland.
(Efter Hyltén-Cavallius.)

„Mit Navn det kaldes en „Rosenblomme“.
Billigt bør man favne mit Komme.
Gæsterne vil jeg med Kunsterne min’
— Naar udi mig skænkes den klare Vin —
Trolign tilhjælpe Sorgen fordrive,
Saa de alle skulle glade blive.
Thi tag mig op og drik paa Love!
Det er den ret gamle Vis til Hove.“

En egen Art Drikkekar var dem, der gik under Navnet „Velkommen“. Navnet skrev sig fra, at man brugte at byde nys an-

komne Gæster dem til Velkomst. Denne Skik maa have været af nordisk eller germansk Oprindelse og derfra bredt sig over det øvrige Evropa, thi mærkeligt nok forekom saadanne Drikkekar rundt om i Evropa under et og samme Navn. Paa svensk

Fig. 138. Hans Skovgaards „Rosenblomme“ 1577.
(Nationalmuseet.)

kaldtes de „Välkomma“, paa dansk: „Velkommen“, paa tysk: „Willkommen“, fransk: „vidrecome“, spansk: „vellicomen“ og italiensk: „bellicone“¹. Formen synes derimod at have været forskellig (Fig. 140). Dog lader der sig i Norden efter Lutherdommens Indførelse tydelig spore en Tilbøjelighed til at give

dem en taarnlignende Form, i Lighed med Romerkirkens „Ciborier“ (Gemmede for Nadverbrødet) (Fig. 136, 141—143). Hvis dette ogsaa tidligere har været Tilfældet, laa heri en dristig Sammenstilling, en Betegnelse af disse Velkomstbægere som Læg-mænds Kalk. De var særdeles yndede, og det ansaas for en Ære baade at blive budt en „Velkommen“ og at drikke deraf, saa at det kunde spores i Kanden. Aar 1556 skænkede Frederik den Anden, der dengang som Prins holdt lystigt Hof paa Malmøhus, til Skt.

Fig. 139. „Johan Ranzaus Sølvkrus“.
(Efter C. Nyrop.)

Knudsgildet dør i Byen en storartet „Sølv-Velkomst“ (Fig. 142), som endnu er bevaret. Den vejer henved 11 Pund. Det er betegnende, at Hertugen af Würtembergs Ophold i Danmark fra den 24. Juni til 4. Juli 1580 — under hvilket han iøvrigt kun naaede til Koldinghus, hvor han blev „fyrsteligt trakteret“ af Frederik den Anden — ikke giver Anledning til stort andre Bemærkninger i den derom førte Rejsedagbog end den, at Hertugen fik en vældig, sølvforyldt Kande at drikke af, stor nok til 16 Personer, „hvor-

af Hans fyrstelige Naade tog saa voldsom en Slurk, at det vel skulde kunne spores, da han satte den fra sig¹“. Aar 1634 fik et fransk Gesandtskab i Stockholm Skatkamret at se. Blandt andre Kostbarheder vistes der dem her fire store, sølvforyldte „Välkommor“, hver paa 4 til 5 Fods Højde og saa rummelige, at man godt kunde putte et Barn i dem². Som bekendt optog Haandværksslavene siden Skikken, og hvert Lavshus havde sin „Velkommen“ eller „Velkomst“, der skulde tømmes af den, der første Gang mødte, med mindre han foretrak at løskøbe sig med en Mønt, der da hyppigt til Erindring blev fastgjort ved Pokalen. Mange saadanne „Velkomster“ haves endnu (Fig. 143).

Naar man læser Fortegnelser over hin Tids Bordbesætning, er man ofte i den største Tvivl, — og muligen er det gaaet Gæsterne ved Synet af Sagerne paa samme Vis, — om det er kunstige Drikkekar eller blot Bordpyrd, man har for sig. Det vrimler med Haner, Gribbe, Jomfruer, Riddere, Bøfler, Narre, Munke og Nonner, Elefanter med Blokhuse, Heste, „Perlemuttere“, Trillebøre¹ (Fig. 144) o. s. v. En nøjagtigere Beskrivelse gør sjældent Sagen mere klar. Man er lige saa uvis

Fig. 141. „Velkommen“ af Sølv, der formentlig har tilhørt Christian IV. Sidste Ejere: Christian VIII, Frederik VII, Købmand P. Simonsen i Kristiania.

om, hvad der f. Eks. skal forstås ved: „En Perlemutter paa tre forgyldte Fødder, frem i et underligt Ansigt, øverst paa hvilket en Cupido²“, som hvad Meningen er, naar der iblandt Erik den Fjortendes Bordsager nævnes: 6 Heste og „et Bjergværk“³. Kuneen

Ting fremgaar med Sikkerhed, det er, at det har været Klenodier, der alene ved deres Kostbarhed havde Krav paa Opmærksomhed. Med særlig Agtelse omtales blandt disse: Skibe med fuld Tiltakling, alt af for-

Fig. 140. Sølvbæger („Velkommen“?), der har tilhørt Hr. Erik Trolle og Hustru Kathrine Gyllenstjerna.

Fig. 142. Malmø Skt. Knudsgildes Velkomst, 345 Lod, skænket det af Frederik II som Prins 1556.

(Tidsskrift for Kunstindustri.)

gyldt Sølv. Maria Stuart besad et saadant¹. Guldsmed Hans Ratt i Danmark maatte Aar 1588 lave et², der rimeligvis blev en Del af Prinsesse Annas Brudeudstyr. Det er dog næppe troligt, at noget af disse har overtruffet Johan den Tredjes, der indvendigt var forsynet med et Sejerværk, saa at det til Gæsternes Fryd af sig selv kunde sejle Bordet rundt³.

Ved Festoptoges gerne Midterpladsen paa Bordet af „Skueretter“. Datiden benævned dem ikke saa, paa svensk kaldtes de: „Skog-etzer“, paa dansk: „Skov-esner“, begge Dele Fordrejelser af det tyske „Schau-essen“ og et Udtryk for, at Skikken var bragt til Norden fra Tyskland. Det 16de Aarhundrede og Begyndelsen af det 17de var deres gyldne Tid. Man endte imidlertid med Overdrivelse, og det var vistnok paa høje Tid, da der Aar 1643 udstedtes kongeligt Forbud mod at anvende dem mere. Hermed ophørte Skikken pludseligt.

I deres Velmagtsdage havde de været noget overordentligt. Før Aar 1500 var det uden Tvivl gaet dem i Norden som i Frankrig⁴, de indskrænkede sig til at fremstille et enkelt Dyr, en Svane, en Hjort eller lignende. Men efter Aar 1500 gav man sig i Norden som andet Steds dristigt i Lag med større Opgaver, fremstillede Landskaber og vidunder-

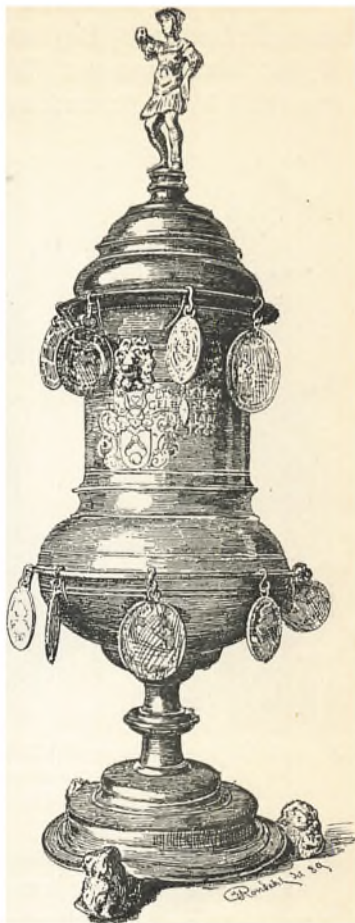

Fig. 143. Københavns Drejerlavs „Velkomst“ (af Tin).
(Dansk Folkemuseum.)

lige Scener af Historien og Mytologien, ofte med Anvendelse af meget betydelige Midler.

Allerede ved Magdalena Krognos' og Tyge Brahes (Astronomens Bedstefaders) Bryllup i Aarhundredets Begyndelse hører vi Tale om Skueretter. Tønnes Perlestikker var Kunstneren, fem Pund Voks gik med, og han blev lige saa rigeligt lønnet for

Fig. 144. Tegning til et bevægeligt Drikkekar af den hamburgske Guldsmed Jacob Mores, der arbejdede for Frederik II.

(Tidsskrift for Kunstindustri.)

sin Umage, som den „Hans Wurst“, der blandede al Klaretten¹.

Aar 1568 er det hele hævet et Trin op. Da Prins Hans skulde have Bryllup paa Koldinghus, skrev Enkedronning Dorothea til sin Datter, Kurfyrstinde Anna i Sachsen, for at bede hende om Bistand. Hun svigtede ikke, men sendte den lange Vej færdige Skueretter af Sukker og Voks herop, især prægtige Landskaber med Springvande².

Hvor smukke disse end har været, kunde de dog sikkert ikke

maale sig med dem, der udførtes til Dronning Sophias Kroningsgilde 1572. Om disse synger Digteren:

Man bar og stateligt Skovessen ind,
 Derpaa var lagt stor Flid og Vind.
 Af Voks var de beredte saa skønne,
 En Part som Træer og Urter grønne,
 En Part som Fugle og levende Dyr,
 Af dem laa somme under Træ paa Lur,
 Og somme med Kunst var gjorde ret saa,
 At de omkring kunde løbe og gaa¹.

Vi veed desværre ikke, hvem der var Mestre for disse Kunstværker, om indfødte eller fremmede. Men vist er det, at det blev indfødte, der kom til at udføre alle de storartede Arbejder, da i Aaret 1590 Kong Jacob af Skotland og Hertug Julius af Brunswig, hver gift med en dansk Prinsesse, festligt skulde underholdes paa Kronborg. Fire Malere og en Svend arbejdede i lange Tider paa Malingen og Forgyldningen, og en Snedker i København fik ikke ubetydelig Betaling alene for de til Skueretterne anvendte Træstativer og Stilladser. Mod saadanne Værker var de kongelige Skueretter, der brugtes paa Dronningborg ved Jørgen Worms Bryllup, paa Kronborg ved Ditlev Holcks og ved Morten Venstremands Bryllup, ja selv ved Forleningshøjtidelighederne i Odense og under Christian den Fjerdes Ophold i Oslo 1591, vistnok for intet at regne, om saa end her forskellige Provins-Kunstnere trofast havde arbejdet paa hvert Stykke Uger igennem med Svend og Dreng².

Noget endnu mere storartet blev dog ydet, da Christian den Fjerde Aar 1634 fejrede sin ældste Søns Bryllup og lod Bordet være besat med tre prægtige Skueretter, forestillende Dianas Jagt, Venus o. s. v., og saa — man mærker Overforfinelsen — ved hver ny Anretning lod disse fjerne og ombytte med andre endnu kosteligere³. Ovenpaa sligt var der intet videre Skridt muligt end det, som ogsaa skete 1643: helt at forbyde dem.

Skueretterne var ganske vist for største Delen dannede af Gibs, Voks og Sukker. Dog stod de ofte deres Prøve ikke blot for Synet, men for Smagen tillige. I „Skog-etzerne“ ved en Fest hos

Erik den Fjortende Aar 1561 veed vi saaledes, at Kunstneren, Mester Povl, havde vidst at anbringe ikke mindre end 1 æ Annis Konfekt, 7 æ Figner, 8 æ Svesker og et helt Fad Oliven¹. Noget lignende maa have været Tilfældet i Danmark. I det mindste skelnes der oftere i samme Skueret mellem den egentlige Skov-essen og saa Mund-essen. Omvendt udgik der fra Skueretterne en blændende Glans, der lod sig spore ogsaa paa de spiselige Sager. Ved Festerne paa Kronborg 1590 og oftere² hører vi, at de nærmeste Postejer og Marzipansager alle ligeledes var forgyldte.

7

Anretningen og selve Maaltidet tog sig naturligvis højst forskelligt ud alt efter de forskellige ydre Vilkaar. Hvor Evnen til at give Maaltidet et lidt festligt Præg ikke helt svigtede, fandtes der dog mange Smaatræk, som afveg fra senere Tids Skik, men dengang var fælles for høje og lave. Som rimeligt var, viste disse Træk sig dog tydeligst hos de ypperst stillede. Vi skal derfor især dvæle ved, hvorledes Anretningen hos saadanne foregik.

Naar Gæsterne var samlede, men førend man endnu var gaaet til Bords, foretoges Haandvaskningen (Fig. 145). Som før omtalt var dette en ældgammel Skik, svarende til Fortids Forhold og langt fra moden til Afskaffelse, saa længe man endnu spiste uden Gaffel og ikke turde gøre Regning paa, at man havde vadsket sig om Morgenen. Indførelsen af Servietter begyndte dog at slappe Skikken, som ogsaa vistnok altid mere havde været en Æresbevisning mod fornemmere Gæster, end egentlig en Forpligtelse for alle. Aar 1568 kunde det derfor ogsaa skrives:

Rent Vand og Haandklæde lad være til Rede,
Om nogen sig enten vil to eller tørre,
Som Sæd haver været i Landet førre³.

Hos de højere stillede og især ved Hoffet holdt Skikken sig dog uforandret. Her havdes nøjagtige Regler for, hvad enhver skulde foretage sig under Ceremonien. Ved Christian den Andens

Hof skulde saaledes Mundskænken give Befaling til at bringe Vandet ind, Forskærerer holde Vandbækkenet, og „Tindrageren“ holde Haandklædet, med mindre der var nogen Rigsraad eller anden Rangsperson tilstede, thi i saa Fald skulde denne række Kongen det og atter tage imod det, naar det var brugt¹. Et ganske lignende Ceremoniel omtales i Rumpolts Kogebog af 1581² og har vel altsaa været almindeligt i Tyskland. Endnu langt ind i det følgende Aarhundrede brugtes Haandvask ved Hofferne i Norden. En engelsk Gesandt beretter Aar 1632, hvorledes Hertugen af Gottorp viste ham udsøgt Høflighed ved at lade ham vadske sig først³. Ved den store Fest, som Christian den Fjerde gav Aar 1634, da hans ældste Søn blev formælet, havde Kongens Kansler Befaling til at holde Haandklædet for den kejserlige Gesandt, Rigmarsken for den franske, og Rigsadmiralen for den polske⁴. Om en lidt senere Festlighed i Sverige berettes, hvorledes Johan Oxenstjerna, skønt selv Gæst, viste et fremmed Sendebud Ære ved at række ham Haandklædet⁵.

Fig. 145. Pilatus toer sine Hænder. Kalkmaleri i Bellinge Kirke paa Fyn. (Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet i København.)

Endnu paa denne Tid var det Skik i Danmark ogsaa ved Ankomst at byde Vand til Haandvask og derpaa Vin eller Øl til Velkomst. En fransk Udsending fortæller, at da han kom til Helsingør, modtoges han med Vadskebækken og Gyldenkande og to Sølvkander med Vin og Øl. Den lille Fyr, der bød ham det, syntes at undre sig over, at han ikke drak, nikkede derfor gemtligt til ham, tog sig selv først en god Slurk og rakte ham det derpaa paany. „Jeg laster ikke fremmed Sæd, men omtaler den blot“, bemærker den franske Rejsende i sin Dagbog⁶.

De til Haandvadsk brugelige Fade var enten de gammeldags „Molluger“ (af det oldnordiske: „mund“ Haand og „laug“ Vadsk), eller de større og mere moderne Haandfade og Haandbækkener. Hos meget velstaaende var de naturligvis af Sølv eller endog forgyldte. For ikke at forveksles med dybe Fade i Almindelighed, var de stundom forsynede med en lille Hane, eller som Datiden kaldte det „Pibe“ paa Siden, til at lade Vandet løbe ud af¹.

Derimod var der med Gydekanderne foregaaet en Forandring, som Datiden knap var sig fuldt bevidst. Til Haandvadsk før og efter Maaltidet brugtes i det 16de Aarhundrede og senere altid aabne Vandkander (Fig. 146), lidt slankere, men ellers af

Fig. 146. Tilbehør til Fyrste-Haandtvæt.
(Efter Thomas Wright: The homes of other days.)

Form omtrentsodem, Nutiden anvender i Vadskestel. Men herved var en talrig, gammeldags Art bleven ledig. Som bekendt havde Romerkirken i umindelige Tider krævet Haandtvætning af den Gejstlige ved Alteret, førend han forrettede Messeofret. Hertil havde man anvendt Gydekander, der i Tidernes Løb havde antaget meget fantastiske Former som: Løver, Hunde, Fugle, Griffes, Riddere til Hest o. s. v. (Fig. 147 og 148). Alle disse var i Norden blevet overflødige efter Lutherdommens Indførelse. De var vandrede over i de nye Kirkeejeres Besiddelse. Og paa Grund af deres smukke, ofte pudsige Former, havnede de fleste af dem som kærkommen Pryd paa Bordet, hvor de i Reglen toges i Brug som fornøjelige Vinkander. Ligesom vi ovenfor saa, at de katolske „Ciborier“ blev tagne til Mønstre for „Velkomst“bægre, saaledes blev her selve „Akvamanilerne“ til Vinkander, begge Dele uden at Datiden vistnok mente noget bespotteligt herved. Som ved det øvrige inddragne Kirkegods blev ogsaa her kun Mindsteparten anvendt i Oplysningens Tjeneste. Fig. 149 viser en af de sjældne Undtagelser. En oprindelig kirkelig Gydekande (Akvamanile) fra Skaane, der ikke er bleven til Vinkande, men

Fig. 147. Gydekande til kirkelig Haandvadsk
(„Akvamanile“.)
(Nationalmuseet i København.)

Fig. 148. Gydekande til kirkelig Haandvadsk
(„Akvamanile“.)
(Nationalmuseet i København.)

har faaet en Lysholder loddet ved Poten og er endt som Lysestage.

Et fælles Særkende for Datiden var, at Opvartningen saa vidt muligt besørgeades af Drengene eller Ynglinge. Ved Hoffet var det adelige „Smaasvende og Drengene“, en senere Tids Pagar, der bar Mad og tjente for Borde¹. Rundt om paa Herregaardene var det en lignende Besætning, ofte Slægtninge af Husherren,

Fig. 149. Akvamanile, omdannet til en Lysestage, fundet i Skaane. (Statens historiske Museum. Stockholm.)

der selv maaske havde Gaard og Gods i Vente, men som alle maatte følge Tidens Skik og tjene sig op fra neden, staa sultne med det store Tinfad ud for den Plads, hvorpaa de selv en Gang skulde sidde og tage for sig. Hos Borger- og Almuestanden var det enten Husets egne, opvoksende Sønner, som benyttedes, eller hvorsaa danne ikke fandtes, fremmede Skolebørn, der saa bag efter som Løn fik Lov at nyde Levninjerne. Derfor indeholder ogsaa alle Datidens Bøger om Børnepligter nøjagtige Regler for, hvorledes Drengene skal opføre sig som Opvartere². Fat-

tige Disciple i Skolernes øverste Klasser havde ofte ad denne Vej en Art Levebrød. Især naar de drev det til at blive „Davidsdegne“, der med deres „David“ — vistnok et Slags Fritegn til Tiggeri³ — havde Ret til at gaa rundt og synge, og samtidigt blev Løbedegne i de nærmeste Landsogne, kunde de nogenlunde slaa sig igennem, indtil de fik en fastere Ansættelse. Et andet Spørgsmaal var det derimod, om denne Uddannelse, der medførte saa tidlig og blandet Menneskekundskab, i og for sig kunde kaldes heldig. Vordende Præster maatte ofte her, naar de tjente for Borde ved Gilder, deltage i og stundom føre an til den drøjeste Spas.

Man forstaa saa godt, at Landemodet i Fyn 1580 søgte at sætte en Stopper for, at Præster og Degne senere opfriskede slige Ungdomserindringer, og derfor under Straf af Embedsfortabelse forbød dem at optræde som Skaffere selv ved Embedsbrødres Bryllup¹.

Førend Maaltidet begyndte, blev Bordbønnen fremsagt. Dette udførtes altid af en af de unge opvartende. Derfor hedder det ogsaa:

Men førend nogen ved Maden monne røre,
Da glem ikke Velsignelse at gøre;
Gudfrygtelig og adstadigt for Bordet at gaa
Med sammenlagte Hænder og aabhovedet (☩: barhovedet) staa².

Paa Prosa udføres Anvisningen nøjere; især paalægges det de unge at staa ret, i første Position, med Hælene samlede, og ikke lade sig friste af Sult til at skotte til Maden istedetfor at holde Øjet hæftet paa Husfaderen³.

Bordbønnen var naturligvis ikke ens affattet, men flere forskellige var i Brug. En lød saaledes:

Udi Jesu Navn gaa vi til Bord
At æde og drikke paa hans Ord.
Hannem til Lov og os til Gavn,
Saa æde vi og drikke udi Jesu Navn.

Naar Bordbønnen var læst, kunde i almindelige Hjem Maaltidet begynde. Ikke saa hos Kongen og de aller fornemste. Her skulde først visse Forsigtighedsregler iagttages. Den vigtigste blandt disse var at sikre sig imod, at Maden var forgiftet. Det er betegnende, at de to Konger, under hvem der tydeligt nok næredes størst Frygt i saa Henseende, var Christian den Anden og Erik den Fjortende. I Følge Christian den Andens Befaling skulde først Køgemesteren passe paa, at der ikke tilstedtes „Nogen at komme ind i Stegerset over min Herres Gryder, for mange Sagers Skyld“⁴. Dernæst skulde hver Dreng eller Smaasvend, saa saare han havde baaret et Fad frem til Bordet, straks løfte Laaget af og kredense det og derpaa lægge Laaget paa igen⁵. Endelig skulde i sidste Øjeblik, naar Kongen ønskede sig noget af, hvad der stod paa Bordet, Forskæreren først kredense dette

„for Forgift, saa at Kongen bliver vel derfor forvaret“¹. Lignende Forsigtighed iagttoges af Erik den Fjortende. Brødet til Kongen skulde saaledes først kredenses af Bageren, førend det indlagdes i Brødkamret. Naar Bordet dækkedes, skulde atter Brødsvenden i Forskærerens Paasyn smage baade paa Brød og Smør, og endelig skulde Forskæreren i Kongens Paasyn gøre det samme, førend Maaltidet turde begyndes².

I Følge Anvisningen i Mester Rumpolts Kogebog var derimod Kredensningen temmelig intetsigende. Den bestod blot i, at Forskæreren stak et lille Stykke Brød paa Spidsen af Forskærerkniven, lod dette røre en for en ved alle de fremsatte Retter og spiste det derpaa³.

De to vigtigste blandt de opvartende var Forskæreren og Mundskænken.

Benævnelsen „Forskærer“ brugtes ikke den Gang, han kaldtes undertiden, men sjældnere, „Forsnider“, i Reglen derimod „Bisser“.

Der udkrævedes mange Egenskaber for at kunne gøre Fyldest i denne Stilling. En Bisser maatte hverken være for gammel eller for ung, han skulde være af Adel, have en let og sikker Haand og først og fremmest megen Øvelse. Det var slet ikke gjort med, hvad Christian den Andens Hofordning bød ham: „at gange til Bordet med Reverentie og neje, endog min Herre er ikke der tilstede“⁴. Heller ikke det senere, større Skrift om denne Sag, „den valske Forsnider“, berørte endnu Hovedpunktet, naar den lærte: „Gak med smukt, geradt Liv og venligt Ansigt til Bordet, kys Hænderne, gør en Reverents, sæt det forehavende Stykke i sit Fad for Dig, fat de dertil behørigte Knive, og forret de sædvanlige Ceremonier, idet Du saasom snoer Kniven og Gaffelen omkring i et Korsens Form, hvilket man vel kan kalde Forskærerens Fægter-Ophævelse; samme Ceremoni skal gentages, naar Du lægger Kniven og Gaffelen ned igen“⁵. Det vanskelige kom først, naar Bisseren derpaa skulde tage hele Stegen, Fuglen, Skinken, eller hvad det nu var, paa Gaffelen med venstre Haand og holde den oppe, medens han med højre i lette Snit afskar Stykkerne. Intet Under, at begge de to Bøger,

der efter Midten af det følgende Aarhundrede udgaves i København herom: den ovennævnte „Valske Forsnider“ og „Neues Tranchier-Büchlein“, begge bestemt tilraadede først at øve sig paa dyreformede Træklodser.

Det sidste Skrift, der er udstyret med Kobbere, giver maaske det bedste Indblik i den Vægt, som Datiden tillagde hele denne Sag. I Fortalen meddeler nemlig Forfatteren, at da han, efter at have erhvervet sig betydelig Øvelse ved adskillige Hoffer, en Gang opholdt sig ved Universitetet i Jena, anmodede de Hrr. Studiosi ham om at holde et „collegium trenchitorium“, hvilket han mente ikke at burde undslaa sig for; og da han senere vilde forlade Jena, opfordrede man ham til at „udgive sin Videnskab“¹.

Stilledes der saa store Krav, vil det forstaas, at en rigtig flink Bisser var noget sjældent. Et Par fortrolige Breve vekslede mellem Enkedronning Dorothea og hendes Datter, Kurfyrstinde Anna, giver os Oplysninger i saa Henseende. Det var Prins Hans' Bryllup, der forestod, og Moderen havde, som vi veed, udbedt sig fra Sachsen baade Skueretter og alskens Konfekt, Ønsker, der fuldt ud blev opfyldte. Kun eet blev ikke opfyldt, det var det, der gik ud paa at „sende nogle Adelsmænd med op, der kunde skære for ved Brylluppet“. Hertil svarede Kurfyrstinde Anna: „Det forholder sig med dem fra Meissen ganske som Eders Naade klager over med Hensyn til Holstenerne, at kun faa unge Mennesker af Adelen mere ret lægge sig efter at skære for. Og selv om man kan finde enkelte, der gøre det nogenlunde, saa ere disse hovmodige og storagtige, af det lidet de kan. Men sendte jeg nu Eders Naade uvillige og udygtige Folk, saa vilde Eders Naade ikke være tjent dermed, og mig vilde det geraade til Skam og Ærgrelse; derfor beder jeg datterligt, at Eders Naade vil heri have mig undskyldt“².

Medens der af Bisseren krævedes baade Anstand og Færdighed, var det egentlig kun det første, hvorpaa det kom an for Mundskænkens Vedkommende (Fig. 150). Mester Rumpolt betegner hans Pligter saaledes: „En Mundskænk har det vigtigste Hverv af alle. Han skal have fine, adelige, subtile og hvide Hænder, og paa den ene Finger en smuk Guldring med en koste-

lig, lysende Sten. Naar han vil give sin Herre at drikke, skal han løfte Bægeret med Laaget paa i Vejret, holde det foran sig med

Fig. 150. En Mundskænk.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

lige, fin, mønsterværdig, sir- lig og standhaftig Arm og se glad, friskt og vakkert op¹. Det var egentlig det samme, der udtryktes, blot i en lidt simplere Form, naar det paa Dansk hed, at han skulde have spist i Forvejen, møde vadsket og maatte ikke have Vorter paa Hænderne.

Den eneste Kunstfærdig- hed, der krævedes af Mundskænk, var den, som ogsaa andre hyppigt havde Anvendelse for: at kunne kre- dense et Bæger saaledes, at der, idet han skænkede i

det løse Laag, ikke spildtes noget fra Laaget atter ned i Bægeret².

Et Maaltid kunde vare overordentlig længe. Man havde Eks- empler paa, at det kunde trække ud i seks Timer og længere³. Stemningen ved det skiftede derfor naturligt efter de forskellige Tidspunkter. Meget kunde gaa an paa Slutningen, som ikke søm- mede sig ved Begyndelsen. De Regler for god Tone, som vi endnu har opbevarede, fandt da vistnok særlig deres Anvendelse ved Maaltidets Begyndelse. Slutningen synes, i det mindste ved Fester, altid at have været noget regelløs.

Blandt disse Regler lader der sig udskille et dobbelt Sæt, nogle der laa under, andre der laa over Nutidens Sømmelighedsbegreb. Til de første hører alle disse Forbud mod at møde snavset, slaa Knokler i Hovedet paa hinanden — dette maatte endog gentages

saa sent som i Hertug Hans Adolph af Pløens Hofordning af 1687¹ — slaas, bande, vælte Drikkekander o. s. v., o. s. v.

Medens vi paa Forhaand kan gætte os til de fleste af disse, gælder dette ikke om den anden Art. Hertil hører i første Række den Regel, at man, naar noget bliver en budt, altid skal begynde med at svare: Nej Tak! I sin allersirligste Form udtrykkes dette i Skriftet: „Alle kristelige og dyderige Jomfruers Ærekrands“, hvori det hedder: „Naar noget Godt bliver lagt høviske Jomfruer for, skulle de først med Tugt forsage det; men nødes de ydermere, da skulle de tugtelig med en Kniv skære lidt deraf; det andet skulle de lægge fra dem igen eller ogsaa for den, der sidder næst hos dem, om det er en Kvindespersion og deres Jævnlig“². Den samme Regel gentages under forskellige Former for Skolebørn — „sig svagt: Nej Tak! naar man byder Dig, hvad Du ønsker“³ — og det er samme Regel, hvis Eftervirkninger den Dag i Dag endnu tydeligt kan spores hos Nordens Landalmue. „Ældre Folk“, siger Eilert Sundt om Bønderne i Norge, „holde Haanden imod en Gang eller to, naar der bydes dem noget. Yngre Folk derimod, som ikke længere holde sig saa ganske til de ældre Tidens Skik, ere ikke fuldt saa „vare“ [hensynsfulde] af sig. Men selv disse begynde dog ikke at spise øjeblikkeligt“⁴.

Hvad det Raad angik at lægge en Del af, hvad der var budt en, for sin Nabo, maatte man dog være varlig. Det gentages ganske vist oftere, f. Eks.:

Lægges for Dig det kræsen monne være,
Byd ham det selv med lige Ære.
Vil han endelig Du skal det have,
Annam det og tak ham for sin Gave.
Skær lidt deraf, vær ej sen,
Læg for din Nabo, hvad du haver igen!

Men der tilføjes følgende højst nødvendige Forsigtigheds-Regel:

Du skal for ingen lægge eller skære,
Som i nogen ypper Stat (højere Stand) monne være,
Thi Du kan derfor Utak faa,
Endog Du gør det i en Mening go⁵.

Selv de skønneste Regler kan imidlertid misbruges. Det er sligt, der sigtes til, naar det forbydes Børn at bide af et Stykke og, saafremt det ikke behager dem, atter at tage det ud af Munden og, under Paaskud af at det er lækkert, anbringe det paa Naboens Plads¹.

Lige saa upassende som det var at sige: Jo Tak! naar der bødes en, hvad man ønskede, lige saa upassende var det at svare Nej Tak! naar der bødes en, hvad man ikke ønskede. I saa Fald skulde man give et forblømt eller spøgefuldt undvigende Svar, f. Eks. naar det var en Dreng, der bød en, sige til ham: „Du skal faa Svar, naar Du bliver voksen“² eller lignende. Med Drikke var det langt lettere at svare nej, thi:

Er det saa, Dig tørster ikke,
Hold til Munden, lad som Du monne drikke³.

Foruden disse anvendtes en Del Høfligheds- og Omhyggeligheds-Udtryk, som nu er gaede af Brug.

Deres Hovedindhold var Ønske om Sundhed og Forsikring om Venskab. Et betydeligt Afløb fik de naturligvis gennem Skaal-drikningen. Et Venskabstegn, som desforuden hyppigt brugtes, var Haandsrækning. Fremmede, der gæstede Norden, udtaler deres Forbavselse over de talrige Haandtryk og Velsignelser, som her veksledes. Naar man kom; naar Kanden gik rundt; naar Maaltidet var til Ende; ved enhver Lejlighed greb alle hverandres Haand, rystede den og sagde: Velkommen! Velbekomme! signe Gud! eller lignende. Ja om saa en kun et Øjeblik forlod Bordet, kom ved hans Genindtræden alle ham i Møde med udstrakt Haand for at ønske ham Velkommen⁴. Hvor Stemningen var mere løftet, holdt man sig ikke blot til Haandsrækning, men gik videre til Omfavnelser. En Udlænding beskriver en Fest hos Christian den Fjerde saaledes: „I dette Land drikke ikke alene de, der sidde ved Bordet, men ogsaa Tilskuerne drikke paa hinandens Sundhed og opmuntre hinanden til at drikke. De omfavne derhos hinanden og forsikre hinanden vekselvis om deres Venskab, hvilket i Forening med Klengen af Trompeter og Fløjter gør en ikke ringe Støj“⁵.

Retternes Sammenstilling og Anretningens hele Gang afveg betydeligt fra Nutidens. Det synes at have været Brug til daglig om ikke just ligefrem at sætte alt ind paa een Gang, saa dog i det mindste at lade Fadene blive staaende paa Bordet, saa at man tilsidst uhindret af alle Baand kunde skiftevis spise af, hvad man lystede. Ved Fest var dette umuligt alene af Hensyn til Pladsen paa Bordet. Man brugte da at inndele Maaltidet i flere Træfninger, mellem hvilke alt blev borttaget, saa at man kunde begynde helt forfra; hvor det gik overdaadigt til, endog med nye Skueretter og andre Duge.

Hvis vi tør slutte fra franske Forhold, saa var Planen med denne Ordning den, at første Anretning skulde omfatte blot kogte Sager, anden Anretning stegte og tredje Frugt¹. Denne Tvang paalagde man sig dog ikke i Norden. Ganske vist lod man altid sidste Anretning være Dessert, men for de tidligeres Vedkommende fulgte man i det mindste i Danmark de besynderligste Regler. Heraf skal vi blot fremhæve, at der burde begyndes med en solid Steg, derpaa følge Kødsuppe, senere hen midt iblandt Kødretter en Kage, og det solidere Maaltid afsluttes med Fisk. Derimod overskred man, saa vidt vides, aldrig i Norden — saaledes som i Frankrig under Henrik den Tredje — de tre Anretninger. Selv ved Christian den Fjerdes mest storartede Fester var der altid kun tre Opbæringer eller „Sæt“, som det i Dattidens Kunstsprog kaldtes.

Man vilde meget misforstaa Forholdet, hvis man anslog disse tre „Sæt“ til at svare til tre Retter i Nutiden, kun med den Forskel, at der den Gang var givet noget friere Valg for at ramme enhvers Smag. Herimod stred baade Retternes Uensartethed indenfor hvert enkelt Sæt, den Omhyggelighed, hvormed Retterne blev nummererede, og endelig den lange Tid, der blev anvendt til ethvert Sæt. Ved den kongelige Bryllupsmiddag i København 1634 var man to Timer om hvert Sæt; ved en kongelig Middag et Par Aar tidligere, om hvilken vi tilfældigt veed Besked, havde man været henvend tre Timer om hvert Sæt, idet man sad til Bords fra Klokken 11 Formiddag til henimod Aften². Meningen var aabenbart, at hver enkelt Ret, hvoraf de tre Sæt bestod,

skulde nydes af enhver Gæst og helst i den Rækkefølge, hvori de var angivne. Hermed stemmer ogsaa, at man ikke i Norden indlod sig paa Overdrivelser hvad Retternes Antal angik. En Middag som den, det berømte Handelshus, Brødrene Fugger, i Augsburg under Rigsdagen 1582 gav for Kejseren og de tyske Fyrster, om hvilken Rygtet meldte, at den havde bestaaet af ikke mindre end 247 Retter¹ — en saadan Middag vilde efter nordiske Begreber have krævet mindst et Døgn for at spises til Ende. Vel vidste Rygtet ogsaa i Norden at melde om umaadelige Tal paa Retter. Saaledes skulde f. Eks. Christian den Fjerdes ældste Søn Aar 1638 paa Nykøbing Slot have givet en Middag paa 120 Retter for en af sin Faders Embedsmænd². Men denne Beretnings Paalidelighed afkræftes betydeligt ved, at man ellers aldrig i Norden, selv ikke ved de største, kongelige Fester, hører Tale om mere end 12—15 Retter i hvert Sæt, altsaa ikke over ialt 50 Retter.

Om Sammenstillingen af disse Retter faar man det bedste Begreb ved nærmere at betragte Spisesedlen for Maaltider, som virkelig er blevne holdte. Vi besidder ingen Optegnelser herom for Nordens Vedkommende fra det 16de Aarhundrede. Derimod har vi fra den første Tredjedel af det følgende Aarhundrede Meddelelser om, baade hvad der i Danmark er blevet trakteret med ved adskillige private Festligheder, og hvad Gustav Adolf Aar 1623 en Uge igennem daglig har nydt til Middag og til Aften. Der er ingen Grund til at antage, at disse Maaltider har afveget væsentligt fra tilsvarende i det 16de Aarhundrede. At de, den Gang de holdtes, ikke har været enestaaede, men svaret til Skik og Brug, fremgaar af, at Optegnelserne øjensynligt er foretagne af husmoderlige Grunde for at benyttes en anden Gang ved lignende Lejlighed. Vi skal anføre et Par af dem.

Ved den Middag, som gaves ved „Kanslerens Piges Bryllup i København“ og som altsaa Kansleren selv — hvem dette nu monne have været — har bekostet, gaves der følgende Retter:

1. Raadyrsteg — 2. Kirsebærssuppe — 3. Hønsepostej — 4. Karper — 5. Krumbakkelser — 6. Et Stykke sprængt Oksekød med Kødpløse paa „og saa med Ister“ [Medisterpløse?] — 7.

Kalvesteg — 8. Gjedde — 9. Lammekød — 10. Mandelkés — 11. Tærte — 12. Negenaugen — 13. Grissesteg — 14. Østers — 15. Gaasekraaser — 16. Krebs — 17. Rav og Rækling — 18. Bakkelse¹.

Ved „Karen Brahes Barsel i Odense“ 1637 fik man om Søndagen til 1ste Sæt: Dyresteg med Ribssaft — Suppe — Gjedde med Roer — Hønsepostej — Gaasesteg med Agurker — Karper — Sukkerbrød — Peberrods Kød. Til andet Sæt: Lammesteg med Rødbeder — Krebs — Mandelkés — en Tærte.

Den Mad, som „kom paa Kongens Bord til Axel Juels og Jomfru Lisbeth Friis' Bryllup“ 1635, var følgende: Første Sæt: 1 Kalvesteg — 2. Pomeranssuppe — 3. Lammesteg — 4. Fersk Fisk — 5. Kogte Kapuner — 6. Marsipan — 7. Salt Oksekød kogt med Peberrod og Korender — 8. Krebs — 9. Stegte Fierhaner — 10. Kirsebærtærte. Som „Bifade“ til dette Sæt anrettedes: 1. Stegte Kyllinger, fyldte med Æbler og Rosiner og med klart Smør under, med mosede Æbler i — 2. Østers.

Andet Sæt bestod af: 1. Dyresteg — 2. Stenbidere — 3. Duepostej — 4. Kapuner — 5. Kalvekød — 6. Hakkepostej (?) — 7. Sukat-Tærte — 8. Rav og Rækling — 9. Bedesteg — 10. Fersk Fisk. — Som Bifade til dette Sæt anrettedes stegt, ræset Laks og Hane(?) -Postej. Desserten anføres ikke.

I Gustav Adolfs Maaltider lader der sig paavise et fælles gennemgaaende Præg, idet de alle begynder med et meget solidt Underlag af forskellige Stege, derpaa gennem et Par lettere Retter gaar over til kogte Kødspiser, saa til Fisk og endelig til forskellige Postej, hvorefter det hele afsluttes med en eller to Slags Kager.

Den 12te Februar 1623 f. Eks. bestod Middagen af følgende Retter: Oksesteg, Faaresteg, Kalvesteg, stegte Jærper, Gæs, Harer, Høns og Urhøns. Saa hvilede man lidt ud ved at nyde Oliven, Kapersuppe og Slaaen tillavet med Vin. Men saa tog man atter fat paa en frisk med Ærter og Flæsk, Høns med Kraftsuppe, Oksekød med Suppe, surt Oksekød, hvidt Oksekød, Faarekød med Rosiner, Faarekød med Rosmarin, Gaasekød med Safran, Harekød med brændt Flæsk, og sort Elsdyrskød. Atter

kom Oliven, men denne Gang for at indlede Fiskeretterne: Fersk Gjedde med Flæsk, fersk Gjedde med Saltvand, Østers med Smør, Bergfisk med Løg og salt Laks. Derpaa fulgte Postejerne, nemlig Urhanepostej og Faarekødpotej og sluttelig Sukkertærte og Stenkager¹. Medens Rækkefølgen i de danske Maaltider er fuldstændig vild efter Nutidsbegreber, minder Gustav Adolfs om fransk Køkken, blot taget i modsat Orden: Steg, kogt Kød, Fisk, Postej.

Over Slutningen af enhver festlig Middag hvilede der et taaget Skær. I Følge Reglerne skulde Maaltidet sluttes, som det var begyndt, med Haandvadsk:

Hent Vand og Haandklæde som førre,
Om Nogen sig vil toe eller tørre.
Tør Dig efter Kød og to efter Fisk!
Saa gaar Du ren fra Bord og Disk.

Og med Bordbøn som f. Eks.:

Udi Jesu Navn saa have vi ædt.
Af Mad og Øl saa ere vi mæt.
Herre Gud give os deraf Gavn,
At love og prise Dit hellige Navn!²

Men sligt kunde undertiden gaa i Glemme. Man forstaar derfor den Bestemmelse i Enkehertuginde Christine af Holstens Hofordning af 1588, at Marsken skulde slaa tre Gange i Bordet med en Stok for at minde Hoffolkene om at bede og takke Gud³.

En Bestemmelse, som især ved det svenske Hof oftere maatte gentages, var, at naar Maaltidet var til Ende og Kongen eller Hertugen forlod Salen, skulde straks alle gøre det samme, og Salen staa tom i halvanden Time⁴. Denne Bestemmelse var naturligvis truffen, for at ikke Konfektskaalenes, Fadenes og Kanderne Indhold skulde faa Fødder at gaa paa. Men dette, at Tæppet saaledes skulde gaa helt ned, stemmede iøvrigt ogsaa vel med det heles Tarv⁵.

8

Et sidste Spørgsmaal, som naturligt paatrænger sig, er: Hvorledes bekom denne Levemaade Datiden? Besvarelsen af dette Spørgsmaal er af ganske særlig Interesse, thi herigennem vil vi kunne gøre Prøve paa vor hele Opfattelses Rigtighed. Det er jo klart, at hvis vi har haft Ret i at betegne Tidens Levemaade som et Udslag af voldsom Umaadelighed, saa maa dette vise sig i de Følger, som selve denne Levemaade medførte.

Den første og mest umiddelbare Følge maatte blive, at hver enkelt, overfyldt med Mad og stærk Drik, blev beruset og nødtes til hurtigt at afgive den altfor overflødige Føde.

Vi har allerede tidligere ved Betragtningen af Brændevinens Virkninger omtalt, hvorledes Nydelsen af denne Drik forflyttede Beruselsens Tidspunkt til før Middag. I denne Sammenhæng, hvor det gælder om at se, hvorvidt Drukkenskab virkelig var et fælles Særkende for Tiden, maa vi imidlertid betragte Sagen nærmere fra forskellige Sider. Vi vil søge at maale Tidens Tilbøjelighed ved at undersøge Tilstanden ved visse, særlige Lejligheder, fremdeles hos de forskellige Stænder, de forskellige Aldere og hvert Køn for sig.

Der gives tre Lejligheder, ved hvilke det falder unaturligt at møde beruset: for Retten, naar ens eget Velfærd staar paa Spil; i Kirken ved Gudstjeneste; og ved Dødslejet, hvor ens Slætning eller Ven er bortkaldt.

Hvad det første Tilfælde angaar, saa har vi allerede set, hvorledes baade Helsingørs og Randers Tingbøger indeholder en Mængde Eksempler paa, at den indstævnte Part mødte beruset for Retten. Der er ingen Grund til at antage, at Tilstanden har været synderligt værre i disse Byer end i andre. Ligeledes har vi set, at Regeringen nødtes til at henlægge Tiden for Landsingets Afholdelse til om Morgenens, om Sommeren Kl. 7, om Vinteren Kl. 8, for om muligt at hindre Parterne i at møde berusede.

Om Forholdene under Gudstjenesten vidner noksom de tidligere omtalte utallige Bøder for at komme drukken i Kirken, spy i Kirken, gaa beruset til Alters o. s. v., o. s. v.

Som bekendt foregik Begravelser den Gang i Reglen fra Hjemmet, og ofte endnu paa katolsk Vis meget hurtigt efter Dødsfaldet. Det stemmede med Tidens Sæder, at man efter Begravelsen holdt en storartet Fest, hvor det gik meget overdaadigt og muntert til. Men stridende mod al naturlig Følelse skulde det synes at være, om Slægt og Venner, med den afdøde endnu i Huset, begyndte Dagen med at holde Gilde og beruse sig. Ikke desto mindre maatte sligt Aar 1576 udtrykkeligt forbydes den danske Adel, fordi, som det hedder: „en stor Part af Folket kommer drukne og fulde til Kirken og forholde sig fast uskikkelig med Bulder og Skrig, hvormed undertiden Gudstjenesten saa forhindres, at Præsterne med stor Nød kunne fuldgøre deres Tjeneste“¹.

Vi skal dernæst undersøge Tilstanden hos de enkelte Stænder. Hvad først Kongerne angaar, saa var Frederik den Anden og Christian den Fjerde begge meget hyppigt berusede. Aar 1560 styrtede Frederik den Anden i Vandet med sin Hest, da han beruset skulde ride over Slotsbroen, og reddedes kun med stor Livsfare. Et Par Aar efter slog han i en Rus ved Søsterens Bryllup en af Gæsterne, Johan Albert af Mecklenborg, paa Øret, og kun med Vanskelighed lykkedes det det øvrige Selskab at faa skilt de kæmpende ad². Ikke uden Grund begynder Visen om hans Tog til Ditmarsken saaledes:

Kong Frederik han sidder paa Koldinghus,
Med Riddere og Svende han drikker god Rus.

I Brevene fra Enkedronning Dorothea og hans Søster, Kurfyrstinde Anna, udgør Opfordringer til at holde Maade med den overstadige Drik et oftere tilbagevendende Omkvæd³, og Ligprædikenerne over ham udtaler meget uforbeholdent, hvad vi ogsaa andetsteds fra kunne slutte, at Drik voldte hans Død. „Mange mener“ — hedder det i Anders Sørensen Vedels Tale — „at dersom Hans Naade kunde haft Lov for fremmede Fyrsters og Legaters og andre sine gode Mænds daglige Omgængelse til at holde sig fra den almindelige, skadelige Drik, som nu over Alverden iblandt Fyrster, Adel og Menigmand altfor gængse er,

da synes det for menneskelige Øjne og Tanker, at Hans Naade kunde have levet mangen god Dag længere“¹.

Om Christian den Fjerde har vi allerede hørt, hvorledes han ved slige Lejligheder slog Ruderne ud. Om Opholdet i Bergen 1599 beretter en af Deltagerne, at den 30te Juni maatte de hvile ud, efterdi de da fra den 22de til den 29de, altsaa 8 Dage i Rad, havde gaaet i en stadig Rus, „saa at Naturen tilsidst nægtede sin Tjeneste, og det ikke var os muligt at drikke mere“². Esge Brock, der har ført en nøjagtig Dagbog og med et Kors betegnet, hver Gang han har været drukken, ligesom han stundom ved at fordoble Korsenes Antal har søgt at udtrykke Rusens Størrelse, beskriver Christian den Fjerdes senere Ophold i Bergen Aar 1604 saaledes: Den 16de Juli gik vi paa Raadstuen med kgl. Majestæt, Sager at forhøre. Samme Dag var kgl. Maj. og vi andre Lensmandens Gæst. (Et Kors.) — Den 17de var kgl. Maj. og vi andre Bispens Gæster. (Et Kors.) Væddede jeg med kgl. Maj. (3 Kors.) — Den 18de var vi kgl. Maj.s Gæster. (3 Kors.) — Den 20de var kgl. Maj. og vi andre Borgemestres og Raads Gæster. (Et Kors.) Siden samme Aften kom vi udi Byen og var baade til Jørgen Friis's og til Mogens Gjø's. (4 Kors samt et: Vorherre bevares!) — Den 22de havde kgl. Maj. den norske Adel, Fruer og Jomfruer o. s. v. til Gæst. (2 Kors.)

Af fire Dage i Aaret 1609, paa hvilke Christian den Fjerde var Esge Brocks Gæst paa Dronningborg, betegnes den første og sidste kun med enkelt Kors, men de to midterste hver med tredobbelt³. En lille, selskabelig Sammenkomst 1612 beskrives saaledes: „Var Jacob Rosenkrans og jeg Breide Rosenkranses Gæster, og kom kgl. Maj. derind og havde en god Rus og drak udi tre Timer“. Ved den ovenomtalte Fest, hvor Christian den Fjerde udbragte de 35 Skaaler for forskellige Fyrster i Kristenheden, maatte han tilsidst bæres bort i en Stol⁴. En engelsk Gesandt beskriver Kongen saaledes: „Han drikker hver Dag“, eller som det et andet Sted udtrykkes: „Han er jævnlig drukken, som han nu var baade Lørdag og Søndag, og som han ligeledes var om Mandagen. Man siger, at det her er Skik at være fuld tre Dage i Rad“. Hvor kraftig en Natur Christian den Fjerde

i saa Henseende havde, faar man maaske det bedste Begreb om ved at høre, at Morgenen efter, at han beruset var baaren bort ovenpaa de 35 Skaaler, red han allerede ved Solopgang paa Jagt, medens hans Hofmænd først højt op paa Dagen fik sovet Rusen ud.

Hvad Tilstanden hos Adelen angaar, saa skildrer Kongens Livlæge, Cornelius Hamsfort, den saaledes ved det 16de Aarhundredes Midte: „De fleste Danske, især af Adelen, er overordentlig hengivne til Drik og kunne tilbringe Nat og Dag med at tømme Bægere. Især er det dem ikke muligt at holde et Bryllup, Gæstebud eller Gilde, uden at den ene maner den anden saa længe til at drikke og gør selv Besked, indtil de med Tugt at melde spy Øllet igen, og i Tjeneres og Gæsters Nærværelse uden mindste Skam besørge andet under Bordet. Og naar en, halvt eller helt bevidstløs, maa bringes til Sengs, saa vækker dette en uhyre Jubel og giver Anledning til en Skoggerlatter“¹. Denne Skildring er i god Overensstemmelse med, hvad vi ellers veed. Aar 1565 styrtede Jørgen Brahe drukken i Vandet ved København og døde et Par Dage efter². Aar 1576 under Frederik den Andens Besøg i Mecklenborg døde to Adelsmænd pludselig af Drik, idet de drak „Velkommen“ med Kongen og Hertug Ulrik³. Aar 1580 faldt Josva von Qualen drukken over Rækværket ved Slotsgraven paa Gottorp, blev i Faldet hængende i sin Guld-kæde paa en Pæl og døde saaledes⁴. Aar 1590 kom Grev Sten af Slægten Tre Roser ligeledes til Skade under en Rus og døde deraf⁵ o. s. v., o. s. v.

Om Rus flere Dage i Rad har vi allerede anført, hvorledes Christian den Fjerde og hans Følge ovenpaa den ensformige Fart norden om Norge tog Erstatning i Bergen og var berusede otte samfulde Dage igennem. At dette ikke var noget helt enestaaende, kan ses af, at f. Eks. Esge Brock i April 1604 var beruset fra den 11te til den 14de, og fra den 22de til den 25de, hver Gang altsaa fire Dage i Rad⁶. En Beretning, der giver godt Indblik i Forholdene, er Beskrivelsen af en Franskmands Afskedsvisit Aar 1637 hos Christian Ulrik Gyldenløve, Henrik Bjelke og Josias Ranzau. Den lyder saaledes: „Da jeg den Dag,

jeg afrejste, gik hen for at tage Afsked med dem, fandt jeg straks i en stor Stue ti eller tolv Legemer udstrakte paa Gulvet. Efter at være skreden over disse, saa godt det var muligt, kom jeg ind i et Værelse for Enden af Stuen, hvor jeg saa Hr. Christian Ulrik og Hr. Bjelke med andre af deres Selskab ligeledes udstrakte paa Gulvet. Da jeg imidlertid saa dem begravede i Søvn og Vin, trak jeg mig atter tilbage, uden at nogen blev mig vaer“¹.

Om Præsternes Drikfældighed giver Bispernes og Regeringens Udtalelser et tydeligt Begreb. Aar 1566 klager saaledes Sjællands Bisp paa Landemodet i Roskilde over „at Præsterne holdt Nattesvir med Bønder og Borgere, Hofmænd og Adelsmænd“. Nogle Aar efter, Aar 1579, sendtes følgende Kongebrev til Landets Bisper: „Vi forfare, at mangelsteds findes stor Brøst hos Provster og Præster paa Landet og i Købstæderne, og at deres Levned og Lærdom ikke følges ad, men en Part af dem føre et utilbørligt Levned i idelig Drukkenskab“ o. s. v.². Aar 1628 kunde Sjællands Bisp nævne 22 Præster ved Navn i hans Stift, der var i høj Grad hengivne til Drik, men endnu ikke havde faaet Paamindelse af deres Provster.

Det Indtryk, som man herigennem faar af Præsternes Drikfældighed, er snarere for svagt i Forhold til det, som vort Kendskab til de virkelige Forhold giver os. Under Christian den Tredje slog saaledes Præsten i Andst i Drukkenskab en uskyltig Stodder ihjel³. En Præst i Høje og Starby i Skaane kastede fra Prædikestolen en Bog efter en Bonde og indlod sig drukken i Slagsmaal med sin Provst⁴. Præsten i Aastrup slog tæt udenfor Ribe halvdrukken sin Broder i Hovedet med sit Spyd, saa at han blødende faldt om og blev liggende; da Folk vilde ile ham til Hjælp, slog Præsten dem væk med sin Kniv⁵. En anden Præst gav ved Snapstinget i Viborg Hr. Otto Skram sit Banesaar, „som Ulykken jo skal have en Aarsag“⁶. Den store Ildebrand i Bergen 1582 opstod ved, at en ung Præst kom beruset hjem fra et Barselgilde og kastede en Lysestage med et brændende Lys efter sin Pige. Om Præsten Hr. Samuel sammesteds hedder det, at han ofte drak sig saa drukken, at han ikke kunde prædike for Hæshed, og drak stundom 10—12 Gylden op og

standsede ikke, førend han spyede i Kanden¹. Præsten Hr. Morten „slog Skallen ind i Hovedet“ paa Henrik Skrædder, idet han dunkede ham 6 Gange i Hovedet med en Halvkande² o. s. v., o. s. v.

En særlig uheldig Art synes Skibspræsterne at have været, hvis Liv ombord paa Flaaden, hvor de kun nød ringe Anseelse og mest var henviste til Omgang med Folkene, næsten med Nødvendighed maatte medføre Drukkenskab. Ledige Skibspræster omtales oftere i Helsingørs Tingbøger som Deltagere i Svir og Slagsmaal. En Scene, lige betegnende for Taler og Tilhørere, var det, da en Skibspræst ombord paa Christian den Fjerdes Flaade, under Opholdet i Vardø, mødte beskænket for efter kongelig Ordre at begrave en hollandsk Skipper, der var bleven dræbt ved et Vaadeskud. Hans Tale lød saaledes: „Hvor han er født, det veed jeg ikke, lige saa lidt som, hvem der er hans Forældre. Hvorledes han har levet, er mig heller ikke bekendt. Derimod veed jeg til Punkt og Prikke, hvorledes han er død. Men da I andre jo ogsaa vide god Besked dermed, saa behøver jeg ikke at udbrede mig vidtløftigt herom og slutter derfor hermed min Tale. Amen“³.

En Lejlighed, ved hvilken Præsterne optraadte mange i Flok og i Reglen endte med at blive berusede, var de saakaldte „Kalentegilder“. Herved forstodes gejstlige, selskabelige Sammenkomster, hvilke holdtes to eller fire Gange om Aaret, og ved hvilke man efter Bestemmelsen skulde i Forening nyde et tarveligt Maaltid, alt imens man drøftede Sager af fælles Interesse. Det var allerede en mislig Indrømmelse til Tidens Skik, naar Biskop Peder Palladius gik ind paa, at der efter Middagsmaaltidet, som maatte vare en Timestid, skulde afholdes en „hæderlig Samdrik“, der kunde staa paa en tre Timer. At han bød enhver straks herefter at tage hjem, medens det endnu var lyst, røber Kendskab til den Tilstand, som dette Drikkelag hidførte. Saae det saaledes ud efter Planen, var naturligvis selve Virkeligheden langt værre. Ikke blot hører vi om Kalentegilder, hvor der trakteredes med 15 Retter Mad⁴, men Peder Palladius giver

selv Kalentegilderne det værste Skudsmaal ved at sige, at det „ikke kunde være gaet værre til ved Oldtidens Bakkkanalier“.

At Borgere og Bønder med saadanne Eksempler for Øje maatte være stærkt forfaldne til Drik, følger næsten af sig selv. Det Fællesindtryk, som man for Købstædernes Vedkommende faar af alle Beretninger, er, at enhver Mand til Stadighed om Aftenen trøstede sig med Kanden og særdeles hyppigt gjorde dette i Fællesskab med flere enten i den finere Raadhuskælder eller i det Utal af Herberger og Kipper, som fandtes i hver Købstad. Og hvor kunde det være anderledes paa en Tid, hvor der savnedes al offentlig Adspredelse, hvor Tobaksrygning som Avislæsning var ukendt, men hver énkelt behøvede 6 til 10 Potter Øl blot for ikke at tørste. Nydelsen af disse og det, der gik ud her over, maatte nødvendigvis efterlade sig Følger, men sligt regnedes ikke. Det hørte med til daglig Skik, ligesom Støjen paa de mørke Gader, Dundren paa Skodderne, den forvirrede Blanding af berusedes Stemmer og Vaabenklirren om Raadhuskælderen. Det, der vakte Opsigt og blev optegnet, var først hvad der overskred dette, som naar f. Eks. Skrædderdrengene i Bergen Fastelavn 1571, smittede af den fælles Bevægelse, ogsaa fik sig en halv Læst Øl og derpaa drak uafbrudt „Dag og Nat, dansede, trommede, hovérede og raabte“; eller naar et Par Folk sammesteds svor paa at ville „drikke idag, saa at det skulde spørges imorgen“ og derpaa drak og drak indtil begge døde¹.

Om Tilstanden blandt Bønder kan man danne sig et Begreb ved at sammenholde de tidligere omtalte utallige Bøder for berusedes Optøjer i Kirken med, hvad Biskop Palladius finder det naturligt at lægge Landmenighederne paa Sinde i sine Visitatsprædikener. Han gaar ud fra som tilladeligt, at man „drikker en Skaal Øl over Tørsten“, men tilraader blot bestemt at gøre dette ikke i Købstaden, saa at man drukken sætter Hest og Vogn til i Mulm og Mørke og maaske selv knækker Halsen undervejs, men i Nærheden af Hjemmet eller helst hjemme, „saa kan du gaa udi din Seng, naar som du haver fanget en Skaal Øl over din Tørst“. Men, tilføjes der, „sæt ikke din Hustru i Rette, naar du kommer hjem, drukken og fuld, det gør ingen Dannemand.

Gør det om Morgenens, naar I ligge tilsammen i Sengen, eller naar I ere komne op og ere baade fastende og ædru“¹. Fra en noget senere Tid hedder det endnu om Bønderne i Telemarken: „Naar de gøre Gæstebud, og der findes nogen, som ikke bliver drukken, holdes det for, at Guds Forbandelse hviler over den Person, hvorum man siger: Gud naade den, som Guds Gaver ikke bide paa. Hænder det, at Gæsterne i et Gæstebud ikke blive drukne, gaar Værten saa bedrøvet omkring, som om hans Gaard var afbrændt“².

Betragter vi endnu Drukkenskabens i Forhold til de forskellige Aldere, saa træffer vi i det 16de Aarhundrede Drengene lige saa hyppigt berusede som Mænd. Dette skrev sig uden Tvivl fra Tidens Skik at lade Skolebørn være opvartende ved Gilder, hvor det næsten var umuligt andet, end at det maatte gaa dem som de voksne Gæster. I Datidens Skolelove var det derfor ogsaa forudsat, at Skoledrengene kunde falde paa at sætte sig til Driks og f. Eks. til Herlufsholm „lade hente Øl fra Nestved“, „søge Kroer og Kipper“, „blive borte og svire to til tre Dage“, „møde drukne ved Middagsbordet“³ o. s. v. Alt sligt var naturligvis Straf underkastet, men lige meget synes det at have hjulpet. Aar 1600 hører vi saaledes ganske tilfældigt om en Skolediscipel, der „med saaret Arm og svarlig drukken“ kommer ned i Raadhuskælderen i Ribe. Aar 1569 maatte Landemodet i Lund anbefale at lade „Peblinge, der toge Vare paa Drik“, forvise af Skolen. Om Tonen ogsaa i de bedst stillede Hjem kan man danne sig et Begreb, naar det i et Brev til Forældrene anføres som noget fornøjeligt, at deres smaa Sønner har drukket saa længe Forældrenes Skaal, „at de ikke kunde gaa fra hinanden“⁴.

Betragter vi endelig Drukkenskabens i Forhold til de to Køn, saa viser sig her kun en meget svag Forskel mellem dem. Den er ikke til Stede hos Landbefolkningen — det er lige saa hyppigt Kvinder som Mænd, der møder berusede i Kirke. Den er heller ikke paaviselig i Byerne — i Følge Helsingørs og Randers Tingbøger kommer Kvinder saa vel som Mænd berusede for Retten eller undskylder sig med ved den paatalte Lejlighed at have været drukne. Hvor Kvinderne endelig optræder alene,

som Jomfruerne i Maribo Kloster, hører vi, at de „drikke sig daglig drukne, saa at de ligesom Søster Johanne Jensdatter ikke ere i Stand til at rejse sig fra Jorden“¹. Den svenske Prinsesse Elisabeths ovenomtalte Forbrug „paa hendes eget Kammer“ af indtil 8 Potter Vin daglig tyder heller ikke paa Afholdenhed. Derimod synes der ved Hoffet og i de aller fornemste Krese at have hersket den heldige Skik, at Kvinder ikke overværede Drikkelagets sidste Del. En fransk Rejsende, som besøgte Christian den Fjerdes Hof og udtaler sin Forbavselse over den frie Tone blandt de danske Kvinder, der altid er rede til at kredense Drikken og ligesom deres Navnesøstre, Danaiderne, sørger for at faa de tømte Kar fyldte, tilføjer udtrykkelig, at han dog aldrig ved saadanne Lejligheder har set nogen ærbar Kvinde beruset².

Paa denne sidste Undtagelse nær har iøvrigt vor Under-søgelse, hvad enten vi saa betragtede Forholdene særskilt eller Folket efter Stand, Alder og Køn, ført til et og samme Resultat: at Drukkenskab var overordentlig almindelig i det 16de Aarhundrede.

Hvad der gjaldt Norden, gjaldt ligeledes England og Tyskland, derimod ikke Frankrig. Om dette Land har vi bestemte Vidnesbyrd for, at man her i det 16de Aarhundrede ansaa det for en Skam at være beruset, og at den offentlige Mening kun tilstedte Englændere at vise sig drukne³. Disse sidste havde baade hjemme og i Udlandet et gammelt Ry for Drukkenskab. En Rejsende i England 1598 meddeler den karakteristiske Oplysning, at man i London ofte kunde se berusede, der pludselig grebes af Trang til Idræt og i denne Stemning besteg Taarne, hvor de saa kunde sidde timevis og stille glæde sig ved at lade Klokkerne klemte⁴. Tyskerne og Hollænderne havde om muligt et endnu værre Ry end Englænderne. Philip den Anden søgte derfor ogsaa at vinde dem ved i deres Selskab at drikke mere, end han kunde taale⁵. En venetiansk Gesandt gjorde den spydige Bemærkning, at en „Tysker, der er ædru, anses for syg“, og samtidigt betegnede han Livet i de højere Krese paa en Maade, der sikkert ogsaa var anvendelig paa Forholdene i Norden: „Herrerne beruse sig

hver Dag, og Damerne ligesaa, men disse dog ikke i saa høj en Grad som Herrerne“¹.

Den anden Følge af den nordiske overdrevne Levemaade maatte være, at enhver nødtes til hurtigt at afgive den altfor overflødige Føde (Fig. 151).

Det er i saa Henseende oplysende, at Datidens Lavsskraer forudsætter det som en nærliggende Mulighed, at Gæsterne ved selskabelige Sammenkomster „spye“ eller „tee sig ubekvemme-

Fig. 151. En Middag og dens Virkning.
(Efter M. Rumpolt: Ein new Kochbuch 1581.)

lig“ paa anden Led². At sligt virkelig hyppigt fandt Sted og det baade ved Gilder og selv i Kirken, har vi ikke blot Cornelius Hamsforts ovenanførte Ord for, men tillige en Samling haandgribelige Beviser for i de mange i den Anledning betalte Bøder. Om Forholdene ved Christian den Fjerdes Hof meddeler en fransk Rejsende, at ved den store Bryllupsfest 1634 „søgte en af de fornemste Danske, som jeg ikke vil nævne, at trænge sig ud af Salen, men han kom ikke hurtigt nok og maatte give Driken fra sig derinde“. Paa Slotspladsen „spyede“ en af Følget, da senere en Gesandt kom fra Visit hos en anden. „Os Fransk-mænd“, tilføjes der, „syntes alt dette nyt og hæsligt; men da vi

havde været et Par Aar blandt nordiske Nationer, kom det os mindre fremmed for¹.

Prøven paa vor Opfattelses Rigtighed er saaledes ad dobbelt Vej bleven gjort, de nødvendige Følger har vist sig virkelig at være indtrufne. For saa vidt er vor Opgave hermed til Ende. Men ved at standse her vil vi dog kun være naaede til en halv Forstaaelse. Thi det er klart, at et af to maa have været Tilfældet: Enten har Datiden delt Nutidens Opfattelse af Drukkenskab og dens Virkninger som noget frastødende og modbydeligt. I saa Fald er det uforstaaeligt, at en ellers saa udviklet Tid roligt skulde have fundet sig i alt dette. Eller ogsaa har den haft et helt andet Syn paa dette Forhold end vi. Men saa hører Datidens ejendommelige Syn herpaa med til den fulde Forstaaelse. Fordømmelse af Tidens Levevis lyder imidlertid kun i ringe Grad fra Tiden selv. Forklaringen maa da ligge i, at den har betragtet det hele anderledes end vi.

Vi staar her ved et af de Punkter, hvor det materielle og aandelige mødes, hvor Forbindelsen mellem et Folks Fødemidler og rent aandelige Livsytringer viser sig. At betegne det ene blot som Aarsag, det andet blot som Virkning, gaar ikke an; begge er Sider af et og samme, Led af Livets det fælles Kresløb.

Til hin Levevis svarede, paa een Gang som Forudsætning og som Resultat, Begreber paa Moralens og Sundhedslærens Omraade, der var vidt forskellige fra vore.

Undersøger vi nøjere, viser det sig, at under en let Fernis af pligtskyldig Mishag med Drukkenskaben laa en ganske anden Opfattelse, der udtrykte Tidens egentlige og sande Mening. Den pligtskyldige Mishag var i Reglen lige saa let gennemskuelig og nem at komme til Rette med som i Indskriften paa hos-

Fig. 152. Sølvbæger, erlagt i Bøde for første Rus i Fasten 1600. (Rosenborg.)

staaende Sølvbæger (Fig. 152), der angiver sig at være betalt i Bøde for en Rus. Indskriften melder, at Christian den Fjerde og fire navngivne Herremænd væddede om 30 Daler, der skulde betales af den, der i Fasten før Paaske Aar 1600 først drak sig drukken:

De, som sidst her skrevet staaer,
 Sig først forbrød en Dag allene
 — De vilde gerne være for Drik saa rene.
 Af deres Penge er jeg gjort
 Og staaer nu for Dig her paa Bord.
 1600.

Den virkelige, ærlige Mening var alt andet end angerfuld. I Følge denne var det at faa sig en Rus en i og for sig for-tjenstlig Gerning; et Tegn paa, at vedkommende var en brav, flink, hæderlig Person. Ret at give sig hen var Udtrykket for en god Natur, ofte at være drukken Prøvestenen for en dygtig Mand af den rette Støbning, uden Svig.

Denne Opfattelse er naturligvis mest iøjnefaldende i Forholdet mellem Mand og Mand. Cornelius Hamsfort udtrykker det saaledes: „I Danmark er ingen anset for at være flink i Striden, uden at han er fordrunken. Den, der ikke holder af Drik, er til Nar for alle, han er en Kujon, mangler Æresfølelse og er en Døgenigt“¹. Det er hertil det svarer, naar f. Eks. Sigvard Grubbe paa følgende Maade skildrer Glæden hos de to Brødre, Hans og Frederik Ahlefeldt, der efter Aars Adskillelse uventet mødte hinanden paa Gaden i Prag: „Brødrene blev højligt forbavsede og glade, og Hans tog Frederik med til sit Herberge og drak ham ordentlig paa Pelsen i Anledning af Gensynet“². Det er fremdeles samme Tankegang, naar Kurfyrst August, da han indbydes til Frederik den Andens Kroning, svarer med at forlange „skriftlig Løfte om Konvoj for en god Rus“, udstedt af Kongen paa egne og Undersaatters Vegne; hvis dette Dokument ikke ligger til ham i Warnemünde, agter han straks at begive sig hjem igen³.

Det er ligeledes det samme, naar det mellem Mænd er Skik at sætte paa Foden af Brevet (til Forklaring, som nu til Dags:

„I Hast“) den anbefalende Bemærkning: „Ved en god Rus“¹. I denne Forbindelse set falder der et nyt Lys over Esge Broks Dagbogsoptegnelser med de stadige Angivelser af Rusen og dens Grad, over Sigvard Grubbes Meddelelser om de otte Dages Rus i Bergen o. s. v. Ved Siden af Oprigtigheden opdager man et tydeligt Stænk af Selvtilfredshed i disse Bekendelser. Et næsten pudsig Udtryk faar den hele Tankegang, naar den med eet stilles i klart Dagslys ved at gengives af en Udlænding. En Franskmand beretter saaledes om sit Ophold hos Frederik den Tredje: „Man fortalte Kongen, at jeg havde været meget beruset ved en Hoffest Aftenen i Forvejen, hvorover Hoffet morede sig, og jeg blev mere anseet“².

Men ogsaa dybere end i det blotte Forhold mellem Mand og Mand lader Tankegangen sig forfølge. Det er saaledes en efter Nutidsbegreber kun lidet hofmandsmæssig Maade at omtale Kongen paa — men ikke stødende for Datiden — naar en af Frederik den Andens Mænd som Svar paa Birgitte Gøyes Forespørgsel om Kongens Mening (om hende) skriver tilbage: „Jeg førte Eders Navn paa Tale baade i Fuldskab og Ædruhed, men Hs. Naade omtalte Eder ikke“³.

Det er ogsaa ud fra en anden Tids Forudsætninger, at de uforbeholdne Udtalelser ved Frederik den Andens Begravelse om Drik som Skyld i Kongens Død maa forstaas. For os ligger der et Skær af Bagtanke over de Ord, hvormed Anders Sørensen Vedel afslutter sin Omtale af Kongens Drikfældighed: „Men dette er nu forgæves at disputere om; Døden vil have en Aarsag“. Datiden, Taler som Tilhørere, forstod dem sikkert ligefrem.

Sit klareste og os mest fremmede Udtryk faar dog Tankegangen, naar det drejer sig om Forholdet mellem Forældre og Børn, mellem Mand og Kvinde, Forholdet til Kongen som Landsfaderen, ja endog selve det religiøse Forhold.

Under Grevens Fejde trøster Husholdersken paa Gaarden Vallen i Skaane Fru Sophie Esge Bildes, der er skilt fra sine Børn, med at de trives og har det ypperligt under hendes Varetagt. Beviset herfor er — at de har været berusede. Brevet, som vi ovenfor har berørt, lyder saaledes: „... Kære Frue! maa

I vide, at Erik Gyldenstjerne og Henrik Lille [et af de mindste Børn] de drak saa længe Esges og Eders Skaal, at ingen kunde gaa fra hinanden. Kære Frue! maa I vide, at Henrik Lille drak tillige Ærkebispens Skaal . . . Kære Frue! kan jeg aldrig fuldskrive, hvor smukke de er, Børnene. Gud des Lov have! Kære Frue! beder jeg Eder gerne, at I tager Eder ingen Græmmelse

til for dem, thi dem skal intet skade, mere end I var selv daglig hos dem“¹.

Jens Brahe anbefaler sig til sin Svigermoders Velvilje ved følgende Slutning paa et Brev:

„Allerkæreste Moder! beder jeg Eder gerne, at I ikke vil bede ondt for den, der skrev dette, thi han havde en god Rus, dèr han skrev dette“².

Næppe vilde i nogen anden Tid et Ægtepar, der havde sørget for en Kirkes Forskønnelse, lade sig selv afmale deri paa en saadan Maade, som hosstaaende Billeder fra Hjørring Kirke viser (Fig. 153 og 154). Deres lykkelige Samliv synes skildret saaledes: „Først

Fig. 153. Kalkmaleri i Skt. Olai Kirke i Hjørring.
(Efter Magnus Petersen.)

søgte hun at holde igen paa hans Drik; men sluttelig stod han selv for Styret“. Gengivelsen af denne fornøjelige Udvikling overtræffes kun af et Kirkemaleri fra Stege paa Møen, hvor den fulde ægteskabelige Forstaaelse er fremstillet. Parret ses her Haand i Haand, hver med et Bæger i den anden Haand, og midtvejs mellem dem en Vinkande i Reserve (Fig. 155).

En østerrigsk Adelsmand, der havde opholdt sig ved Frederik

den Andens Hof, traf i Wien nogle Danske og gjorde en Fest for dem. Ved Bordet fortalte han dem, hvorledes han var kommen til Frederik den Anden, ukyndig i Drik, men af denne var bleven undervist i Kunsten, hvori han nu overgik de fleste. Han sluttede med at tømme en stor Pokal med de Ord: „En saadan Konge var det værd at dø for“¹. Efter Nutids Begreber mangler her et Par Led i Tankerækken.

Den svenske Dronning, Gunhilda Bjelke, melder i Aaret 1590 sin Broder, at deres Svoger, Grev Sten Gustavsøn af Slægten „Tre Roser“, er afgaaet ved Døden. Hun skildrer først Grunden til hans Død saaledes: „Afgangne Grev Sten havde i nogle Dage været til Gæst sammen med andre og drukket spansk Vin, siden havde de blandet Alikant, og paa Lygten [tilsidst?] Øl deri, hvoraf han da blev optændt af overflødig Hede, gik siden ud og faldt meget slemt paa sin højre Side. Og da han efter det Fald kom til sit Herberge, agtede han ikke Faldet, men begyndte straks at drikke Øl“. Saa lagde han sig paa Bænken for at sove, blev heraf forkølet, fik Sting i højre Side, hvor han var faldet, spyttede Blod og døde syv Dage efter. Brevet slutter saaledes: „Endog det er vor kære Søsters ubodelig Sorg, saa har det dog været Os en Trøst, at han er saa kristelig og vel skilt herfra med en ren Samvittighed og idelig Bøn“².

Fig. 154. Kalkmaleri i Skt. Olai Kirke i Hjørring.
(Efter Magnus Petersen.)

Foruden dette helt fremmede Syn paa Drukkenskabens moralske Side møder vi en fra vor højst forskellig Opfattelse af Beruselsens ydre Følger.

Det tydeligste Udtryk for denne ejendommelige Opfattelse er givet i Henrik Ranzaus Raad til sine Sønner. For at forstaa den

Fig. 155. Et glad Par.
Kalkmaleri i Stege Kirke.

(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

fulde Vægt af dette Vidnesbyrd maa vi erindre, at det ikke er en Mand af tvivlsomt Rygte, deri en Krog tilhvisker sine Børn en praktisk Forsigtighedsregel. Det er Danmarks mest belevne Hofmand, af ulastelig Vandel, højt anset ikke blot paa Grund af sin Stilling og Rigdom, men tillige paa Grund af Dannelse og Lærdom, en Mand, der med eet Ord i alle Henseender hører til sin Tids ypperste — det er den

Skrift, bestemt til Læsning for alle, meddeler sine Børn de bedste Raad, han veed.

I sin Omtale af Beruselse gaar han først i nogen Tid rundt omkring Sagen og anfører som det virksomste Middel herimod at drikke med Maade o. s. v. Lidt efter lidt nærmer han sig dog det egentlige Kærnepunkt og tilraader: før Bordet at drikke lidt Absinth, spise 8 til 9 bitre Mandler eller nyde lidt Mælk, og ved selve Maaltidet ikke at spise for megen solid Føde til Drikken, men indskrænke sig til søde Sager, Konfekt o. s. v. Selv har han megen Tillid til en Ametyst, som han ved slige Lejligheder bærer paa Brystet, og som paastaas at hindre Vædskerne i at stige op til Hjernen. „Det forekommer mig, at den hjælper. Hver tro dog herom, som han vil“. Midt i denne Tankegang kommer saa med eet som et Lyn paa en klar Himmel: „Det simpleste og hurtigste Middel er dog Opkastning“. Derefter følger en vidtløf-

tig Redegørelse, hvortil han et andet Sted endnu en Gang vender tilbage: „Saa ofte jeg er nødsaget til at deltage i et Vennelag og fylde Maven mere end heldigt er med Vin, Øl og forskellig Slags Kødmat, saa giver jeg mig frit hen til Bordets Glæder, for at jeg med større Lethed senere ved Opkastning kan blive af med alle disse Sager. Bagefter stikker jeg nemlig Fingeren i Struben og fremkalder saaledes Opkastning“. Herpaa udvikles, hvorledes denne med mest Velbehag lader sig udføre. Venstre Tommelfinger skal, medens det staar paa, være presset mod det hule af højre Haand; Værelset maa være opvarmet, en Blanding af Vin- eddike og Rosenvand skal staa rede til Tvætning o. s. v.

Sluttelig samles det hele i følgende Ytringer: „Som sagt, jeg plejer helst at sikre mig ved bitre Mandler, Amatyst, søde Sager, kolde Dufte, som Roser, Violer og Kamfer, hvis jeg af Helbredshensyn ikke vil lade den Opkastning gaa for sig, som jeg tidligere har tilraadet Eder“.

Efter disse saa uforbeholdne Udtalelser klinger med eet en hel ny Tone igennem. „Vælg nu det Middel, der passer enhver af eder bedst“, hedder det til Afsked, men derpaa slaas der pludseligt over: „Men det veed jeg vist, at Beruselse er unaturlig og intet Menneske til Baade. Derfor haaber jeg, at I vil huske paa mine Paamindelser og — saa meget Selskabslivet tillader det — undgaa dette farlige Punkt. Lyder hellere den Gud, der forbyder det, end at I skal frivilligt hidføre Eders Død for Kammeraters og Venners Skyld!“¹

At denne Slutning, der lyder Nutiden saa forstaaelig, blot er en formel Advarsel, en Stump af en fremmed Tankegang, et pligtskyldigt, men tomt Forbehold, der ikke videre forfølges, fremgaar noksom af Sammenhængen. Var den fuldt ud ment, vilde den udviske alt det foregaaende, men netop det, at hint fremdeles er blevet staaende, stempler den som en blot fremmed, vedtægtsmæssig Talemaade.

Hin udtalte Opfattelse er ogsaa i inderlig Samklang med Tidens Sundhedsbegreber i det hele. Henrik Ranzau giver dem selv et kort og træffende Udtryk i følgende Sætning: „Hyppig Opkastning er Tegn paa Sundhed“.

Heri har vi ikke blot det Løsen udtalt, der stempler Beruselse som noget i og for sig gavnligt, men vi har tillige en Nøgle til Forstaaelse af hele Datidens overdrevne Levemaade. Denne medførte med Nødvendighed slige regelmæssige Afbrydelser, men fandt tillige i dem sin Modvægt.

I Følge Henrik Ranzau, der heri følger Oldtidens Anvisninger, bør man, hvis Naturen ikke hjælper sig selv, to Gange hver Maaned anvende Opkastningsmidler og hver Gang to Dage i Rad. „Hvad der er blevet tilbage første Dag, kommer da med anden Dag. Jeg selv gør det dog ikke saaledes, men lader hver Gang gerne et Par Dage være imellem“¹.

Foruden ved disse stadige Udtømmelser bør man sikre sig ved helst en Gang om Ugen at tage en Modgift. Henrik Ranzau anvender gerne „Mithridatus“, der forskrives fra Belgien, hvorhen den bringes fra Venedig. Dog bør man helst veksle med slige Modgifte. En Akvavit, som Carl den Femtes Læge har givet Opskriften paa og selv stadig benyttet, er ikke at foragte, han blev 129 Aar gammel.

Selv om man har iagttaget disse Forsigtighedsregler og altsaa anvendt to Dage hver anden Uge paa Ligevægtens Genoprettelse, er det at tilraade en Gang imellem „en hel Dag igennem at lade være med at spise noget. Mavens Ildebefindender, fremkaldt ved Drikkelag og Gæstebud, hæves herved, og man selv vænnes til paa Rejser eller i Krig at kunne taale Sult“².

Som det vil erindres, havde man i det 16de Aarhundrede endnu ikke Kundskab om Blodumløbet. Fordøjelsen antoges for en Del at foregaa i Aarerne. Det var derfor en Sundhedsregel, som Datiden naturligt henførte hertil, naar det anbefaledes at gnide Yderdelene. „Jeg lader næsten hver Aften“, siger Henrik Ranzau, „naar jeg skal til Sengs, mine Tjenere ved Arnen gnide mig paa Benene og Armene, paa For- og Bagkrop. Det hjælper betydeligt til den „fjerde Fordøjelse“, som foregaa i Aarerne“³.

Desforuden maatte det dog anses for rigtigt en Gang imellem mere bestemt at lette denne Fordøjelse i Aarerne og skaffe Luft ogsaa her. Dette skete ved Aareladning (Fig. 156—58). Visse Dage om Aaret, især om Vinteren, ansaas for særligt skikkede

hertil. Paa slige Dage aarelodes da eller kopsattes alle Familjens voksne Medlemmer. „Den 26de lod jeg, Christence og Jøtte os koppe“, hedder det i Esge Brocks Dagbog¹ (Fig. 159).

Paasætning af Igler (Fig. 160) ansaas for en endnu mildere

Fig. 156. Forberedelser til Aareladning. Overarmen underbindes, saa Aarerne svulmer op og Pulaaeren bliver tydelig.

(Efter en Kalender, Augsburg 1481.)

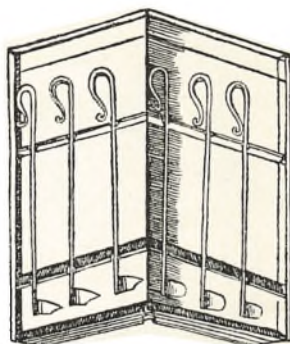

Fig. 157. Instrumenter til Aareladning og Sætning af Blodkopper.

(Efter Træsnit i Dryanders Arzneispiegel. Frankfurt 1547.)

Form. „Min gamle Faster“, siger Henrik Ranzau, „Abbedissen i Klostret i Itzehoe, som døde 80 Aar gammel, tog hvert Aar lige til det sidste Igler i Stedet for Kopsætning. Hun gjorde det helst mellem Pinse og Sct. Hansdag eller omkring Bartholomæusdag, og tog fire Igler paa hver Fod, to paa hver Arm, undertiden tillige nogle mellem begge Skulderbladene for at faa Blodet fra Hovedet“².

Var Sundhedsreglerne for de raske allerede skrappe — den gamle, iglebehængte Abbedisse er i saa Henseende et træffende Eksempel paa, hvad Tiden bød sig selv og virkelig kunde taale — saa tog man endnu kraftigere fat, naar Sygdom indtraf. „Den 31te August“, skriver Esge Brock, „var jeg fluks ilde tilpas. Den 1ste September gav Dr. Peder mig nogen Medicin, og havde jeg

Fig. 158. Horn og Snepert til Blodkopsætning.

(Efter Hess: Badenfahrt. Zürich 1818.)

Fig. 159. Familien kopsættes.
(Efter Jost Amman 1568.)

derefter 16 Sedes. Den 2den September var der en Badskær for at aare-lade mig, men slog fem Gange fejl og ramte ikke Medianen“¹.

Tiden var saaledes voldsom baade i at overfylde Legemet med Blod og i atter at tappe det derfor. Kun eet syn-tes man enige om: der burde være en bestemt Rækkefølge heri, Fyldning og Tømning afløse hinanden, hver til sin Tid. At lade dem fore-gaa samtidigt var ugude-ligt, gudsbespotteligt. Det var jo at drive Gæk

med Guds Gaver. Naar man da den Gang ret skulde klare sig, hvori „den rige Mands“ Brøde egentlig bestod, saa var det syndige

Fig. 160. Menneske- og Heste-Iglær.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

næppe det, at han ikke vilde have en fremmed Lazarus med til Bords, men langt snarere at det var Brug hos ham at spise, drikke, aarelades og kopsættes paa samme Tid. Hvo der bar sig saaledes ad, kunde umuligt ende i Abrahams Skød (Fig. 161).

Vi har betragtet de Begreber paa Moralens og Sundhedsplejens Omraade, der svarede til det 16de Aarhundredes Levemaade.

Vi kan vove os et Skridt videre frem og søge at klare os den Sindsstemning og det hele Blik paa Livet, der maatte blive de naturlige under Forhold som disse.

Vi kan da først med Sikkerhed slutte, at den hyppige Beruselse og stærke Overfyldning med Føde nødvendig maatte fremkalde en Voldsomhed, hvis Ytringer det i det enkelte ofte kan

Fig. 161. Ved „den rige Mands“ Bord.
Efter et Billed af 1554. (Alfred Martin: Deutsches Badewesen.)

være vanskeligt nok at henføre til rette Aarsag: en øjeblikkelig Rus eller almindelig Varmblodighed. Denne Voldsomhed er et fælles gennemgaaende Træk i Tiden. Anders Sørensen Vedel minder saaledes sine Børn om Christi Lidelser paa Langfredag ved at kalde dem ind i sit Studereværelse og gennemprygle dem¹. Præster slaas for et godt Ord. Selv hos Landets fornemste Kvinder, Kurfyrstinde Anna og Dronning Sophia, sidder Haanden løs. Om de adelige Jomfruer i Maribo Kloster hører

vi, „at de ønskede hinanden Satan i Vold, svor ved „Guds Død“, bandede ved tusinde Skokke Djævle og ønskede hinanden indbyrdes, at „Pokker“ skulde falde paa dem saa store som Fade“. Ofte gik det til Haandgribeligheder, og Jomfruerne undsaa sig da ikke for at give hinanden paa Øret i fremmedes Paasyn. Et Forhør, som Abbedissen Aar 1562 holdt over to af dem, endte med Parternes Slagsmaal¹.

Under saadanne Omstændigheder er det let forstaaeligt, at Kvinder hyppigt fandtes indviklede i Retssager, der gjaldt Saar og Drab. Fra Helsingør hører vi om en Kvinde, der fik Haanden afhugget, uden at hun i Kampens Hede mærkede det. Paa Ribe Marked optog en anden Kampen med en Flok Bønder. I Odense tiltaltes en Kvinde for, da hun fik sin Dom forkyndt, der gik hende imod, i selve Rettens Paasyn at have jaget sin Kniv i en Karl, saa at han styrtede til Jorden².

For Mænds Vedkommende antog denne Voldsomhed et langt farligere Præg, fordi de altid gik bevæbnede. Det var kun Smaating, naar Frederik den Anden slog Hertugen af Mecklenborg paa Øret og derpaa brødes med ham, eller naar Kvæstor ved Københavns Universitet i Bispens og fleres Nærværelse gav Universitetets Rektor et Ørefigen og udkældte ham for Tyv³. Faren indtraadte først, naar en af Parterne greb til Vaaben. Om Følgerne af den usalige Treklang: Drik, Hidsighed og Vaaben, modtager man et aldeles overvældende Indtryk gennem Tidens egne Beretninger. Det beror blot paa Tilfældet, hvorledet det hele skal ende; alle synes tilsidst ens, lige fra Erik den Fjortende, der med egen Haand myrder Niels Sture, og ned til Købstadbøllen, der aftjener sin Dødsstraf ved som Mestermænd at brænde, flaa, hænge og halshugge, indtil han en skønne Dag selv bliver myrdet eller halshugget.

Lad os, for at faa et fuldt Indtryk af Tilstanden, betragte en Række Eksempler, vilkaarlig valgte fra forskellige Egne lige fra Bergen ned til Holsten. Absalon Pedersøn i Bergen optegner i sin Dagbog for Aarene 1569—71 følgende Drab, der tilfældigt er komne inden for hans Synskreds, men som selvfølgelig langt fra omfatter alle der paa Egnen: Den 24de August 1569 blev

Peter, en Søn af Borgemesteren i Trondhjem, dødelig saaret i Hovedet med en Daggert af en Lagmand paa Bergenhus. Samme Aar stak Per Reidarsøn, der før havde slaæet 4 Karle ihjel, Per Jude igennem med en Daggert, saa at han døde. Aar 1570 stak halte Mikkel Skrædder Øjet ud paa en Mand, hedder Per Jude, som han sad og sov i en Stol. En Søndag i Juli stak en ung Dreng en Lærer ved Bergens Skole med en Kniv i Brystet, saa at han straks døde. I samme Maaned slog Poul Savmester en Lensmand ihjel. I August Maaned udlaante en Borgerkone i Bergen en Jolle til en gammel Nordfarer. Da hendes Mand i den Anledning vilde give hende Tamp, bad Nordfareren for hende, hvorpaa Manden kom op paa Nordfarerens Skib og stak ham i Brystet med en skotsk Daggert, hvorefter han straks døde. „Det er den tredje, han har ihjelslaæet“. Aar 1571 kom tre Baadsmænd op at skændes i Vinkælderen; den ene hentede en Spundsøkse, hug den anden en stor Skramme i Livet, og Hovedet af den tredje, saa at der kun hang lidt igen. Kort efter fik en ung Mand otte Stik i Brystet, hvorefter han døde. Da en vismarsk Skipper trakterede sine Baadsmænd, slog den ene ham med en Rundfisk i Hovedet, hvorefter han stak Baadsmændens ihjel med en Kniv. Kort efter stak Lars Skotte Povl Skriver ihjel¹.

Om Bønderne i Telemarken fortæller en samtidig Beretter, at de er meget velstaaende, men kunde være langt rigere, hvis de ikke aarligt maatte betale saa store Bøder for Hug og Slag, Mord og Manddrab. Deres Specialitet var at slaæ Embedsmændene ihjel, gejstlige som verdslige. „Ved en Kirke var syv Præster ihjelslagne, sammesteds en eller to, sammesteds flere“. „Jeg har kendt en, der var født der, og hvis Fader havde ihjelslaget tre Præster; naar han var drukken, bad han Gud, at han ikke maatte dø, førend han fik og slaget saa mange Præster ihjel“².

Blot i Løbet af en Maaned forefaldt der i Helsingør Aar 1578 følgende Drab: Den 13de August dræbte en Sømænd en anden, fordi denne ved Bordet gav ham en Skefuld Finker af Fadet. Den 20de myrdede en Baadsmænd en Mand paa Gaden. Den 4de September druknede en Kok under mistænkelige Omstæn-

digheder ud for Helsingør. Et Par Dage efter slog en Pligtsfoged en Karl med et Spyd, saa at han døde deraf, og samtidig myrdedes en Baadsmand af en Matros¹.

Mellem det Utal af Drab, der udøvedes i Danmark i Frederik den Andens første Regeringstid, kan fremhæves Christoffer Lauritsens Indtog paa Gaarden Hagested, hvor han jog Erik Westenies Hustru bort, slog hendes Pige og ihjelskød Karlen. Sagen afgjordes først 14 Aar efter, da Erik Westenie til Gengæld dræbte Christoffer Lauritsen². Aar 1564 dræbte Otto Gyldenstjerne sin egen Broder, Niels Gyldenstjerne³, nogen Tid efter myrdede Laurits Brokkenhus uden mindste Grund en Kvinde i København⁴. I Skaane gav Skærtorsdag Aften 1560 en Bonde Husly til en Mand fra Helsingborg. Denne takkede ved at myrde Bonden og hans Hustru, deres to Sønner, en paa 19 og en paa 17 Aar, samt en lille Datter. En 14-aarig Søn undgik kun Døden ved at skjule sig i Ovn⁵.

Ved Siden af disse mere bekendte Drab og saa de mange, der omtales, men ikke har nogen Mærkelighed ved sig, opdager man imidlertid en hel Klasse af andre, som kun paa anden Haand kommer til vor Kundskab. Det er dem, der omtales rent forbigaaende enten i Lensregnskaberne, for saa vidt Drabsmanden har betalt „Fredskøb“, eller i Kancelliets Protokoller, for saa vidt der er blevet udstedt et „Fredsbrev“ for vedkommende. Disse Fredsbreve er alle affattede paa samme Vis: Den og den er kommen for Skade og har ihjelslaet den og den. Om Mængden af saadanne faar man et Indtryk ved at lægge Mærke til, at der alene i Ugen fra den 10de til 17de Oktober 1559 er udstedt Fredsbreve for seks forskellige Personer, der hver især har begaaet et Drab, hvilket er meget nær ved et Fredsbrev daglig⁶. Bøderne, der erlagdes for at erhverve saadanne Fredsbreve, rettede sig efter vedkommendes Formues-Vilkaar og var ofte meget ubetydelige. Aar 1559 faar endog Peder Degen en 10 Dalers Bøde eftergivet for hans Armods Skyld, Mogens Lauritsen slipper, „efterdi han er vor Hofkarl“, Peder Skrædder i Horsens, der har dræbt sin Hustru med en Saks, slipper ligeledes naadigt, og om en Svinemand paa et af de kongelige Slotte, „der

har gjort Færøgteren nogen Skade i Hovedet, hvoraf han er død bleven“, hedder det i et senere Kongebrev med temmelig brat Overgang: „Vi have ham paa Livet benaadet, og ladet falde den højeste Straf imod ham. Thi ville vi, at han løslades af Fængsel og — Svinene vogter herefter som tilforn“¹.

Ved Siden af de egentlige Drab falder under saadanne Forhold blodige Slagsmaal, hvor begge Parter er komne fra det med Livet, igennem som noget dagligdags, det knap er værd at lægge Mærke til. Hvor Parterne havde Raad til at betale, afkrævede dog Lensmændene hyppigt Bøder, for saa vidt det overhovedet kom til deres Kundskab. Mellem de kongelige Indtægter under Rubrikken „Sagefald“ anføres derfor stadig en Mængde Tilfælde af Haandgribeligheder lige fra „Haandræt“ til blodigt Slagsmaal. I Malmøhus' Lensregnskaber af 1565 og 1579 forekommer der hvert Aar en 40—50 Bøder for Forseelser af denne Art, hvor iblandt flere temmelig grove. En Degn har saaledes stukket en Præst med en Kniv, hvilket kun koster 5 Daler; for en Bonde, han har stukket, betaler han 6 Daler². I Helsingborg Lensregnskab af 1574 omtales Bøder for 35 Slagsmaal af forskellig Art, og i alle tre Lensregnskaber ikke faa Fredskøb for begaaet Drab, i Malmøhus 2 og 3, i Helsingborgs endog 6³. Tænker vi os samme Forhold i de øvrige Len Landet over, og føjes hertil det forholdsvis større Antal Drab i Byerne, vil man faa en ganske overordentlig aarlig Afgang i Befolkningen ved brat Død.

Vil vi have et Eksempel paa, hvorledes sligt mere familjemæssigt tog sig ud, kan vi hente et saadant fra Ribe. Anders Sørensen havde som ung begaaet et Drab, men blev desuagtet en anset Mand i Byen og endte som Raadmand. Han dræbtes Aar 1598 af en Herredsfoged i sin Svigersøns, Biskop Hegelunds Bolig. Anders Sørensen efterlod sig fire Sønner: Jens, Søren, Hans og Frederik; kun de to første var voksne ved Faderens Død. Disse overbevistes snart om ved forskellige Lejligheder om Natten at have hugget i Vinduer og Døre, slaaget Ruder ind, saaret en Mand, og i Forening med en Fætter pryglet nogle Skræddere. Samme Fætter begik kort efter et Drab. Den ældste, Jens, var derpaa uforsigtig nok til at saare en Søn af en af

Borgemestrene, og blev i den Anledning for en Tid sat i „Finkeburet“. Samme Borgemestersøn dræbte iøvrigt kort efter en Mand i lovligt Nødværge. Da Jens var sluppen ud, saarede han en drukken Skolediscipel, men blev selv saaret i et andet Slagsmaal. I Forening med sin Broder Søren pryglede og saarede han derpaa en Mand, som de klemte mellem Bord og Væggen. Om Natten forstyrrede de Byen ved drukne at gaa med Spillemænd foran sig, og i en Rus kom Jens af en Fejltagelse til at tilføje Broderen Søren et Saar. Jens slog derpaa paa egen Haand Jens Hattefilter blodig, men saaredes selv kort efter i Hovedet under et andet Slagsmaal. Paa samme Tid „slog Søren en Skræderkone blaa“, men dræbtes derpaa i et Slagsmaal i Altona 1602. Jens traadte nu noget i Skygge for den yngre Broder Hans, der imidlertid var bleven voksen. Jens slog kun ved Nattetid nogle Ruder ud og blev selv saaret i Haanden, men paa samme Tid indlod Hans sig i Kamp med to, som han begge saarede, og overfaldt og myrdede derpaa den 72-aarige Raadmand Hans Jessen, hvem Familien skyldte 150 Daler. I denne Anledning blev Hans selv halshugget i Ribe 1604 og „døde kristeligt“, som Biskop Jens Hegelund udtrykker sig. Jens var nu bleven mere adstadig; derfor løb han ogsaa fra Raadhuskældereren, da en, der beskyldtes for at have stjaalet et Faar, vilde efter ham med et Tinkrus, fordi Jens, den Gang den anden begyndte at synge: „Munken han sprang i Abildgaard“, havde afbrudt ham med: „Sprang der ikke et Faar med?“ Jens var fremdeles den eftergivende, da senere en paa Gaden tog Bøssen fra ham og satte ham en Dagert for Brystet. Aar 1608 fik han endnu givet en Vintapper-svend en paa Øret, men blev selv, da han om Aftenen gik ned i Vinkældereren, temmelig haardt saaret med en Stige i Hovedet. Aar 1610 endelig døde han, idet han med Spyd i Haand stod og saa paa to, der sloges, af hvilke den ene da jog ham sit Værge gennem Brystet. Drabsmanden henrettedes siden i Viborg¹.

At disse og alle de andre evindelige Slagsmaal ikke var Familjefejder, fortsatte gennem Slægtled, men aldeles planløse og ilfældige Udbrud af Voldsomhed, kan bedst ses af, hvad der ver enkelt Gang angives som Stridens Anledning. Som Aarsag

til Uenighed anføres det mest forskellige, lige fra at have dasket Modparten om Ørene med en klam Hornfisk, til at have klappet ham, ja til Spørgsmaalet om hvilken af de tre: Troen, Haabet, eller Kærligheden, der maa anses for at være det højeste¹.

Vil vi endnu blot kaste et Blik paa Forholdene syd for Kongeaen, saa forefaldt her alene i Aaret 1580 af voldsomme Optrin, hvori Adelsmænd var indviklede, følgende: Erik Brejde blev ihjelslaaet paa Torvet i Sønderborg. — Baltzer Brockdorf myrdede i Flensborg Ditlev v. Thienen og tilføjede ham 24 Saar. — Ditlev Sehested gennemborede Didrik Powisch. — En af Slægten Ranzau dræbtes i Kiel af en Landsknægt. — Da Ove Sehested havde haft Jørgen Lüchow til Gæst, blev de ved Afskeden uenige, og Ove Sehested skød sin Gæst tæt udenfor Gaarden. — Theodor Brockdorf blev skudt af en Ranzau. — Otto Ranzau gennemborede Claus v. der Wisch paa Gaden i Kiel. — Markvard Ranzau skød Wulf Ahlefeldt ved Bov. — Af de to Brødre Buchwald myrdede den ene den anden, men dræbtes selv af den andens Bønder. — Povl Krummedige dræbtes af en Udlænding i Borgemesterens Hus i Neustadt. — Otto Krummedige blev skudt af en af sine egne Bønder. — Osvald v. der Wisch og Philip Ahlefeldt, der havde undsagt hinanden, mødtes ved Bustrup og affyrede hver sin Bøsse; v. der Wisch ramtes, saa han blev lam, Ahlefeldt fik Underlivet gennemboret og døde. — Endelig blev Bertram Ranzaus Hustru Helvig, der var frugt-sommelig, dræbt ved Gift af hendes egen Pige og to andre Kvinder. De to undslap, den tredje blev brændt².

Hos en Befolkning, hvor slig ubændig Voldsomhed gav sig frit Løb, var det klart, at end ikke Tingfreden agtedes. Vi har allerede omtalt, at Tiden for Landstinget maatte henlægges tidligere paa Dagen, og at flere Herredsting maatte forflyttes fra By til Land, da Parterne ellers mødte drukne³. Trods alle slige Forsigtighedsregler var dog Tilstanden paa Tinge yderst lovløs. Om Odense hedder det i et Kongebrev, „at Borgerne understaa sig at opgaa paa Raadhuset med deres Vaaben og Væрге og true og undsige Borgemestre og Raad“⁴. Og om Forholdene paa Landsting meddeler ligeledes et Kongebrev, at „mange under-

staa sig, naar de staa for Rette, at drage hinanden udi Skæg og Haar, give Mundslag eller med blotte Knive, Daggertter og Væрге hinanden anfalde“, ligesom de ogsaa glatvæk udskælde hinanden for Løgnere¹. Det var kun et lille Skridt videre, naar de to Adelsmænd Oldeland og Ulfeld Aar 1580 overfaldt selve Herredsfogden paa Tinge, idet den ene skød efter ham med sin Bøsse, og den anden trak ham i Skægget og slog ham omkuld paa Tingstokken².

Ligesom der maa antages en bestemt Forbindelse mellem Daidens Levemaade og al denne Voldsomhed, maa en lignende sættes mellem hin og saavel Slægtens forbausende Frugtbarhed som dens vidt drevne Usædelighed, Forhold, som vi i en anden Sammenhæng nærmere skal betragte. Retsplejen havde vel ogsaa forud været raa og grusom, men det nye, der kom til, Frygten for Trolddom, og Midlet herimod: de utallige Heksebaal, minder kun altfor meget om en opskræmt, forsviret Indbildningskraft, hvor Ildfunker svirrer for det omtaagede Blik.

Svarende til denne Voldsomhed, paa een Gang som Modstykke og dog som Ytring af det samme, møder vi hos hin Slægt en Overstadighed i Glæden, som uvilkaarligt forbausende en sindigere Tid. Naar det gjaldt om at slaa Gækken løs, var alle med. Unge som gamle deltog med lige Iver i disse Julelege og Faste-lavns-Mummiespil, alderstegne Hofmænd var med til en Spas og lod Hestene gøre Kaprioler saa fuldt som den yngste Smaasvend, Kvinderne sprang over Bordet for at komme først, naar Musikken kaldte.

Som Enhed af denne Voldsomhed i Vreden og Overstadighed i Glæden stod endelig som fælles Kendemærke for hin Tid en egen Virkeligheds-Betagenhed, en næsten løbsk Værenfuldt-ud-med i alt, hvad man foretog sig. Mange Eksempler herpaa kan anføres, hentede fra de mest forskellige Omraader. Som et lille, men ikke mindst betegnende Udtryk herfor, skal vi minde om Skuespillet i Københavns Slotsgaard ved Christian den Fjerdes Daab. De Studenter, der forestillede Filisterne, fandt det uværdigt i saa mange „gode Mænds“ Paasyn at vige for David og hans Landsmænd. Rigets tidligere Admiral, den 80-aarige

Peder Skram, der som Tilskuer sad blandt de nærmeste, grebes af Øjeblikkets Betydning. Han blev ung paany og svang sig som andre over Skranken for at yde det betrængte Israel en hjælpende Haand. Ingen af de tilstedeværende havde Øje for det komiske heri. Alle jublede de, klappede eller deltog i denne Kamp, hvor Skuespillet blev til Alvor, og Slotsgaarden farvedes med Blod.

Betragter vi endnu hin Tids Blik paa Livet, og særlig dens Religiøsitet, saa var denne for en Del bestemt ved alle disse Betingelser. Følelsesliv og Enkelt-Opfattelse spillede ikke nogen Rolle. Til daglig ytrede den religiøse Trang sig mest i en tryk Forvisning om, at alle troede det samme. Retroenhed blev derfor Tidens Løsen. Afvigelse herfra straffedes som fræk Formastelse.

Men hvor Livets Modgang gik den enkelte paa Klingen, slog denne Fornemmelse af fælles Uniform naturligvis ikke til. Her træffer vi vel stundom Udbrud af voldsom Ustyrlighed, som naar en Smed i Sjælland Aar 1564, da han i Pestens Tid mistede sin Hustru, greb en Øks og huggede fire, fem Hug i sit Bord med de Ord: „Havde jeg nu fat paa Dig, Gud! skulde jeg hævne mig paa Dig, fordi Du tog min Hustru“. Eller som naar en Mand i Norge ved sit Barns Dødsleje greb en Staalbue og raabte: „Havde jeg fat paa Gud, skulde jeg skyde denne Pil i hans Hjerter“¹. Fortvivlede Ord, der betegnende nok for Tiden straks medførte, at den, der havde udtalt dem, blev halshugget. Men i Reglen virkede stærk Modgang ikke paa denne Vis. Langt hyppigere skete det, at hele den tidligere Tankegang med eet ligesom knak over, og Verden, der før havde været blot lys og smuk, blev til kun en „Jammerdal“. Den religiøse Stemning savnede Mellemtone. Som det fysiske Liv vekslede mellem Overmættelse og det stik modsatte, struttede den religiøse Stemning snart i Tillid til blot formel Retroenhed, for saa helt at synke sammen i slap Forsagelse.

Spørger vi sluttelig, om Tidens Levemaade og dens Følger har efterladt sig blivende Spor i de nordiske Folks Historie, grebet afgørende ind i deres Skæbne, saa stiller Svaret sig forskelligt for de tre forskellige Folk.

Den Stand, paa hvem den overdrevne Levemaade maatte udøve sine tydeligste Virkninger, var i Følge Sagens Natur Adelen, der mest formaaede at give sine Lyster slap Tøjle. For Norges Vedkommende spillede Adelen kun en ringe Rolle, den var i Tilbagegang, og paa dem af dens Medlemmer, der levede som Bønder, udøvede Tidens øvrige raa Sæder og de barske Naturforhold sin hærdende Virkning. Adelen i Sverige var baade blomstrende og gunstigt nok stillet til fuldt at rives med af Overdaadigheden. Men en gavnlig Modvægt dannede de evindelige Krige: med Danmark, med Polen, med Rusland og tilsidst i Tyskland, der i mere end et Aarhundrede holdt Adelen bestandigt under Vaaben, aarelod Standen og skabte et Kuld, der kunde holde ud baade til det ene og til det andet. I Danmark derimod var Forholdene helt anderledes. Medens Frankrig, England og Tyskland alle genlød af Krigstummel, sad man herhjemme fra Aar 1570 til 1625 i stadig Fred, paa den korte Kalmarkrig nær. Adelen slappedes under al dette Velvære og Mangel paa Virksomhed. Den udfoldede derfor ikke sin vante Kraft, hverken i Krigene 1643 og 1657, da det gjaldt Landets Forsvar, eller paa Rigsdagen 1660, da Kampen drejede sig om dens egen Magtstilling.

V Bog

Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

- S. 7. ¹ Om dette og det følgende smlgn.: J. J. A. Worsaae: Nordens Forhistorie. Kbhvn. 1881. — Sophus Müller: Vor Oldtid.
- S. 8. ¹ Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. lib. I cap. II. — ² 1ste Mose Bog IX 4.
- S. 9. ¹ Saxo: Historia Danica. lib. VI.
- S. 10. ¹ Scriptores rerum Danicarum IV 219.
- S. 13. ¹ Joh. Steenstrup: Indledning i Normannertiden S. 374.
- S. 14. ¹ Samme Skrift S. 185.
- S. 16. ¹ Olaus Magnus: Historia de rebus Septentrionalibus. lib. I cap. II.
- S. 17. ¹ F. Dyrlund: Tatere og Natmandsfolk i Danmark. Kbhvn. 1872. S. 124 fgg. — Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1785. S. 219—20. — Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Kbhvn. 1824. S. 345—47.
- S. 20. ¹ Suhm: Nye Samlinger III 273.
- S. 21. ¹ Werlauff: Historiske Antegnelser til Ludvig Holbergs atten første Lystspil. Kbhvn. 1858. S. 132.
- S. 22. ¹ For Finlands Vedkommende se Gustav Retzius: Finland i nordiska museet. Stockholm 1881. S. 96.
- S. 23. ¹ Keyser: Efterladte Afhandlinger II 2 (Kristiania 1867) S. 82.
- S. 24. ¹ Nye Danske Magazin I 250. — ² Hofman: Foundationer VII 576. — Nyerup: Historisk statistisk Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III I, 34. — Melchior: Historiske Efterretn. om den frie adelige Skole Herlufsholm. Kbhvn. 1822. S. 71. — ³ Skibsartiklerne af 20. Juli 1563. Tegnelser over alle Lande. R. A. I Skibsartiklerne af 26 August 1589 (Sjællandske Registre. R. A.) genoptages den strenge Bestemmelse: „Skal ingen gives varmt Øl om Morgenens, ej heller Brød blødt i Øl undtagen den, der er syg“. Men den tilbagekaldes i Skibsartiklerne af 14 Maj 1595. (Sjæll. Regist. R. A.).
- S. 25. ¹ Melchior: Hist. Efterretning om den frie adelige Skole Herlufsholm. Kbhvn. 1822. S. 71. — ² H. Ranzau: De valetudine conservanda (Lipzizæ 1573). p. 32—33. — ³ Som Eksempler kan anføres Spisetiden ved Christian den Andens Hof (Nye Danske Magazin I 308), ved Christian den Tredjes (Nye Danske Magazin I, 253), hos Hertug Carl i Sverige (Hofordning af 1579. Kongl. hofvet. S. R. A.), Professorers og Studenters (Rørdam: Københavns Universitets Historie I 88), Skolebørns (Hofman:

Foundationer VII 576) o. s. v., o. s. v. — ⁴ Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 288. — ⁵ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) p. 459. — Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I (Leipzig 1879). S. 280 ff.

S. 26. ¹ Nye Danske Magazin 1, 309. — ² Blandt Retter, nydt paa Fiskedage, se f. Eks. Danske Samlinger 2den Række V 375: 4 Høns, 8 Pund Oksekød, et halvt Lam og en Gaas. — ³ Wegener: Historiske Efterretninger om Anders Sørensen Vedel. Folio-Udgaven. S. 214 med Anm. 6.

S. 27. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 204. — ² Le souper est le principal repas. (Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) p. 459. — ³ H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 81. — ⁴ „Lader coena (Aftensmaden, modsat prandium, Middagsmaden) være den rigeligste“. H. Rauzau: De valetudine conservanda (Lipziæ 1573). p. 32.

S. 28. ¹ Danske Magazin V 12 og 355. 25 Mand og en Tønde Øl i Døgnet. — Sø-Artikler af 20 Juli 1563. Tegnelser over alle Lande. R. A. 30 Landsknægte faar en Tønde Øl og 24 Baadsmænd ligeledes en Tønde Øl i Døgnet. 1 Tønde = 120 Potter. ² Frederik den Anden til Borgemestre og Raad i Aalborg, dat. København den 21 November 1566. Tegnelser over alle Lande. (Bind IX S. 108—9). R. A. Trykt i Nyerup: Hist. stat. Beskrivelse af Tils. i Danm. og Norge I 399—400. — Naar Landsknægtenes Underhold i Odense 1560 bestemmes til 1½ Stobecken daglig (V. Simonsen: Bidrag til Odense Bys ældre Historie II 2, 119), da svarer dette til 6 Potter, idet en Stobecken er = 4 Potter.

S. 29. ¹ Danske Magazin 4de Række 1, 32—33. — ² Historisk Tidsskrift II 70—71. — Vedel Simonsen: Samlinger til Hagenskov Slots Historie. S. 44. — ³ Danske Samlinger 2den Række V 376. — ⁴ Angivelsen er i Regnskabet i „Kander“, jeg har regnet hver Kande = 2¾ Pot. Kongl. hofvet no. 3. Een Dagz Vthspijsningh. S. R. A.

S. 30. ¹ Suenn Staffannsons Rekenskap på Winn 1573. S. R. A. — ² Danske Magazin 3dje Række 1, 92.

S. 31. ¹ Danske Magazin V 255—56. — Sjællandske Registre 15 Januar 1585. R. A. Trykt i Nye Danske Magazin IV 164. — ² Ahlquist: Karin Månsdatter (Stockholm 1874). S. 64. — ³ Nye Danske Magazin I 309. — ⁴ Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danm. og Norge III 1, 34 og 46. — Melchior: Historisk Efterretn. om Herlufsholm. S. 71. — ⁵ H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 81. — ⁶ Historisk Tidsskrift II 70—71. — Vedel Simonsen: Saml. t. Hagenskovs Slots Hist. S. 44. — ⁷ Rasmussen: Optegnelser om Gisselfeld. S. 69. — ⁸ Nye Danske Magazin I 309.

S. 32. ¹ Danske Magazin 3dje Række VI 242—43. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 374. Original-Aktstykket findes i Rigsarkivet. Meddelelsen i Danske Samlinger har læst: Kalkun . . . 1½ Skaal $\mathcal{R}$. Jeg har læst: Kallun . . . 1½ Skaal $\mathcal{R}$.

S. 33. ¹ Nye Kirkehistoriske Samlinger V 45 Anm. — ² Register vppå Ænn Månedtz forthåringh 1585, i Samlingen: Kongl. hofvet no. 2. S. R. A. — ³ Malmøhus Lensregnskab 1 Maj 1572 til 1 Maj 1573. R. A. — ⁴ Afdøde Registrator Plesner i Gehejmearkivet har anstillet vidtløftige Sammenstillinger og Beregninger angaaende dette Punkt, særlig med det Maal for Øje at kontrolere Forholdet mellem Virkeligheden og den af Arnt Berntsen opstillede Takst. Det er Uddrag af disse Beregninger, der, velvilligt overlade mig af Registrator Plesner, her er lagte til Grund for Fremstillingen.

S. 34. ¹ Uddrag af de kongelige Skrivelser desangaaende, især Sjællandske Tegnelser af 8 og 22 Maj, 29 Juni og 1, 12, 14 og 16 Juli 1596, og Skaanske Tegnelser af 7 Juli og 17 August 1596. R. A. — ² Ovenn. Registr. Plesners Beregninger. — ³ Marcus Rubin: Undersøgelse om Konsumen i København. Kbhvn. 1882.

S. 35. ¹ Danske Magazin 4de Række II 380—81. — ² Nye Kirkehistoriske Samlinger IV 248. — ³ H. Rørdam: Lyskanders Levned. S. 98 Anm.

S. 37. ¹ Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Bys Historie II, 2, 193. — Sjællandske Tegnelser 20 Juli 1589, 8 Februar 1590, 19 Juli 1593, 22 Maj 1596 (R. A.) o. s. v.

S. 38. ¹ De aarlige Fortegnelser over Fetalje, der skal skaffes til Udspising paa Københavns Slot, findes i Sjællandske Tegnelser i Rigsarkivet. Se f. Eks.: 12 September 1589, 22 Juli, 14 August og 27 December 1590, 30 Juni 1591, 30 Juni 1592, 19 Juli 1593 o. s. v. — ² Brød til Kgl. Maj.s Behov: Søndag for Sct. Jacobi Dag Lars Bager for Brød 5 β 1 alb. Idem for Rugbrød 5 β 1 alb. For Simler 8 alb. — Mandag næst efter for Simler 4 alb. Samme Dags Aften Simler 5 β 1 alb. — Tirsdag næst efter for Simler 9 alb. o. s. v. Malmøhus-Regnskab 1541. R. A. — ³ Helsingørs Tingbog 18 September 1577. R. A. — ⁴ Helsingørs Tingbog 18 Maj 1579. R. A. — ⁵ Helsingørs Tingbog 8 Juli 1588. R. A.

S. 39. ¹ Brødtakster i Helsingør og København: Gehejmearkivets Aarsberetninger III 39—46. — Helsingørs Tingbog 23 Februar og 16 Marts 1579. R. A. — Københavns Diplomatarium II 440 o. fl. St. — ² W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. Kbhvn. 1869. S. 244—49. — ³ Københavns Diplomatarium II 578.

S. 40. ¹ Helsingørs Tingbog 23 Februar 1579. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser II Marts 1589. R. A. — ³ Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX 763—64.

S. 41. ¹ Københavns Diplomatarium II 373. — ² F. Barfoed: Falsters Gejstlighed II 255—56. — ³ Aar 1572 bagtes bl. a. 18 $\frac{1}{2}$ Læst og 5 Tønder Brød paa denne Maade. Malmøhus Lensregnsk. 1572. — ⁴ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Stockholm 1828. S. 2. — Peder Clausson Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. Kristiania 1881. S. 331. — ⁵ Carl Säve: Några Uppllysningar om Dalmlætet och Dalallmogens Folklynne. (2 Upl. Sthlm. 1855.) S. 6—7.

S. 42. ¹ Det kgl. Norske Videnskabernes Selskabs Skrifter i det 19de Aarhundrede. I 437, 439 og 440. — ² P. Clausson Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 134. — ³ Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1590. R. A. o. fl. St.

S. 44. ¹ Om Fladbrød se Peder Clausson Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 330—32. — Wolf: Norrignia illustrata. S. 115—16.

S. 45. ¹ Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I 229.

S. 46. ¹ Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 248. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 142. — ² O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse I 142 og IV 158—59. — ³ Københavns Diplomatarium I, 467. — Troels-Lund: Historiske Skitser S. 148—54. — ⁴ O. Nielsen: Københavns Historie og Beskrivelse IV 159. — ⁵ Helsingørs Tingbog 4 Maj 1577. R. A.

S. 49. ¹ Københavns Diplomatarium II 445.

S. 50. ¹ Om Høkerne og Torveforholdene i Helsingør se Helsingørs Tingbog 4 Maj 1576 og 16 Marts og 6 Juli 1579. R. A. — ² Københavns Diplomatarium II 445. — ³ Københavns Diplomatarium I 578—79 og 590.

S. 51. ¹ Den sædvanlige Pris paa Gropenbrød var „1 β før gik“ for Pundet. Bedste Lammefjerding „6 β før gik“. Den 11 Juni 1582 fastsattes Prisen for „voksne store Høns Parret 4 β nu gaar“, for en Snes Æg „2 β nu gaar“. Smlgn. Helsingørs Tingbøger Aar 1576—86. R. A. — De for Aalborg en Snes Aar tidligere angivne Priser (Saml. t. jydsk Historie og Top. II 142—44) er meget forvirrede. Forvirringen hæves, hvis man gaar ud fra, at i den trykte Gengivelse er Betegnelsen for Pendinge bleven forvekslet med Skillingsstegnet. I saa Fald er Priserne her, som naturligt er, noget lavere end i Helsingør 20—30 Aar efter.

S. 52. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 142—44. — ² Helsingørs Tingbog 14 Januar 1577 og 13 Januar 1578. R. A. — ³ Københavns Diplomatarium II 445. — ⁴ Rigens Regnskab 1593. R. A. — ⁵ Nye danske Magazin I 309. „Vi behøve til vor Vinterforsyning paa Emkloster 4 Læster Vildbrød“. Tegnelser over alle Lande 16 Oktober 1560. R. A. — ⁶ „Vi have sendt B. v. Pappenheim til Skaane for at lade skyde noget Vildt. Tilsig derfor straks den Slagter, der plejer at slagte for os, at begive sig til ham“. Tegnelser over alle Lande 27 Juli 1559. — „6 Daler til tre Slagtere, der i fire Uger var med paa Jagten i Københavns Len og nedsaltede det skudte Vildt“. Rigens Regnskab 1591. R. A. — ⁷ Topografiske Samling. Silkeborg no. 16. R. A.

S. 53. ¹ F. Eks.: Tegnelser over alle Lande 1 September 1561 og 12 August

1563. — Skaanske Tegnelser 22 Juli 1596. R. A. — ² Tegnelser over alle Lande 28 Juli 1562. R. A. — ³ Hans Lindenov paa Bornholm fik Lov til at lade skyde tre Stykker Vildt til sig aarlig paa Øen. Skaanske Registre 24 Juli 1595. R. A.

S. 54. ¹ F. Eks. til Knud Urnes Bryllup. Danske Kongers Historie 73 ddd. 16 Aug. 1588. — Fru Anna Hardenbergs Begravelse. Sjællandske Tegnelser 12 Marts 1589. — Esge Brocks Bryllup. Sjæll. Tegn. 17 Juni 1589. — Gabriel Kaas' Bryllup. Skaanske Tegn. 12 Aug. 1589. — Knud Ruds Bryllup. Sjæll. Tegn. 16 Februar 1590. — Mourits Podebusks og Holger Ulfstands Brylluper. Sjæll. Tegn. 30 Juli 1590. — Morten Skinkels Bryllup. Fyenske Tegnelser 29 Juni 1590. — Birgitte Rønnovs Begravelse. Fyenske Tegn. 16 Aug. 1590. — Ernst Worms Begravelse. Sjæll. Tegn. 29 Marts 1592. — Birgitte Rosenkrands' Begravelse. Sjæll. Tegn. 6 April 1592. — Otto Rosenkrands' Velkommen 1 Juli 1592. Danske Magazin V 123. — Fru Karine Stygge til hendes Datters Bryllup. Jydske Tegnelser 5 April 1593. — Ejler Brokkenhus til hans Datters Bryllup. Fyenske Tegn. 29 Juni 1594. — Jørgen Rosenkrands' Begravelse. Jydske Tegn. 29 April 1596. R. A. — ² Nyt historisk Tidsskrift IV 327—48. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II, 1, 52, 3, 60. — ⁴ Jydske Tegnelser 17 Maj 1596. R. A.

S. 55. ¹ Sjællandske Tegnelser 25 Maj 1596. R. A. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium I 579.

S. 57. ¹ Helsingørs Tingbog 24 September 1586. R. A. — ² Helsingørs Tingbog 4 November 1583. R. A.

S. 58. ¹ Nødskov: Beskrivelse over Thimgaard. (Viborg 1787.) S. 131. — ² Danske Kongers Historie 73 ddd. 19 November 1588. — Dito 73 dddd. 8 og 21 September, 26 December 1591, 10 Marts 1593. R. A. — ³ Danske Samlinger 2den Række III 195—97. — ⁴ Tegnelser over alle Lande. 7 April 1563. R. A.

S. 59. ¹ Cancelliets Aflevering. Skab 8 no. 189. Besigtelse af 17 November 1582. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 26 April 1592. R. A. — ³ Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 324. — ⁴ Rentemester Regnskab 1592. R. A. — ⁵ C. Silverstolpe: Historiskt Bibliothek II 86, 98, 100 Anm. 2, 121—22 og 124. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 12 September 1589, 14 August 1590, 9 Juli 1591, 30 Juni 1592, 19 Juli 1593 o. s. v. R. A. — ⁷ Danske Kongers Historie 73 dd. 26 Oktober 1589. — Skaanske Tegnelser 17 Oktober 1594. R. A.

S. 60. ¹ Omtales ofte, se f. Eks.: Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578, 10 August 1579, 18 Februar 1580 (fra Lybæk), 20 Maj 1592. R. A. — Som Foræring fra Preussen til Kongen af Danmark se Raumer: Hist. Taschenbuch VII 321. — ² Priser uddragne navnlig af Kronborg Jordebog 1592—93. R. A. — ³ Samlinger til Fyens Historie og Topografi VII 277—78. — ⁴ Jydske Tegnelser 30 November 1589. R. A.

S. 61. ¹ Kronborg Jordebog 1592—93. R. A. — ² Peder Claussen Friis' samlede Skrifter udg. af G. Storm (Kristiania 1881) S. 383 — ³ „Til vort eget Behov“. Eksempelvis kan anføres Tegnelser over alle Lande 6 November 1559 og 28 Juli 1562. — Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1592 og 22 Maj 1596. R. A. — Johan den Tredje, se Kongl. hofvet no. 1 1571. S. R. A.

S. 62. ¹ Skrivelse af 27 September 1581. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Skaffue.) R. A. — Danske Samlinger 2den Række V 375. — ² Ryge: Peder Oxes Levnet. S. 267. — Sjællandske Tegnelser 13 December 1579. R. A.

S. 63. ¹ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. Under Kongens Ophold købes daglig for 4—8 Hvid Krabber og Rejer. — ² Se f. Eks. Malmøhus Lensregnskab 1572 o. fl. R. A. — ³ Michael Francks Reise nach Dänemark 1590. Manuskrift no. 31 in Zittauer Rathsarchiv. S. 349 fgg. Velvilligt udlaant Forfatteren af Borgemestre og Raad i Zittau.

S. 64. ¹ Gehejmearkivets Aarsberetninger I 175. — ² Ryge: Peder Oxes Levnet S. 324. — ³ Danske Kongers Historie. no. 73 dddd. 26 December 1591. R. A. — ⁴ Silfverstolpe: Historiskt Bibliothek II 100 Anm. 2. — ⁵ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 471. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 4 Februar 1587. R. A. — ⁷ P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstad. S. 7. — ⁸ Sjællandske Tegnelser 4 Februar 1587.

R. A. — ⁹ Sjællandske Tegnelser 2 December 1584. R. A. — P. Claussøn Friis: Samlede Skrifter udg. af G. Storm. S. 109—110. — Nye Danske Magazin I 146. — Fyenske Tegnelser 21 September 1594. R. A.

S. 65. ¹ Danske Kongers Historie no. 73 dd. 13 November 1591. R. A. — Raumer: Hist. Taschenbuch VI 322—23. — ² Sjællandske Tegnelser 18 August 1583. R. A. — ³ Danske Kongers Historie no. 73 dd. 13 November 1591. R. A. — ⁴ Skrivelse af 3 December 1593 fra Hertug Ulrik til Christian den Fjerde. Udenlandske Magter. Mecklenburg no. 22. R. A.

S. 66. ¹ Rentemester Regnskab 1 Maj 1588 til 1 Maj 1589. R. A. — ² K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 109—10.

S. 67. ¹ Uddrag af Øresundstold-Regnskaber og Lensregnskaber. Særlig maa fremhæves Køkkenregnskabet i Malmøhus Lensregnskab 1541 og Birgitte Gøyes Regning af 1566 (Danske Samlinger. Myntvæsen no. 581 b. 111.) R. A. — Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 128—132. — En betydelig Vanskelighed ved Bestemmelsen af Priserne paa Krydderi i hin Tid, er deres stærke pludselige Svingninger. Dette er næppe noget blot tilsyneladende, fremkaldt ved det mangelfuldt foreliggende Materiale. Indkøb, foretagne af samme Personer under samme Vilkaar og med kort Tids Mellemlum, viser ofte store indbyrdes Afvigelser. — En Prisliste for Malmø 1626 efter Uddrag af Lensregnskabet (Skaanske Handlinger. R. A.) hid sætter jeg her til Brug for andre. 1 $\mathcal{R}$ Ris 10 β . — 1 $\mathcal{R}$ Svesker 6 β . — 1 $\mathcal{R}$ Kanari-Topsukker 44 β . — 1 $\mathcal{R}$ Rosiner 10 β . — 1 $\mathcal{R}$ Korender 12 β . — 1 $\mathcal{R}$ Mandler 28 β . — 1 $\mathcal{R}$ Annis 24 β . — 1 $\mathcal{R}$ Ingefær 32 β . — 1 $\mathcal{R}$ Peber 48 β . — 1 $\mathcal{R}$ Muskatblomme 4 Rdr. — 1 $\mathcal{R}$ hel Muskat 2 Rdr. — 1 $\mathcal{R}$ Nelliker 4 Rdr. — 1 $\mathcal{R}$ Kardemomme 2 $\frac{2}{3}$ Rdr. — 1 $\mathcal{R}$ Safran 18 $\frac{2}{3}$ Rdr. — 1 $\mathcal{R}$ Kanel 2 Rdr. — ² „Urtekrammer“. Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. IX 122. — „Krudtkrammer“ og „Materialist“. Kjøbenhavns Diplomatarium II 551—52 o. s. v. — ³ Se f. Eks. Danske Samlinger. Hofholdning. no. 240. 27. R. A. Register over Specerier og Urter, som Jeppe Krabbe i Ribe har købt til Kongen i Andorf 1545. — ⁴ Danske Samlinger. Myntvæsen. no. 541 b. 14 a. Claus Dørknægts Regning. R. A. — ⁵ 1550. Tegnelser over alle Lande. Bind III S. 50. — 1551. Samme Sted S. 111 b. — 1562. Registre over alle Lande Bind V S. 398. R. A. o. s. v.

S. 68. ¹ Danske Samlinger. Myntvæsen. no. 581 b. 111. R. A. — ² Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 60. — ³ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 51.

S. 69. ¹ Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte I 1, 108. — ² Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ³ Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A. — ⁴ Danske Kongers Historie 73 dd. 17 Maj 1592. R. A. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række I 347.

S. 70. ¹ Historiska Samlingar III. Sthlm. 1797. S. 22.

S. 71. ¹ H. Ranzau: De valetudine conservanda. S. 91 og 146—48. — ² Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII. Sthlm. 1808. S. 96—131. — ³ Sammesteds. — ⁴ Sammesteds.

S. 72. ¹ Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. (Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73). S. R. A. — ² Danske Samlinger 2den Række I, 347. — Kjøbenhavns Diplomatarium III 609—10. — Nellike Pulder 1 Lod, Ingefær Pulder 1 Lod, Kanel Pulder 1 Lod. Odin Wolffs Journal 1816. III 28—29. — ³ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ⁴

„Ved dette Pas man først til disse Nordens Lande
Fornemmer noget sært at føres over Strande,
Man sukkerlade, The samt Kaffe kalder det.“

A. Bording: Poetiske Skrifter II 97. — ⁵ Jahrbücher des Vereins f. Mecklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde IX 196. — ⁶ Kjøbenhavns Diplomatarium II 614—18.

S. 73. ¹ Øresunds Toldregnsk. R. A. — H. Forssell: Sveriges inre Historia II 19. —

Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 96—131 o. fl. St. — ² Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 128—32. — ³ Tegnelser over alle Lande 1550 (Bind III S. 50) — dito 1551 (Bind III S. 111 b). — ⁴ Registre over alle Lande 1552 (Bind V S. 398) R. A. — ⁵ Schlegel: Sammlung z. Dänischen Geschichte I 1, 108. — ⁶ Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. (Räkenskap rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73). S. R. A. — ⁷ Danske Magazin 4de Række I 78.

S. 74. ¹ Baltische Studien XII 1, 15. — ² Danske Magazin 4de Række II 389 flg. — Norske Magazin II 167 flg. — Yngvar Nielsen: Bergen fra de ældste Tider indtil Nutiden. S. 364.

S. 75. ¹ Tegnelser over alle Lande 1551 Bind III S. 111 b. R. A. — ² Danske Kancelliregistranter 1535—50. Kbhvn. 1881—82. S. 414. — ³ Råntekammarböcker 1562 og 1564. S. K. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 20 April 1596. R. A. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. — ⁶ Omtales mange Gange i Malmøhus Lensregnskab 1541 og 1565.

S. 76. ¹ Helsingørs Tingbog 11 Juni og 29 Oktober 1582. — ² Historisk Tidsskrift 3dje Række II 377.

S. 77. ¹ Danske Magazin 3dje Række VI 291 og 4de Række I 267 og II 73—74. — ² Adler: Efterretninger angaaende Byen Ribe. (Ribe Skoleprogram 1842) S. 64—85.

S. 78. ¹ Danske Magazin IV 318. — ² Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — ³ Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII S. 123.

S. 79. ¹ Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 10 August, 18 Oktober o. fl. 1579. R. A. — ² Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ³ Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar. VIII 103—4. — ⁴ Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder anno 1561. S. R. A. — Smlgn.: Tegnelser over alle Lande III S. 50 og 111 b. og Registre over alle Lande V S. 398 R. A.

S. 80. ¹ Frederik Leyels Regnskab Anno 1566. — Danske Samlinger: Myntvæsen no. 581 b. 111. — ² Tegnelser over alle Lande III 111 b. R. A. — ³ Niels Hemmingsens Postille oversat af Reravius. Kbhvn. 1576. II 142. — ⁴ Råntekammar böck för 1561. S. K. A. — ⁵ Swenn Anndersonns Regenschap för Krydder 1561. (Räkenskaper rör. Guld o. s. v. 1552—73.) S. R. A. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 25 Oktober 1572. R. A. — Danske Magazin 3dje Række II 206.

S. 81. ¹ Christian den Fjerdes latinske Stilebog. Store kongelige Bibliothek. København. — ² C. C. Giörwell: Svenska Magazine. Sthlm. 1766. S. 501—2. — ³ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A.

S. 82. ¹ Danske Magazin IV 315. — ² Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ³ Tegnelser over alle Lande 7 Febr. 1560. R. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 10 August og 18 Oktober 1579. R. A.

S. 85. ¹ Nærværende Skrift III 201. — ² Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. Kbhvn. 1765. S. 325—26. — ³ Tegnelser over alle Lande 16 Oktober 1560. R. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 18 Oktober 1579. R. A.

S. 86. ¹ C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536 IV 1. 83—85. — Westphalen: Monumenta inedita I. 3. (Henr. Ranzau: Cimbricæ cherson. descript.). — ² C. Olufsen: Oeconomiske Annaler XI (Kbhvn. 1809) S. 55—72. — ³ Danske Kancelliregistranter 1535—50. (Kbhvn. 1881—82). S. 88 og 230. — ⁴ Registre over alle Lande. Løverdagen post Mariæ Magdalene 1552. R. A. — ⁵ Nærværende Skrift I, 46—56.

S. 88. ¹ Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike. 4to. VI 119. — Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse S. 227—33. — Fyhn: Efterretn. om Kolding. S. 246—47. — C. F. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 1497—1536. IV 1, 85—86. — ² Norske Rigsregistranter I 665—66, 695. II 187—88, 204, 208, 300, 426—27 og 550.

- S. 89. ¹ Handlingar rörande Skandinaviens Historia 27, 126 fg. — ² Registrant XIV England. no. 22. R. A.
- S. 91. ¹ C. Olufsen: Oeconomiske Annaler XI (København 1809). S. 55—72.
- S. 93. ¹ Som Eksempel blandt mange kan nævnes: „En Ugestid efter at Terkildstrup Mænd havde givet Ævret op i Rugvangen“. Voldborg Herredsthingsdom 1 Febr. 1645. R. A.
- S. 94. ¹ H. Jensenius: Økonomisk Beskrivelse over Bratsberg Amt (Christiania 1852). S. 69—71. — Wulfsberg: Norges naturlige Velstandskilder (Christiania 1872). S. 31. — ² Norske Magazin I 110.
- S. 95. ¹ Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. lib. XIII cap. 45. — ² Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tab. II a—c. — Smlgn. ogsaa: Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid I, 195.
- S. 96. ¹ Brasch: Gamle Ejere af Bregentved. S. 510—12.
- S. 97. ¹ Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus lib. XIII cap. 45. — ² Laugholms Lensregnskaber, f. Eks. 1640 o. fl. St. R. A. — ³ Die Reisen des Samuel Kiechels. S. 68—69.
- S. 99. ¹ Helsingørs Tingbog 3 Februar 1578. R. A. — ² Rentemester Regnskab 1591. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelser 8 Juli 1596. R. A.
- S. 100. ¹ Rentemester Regnskab 1591. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 8 og 13 Juli 1596. R. A. — ³ Rentemester Regnskab 1588. R. A.
- S. 102. ¹ Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthist. (Kbhvn. 1872—78) S. 322.
- S. 103. ¹ Danske Magazin 3dje Række III 302. — ² Nye Danske Magazin V 61—72.
- S. 104. ¹ Sjællandske Tegnelser 11 Juli 1580. R. A. (Trykt i Nye Danske Magazin VI 154—55). — ² Rentemester Regnskaber 1589 og 1590. R. A. — ³ Råntekammar böcker 1564. Hans Jonssons Utgift. S. K. A. — ⁴ Rentemester Regnskab af 1588. R. A. — ⁵ Nye Danske Magazin V 63.
- S. 105. ¹ Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1584. R. A.
- S. 106. ¹ Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 4 November 1585, 26 Marts 1591, 7 November 1594. Fyenske Tegnelser 1 Marts 1594 o. s. v. R. A. — ² Nye Danske Magazin I 309. — ³ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 8.
- S. 107. ¹ Artur Hazelius: Ur de nordiska Folkens Lif I (Sthlm. 1882) 14. — ² Se f. Eks. Østgaard: Fra Skov og Fjeld. (Christiania 1858.) S. 79 o. fl. Skr. — ³ Raumer: Briefe aus Paris I, 75. — Die Reisen des Samuel Kiechels. S. 61. — ⁴ Endnu gængse Benævnelse. Saaledes er Navnet derfor ogsaa med Rette angivet af H. Rørdam i hans Oversættelse Danske Magazin 4de Række II 380—81. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række V 374 og 377. — ⁶ Historisk Tidsskrift V 539.
- S. 108. ¹ Tegnelser over alle Lande III 50 (Aar 1550) og Registre over alle Lande V 398 (Aar 1552). R. A. — Sjæll. Tegnelser 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A. — ² Swenn Anndersonns Regennschap for Krydder 1561. (Räkensk. rör. Guld, Silfer o. s. v. 1552—73.) S. R. A. — ³ Kongl. Vitterhets Historie og Antiquitets Academiens Handlingar VIII 123. — ⁴ Register vppå Enn Månedtz forthåring 1585, i Samlingen: Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A. — ⁵ Nærværende Skrift II 120—23. — ⁶ Nye Danske Magazin I 309. — ⁷ Samstedts.
- S. 109. ¹ Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge I 330. — ² Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn 1568. S. 12. — ³ Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort am Mayn 1581.
- S. 112. ¹ Tegnelser over alle Lande III 50 og 111 (Aar 1550 og 1551), Registre over alle Lande V 398 (Aar 1552). R. A. — De paa Malmøhus Aar 1627 indlogerede Rejsende brugte ugentlig for 12 β Bomolie til deres Mad. Danske Samlinger 2den Række V 376. — ² Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. Main 1581. S. 162—65. — ³ En artig og meget nyttig Kogebog af Fru Anna Weckerin, udsat paa Dansk af Povl Iverssøn. Kolding. Kbhvn. 1648. — ⁴ 10 Tønder Lüneburger

Salt og 57 Tønder Baysalt om Aaret. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ⁵ Alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrantz. Sorø (uden Aar). Bl. H. 3.

S. 113. ¹ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 500—501. — ² Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte u. Alterthumskunde IX 183. —

³ A. Petersen: Collectanea. (Efter Sjællandske Registre 1603.) Store kongelige Bibliothek. — ⁴ Enebær: Tegnelser over alle Lande 5 August og 6 November 1559. R. A. —

⁵ Slaaen: Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A.

S. 114. ¹ Raumers Hist. Taschenbuch VI 322—23.

S. 115. ¹ Sjællandske Tegnelser 25 Oktober 1572. R. A. — ² Skrivelse af 15 November 1558 fra Herluf Trolle til Birgitte Gøye. Bøllingske Brevsamling. S. K. B. —

³ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige (Sthlm. 1828). S. 43. — ⁴ Swenn Anderssonns Regensschap for Krydder 1561. S. R. A. — ⁵ K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 115—16.

S. 116. ¹ Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579 og 18 Februar 1580. R. A. —

² De forskellige Benævnelser paa Kager forekommer i trykte Skrifter eller Breve og Regnskaber fra Datiden, men Pladsen tillader ikke at give Henvisninger ved hver enkelt. De fleste kommer igen i Povl Iverssøn Koldings ovennævnte Kogebog af 1648. —

³ Swenn Anderssonns Regensschap for Krydder 1561. S. R. A.

S. 118. ¹ Historiska Samlingar (Sthlm. 1797). S. 22. — ² Tegnelser over alle Lande. 3 Januar 1564. (Bind VII S. 602.) R. A. — ³ Nye Danske Magazin V 61—72. —

⁴ Sjællandske Registre 21 November 1585. Bestalling for Hans v. Han. R. A. — ⁵ Edvardsen Friis: Schielskiør. S. 91 og 437—38. — ⁶ Danske Kongers Historie 73 ddd. 21 Oktober 1589. R. A.

S. 119. ¹ J. Brauns theatrum urbium. Om Murværk til Iskælder, se Sjællandske Tegnelser 14 Juli 1590. R. A. (Trykt i Kbhvns. Diplom. IV 693.) — ² De første Vinkelere, som jeg har truffet omtalte, er to store, købte af Frederik II 1560. G. F. Lassens Samlinger. Ny Kgl. Samling. 4to. no. 868 k. Store Kongelige Bibliothek. — ³ I Niels Hemmingsøns Postille, overs. paa Dansk af Rasm. Hanssøn Reravius, Kbhvn. 1576, findes f. Eks. S. 207 afbildet et Kar, hvori Vinkander er nedsatte til Afkøling, staaende foran Kong Herodes' Bord. — Se Fig. 43 og 66.

S. 120. ¹ Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, 291 og 450. — ² Swenn Anderssonns Regensschap for Krydder 1561. S. R. A. — ³ Helsingørs Tingbog 3 Februar 1578. R. A. — ⁴ Nærværende Skrift III 34. — ⁵ Swenn Anderssonns Regensschap for Krydder 1661. S. R. A. — ⁶ Se især: En artig og meget nyttig Kogebog af Fru Anna Weckerin, udsat paa Dansk af Povl Iverssøn Kolding. Kbhvn. 1648.

S. 121. ¹ Weiss: Kostümkunde II 885. — ² Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 288. — ³ Fra alle Lande 1880. II 237. (Efter Victor Tissot: Voyage au pays des Tziganes. Paris 1880.) — ⁴ Henrik Smith: Urtegaard. 1546. Bynke.

S. 122. ¹ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris) 470. — ² Geografisk Tidsskrift V 52. — ³ Paul Lacroix et Ferdinand Seré: Le moyen âge et la renaissance. Tome III (modes et costumes) fol. XV. — ⁴ Det nittende Aarhundrede udg. af G. og E. Brandes. 1876—77. S. 113.

S. 123. ¹ Geogr. Tidsskrift V 52. — ² Gehejmearkivets Aarsberetninger III 81—82. — ³ Rentemesterregnskaber 1588—92. R. A. — ⁴ Danske Magazin 4de Række II 381. — ⁵ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 203—9. — ⁶ Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 195. — ⁷ Die Reisen des Samuel Kiechel (Stuttgart 1866). S. 67.

S. 124. ¹ Nyerup: Historisk statist Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. I 330. — ² Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828). S. 43—44. — Schlegel: Sammlung zur Dänisch. Geschichte II, I, 186—90. — ³ Danske Magazin 3dje Række I, 27—28.

S. 125. ¹ Se f. Eks. Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte IX

182. — ² Niels Hemmingsens Postille, overs. paa Dansk af Rasmus Reravius. Kbhvn. 1576. S. 42.

S. 127. ¹ Danske Kongers Historie 73 ddd. — Forleningsbreve af 27 Juli 1588. R. A. — ² Nye Danske Magazin V 64. — ³ Falck: Staatsbürgerliches Magazin IX 772—73. — ⁴ Michael Francks Reise nach Dänemarck 1590. Manuskript no. 31 in Zittauer Rathsarchiv. — ⁵ Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 135.

S. 128. ¹ Kohl: Der Raths Weinkeller zu Bremen (Bremen 1866). S. 125. — ² Hans Forssell: Sveriges inre Historia II Tabel I c. — ³ Jydske Tegnelser 17 Oktbr. 1595. R. A. — Sjællandske Tegnelser 18 April 1592. R. A. — ⁴ Se f. Eks. Sjællandske Registre 5 og 10 September 1589. R. A. o. m. fl. St.

S. 129. ¹ Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 18 Februar 1580. R. A. — ³ Taine: Den engelske Literaturs Hist. Renæssancen. S. — ⁴ Enebær til Frederik den Andens Krønig. Tegnelser over alle Lande 5 August 1559. — Til Nyborg. Tegn. o. a. L. 6 November 1559. — Til Prinsesse Elisabeths Bryllup. Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. o. s. v., o. s. v. — Røgning med Enebær: Historisk Tidsskrift 3dje Række III 97. — ⁵ Danske Magazin I 48. — ⁶ Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Love IV 247.

S. 130. ¹ Tegnelser over alle Lande 26 Oktober og 27 November 1571, 2 Marts og 16 Oktober 1563 og 22 August 1565. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 26 Juli 1592 og 19 Juni 1594. — Jydske Tegnelser 26 Juni 1593. R. A. — Senere Klager over det samme: Suhms Nye Samlinger I 199 og 202. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium II 480.

S. 131. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium I, 497, II 273, 342, 381. IV, 527, 537. — Becker: Herluf Trolle S. 34.

S. 132. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium II 275. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium II 279. — ³ Samme Skrift II 440. — ⁴ Sjællandske Registre 6 Marts 1592 (paa hvilken Dag Skraaen blev bekræftet af Kongen). R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium II 466—71 og dateret 25 Januar 1592, paa hvilken Dag den var færdig fra Borgemestre og Raad).

S. 133. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium IV 618—19. — ² Sjællandske Tegnelser 29 Januar 1591 og 20 December 1595. R. A.

S. 134. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium II 279. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 136.

S. 135. ¹ Arent Berntsen: Danmarks frugtbare Herlighed. S. 550—51. — Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 17—18. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 134—35. — ³ Helsingørs Tingbog 27 April 1579. R. A. — ⁴ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ⁵ Danske Magazin IV 318. — ⁶ Tegnelser over alle Lande 7 December 1565. R. A.

S. 136. ¹ Danske Magazin 4de Række II 11. — ² Handlingar rörande Skandinavien XXXVII 60. — ³ Skrivelse af 10 December 1562. Danske Selskabs Papirer. R. A. — ⁴ Vedel Simonsen: Bidr. til Odense Bys Hist. II 2, 48. — De ovenfor S. 77 Note 1 anførte Steder. — ⁵ Vedel Simonsen: De danske Ruder I 99. — ⁶ Becker: Danske Herregaaarde XI Hald. — ⁷ Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 304.

S. 137. ¹ Aktstykker udgivne af Fyens Stifts literære Selskab I, 56. — ² Danske Magazin IV 315. — ³ Danske Magazin 4de Række II 70. — ⁴ Handlingar rörande Skandinavien Historia 37, 60—61. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — ⁷ Samlinger til jydsk Historie og Topografi I, 278. — ⁸ P. Edvardsen Friis: Skjelskjør. S. 76. — ⁹ Vedel Simonsen: Odense Bys Historie II 2, 156.

S. 138. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 135. — Kjøbenhavns Diplomatarium II 447. — ² Handlingar rörande Skandinavien Historia 37, 59. — ³ Suhm: Nye Samlinger III 103. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — ⁵ Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 124. — ⁶ Die Reisen des Samuel Kiechel (Stuttgart

1866). S. 55. — ⁷ Danske Magazin 4de Dække II 6. — ⁸ Vedel Simonsen: De danske Ruder I, 99. — ⁹ Suhm: Nye Samlinger til den danske Hist. III 304.

S. 139. ¹ Hammar Bys Beskrivelse 1553. Thottske Samling no. 938 fol. Store Kongelige Bibliotek i Kbhvn. — ² Sjællandske Tegnelser 8 November 1584. R. A. — ³ Flere Skrivelser fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophie, den sidste dat. Breitenburg d. 16 December 1588. R. A. — ⁴ Nye Danske Magazin VI 330—36. — ⁵ Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 119—20.

S. 140. ¹ Murbergs Afhandling i Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV 308—15. — ² Samme Afhandling. — ³ Johan Varwich: Von der Pestilenz. Kopenhagen 1577. Side Gij. — ⁴ Kgl. Vitterhets Hist. och Antiqu. Academ. Handl. VIII 99—100. — ⁵ Se f. Eks. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 558.

S. 141. ¹ Kogebog, prentet i Kjøbenhavn Aar 1625. Bl. B. Dr. Johan Scharffenberg i Norge har velvilligt henledt min Opmærksomhed paa, at disse Kogebogens Ord er en næsten ordret Gengivelse af, hvad allerede Michel Schrick har udtalt i sit bejestrrede Skrift om Brændevin: „Die usgepranten Wasser“. Ulm. 1482. — ² Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Academiens Handlingar IV 308—15.

S. 142. ¹ K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 425—86.

S. 143. ¹ Samme Skrift S. 436. — ² Samme Skrift S. 462—63. — ³ Henrik Ranzau: de valetudine conservanda. S. 159—60.

S. 144. ¹ Peder Palladius: Hosedjævlen. Indledning. Bl. Fj. — ² Niels Palladius: Druckenskabs Affjusing. Kbhvn. 1559. Indledning. — ³ Holberg: Erasmus Montanus Akt I Scene II. — ⁴ Becker: Orion, et Kvartalsskrift I 185—200. — ⁵ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Ravnstrup.

S. 145. ¹ Sjællandske Tegnelser 16 Februar 1593. R. A. Trykt i Danske Samlinger 2den Række II 234 Anm. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 120—21 og 129. — ³ Peder Palladius: Visitatsbog ved Grundtvig. S. 33—34. — ⁴ Danske Samlinger 2den Række II 292. — ⁵ Helsingers Tingbøger. R. A. Især hyppigt i Aarene 1577—78, 1582 og 1584. Udtrykket „meget overmaade drukken“ f. Eks. 5 November 1582 og oftere. Smign. ogsaa Randers Tingbøger især Aar 1587. R. A. — ⁶ Sølvitsborgs Lensregnskab. Skaanske Handlinger. R. A.

S. 146. ¹ Strängnäs Stads Tänkobog for 1500-talet, utg. af Isak Fehr. Strängnäs 1903. S. 46. — ² K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 122. — ³ Danske Samlinger. Øresunds Told. R. A. — Allen (De tre nordiske Rigers Historie IV 1, 148) betegner Afgiften som „noget under 4 af hundrede“. Datidens Benævnelse, der oftere forekommer er: „30te Penge“.

S. 147. ¹ Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser, 8, 9 og 23 Maj 1589 og 16 Maj 1590. R. A. — ² Angaaende Vinsorterne i det 16de Aarhundrede henvises særligt til J. G. Kohl: Der Raths-Weinkeller zu Bremen (Bremen 1866). S. 98—126). — ³ Se f. Eks. Kjøbenhavns Diplomatarium I 199 og 300. — Danske Magazin 4de Række I, 347. — ⁴ Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ⁵ Kjøbenhavns Diplomatarium I, 199, 300, 578. IV 51.

S. 148. ¹ Suenn Staffannsons Rekenskap paa Winn 1573. S. R. A. — ² Danske Samlinger, Myntvæsen, no. 581 b 14 a. Claus Dørknægts Regning 1545. R. A. — Danske Magazin 4de Række I, 347. — Gejer: Svenska Folkets Hist. II 210. — ³ Räkenskap rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ⁴ Kjøbenhavns Diplomatarium I, 300 og IV 51. — ⁵ Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perlor o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 149. ¹ H. Forssell: Sveriges inre historia I 118 — „Teim 8 Mai betallades Cornelius Jönszen ifrånn amsterdam för win de seche 2 $\frac{1}{2}$ åm, åmet 40 %. Räntekammar boch för 1561. S. K. A. — ² Foruden Kohls ovenomtalte Skrift („Der Rathsweinkeller zu Bremen“) se ogsaa: Wehrmann: Der Lübeckische Rathskeller. Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte II 86—87. (Lübeck 1863). — ³ Sjællandske Tegnelser 12 Juni 1596. R. A. — ⁴ „Rød fransk Vin 6 Amer 36 Kander, Blankt fransk Vin 2 Amer 15 Kander“. — Suenn Staffannsons Rekenskap for 1573. S. R. A.

S. 150. ¹ Tegnelser over alle Lande. 7 Marts 1559. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 5 Juni 1596. R. A. — ³ Københavns Diplomatarium I, 300. — H. Forssell: Sveriges inre historia II 18. — ⁴ Ahlquist: Karin Månsdatter S. 111 Anm. 25. — ⁵ Bernhard Olsens Artikel i Illustreret Tidende 18 Januar 1880.

S. 151. ¹ Rheinfall antages for en Rhinskvin af K. v. Weber (Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 122). Derimod bestemmer Alwin Schultz (Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, Leipzig 1879. S. 297) den som en Vin fra Istrien. — ² Rheinfall: Danske Magazin 3dje Række V 77 og 4de Række IV 63. — Danske Samlinger, Myntvæsen, no. 581 b, 14 a. Claus Dørknægts Regning 1545. R. A. — Skrivelse fra Henrik Ranzau til Enkedronning Sophia d. 16 December 1588 og fra Enkedr. Sophia til H. R. d. 19 Januar 1589. Danske Kongers Historie no. 63. R. A. — Sjællandske Tegnelser 5 Juli 1595. R. A. — ³ Københavns Diplomatarium I, 300. — Zeitschrift des Vereins f. Lübeckische Geschichte II 86. — ⁴ Raumer: Historisch. Taschenbuch VI 320.

S. 152. ¹ Suenn Staffansons Regenskab på win for 1573. (Räkensk. rør. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73.) S. R. A. — ² Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 475. — ³ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa (Sthlm. 1828), S. 41. — ⁴ Paul Hentzner: Itinerarium. (Noribergæ 1612). p. 156. — ⁵ Suenn Staffansons Rekenskab for win 1573. S. R. A. — ⁶ Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 188—90. — ⁷ Kogebog prentet i Kjøbenhaffn Aar 1625. Bl. Cij.

S. 153. ¹ Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A. — ² Samme Steds.

S. 154. ¹ Danske Magazin 3dje Række VI 252. — ² H. Rørdam: Københavns Universitets Historie II 62 Anm. 2, 123 Anm. 3. — ³ I Gustav Vasas Tid (1559) 29 Amer om Maaneden, Aar 1585 gennemsnitligt kun 24 Amer. Register vppå Enn månedtz forthåringh Kgl. Hofvet. no. 2. S. R. A. — ⁴ Nemlig hele Aaret igennem kun 140 Amer og 26 Kander. Suen Staffansons Rekenskab for 1573. S. R. A.

S. 155. ¹ 62 Amer 46½ Kande. Räkenskaper rörande Guld, Silfver, Perler o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ² Fra 14 Juli 1588 indtil 2 Oktober 1591 er af Rhinskvin medgaaet 1752½ Ame 7 Fjerdinger 1½ Pot. Rentemester Regnskab 1591. R. A. — ³ 700 Amer. Sjællandske Tegnelser 1 Juli 1596. R. A. — ⁴ Ved Jørgen Ernst Worms Bryllup, som Chr. IV holdt paa Dronningborg Slot Fastelavns Søndag 1591, blev der ifølge den kort efter afgangne Hofskænk Hans v. Stralendorfs Regnskabsseddel „forspiset og udskænket 30½ Ame Rhinskvin“, som Kongen havde ladet udtage hos Søren Hofmann, Borgemester i Randers, til 20 Dr. Amen. Rentemesterregnskab 1591. R. A.

S. 156. ¹ Sjællandske Tegnelser 20 Marts 1588. R. A. — ² Suenn Staffansons Regenskab för 1573. (Räkenskaper rörande Guld, Silfver o. s. v. 1552—73.) S. R. A.

S. 157. ¹ Træflasker: Hist. Tidsskrift 5te Række, I, 24. — ² Tinflasker: Københavns Diplomatarium IV 396—98. — Christian III: En Tinflaske til Eddike (Danske Magazin 4de Række I, 276). — Blandt Erik d. XIV's Rejsesager to store Tinflasker og ti smaa. (Swenn Anndersonns Regenschap for Krydder 1561. S. R. A.). — 17 Tinflasker af forskellig Størrelse paa Gunderslevholm 1574. (Hist. Tidsskrift 5te Række I, 28). — Fem Tinflasker til den lille Christian d. IV, der tilsammen vejede 31 $\mathcal{L}$, og et Flaskefoder dertil. (Rentemesterregnskab 1590.) R. A. — ³ Sølvflasker: Danske Magazin V 364. — Aar 1562 lod Frederik II lave 6 Sølvflasker af 51 $\mathcal{L}$ Sølv. (Rentemesterregnskab 1562. R. A.) — Chr. IV: En ituslaet Sølvflaske (Rentemesterregnskab 1590. R. A.) — køber to Sølvflasker af sin Moder for 1220 Kroner. (Sjællandske Tegnelser 31 Juli 1592. R. A.) — ⁴ Glasflasker. Danske Samlinger 2den Række VI 184. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 46 og 58. — Kirkehist. Samlinger II 423.

S. 158. ¹ Historisk Tidsskrift V 97—98. — Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie II 2, 13. — Registre over alle Lande 13 Maj 1540. R. A. — ² Bevilling af 18 Maj 1573. Topogr. Saml. Randers no. 12. R. A. — ³ Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 121—22.

- S. 159. ¹ Sammesteds. — ² Helsingørs Tingbog 2 Maj 1576. R. A.
- S. 160. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 337. — ² Næsten al den Vin, der drikkes 1541 paa Malmøhus, er til „2^β“ Potten. Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ³ Danske Magazin 3dje Række VI 252. — ⁴ Adler: Efterretninger angaaende Ribe (Ribe Skoleprogram 1842). S. 80—81). — ⁵ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 67.
- S. 161. ¹ Sjællandske Tegnelser 16de April 1585. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 16 November 1583. R. A.
- S. 163. ¹ Danske Samlinger 2den Række II 204. — ² Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 187.
- S. 165. ¹ Se f. Eks. Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 602. — ² Troels-Lund: Historiske Skitser. S. 195.
- S. 168. ¹ Nærværende Skrift II 302. — ² Inventarii-Register opå Kongl. Maytz. partzeler 1584. — Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ³ Ryge: Peder Oxes Levnet S. 409. — Danske Samlinger 2den Række VI 181. — ⁴ Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. M. 1581. S. 8 — ⁵ Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A.
- S. 169. ¹ Østgaard: En Fjeldbygd. Billeder fra Østerdalen. 4de Opl. S. 144. — ² Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 460. — ³ Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I 314. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række I 162—63. — ⁵ Inventaires de la Roynie Descosse Douairiere de France. Edinburgh 1863. S. 52. — ⁶ Danske Samlinger 2den Række VI 181. — ⁷ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10—11. — ⁸ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880) 477. — ⁹ „Bileger“ f. Eks. i Tegnelser over alle Lande af 2 September 1561, R. A., og for Sveriges Vedkommende i Hofordning af 1571. Kongl. Hofvet I. S. R. A.
- S. 170. ¹ Olaus Theophilus: paræneses seu præceptiones. Hafn. 1573. N—Nij. — ² R. Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III I, 34. — ³ Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A. — ⁴ Se f. Eks. Svenske Handlinger. Varbjerg 1621. R. A. Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 96. „Knivskede (Ϸ: Knivske) med Sølvskæft“ o. fl. St. — ⁵ „3 Guldskeer vejer 16¹/₂ Lod og 2 Guldknivskeer“. Inventarium over Albert Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oxe). R. A.
- S. 171. ¹ Fortegnelse over Axel Rosenkrans's Efterladenskaber af 7 Febr. 1564 Dokum. t. Klevenfeldts Stamtavler. R. A. — ² „Kvindeknive“ anføres i Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 21. — ³ Samuel Kiechels Reisen S. 75 — ⁴ Raumer: Briefe aus Paris I 73. — ⁵ Samlinger til jydsk Hist. o. Topogr. V 95. — ⁶ Inventarieliste over Albert Oxes Efterladenskaber. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Oxe). R. A. — ⁷ Prinsesse Elisabeths Udstyr af 6 Juni 1581. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.
- S. 173. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier Francais II 108—12 (fourchette). — Smlgn. Marquardt: Privatleben der Römer. S. 317.
- S. 174. ¹ L'Isle des Hermaphrodites nouvellement descouverte. Duodez. pag. 179. — ² R. Nyerup: Hist. statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III I, 34. — ³ Se f. Eks. Hans Forssell: Sveriges inre Historia II 20—21. Eller de vidtløftige fra 1621 i Pakken: Varbjerg 1621. Svenske Handlinger. R. A. — ⁴ Anna af Danmarks Udstyr: Pergamentsbreve. Sachsen. no. 9. R. A. — Dorothea af Danmarks Pergamentsbreve, Brunswig. no. 5 c. R. A. — Anna af Sveriges i Loenbom: Uplysninger i Svenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 21. — Elisabeth af Sveriges: Kongl. Hofvet no. 1. S. R. A. — ⁶ Schlegel: Sammlung zur Dänischen Geschichte II 1, 48.
- S. 175. ¹ Inventarium opå Hans Konungl. Majts Sølfvuer gesmidhe anno 1584. Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.
- S. 176. ¹ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10. — ² Olaus Theophilus: paræneses. Hafniæ 1573. Nij. — ³ Blicher: Topographie over Vium Præstekald. Viborg 1795. S. 146. — ⁴ Junge: Den nordsjællandske Landalmue. Ny Udgave. Kbhvn. 1824. S. 174—76. — ⁵ Eilert Sundt i Folkevennen 1858. S. 217—18.

- S. 177. ¹ Danske Magazin 3dje Række I 162. — ² Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 477. — ³ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 6 og 13.
- S. 178. ¹ Nye Danske Magazin I, 311. — ² Danske Magazin 3dje Række II 206. — ³ Herlufsholms Skoleprogram 1880. S. 22.
- S. 179. ¹ Alwin Schultz: Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger I, 314. — ² Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 477. — ³ Nye Danske Magazin I 311. — ⁴ L'Isle des Hermaphrodites nouvellement descouuertes. 12mo. p. 179.
- S. 180. ¹ Olaf Theophilus: Paræneses. Hafniæ 1573. Nijj.
- S. 181. ¹ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 8. — ² Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge III 1, 36. — ³ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559. R. A. Trykt i Nye Danske Magazin II 56—57. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række VI 184. — ⁶ Vedel Simonsen: Bidrag til Rugaards Historie II 1, 57. — ⁷ Glücksburgske Archiv Pakke I b. R. A. — ⁸ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 172.
- S. 182. ¹ Den valske Forsnider, oversat paa Dansk 1676. S. 13.
- S. 188. ¹ Danske Magazin 3dje Række I 162. — ² „Sølverpape“: Danske Magazin V 364. — Nye Kirkehistoriske Samlinger V 256. — Historisk Tidsskrift II 41. — Sølvpop: Rentemesterregnskab 1588. R. A. — Friis: Saml. t. Dansk Bygn. Historie. S. 203. — ³ Danske Magazin V 362—63. — ⁴ Danske Magazin V 364. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559, R. A., trykt i Nye Danske Magazin II 56—57.
- S. 189. ¹ Rentemesterregnskab 1585. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 29 Novbr. 1592 og 12 Marts 1595. R. A. — ³ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 172.
- S. 190. ¹ Danske Magazin 4de Række II 6. — ² Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ³ sammesteds. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række II 205.
- S. 191. ¹ Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A.
- S. 192. ¹ Kinch: Ribe Byes Historie og Beskrivelse II 604—5.
- S. 193. ¹ Danske Magazin V 364. — ² Rentemester Joachim Beck's Regnskab 1563 og 1565. R. A. — ³ Inventarium paa Erik XIV's Sølvgeschir 22 December 1565. S. R. A. — ⁴ Danske Samlinger 2den Række VI 173.
- S. 194. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 96. — ² Rentemesterregnskaber 1590 og 1591. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelser 15 Maj 1595. R. A. — ⁴ Inventarium efter Pontus de la Gardie, Januar 1586. Acta historica. S. R. A.
- S. 195. ¹ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 502. — ² Rentemesterregnskab 1588. R. A.
- S. 196. ¹ Efter Weiss: Kostümkunde II 867.
- S. 197. ¹ Jeg benytter Lejligheden her til at rette den Forklaring, som jeg (i Danske Samlinger 2den Række VI 184 Anm. 4) har givet af Ordet „Sallsærcken“. Det betyder ikke „et lille rundt Fad“ i Almindelighed, men altid „et Saltkar“. — ² Arennt Berntsen: Danmarckis oc Norgis Fructbar-Herlighed. Kbhvn. 1656. S. 614. — ³ Tegnelser over alle Lande 25 Juli 1559. R. A. — ⁴ Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Rosenkrands. 7 Februar 1564. R. A. — ⁵ Inventarium over Erik XIV's Sølvgeschir. af 22 December 1565. S. R. A. — ⁶ Rentemesterregnskaber 1588 og 1591. R. A. — ⁷ Troels-Lund: Historiske Skitser S. 194.
- S. 198. ¹ Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — ² Jeg skylder Dr. Ingvald Undset Tak, fordi han har gjort mig opmærksom paa disse Genstande. — ³ Danske Magazin 3dje Række I 162.
- S. 202. ¹ Se: Jørgen Olrik: Drikkehorn fra Middelalderen. S. 7.
- S. 205. ¹ Danske Magazin 4de Række II 11.
- S. 209. ¹ Bøder for at slaa med Skaalen omtales f. Eks. i Malmøhus Lensregnskab 1565 og 1579 og Helsingborgs 1574. — C. C. Giörrwell: Svenska Magazinet. Sthlm.

1766. S. 18. — Smlgn. S. Bring: Samling af Handlingar III 11. — At tømme en Ølbolle: Daae, Bygdesagn I 6.

S. 210. ¹ Hyltén-Cavallius: Wärend och Wirdarne II 199.

S. 214. ¹ Viollet-le-Duc: Dictionnaire raisonné du mobilier Francais II 115—21. —

² Loenbom: Uplysninger i Svenska Historien II. Sthlm. 1769. S. 19—21.

S. 215. ¹ Danske Magazin VI 362. — ² Glücksburgske Arkiv. Pakke I b. Skiftebrev af 10 Marts 1572. R. A. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium IV 396—98. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række II 205. — ⁵ Skiftebrev af 10 Marts 1572. Glücksburgske Arkiv. Pakke I b. R. A. — ⁶ Nye Danske Magazin VI 69—70. — ⁷ Danske Magazin V 360—64.

S. 216. ¹ Inventarium paa Erik XIV's Sølvgeschir. af 22 December 1565. S. R. A. — ² Historisk Tidsskrift 5te Række I, 466.

S. 217. ¹ Danske Magazin 3dje Række I, 161. — ² Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 68—69.

S. 219. ¹ Niels Bredal: Børne-Speigel (Kbhvn. 1568). S. 8.

S. 220. ¹ Danske Magazin IV 318. — ² Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte 8ter Jahrgang. 1ster Band (Altona und Kiel 1794). S. 78—79. — ³ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ⁴ Danske Magazin 4de Række I, 276. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 31 Oktober 1578, 10 August 1579 og 18 Februar 1580. R. A.

S. 221. ¹ Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus lib. XIII Cap. 38. — ² Ahlquist: Karin Månsdotter (Sthlm. 1874). S. 20. — ³ Suen Staffansons Rekenskab for 1573. S. R. A. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række II 205. — ⁵ Sjællandske Tegnelser 8 Februar 1590. R. A. — ⁶ Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A.

S. 222. ¹ Danske Magazin 4de Række II 387 og 402. — ² Hans Forssel: Sveriges inre Historia II 21. — ³ Historisk Tidsskrift 5te Række I 479. — ⁴ Prisingivelser paa Glas. Malmøhus Lensregnskab 1541, R. A., i Reglen 5 Hvid Stykket. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 479—80. — H. Forssell: Sveriges inre Historia II 21. — Danske Samlinger III 260—61.

S. 223. ¹ Slindeglass. Ahlquist: Karin Månsdatter. S. 20. — „Blev forkommet og søhderslaget, den Tid Panket holdtes i Stora Salen: Slindeglass 6 Skokke 15 Stykker“. Suen Staffansons Rekenskab 1573. S. R. A. — ² Pasglas: Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. (for 10 Pasglas 1 $\frac{1}{2}$ 2 alb.). — Sjællandske Tegnelser 10 August 1579, 18 Februar 1580 og 8 Februar 1590. R. A. — ³ Bennicke- (Bænke-) Glas. Jydske Tegnelser 1 Maj 1596. R. A. — ⁴ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145. — ⁵ Edvardson Friis: Skjelskjør By. S. 154—55. — Historisk Tidsskrift 5te Række I, 480. — ⁶ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 68.

S. 224. ¹ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634 (Sthlm. 1828). S. 20.

S. 225. ¹ Danske Magazin 3dje Række I, 27—28. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium II 37—38. — ³ „Godt Aar, Evert!“ L. Daae: En Episode af den nordiske Syvaarskrig, Lund 1867. S. 9. — C. C. Gjörwell: Svenska Magazinet. Sthlm. 1766. S. 81. — Fr. Arnkiel: Cimbrische Heyden Religion. Hamburg 1703. I 162.

S. 226. ¹ Samlinger til jydske Hist. og Topografi I, 228—32.

S. 227. ¹ Weiss: Kostümkunde II 879.

S. 228. ¹ Summarische Verzeichnus einer Reysz, so der Fürst Hr. Friderich Hertzog zu Würtemberg 1580 gethan. Mümpelgard 1606. S. 17. — ² Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 49.

S. 229. ¹ Se f. Eks. Enkedronning Sophias Bordservice. Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 4, 171—72. — ² Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ⁴ Erik XIV's Sølvgeschir. 22 December 1565. — Regnskab rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A.

S. 231. ¹ Weiss: Kostümkunde II 868—69. — ² Rentemesterregnskab 1588. R. A. — Sjællandske Tegnelser 4 December 1588. R. A. — ³ Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A. — ⁴ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 503.

- S. 232. ¹ Danske Magazin IV 318. — ² K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. S. 116.
- S. 233. ¹ Rasmus Reravius: Beskrivelse af Frederik II's Kronning. Bl. H 8 og Frederik II's Bryllup. Bl. L 5. — ² Rentemesterregnskab 1590 og 1591. R. A. — ³ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II, 186—90.
- S. 234. ¹ Swenn Anderssonns Regensschap for Krydder 1561. Räkenskaper rör. Guld, Silfver o. s. v. 1552—73. S. R. A. — ² Se f. Eks. Friis: Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 12—13. — ³ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1569. S. 6.
- S. 235. ¹ Danske Magazin 3dje Række I, 159. — ² Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. Franckfort a. M. 1581. S. 6. — ³ Danske Magazin 3dje Række I, 29. — ⁴ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II, 1, 186—90. — ⁵ Charles d'Ogier: Dagbok öfver dess resa i Sverige 1634. Sthlm. 1828. S. 16. — ⁶ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 91.
- S. 236. ¹ Samme Skrift II 4, 167.
- S. 238. ¹ Nye Danske Magazin I, 308—9. — ² Foruden de tidligere omtalte, Niels Bredal: Børne-Speigel 1568 og Olaus Theophilus: paræneses 1573, maa endnu nævnes: En smuck og meget nyttelig Børnetuct ved L. Kulleman. Fordansket af Niels Jensen. Kbhvn. 1559. — ³ H. Rørdam: Kbhvns. Universitets Historie II 703—5.
- S. 239. ¹ Suhm: Samlinger t. d. danske Hist. II 2, 147. — ² Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 7. — ³ Olaus Theophilus: paræneses (Hafniæ 1573.) N—Nij. — En smuck og meget nyttelig Børnetuct. Kbhvn. 1559. Biiij. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række I, 158—59. — ⁵ Nye Danske Magazin I 308—9.
- S. 240. ¹ Danske Magazin 3dje Række I, 160. — ² Kongl. Hofvet no. 1. S. R. A. — ³ Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. 1581. S. 7. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række I, 160. — ⁵ Den valske Forsnider, oversat paa Dansk. Kbhvn. 1676. S. 12.
- S. 241. ¹ Neues Trenchier-Büchlein durch Andreas Kletten. Kopenhagen 1674. S. 106—7. — ² K. v. Weber: Anna Churfürstin zu Sachsen. Leipzig 1865. S. 116.
- S. 242. ¹ Ein new Kochbuch von M. Marxen Rumpolt. 1581. S. 6. — ² Samme Steds. — ³ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90. — Danske Magazin 3dje Række I 27—28.
- S. 243. ¹ Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte. Jahrgang 1797. S. 227—32. — ² Alle christelige oc dyderige Jomfruers Æreskrantz (Sorø uden Aar). Bl. 6. — ³ „Præmissa levicula recusatione“. Olaus Theophilus: Paræneses (Kbhvn. 1573). Nij. — ⁴ Folkevennen. Christiania 1858. S. 23. — ⁵ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 9.
- S. 244. ¹ Olaus Theophilus: Paræneses. (Hafniæ 1573). Nij. — ² Sammesteds. — ³ Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 10—11. — ⁴ Die Reisen des Samuel Kiechel. S. 68. — ⁵ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90.
- S. 245. ¹ Baudrillart: Histoire du luxe III (Paris 1880). S. 506. — ² Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 186—90 og Danske Magazin 3dje Række I, 27—28.
- S. 246. ¹ Jahrbücher des Vereins für Mecklenburgische Geschichte und Alterthums-kunde IX 189. — ² Olai Wormi epistolæ. p. 488.
- S. 247. ¹ Denne og følgende Optegnelser findes i Birte Brocks Kogebog, Thottske Samling, 8vo. no. 298. Store kongelige Bibliothek.
- S. 248. ¹ C. C. Gjörwell: Nye Svenska Bibliotheket. 1sta Bandets senare Del. Sthlm. 1762. S. 107. — ² Niels Bredal: Børne-Speigel. Kbhvn. 1568. S. 13. — ³ Nordalbingische Studien V, 142. — ⁴ Kongl. Hofvet. no. 1. Johan III's og Hertug Carls Hofordning 1579. S. R. A. — ⁵ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 145—46.
- S. 250. ¹ Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV 295. — ² H. Rørdam: Historiske Kildeskrifter I 714 og 717. — ³ Se f. Eks. Gehejmarkivets Aarsberet-

ninger I, 154 og 205. — Et Brev fra Churfyrstinde Anna om Aquavit er citeret ovenfor S. 142—43.

S. 251. ¹ Anders Sørensen Vedels Ligtale over Frederik II. Bl. Ciiij. Smlgn. ogsaa: Anders Lauridsens. Blad Fij og Chr. Knopfs Leichpredigt. Blad Eiiij. — ² Danske Magazin 4de Række II 403. — ³ Danske Samlinger 2den Række II 267—68. — ⁴ Danske Magazin 3dje Række I, 27—28.

S. 252. ¹ *Scriptores rerum Danicarum* III 285—86. — ² Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave) S. 35, Anm. 9. — ³ Samlinger til Fyens Historie og Topografi VI 326. — ⁴ Klevenfeld: Optegnelser til holstensk Adel. R. A. — ⁵ C. C. Gjørwell: *Nya Svenska Bibliotheket* II. Sthlm. 1763. S. 12—13. — ⁶ Danske Samlinger 2den Række II 263—64.

S. 253. ¹ Dansk Maanedsskrift, udg. af M. Steenstrup, 2den Række 1866 2det Bind S. 62. — ² Sjællandske Tegnelser 28 Juni 1579. R. A. — ³ Danske Magazin 3dje Række III 304—6. — ⁴ Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. Omtalt i Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgrve) S. 160 Anm. 23. — ⁵ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 151. — ⁶ Nye Danske Magazin II 347—48.

S. 254. ¹ Suhm: Samlinger II, 1, 24 og 30. — ² Norske Magasin I 441. — ³ Danske Magazin 4de Række II 396. — ⁴ Biskop J. Madsens Visitatsbog. S. 399.

S. 255. ¹ Norske Magasin I 380 og 399.

S. 256. ¹ Peder Palladius: *En Visitatz Bog*, udg. af Svend Grundtvig, S. 35, 86—87, 129—30. — ² Norsk Historisk Tidsskrift 2den Række III 174—75. — ³ Nyerup: *Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge* III 1, 29, 48—49. — ⁴ Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 283. — Dansk Maanedsskrift, udg. af M. Steenstrup, 1866. 2, 68. — Skrivelse fra Anne Madsdatter til Sophie Esge Bildes. Mandagen efter Cantate 1536. Dokum. til Klevenfelds Stamtavler (Bilde). R. A.

S. 257. ¹ E. Pontoppidan: *Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck* III 395. — ² Schlegel: *Samlung zur Dänischen Geschichte* II, 1, 105. — ³ Baudrillart: *Historie du luxe* III (Paris 1880). S. 476. — ⁴ Paul Hentzner: *Itinerarium (Noribergæ 1612)*. S. 156. — ⁶ Raumer: *Briefe aus Paris* I, 29.

S. 258. ¹ Raumer: *Briefe aus Paris* I, 38. — Motley: *Opstanden i Nederlandene*, udg. af F. Meldahl, I, 114—15. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium II 191 og 214.

S. 259. ¹ Schlegel: *Samlung zur Dänischen Geschichte* II 1, 145—46 og 186—90.

S. 260. ¹ *Scriptores rerum Danicarum* III 285—86. — ² Danske Magazin 4de Række II 381. — ³ K. v. Weber: *Anna Churfürstin zu Sachsen* (Leipzig 1866). S. 205.

S. 261. ¹ Saaledes ender et Brev fra Erik Sture til hans Broder. Afzelius: *Swenska Folkets Sago-Häfder* VII 174. — Et andet i Vedel-Simonsen: *De danske Ruder* II 44. — ² *Historisk Tidsskrift* 5te Række II 240. — ³ Bricka: *Frederik den Andens Ungdomskærlighed*. S. 213.

S. 262. ¹ Skrivelse fra Anne Madsdatter til Fru Sophie Esge Bildes, dat. Vallen Mandag efter Cantate 1536. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Brade). R. A.

S. 263. ¹ Danske Magazin 4de Række II 379—80. — ² C. C. Gjørwell: *Nya Svenska Bibliotheket* II (Sthlm. 1763) 12—13.

S. 265. ¹ H. Ranzau: *De valetudine conservanda* S. 69—71, 146—48.

S. 266. ¹ Samme Skrift S. 67—71 og 104—5. — ² Samme Skrift S. 92. — ³ Samme Skrift S. 46.

S. 267. ¹ Danske Samlinger 2den Række II 258. — ² H. Ranzau: *De valetudine conservanda* S. 59—63.

S. 268. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 36.

S. 269. ¹ Wegener: Anders Sørensen Vedel (Folioudgave). S. 214.

S. 270. ¹ Pontoppidan: *Annales ecclesiae Danicæ* III 395. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 344—45. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 173—74. — ² Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes Historie* III 1, 23. — ³ Rørdam: *Historiske Kildeskrifter* I, 714. — Nye Kirkehistoriske Samlinger I, 9—11.

S. 271. ¹ Norske Magazin I 340—460. — ² P. Claussøn: Norriges Beskrivelse. Kbhvn. 1632. S. 46—47.

S. 272. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 336. — ² Tegnelser over alle Lande (Bind IX S. 61—62). 3 Oktober 1566. R. A. — Historisk Tidsskrift II 522—23. — ³ Tegnelser over alle Lande 2 Februar 1564. Bind VII S. 618. R. A. — Historisk Tidsskrift II 522. — ⁴ Richardt og Becker: Prospekter af danske Herregaarde. Egeskov. — ⁵ Suhm: Samlinger til den danske Hist. I 1, 137. — ⁶ Tegnelser over alle Lande Oktober 1559 (indført ved April 1560). R. A.

S. 273. ¹ Tegnelser over alle Lande 6 Februar og 8 April 1559 og 7 Maj 1560. — Sjællandske Tegnelser 20 Maj 1584. R. A. — ² Malmøhus Lensregnskab 1565 og 1579. R. A. — ³ Helsingborg Lensregnskab 1574. R. A.

S. 274. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 277—98.

S. 275. ¹ Samme Skrift VI 159—60. — ² Orion, Kvartalskrift udgivet af T. Becker, I, 185—200. — Klevenfeldt: Optegnelser til holstensk Adel. R. A. — ³ Danske Samlinger 2den Række II 234—35. — ⁴ Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II, 2, 139.

S. 276. ¹ Jydsk Tegnelser 14 August 1590, R. A., trykt i Samlinger til jydsk Hist og Topografi VIII 157—58. — ² Secher: Danske Herregaarde. XX. Veirupgaard.

S. 277. ¹ Nye Kirkehistoriske Samlinger I, 150.

INDHOLD AF V BOG

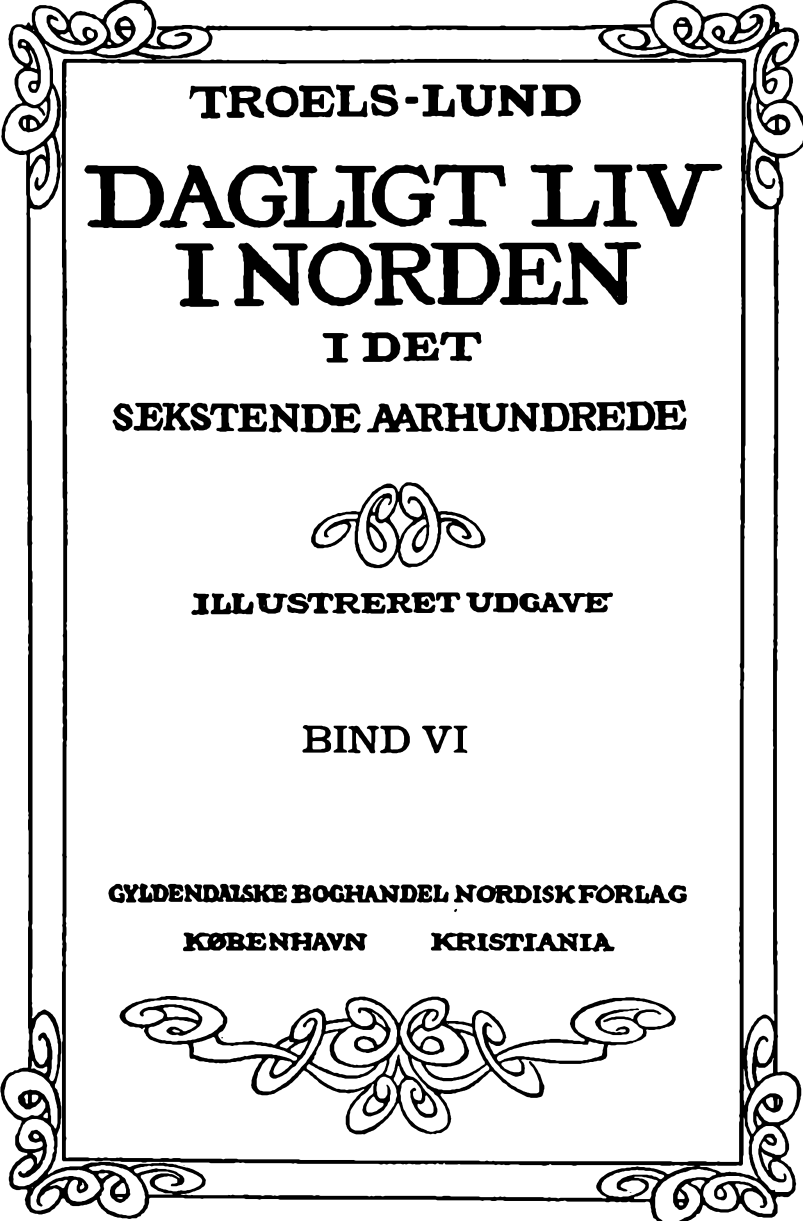

Fødemidler.

	Side
1. Udsigt over Fødemidlernes Udviklingshistorie i Norden	7
2. Maaltider og Appetit i det 16de Aarhundrede.....	23
3. Forsyning	35
4. Tillavning.....	98
5. Drikkevarer	125
6. Borddækning	161
7. Anretning	234
8. Fødemidlernes Virkning	249
<i>Henvisninger og Anmærkninger.....</i>	<i>279</i>

TROELS-LUND
DAGLIGT LIV
I NORDEN

I DET
SEKSTENDE AARHUNDREDE

ILLUSTRERET UDGAVE

BIND VI

GYLDENDALSKE BOGHANDEL NORDISK FORLAG
KØBENHAVN   KRISTIANIA

VI BOG: HVERDAG OG FEST

HVERDAG

DE kunstige Belysningsmidler var i det 16de Aarhundrede kun ufuldkomne. Det gjaldt derfor om at udnytte Dagslyset saa meget som muligt. I Danmark staar Solen paa den længste Dag op et Kvarter over tre og gaar ned et Kvarter før ni. Dette blev da her den naturlige Normaldag for Sommerens Vedkommende. Paa Landet stod man paa denne Aarstid op omtrent Kl. 3, hvad enten man saa skulde paa Arbejde eller blot paa Jagt. Byerne vaagnede kort efter. I Sorø Skole ringede Morgenklokken, i Aalborg afløstes Nattevagten og Dagen begyndte ved 4 Slet¹. Til samme Tid havde i Upsala den senere Kong Carl Gustav Befaling til at rejse sig og begynde sine Studier² Paa Herlufsholm mødte Børnene Kl. 5 til Dagens Gerning³. Paa Helligdage vendte man i Købstæderne allerede Kl. 6 hjem fra første Gudstjeneste⁴.

Om Vinteren sov man noget længere. Først Kl. 5 kimede Morgenklokken i Byerne. For Aalborgs Vedkommende gjaldt dette dog kun den værste Tid fra 1ste November til 7de Januar, „thi Natten er da lang og mørk“, tilføjes der undskyldende. Kl. 6 samledes Børnene paa Herlufsholm. Til samme Tid begyndte Forelæsningerne ved Københavns Universitet⁵. Men dette Klokkeslet synes ogsaa at have angivet yderste Frist til at begynde sin Virksomhed.

Sommer som Vinter gik man, baade paa Landet og i Byerne, til Hvile henad Kl. 9. En Anmeldelse af Natteoptøjer f. Eks. begynder derfor paa Datidens Sprog saaledes: „Anno 1589 Søndagen den 6te April om Natten Kl. 9, da Hans Mule, Borger i Odense, laa og sov i sin Seng“ o. s. v.¹. I Følge Københavns Stadsret skulde Vægterne følge hjem eller anholde enhver, som de traf paa Gaden „ved Nattetid, efter at Ni er slagen“. Døgnets øvrige Tider betegnedes i Forhold hertil. „Send mig din Skrivelse, at jeg kan have den i Aften til 4 Slet“, hedder det f. Eks. i et Brev fra Christian den Fjerde som Barn².

Denne Dagens Inddeling stod, som ovenfor bemærket, i nær Forbindelse med de tarvelige Belysningsmidler. Hos Landalmuen og den fattigere Bybefolkning synes man, naar Mørket faldt paa, at have nøjedes alene med det Lys, som kastedes fra Ildstedet. Havde man Raad til lidt mere Overdaad, tændte man, alt efter de forskellige Egne, enten „Tyristik“ eller Lampe. Ved Tyristikker forstodes tyndt skaarne Fyrrepinde, der, som Navnet selv antyder — Tyristik: Tjærestik — var særlig harpiksholdige. I Norge og Sverige benyttedes hertil friskt Ved; i Danmark, hvor Fyrren var uddød, tyede man til dens sidste Rester, Rødder og Bulle opgravne i Tørvemoser; tørrede og udpindede gjorde de samme Nytte. Tyristikker — eller som de i Danmark hyppigt kaldtes „Stikved“ — havde den Fordel at brænde i klar Flamme og ikke som Lampen at vifte ud i Trækvind. Hertil kom, at en brændende Tyristik lod sig bære i Munden, naar det gjaldt om at have begge Hænder frie. Iblandt Billederne til Olaus Magnus' Beskrivelse af Forholdene i Skandinavien forestiller et en huslig Scene: Manden kommer slæbende med en Brødkurv i den ene Haand og en vældig Ølkande i den anden; Konen staar og spinder paa Haandtén; hver især har de en brændende Tyristik i Munden. Konen holder sin lidt paa skraa i den ene Mundvig af Frygt for at antænde Uldtotten, som hun har bundet ved sit Hoved (Fig. 1).

I Danmark synes „Stikved“ at have været almindeligt benyttet, i det mindste naar det gjaldt om hurtigt at faa Lys, omtrent som Tændstikker nu til Dags. Men Manglen ved dem var jo

rigtignok, at de ikke kunde tændes ved Strygning, men kun ved anden Glød eller Flamme. Til Gengæld varede de længere end en Tændstik, idet de i Reglen vistnok var fra en halv til en hel Alen lange. De solgtes ved det 16de Aarhundredes Slutning bundtvis til lidt over 1 Mark for 100. Om Arild Huitfeldt hører vi tilfældigt, at han i Januar og Februar 1578 købte sig 300 Stikved og 1 Pund Lys. De første kostede $3\frac{1}{2}$ Mark, Lysene 6 Skilling Pundet¹. Hundrede Stikved svarede altsaa i Pris omtrent til tre Pund Lys. Det var da vistnok en kærkommen Gave, naar Kristoffer Valkendorf i December 1588 gav ialt 1000 Stikved til

Fig. 1. Tyristikker.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Deling mellem Beboerne af hans „Kollegium“ i København. Det blev 90 Stikved til hvert Kammer². Der kunde i Vinterens Løb læses meget Morgen og Aften med saadan en Forsyning.

Endnu ned til vore Dage har Brugen af „Stikved“, „Tyripinde“ eller „Tyristikker“ holdt sig ikke blot i Norge og Sverige, men ogsaa i Nørrejylland³.

I Egne, hvor man ikke havde let ved at faa saadanne Fyrre-pinde, eller hvor man, som ved Kysterne, nemmere kunde skaffe Tran, anvendtes gerne Lamper. Disse var yderst simple. En firkantet eller helst lidt aflang Skaal af Jærn, indrettet til at hænge, fyldt med Tran og med en Væge anbragt i det ene Hjørne. Vægen var i det 16de Aarhundrede ikke af Bomuld, men, i det mind-

ste efter en senere Tid at slutte, hyppigt af Siv eller andet, der kunde skaffes paa Stedet. Ikke sjældent var der Dobbeltstaaal, for at Trannen, hvis den ved et Puf flød over, ikke skulde spildes, men kunde opfanges i den nedre Staal. Brugbarheden forøgedes, naar Lampen ikke blot var til at hænge, men som en lille Gryde havde tre Ben under sig, saa at man kunde bære den og sætte den fra sig (Fig. 2). Lyset fra saadanne Lamper var ret roligt, men efter Nutidsbegreber meget svagt¹. Selvfølgelig oste de gerne og viftedes let ud.

Fig. 2. Jærnlampe.
(Dansk Folkemuseum.)

En Overdaadighed, som kun de mere velstillede tillod sig, var at brænde Lys. Disse lavedes i Hjemmet, Talglysene gerne ved de store Efteraarsslagtinger. Paa Slotte og Herregaarde kunde medgaa betydelige Masser af alt Tilbehør, som derfor ofte paalignedes Bønderne at svare i aarlig Afgift. I Sønder-Vallingrød ved Tølløse f. Eks. maatte i Peder Oxes Tid hver Bonde levere aarlig til Gaarden et Nøgle Lysegarn². Samme Afgift forekom hyppigt i Skaane. Paa Malmøhus forbrugtes i Aaret 1541 ikke mindre end 102 Pund Lysegarn³. Man faar et Indtryk af denne Lysetilvirkning i Hjemmet og Tilbøjeligheden til at hemme overdrevent Forbrug, naar man ser Enkedronning Sophie straks ved Overtagelsen af sit Enkegods bevilge sine Lensmænd levende Kvæg i Stedet for Okse- og Faarekød, mod at de saa fremtidigt holdt sig selv med Lys⁴.

Talglysene var af forskellig Godhed. I Sverige skelnede man mellem tre Slags: Herrellys, Fogedlys(?) og Svendelys⁵. I Danmark deltes de i „store Lys“, der var støbte i Form, og „små Lys“, der vistnok svarede til, hvad en senere Tid kaldte: „Praase“, hvis Tillavning kun bestod i at dyppe Lysegarnet i Talg.

Voksllys gjaldt naturligvis for endnu finere. Oprindeligt var Brugen heraf vistnok kommen til Norden med Kristendommen, ved hvis Gudstjeneste og Optog Voksllys jo spillede saa betydelig en Rolle. Fra Kirken bredte Skikken sig videre til Hofferne

og den rigere Adel. Hjemmets Bistader skaffede let det fornødne Voks, og snart var det blot Navnet Kerte (*ceratus* = af Voks), der mindede om den fremmede Oprindelse. Middelalderen igennem synes dog Brugen af Kerter, trods den forholdsvis Lethed, hvormed det nødvendige lod sig skaffe, at have indskrænket sig mest til festlige Lejligheder. Til al Anvendelse af Voks, hvad enten det saa var som Alterlys, Festlys, ved Forsegling, til Jorde-lagen eller ved Ligtog, knyttede sig for hin Tid Begrebet om noget særligt højtideligt.

Reformationens Indførelse ændrede ikke væsentligt dette Forhold. De mange smaa Altere med deres Voksllys afskaffedes vel, men disse bares fremdeles foran Kisten ved Begravelser, medens de til daglig selv hos velstaaende erstattedes af Talglys.

Grunden til, at Vokslysene hos rige ikke helt fortrængte Talglysene, laa i deres egen Ufuldkommenhed. Man forstod nemlig endnu ikke at forfærdige dem saaledes, al Tanden fortæredes af sig selv, alt imens Vokset nærrede Flammen. De trængte som Talglys til stadigt at pudses. Denne Grundmangel selv ved den ypperste Belysning blev følelig paa mange Maader.

Først og fremmest medførte den, at der maatte være Mandskab til at passe dem. De skulde „snydes“, som Datiden kaldte det, et Udtryk, der enten skrev sig fra, at det ansaas for fint hertil at anvende en Kniv (snide = skære) eller vel snarere var laant fra Næsens Betjening. Først i det følgende Aarhundrede begyndte dette Udtryk at afløses af „at pudses“, en Betegnelse, der lige saa lidt som dens Forgænger og de andre herhenhørende „at tages ved Næsen“, „at holde Lyset“ o. s. v. undgik Bibetydningen: at blive bedragen.

Til daglig foregik Pudsningsen paa den Maade, at den nærmeste — ved Maaltidet en af de opvartende Drengene — løftede Lyset fra Bordet og med to Fingre afkneb den forkullede Tande. „Det afpudsede skal Du enten straks stikke ned i Sand eller træde ud med Foden, at det ikke skal ligge og ose“, hedder det i Leve-regler for Skoledrengene¹. Endnu i Aaret 1629 kunde der i et Opbyggelsesskrift bruges følgende Billede: „Hvo som afsnyder og pudser et Lys med sine Fingre, han smitter og brænder sig selv

visseligen, og Lyset brænder deraf des klarere og bedre“, ligesaa bliver Menneskenes Rygte bedre efter at være antastet¹. Hvor det gik finere til, anvendtes dog Kniv. En Italiener, der i Tiden mellem 1625 og 1629 har været i Danmark, omtaler ikke uden Forbavselse „en overordentlig net Skik“, som han spottende kalder det, der endnu var i Brug hos Hertugen af Gottorp:

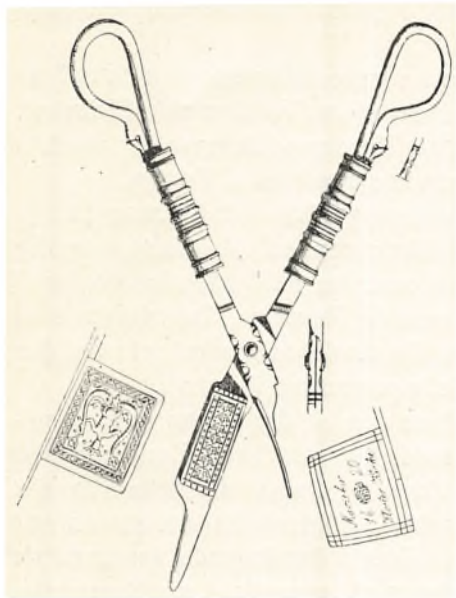

Fig. 3. Lysesaks af Malm, med Indskrift: Maribo Kloster Kirke 1620.

„Naar Lyset under Aftensmaaltidet begynder at brænde dunkelt, saa tager blot en Page en af Bordknivene, spytter paa den, væder Fingrene paa samme Vis, løfter Lysestagen i Vejret og pudser Lyset med Kniv og Fingre, sætter Lysestagen ned igen og lægger Kniven paa sin Plads. Alt dette gøres i Hertugens Nærværelse“².

Var det saaledes Skik ved det hertugelige Hof endnu Aar 1625, tør man uden Tvivl slutte, at Brugen af Lysesaks i det 16de Aarhundrede ikke har været synderlig udbredt i Norden. Ganske vist omtales saadanne Redskaber. Men selve deres

kostbare Udstyr i Forbindelse med deres sjældne Forekomst synes at tyde paa, at de mest har været til Stads. Peder Oxe efterlod sig en af Sølv og en sølvforgylt³. Den unge Christian den Fjerde lod Aar 1589 forfærdige tre sølvforgyltde à tolv Lod Stykket til sit eget Brug⁴. Aaret efter skænkede han sin lille Broder Ulrik, der skulde udstyres til Ophold i Udlandet, et pragtfuldt Sølvservice paa over 2000 Lod Sølv, hvoriblandt to Lysestager og en Lysesaks paa 30 Lod⁵. En af de ældste Lysesakse til kirkeligt Brug, der endnu er bevaret, er vistnok den,

der findes i Maribo Kirke; den er af Malm og bærer Indskriften: Maribo Kloster Kirke 1620¹ (Fig. 3).

Den gammeldags Maade at opnaa en stærkere Belysning end den, der udgik fra Alternes eller Bordets Lys i Stager, bestod i at levende- og mangfoldiggøre disse ved overalt at anbringe Svende med Fakler eller Kerter (Fig. 4). Opstillede i behørigt Antal ikke blot paa Gulv, men rundt om i Pulpiturer og paa Gallerier, maatte de kunne frembringe en ikke ringe Virkning. Og hver enkelt af dem havde jo i den Haand, der var fri, en naturlig Lysesaks. Men Ulempen var, at der til saadan Opstilling

Fig. 4. Svende med Kerter.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

krævedes et meget betydeligt Mandskab, større end de fleste kunde raade over. Det var da kun Konger og de aller rigeste, der kunde tillade sig en saadan Overdaadighed. I det 16de Aarhundrede træffer vi den endnu af og til anvendt. Christian den Tredje lod saaledes ved en Fest Aar 1547 Koldinghus oplyse paa gammeldags Vis og forskrev ikke mindre end 800 „Tortidslere“ (*torticilla*) eller „Stagelys“ dertil. Til et Fastelavnsgilde paa Nyborg Slot 1560 bestilte Frederik den Anden tusinde Stager².

Saadanne Stager synes at have været meget høje. De var vistnok beregnede paa, at Manden, der bar den, støttede den til Jorden, naar han stod stille. De haandteredes vel med andre Ord som en Spydstage eller Hellebard, blot med Lys i Bladet. Det

vilde ogsaa have været umuligt under Daidens lange Fester og Maaltider at staa Timer i Rad med dem i „Præsenter-Gevær“-Stilling.

Rent sprogligt set, forvirredes imidlertid paa Dansk Begreberne ved at kalde disse lange Skafter for „Lysestager“ og deres Lys for „Stagelys“. Grunden, hvorfor man oprindelighavde kaldt noget

Fig. 5. Lysestage af Tin.
(Statens historiske Museum
i Stockholm.)

rindelig havde kaldt noget en „Lysestage“, var, at det besad en opstaaende og stærk Spids til at stikke ind i og bære det bløde Lys (Fig. 5).

Denne spidse Opstan-der var „Stagen“, hvor-paa man stak Lyset. Alt i umindelige Tider havde man dog haft flyttelige „Stager“ med baade Fod forneden og bred Krans (Manchet) omkring „Stagen“ til at opfange det nedløbende Talg eller Voks. Ogsaa disse mere

udviklede Lysbærere havde man kaldt „Lysestager“. Men nu gik man i Danmark videre og kaldte det lange Træskaft, som man kunde stikke ind i saadan en hul Fod og ved Fest bære den hele paa — ligeledes for en „Lysestage“. I Sverige derimod udtrykte man sig tydeligere. Lysbæreren med Krans og Fod vedblev man at kalde: „Ljusstake“; men Stangen til ved Fest at bære den til Vejrs paa kaldte man: „Ljusstaf“ (Fig. 6).

Løvrigt bidrog selve Udviklingen til, at man

Fig. 6. Kirkelig Lysestav
f. Østergotland. Statens
hist. Museum i Stockh.
(Efter H. Hildebrand.)

i det 16de Aarhundrede blandt vel stillede maatte begynde at glemme, hvorfor man oprindeligt havde kaldt det hele en Lysestage. Den spidse Opstander, „Stagen“, svandt nemlig i Datidens nyeste Former for Bordlysestager mere og mere ind. Tilsidst var der ikke mere end en lille uselig Torn tilbage. Lyset bares i Virkeligheden af den lange Hals paa Lysestagen, hvori man satte

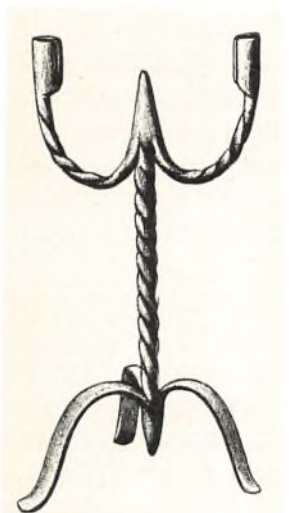

Fig. 7. Lysestage af Jærn.
(Statens historiske Museum i
Stockholm.)

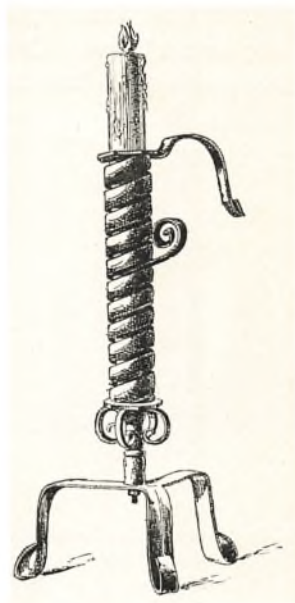

Fig. 8. Fransk Lysestage i det
16de Aarhundrede.
(Havard.)

det ind (Fig. 7). Ulempen herved — at Lyset ikke kunde brænde helt ned — naaede man i det mindste i Frankrig endnu i det 16de Aarhundrede at overvinde. Man fandt paa at lade Lysestagens Hals være et Spiralbaand, inden i hvilket en bærende Bund kunde skrues opad, efterhaanden som Lyset brændte ned (Fig. 8).

Saa vidt fremskreden var man nu ikke i Norden. Selv om Enkeltmand fulgte nogenlunde med og besad en ret nymodens Lysestage, saa glippede alt dette Enkelt-Tilbehør ved Fest, hvor

det gjaldt om Belysning for mange. Som vi ovenfor saa, befandt endnu ved Aarhundredets Midte endog Kongerne sig paa det gammeldags Standpunkt: ved Fest at maatte oplyse ved Hjælp af levende Lysholdere.

Dette vidtløftige Tilbehør af Fakkeltærere kunde dog spares, hvis man vilde anbringe Lysene under Loftet i Lysekroner (Fig. 9). Vel lod disse sig ikke hisse ned til Pudsning af Lysene saa ofte, ønskeligt var. Den nødvendige Følge maatte blive, at Tanden osede og Vokset dryppede ned paa Gulvet. Men Tiden

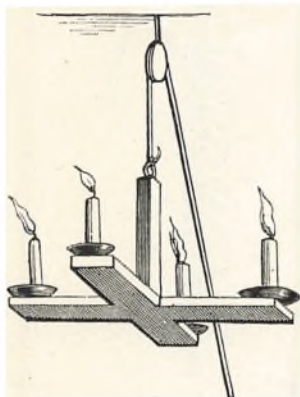

Fig. 9. En Lysekrone i en Festsal hos Kong René i det 15de Aarhundrede.

(Efter Haandskrift i Nationalbiblioteket i Paris.)

var jo ikke forvænt i saa Henseende. Talglysene til daglig osede jo ogsaa, og Røgen og Lugten fra viftende Fakler var sikkert værre end den fra Vokslys. Lysekroner var altsaa alligevel at foretrække, i hvert Fald af alle, der ikke havde Masser af Folk i sin Tjeneste.

Hele Aarhundredet igennem hører vi derfor ogsaa Tale om dem. Aar 1514 nævnes saaledes en Lysekrone tilhørende Sadelmagerlavet i København¹. Paa Lindholm fandtes Aar 1534 „en med seks Piber“². Knud Rud opgiver at have mistet under Grevefejden seks af Jærn og to af Messing³.

Til en Kammertjeners Bryllup paa Odense Raadhus lod Frederik den Anden laane to Lysekroner fra Svendborg, en fra Kerteminde og en fra Assens⁴. Peder Oxe efterlod sig to store og en lille af Messing⁵, Albert Oxe en stor af Messing med tolv Piber⁶. Lignende anskaffedes til Kronborg⁷. Aar 1608 købte Christian den Fjerde en Lysekrone med et Sejrværk i⁸ o. s. v., o. s. v. (Fig. 10).

Hvor pragtfuldt de end kan have været udstyrede, og hvor rigeligt der end ved enkelte, festlige Lejligheder kan være blevet gjort Brug af Vokslys — vi hører Tale om Bestillinger til kongelige Slotte paa tre-, fire- til femhundrede Pund Voks ad Gan-

gen¹ — saa var og blev dog selv den bedste Belysning efter Nutidsbegreber mangelfuld med dens skiftende Skær, dens Osen og Voksdryp. Man kendte imidlertid ikke bedre. Det var rene Undtagelser, der som f. Eks. Henrik Ranzau kunde falde paa den overforfinede

Paastand, at Osen af almindelige Voksllys var meget skadelig for Sundheden, hvorfor man burde i det mindste til

Brug i Soveværelser om Natten have Lys af særlig renset Voks, dergav mindre Os².

Derimod skulde det synes, at man kun behøvede at have overværet een af Datidens Aftenfester med dens forholdsvise rige Belysning for at faa et pinligt Indtryk af, hvor mørkt og trist man dog havde det til

daglig. Men intet tyder paa, at dette er gaaet op for Datiden. Den skarpe Adskillelse mellem Fest og Hverdag vedblev fremdeles. To Enkelt-Lycestager ansaas endnu for et kongeligt Udstyr³, og selv i meget velhavende Forhold nøjedes man med et Talglys. Det er i saa Henseende oplysende at sammenligne det nordiske Forbrug med fremmede Forhold. Tre schlesiske Adelsmænd,

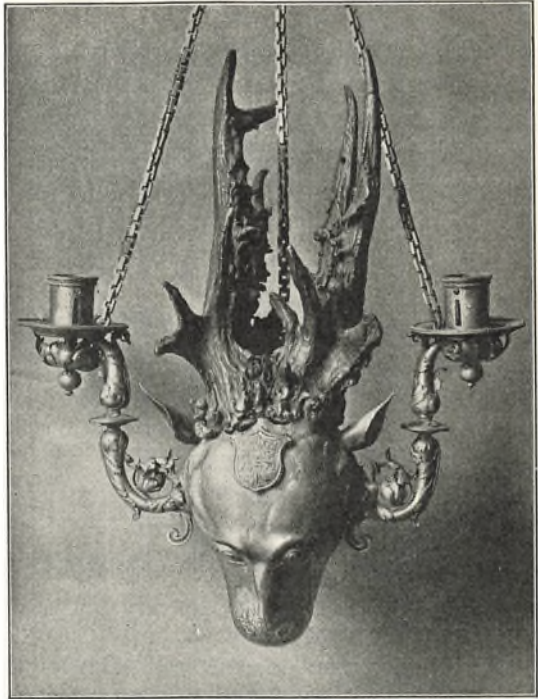

Fig. 10. Lysekrone med Dyrehoved.
Gave fra Christian III til hans Svigersøn, Kurfyrst August af Sachsen.
(I Dresdens Museum.)

der i Aaret 1628 med deres seks Tjenere opholdt sig paa Malmøhus i ni Maaneder som kongelige Gæster, brændte i denne Tid paa deres Kamre ialt 560 Pund Talglys¹, medens der f. Eks. Aar 1572 sammesteds til hele det vidtløftige Slots Belysning Aaret igennem blev, baade af Lensmanden, hans Svende og af al Slotets øvrige Betjening tilsammen, ikkun brugt 650 Pund². Hos den fattigere Befolkning veg jo, som før omtalt, endog Talgpraasen eller Tranlampen for en „Tyripind“, der kun tændtes ved Ovnens Gløder i de faa Øjeblikke, det gjordes fornødent. Hvor sligt fandt Sted, ophørte al Tale om Belysning; Mørket maatte siges at være Herre, fra den Stund det faldt paa.

Følgerne af denne Mørkets Overmagt til daglig blev i dobbelt Henseende afgørende.

For det første standsede al Virksomhed, saa snart Dagslyset veg. Kvinderne kunde vel endnu gribe til en eller anden huslig Syssel, der ikke krævede synderlig Belysning, saa at de i det mindste ikke syntes ledige. Men for Mændenes Vedkommende var saa godt som alt Arbejde afskaaret. Aandelig Adspredelse, Avislæsning eller anden slig Underholdning kendte Tiden ikke. Selv saa ringe en Erstatning for Virksomhed som Tobaksrygning var endnu ubekendt. Forbindelse med Omverdenen i Form af ankomne Rejsende eller Gæster, der kunde udspørges, Nyt, om det saa kun var usande Rygter, vankede ikke hver Dag. Indbyrdes var man selvfølgelig forlængst udtalt. Der var da intet andet tilbage end at døse paa Bænken eller — i Byerne — at liste sig hen til ligestemte Sjæle. Ene eller i Selskab blev Maalet altid et og samme: ved Ølkandens Hjælp at drukne eller dog bedøve den kvælende Kedsomhed.

Den anden Følge af Mørkets Overmagt blev en stærk Mørkerædsel (Fig. 11) og tilsvarende Hang til Overtro. Der er en inderlig Forbindelse mellem den rent ydre og den aandelige Oplysning. Hvor hin svigter, hvor man fra Solnedgang ubønhørligt er prisgiven Mulmet, uden Evne til paa egen Haand hurtigt at

skaffe Lys, dør kues Sindet nødvendigvis til Tro paa Mørkets Magter. Den, der fandt paa at dyppe Tyristikken i Svovl og Fosfor, saa at man, selv om Arnens Ild var slukt, blot ved at stryge slig en Svovlstik i et Nu kunde fremlokke lys Lue, gav derfor, uden maaske

at ane det, et mægtigt Stød fremad. Men om denne Opfindelse var der i det 16de Aarhundrede endnu ikke Tale. Først i en langt nyere Tid indførtes Tændstikker.

Hvad der imidlertid gav Forholdene i det 16de Aarhundrede et eget Præg, var et Sammentræf af Omstændigheder, der i Forening omdannede denne Mørkerædsel og

Overtro til en

uhyggelig Plet i vor Aandsudviklings Historie. Alt fra Oldtiden havde Troen paa Trolde (Fig. 12), Vætter, Underjordiske, Elverfolk, Havfruer, Nøkker, Nisser o. s. v. udformet sig. Da disse Væsner ikke hørte til Lysets Rige, maatte de antages at staa under Mørkets Fyrste. Men selve denne deres øverste var i

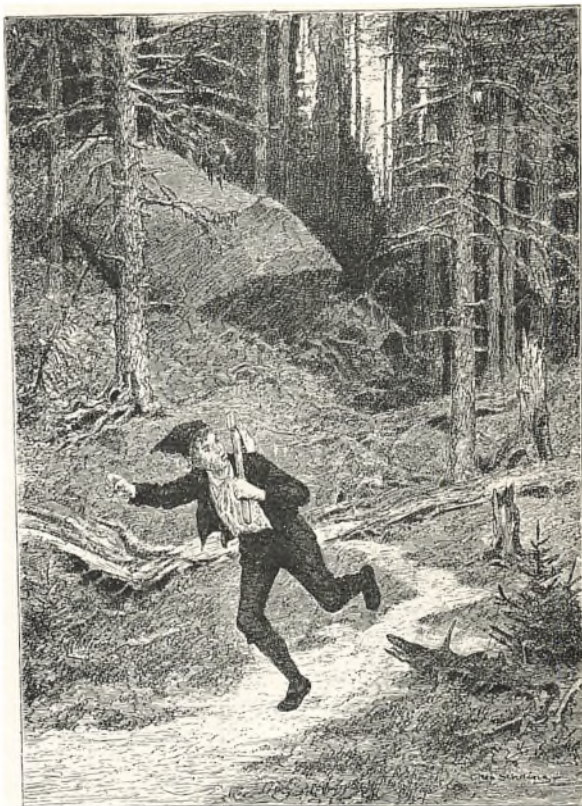

Fig. 11. „Der er saa mørkt langt, langt bort i Skoven.“
(Tegning af O. Sinding.)

Løbet af Middelalderen sunken i den almindelige Agtelse. Vel kunde hver enkelt grue for Nattens Rædsler; men Kirken selv frygtede ikke. Djævelen var jo en Gang for alle overvunden og besejredes bestandigt paany, hver Gang en af Kirkens Tjenere i Messen gentog det himmelske Offer. Under saadanne Omstændigheder sank han da ned til en halvt latterlig Figur. Lystige Historier om den dumme Djævel, om Fanden, der blev narret, bredte sig blandt Mængden. Ikke blot Kirken var til det sidste

Fig. 12. Troldfolk. Kalkmaleri i Voldby Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

i Stand til at narre ham for en Sjæl, men selv en forslagen Lægmand syntes nok til at tage ham ved Næsen (Fig. 13).

Saaledes stod Sagerne, da Reformationen indførtes i Norden. Forandringen maatte naturligt føles som et Brud med Fortiden. Kirkens Magt gled fra Rom over i den verdslige Øvrigheds Hænder. Uøvet, men ivrig holdt denne straks Rettroenheds Mønstring; i Kamp maatte den tjene sine Sporer. Og Fjenden var tydelig nok, det var ikke blot Papisterne, det var Djævelen selv, ham, som Reformatorerne i deres Iver saa ofte havde malet paa Væggen. Lyslevende stod han der i al sin Vælde. Thi det var gaaet ham som hans Modsætning. Ligesom Kristus i Protestanternes Øjne ikke længer var den spæde paa Himmeldronningens Arm, men var vokset til Frelseren paa Korset, saaledes var Djævelen heller ikke mere den dumme Djævel, han var

Kristi Modstander, Herren over Mørkets Magter. Og han slap alle disse Magter løs. Som tusinde Katteøjne i Mørke gnistrede det nu fra hver en Kirkens Krog, mens Øvrigheden fra Alteret, opskræmt, men nidkær, i Blinde svang det Sværd, som den ikke bar forgæves.

Denne ophidsede Stemning tog stadig til i de første Aartier.

Medens Frygten for alt det gammeldags Troldtøj ikke synes at være undergaaet nogen væsentlig Forandring, eller vel snarest var traadt noget i Skygge, uddannedes der en vidtløftig Lære om Djævelen og hans Medhjælper. Det vrimlede af disse Smaadjævle ligesom med Fluer paa en Sommerdag, ja — som Peder Palladius og efter ham Hofprædikant Hans Lauritzøn udtrykte det —: „de var utallige som Solegran“¹. I Tyskland, hvor den samme Bevægelse var til Stede, og grundig Kundskab altid har været i Yndest, naaede en Teolog til bestemt at kunne angive deres Tal. Der fandtes ialt:

2 Trillioner, 665 Billioner, 866 Millioner, 746 Tusinde, 664 Smaadjævle².

Hvorledes saa Djævelen ud? Derom kunde ingen være i Tvivl. Det stod jo tydeligt at læse i Billederne paa Kirkernes Mure og Hvælvinger. I Ordets egentlige Forstand malede man nemlig den Gang Fanden paa Væggen. Ingen anden Tid har

Fig. 13. En stærkt medtagen Haltefanden. Kalkmaleri i Udbyneder Kirke, syd for Indløbet til Mariager Fjord. (Efter Akvarel af Magnus Petersen (1897) i Nationalmuseet.)

været saa optagen af at fremstille Djævelen og hans Gerninger som netop det 16de Aarhundrede. I Følge gammel Skik anvendtes Kirkernes Vægge og Loft til religiøse — stundom ogsaa ret verdslige — Malerier, som en eller anden Kirkens Velynder bestode. Denne Skik holdt sig ogsaa efter Lutherdommens Indførelse. Men medens man tidligere fortrinsvis havde afbildet

Fig. 14. Slangen frister Adam og Eva, som derefter uddrives af Paradis.
Kalkmaleri i Esbønderup Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Gud, Jomfru Maria, Jesu Lidelses-Historie og Helgenbilleder, saa vendte efter Aar 1500 næsten al Interesse sig til Djævelen og hans Virksomhed, særlig hans Mishandling af de fordømte. Det var et Udslag af, hvad der fyldte alle Sind, som fik Luft i disse Billeder. Men Billederne slog atter ind og fyldte de umyndige Tilskuere, der blindt hen troede paa, som en Meddelelse fra Gud selv, hvad de her Søndag efter Søndag sad og stirrede paa. Gik Prædikenerne muligt over deres Fatteevne — Billederne

ramte paa en Prik i deres Sind og ynglede videre i nye Forestillinger. Man tager ikke fejl ved at antage, at Djævlerygten i det 16de Aarhundrede fandt sin stadige Selvfordobling i Billederne paa Kirkevæggene, Kilden til dens bestandig stærkere Vækst og Udbredelse.

I Følge de kirkelige Billeder var Djævelen forfærdelig at se

til. I Paradiset havde han vel af Klogskabshensyn antaget en nogenlunde tiltalende Skikkelse, da han slyngede sig med Slangehale i Æbletræet og forlokkede Adam og Eva (Fig. 14). Men da han og hans Tilhængere nedstødtes fra Himlen, havde de vist sig i deres sande Skikkelse (Fig. 15). Overfor Kristus her paa Jorden havde Djævelen, da han fristede ham, kun i ringe Grad fundet det fornødent at formumme sig (Fig. 16). I Følge Niels Hemmingsens Postille søgte Fristeren dog at antage Udseende som et Slags Urmenneske (Fig. 17). Hvordan hans sande Ydre imidlertid var, kunde ses af alle dem, der ikke sov, medens han saæde Klinte blandt Hveden (Fig. 18). Men paa Dommens Dag, hvor Djævelen til evig Tid skal faa Magt over alle de evigt fordømte, vilde han dog vise sig i sin aller forfærdeligste Skikkelse (Fig. 19—23).

Djævelens Virksomhed var af dobbelt Art. Dels besatte han — enten selv eller ved sine Medhjælpere — et Menneske, som da blev pint og plaget til det yderste. Dels overlod han enhver, der vilde gaa i Pagt med ham, en lille Djævel til Afbenyttelse.

Fig. 15. Djævlene nedstødes.
Kalkmaleri i Udby Kirke i det sydlige Sjælland.

(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Fig. 16. Jesus fristes af Djævelen.
Kalkmaleri i Gudum Kirke i Nørrejylland.
(Efter Akvarel af Rondahl (1839) i Nationalmuseet.)

Mod den første Art af Virksomhed kunde Øvrigheden kun i ringe Grad skride ind. Det eneste Mittel, der stod til dens Raadighed, var ved Straffe at hindre eller dog formindske Djævlebesættelsernes hyp-

pigste Anledning: utilbørlig Banden og Sværgeren. Hvis vi tør tro Biskop Peder Palladius — der dog, opskræmt som han var, og

Fig. 17. Jesus fristes af Djævelen til at sige, at disse Stene skal vorde Brød.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

anende Djævelens Anslag overalt, ikke er noget fuldt paalideligt Vidne — var Lysten til at bande vokset i en mærkelig Grad i Tyskland og Norden efter Reformationens Indførelse. Man havde saaledes en egen Ed for hver af Kristi Legemsdele, svor ved hvert fjerde, femte Ord og anvendte hyppigt Dobbelt-Ed, idet

Fig.^a18. Djævelen saær Klinte i Hveden, medens Folkene sover.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

man foruden „Guds Død“, der for Nemheds Skyld udtaltes som: „Stø“, anbragte en Forbandelse i Djævelens Navn i Flugt hermed¹. Øvrigheden søgte efter Evne at hemme dette Uvæsen. Hvo der f. Eks. ombord paa Flaaden bandede eller blot nævned Djævelens Navn, naar Skibet var under Sejl, skulde efter Daidens Skibsartikler bindes til Masten og uden al Naade piskes af Mestermanen². Til lignende Straf var de kongelige Drabanter og andre Krigsfolk hjemfaldne, selv om de blot svor ved

Kristi Vunder eller Død¹. I Sverige skulde i Følge Erik den Fjortendes Hofordning enhver, der grebes i at vanhædre Guds Navn ved at sværge, første Gang straffes ved „at ligge en Nat udi Taarnet eller Kisten“ og i Gentagelsestilfælde forvises Kongens Gaard. Den, der hørte det og fortav det, skulde være lignende Straf undergivet². For ogsaa at bidrage sit til Hjælp mod den fælles Fare udgav Biskop Peder Palladius et Par Flyve-

Fig. 19. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Fænø Kirke.
(Efter Akvarel af Zeuthen (1883) i Nationalmuseet.)

Fig. 20. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Aasum Kirke paa Fyn.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen
i Nationalmuseet.)

skrifter, et paa Latin og et paa Dansk, hvori han indtrængende advarede sine Landsmænd mod Satans nyeste Snedighed: at lokke Folk til at bande og derpaa opfylde det i Eden udtalte Ønske³.

Det mest bekendte Eksempel paa Djævlebesættelse hidført ved Banden er Hans Skram, en Bonde i Farringløse ved Ringsted. Han havde svoret som saa: „Gid jeg drikke en Djævel i mig for hver Taar i denne Skaal Øl, hvis“ o. s. v., og ganske rigtig var saa Djævelen faret i ham og havde gjort hans Under-

Fig. 21. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Hørve Kirke, Odsherred, Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

krop lam. At her forelaa mere end en almindelig Sygdom fremgik noksom af, at de onde Gæster, der holdt ham besat, ikke kunde taale at høre en Bøn. Naar han selv vilde bede, foldedes

Tungen sammen, saa at han maatte bide sig i den. Og læste andre Fadervor for ham, „slog han Hænderne sammen, skraalede, saa at man kunde høre det Byen over, medens Øjnene var røde som Ild, Munden vrænget op til hans Øren og han gabede

Fig. 22. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Skibby Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Zeuthen i Nationalmuseet.)

Djævelen plaget, et afskrækkende Eksempel, hvem kun Taalmodighed kunde anbefales¹ (Fig. 24).

Som Eksempel paa en Djævlebesættelse, til hvilken der ikke forelaa nogen ydre paaviselig Grund i Form af Sværgen og Banden eller lignende, kan nævnes Mette Hardenberg, der var gift med Rigsraad Præben Gyldenstjerne og altsaa baade ved Fødsel

saa, at Du maatte stoppe begge dine Næver i hans Hals“. At Antallet af Djævlene i ham uden Tvivl beløb sig til Skokketal, følte Biskop Palladius sig overtødet om, da den besatte sagde til ham: „Peder! det kriller og mylrer i mine Ben og mine Laar, som om der var tusinde Spurve i dem“. Det synes, som om denne Flok har været selv Peder Palladius for mægtig. Forgæves holdt han i Almuens Nærværelse Bøn i den syges Hus. Forgæves blev der lidt efter lidt bedet for ham i halvtredje Hundrede Sognekirker. Da der længere Tid efter tales om ham paany, er det fremdeles som en af

og Giftermaal knyttet til Landets fornemste Slægter. Hun har i Forening med sin Mand afgivet en skriftlig Erklæring om, hvad der hændte hende. I Følge denne Bekendelse forulejlignedes hun i Aaret 1597 meget af Djævelen. Han fulgte hende mere end seks Uger og blev stedse hos hende, slog og drog hende, naar hun nævnede Gud, saa at hendes Krop sad i et blodigt Kød. „Item har han slaget hendes Median og Lungeaare, saa at hendes

Fig. 23. Djævelen og de fordømte.
Kalkmaleri i Tudse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af O. Bergh i Nationalmuseet.)

Ærmer er løbne fulde af Blod, og var nær løben hende ihjel, desuden har han og stukket hende i hendes Skinneben, saa at de sidder endnu i Ribber og Saar“.

Endelig forbarmede dog Gud sig over hende, og en Nat kom det hende for, at hun blot skulde staa op og gaa til Vallø til det saakaldte Tornekammer, saa skulde hun blive frelst. Den næste Dag vandrede hun da paa sin Fod til Vallø, som laa tre Mil fra hendes Gaard, og skønt mange godt Folk agede samme Vej, blev

hun dog standhaftig ved at gaa. Men Djævelen fulgte med, hun kunde bestandig se ham løbe paa Vejen og hoppe over Gærder og Bække. Dog viste sig denne Gang ogsaa en Engel, der ledsagede hende paa den anden Side af Vejen.

Da hun kom til Vallø (Fig. 25), gik hun ind i Tornekamret, og en Mængde Folk, som samledes udenfor Døren, hørte grangive-

Fig. 24. Djævlbesættelse. „Jesus drev en Djævel ud, han var dum (∩: døvstum). Der Djævelen foer ud, da taleden dumme“.
(Niels Hemmingsens Postille 1576.)

lig, hvorlede den onde disputerede med hende, men hun taleden imod ham af Skriften. Saa hjalp da Gud hende, Djævelen viste sig ikke mere. Den næste Dag kunde hun drage fra Vallø og „blev snart atter smuk, sund og tilpas. Den Kæp, hun havde i sin Haand dør hun gik til Vallø, har hun lagt i Tornekamret og ladet den dør blive liggende“.

I Slutningen af denne mærkelige Bekendelse hedder det, at

saa vel Mette Hardenberg som hendes Mand, Præben Gyldenstjerne, bevidner Sandheden heraf, „endog hun gider ikke gerne talt derom som han; men han vil ikke dølgje det, men siger, at han vil have det ud paa Tryk“¹. Denne hans Iver i Forbindelse

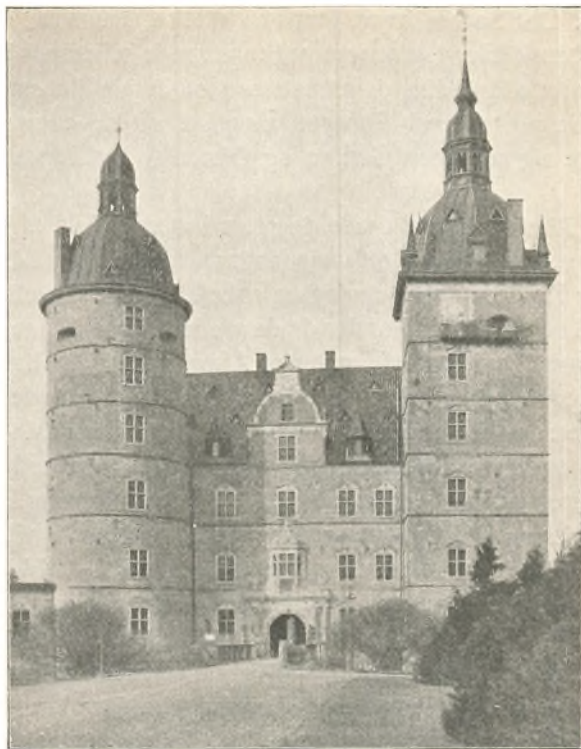

Fig. 25. Vallø paa Sjælland.
Opført af Peder Oxes Enke, Fru Mette Rosenkrans, 1581—85.
(Fotografi.)

med begges høje Samfundsstilling er vistnok Grunden til, at dette Tilfælde er blevet bekendt fremfor mange andre, maaske langt farligere. Hvor talrige de har været, og hvor haardt Djævelen har plaget Datiden, faar man det bedste Begreb om ved at se, hvilke yderligere Forholdsregler Biskop Palladius saa sig nødsøget til at gaa ind paa. Overløben af lidende, tillod han, at man

henvendte sig ogsaa til almindelige Djævlemanere, dog at Provsten i Herredet først gennemlæste Manings-Ordene, at der ikke skulde findes noget ugudeligt deri. Til Brug for Præster samlede han selv en Række Skriftsteder, der burde anvendes i Forbindelse med „en fastende Bøn“ og den kirkelige Besværgelsesformular. Det Sprog, hvori Præsten tiltalte Djævelen, var ligegyldigt, Dansk eller Latin, som vedkommende selv fandt for godt. Dog advarede Palladius dem bestemt mod at tale Hebraisk, med mindre de virkelig var Sproget mægtige, da de ellers herved stemplede sig selv som Gække og Djævelen let kunde opdage sligt¹.

Folk i Almindelighed tyede dog kun i værste Fald til Præster og Manere. Til dagligt Hold nøjedes man med Husraad. Blandt disse var Korsets Tegn, der ogsaa anbefaledes af Gejstligheden, Salt og Brød samt en „Korshvid“ de almindeligste. Korsets Tegn skulde gøres for Brystet Morgen og Aften og desuden hver Gang noget overordentligt viste sig. Om denne Skik minder endnu Udtrykket: „at korse sig over noget“ og „Kors bevares!“ [bevare os]. Salt og Brød, det rensende og nærende, hvormed Herren havde betegnet sine Apostles Hverv (Verdens Salt) og i Nadveren endog sit eget Legeme, ansaas med Grund for et af de virksomste Midler mod Djævelen. Det bragtes først til Huse i det nye Hjem, anvendtes som afværgende Middel ved mange Lejligheder og gav saavel et Løfte som en Maning bindende Kraft². Som alt sligt lod det sig imidlertid ogsaa misbruge og benyttedes med samme Held af ugudelige til at tvinge Djævelen til at give Møde³. Børnelegen „Salt og Brød“, oprindelig vistnok en middelalderlig, kaad Spot over Djævlemaning, udført ved Jul eller Fastelavn, naar man ret slog Gækken løs, er nu et sidste, afbleget Minde i Norden om denne Salt og Brøds tidligere Betydning. En „Korshvid“ endelig antoges at virke, hvad enten man bar den paa sig eller gravede den ned f. Eks. under en Sengestolpe eller under Arnen. Lige saa virksom, men selvfølgelig paa urette Maade, viste den sig at være, naar man bortkastede den „i Fandens Navn“. Som Betegnelsen angiver, var det en Sølv mønt

med Kors paa; særlig efterspurgt synes de tyske „Kreutzere“ at have været, paa hvilket Korset stod tydeligt præget¹.

Hvor Djævelens Virksomhed var saa mangeartet og dybt-indgribende, maatte det ofte være vanskeligt, ja ligefrem umuligt at skelne mellem, hvad der var Guds og hvad Djævelens Værk. Da saaledes f. Eks. i Aaret 1570 den 17de Juni et Stykke kogt Lammekød i Dr. Rasmus Lætus' Køkken med eet blev blodigt, og tre Dage efter en almindelig Steg blev det samme — og det medens Peder Oxe, Kansleren og en Mængde Adelsmænd og Højlærde saa derpaa — ja Gryn blev til Blod og kort efter endog Vand til Blod i Kamstrup ved Roskilde, saa udlagde ganske vist Dr. Niels Hemmingsen sligt som Varsler fra Gud om Straf for udgydt, uskyldigt Blod. Men hvadborgede for, at hans Fortolkning var mere paalidelig end den menige Almues, der, da disse Undere i September Maaned forøgedes med, at Peder Oxes store Lysthus udenfor København faldt ned, paastod, at det var Fanden selv, der havde taget ved det².

Kun een Ting var vis, at det under slig Tingenes Usikkerhed maatte betragtes som en stor Brøde med Forsæt at bibringe andre falske Begreber. Det var derfor kun velfortjent, naar en Kvinde i Viborg, der søgte at skaffe sig en Ekstrafortjeneste ved at lade sin ti Aars Datter optræde som djævlebesat, blev greben, og Byens Øvrighed fik Befaling af Kongen til uden al Naade at straffe hende „for denne gruelige og forskrækkelige Guds Læstéring“³.

Den anden Art af Djævelens Virksomhed bestod, som ovenfor omtalt, i Udlaan af Smaadjævle til hvem som helst til slette FormaaIs Fremme. Dette var i Følge Sagens Natur den, hvorpaa der forekom de talrigste Eksempler, men ogsaa den, hvor der var mest Mulighed for at komme til Bunds i Sagen, idet her jo altid maatte være en menneskelig Medvider. Her kunde altsaa Øvrigheden skride ind og faa Ram paa de skyldige.

Pagten med Djævelen blev indgaaet ved, at man tre

Torsdagaftener i Rad kaldte paa ham og gav sig ham i Vold. Derpaa blev der overladt vedkommende et tjenende Væsen, der betegnes forskelligt: „en ond Kompan“, „en Dreng“, „en Patron“, „en Apostel“ o. s. v., men altid skildres paa samme Vis som lille, laadden, „sort og slemmer“, og naturligvis var en Djævel af lavere Rang. Navnene paa adskillige af disse er bekendte,

Fig. 26. Kalkmaleri i Tirsted Kirke paa Lolland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

saasom: „Smuk“, „Skønner“, „Blak-Skinneben“, „Jeronimus“, „Alabast“, „Gjelster“, „Register“, „Raggi“, „Rusp“, „Ruspian“, „Langvinus“, „Pil-Hestesko“ o. s. v., o. s. v. De var lydige og utroligt hurtige, kunde i et Nu fare til Skaane eller langt ud i Vesterhavet, om Behov gjordes. Veen til Bloksbjerg tilbagelagdes, selv med deres Hersker paa Ryggen, i Løbet af en kort Stund. Naar de ikke benyttedes, forsvandt de

enten ganske eller stod i Mørket som en sort Kat med gnistrende Øjne ved Sengen. Blev man ked heraf og gjorde Korsets Tegn, maatte de vige¹. Det var maaske denne Evne til at fjerne dem, der fremkaldte den gængse Tro, at endog Djævelen var bange for en Heks. Hertil bemærker dog Peder Palladius: „Det er ikkun Løgn, man siger, at Djævelen skal selv være ræd for hende, og at han skulde en Tid have givet hende et nyt Par Sko og rakt hende dem paa en lang Stage, for han turde ikke selv

være i Færd med den gamle Troldkvinde. Det er ikke uden Løgn. Hvi skulde han ikke turde være i Færd med hende, efterdi

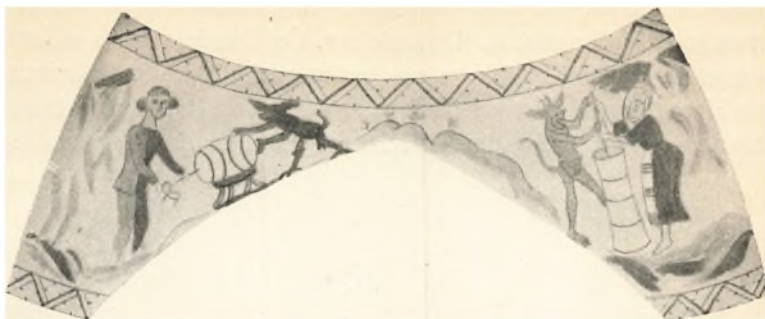

Fig. 27. En Djævel hjælper at tappe Øl og at kærne Smør.
Kalkmaleri i Tudse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af O. Bergh i Nationalmuseet.)

Fig. 28. Djævelen hjælper en Kvinde
at kærne Smør.
Ösmo Kirke i Sverige.
(H. Hildebrand.)

Fig. 29. En Djævel hjælper en Kvinde
at kærne. Kalkmaleri i Thingsted
Kirke paa Falster.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

en Troldkvinde er Djævelens Mælkeveje, hun malter ham, og han malter hende saa længe, at de malke hen tilsammen i Helvedes Afgrund“¹.

At en Troldkvinde er Djævelens Mælkedeje, var ikke blot et Udtryk af Biskop Palladius, men en gængse Talemaade. Det laa den Gang nær. De katolske Gejstliges løse Forbindelser havde man jo kaldt for deres „Mælkedejer“. Og Datiden synes at have været tilbøjelig til at forbinde noget tvetydigt blot ved Billedet af en Haandkærne. Det var derfor et hyppigt forekommende Emne baade i svenske og i danske Kirker: En Djævel i Lag med en

Fig. 30. Djævl og en Kvinde, der kærner.
Kalkmaleri i Fakse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Zeuthen i Nationalmuseet.)

Kvinde, der kærner Smør. Intet viser maaske Datidens besynderlige Blanding af utøjlet Kaadhed og Helvedrædsel som disse løjerlige Kirkebilleder (Fig. 27—30).

Det, hvortil Smaadjævlene benyttedes, var tilsyneladende et dobbelt Øjemed, dels det uskyldigere at skaffe deres Herre Lykke, dels at tilføje andre ondt. Da imidlertid Lykke aldrig kunde skaffes, uden at den toges fra en anden, var i Virkeligheden begge Maal lige slette.

Et Menneskes Lykke lod sig løсне fra ham ved Hjælp af visse Ceremonier og Besværgelsesformularer. En af disse lød saaledes:

Ild og Arnè efter Dig rage!
 Al din Velfærd fra Dig tage!
 I Djævelens Navn!'¹

Den fratagne Lykke kunde derpaa deles mellem forskellige. En Troldkvinde i Aalborg, der ofte havde været sammen med en halv Snes andre og delt fratagen Lykke, klager over, at en af disse, Jomfru Christence, altid naar de skiltes „selv beholdt meste Parten af den Lykke, de havde at skifte“². Man hører derfor oftere Tale om „Lykke, fratagen for saa og saa mange Aar siden“, ja man kan endog træffe retslige Dokumenter, hvori en Person lader „æske sin Lykke igen“ fra en anden³.

En ganske egen Maade at rane Lykke paa var ved Hjælp af

Fig. 31. Gren, Galge, Hjul og Stejle.
 (Thomas Wright.)

Fingeren af en henrettet Tyv. Man fik herved ikke blot den af-dødes ubrugte Lykke, men Rapsnaturen antoges fremdeles at hæfte ved Fingeren, saa at den kunde skaffe noget af andres med. Slige Tyvefingre var forholdsvis lette at faa ude ved Byens Galge (Fig. 31 og 32), hvor de talrige hængte vedblev til Skræmsel at svaje for Vinden, indtil de endelig af sig selv blæste ned. Selvfølgelig var det streng Straf underkastet at tage saadanne Fingre; de maatte derfor i Reglen hentes, naar Mørket var faldet paa, helst ved Midnatstide. Hvor hyppigt dette dog skete, faar man et Indtryk af, ved hvad der tilfældigt berettes om to Kvinder i Helsingør. De overbevistes om at have søgt at forbedre deres Handel med Brændevin ved at anbringe en Tyvefinger, omvunden med en Klud, i Brændevinskrukken. Fingeren havde de skaffet sig ved en Gang, da Folk sov til Middag, at liste sig op

„til Galgen ved Sct. Anna“, og der „paa en død, gammel Tyvekrop, nedfalden under Galgen“, at vride den ene Haand af og gemme den i en Sæk Brænde. Da de kom hjem, og hver tog sin Finger, viste det sig imidlertid, at de ikke havde været de første, idet to Fingre allerede manglede¹.

Den uhyggeligste Anvendelse af den betroede Magt var dog

Fig. 32. Galgen paa Montfaucon i Paris.
(Kobberstik i Bibliothèque nationale i Paris.)

til blot at gøre andre Skade, forgøre dem, uden at dette kunde medføre nogen Gavn for en selv. Dette fandt ikke desto mindre overordentlig hyppigt Sted, og utallige var de Tilfælde, hvor Folk blev overbeviste om og straffede for at have begaaet denne Brøde. De Midler, der anvendtes, var meget forskellige. Et Par Knive overkors, Haar eller Negle af den paagældende, Vinduesbly, Voks af Kirkelys, et Baand med Knuder, en Klud med en Uld-

tot, lidt Hvidløg og Timian¹, ethvert af disse Midler og mange andre (Fig. 33) var nok til, rettelig brugt, ikke at forfejle sin Virkning. Derfor var det ogsaa mere end tilstrækkeligt Bevis, da en Troldkvinde stod for Retten i Bergen og Byfogden drog Hovedklædet af hende, at det viste sig, at hun bar „om Hovedet et Baand med tre Knuder, hvori var Haar, Jord og anden Trolddom“².

Stundom, men langt fra altid, lystes der en hemmelig Forbandedelse tillige, som da to Kvinder i Kornerup Aar 1549 forgjorde Laurits Fynbo ved at tage en Urt og læse over den: „Jeg binder dit Hjerter, Laurits Fynbo, ved dette Baand, dit Legeme og alle

Fig. 33. Hekse øver Troiddomskunster.

(Efter et Sjik fra det 16de Aarhundrede i Bibliothèque nationale i Paris.)

dine Lemmer og Indvolde, din Lykke og al din Velfærd med dette Baand, ligesom Vorherre han bandt Djævelen med de haarde Stenrødder til evig Tid“. Derpaa kastede de Urten over Laden ind i Laurits Fynbos Gaard, saa at han blev syg tre Dage efter³. Hyppigt var det nok blot at udtale det onde Ønske, som da f. Eks. gamle Gertrud i Ribe, hvem en Pige nægtede Mad, svarede, idet hun gik: „Dine egne Kanuter kan Du ellers nok give til, Du skal en Gang faa Skam derfor“. Og ganske rigtig, otte Dage efter maatte Pigen gaa til Bartskeereren med sin Finger, der var bleven daarlig, og han tog et helt Ben ud, saa at et Led gik af den⁴. Eller i Aalborg, hvor Jomfru Christence lovede

Søren Jensen en Ulykke paa sin Mund for, hvad han havde sagt om hende; og samme Dag, som han sad paa et Bislag, kom der en ung Karl, „der var Kopsætter“, løbende imod ham, skar ham tværs over Munden og foer videre¹. Eller i Helsingør, hvor Anne Landsknægts ønskede Morten Bolleby at tære saa mange Penge paa sin Sotteseng, som han havde tjent paa den Fjerding Smør, hvormed han bedrog hende; og kort efter slog Peder Vægter ham da ogsaa i Hovedet, saa at han længe maatte ligge syg paa Jacob Kandestøbers Loft².

Alle saadanne heftige Udbrud medførte dog i det mindste den Fordel, at Forbindelsen mellem Aarsag og Virkning her var let at paapege, saa at den skyldige, der var kommen til at røbe sit Forhold til Djævelen, hurtigt kunde blive brændt. Selvi i temmelig vanskelige Tilfælde lykkedes det ved Hjælp af slige Blottelser tilsidst at faa Sandheden for en Dag. Som et Eksempel blandt flere kan anføres en Række Begivenheder i Helsingør. I November 1581 traf Bødlen her paa en Ølbod sammen med en gammel Kvinde, Kirstine Jep Brænders. Hun var i Færd med at bede en Bonde, der sad derinde, om Forlov til at køre med. Bødlen afbrød dem ved at sige til hende: „Du kan tro, han skal faa Dig op at køre“. Hvortil hun svarede: „Han maa køre Fanden og Dig med“. — „Fanden køre Dig selv!“ udbrød Bødlen og slog hende over Armen med et Piskeskæft. Grædende løb hun da ud, men sagde i Døren: „Du skal komme til at svie saa længe paa din Arm, som jeg svier paa min“.

Nogen Tid efter stod Bødlen i sin Dør. Et Svin kom forbi paa Gaden, og han tog en Sten for at kaste efter det, men idet han kastede, brødes Benet i hans Overarm. Han mødte da paa Raadhuset med Armen i Bind, klagede over sin Vanførhed og sigtede Kirstine Jep Brænders som den skyldige, idet hun havde lovet ham saadan Ulykke. Han var dog ikke mere vanfør, end at han kunde udføre sine Embedsforretninger: fængsle en Fyr, der med Vold vilde skaffe sig og en løsagtig Kvinde Nattelogi i hans Hus, behørigt kagstryge otte Kvinder paa Torvet for Utugt o. s. v., o. s. v. Men et halvt Aar senere skulde han paa „Sletten“ henrette en Kvinde, der havde staaet i utilladeligt Forhold til sin

Svoget. Ved første Hug saarede han hende kun lidt i Halsen, endnu en fem, seks Gange huggede han forkert, hun skreg fremdeles, saa kastede han Rettersværdet og satte afsted i Løb over Grøfter og Gærder, men Mængden efter ham og sønderrev ham.

Da Bøddlen var omkommen saa ynkeligt, mødte hans Enke paa Raadhuset i Helsingør og anklagede Kirstine som den egentlig skyldige i hendes Mands Død. Kirstine flygtede bort for at undgaa Faren, men forgæves. Det gav blot Anledning til, at endnu værre Ting kom op om hende. Saaledes oplystes det blandt andet, at hun en Gang, da Peder Christensen stod i en Stue, var

Fig. 34. Lystgaarden Lundehave ved Helsingør (det senere Marienlyst), anlagt af Frederik II i 1580'erne.

(Efter Braunius: Theatrum urbium IV.)

kommen derind og havde taget ham om Halsen; men han var bleven vred og havde slaaet hende i Næse og Mund, saa at det blødte, og siden havde han bedt hendes Mand holde hende fra, hvor han var. Kort efter blev Peder Christensen syg, saa at han tabte baade Syn og Mæle og maatte til Bartskeer i Søborg. Men hvo, der havde voldt ham den Sygdom, fremgik noksom af, at Kirstine Brænders sad med sin Datter og en anden Kvinde ved Vejen udenfor Lundehave (Fig. 34), baade da han kørte til Søborg, og om Tirsdagen, da han kom tilbage. Bartskeereren i Søborg afgav da ogsaa den Erklæring, at det var Kirstine, „der havde gjort ham det, han havde“, ligesom Christoffer Slagter kunde bevidne, at han saa, hun sad derude paa Vejen, da de kom fra Søborg. Fremdeles oplystes det, at hun en Gang var kommen

ind til en Bartskeer, og da hun dør traf Skolemesteren, havde hun „talet Latine“ med ham, man kunde tydeligt høre hende sige baade „ita“ og „non“. I berettiget Harmen havde da Bartskeereren vist hende ud, men hun havde lovet ham brune Nødder, og nogen Tid efter fik han en Hob Knuder paa sit Liv og blev meget ilde faren.

Havde man yderligere Vidnesbyrd behov! Kom saa hertil Bekendelser fra et Par om, at de ved hendes Kure var blevne helbredede, var Sagen klar nok. Ingen uden Djævelen kunde have forlenet hende med denne Magt, og med fuld Føje blev hun derfor brændt¹.

Et ganske eget Middel til at forgøre med — vanskeligt at opdage, kraftigt virkende fremfor noget — var et Voksbarn. Det var en Dukke af Voks, opkaldt med dens Navn, hvem man ønskede at tilføje ondt. Det Voksbarn f. Eks., der anvendtes til at forgøre Fru Anna Bilde paa Nakkebølle, saa at hun aldrig mere blev karsk og alle hendes femten Børn døde, var lavet af en Vokstabel, næsten en halv Alen langt, naturligvis opkaldt Anna, og blev baaret i 40 Uger af Jomfru Christence Kruckov, skjult under den højre Arm. Hvad det særligt gjaldt om, var at faa Voksbarnt rettelig døbt, hvortil der naturligvis krævedes, at en Præst maatte være i Ledtog med. Om et Voksbarn, der Aar 1543 bragtes fra Sjælland til Skaane, bevidnes det, at saa vidt vedkommende vidste, havde Præsten, Hr. Joachim i Skaane, kristnet det². Om det Voksbarn, som Jomfru Christence bar under Armen, blev der afgivet den Bekendelse, at da det var fuldbaarent, førtes det til Altret i Aastrup Kirke, hvor en Kvinde bar det, Præsten Hr. Mads døbte det, og hele Følget ofrede, ganske som ved en almindelig Daab. Senere, paa en Fredag, samledes man atter i Kirken, Præsten og fem Kvinder i Forening satte Voksbarnt ned i Anna Bildes Kirkestol som i en Grav med de Ord: „Nu sætte vi al Fru Annas Lykke og Velfærd ned“³. — For at ikke Præster meget mod deres Vilje skulde blive delagtige i saadan Ugudelighed, blev det gentagne Gange paa Landemoder paalagt dem ved Barsedaaen altid at blotte Barnt enten helt eller dog til Læn-

derne, saa at de kunde overbevise sig om, hvorvidt det var et rigtigt Barn eller et Voksbar¹.

Ved alle hidtil anførte Tilfælde kunde der ikke være nogen Tvivl om, at det slette Formaal fremmedes ved Djævelens personlige Indgriben. Men hvad skulde man dømmes, hvor der ikke laa nogen ond Hensigt til Grund, hvor Midlet syntes uskyldigt, og det, der opnaedes, kun virkede til Gavn (Fig. 35). Et prøvet Middel mod Tandpine f. Eks. som dette at signe Tanden med følgende Ord:

Fig. 35. En norsk Signekælling med Voksbar
i Nutiden.
(Tegning af H. Gude.)

Præst læser Læst over Sten,
Orm æder Tand til Ben.
Gud og den hellige Læst
Fri den slemme Gæst

I Navn Gud Faders og Gud Søns og Gud den Helligaands!²

det kunde dog umuligt have med den Onde at gøre. Eller et Hus raad som dette, at læse:

Mari gik ad Veje.
Der kom de tre Maje,
Og vor Herre Jesus Krist,
Og Sct. Hans Evangelist,
Melchior, Jesper, Baltzer.
Jesus, Maria, Anna,
I Navn Faders, Søns og Helligaands³.

hvorledes skulde det kunne gøre Skade? Hvis sligt medførte Pagt med Djævelen, saa havde over det halve Land gjort sig

skyldig i denne Synd. Thi Alverden tyede til saadanne Midler, og det ikke blot Almuen paa Landet, der lod læse over sig mod Gigt og andet og lod sine Kreaturer signe mod Forgørelse, men selv de højest stillede var med. For blot at nævne et Par Tilfælde, saa lod f. Eks. Jacob Sparre sig signe af „Hellig Ludse“, hver Gang han skulde til Landsting. Og da han en Gang to Dage i Rad forgæves havde jaget i sin Raahave, lod han hende gaa langs Hegnet og slaa hver Stolpe med en Kvist og signe den. Ganske rigtig skød han to Dyr i Raahaven inden Aften¹. Sigvard Grubbe fortæller i sin Dagbog fra en Rejse i Sverige: Overnattede vi i Aaby hos Præsten Hr. Hans, og her fik jeg fat i en „Hestebottere“, som med et Par Ord helbredte min Hest, der var bleven temmelig halt, da vi drog gennem Hulvejen².

Men alt saadant var alligevel, hvo der saa gjorde sig skyldig deri, den uforsvarligste Letsindighed. Djævelen var til Stede ved hvert af disse Foretagender og lod sig lige saa lidt skræmme af et Kors som af Jesu Navn nævnet i en Remse, som maaske „Djævelen selv eller en Munk“³ — hvad der omtrent kunde komme ud paa eet — havde sat i Omløb. Kirken dømte ogsaa klart nok herom. I Fyn blev saaledes Aar 1568 Mikkell Degn i Rørup og 1575 Hans Degn bandsatte paa Grund af deres Signen⁴. Paa Sjælland blev Aar 1573 Præsten Jacob Andersen i Jørlunde afsat fra sit Embede og sat i Fængsel i Sorø paa Grund af hans „Signelser og anden Djævelskab“⁵. I Stavanger maatte Aar 1584 Jacob Jonson staa aabenbar Skrifte for hans Læsning mod Gigt m. m. og maatte under Livsstraf love aldrig at bruge saadan Forfængelighed tiere⁶. Og i Peder Palladius' fyndige Sprog lyder Omtalen af Kvinder, der signer og helbreder Folk og Fæ, saaledes: „En Kostjert med Eddike! Djævelen har hun, saa faar hun og med sin Signelse. Saa faar ogsaa du, om du lader dig eller dit Fæ signe af hende. Vel kan din Ko faa det bedre, som dig tykkes. Men din Sjæl fordømmes ind i Helvedes Afgrund med din Signelse. Kvinde, vær din Mund, at du ikke faar en sviende Hale!“⁷

I en Tidsalder, hvor man troede at se Djævelens Indgriben i alle Forhold, maatte denne formentlig kunne eftervises ikke blot i dagligdags Smaating, men i selve de historiske Hovedbegivenheder. Det forholder sig ogsaa saa. Vi skal her forbigaa, hvad mulig Virkning Erik den Fjortende har frembragt ved de fire Hekse, som han tog i sin Tjeneste i Krigen mod

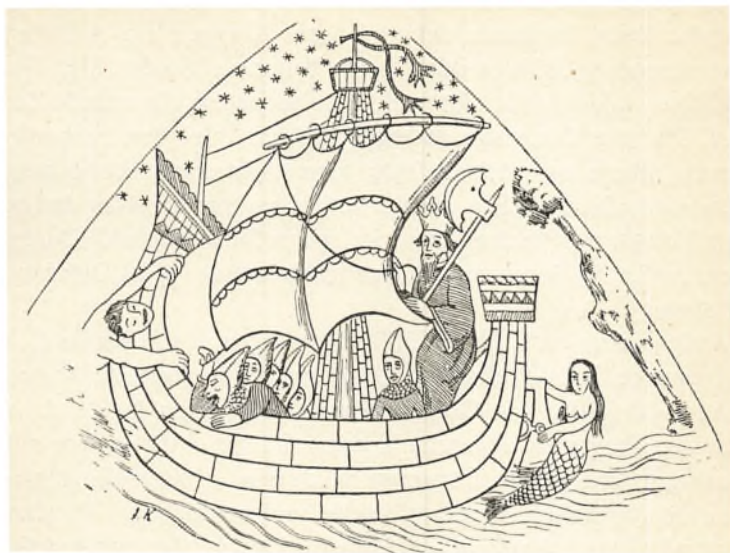

Fig. 36. Djævel og Havfrue søger at standse Hellig Olaf.
Kalkmaleri i Vallensbæk Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Danmark¹, eller hvad Nytte han har haft. af den lille Djævel, som han sagdes at have afkøbt en Munk i Frankrig, og som inde-spærret i en Flaske vidste at fortælle ham forud alt, hvad der vilde ske². Vi skal alene holde os til, hvad der vidnefast lod sig godtgøre, og vælger da som et tydeligt og afgørende Eksempel den dansk-norske Orlogsflaades Forhold i Tidsrummet 1540 til 1590. I Løbet af disse 50 Aar greb Djævelen ikke mindre end tre Gange afgørende ind i Flaadens og derved hele Landets Skæbne.

Første Gang var i Aaret 1543, da Christian den Tredje lod

ruste en Flaade paa ikke mindre end 40 Skibe, der under Admiral Mogens Gyldenstjerne skulde først forjage en hollandsk Flaade fra Norges Kyster og derpaa ramme Kejseren føleligt ved at gaa til Holland, stikke Hul paa Digerne og sætte Landet under Vand. Da denne stolte Flaade paa Udvejen ankrede op ved Helsingør, blev Togets Udfald allerede afgjort. Gyde Spandemagers og nogle andre Troldkvinder, der var samlede i en Dal udenfor Byen, forgjorde den ved deres Kunster, saa at Sejlene hang slappe og Skibene ikke kunde komme af Stedet. Men Forbandelsen fuldbyrdes først ret, da Flaaden endelig naaede Zeeland. Thi idet den søgte at lægge ind her, blev den bestandigt dreven tilbage og maatte tilsidst formedelst stærk Storm drage hjem med uforrettet Sag. Straks ved Hjemkomsten blev der optaget Forhør og Pinebænken ikke sparet for at faa fuld Klarhed over, hvilke de Personer var, der havde været med i Dalen ved Helsingør¹.

Anden Gang var i Aaret 1566 i Slutningen af Juli Maaned, da den danske Flaade efter en Kamp med den svenske kastede Anker ved Visby paa Gotland for at begrave en falden dansk Kaptajn. Forgæves advarede Kommandanten i Visby dem mod den farlige Ankerplads. Forgæves havde man „Natten tilforn klarligen hørt ynkelige Raab og Skraal under Skibene i Vandet“. Admiralen var halsstarrig, og Følgen blev, at i den forfærdelige Storm, der opkom om Natten, gik en halv Snes af de største danske Skibe under med Mand og Mus. Denne Ulykke, der greb saa stærkt ind i Danmarks hele Stilling, skyldtes nogle Troldkvinder, der før en ussel Vindings Skyld — for at en Værtinde i København kunde beholde noget Gods, som en af Kaptajnerne havde givet hende i Forvaring — ikke tog i Betænkning at bringe en saa forfærdelig Ulykke over Landet. Det var kun en tarvelig Erstatning, at alle de paagældende siden blev brændte².

Tredje Gang endelig var da i Aaret 1589 en dansk Orlogsflaade paa fjorten store Skibe foruden en Mængde smaa, alle under Admiral Peder Munks Befaling, skulde føre Christian den Fjerdes Søster Anna som Brud til Skotland, hvor Jacob den

Sjette ventede hende. Flaaden sejlede fra Kronborg den 1ste September. Men næppe var den kommen Kattegattet ud, førend den fik uafbrudt Modvind og forfulgtes af stadigt Uheld: Orlogsskibene sprang læk og kunde ikke komme af Stedet, medens Handelsskibe til Spot og Spe sejlede dem forbi baade paa den ene og den anden Led.

Tilsidst maatte Flaaden søge norsk Havn. Vinteren stundede til, man blev da dør. Kong Jacob den Sjette maatte selv sejle over for at hente sin Brud, og hun naaede ikke Skotlands Kyst før end den 20de Maj Aaret efter. At her var noget galt paa Færde, kunde enhver sige sig selv. Og Sandheden kom da ogsaa for en Dag. Seks Hekse paa Fejø viste sig at være de skyldige. Ved Hjælp af nogle Lerpotter paa et Bord i Karen Vævers Hus havde de opvakt Storm og bragt Flaaden i Forvirring, medens Apostlen „Langvinus“, der sendtes afsted efter

Fig. 37. Djævelen søger at tilintetgøre et Skib.
Træsnit, trykt i Troyes 1490.
(Paul Lacroix.)

den i en tom Øltønde, havde besørget Resten, virksomt understøttet af de to Djævle „Smuk“ og „Pil-Hestesko“, der havde klamret sig om Skibenes Køl. At her ikke var sket en større Ulykke og hele Flaaden efter Bestemmelsen gaaet under, skyldtes alene den Omstændighed, at Karen Vævers havde sin Mand, sin Søn og sin Svoger ombord. For deres Skyld havde hun tre Gange i Jesu Navn bedet de andre om at skaane Flaaden, og da

de desuagtet sendte hendes Apostel „Langvinus“ afsted, havde hun ved hans Hjemkomst brugt ham til at forpurre deres Plan ved at berede den ene af dem en brat Død¹.

Ved Siden af saa storartede Virkninger var det næsten forsvindende, hvad der øvedes af lignende Art mod private, om end mangens Velfærd gik tilgrunde herved. Som da den rige Ole Bager i Odense lagde sig ud med en Heks ved at nægte hendes Datter at ægte en af hans Handelsbetjente. Herover vrededes

Fig. 38. En Troldmand lader Djævlø bringe ham Apostlen Skt. Jakob, der kommer fra Skt. Jakobs Grav, ser forfærdede til.

¹(Efter en Miniature i et Haandskrift fra det 15de Aarh. i Bibliothèque de Bourgogne, Bryssel.)

Heksen heftigt og lærte sin Datter ved at skulpe syv Æggeskaller i en Spand Vand at bringe alle de syv Skibe, som Ole Bager just havde i Søen, til at gaa under, saa at af alt Mandskabet kun hendes Elskede alene reddedes².

Var Djævelen virkelig baade villig og i Stand til at øve saadanne Undergerninger i Norden, kan det ikke undre, at man udenlands fra hørte om tilsvarende Bedrifter. En af de frækste var dog vistnok den, da han paa en Troldmands Anmodning vovede sig ind i selve Himmerig og for en kort Stund bortførte Apostlen Skt. Jakob, Spaniens Skytshelgen, ned til Jorden (Fig. 38).

Men jo voldsommere Djævelens Indgriben var, des klarere stod ogsaa Øvrighedens Pligt foreskrevet: med Ild og Sværd at bekæmpe Ondet. Djævelen selv kunde man ganske vist ikke naa, men vel hans menneskelige Haandlangere. Fremgangsmaaden mod disse var given af Sagens Natur: først maatte de pines til Bekendelse — hvor skulde nemlig en, der var i Pagt med Djævelen, falde paa at tilstaa godvilligt? — og derpaa burde de levende brændes, for at hvert Spor af dem kunde udviskes. Ikke blot almindelig Retfærdighed, men ogsaa Hensynet til de forgjorte krævede dette, thi man havde flere Tilstaaelser for, at disse ikke vilde kunne komme til deres Velfærd og Lykke igen, førend alle skyldige havde lidt Døden¹. En lille Forandring i Rettergangen indførtes i Danmark Aar 1576, da det altfor ofte havde vist sig, at man havde brændt bevisligt uskyldige². Det bestemtes, at enhver Trolddoms Sag herefter skulde indankes for Landstinget og ikke som forhen være færdig med Nævningernes Dom³. Men nu som før vedblev man at anvende Pinebænk for at fremtvinge Tilstaaelse. Pinslerne bestod i, at den mistænkte bandtes paa en Stige og „straktes“. Om Præsten Hr. Jens Paaske, der uskyldigt anklagedes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, hedder det, at han hang „udstrakt paa en Stige, saa hardt, at hans Lemmer maatte skilles ad“, men han vedblev at raabe: „Nej! Nej! Jeg vil gerne dø, men uskyldig er jeg“⁴. Undertiden synes man at have forøget Pinen ved at vende Stigen om, saa at den fastbundne vendte nedad, eller ved Paasættelsen af Tommelskruer, brændende Spænder, Anbringelse af Bækkenner med Gløder under Stigen⁵ o. s. v. „Alt dette bekendte „Helleg Ludse“, da hun var bunden paa Stigen for Ilden“, hedder det om et Forhør⁶. En uhyggelig Betænksomhed var det at afholde Forhøret over en Kvinde midt under hendes Fødselsveer⁷. Dødsdommens Fuldbyrkelse, der maatte anses for en kærkommen Befrielse fra alt videre pinligt Forhør, foregik vistnok i Reglen saaledes, at et Baal optændtes paa Galgebakken, og den dømte, naar Baalet var godt i Brand, kastedes fastbunden paa en Stige ind i Flammerne. I Ribe synes det at have været Skik at fremskynde Døden ved at lade en Pose med Krudt være

bunden til Forbryderens Ryg. Dette kunde for saa vidt kaldes en mild Fremgangsmaade, som man ved Kætterbaalene andesteds plejede at lade den dømte staa bunden paa Baalet og langsomt naas af Flammerne¹ (Fig. 39 og 40).

Spørger vi om det Omfang, hvori denne Øvrighedens Nidkærhed gjorde sig gældende, saa viser Forfølgelsen sig at have taget sit Opsving lige efter Reformationens Indførelse, først i Danmark, lidt senere i Sverige. De tidligste Ofre i Danmark synes at have været Bodil Lauritzes og Karen Grottes, der begge blev brændte i Stege enten Aar 1539 eller 1540². I Sverige

Fig. 39. Heksebaal i Mora (Dalarna).
(Efter et Kobberstik Gravenhag 1670.)

brændtes den første Heks 1559³. Men med en rivende Fart tiltog saa Ofrenes Antal. I Tiaaret 1560—70 forefaldt der af bekendte Trolddoms-sager i Danmark følgende: Paa Lolland brændtes en Kvinde for Trolddom, men frifandtes atter ved en Landstingsdom efter sin Død⁴. Rigsraad Iver Krabbe, der døde 1561, viste sig at være forgjort, i hvilken Anledning to Kvinder blev brændte og to Karle, der var flygtede, dømtes til Baalet⁵. Aar 1563 fik Otto Claussøn til Nørholm nogle Trold-

folk dømt og Befaling udvirket til at lade en borttrømt pinligt forhøre, der alle havde været med til at forgøre hans Hustru og Børn⁶. Aar 1564 blev nogle Troldkvinder brændte, der havde forgjort Fru Margrethe Valkendorf⁷. Aar 1566 forgjordes den danske Flaade, saa at den strandede paa Gotland; først længe efter opdagedes de skyldige Kvinder og blev brændte⁸. Aar 1567 faldt Jørgen Fyrbøder ned fra Frue Taarn i København af Trolddom forblindet⁹. Samme Aar ægtede en gammel Kone en ung Mand i Nikolaj Kirke, men blev en Ugestid efter overbevist om at være en Heks og tillige med nogle andre Kvinder brændt udenfor Byen¹⁰. Aar 1570 brændtes for Trolddom Jens Degn i Birkerød¹¹.

Man vilde uden Tvivl fejle, hvis man med disse enkelte bekendte Tilfælde antog de virkelige Sagers Tal for udtømt. Hvor vi ellers har Datidens Lensregnskaber til vor Raadighed, viser det sig, at der bagved de mærkeligere Tilfælde, der ad anden Vej er komne til vor Kundskab, gaar en bred Strøm af Dødsdomme, der næppe har været synderligt omtalte udenfor den nærmeste Omegn. Et rystende Indtryk af det samme faar man ved at høre Peder Palladius' Kampraab, hvori han glødende af Iver henviser sin Samtid til, hvad der alt er udrettet, og saaledes

Fig. 40. Baalbrænding.

(Efter Sebastian Münster i *Cosmographia universalis*, Basel 1554.)

kommer til at omtale en Mængde Tilfælde, af hvilke ikke et eneste ad anden Vej er naaet til vor Kundskab. Hans Ord, der er skrevne omtrent ved Aarhundredets Midte, lyder saaledes: „Trolkvinderne faar nu deres rette Løn. De kunne nu ikke længer bare sig i denne Evangelii lyse Dag. De faar nu en Verdens Skam. Af Verden med dem! det er og deres fortjente Løn. Man brændte jo lidt tilforn en Hob af dem udi Malmø, udi Kjøge og andensteds; og høre vi til, at der sidder atter en Hob greben i Malmø og skulle brændes. Udi Jylland og Smaalandene er man paa Jagt efter dem som efter Ulve, saa der blev nu nylig og brændt paa Als og paa de andre smaa omliggende Lande henved 52

Troldkvinder; den ene røber den anden, saa at de følges ad hen til hin Verden“¹.

At vi her ikke har at gøre med Enkeltmands opskræmte Indbildningskraft, men med Angivelser, der virkelig betegner Tilstanden, ses bedst, naar vi sammenligner dem med Tal fra Hekseforfølgelsens Hovedhjem, Tyskland. Her som i Norden var Bevægelsen i Tiltagende Aarhundredet ud. I Slutningen af det 16de Aarhundrede blev der i tysk Lothringen i Løbet af 16 Aar dømt 800 Mennesker fra Livet for Trolddom. En Bisp i Bamberg lod i de to Aar 1622 og 23 ikke mindre end 600 brænde. I Bispedømmet Würzburg brændtes i Aarene 1623—31 ialt 900 Mennesker. En Heksedommer i det Fuldaskeroste sig af at have bragt over 700 Mennesker paa Baalet². Først i det 17de Aarhundredes anden Halvdel aftog Forfølgelsen. Sidste Gang at Troldkvinder i Danmark blev brændte, var, saa vidt vides, Aar 1693, da to Kvinder fra Falster af Højesteret dømtes til Baalet³.

Gennemløber man den lange, sørgelige Række af Trolddoms-sager fra det 16de Aarhundrede, er der visse lagttagelser, der uvilkaarligt paatrænger sig. Det gør i Længden et komisk Indtryk at se, hvorledes der stadig til Paagribelsen af en gammel Kvinde, hvis hele Forsvar er en Kat og en Krykke, maa udsendes henved en halv Snes haandfaste Mænd. Men det leder til alvorligere Betragtninger at lægge Mærke til, hvem der er de mest udsatte. Det er øjensynligt de mest værgeløse. Det er saaledes Adelen, der gaar angrebsvis til Værks mod de lavere Stænder og paastaar at være den forurettede Part. Medens der kan paavises en lang Række af forgjorte adelige: Ivar Krabbe, Otto Strangesens Hustru og Børn, Margrethe Valkendorf, Axel Viffert, Anna Bilde, Didrik Blomes Hustru, Anna Ahlefeld, Mette Hardenberg, Anna Hardenberg o. s. v., vides kun en eneste adelig i Danmark at være bleven dømt for Trolddom: Jomfru Christence af den lidet formaaende Slægt Kruckov.

Inden for Borger- og Almestanden er det atter de gunstigst

stillede og de kraftigste, der anklager de svagere. Mest værge- løse af alle er de gamle, fattige Kvinder uden Slægt og Hjem. Disse udgør derfor det langt overvejende Flertal af dem, der bestiger Baalene. Sproget holder Trop med og kalder lidt efter lidt Forbrydelsen ikke mere „Trolddom“, men „Hekseri“. Saa- længe saadanne enligt stillede Kvinder har Rester af Ungdom- mens Tiltrækningskraft, holder de endnu Stand; men de er for- tabte, naar Alderen har berøvet dem dette sidste Værn. Det gaar dem da som Ingeborg Harch i Ribe, der slap fri 1577 og ligesaa 1578, men 32 Aar efter blev brændt; eller som Christence Kru- chow, der 1621 blev dømt for samme Sag, for hvilken hun 1597 var bleven frifunden.

En meget hyppig Grund til Anklage er, naar de i et Øjeblik, hvor fleres Øjne hviler paa dem, vover at anvende deres eneste Vaaben, at bruge Mund, f. Eks. besvare Mishandlinger med af- mægtige Ønsker. Et afgørende Vidnesbyrd mod en Heks, der dømtes i Ribe 1572, var det saaledes, at hun, da en Gang for ti Aar siden en Karl havde slaæet hende med en Kølle, havde lovet ham en Ufærd¹. Med lidt Øvelse i Læsning af Aktstykkerne, kan man næsten med Sikkerhed forudsige, naar det farlige Punkt maa indtræde. Enhver vil f. Eks. forstaa, at en gammel Kvinde, der paa en Søndag holder Bryllup i en københavnsk Kirke med sin syvende Mand, vil være stærkt udsat for Mistanke. Men hen- des Sag er haabløst tabt, naar hun, tirret af Mængden, der træn- ger paa, saa at hverken Præst eller Brudepar kan staa i Ro, vover at love dem „andet at tænke paa“. Det er efter Datids Forhold lige saa given en Sag, at hun vil ende paa Baalet, som at nogle af hendes Bekendte vil blive brændte som hendes med- skyldige².

Næst efter Alder og Mangel paa Tække var intet saa farligt for Kvinder som Ry for Kundskab. I enkelte Tilfælde synes blot det at være gift med en Gejstlig at have været nok til at vække Mistanke. I Bergen blev saaledes ved Aarhundredets Slutning Biskop Foss' Hustru anklaget for Trolddom, og Slots- præst Absalon Beyers Enke brændt for samme Brøde, skønt hun selv og de to Præster, der fulgte hende til Retterstedet, er-

klærede hende for uskyldig¹. Kyndighed i Anvendelse af lægende Urter har bragt manganen i Ulykke, og det er fuldt forstaaeligt, at Magdalene Zeger, Enke efter en medicinsk Professor ved Københavns Universitet, blev betragtet som en Heks, siden hun havde Kundskaber nok til at kunne skrive de aarlige Almanakker og forsyne dem med de almenyndede Vejrforudsigelser. At hun desuagtet slap fra det med Livet, skyldtes uden Tvivl, at hun, der opholdt sig i Kolding, havde en mægtig Beskytterinde i Enkedronning Dorothea paa Koldinghus².

Af Mænd i Borgerklassen var Gejstlige de mest udsatte. I Følge Folketroen burde jo enhver dygtig Præst kunne „mere end sit Fadervor“. Men det, at have Ry for at være inde i den sorte Kunst, var et tveægget Sværd, der ved Lejlighed let kunde vendes mod den paagældende selv. Man undres over, hvad der kunde give Stof til Mistanke, som f. Eks. det uskyldige at eje Christen Pedersens danske Lægebog, Udgaven af 1553, paa hvis sidste Blad der er afbildet et Hjul³. Hvad der i ikke ringe Grad udsatte Gejstligheden for Fare, var den Ærgerrighed, der stundom drev anholdte Hekse til at tilstaa, at der var Præster med i deres Selskab, som havde døbt Voksbørnene o. s. v., Angivelser, der sjældent forfejlede deres Hensigt, at give samme Kvinder og deres Færd en forøget Betydning.

Betragter vi nærmere de ved Pinebænken aftvungne Tilstaaelser, saa viser et af to sig saa godt som altid at være Tilfældet: Enten tror de anklagede sig tilsidst selv skyldige, eller Lysten vaagner hos dem til i det mindste at drage saa mange som muligt med i Ulykken. I første Tilfælde synes Fængslets Mørke og den hele oprørende Behandling lidt efter lidt at have forvirret deres Tankegang, saa at de ender med at tro paa egen Brøde og i denne Tilstand tilstaar om sig selv løst og fast. Lyttet til som den reneste Sandhed og i et Nu spredt paa Rygtets Vinger, bliver atter Tilstaaelsen lige saa mange Sædekorn til forvildet Tankegang i andre modtagelige Sind. Det er kun sjældent, at man her kan komme til at smile, som naar en Heks, der brændtes i Ystad 1636 og som tidligere havde haft seks uægte Børn med seks forskellige Mænd, tilstod, at hun ogsaa havde

staaet i Forhold til Elverkongen, „men han var en kold en“¹. Derimod gør det i al denne Elendighed godt at møde simple, naturlige Udbrud af menneskelig Tankegang, som naar Dorthe Judekone, der beskyldtes for at have været med at forgøre Flaaden 1543, første Gang, hun pines, blot svarer: „Jeg er uskyldig“. Da hun anden Gang skal forhøres, begynder hun med: „Hvorfor piner I mig saa ynkeligt?“ og giver derpaa en simpel og klar Fremstilling² af, hvad hun har foretaget sig den omspurgte Dag, i hvilket der ikke er Spor af Trolddom. Eller den gamle „Maren Prækfader“ i Ribe, der har bekendt en hel Del og sluttelig spørges, om det nu er Sandhed, hvad hun tilstaaer, hvortil hun svarer: „Nej! Her sidder jeg, en gammel, sansesløs Stakkel, jeg veed slet intet, lad mig blot være i Ro!“³

Eller ogsaa vaagner, ægget af Pinen, de slette Lidenskaber; selv fortabte, fyldes de ulykkelige af Hævnlyst og angiver saa enhver, til hvem de har et godt Øje, som deres medskyldige. Og det forfærdelige er, at slige Tilstaaelser virkelig tages for gode Varer og fører et nyt Sæt paa Pinebænken. Det var jo, som Dattiden udtrykker det, Udsagn af Mennesker, „der have bekendt deres Misgerninger, omvendt sig fra Djævelen til Gud, annammet Sakramentet, se Døden for sig og vide, at det enten vil gælde det evige Liv eller Fordømmelsen“⁴, altsaa med andre Ord: Udsagn, der var dobbelt troværdige, fordi de var afgivne i Livets højtideligste Stund. Ganske vist hed det saavel i den københavnske Reces af 1547 som i den koldingske af 1558, at Vidnesbyrd af „udædiske Troldkarle eller Troldkvinder“ skulde ikke staa til Troende. Men hvad hjalp dette, naar Rettens Haandhævere selv troede derpaa og i Henhold hertil underkastede de angivne pinligt Forhør. Vil man have et levende Indtryk af den hele Jammer, saa gennemlæs man følgende kun altfor tydelige Ord i en Dagbog fra 1572: „Den 15de September blev Johanne Mogensdatter brændt for sine Misgerninger; og da sagde hun først Nej ved sin Himmerigs Part, at hun vidste ikke nogen Trolddoms Handel med nogen Kvinde i al Nakskov By. Men der hun blev forpint, da udlagde hun disse efterskrevne Kvinder: Anne Mus'es, Anne Bruns, Marine Olufs, Karine Bondens, Kirstine

Guldsmeds, Marine Knuds, Mette Reffs, Marine Bertels, Kirstine Knud's og Kirstine Povl's". Og videre hedder det atter om to af disse saaledes udlagte: „Anno 1573 den 9de Februari blev Anne Mus'es og Marine Bertels brændte. Gud veed med hvad Ret!“¹ Eller man lægge Mærke til den uhyggelige Blanding af Moderkærlighed og Hævn-gerrighed hos de to Kvinder i Kornrup, der 1549 brændtes som Hekse. Pint paa Stige tigger og beder enhver af dem for sine egne Døtre, at de ikke maa falde i

Fig. 41. Djævlø bortfører de fordømte.
Kalkmaleri i Højby Kirke, Odsherred, paa Sjælland.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

Rettens Kløer, samtidigt med at hver især angiver den andens Børn som delagtige i Trolddom².

Det er først med alt dette for Øje, at man faar den rette Maalestok for de enkelte Tilfælde af sandt Heltemod til det yderste, der ogsaa her gør sig gældende. Hvor beundringsværdig viser sig saaledes ikke den ovenomtalte, stakkels Kirstine Brænders i Helsingør, hun der blev slaæet med Piskeskaftet af Bødlen og endte paa Baalët, fordi han senere brækkede sin Arm. Om hendes Endeligt hedder det i Tingbogen: Da hun pintes første Gang i Raadhusgaarden, „holdt hun sig meget frimodig, sagde, at hun ikke vilde lyve paa sig eller nogen anden, og bad dem bare pine væk“. Da hun næste Dag straktes paa Ramme og brændtes med

hedt Bækken, svarede hun paa al Marter og alle Formaninger om at angive medskyldige ved blot at klemme Munden sammen. Da det saaledes viste sig ganske umuligt ved hendes Hjælp at faa flere trukket ind med i Ulykken, „befol man Gud Sagen“ og lod hende gaa Satan i Vold paa Baalet¹ (Fig. 41 og 42).

Fig. 42. Ned til Helvede.
Kalkmaleri i Gislinge Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Det var al denne Overtro, som vi her nærmere har set, og den dertil svarende Følelse af Uhygge, der dannede den mørke Underbund i Datidens Bevidsthedsliv. Alt bidrog til at give den Næring: den slette Belysning, Aftenens nødtvungne Ørkesløshed og den nys vakte, stærke Tro paa Djævelen.

Under slige Forhold maatte den nødvendige Følge blive, at Dage faldt fra hinanden i to skarpt adskilte Klasser: Hver-

dagene, hvor alle hine Former for Tryk hørte hjemme, og Festdagene, hvor festlig Belysning var en Selvfølge, hvor Lediggang og Kedsomhed veg for selskabelig Glæde, og Vorherre ligesom selv slog Kors for Mørkets Magter og holdt dem ude. Som Folket deltes ogsaa Dagene i tvende Kaster, den ufrie Mængde og en højere, fribaaren Slægt. Vor Tid, der har set Skrankerne omstyrtes ogsaa paa dette Omraade, set Fællesgoder og Forlystelser befolke Hverdage saavel som Festdage, har ondt ved at fatte hin Tids skarpe Sondring mellem Søgnt og Helligt, denne almindelige Længsel mod Festtiderne, i Forhold til hvilke Hverdage kun regnedes som saa og saa mange før eller efter.

SØNDAG

DEn hyppigst tilbagevendende Helligdag var Søndag. Til denne glædede man sig Ugen igennem. Fra tidlig Morgenstund var man paa Benene, et og samme Maal vinkede enhver: at kunne møde højtidsklædt ved Kirken, lidt førend Gudstjenesten begyndte. Hvad der drog alle hid, var en broget Blanding af religiøse og verdslige Bevæggrunde, thi for enhver Art af Trang ejede denne Sammenkomst en Lindring. Det var netop Reformationens Styrke, at den ved at samle Kirkegangen om en Prædiken til bestemt Klokkeslet, gav det hele Stævne en fastere Form, Søndagens Midtpunkt en forøget Betydning.

I de større Købstæder havde man Valget mellem tre Tider for Gudstjeneste: Froprædiken, der varede fra Klokken 5 til 6; Højmessens, hvortil Klokkeringningen begyndte allerede Kl. 7, og som med Brudevielser, Barnedaab og Indledning af Kirkegangskoner varede til Kl. 10; endelig Aftensang Kl. 2—3¹. Foruden disse Gudstjenester holdtes der endnu saavel i København og Ribesom maaske andetsteds, en „Tolvprædiken“. Hensigten hermed var højst forskellig. I København paa Christian den Tredjes Tid, førend en egen Slotskirke blev indrettet, holdtes Tolvprædiken i Frue Kirke (Fig. 43), for at Kongen og Dronningen kunde høre en Prædiken paa tysk af Hofprædikanten. I Reglen kørte de derved fra Slottet, men naar „Vejret var lystigt“, havde Køben-

havns Indbyggere den Glæde at se baade „Hs. Majestæt og Dronningen med sine Jomfruer ride til Kirken paa Gangere¹“. I Ribe holdtes der „Tolvprædiken“, for at Tjenestefolk, som mulig ved Madlavning havde været hindrede i at møde ved Højmesse, nu da Middagsmaaltidet var nydt ogsaa kunde komme i Kirke².

Af disse Gudstjenester var naturligvis Højmissen den egentlige Hovedgudstjeneste. Det var ogsaa den, der alene holdtes, hvor der paa Landet kun var een Præst og een Kirke.

Hvad Tilstrømningen angaar, saa var der ingen Grund til Klage. I Byerne syndede det maaske af mindre, for saa vidt de forskellige Gudstjenester lod til enhver Tid en Hob være ledig til at fylde Ølstuerne. Bytjenerne havde imidlertid Befaling til under Højmissen saavidt muligt at genne dem bort fra Bægrene. Enhver ærlig Haandværksmand mødte gerne ved Højmissen, og i flere af de københavnske Lavsskraer var der endog fastsat en ikke ubetydelig Bøde for at udeblive³. I Erik den

Fjortendes Hofordning var det bestemt, at enhver, der uden gyldig Grund udeblev fra Prædiken, skulde ikke have Mad den Dag og derhos betale Bøde; hvo der ikke formaede dette, skul-

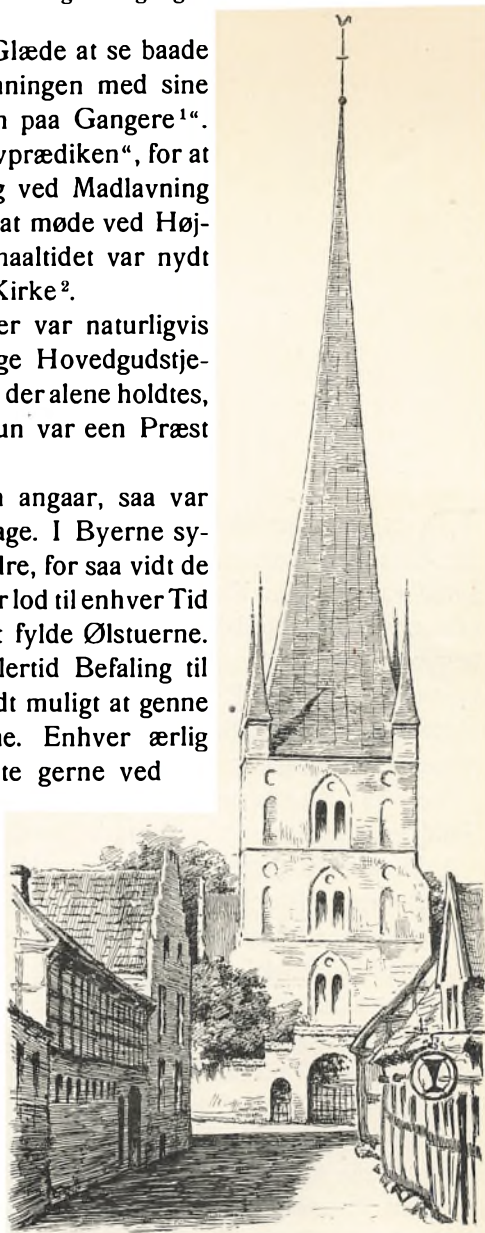

Fig. 43. Frue Kirke i Slutningen af 16de Aarhundrede.
(Efter Johan van Wieks „Delineation“ og R. Meiborg.)

de et Par Dage sættes til grovt Arbejde¹. Paa Landet var vistnok alt, hvad der ikke holdtes tilbage af Alder, Skrøbelighed eller nødvendig Husgerning, til Stede ved Gudstjenesten. Mangen Gaard stod helt tom saalænge eller kun vogtet af en gammel Morlille, maaske med Husets yngste til Selskab (Fig. 44). Det var sikkert som talt ud af Befolkningens Hjerter, naar Peder Palladius bad Herremændene om ikke at besvære Bønderne med Kørsler, Jagt og andet Arbejde om Søndagen samt opfordrede Købstad-Øvrighederne til at følge Ribes Eksempel og holde

Fig. 44. Fra Leksand i Dalarne.
(Efter Fotografi.)

Svingler uden for Byen, der skulde være lukkede under Prædiken, saa at ingen Vogne kunde komme ind, uden at det var højst nødvendigt². Af mange Grunde burde alle møde i Kirke. „Det er en mærkelig god Skik, at tage selv de mindste Børn med og have dem paa Skødet, at de i Tide kunne vænnes til Guds-frygtighed. En Dannekvinde kan jo vige lidt ud paa Kirkegulvet med sit Barn, naar det ikke vil tie, indtil hun har faaet tyssed det i Søvn, som gode Kristne nu gøre alle Steder, hvor Guds sande Evangelium prædikes“. Derimod medførte det store Ulemper, om nogen blev hjemme. Enhver kunde sige sig selv, hvad der maatte blive Følgen, om „det unge Blod laa hjemme til sam-

men den Stund, at Fader og Moder eller Husbond og Hustru var i Kirken“. Al det Skørlevnet, Tyveri og anden Udyd, der opstod heraf, skulde Husbonden betale Bøderne for til Lensmanden og engang paa Dommens Dag igen staa til Regnskab for. Derfor alle i Kirke! „Og har du nogle ugudelige Tjenestetyende, der ikke vil med i Kirken i rette Tid, saa slaa dem med Bagdøren, naar Skiftedag kommer! Du faar vel gudfrygtige Dreng og Piger i Steden, at du ikke skal føde ugudelige Kroppe og for deres Skyld blive fordømt“¹.

Hvor stærkt denne Følelse af det syndige i ikke at holde Søndagen hellig var udbredt, kan ses af et lille Træk som dette. Den 15de Juni 1579 mødte Præsten Hr. Rasmus paa Helsingørs Raadhus for efter Opfordring af Byens Fiskere at give deres Forsæt tilkende: „at de her efter Dags aldeles ikke vilde bruge noget Fiskeri om Søndagen eller andre Helligdage“. Derpaa traadte Fiskerne selv frem, og deres Formand, Oluf Hundbo, tog til Orde og erklærede, at fordi de hidtil ikke havde holdt Søndagen tilstrækkelig hellig, gaves der dem nu kun lidet af Stranden, og meget Uvejrh og anden Hinder vederfores dem. Paa det at de paa nogen Maade maatte forskaanes herfor, havde de holdt indbyrdes Raadslagning og var blevne enige om at overholde den Skik med Søndagens Helligholdelse, som Præsten nu paa deres Vegne havde meddelt Øvrigheden. Enhver, der forbrød sig herimod, skulde betale til Hospitalet en Tønde god saltet Torsk og desuden al den ferske Fisk, han maatte fange². — Det var en Tankegang, der fuldt ud stemmede hermed, naar det fra Kirkens Øverste lød til Folket: „Dersom du sidder Kirkeklokken overhørig og ikke skøtter om din Sognekirke, saamænd, saamænd vil Gud ikke lade dig straffe ved Øksen og Daler. Han har vel et Ris at slaa dig med, han har Pokker, Pestilens, Koldesygge, Hedesygge og anden Plage at slaa dig med. Ja, gør du ham meget af det, han har vel en levende Djævel at slaa dig med i din Krop, tør lade dig sætte fra Himmerigs Gods og slaa din Hals sønder nede i Helvedes Afgrund. Og vil du ikke gerne komme hid ind, naar du hører Klokken gaa, Gud tør lade dig bære hid til din Kirkegaard, langt førend du vilde være kommen“³.

Fig. 45. Paa Vej over Siljan til Kirke.
(Efter Fotografi af Oscar Halldin.)

Optøget, hvori de mange strømmede til Kirke, var højst forskelligt, lige fra Herremanden til Hest eller Vogns med Følge af ridende Svende¹, og ned til den fattigste Stymper.

Fig. 46. Søndag ved Siljan.
(Efter Maleri af Marstrand.)

Paa Landet i Norge og Sverige var der et Liv og Røre den Dag som aldrig ellers med Baadfart ad Elve eller over Søer. En Sø som Siljan fik Hovedstadspræg paa en Søndag (Fig. 45 og 46). Men fælles for alle i By som paa Land var, at de mødte i deres Kisteklæder, og saa godt som aldrig kom enkeltvis, men bestandig en Husstand ad Gangen.

Det første Holdt gjordes enten ved Kirkegaards-Indgangen, hvis her var Siddepladser (Fig. 47), eller, hvad der var det hyp-

Fig. 47. Kirkegaards-Port ved Mjelldrunge Kirke i Vester-götland.

pigste: paa Kirkegaarden. Man gik nemlig ikke straks ind i Kirken, men ventede udenfor, til alle rette Vedkommende var komne: foruden Præsten Dagens Brudepar, Faddere eller Kirkegangskoner. Alle disse, der skulde møde særlig pynkede, lod ofte vente utilbørligt længe paa sig. Forgæves blev de gentagne

Gange opfordrede til at tage betids hjemme fra og ikke lade Præst og Menighed staa og bie, indtil „de fik stadset frem til Kirke“¹ Da det ikke hjalp, tog man senere den hensigtsmæssige Bestemmelse, at Prædiken i hvert Fald skulde begynde til fastsat Klokkeslet, og hvilket Brudepar, der ikke var mødt forinden, skulde afvises med Skamme².

Ventetiden var et uundværligt Led i den hele Kirketur. Folk, der kom langvejs fra, benyttede den til paa forskellig nødvendig Vis. at forberede sig til den lange Gudstjeneste. Derfor maatte ogsaa Rakkeren een Gang om Aaret rense Kirkegaarden omkring Frue Kirke i København³. Alle hilste paa Venner og Be-

kendte og fik den værste Hunger efter Nyheder og Samtale stillet. Dette var et nødvendigt Afløb, skulde ikke den første Del af Gudstjenesten være bleven een Mumlen og Hvisken over hele Kirken. Peder Palladius klagede over, at Folk „gik der og holdt Faddersnak og Skvalder med hverandre paa Kirkegaarden og gjorde dette Hus til et Møllerhus, et Skvalderhus. Det kommer Djævelen afsted, og han taler ud af de ugudeliges Hals, som saa skændelig vanbruge dette Sted. Ville I snakke eller tale noget, da tager hverandre ved Ærmet og gaar udenfor Kirkegaarden, dør have I en hel Mark at snakke i“. I Modsætning til saadant Misbrug anbefalede han at tænke paa Død og Dom og opsøge sine Forældres Grave; men ihukommende den katolske Lære om Skærsild og Forbøn for de døde tilføjer han: „ikke for at bede for dem, det have de ikke Behov, de have deres Dom længe siden borte, men for at betænke ved deres Grav, at du skal og en Gang selv dø!“.

Faa var dog uden Tvivl de, der rettede sig efter denne Opfordring. Og det kunde vel ogsaa have sin Vanskelighed at finde en bestemt Grav, nu, da alle Kors efter Befaling var borttagne, Gravene med Flid jævnedes ud, saa at ingen Tue viste Vej, og Kirkegaardens hele Pasning indskrænket til, at Præsten havde faaet Anvisning paa dens Høslet². Enhver, der var noget til Aars, maatte kunne mindes en Tid, da her saa anderledes ud. Ingen kyndig Haand fredede nu længere om denne Plet. Risten ved Døren, til at holde Kvæget ude, manglede hyppigt, eller Porten var ikke til at lukke, saa at, som Palladius udtrykker det: „Øg og Fæ kom at beklukke det Sted, hvor dine Forældre hvile, og du selv agter at hvile hos“. Over den nedfaldne Mur havde ofte alfar Færdsel skudt Genvej, og Uryd og Affald laa henslængt paa de ledige Pletter mellem Nælderne³.

Og lod man Blikket glide op ad Kirkebygningen, mødte der En et ligesaa bedrøveligt Syn, Muren var hyppigt revnet og medtagen, Taget itu, Taarnet ludede. Og dette galdt ikke blot Landsbykirkerne, men Nordens stolteste Bygninger. Domkirkerne i Strengnäs, Westerås og Linköping maatte nøjes med Straatag⁴, Domkirken i Trondhjem var ved Aarhundredets Midte saa for-

falden, at, naar det sneede og regnede, kunde ingen staa tør i Kirken, og det var forbundet med Livsfare at opholde sig derinde¹. Og endda var det gaaet disse Kirker, der blot havde mistet deres Midler, naadigt imod de utallige Kirker og Klostre, der var blevne inddragne eller nedrevne, bortkørte som gamle Sten, en ringe Del som Almisse til de Kirker, der fik Lov at bestaa, Broderparten til nye Slotte eller Herregaarde².

Men hvad var der da sket, siden al denne Ødelæggelse uhindret kunde foregaa? Havde Vantroen sejret, var Kristendommen ved at udryddes? Ingenlunde. Men paa en eller anden Vis maatte Herren samtidigt med Reformationens Indførelse have givet tilkende, at han atter vilde nøjes med en Krybbe, thi skyndsomt havde Kongemagten tilegnet sig næsten hele Kirkens Formue. Hvad der blev til Rest var næppe nok til at vedligeholde Bygningerne, endsige tilfredsstille de mange lærde Mænd, der nidkære for Lærens Renhed havde ønsket Adelen fjernet fra de højeste gejstlige Embeder.

— Det første Livstegn, der gaves fra Kirken, i det mindste paa Landet i Danmark, var, naar Byens Ungdom stormede ud efter endt Undervisning. Forud for den egentlige Gudstjeneste var nemlig Kirken bleven benyttet som Skolestue, idet Degnen havde givet Børnene en Time i Katekismus og Salme, en Time om Ugen, der udgjorde al den Undervisning, Børnene nød. Saa snart første Klokke havde ringet, havde Degnen klemtet femten „Klemt til Børnelærdom“, og Byens Børn skulde da møde i Kirken. Det var ikke meget, der kunde bibringes dem i saa kort en Stund, men det var dog for Kirkebyens vedkommende fire Gange saa meget, som der faldt af i Sognets andre Landsbyer. Her samledes Børnene kun een Gang om Maaneden i en eller anden Bondestue, hvor saa Degnen mødte og opfriskede, hvad der var glemt i de forløbne fire Uger³.

Endelig aabnedes Kirkedøren, og Menigheden traadte ind i behørig Rang- og Aldersorden. Det første Indtryk, som man modtog af Kirkens Indre, var forskelligt fra nutildags. Paa-faldende var det Præg af verdslig Brug, som straks slog En imøde. Kirken brugtes til Opbevaring, ja til Udsalg af Sager, som en

senere Tid forlængst har bandlyst derfra. Det var saaledes Skik i Søbyer at have Sejl og Skibsredskaber hængende under Loftet, Regeringen befalede endog selv undertiden sligt, f. Eks. for at bevare bjærget Strandingsgods¹. For dog at sætte en Stopper for Misbrug blev der i Mariager Aar 1633 fastsat en bestemt Takst, i Forhold til Sejlens og Redskabernes Størrelse, for Retten til at have dem hængende Vinteren over i Kirken. Og man gik saa vidt at forbyde, hvad der hidtil havde været Brug, at køre Saggerne med Hest og Vogn ind i Kirken op for Alteret, da Gulvets Ligstene derved sønderbrødes²! I Uggerslev Kirke paa Fyn og vel mangansteds ellers havde nærmeste Herremænd en „Bing“ til Opbevaring af Korn. Den blev imidlertid ifølge Dom fjernet fra denne enkelte Kirke, fordi Ejerinden, Fru Anna Oldeland, engang paa Dril mod Præsten lod midt under en Brudevielse sine Folk udmaale Mel med saadan Støj, at Præst og Brudepar for at høre Ørelyd maatte gaa ud paa Kirkegaarden³. Naar den tyske Kirke i Helsingør Aar 1581 angives som det Sted, hvor Lavetterne til Kanonerne paa Kronborg blev forarbejdede⁴, saa kunde det maaske forklares ved, at Kirken endnu ikke ret var i Brug. Men selv Landets største Kirker anvendtes iøvrigt paa verdslig Vis. Saavel i Københavns Frue Kirke som i Ribe Domkirke og Kirken i Malmø havde „Bogførere“ deres Stæde og solgte Bøger og Viser, i Ribe Domkirke havde endog en Bundtmager, idetmindste under tre Markeder, sit Udsalg⁵.

At lignende Misbrug ogsaa havde fundet Sted i den katolske Tid, er troligt nok. Peder Palladius anfører f. Eks., at det nu var forbudt til Landsting, hvad der i den katolske Tid havde været Brug: Mandag og Tirsdag under Bryllupsfester at rende og ride ind paa Kirkegaarden, ja i Kirken selv med Piber og Trommer i Spidsen, og drikke og svire derinde⁶. Men selv om sligt og andet mere havde fundet Sted dengang, saa var Tilstanden i een Henseende gaaet tilbage, det var med Hensyn til det herreløse Præg, som nu hvilede over alt. Tidligere havde der til enhver Tid været nok af Gejstlige og Munke til Stæde i Kirken. Nu var der ingen til at tage sig af den. Kirkeværgerne sørgede blot for Regnskaberne, Præst og Degn mødte kun ved Gudstjenesten.

Følgen blev, at Kirkerne udenfor de egentlige Gudstjenestetider ofte blev i høj Grad vanhelligede. Om Ribe Domkirke, der endnu paa gammeldags Vis stod aaben hver Dag fra Kl. 5. Morgen til Kl. 6 Aften, hører vi, at den efterhaanden benyttedes som et Slags offentlig Forlystelsessted, hvor alskens Folk søgte ind, og hvor der, især i den mørke Aarstid, blev begaaet de modbydeligste Udskejelser. For at hindre saadant, stiftede senere adskillige Folk i Byen Legater til at holde Kirken med Lys om Vinteren¹.

Ogsaa paa et andet Omraade viste Følgerne sig af den herreløse Tilstand. Det var i den forpestede Lugt, der opfyldte Kirken. Vi har allerede tidligere omtalt Grunden: de talrige Begravelser under Gulvet. I saa Henseende betegnede Reformationen en Tilbagegang. I den katolske Tid havde vel den samme Begravelsesvis fundet Sted, men under langt heldigere Vilkaar. De mange Gejstlige og Munke, der dengang Dag og Nat færdedes i Kirken, var alle interesserede i at holde Luften ren og sørge for en forsvarlig Tilmuring af Graven. I en Tid, hvor hele Formuer skænkedes som testamentarisk Gave blot for en Sjælemesse, maatte Kirken være rig nok til at vrage mellem, hvem den vilde indrømme Plads under sit Tag. Nu derimod var Salg af „Lejsteder“ en af de faa Indtægtskilder, der stod til Raadighed til Bygningens Vedligeholdelse. Man søgte da at bringe saa meget som muligt ud heraf og stuede døde paa døde helt op under Gulvet. Hertil kom, at de mange Kirker og Klostre, der nedlagdes, i høj Grad forringede Tallet af Steder i Landet, hvor Begravelse under Tag var mulig.

Under saadanne Omstændigheder var det maaske ikke det værste, der kunde hænde, naar der ved Forsømmelse eller Vold skaffedes frisk Lufttræk foroven. Peder Palladius maler os Tilstanden, som den vistnok hyppig var paa Landet, idet han opfordrer Kirkeværgerne til at passe paa, at Ruderne var i Orden. „Thi Sne kan knyge og fyge der ind, hvor Solen ikke kan skinne, og det er ikke godt, at gode Folk skulle falde ind i en Stol, der er fuld af Sne og Regn, og fordærve deres Klæder og derfor heller blive borte fra Kirke for den Sags Skyld. Og hvilke unge

Drenge, som I kunne fornemme komme hid, denne Kirke til Onde og ikke til Gode, at kyle og kaste op til dette Tag og disse Vinduer, da vár deres Forældre ad paa Sognestævne, at de straffe deres Børn, paa det Bøddelen ikke engang skal straffe dem, inden de dø af Verden, thi det gør ingen uden Skalke¹“.

At mætte Luften med Røgelsesduft, som i den katolske Tid, eller paa en af de mange Helgenfester pryde et Alter med Blomster og Smykker, gik ikke længer an. Tilbage stod dog endnu en venlig gammel Skik, hvis hedenske Oprindelse forlængst var glemt og som nu kun kunde syne uskyldig, da den ikke stod i noget Forhold til Dagens Stridsspørgsmaal. Det var den at føre Vaaren ind i Kirken, smykke Helligdommen med det første grønne. Den nordiske Gejstlighed greb med Glæde denne lige saa billige som smukke Skik. Det blev en af de faa, der ikke blot toges i Arv fra den katolske Tid, men videre uddannedes under de nye Forhold. Hver Maj Maaned, naar Skoven var udsprungen, prydedes nu Kirkerne med grønne Grene, og saaledes blev man ved at „maje“ lige til Midsommer. Til Frue Kirke i København f. Eks. anskaffedes der aarlig i Tiden fra Kristi Himmelfartsdag til Sankt Hansdag hver Søndag et Læs Maj². At Grenene hyppigt vistnok har været temmelig store, saa at en Sværm fra Staden, der var ude efter „Maj“, ikke altid var vel set af Skovens Ejere, synes at fremgaa af et Slagsmaal, der Aar 1578 fandt Sted mellem ti Skolepersoner fra Helsingør og Bønder fra „Sletten“, hvis Egn hine havde gæstet for at hente „Maj“. Skønt Bønderne slog med Spyd, sejrede dog „Skolepersonerne“, der vistnok alle var voksne Karle, og efter at have „skamferet Bønderne ilde“, førte de „Majen“ i Triumf til Helsingør³. I sine Visitatsprædikener paa Landet henvendte Sjællands Bisp følgende Ord til sine Tilhørere: „Fører om Sommeren „Maj“ hid ind, og bekender, at I have saadanne Guds Gaver i Mark og Skov! Og gode Dannekvinder og gode Piger skulle vænne sig til at bære deres Forklæder fulde af Urter og Græs om Sommeren til Kirke, med dem at strø paa Gulve i deres Husbonds og deres egne Stole, at man kan have Lyst at søge hid ind tilsammen, naar I holde det dejligt og smukt⁴“.

I Aaret 1795 var Skikken endnu i fuldt Flor i Jylland, hvor man f. Eks. i Vium brugte at „udmaje“ Kirken med Birkegrene¹. I Skaane i Skytts Herred plejede man i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede at pryde Kirken med Løv hver Søndag fra Pinse til Midsommer, og Blomsterbuketter henlagdes paa Alter og Prædikestol². Senere har Skikken, især i Danmark, tabt sig noget. Benævnelsen „udmaje“ bruges nu i Reglen kun i overført Betydning.

Et Gode om Vinteren, som enkelte af de største Kirker var i Besiddelse af, var en Ildpande, der ophededes med Kul og afgav et kærkomment Varmemiddel for den fattigere Befolkning. Saavel Frue Kirke i København som Ribe Domkirke besad en saadan, til hvis Vedligeholdelse Midlerne var skænkede i den katolske Tid. Det synes imidlertid, som om det har holdt haardt at bevare selv disse Smaagoder mod Magthavernes Efterstræbelser. Det var saaledes sikkert ikke til Fordel for Ildpanden i København, naar adskillige lærde Mænd lønnedes med det dertil bevilgede Gods mod at betale en lille Sum aarlig til Kul³.

Hele dette Kirkens verdslige Præg, dens fattige, lidet hyggelige Indre og billige Pynt var lutter Forhold, som en Nutids Betragter straks vilde haft Øje for. Det maatte være endnu mere paafaldende for enhver, der havde oplevet den katolske Tid. Det, man betraadte ved at træde ind i Kirken, var en hærget Valplads. I Virkeligheden stod Striden fremdeles — baade i Menighedens Sind og i Kirkens Udstyr — mellem gammelt og nyt.

Reformationen var bleven indført hovedkulds. Et lille, ivrigt Parti havde ført Ordet; Konger havde støttet Bevægelsen og fremmet Kronens Fordel; men Folkets store Flertal var forblevet uberørt. Man havde maaske gottet sig ved, at Turen kom til Bisperne med at fængsles, raabt højlydt: „Ja“! da deres Synderegister oplæstes paa Gammeltorv, ikke savnet de bortdragende Munke, gyst ved at høre, at Paven ikke var andet end Djævelen selv, og forgæves ventet paa, at Tienderne skulde blive eftergivne. Men hertil indskrænkede sig ogsaa de flestes Deltagelse i

Reformationen. Om en fælles og samtidig, virkelig Omskiften af religiøs Opfattelse var der selvfølgelig ikke Tale, thi et helt Folk kan ikke paa en Rigsdag bytte Religion.

Derfor følte de aller fleste sig ilde tilmode, da det virkelig kom til Stykket, og deres nedarvede religiøse Begreber for første Gang blev traadte for nær. Ifølge den ny Lære skulde Alternes Antal i hver enkelt Kirke indskrænkes til eet og alle Helgenbillederne fjernes. Allerede Aar 1530 var Pøbelen i København med en varmblodig

Borgmester i Spidsen brudt ind i Frue Kirke og havde begyndt at sønderslaa Altere og

Helgenbilleder. Men den Stemning, der her gav sig Udtryk, var langt fra den almindelige i Byerne, endsige paa Landet. For de flestes Vedkommende var tværtimod disse Altere og Billeder

Fig. 48. Katolsk Alterbilled, ophængt paa Væggen i Henne Kirke ved Varde. Underskriften er nyere.

(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

inderligt sammenvoksede med selve deres religiøse Tro. Foran disse venlige, smaa Altere i Kirkens Omgang, prydede med

Fig. 49. Midterparti af Altertavlen i Hospitalskirken i Horsens.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

deres Begreb om det guddommelige (Fig. 48—53). Palladius og de øvrige kunde længe nok paastaa, at dette „ikke var rette Altere, men Kahytter og Kramboder til løgnagtige Sjølemesser og

Blomster og Flitterstads og med denne vidunderlige Belysning fra Murens broget farvede Rude, havde de fra Barnsben korset sig og knælet og alt som smaa følt sig lykkelige, naar de ved en festlig Lejlighed fik Lov til at plante et Vokslys som Gave med i den brændende Kres. Himmel-dronningen for oven med det skinnende Klædebon og med Jesusbarnet paa Armen var ret et Billede efter deres Sind, et Udtryk for netop

Helgenes falske Dyrkelse¹⁴. Folkets Flertal lod sig ikke saa let overbevise. For hver Gang et af disse Altere med Vold blev brudt sønder og slæbt ud af Kirken, tilføjedes der i Virkeligheden Menighedens Tro et føleligt Saar.

Og saa Helgenerne! Hvad havde Sanct Søren, Sct. Anna, Sct. Just, Sct. Knud, Sct. Lambert og hvad de alle hed, gjort, at

Fig. 50. Midterparti af Altertavlen (endnu i Brug) i Jernved Kirke ved Ribe.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

de nu skulde forfølges? Hver enkelt Egn i Landet bar jo Vidne om, at hvad man skyldte dem, var idel Velgerninger. Med vidunderlig Sejghed ydedes der da ogsaa Modstand hele Landet over mod Befalingerne fra oven om at bekæmpe Troen paa dem. Ikke blot bevarede de fremdeles deres Plads i Folkets Hjerter. Det er i saa Henseende betegnende, at selv et Ægtepar som Rigsraad Esge Bilde og Sophia Krummedige, naar de i deres Breve ret vil tale Hjertets Sprog med hinanden, efter som før Reformationen bruger den Velsignelsesformular, som nu engang var

deres: „Den himmelske Gud, Kristus og værdige Moder Sancta Anna selv tredje unde Dig“ o. s. v.¹. Men ogsaa selve Billederne, der dog var langt lettere at ramme, holdt sig mærkværdigt længe og veg kun Fod for Fod for Forfølgerne fra oven. Endnu i Aaret 1552 maatte Christian Barnekov sendes af Kongen til Holmstrup Kirke ved Jyderup i Sjælland for med Magt at borttage Billederne,

Fig. 51. Mariabilled, til at aabne.
(Fra Misterhult Kirke i Sverige,
nu i Kalmar Museum).
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

Fig. 52. Samme Mariabilled, aabnet. Indvendig
ses Kristus siddende voksen.
(Fra Misterhult Kirke i Sverige, nu i Kalmar
Museum).
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

da Almuen fremdeles tilbad dem og ofrede dem Lam, Gæs og Høns². Aar 1577 bar endnu i Blekinge i ikke faa Sogne alle, baade Mænd og Kvinder, deres Rosenkranse, tændte Lys og knælede for Mariabillederne, pyntede, tilbad og krøb paa Knæ omkring Helgenbillederne³. Først Aar 1570 fik Bispen i Bergen tvunget igennem, at Billederne nedtoges fra Højalteret i Domkirken, fordi nogle Kvinder tilbad dem. Men dette gejstlige Overgreb vakte saa stor Forbitrelse hos Byens Borgmestre og Raad,

at de nægtede at komme i Kirken, førend Sagen var bleven lovligt ordnet¹. Endnu i Aaret 1590 fandtes der mange Kirker i Fyn med flere Altere i hver og tilsvarende Helgenbilleder, saaledes i Frørup, Kullerup, Skjelderup, Djernisse² o. s. v. Lige til Aar 1606 vedblev Bøn-

derne i Horns Herred paa bestemte Festtider at pynte med Smykker og Højtidsklæder Billedet af Sct. Dionys i Krogstrup Kirke. Kun ved et kongeligt Magtsprog blev Billedet bortført og Dyrkelsen forpurret³. Endnu Aar 1622 var i det sydlige Norge Pilgrimsvandringerne i fuld Gang til de gamle Helligdomme. Forgæves udstedte Kongen Forbud herimod med Trusel om Straf. De vedblev enkelte Ste-

Fig. 53. Mariabilled i Svinninge Kirke paa Sjælland.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

der at foretages i Smug lige ned til det 19de Aarhundrede⁴. Først Tredivaarskrigens Udplyndringer bragte i Jylland mange Sølvkrucifikser for en Dag, der var hule indvendig og fyldte med Helgenben⁵. I Frue Alsted Kirke i Skaane stod endnu Aar 1622 de gamle Altere, og i Kilden ved Barum sammesteds flød Skaale og Bægere, som de syge drak af, medens de Penge, der ned-

kastedes som Tak for Frelse, laa urørte paa Kildens Bund. Og paa samme Tid tronede uhindret paa Fyn den hellige Regisses Billede i Kapellet ved hendes Kilde, ja, i Helderup Kirke fandtes endnu Sct. Nicolaus med de tre forgyldte Æbler i Skødet, han, hvem de ugifte Piger plejede at pynte hver Lørdag Aften for at vinde Lykke i Kærlighed¹. Ikke med Urette dannede det Folkesagn sig enkelte Steder, at Billederne overhovedet ikke vilde lade sig bære ud².

Men selv om de fjernedes, var de dog ikke dermed helt fortrængte. Hverken Haan eller Vold syntes i Stand til ganske at udrydde dem. Forgæves udspreddes det saaledes om det berømte Mariabillede i Karup ved Viborg, at dets Graad over Katolicismens Tilbagegang i Danmark lod sig naturligt forklare ved en Vandbeholdning oven i Hovedet, hvorfra en fin Ridse mundede ud i Øjet, et Fif, hvorom Landsdommeren og Herredsfogeden i Rind havde overbevist sig ved at krybe op paa en Stige og se det fra oven³. Forgæves befalede man at sønderhugge eller brænde Billederne⁴, ophævede Markederne, der samlede Folk til Helgenfesterne, og lod Kirkerne forfalde eller nedrive for at udlette hvert Spor af Helgendyrkelse — Billederne fandt endnu frømedes hist og her en trofast Haand, der vilde fjæle dem. Herom vidner de ikke ganske faa Rester, der er naaede i Behold helt ned til vor Tid (se Fig. 48—53). Endog fra en saa ilde set Helligdom som den i Karup er flere Helgenbilleder endnu den Dag i Dag bevarede. Og selve Kirkens Hovedbillede overlevede Reformationens kampen og kom endelig, i det mindste efter Sagnet, igen til Ære, idet en Ejer af Avnsbjerg skal have skænket det til en katolsk Greve, der var hans Gæst⁵. Først i Aaret 1835 lykkedes det Gejstligheden at faa sat en Stopper for Valfarterne til det undergørende Krucifiks i Røldals Kirke i Norge⁶. Endnu staar paa Hvælvingen i Viskinde Kirke paa Sjælland et saa fuldt ud katolsk Billed som Jomfru Marias Kroning af Gudfader og Kristus til Himmeldronning (Fig. 54).

Hele denne sejge Modstand var et Udtryk for en Folkestemning, der, behørigt ledet, vilde have kunnet berede Reformationens Gennemførelse betydelige Vanskeligheder,

Det Gamle var endnu livskraftigt tilstede.

Det Nye vilde selvfølgelig heller ikke have kunnet sejre, hvis det havde indskrænket sig til blot at inddrage Kirkegods, nedrive og ødelægge Kirker eller lade dem forfalde. Livsspiren i det maatte give sig tilkende; det maatte selv formaa at vække nyt Liv og skabe nye Former herfor.

Det Nye bestod jo — gudstjenestemæssigt set — i at „Messen“ var afskaffet og Prædikenen og Menighedens Salmesang havde faaet en langt større Betydning end hidtil. Herved maatte Kirkeskikkene nødvendigvis ændres.

Tidligere havde enhver kunnet komme i Kirken, naar han vilde, for at knæle og holde Bøn ved et af de mange Altare. I de større Kirker læstes der hyppigt Messer, og næsten ingen Tid paa Dagen var ganske uden Gudstjeneste.

Fig. 54. Jomfru Marias Himmelkroning.
Kalkmaleri i Viskinde Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af Magnus Petersen i Nationalmuseet.)

Nu derimod holdtes der Prædiken og Salmesang kun til bestemte Tider paa en bestemt Dag, Søn- og Helligdag. Og ved denne Gudstjeneste fordelte man sig ikke længer Kirken over til alle de mange smaa Altare. Man samlede nu alene i Midterskibet ud for Højalteret og det Sted, hvorfra Prædikenen holdtes. Denne Gudstjeneste blev langvarig, kunde trække ud i Timevis. Man behøvede Siddepladser, eller i hvert Fald omgærdede Pladser for at Børn og gamle ikke i Trængslen skulde føres bort.

I de første Aartier efter Lutherdommens Indførelse nøjedes man i Reglen med at tilintetgøre det Gamle og indrette sig, som man kunde, mellem det, der blev tilbage. Men efter at et nyt Slægtled var vokset op, gjorde det Nyes Krav sig bestændigt stær-

kere gældende. Man indsaa det usømmelige i en forfalden, plyndret Kirke. Og man var rede til at udstyre den værdigt i den nye Tids Aand. To Ting krævedes med Nødvendighed i en luthersk Kirke: En fast, over Menigheden ophøjet Prædike stol, helst anbragt ved en Sidevæg eller Pille i Midterskibet. Og dernæst — for at undgaa Trængsel og lindre Trætheden —: en Række faste Pladser Midterskibet ned, for Mænd paa den ene Side, for Kvinder paa den anden.

Fig. 55. Sangerpulpituret (af 1588) i Køge Kirke.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Den nye Aand viste sig i vaagnende Villighed til at smykke Kirken med dette Tilbehør. Hele Norden over gik Enkeltmænd i Spidsen og skænkede til deres Kirker smukt udskaarne Prædikestole, ofte med Himmel over og med kostelig udstyret Opgang. Samtidigt rejste sig en Nyvækst af Stolestader paa Kirkens Gulv. Fra omtrent Midten af det 16de Aarhundrede til henimod Aar 1700 blomstrede Træskæreriet i Danmark som maaske ingensinde tilforn. Kirkens Udsmykning med Prædikestol, Stolestader, ofte ogsaa med ny Altertavle, ja endog stundom med en Døbefont af

Træ, senere med en ny Række lukkede Siddepladser foroven (Pulpitur) (Fig. 55), gav nok af Opgaver. Man bestræbte sig for at pryde alt dette Træværk med Farver og Forgyldning. Der kom hist og her endog nyt Liv i den gamle Udsmykning af Kirkens Loft og Vægge ved Kalkmalerier. Kort sagt, en ny Tid begyndte, hvor Kirkeplyndringen afløstes af Offervillighed, og efter en lang Sløvhedstid Glæden ved et værdigt Gudshus atter syntes at gennemstrømme Menigheden.

Dette Udslag af det Nye vilde alene dog maaske ikke have været i Stand til at overvinde og fortrænge det Gamle. Dette var jo dog mere end kunstigt udført Træværk. De gamle Altere, Gudsmoder, Helgenbillederne havde hver især i trange Tider staaet deres Prøve og bragt Hjælp. Men det Nye fik en uventet Forbundsfølge, der sikrede det Sejren. Menighedens Forfængelighed blev kirkeligt pirret. Der gik Rangsyge i hele Midterskibets Befolkning.

Ved to afgørende Lejligheder i Danmarks Udvikling er en almindelig Misstemning bleven bortledet og lammet ved en kraftig Appel til Folkets Forfængelighed. Anden Gang var da Forbitrelsen over Enevældens Indførelse (1660) bragtes til Ro ved et saa simpelt Middel som Indførelsen af „Rangforordningen“. Istedetfor at pønse paa Oprør, begyndte den skuffede Adel og Borgerstand alle som een at kravle frem imod og opad den opstillede Rangstige. Noget ganske lignende foregik efter Reformationens Indførelse. En nyskabt Rangforordning for de kirkebesøgende drog alles Sind og Tanker til sig og lod selv Spørgsmaalet om nedlagte Altere og Helgenbilleder for en Del træde i Skygge.

Sagen var simpelthen den: Blandt de nye Stolestader paa Kirkens Gulv var selvfølgelig de øverste de bedste. De var de fornemste, nærmest ved Alter og Prædikestol. Men Pladserne i Stolestaderne blev nu ikke Enkeltmands Eje, men fastsattes som en Slags offentlige Æressæder, hvis Besættelse tilkom Kirkens Styrelse, der omhyggelig havde at vaage over Menighedens Rangfølge i det hele samt føre Forfremmelses-Listerne¹. Hermed var hele Spørgsmaalet om Rang og Sæde bragt ind i Menigheden.

Stolestader i Kirkerne var egentlig ikke noget nyt, som først indførtes med Reformationen. De havde været kendte ogsaa i

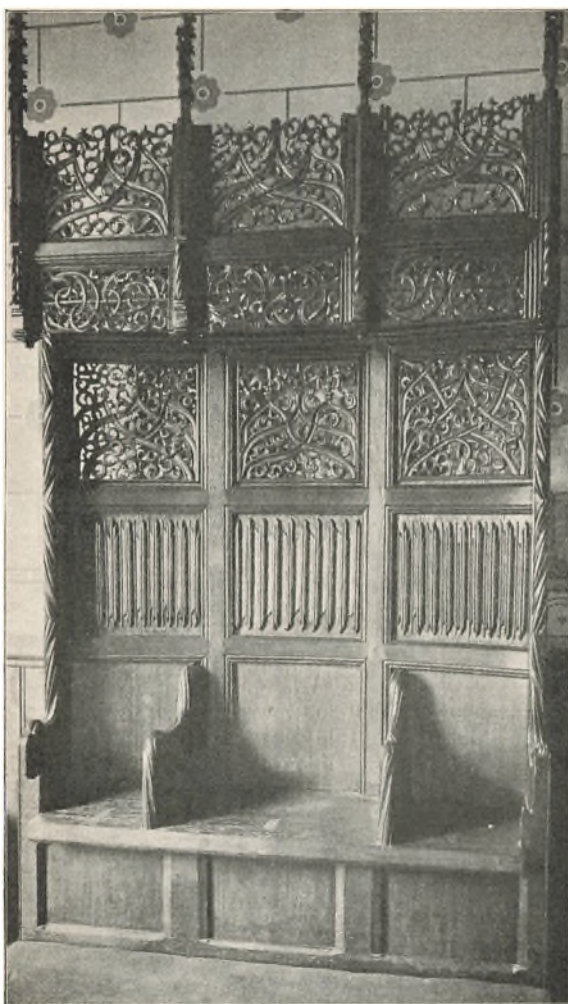

Fig. 56. Korstole i Storehedinge Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

den katolske Tid. Men dengang havde de fornemste Siddepladser naturligvis været Korstolene oppe ved Alteret, der var forbeholdte de øverste Gejstlige. (Fig. 56). Stolestader i Nutids Forstand — faste Siddepladser i Kirkens Skib — havde dog ogsaa været at træffe hist og her i større Kirker, vistnok især ned imod Reformationstiden. Det var jodengang blevet mere almindeligt, at der i Kirken holdtes Prædikener, især mod de nye

Kættere. Og hvad enten man overværede en saadan Prædiken eller man blot en høj Helligdag lyttede til den usædvanlige Musik,

kunde det være en Behagelighed at sidde eller staa skærmet mod Trængslen. En saadan „Stolestand“ i Slutningen af den katolske Tid omtales f. Eks. for Ribe Domkirkes Vedkommende¹. Og at der har været flere lignende rundt om i Landet, kan ses af, at Christian den Anden i sin saakaldte „gejstlige Lov“ (Artikel 11) befalede, at alle disse Stole i Domkirker og Sognekirker

Fig. 57. Lutherisk Gudstjeneste i en Kirke uden Stolestader.
(Efter et Glasmaleri i Dansk Folkemuseum.)

skulde fjærnes. Man tør heraf vistnok slutte, at de har været ilde sete af Gejstligheden som et verdsligt Overgreb og en kirkelig Usømmelighed.

Men efter Lutherdommens Indførelse blev Siddepladser i Kirken til næsten en Nødvendighed. De voksede atter frem, blandt andet i Ribe Domkirke². Hvor man ikke havde andet, synes man at have anbragt Bænke i Midterskibet (Fig. 57). Men det hele fik dog først ret Art, da Regeringen tog Sagen i sin Haand

og bestemte, at der i hver Kirke skulde anbringes en dobbelt Række Stolestader med en aaben Midtergang imellem, og Pladserne i disse Stolestader fordeles blandt Menighedens Medlemmer efter Øvrighedens nærmere Bestemmelse.

Datidens Omgangsforhold gjorde det nødvendigt, at hvert Køn fik anvist Plads for sig, Kvinderne paa den nordre Side, Mændene paa den søndre (Fig. 58). Men at heri ikke skulde ligge den ringeste Indrømmelse til Katolicismen om den enlige Stands Fortrinlighed, fremgik noksom af, at Ægtestanden som den „Gud

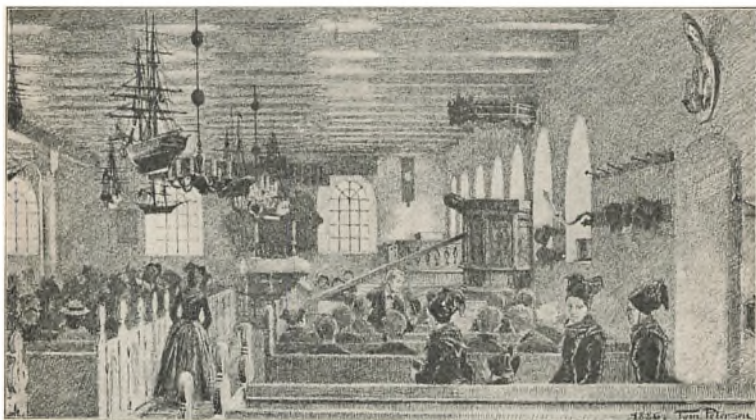

Fig. 58. Kvindestole til venstre, Mandstole til højre, Sønderho Kirke paa Fanø.
(Efter Tegning 1886 af Tom Petersen.)

velbehagelige Stand“ hædredes med øverste Plads. Gifte havde overalt Sæde foran ugifte, og hvor alt iøvrigt var lige, bestemtes for Kvinders Vedkommende Pladsen ikke efter Alder, men efter længst Giftermaal.

Saaledes droges der en Tværstreg over Menigheden, saa at ogsaa den levende Kirke blev til en Korskirke. Alt, hvad der sad øst for Stregen, var gifte; alt, hvad der sad vest for Stregen ned imod Indgangen, fjernest fra Alteret, var ugifte. Tværstregen fortsattes næsten paa Stol nøjagtigt fra Sværdsiden over Midtergangen til Spindesiden, thi Antallet paa begge Sider var saa godt som ens. Efter Datids Forhold var jo en Pebersvend blandt Menighedens Hædersmænd noget overordentligt sjældent, og

Enker som Enkemænd giftede sig i Reglen hurtigt paany. I Aalborg havde man derfor den hensigtsmæssige Skik, at, naar en Ægtefælle døde, maatte den ledigblevne Plads ikke besættes med andre, men skulde vente paa, at den efterlevende giftede sig igen¹.

Flygtigt set kunde denne Ordning synes at falde sammen med, at de ældste sad øverst og Ungdommen nederst. Dette var dog meget langt fra Tilfældet. Allerede paa Kvindesiden viste der sig

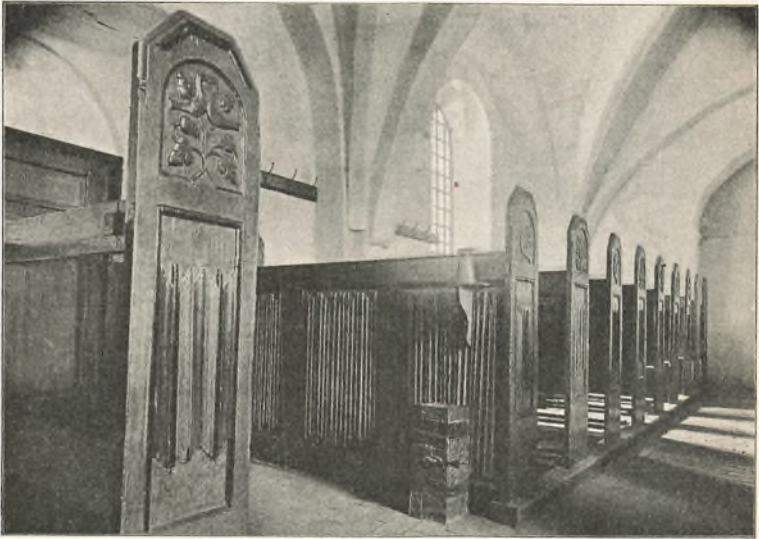

Fig. 59. Stolestader fra 1562 og 1572 i Tibirke Kirke (Frederiksborg Amt).
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

blandt de gifte en paafaldende Veksling af gamle og unge Ansigter, et Udtryk for Tidens Skik, at Mænd hyppigt ægtede først en, der var for gammel, og derpaa en, der var for ung, saa at en Mands Alder i Reglen var Mellemtallet mellem den Hustrus, der laa under Kirkegulvet, og dens, der sad i Stolen lige overfor. Men Sværdsiden viste tydeligt Inddelings-Principet, idet Rangfølgen her snorlige var gennemført: I Byerne øverst Lensmanden, saa Borgmestrene, Raadmændene, Købmændenes forskellige Klasser fra Vandtsniderne (Grossererne) til Bryggerne og derpaa alle Haandværks-Lavene i deres bestemte Orden. Paa Landet:

øverst Herremanden, saa Gaardmændene, Husmændene og ned til de blotte „Inderster“. Rækkefølgen bevægede sig fra Midtergangen ind mod Væggen, saaledes at den yderste Plads var den ypperste, og den nærmest ved Væggen altid bedre end den bedste i Stolen bagved.

Hele denne nye Ordning synes først at være bleven gennemført i Landsbykirkerne. Allerede ved Aarhundredets Midte kunde Sjællands Biskop Peder Palladius i sine Visitatsprædikener forudsætte denne nye Ordning som gennemført paa Landet. Dog

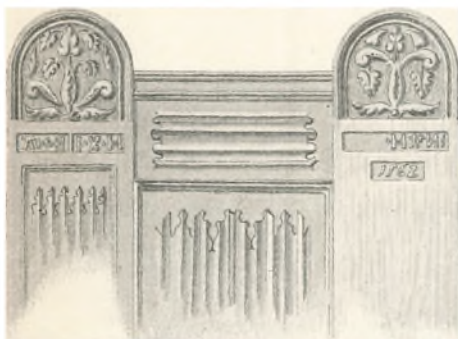

Fig. 60. Stolestade fra 1562 i Strø Kirke paa Sjælland.
(Efter Tegning (1885) af O. Bergh i Nationalmuseet.)

kan vi nu kontrollere, at han her — vel med Flid — har været noget forhastet i sine Udtalelser. Af de endnu bevarede Stolestader fra det 16de Aarhundrede i sjællandske Landsbykirker synes i hvert Fald de ældste kun at skrive sig fra Tiden 1560—1570. (Fig. 59 og 60). Det samme synes at være Tilfældet i Nørrejylland (Fig. 61).

Langt vanskeligere faldt det i Byerne. At rejse en dobbelt Række Stolestader, Kirkens Indre nogenlunde værdige, var en dyr Historie. Og sikkert har de mange, hvis Familjegravsteder ved slig en Omordning vilde blive helt tildækkede, ydet en stærk Modstand. Følgen blev, at den nye Omordning først lidt efter lidt kunde gennemføres. I Frue Kirke i København varede Opførelsen af Stolestaderne ved, lige fra Aar 1555 til i det mindste Aar 1570. Først i Aaret 1577 kunde Kongen befale, at den nye Ordning her skulde træde i Kraft, ligesom kort tilforn var sket i Roskilde Domkirke. I Januar 1578 blev den vanskelige Fordeling af Stolestaderne foretaget¹; men ikke førend i Aaret 1583 synes det at være lykkedes Christoffer Valkendorfs kraftige Op-

træden at faa kuet al Modstand, saa at Ordningen kunde siges virkelig at være gennemført¹. Aar 1578 gaves der kongelig Befaling til, at Sct. Knuds Kirke i Odense skulde rette sig efter den nye Skik, og i god Samklang med Byens Beliggenhed paa Vejen mellem Jylland og Sjælland blev der her oprettet to Stole uden for Rangforordningen blot for „fremmede Folk“². Ikke førend i Aaret 1595 fulgte Lunds Domkirke med, og her bekvemmede Regeringen sig endda til, for at undgaa en Udgift, at fravige sin Hovedregel om Stolenes Rangfølge. Kirkens Udseende skæmmes nemlig ved, at Stolestaderne ikke var ens, men snart høje og snart lave. Selvfølgelig havde det været let af Kirkens egne Midler at bestride Udgifterne ved en Omdannelse; men Regeringen vilde ikke afse noget hertil. Den paalignede da Borgerne de dermed forbundne Udgifter i Form af en vis aarlig Afgift, mod at hver enkelt saa fik arvelig Besiddelsesret til sin Stol³. Saaledes skabtes der alene for Lunds Vedkommende en Art kirkelig Arveadel. Det er at antage, at Regeringen ikke har handlet i Blinde. Domkirken var kostbart udstyret, og Anstand bød ikke at lade ogsaa den forfalde. Ved en saa uforholdsmæssig Betaling: en bestandig, aarlig Afgift for noget engang for alle leveret Snedkerarbejde, aabnedes der en Mulighed for, at Kirken fremtidigt kunde holde sig selv vedlige, medens Regeringen — beholdt alle Tienderne.

I Ribe synes Modstanden mod den nye Ordning at have været

Fig. 61. Dørfylding i en Kirkestol af 1578 i Ovtrup Kirke ved Varde.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

længst. Allerede Aar 1570 forlangte Kirkevægerne udstedt Tingsvidne for, at de havde ladet oplæse Kongens Brev om, at Stole-

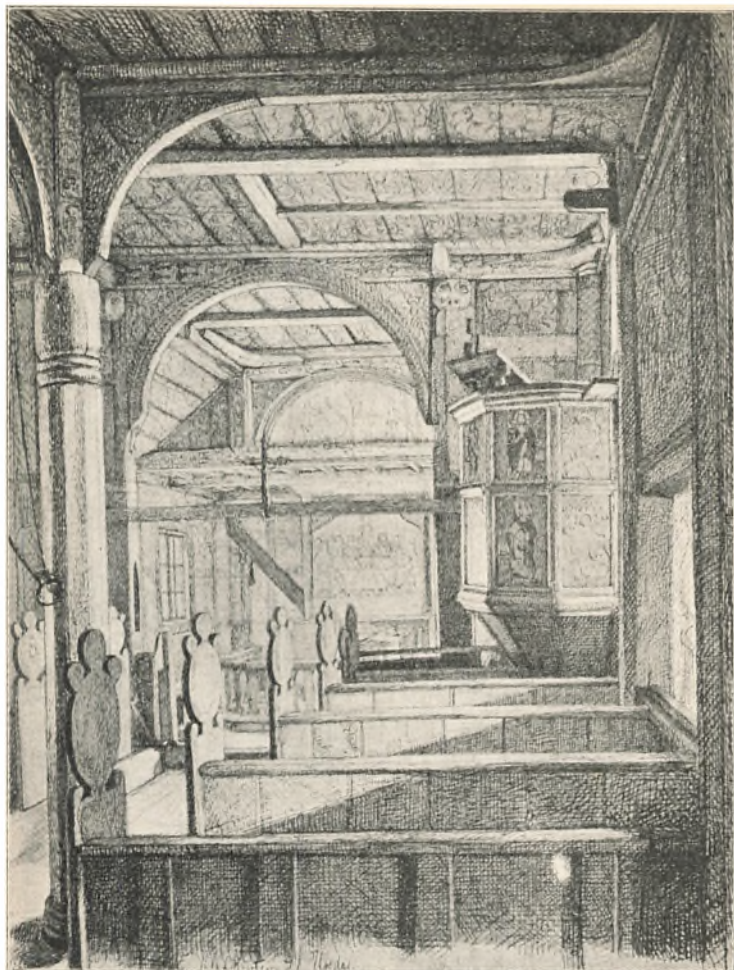

Fig. 62. Opdals Kirke i Numedal i Norge.
(Efter Tegning af Olav Rusti.)

staderne skulde fordeles efter de nye Regler. Men først i Aaret 1603 traadte Ordningen virkelig i Kraft efter forinden gentagne Gange, som det lader, at have fremkaldt Sammenstød¹. Under

saadanne Omstændigheder kan det ikke undre at høre, at i en mindre og afsides By som f. Eks. Tønsberg i Norge eller endog Mariager i Danmark gennemførtes Ordningen først i Aaret 1633¹.

De nye Stolestader, som saaledes lidt efter lidt oprettedes i alle Kirker, synes oprindeligt kun at have været bestemte til at sikre den enkelte sin Plads og hindre Trængsel, men derimod ikke til nødvendigvis at afgive Siddepladser; idetmindste brugtes som oftest blot Udtrykket: „at staa“ i dem². At de kaldtes for „Stolestand“ eller „Stolestade“ beviser ikke, at de var bestemte til at sidde i. Prædikestolen bar jo ogsaa Navn af Stol, skønt den kun var til at staa paa. I norske Kirker (Fig. 62), hvor de oprindelige Stolestader er bevarede til vore Dage, lader sig ogsaa paavise, at Sædet er en senere Tilføjelse³.

Det var umuligt andet, end at denne kirkelige Rangforordning maatte medføre megen Splid. Dels blev enkelte tvivlsomme Spørgsmaal afgjort forskelligt i de forskellige Kirker, dels var nogle af Bestemmelserne saa stødende, at de nødvendigt maatte fremkalde Misfornøjelse hos dem, hvem de ramte. Som Eksempel paa tvivlsomme Spørgsmaal kan anføres de ugifte Døtres Plads. Lige meget kunde tale for, at de stod i Stol med deres Mødre, og at de anbragtes særskilt paa de ugifte Kvinders ringere Plads. Stod de for sig selv, var de ude af Opsigt; stod de hos Moderen, maatte det dog synes vel haardt for mangan gift Dannekvinde at skulle staa under dem. Som Eksempel paa meget strenge Bestemmelser kan nævnes, at Tilbagegang i Velfærd skulde betegnes ved Fraflytning fra den tidligere Kirkeplads. Om et ikke usædvanligt Forhold paa Landet hedder det saaledes for Fyns Vedkommende: „End bliver der nogen gaardsiddende Mand eller Kvinde til Husfolk, da vige sig af Gaardsens Stolestand, og tage Sted neden i Kirken som Rum er; er der ikke Rum, skal der skaffes Rum, om muligt er⁴“.

Følgen blev, at Kirken blev Vidne til mangan livlig Meningsudveksling, der ikke sjældent endte med Haandgribeligheder, og at herhen hørende Sager endog naaede frem til at føres for Landsting. I Aalborg søgte man at dæmpe Kampiveren ved at sætte en høj Bøde med hurtig Udpankning for kirkelige Over-

fald¹. Det maa lades det svagere Køn, at det omfattede den ny Retsorden med langt varmere Indteresse end Mændene. Medens disse i Reglen slog sig til Taals med Kirkeværgernes Afgørelse, var Kvindestolene en frodig Jordbund for bestandig nye Strids-spørgsmaal, det Udgangspunkt, hvortil enhver Strid ogsaa i Stolene paa Kirkens søndre Side i Reglen lod sig henføre. Det er talende Vidnesbyrd om Stemningens Varmegrad, naar der f. Eks. paa Fyns Landemode til Bestemmelsen om, at Dannekvinder skulle have deres Plads for i Stolen, og ærlige Piger underst, maa føjes: og ville de ikke, da skulle Kirkeværgerne tage otte Mand med sig for at klare Sagen². Eller naar Bøde for Hustruers „Haardrag“ i Kirken er en ikke usædvanlig Indtægtspost i Lensregnskaber; eller naar selv en Adelskvinde overbevises om under Prædiken at have „ladet sine Jomfruer og Børn gaa ind i Præstekonens Stol og træde hende blaa og blodig³“. Et tydeligt Indblik i Stridens Uendelighed faar man gennem en Sag for Viborg Landsting af Aar 1573, hvor to Bønder fra Binderup anklager en tredje for „at ville tilholde sin Hustru at staa udenfor deres Hustruer i en Stolestand i Binderup Kirke, endog deres Hustruer ere ældre gifte og hidtil have staaet udenfor hende“. Den Anklagede svarer, at Konerne i den Gaard, han nu iboer, have tilforn i mange Aar staaet yderst i samme Stol. Selve Dommen giver imidlertid det bedste Begreb om Sagens Bundløshed, den begynder nemlig saaledes: „Efterdi ogsaa de tvende Anklageres Hustruer indbyrdes kives om, hvilken der skal stande yderst“ o. s. v.⁴.

Hvad der gav det hele Spørgsmaal sin værste Brodd var, at ingen overordnet Myndighed kunde eller vilde udtale det forløsende Ord, at slig Strid var usømmelig i Guds Hus, og at alle Pladser, naar man da iøvrigt kunde høre fra dem, var lige gode og i hvert Fald i Forhold til Gud lige hæderlige. Ingen Myndighed vilde udtale dette, og ingen kunde det heller. Thi Striden drejede sig, nærmere set, ikke om noget ligegyldigt; den kirkelige Rangforordning var ikke en Tilfældighed, men netop Udtryk for den nye Kirkeforfatning. Man havde omstyrtet den gamle kirkelige Ordning, der drog saa skarp en Grænse mellem Gejst-

lige og Lægfolk og forbeholdt hine Koret; men man havde ikke gjort alle lige. Den pavelige Enevælde var brudt, men Kirken var ikke derfor bleven en Republik; den gejstlige Enevælde var blot bleven afløst af en verdslig. Hvad Reformatorerne havde talt og drømt om: et almindeligt Præstedømme, hvor enhver kun stod Gud til Regnskab for sin Tro, var ikke gaet i Opfyldelse. Nu var Kongen den øverste kirkelige Myndighed, og ve den,

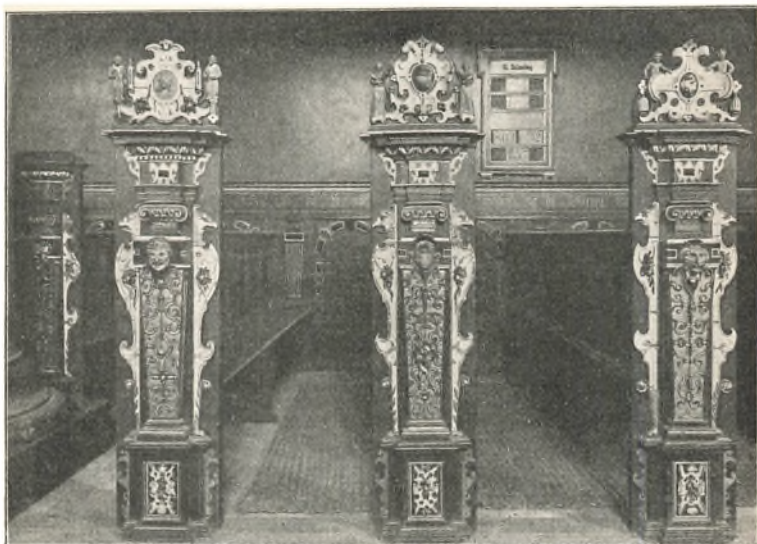

Fig. 63. Stolestader i Kronborg Kirke.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

der ikke troede, talte og lærte, som han befalede. Men var Kongen Guds Statholder, saa var den verdslige Rang, Trinrækken fra Folkets Mængde til dets øverste, jo netop det rette Udtryk for det sande Forhold, en Trinrække fra de umyndige til Guds egen Stedfortræder, ham, hvem al Myndighed og Visdom var forlenet. Vel stod Præsten for Alteret, men hans Plads i Rækken var ikke dør, det kunde tydelig ses af Præstekonens Stolestade bag ved baade Lensmands og Herremands, Borgmestres og Raadmænds. Nej, ved Alteret tronede usynlig selve „Kongelig Majestæt“. Og ned ad gik det saa i jævnt nedstigende Række

gennem alle Mellemed fra Lensmand, Adelsmand, Borgmester og Raad til den simpleste Daglejer.

Men var det saa, vil det forstaas, at ingen kunde falde paa at rokke ved den nye Stolestadeordning eller blot se den fra et Synspunkt, hvorfra den tabte sin Betydning. Tværtimod, alle, høje som lave, stemmede i med og vidnede snart ved deres indbyrdes Kappelstrid, snart ved ligefrem Lovprisning om, hvor stort et Værd man tillagde det Gode at rykke op til en højere Plads. Det er meget betegnende, at Peder Palladius paa sine Visitatsrejser brugte som Hovedopmuntring for Landsbyungdommen, der stod aller bagest ude i Taarnet, at henvise til, hvorledes den, saafremt den artede sig vel, ogsaa engang i Tiden skulde rykke op og indtage de fornemme Stole, medens de Dannemænd og Dannekvinder, som nu beklædte dem, til den Tid skulde ligge paa Kirkegaarden¹. Blader man i Forhandlings-Protokollen for Konsistorium ved Københavns Universitet, viser det sig, at en ikke uvæsentlig Del af Forhandlingerne har drejet sig om Stolestaderne i Frue Kirke: „Dr. Gellius er begærendes en Stolestand i Kirken til sin Hustru. Det vedtoges, at hun maatte staa der, som Else Dr. Niels Krags stod“. — „Blev besluttet, at Dorthe Doctors skal paamindes, at hun til Højmesse holder sin Pige af den Stol i Kirken, af hvilken hun fortrænger Professorernes Hustruer²“ o. s. v.

Regeringen tog Sagen mest fra den praktiske Side, idet den holdt det hele gaende og ved Lejlighed gerne slog paa, at de bedste Pladser tilkom dem, der gav mest til Kirken³. Men at ogsaa den, naar den stilledes overfor en jævnbyrdig Modstander, fuldt ud delte Befolkningens Opfattelse af Kirkestolenes Værd, kan ses af, hvorledes en dansk Udsending i Udlandet fandt sig beføjet til at optræde paa sin Regerings Vegne. Da ved en Begravelse i Stockholm Aar 1636 den danske Ministerresident kom i Trætte med den franske om, hvem af dem der skulde staa øverst, „finge de hinanden ved Haaret og gik derpaa løs paa hinanden med Kaarderne, saa at alt Fruentimret maa vige tilside og somme af dem besvime“. Hermed var Sagen dog endnu ikke til Ende. „Da de siden mødtes paa Gaden, tilredte de hin-

anden saa ilde, at ingen af dem kunde gaa. Frantzosen er stukken ved Øjet og i Siden; den Danske har faaet det halve Hoved med Øre og Kind skamferet og Armen næsten hugget af¹“.

Striden om Stolestader vedblev da i det følgende Aarhundrede at danne et betydningsfuldt Led i det kirkelige Liv. Fra alle Landets Egne hører man snart om blot Uenighed og Mundhuggeri, snart om Slagsmaal². Da Regeringen Aar 1660 tilegnede sig ogsaa den verdslige Enevælde og kort efter udstedte en Rangforordning med meget fin Gradinddeling, føjedes herved en ny Brand til den gamle. Kampen synes at have naaet sit Højdepunkt i det 18de Aarhundredes første Aartier. Efter alt, hvad man kan dømme, lader det til at have været et tro Billed af de virkelige Forhold, naar en Datids Forfatter skildrer Tonen i Kirken saaledes:

Se der til Lusse Geeds, hvad Skælden og hvad Banden
 Hun har med Karen Smeds; det synes, de hinanden
 I Haaret snart har fat, saa heftigt gaar det til,
 Den ene ovenfor den anden sidde vil.
 Om jeg en Dommer var, og de mig begge bade
 At dømme mellem dem om øverst Stole-Stade,
 Da den af disse to det skulde være næst,
 Som vilde holdes for den største Skændegæst³.

Naar Menigheden endelig var kommen til Sæde, begyndte Gudstjenesten. Ordningen af denne afveg i de store Træk ikke væsentlig fra vore Dages. Men hvad der vilde have forekommet os sædvanligt og velbekendt, stod for hin Tid netop som noget nyt og ejendommeligt. Da nemlig den nye Kirkes Forhold skulde ordnes, havde man ganske vist beholdt saa meget, man kunde, af den katolske Gudstjeneste, og paa en Maade var den lutherske Højmesse kun en Fortsættelse af den katolske Messe, rensat for sine papistiske Bestanddele. Den kunde altsaa fremdeles siges at være en blot Nadvertjeneste, hvor alt samlede sig om det ene: Brødets og Vinens Indvielse og Uddeling. Men som Bi-Led havde man hertil føjet Prædiken og Menighedssang, der tidligere havde hørt hjemme i hine daglige Sammenkomster

Fig. 64. En Biskop i England i det 14de Aarhundrede prædiker fra en flyttelig Prædikestol.
(Efter Thomas Wright.)

fra Reformationskampens Dage. Og lidt efter lidt var saaledes selve Søndagsgudstjenesten gledet over til hovedsagelig at bestaa af Prædiken og Salmesang med dertil føjet Altergang¹. Hvad der dog fremfor alt gav det Nye sit betydningsfulde Præg, var Anvendelsen af Modersmaalet. I denne Forandring laa Reformationens Styrke. Anvendelsen af Modersmaalet stemplede den paa engang som en national Bevægelse, et Brud med Rom, og paa samme Tid som en folkelig Bevægelse, der indtog nye, store Udmarker under Kultur. Religiøst endelig var Anvendelsen af Modersmaalet baade et Udslag af og Betingelsen for den større Inderlighed i Tilegnelsen, uden hvilken Bruddet med det Gamle vilde have været uberettiget.

Over alt dette havde naturligvis de færreste i Menigheden fuldt Overblik. Men de ældre i det mindste havde dog sikkert en Fornemmelse af, at hele Gudstjenesten nu var kommen dem ligesom nærmere paa Livet end i den katolke Tid. Nu var det ikke længere nok at lytte til Sangen og Oplæsningen i det fremmede Sprog, dreje Rosenkransen og knæle, naar der gaves Tegn. Der krævedes Selvvirksomhed nu, og det baade under Salmesangen og Prædiken. Betegnende nok var Fortidens naturligste Stilling, den knælende, nu netop forbuden. Man frygtede for, at naar de saaledes unddrog Præsten deres Blik og bøjede sig fremad, skulde det let kunne føre til, at Øjnene finge en Dvale². Senere, Aar 1645, blev der udstedt kongelig Befaling „anlangende En i Kirkerne skulle omgaa, dem som sove at skulle slaa paa Hovedet³.“

Fig. 65. Let flyttelig Prædikestol i den katolske Tid. Initial i et Lovhaandskrift tilhørende Gymnasie-Biblioteket i Kalmar.
(Efter H. Hildebrand.)

At Prædiken havde skiftet Karakter, var tydeligt angivet ved Prædikestolens forandrede Form og Plads. I den katolske Tid havde Prædikestolen i de nordiske Kirker vistnok i Reglen kun bestaaet i en flyttelig Forhøjning med Læsepult, der, naar det ønskedes, kunde anbringes nede i Kirkens Skib (Fig. 64). Stundom talte vel ogsaa Prædikanten uden nogen saadan „Stol“, idet han blot stillede sig i Kordøren, nogle Trin hævet over Tilhørerne i Kirkens Skib. Ingen saadan katolsk Prædikestol er i Norden bevaret til Nutiden. Dog haves et Par samtidige Gengivelser deraf, begge fra Sverige. Den ældste af disse (Fig. 65) forekommer i et Haandskrift af en svensk Lovsamling. Den yngste er et Billed malet i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede paa en Kirkevæg i Uppland. Begge driver de Gæk med Prædikant og Tilhørere ved at

fremstille dem som en Ulv eller Ræv, der taler for Gæs (Fig. 66). Hvad enten dette har været et katolsk Angreb paa de første lutherske Prædikanter eller luthersk

Fig. 66. Let flyttelig Prædikestol i den katolske Tid. Maleri fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede i Tolfta Kirke i Uppland.

(Efter H. Hildebrand.)

Spot over de forjagne katolske Præster, viser Datidens ejendommelige Smag sig i at anbringe just saadant et Billed paa en Kirkevæg.

De nye Forhold under Lutherdommen maatte kræve en faststaaende Prædikestol, hævet over Menigheden i Kirkens Midtskib. Som Peder Palladius udtrykte det: „Oven over alle andre Stole, Guds Ord til Hæder og Ære; op til et Vindue, Sognepræsten til Gode om Vinteren, og besynderligt, naar hans Øjne de falme og dummes“. Om Vanskelighederne i den første lutherske Tid ved at faa Menigheden til at afskaffe den gamle katolske

Prædikestol, som man jo endnu mangansteds havde, bekoste en ny, høj og anselig, og endelig vænne sig til at tage rettelig Plads i Forhold til denne, kan man læse mellem Linierne i Palladius' følgende Ord: „Prædikestolen skal ikke være en Bogstol eller

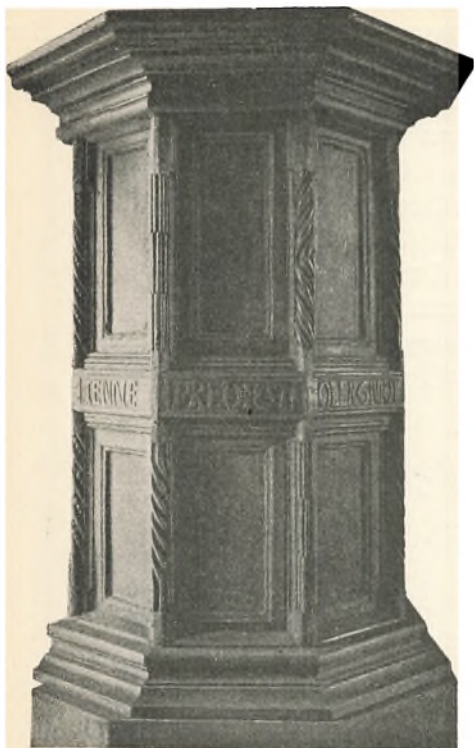

Fig. 67. Prædikestolen fra 1536 i Pjedsted Kirke
(i det sydøstlige Nørrejylland).
(Nationalmuseet.)

„Hivgippe“ [lav Kagebod?]. Den skal være dejligt opbygget hos den søndre Side af Kirken. Alle skal vende dennem imod Prædikestolen og ikke saa skendeligen sidde og vende deres R . . (med Forlov sagt) til deres Sognepræst, som somme grove og ufornumstige Bønder pleje at gøre. Kan en Almue hver især forsørge sig og sine med Stolestæder udi Kirken, da maa de jo alle tænke til at lade Vorherre Jesus ogsaa faa sin Stol vel opbygget eller opmuret af de ødelagte Altere, som saa mange nu findes allevegne i Kirker, der ikke kunne skikkes til anden eller bedre Brug¹“.

Denne Anvisning til at lave Prædikestol af kasserede Alterstumper — paa engang sindbilledlig skarp og dog saa kummerlig i sin Blottelse af Tidens Uvilje til at ville ofre noget for Kirken — blev vistnok fulgt i den første Tid efter Lutherdommens Indførelse. En af de ældste lutherske Prædikestole er den fra Pjedsted Kirke i det sydøstlige Nørrejylland (Fig. 67).

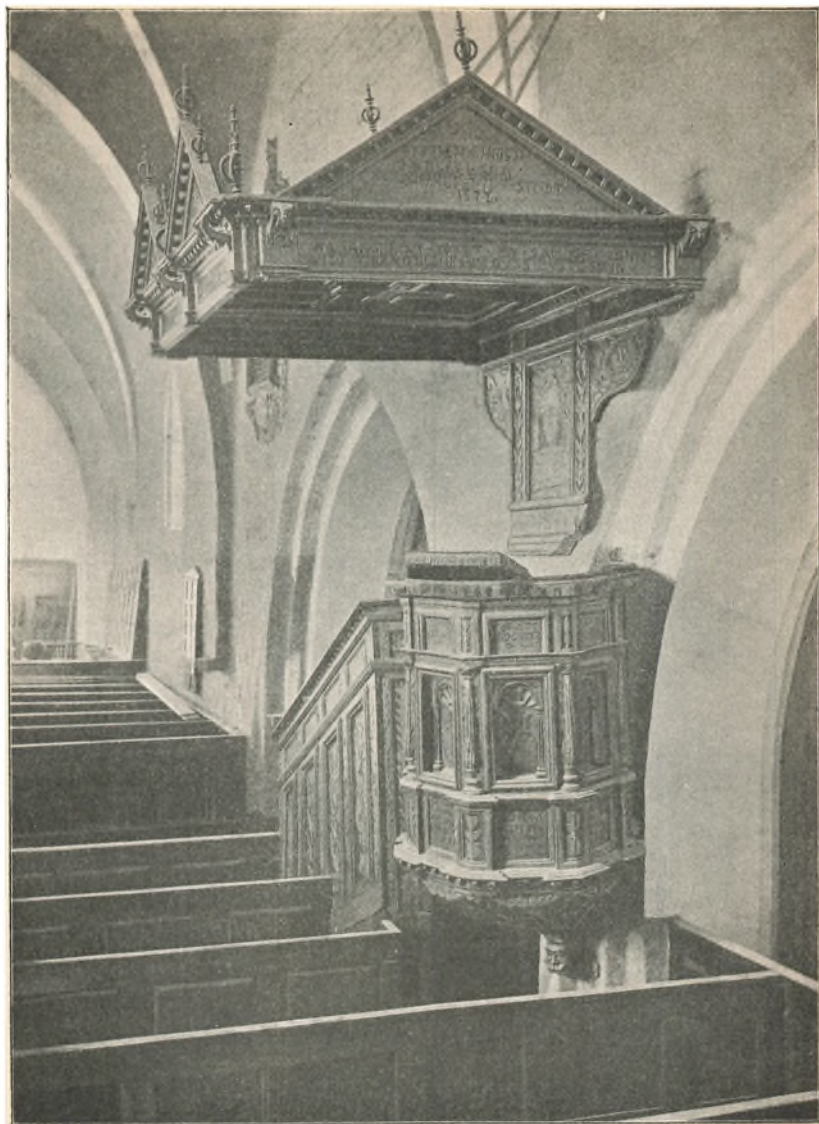

Fig. 68. Prædikestol af 1577 i Sæby Kirke.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

Denne er endnu tarvelig, ikke meget forskellig fra et senere Vraaskab i en Bondestue. Men fra omkring Aar 1580 tog Bevægelsen Fart (Fig. 68). Rundt omkring i Norden skænkede gavmilde Rigmænd Prædikestol til deres Kirke. I Danmark gik

Fig. 69. Den af Frederik den Anden skænkede Prædikestol til Olai Kirke i Helsingør.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

kunstigt udskåret, ofte udført med megen Dygtighed og Smag (Fig. 69).

Ved Opførelsen af Stolestader og Prædikestol var Kirkernes gamle Præg blevet ændret. Midtskibet, Menighedens Opholdssted, var nu bleven befolket. Lysten til at pryde med udskåret Træværk var imidlertid, engang vakt, ikke længer til at standse.

Frederik den Anden i Spidsen, talrige Adelsmænd fulgte efter og ikke faa Borgmestre og Raadmænd sluttede til. Bevægelsen fortsattes under Christian den IV. I Løbet af halvt hundrede Aar rejstes saaledes i Danmark en Mængde meget smukke. Man tog sig Opgaven langt fyldigere end oprindelig. Der krævedes nu, da Stolestaderne stod der, en Indgangsdør, en Opgang, en Prædikestol og en Himmel over, alt

Man udstyrede da mangan Kirke tillige med ny, udskaaen Altertavle, hvad der kunde falde ganske naturligt, da de ældre jo hyppigt kun var Forherligelse af Himmeldronningen og Helgener. Man udskar stundom ny storartet Døbefont eller forsynede Kirkens Midtskib

med lukkede Kahytter for oven, de saakaldte Pulpiturer (Fig. 70). Men, luthersk set, kom man paa Vildspor, da man af Lyst til Snitværk, Piller og Gitter paa ny sondrede Kor fra Kirken (Fig. 71—73), ja spærrede endog af for Menighedens Fælleseje, Døbefonten, ved et højt Gitterværk, det saakaldte „Fontelukke“ (Fig. 74).

Den Opgave, der var stillet de første lutherske Præster, var i

visse Maader den samme som en Missionærs, der skal forkynde Kristendommen blandt Hedninger. Vel kaldtes Befolkningen kristen, men den bestandige Brug af det latinske Sprog havde medført en betydelig Uvidenhed om selve Religionens Grundlærdomme. Hvor de færreste forstod at læse eller skrive, og hvor den hele Børneundervisning for Mængdens Vedkommende indskrænkede sig til en Time om Ugen, ja ofte kun om Maa-

Fig. 70. Ligsten, Stolestader og Pulpitur i Køge Kirke.
(Efter Nationalmuseets Fotografi.)

neden, turde man ikke løbe an paa, at selv de simpleste var bekendt. Det er sikkert uden Overdrivelse, naar Tilstanden skildredes saaledes: „Mange, der have mere end Halvdelen udlevet sin Alder, vide endnu saa godt som plat intet enten af deres

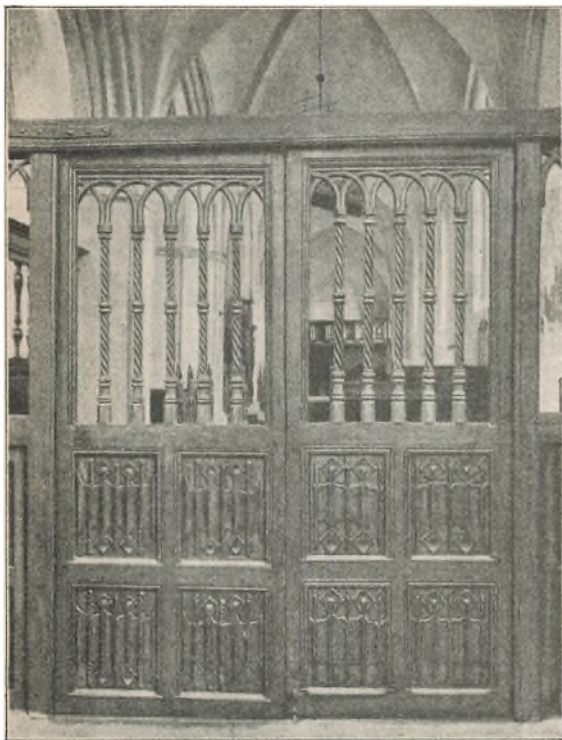

Fig. 71. Korgitter i Køge Kirke.
(Efter Fotograf.)

Fadervor eller Troen eller de ti Guds Budord, ... og endmange Steder ere deres Sognepræster selv saa vanvittige derudi, at man maa blues ved at se det¹“. Det Maal, hvortil der maatte stiles, var da gennem Prædiken først og fremmest at undervise Tilhørerne i Børnelærdom. Derfor fastsattes det, at paa Landet skulde Prædiken, der

kun maatte vare en Time, falde i to lige store Parter, af hvilke den sidste skulde være ligefrem Katekismus-Forklaring. I Købstæderne henlagdes denne Undervisning til Aftensangen².

For at fremme Iveren for Børnelærdommen, var det bestemt, at den Voksne, der ikke kunde de ti Bud, skulde være æreløs, saa at han ikke maatte bruges som Vidne eller aflægge Ed, ligesom han heller ikke maatte nyde Nadveren. Peder Palladius

føjer hertil: „Er der nogen saa haardhjertet, at han ikke kan lære dem paa sine ti Fingre (som eders Sognepræst skal jo regne dem op hver en Søndag af Prædikestolen), da er det højt paa Tiden, at han med det allerførste gaar til sin Sognepræst og giver det tilkende; saa

kan han gøre Bøn for ham af Prædikestolen. Han tør dog ikke derfor nævne hans Navn, men saa sige: I gode Kristne! her er en af mine Sognefolk, som ikke kan lære sine Budord; vi ville bede vor himmelske Fader for ham, at den Djævel, som sidder udi hans Hjerter, maatte vige fra ham, at han maatte end lære dem engang, in-

den han døde, og komme til sine Synders Bekendelse og faa sin Syndsforladelse og blive salig og ikke fordømt!¹“.

En mere udvidet Bibelkundskab var det at vide Besked med de forskellige Søndags-Evangelier. Peder Palladius siger herom: „I skulle lægge eders Guds Ord paa Hjerter og eders Børn med,

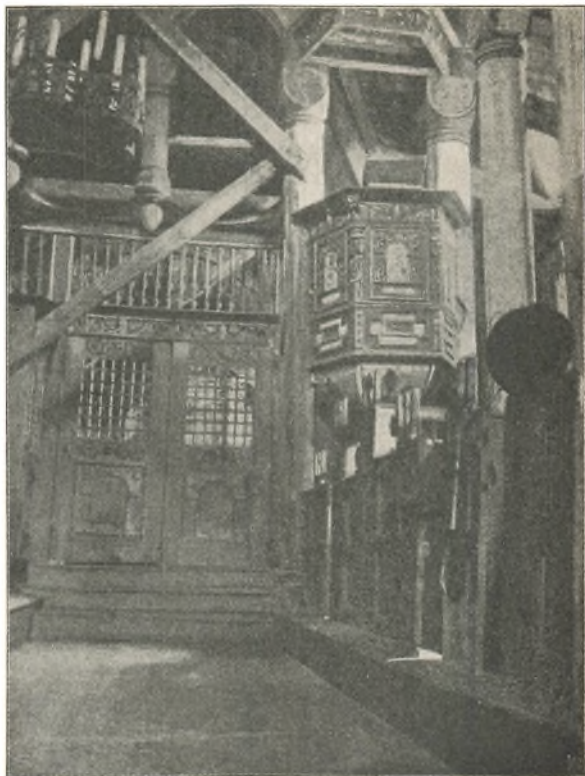

Fig. 72. Kordør og Gitter i Urnæs (udtales Oddnæs) Kirke ved det indre af Sognefjord i Norge.

(Efter Jens Z. M. Kielland.)

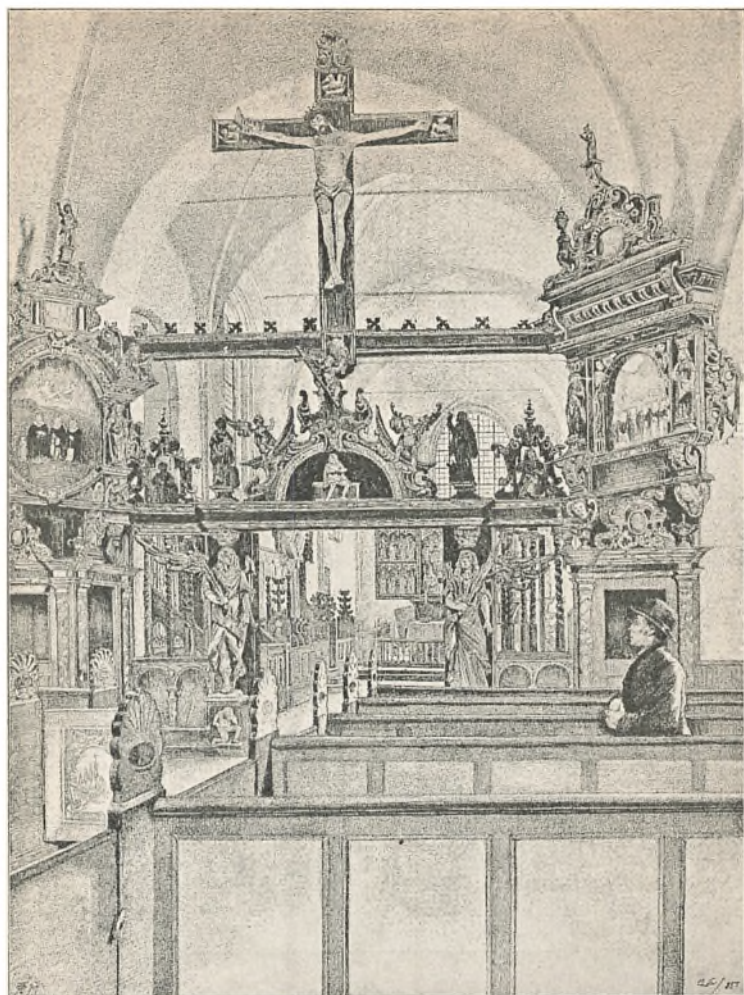

Fig. 73. Horsens Klosterkirke.
(Efter Tegning af Carl H. F. Schmidt.)

saa at I tygge det altid om Ugen igen med dem, . . . at I kunne end komme til den Forstand og Vidskab om Guds Ord, som jeg kender gode Bønder udi Sjællands Land (Gud være lovet, at der er end saadanne til!), som kunne sidde hjemme hos deres Bord

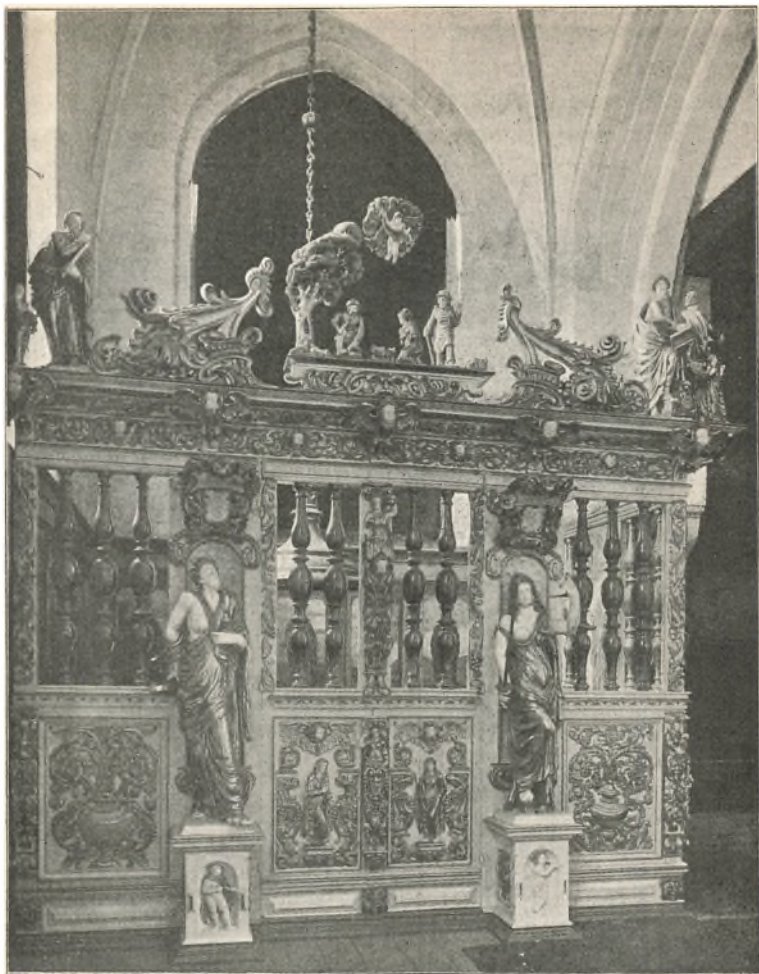

Fig. 74. „Fontelukke“ i Olai Kirke i Helsingør.

(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

og regne op for deres Børn paa deres Fingre hver Søndags Evangelium, som falder om det hele Aar, fra den ene Aars Dag til den anden. Det er nu snart lært, Gud være lovet! Der er jo syv Dage om Ugen, I kunne jo hver Dag tage eder saa lang Tid for, enten Morgen eller Aften, til Bords eller fra, at I kunne

tygge igen med eders kære Hustru og Børn noget af den Søndags Evangelium, saa længe til I kunne dem alle sammen. Udi Købstæder vænne vi vore Børn til at læse den fremgangendes Søndags Evangelium op, straks efter de have læst til og fra Bords, saa nødes de til at lære det paa deres Fingre, inden den anden Søndag kommer¹⁴.

For at bidrage sit til Udbredelsen af denne Kundskab, forfattede Peder Palladius selv en saakaldet „Rimstok“ eller Fortegnelse over Søndags-Evangeliene, og tilegnede den til alle Sognedegne i Sjællands Stift. Han meddeler dem i Fortalen, at han „har ladet denne Rimstok udgaa til deres Brug og dem til Nytaarsgave, for at Børn efter den kunne lære at sige deres Forældre tilforn i Ugen, hvad Søndags Evangelium er paa den næste Søndag, hvilket dem burde heller at sige deres Børn. Men Gud allermægtigste skikker det nu saa, at Ægget skal springe op og lære Hønen, et fire Aar gammelt Barn skal lære en udlevet Mand det, som hører til hans Salighed“. Som Eksempler paa denne Rimstoks Indhold kunne følgende Vers tjene. Evangeliet paa Advent Søndag er gengivet saaledes:

Kristus ind til Jerusalem red
Os alle til Trøst og Salighed.

Tredje Søndag i Advent:

I Fængslet spurgte Sct. Hans Baptist,
Om Kristus var den Messias vist.

Atter andre:

Der Jesus gik paa tolvte Aar,
Af sine Forældre forglemt han vaar.

Kristus rensede Spidalske ti,
Men utaknemmelige vaare de ni.

Kristus oprejste for Nain Stad
Den Enkes Søn, og hun blev glad¹⁵.

o. s. v.

Det var et Udslag af samme Lyst til at udbrede Bibelkundskab — parret med Frygt for de gamle udskaarne Helgenbilleder — naar det en Tid under Frederik den Anden blev Mode at lade de nye Prædikestole og Altertavler ikke være prydede med udskaarne Figurer, men helt overmalede med Skriftsteder. Denne Skik tabte sig dog hurtigt igen.

Den egentlige Prædiken maatte først og fremmest gaa ud paa i simpel og let fattelig Form at genfortælle det oplæste Evangelium, helst i Udtryk og Billeder, hentede fra Tilhørernes daglige Dont og Tankekres. Til at løse denne Opgave udkrævedes der imidlertid dog nogen Overlegenhed, og saadan kunde langt fra altid forudsættes hos Datidens Prædikanter. Var mange af dem, som ovenfor omtalt, endnu „vanvittige i deres Børnelærdom“, og udkrævedes der for at blive Præst ikke videre end engang at have siddet paa en Skolebænk — thi Betingelsen: at have studeret ved Universitetet, kunde langt fra gennemføres — saaborgede Navnet „Gejstlig“ kun for et Lavmaal af Kundskaber. Det var maaske endda ikke de uheldigste, naar vi f. Eks. hører om, at den anden lutherske Præst i Jandrup i Ribe Amt var Sognets Smed¹, eller at en Karl hos Bispen i Bergen Aar 1569 blev ordineret til Præst², eller at i Aaret 1552 en Discipel i Odense Skole hermed forenede Stillingen som Præst ved Hospitalet. Om samme Præst lyder siden Bispens Dom, at han havde „et lydeligt Maal, men var en ulærd Mand“, et Vidnesbyrd, som ikke gendrives ved, at han engang i en Prædiken erklærede Saul for en Søn af David³. Men værst var uden Tvivl den Mængde Løsgængere, der drog Landet rundt, spejdende efter, hvor et Kald var ledigt eller Plads for en Kapellan, i Haab om, at naar først Menigheden var vunden og Bispens Medlidenhed vakt, skulde det at holde en Prædiken ikke volde nogen Vanskelighed⁴.

Under saadanne Omstændigheder var det vistnok heldigt, naar mange Præster slet ikke indlod sig paa selv at forfatte en Prædiken, men indskrænkede sig til at lære et Stykke udenad eller endog blot læse det op af en „Postille“. Hvor almindelig denne Skik har været, kan ses af det Udtryk, som bruges i selve Kirke-

ordinansen: „at prædike en Bog“. „Ej skulde der andre Bøger prædiktes, end de som ere lette og nyttelige“¹. Aar 1546 udstedtes der almindeligt Forbud mod den blotte Oplæsning; man skulde gøre sig den Ulejlighed at lære Stykket udenad². Men at dette Forbud ikke er efterkommet, kan ses af, at det alene for Sjællands Vedkommende maatte gentages med Trusler om Afsked baade Aar 1563, 1566 og 1567³. Saavel Hans Tausen som Niels Hemmingsen og flere andre har udgivet saadane Postiller med det udtrykkelige Maal for Øje, herved at række Prædikanter en hjælpsom Haand. Brugen af Postiller som Andagtsbøger for Hjemmet blev derimod først en senere mere udvidet Anvendelse. Ved at benytte Postillen opnaaede Prædikanten paa en nem Maade at holde sig Kirkeordinansens efterrettelig: „Ikke skal han, som prædiker, staa og sige, hvad hannem lyster selv, men hvad der hører til Sagen skal han paamine med klare og velforstandige Ord“⁴.

Andre vovede sig dog videre ud og forfattede selv sine Prædikener. Om Gennemsnittet af disse tør man ikke danne sig et Begreb ved at slutte fra enkelte, løsrevne Led af Datidens fortrinligste Taler. At en Anders Sørensen Vedel f. Eks. kunde, om end ikke en hel Tale igennem, saa dog i enkelte Partier deraf, hæve sig til en Højde, der til enhver Tid vilde gøre Indtryk, ramme en Sprogtone, der den Dag i Dag river med ved sin Friskhed, Jævnhed og Kraft, det beviser ikke, at hele hans Samtid var Vældet nærmere, men kun at han var en ypperlig begavet Taler. Hvor stor end Fristelsen kan være til at tænke sig det varme og virkelighedssikre, der f. Eks. udmærker Peder Palladius' „Visitatsbog“, som et Fællesmærke for Datidens Prædikener i Almindelighed, saa gaar dette selvfølgelig ikke an. En Bog som denne er til enhver Tid en kostelig Sjældenhed, der langtfra at betegne Hvermands-Værk, netop forudsætter en Forening af de mest forskelligartede Egenskaber for at blive frembragt.

Vil man danne sig et Begreb om Datidens Prædikener i Almindelighed, maa man ganske anderledes nedstemme sine Forventninger. Man maa da først agte paa, hvor faa Hjelpekilder

en Præst den Gang havde til sin Raadighed. Nutids Forestillinger om Bogsamling og Studereværelse begynder allerede at forvirres lidt, naar man hører Peder Palladius' Ord til Menighederne: „Kirkeværgerne skulle købe til Sognepræstens og Sognedegnens Behov Bøger, og de skulle hedde Kirkebøger, som Kirken ejer, og indskrives i Stolen og bæres frem altid paa Regnskab. Det er ikke mange, og ere fordi snart købte, og naar I blot have dem een Gang, saa behøve I aldrig at købe flere. Provsten kan give Eder tilkende af kgl. Majestæts Ordinansbog, hvilke de ere: Bibel, Postil o. s. v. og ere gerne tilfals i Roskilde om Paaske Marked. Des bedre Bøger I holde til Kirken, des rigeligere faa I Guds Ord at høre, og hvad I saa faa for Kirketjenere, blive dog Bøgerne altid til Kirken som andet Kirkens Inventarium“¹. Skønt Ordene er tydelige nok, vægrer man sig ved at tro, at dette Indkøb paa Roskilde Marked skulde udgøre Præstens hele Bogforraad. Kirkens maaske, men ikke Præstens. Og dog forholdt det sig i Virkeligheden saa. I de allerfleste Tilfælde paa Landet ejede Præsten ikke selv Bøger, men holdt sig til Kirkens indskrænkede Bogsamling, der i bedste Fald bestod af en Bibel, Salmebog, Postille, Ordinans, Ritualbog og Katekismus. Ønsker man yderligere Bevis end Palladius' Ord, se man blot hen til de hyppige og altsaa forgæves Opfordringer til Provsterne om at sørge for, at disse højst nødvendige Bøger dog een Gang blev anskaffede enten af Kirke eller Præst². Om Benyttelsen gives der den Oplysning, at Bøgerne i Følge en kongelig Befaling var ved en Jærnlænke smeddede fast til Alteret eller til Degnestolen, for at ikke Præsterne skulde tage dem hjem med og derved forkomme dem³. Til Ære for Præsterne maa det siges, at Bøgerne ikke faa Steder var laante hjem, saa at Regeringen Aar 1569 blev nødsaget til af Kirkernes Indtægter at afse lidet til Anskaffelse af nye Bibler og først og fremmest til Forfærdigelse af — nye, mere forsvarlige Jærnlænker⁴. Under slige Forhold at tænke paa nogen grundig Udarbejdelse af Prædikenen forbyder sig selv. Om en Præst kom til paa egen Haand at holde en ordentlig Tale, beroede i de fleste Tilfælde paa hans naturlige Anlæg, men ikke paa Forberedelse.

Heri laa der imidlertid en væsentlig Fare for, at Prædikanten skulde blot lade Munden løbe, hvad der med nogen Øvelse dog maaske maatte anses for lettere end at lære en Tale udenad efter en Postil. For at sikre sig herimod forbød Ordinansen, som ovenfor omtalt, Prædikanten „at staa og sige, hvad hannem lyster selv“, et Forbud, der senere ofte blev gentaget paa Landemoder¹. Og til yderligere Sikkerhed vedtoges det, i det mindste paa Fyn, at Præsterne Aar ud og Aar ind skulde gentage de samme Prædikener, paa det at Tilhørerne saaledes efterhaanden bedre kunde fatte dem². Hermed var den sidste Udsigt til levende Forkyndelse fjernet og den Fremgangsmaade paabudt, der siden blev noksom bekendt under det betegnende Navn: „At vende Bøtten“.

Det kunde flygtigt set synes utroligt, at Prædikenerne gennemsnitligt ikke var bedre end de var, da jo dog Aarhundredets andet og tredje Aarti, Reformationens Gennembrudstid, netop havde udmærket sig ved sin kraftige og folkelige Forkyndelse. I saa Henseende skuffes man dog let ved et Øjenbedrag. Det syner af mange flere, men i Virkeligheden havde det kun været et forholdsvis ringe Antal Mænd, der havde vakt det hele Røre og i de større Byer vundet Stemningen for den nye Lære. Den Opgave, der nu stilledes, var ganske anderledes vanskelig: at forsyne ikke blot et Dusin større Kirker i Købstæderne, men Hundreder og atter Hundreder af Sognekald Landet over med dygtige Prædikanter. Og Vilkaarene var nu langt ugunstigere. Hine havde for en Del slaaet igennem ved den uvante Brug af Modersmaalet og haft alle Fordelene af at være den angribende Part; Sidehug til verdslige Bisper, lade Munke, Nonner i velsignede Omstændigheder o. s. v., ramte sikkert og holdt Tilhørerne i Aande. Nu var dansk, norsk, svensk Prædiken en gammel Historie. Alle hine Misbrug var fjernede; de nye, der havde afløst dem, turde kun med største Varsomhed berøres. Vel maatte man fremdeles angribe Papisterne, men dog blot naar man „der-til trængtes af Paamindelse og Eksempel“³. og de gammeldags, stærke Udtryk, saasom: I skulle faa Fanden! Djævelen tage ved Eder! forbandede være I!⁴ o. s. v., skulde man lade fare.

At Prædikenerne under disse Vilkaar, holdte af Prædikanter med saa ringe Forudsætninger, maatte i Gennemsnit blive tarvelige, fulgte af sig selv. Den tusindstemmede Udlægning, der hver Helligdag paa samme Klokkeslet lød fra Nordkap til Slien, fulgtes derfor vistnok i Reglen kun med Opmærksomhed, og for tjente det ogsaa kun, saa længe den simpelt og jævnt genfortalte og omskrev i Datids Udtryk Dagens Evangelium. Sligt kunde imidlertid gøres hurtigt. Et sidste Middel til at fængsle Tilhørernes Opmærksomhed stod vel til Raadighed, det var „skarpt og flittigt at prædike mod Troldkarle og Troldkvinder, som med deres onde Kunster og Trylleri prædike lige saa meget tilbage, som vi prædike frem“¹. Saa snart Talen drejedes ind paa dette Omraade, og især naar den belagdes med behørig Eksempler, var alle med. Men hvor hyppigt Emnet end behandlede, kunde det dog ikke fylde hver Søndag. Der stod da kun tilbage, saa fremt der overhovedet var noget ved Prædikanten, i den øvrige Tale at søge at meddele Tilhørerne sin Forstaaelse, hæve dem saa vidt muligt op til sit Dannelsesstrin.

Dette var imidlertid en af Datidens mest haabløse Opgaver. Hvad var det nemlig for en Dannelse, som Prædikanternes Fler-tal havde forud for Tilhørerne? I Reglen en blot formel, for saa vidt de havde anvendt en Del Aar paa at lære Latin og efter Logikens Regler at opløse og leddele Begreber. At bibringe Menigheden de latinske Kundskaber lod sig ikke gøre. Der laa da kun een Opgave for: fra Prædikestolen logisk ligesom at sprætte Teksten op, sortere den i saa og saa mange Aarsager og Virkninger, Hovedbegreber og Underafdelinger. I denne underlige golde Behandlingsmaade, hvor den logiske Iver saa let tog Vejret fra det opbyggelige, havnede Mængden af Tidens Prædikanter. Ingen af de endnu bevarede Prædikener fra Aarhundredets sidste Halvdal, selv ikke de ypperste, er ganske fri for dette fælles Slægtmærke. Anvendt af en Undermaaler maatte den hele Behandling blive i høj Grad trættende.

Det er derfor troligt nok, at ogsaa Menighedens Blik stundom søgte til Timeglasset, der i Følge Bestemmelsen² skulde være anbragt paa Prædikestolen som Paaminder om, naar Talen skulde

Fig. 75. Paany fremdragne gamle Kalkmalerier i Vigersted Kirke ved Ringsted.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

have Ende. Endnu i Mandsminde stod et saadant Timeglas —
der dog ikke vendtes — paa Prædikestolen i Kirken i Nord-

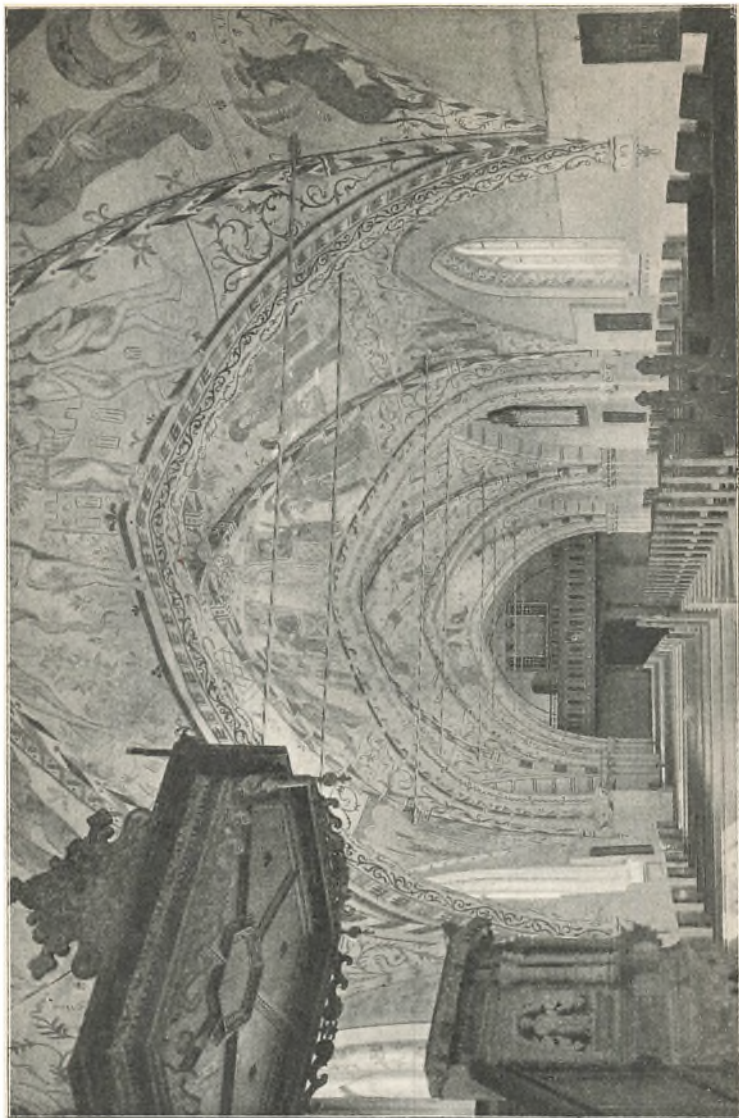

Fig. 76. Kettinge Kirke paa Lolland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

hordeland i Norge¹. Og endnu mindre kunde det undre, om de Øjne, der ikke under Prædikenen havde fanget en Dvale, forlængst var havnet andetsteds og havde draget Sind og Tanke

Fig. 77. Loftsmalerier i Kettinge Kirke paa Lolland.
(Efter Fotografi af Kr. Hude.)

med sig. Thi rundt om, paa Vægge og Hvælving, laa jo Kirkens den gamle, morsomme Billedbog opslaaet (Fig. 75—77). Her fortalte der, folkeligt og almenfatteligt for enhver, om alt det samme, som Præsten talte om — Jesus og Apostlene, Jomfru Maria, Fortids Helte, Trolde og fremfor alt om Djævlene. Det heroppe var fuldt til at lide paa, det stod jo afmalet. Og her var ikke disse kedelige, langstrakte Udlægninger med første Part og anden Part og tredje Part, hver delt igen i Stykker. Nej, man saa det hele straks og

Fig. 78. Hvilehøj med Hellig Anders' Kors, ved Slagelse.
(Efter Tegning af Carl Møller.)

fyldtes med det samme. Disse kirkelige Kalkmalerier var Menighedens Trøst, gammel Tro's levende Forkynder, de nye Prædikeneres farligste Medbejler. Da dette langt om længe, vistnok tidligst i det 17de Aarhundrede, begyndte at gaa op for de tilsynshavende, blev de gamle Malerier overhvidtede og Kirkens Billedbog lukket.

Hermed var de gamle Helgeners gode Tid omme. Fordrevne fra Kirkerne, fandt de nu kun spredt og sjældent Ly ved et Kors paa en Kæmpehøj (Fig. 78) eller ved Vejskel. Beretningerne om dem gulnedes som Eventyr og hvirvlede bort som visne Blade.

Saa vel før som efter Prædiken blev der afsunget Salmer. Denne Sang udgjorde et af den nye Gudstjenestes betydningsfuldste Led. I ren musikalsk Henseende betegnede den vel en Tilbagegang fra tidligere, Orgler fandtes jo kun i de største Kirker, virkelig uddannede Sangere til i Kor at lede Salmesangen havdes kun ved Hoffet. Klodset og uharmonisk tog da Sangen sig uden Tvivl ud, sammenlignet med, hvad der forhen havde lydt under de samme Hvælvinger. Men paa Punkter mere afgørende end det blot musikalske, betegnede den et Fremskridt. Den udtalte tydeligere end noget andet det ny og store, der laa i Reformationen. Thi naar Korsangen nu, i Strid med alle gammel-dags Begreber, ikke længer lød blot fra Kirkens Kor oppe ved Alteret, men fra den samlede Menighed, saa betød dette, at For-dommens Forhæng var sprængt, Forskellen mellem Læg og Klerk hævet. Naar det var Modersmaalets Toner, der klang, og ikke mere det uforstaaelige Latin, saa betød dette, at Romeraaget var brudt. Og naar endelig enhver med egen Røst udsang sin Tro, een blandt de mange og dog fuldt ud sig selv i denne Henven-delse, saa betød det — ogsaa de lutherske Præster og Fyrster kunde have godt af at mærke sig det — at den lige Vej til Gud var funden, og ingen ydre Tvang, Læretryk saa lidt som Fyrste-vold, i Stand til i Længden at spærre den.

I langt højere Grad end Prædiken havde Salmesangen vundet Sindene for den ny Lære. Dette laa ikke blot i dens folkelige Karakter, dens Evne til straks at fly enhver, lav som høj, noget at tage vare. Det, der gav Salmesangen sin væsentligste Over-vægt, var, at den stod i inderlig Samklang med Folkets Tanke-sæt og hele aandelige Eje. Alt, hvad der nemlig rummedes af Indtryk ud over det daglige Livs Dont, det var for de allerflestes Vedkommende modtaget, ikke som nutildags gennem Læsning, men gennem Folkesangen. Kun for een Art af Stemninger havde disse Sange hidtil ikke ret ejet Udtryk, det var de religiøse. Med dem var man tyet til Kirken, for at høre dem udsungne paa det fornemme, fremmede Sprog, i bløde, mægtige Toner, men fjernt og kun højtidsfuldt bevægende. Nu aabnedes med eet ogsaa hele dette Omraade. I den nye Salmesang føjedes det manglende Led

til, og øjeblikkelig indtog denne den Plads, der saa længe havde staaet og ventet paa den.

Det undrer, at Romerkirken med sit skarpe Blik ikke selv havde opdaget den Kraft, der laa i Salmesang paa Modersmaalet. Medens selv dens ædlest Forsvarere, en Poul Helgesen f. Eks., kun havde Syn for Menighedssangens Mangler, og Øre for dens Mislyd — „ved denne nye Kvædskab er kun Raab og Skraal blevet forøget, men Gudelighed ikke formeret“; det er vederstyggeligt, „at hellige Salmer skulle synges som en Springevise“¹ — saa sneget disse samme Sange sig, for en stor Del ved Melodiens Hjælp, ind i Folks Hjerter og udsaaede derinde alt det kætterske Frø, de bar i sig. Det lød lige betagende, hvad enten man saa hørte gamle, kendte Melodier som: „Jeg tjente mig udi Grevens Gaard“, „Der staar et Slot i Østerrig“, „Jeg stod mig op en Morgenstund“, ja „Springeviser“, Visen til „at synge Brude til Sengs med“, hvilken f. Eks. Biskop Palladius benyttede, blot belagte med nye Ord — eller man pludselig blev slaaet af en ny, iørefaldende Melodi, bragt herhid maaske langvejs fra, oprindeligt forfattet af Luther eller vel endog af en Calvinist fjernt i Frankrig².

Det er mærkeligt at se, hvor hurtigt Melodier og Ord forplantedes. Ikke blot gamle tyske, men ogsaa franske Folkemelodier, for ikke at tale om, hvad Luther selv havde sat Tone til, naaede hurtigt op til Norden og lød snart som gamle bekendte. Mellem Sverige og Danmark-Norge fandt der en livlig Udveksling Sted, der ofte gør det næsten umuligt nu at afgøre, i hvilket Land hver enkelt Salme først er opstaaet. Hvad endelig Udbredelsen angaar, saa foregik denne kun i ringe Grad ved Hjælp af trykte Salmebøger — Folkets Flertal forstod jo ikke at læse — men Salmerne gik ligesom Folkeviserne fra Mund til Mund. En Forsanger, i Kirken Degnen, sang dem for, og Mængden sang Omkvædet saa længe, indtil hver enkelt havde lært Ordene.

En Mængde Salmer, i Begyndelsen de allerfleste, var naturligvis blot Oversættelser fra Tysk. Men fra det Øjeblik, nordisk Salmedigtning begyndte at vokse egen Vækst, og det indtraadte tidligt, møder vi et Tegn paa Frugtbarhed og Modtagelighed, der

er saa vel bekendt fra Folkevisernes Omraade: en Sang indsuges i den Grad i Folkebevidstheden, at Forfatterens Navn helt gaar i Glemme, trods det, at Sangen selv synges Norden over. Vidste man ikke, at sligt var umuligt, skulde man tro, at saadanne Sange ikke var digtede af en enkelt, men af et helt Folk. Men hvor Forfatternes Navne er bevarede, træffer vi et andet Forhold, der er lige saa oplysende. Skønt den gejstlige Stand og Virksomhed hurtigt sank i den offentlige Anseelse, saa at efter Reformationen saa godt som ikke en eneste Adelsmand mere gik denne Vej, der een Gang havde været saa søgt, viser derimod Salmedigtningen sig fremdeles i Stand til at samle alle, høje og lave. Blandt Navne paa Forfattere træffer vi nogle af dem, der havde ypperst Klang i Norden, i Danmark en Herluf Trolle, Erik Krabbe, Kristen Sehested, Sten Bille, Elsabe Krabbe, Mette Rosenkrans o. s. v., og i Sverige Admiral Erik Flemming og Karl Gyllenhjälms.

Salmesang blev hurtigt det naturlige Udtryk for Sindet i stille som i afgørende Øjeblikke. Vi skal til Bevis herfor ikke dvæle ved den daglige Husandagt, heller ikke ved Salmers Anvendelse i mangen bekendt Mands sidste Timer, eller den voksende Brug af Salmesang i Lejren og som Forberedelse til Kamp. Vi skal blot anføre et enkelt lille Træk, tilfældigt bevaret, der tydeligt viser, hvor dybt allerede før Aarhundredets Midte Salmesang havde slaaet Rod i Almuens Sind. Det var en Vinterdag 1540 eller 1541, da henved 80 Fiskere, mest fra København og Omegn, stod og stangede Aal i Sundet paa Isen henad Salholm til. Med eet brast Isen, og Stykkerne kom i Drift, saa at Fiskerne, i Vand til Bæltstedet, førtes af Strømmen afsted i forskellige Retninger. Nogle var saa heldige at strande paa Amager, andre naaede tilsidst i en yderst forkommen Tilstand til Malmø, efter først en Gang at have drevet der forbi helt ned ad Falsterbo til; 29 druknede. Under disse fortvivlede Omstændigheder, da Isen skiltes og de sank i, men førend endnu Strømmen havde ført dem fra hverandre, raabte en af dem, Fisker Hans Bentsøn fra Odense, der siden var blandt de druknede, til sine Kammerater: „Lad os ikke tabe Modet, fordi vi skal dø i dette Vand. Lad os

nu se, om vi nogen Tid har hørt Guds Ord i vor Livstid. Nu gælder det. Vi se den visse Død for vore Øjne. Her maa vi blive. Det kan ikke andet være“. Derpaa sang han for, og Resten stemte i med, den Salme, som plejede at synges om Søndagen før Prædikenen: „Nu bede vi den Helligaand“. Da denne var ude og Isen endnu bar, sang de den sædvanlige Begravelses-Salme: „Med Glæde og Fred farer jeg nu hen“. Peder Palladius, der omtaler denne Begivenhed, gør i Forbigaaende opmærksom paa Misforholdet mellem de fortvivlede Omstændigheder og Sangens Ordlyd: Med Glæde og Fred farer jeg nu hen. Om Salmesangen selv bruger han de simple Ord: „Det vaar af Hjertit, de sjunge“¹.

Det ligger nær at spørge om disse Salmers digteriske Værd, om nogen af dem har formaaet at holde sig ned til vore Dage som fyldigt Udtryk for den religiøse Stemning. Hurtigt set synes dette sidste endog i paafaldende Grad at være Tilfældet. Salmer som: „Vi tro, vi alle tro paa Gud“, „Lovet være du Jesu Krist“, „Vor Gud han er saa fast en Borg“, „Af Højheden oprunden“, „Et Barn er født i Bethlehem“, „Med Sorgen og Klagen hold Maade“, „Krist stod op af Døde“, „Den lyse Dag forgangen er“ o. s. v. hører den Dag i Dag til de velkendte. Nærmere set tilhørte dog ingen af disse fuldt ud Norden i det 16de Aarhundrede, men de var, hvad Indhold angaar, for en stor Del Laan fra andre Tider og andre Folk, ligesom ogsaa den Form, hvori vi nu kender dem, er meget omarbejdet siden da. Snarest maa vistnok Dommen lyde saaledes, at næppe vilde nogen dansk Salme, digtet i det 16de Aarhundrede, helt igennem kunne tilfredsstille Nutidens Smag. Dertil var Sproget endnu for ustemt, Sondringen mellem ophøjet og plat endnu ikke foregaaet og Tilbøjeligheden til Bredder for stærk.

Det vil af det foregaaende være klart, at Salmesang paa Modersmaalet var og maatte være et af de kraftigste Hjælpemidler til Reformationens virkelige Gennemførelse. Intet Under derfor, at den ældre Slægt drev paa, alt hvad den formaaede. Som Eksempel kan anføres følgende voldsomme Udtalelse af Peder Palladius: „Kan Du synge i dit Gildehus, Gæstebud og Barsel, og

Du formaar at synge i din Sognekirke, var det da ikke værd at ønske af Gud, at din Mund kom ved dit Øre at sidde, at man kunde se, at Gud havde vel hævnnet sig over Dig? Det var jo tusindfold bedre, at din Tunge var raadnet op i din Hals og Du laa nu længe siden her nede i denne Kirkegaard, end Du skulde længer staa herinde og bespotte Gud som Svin og Køer, der ikke kunne synge. De gaa med deres Næse og Tryne ned til Jorden. Du og jeg, vi gaa med vort Ansigt op til Himlen, at vi skulle altid love og takke Gud“. Eller en mildere Opfordring som denne: „I skulle ikke alene synge i Kirken, men ogsaa hjemme, i Skov og Mark, paa Ager og Eng, hvor Lejlighed kan give sig, en Dannekvind ved hendes Væv, en god Pige ved hendes Rok: hun faar en Ten Garn langt før end hun veed selv af, naar hun sidder og synger en hellig Vise derhos“¹.

Sammenholder vi hermed, hvad vi veed fra den følgende Historie, at siden da har til ethvert Omslag og Opsving i den religiøse Stemning i Norden svaret en nyvakt Salmesang — for Danmarks Vedkommende minder vi blot om Navne som Kingo, Brorson og Grundtvig —, saa undrer det højlig at se omtrent ved det 16de Aarhundredes Midte latinsk Sang atter trænge sig frem. Hvis Grunden hertil blot havde været den tilvante Ærbødighed for det uforstaaelige Sprogs højtidelige Klang, en halv overtroisk Tillid, saaledes som den ytrede sig i Bøndernes Vedhængen ved den latinske Messe og de saa yndede latinske Trylleformler, saa vilde Bevægelsen været let forklarlig, men betydningsløs, og uddød med den Slægt, der selv havde oplevet latinsk Gudstjeneste. Men Ondet var af dybere Natur. Det var i Virkeligheden et Udtryk for, at Modersmaalets almindelige Brug, denne Trang til at faa hele Folket i Tale, disse friske Skud paa alle Aandens Omraader, havde alt kun været flygtige Vaarglimt, hvorover Romersprogets Sne et Aarhundrede endnu paany skulde hylle sit Dække. Den nye Gejstlighed, som var fremgaaet af Reformationen, savnede Overblik og Myndighed til her at holde igen. For at hævde sin egen Stilling maatte den følge med Strømmen.

Oprindeligt havde man i den lutherske Kirke kun af Hensyn

til Latinens højtidelige Klang indrømmet den Plads i Messen paa de tre store Højtider Jul, Paaske og Pinse. Men snart sank Gudstjenesten ned til at være en Hjælper for Skolen, et Værn for den gejstlige Stand mod Menighedens Krav paa Ligestilling. Om det saa var Degne, skulde de kunne Latin¹. Peder Palladius forklarer Hensigten hermed i følgende Ord: „Eders Sogneegn maa intet Latin synge, her paa Landsbyen, uden paa Paaske, Pinse og Juledag, at han da bekender sin Skolegang og kan lokke Børn til Skole, og I derfor give ham Bøgepenge eller hvad I ellers pleje af Arilds Tid at give ham om saadanne Dage“². Aar 1562 bestemmes det i Fyn, at Landsbydegnene endog hver Søndag skal synge „Officium og Alleluja“ paa Latin, og den Grund, der uforbeholdent angives, er, „at ikke siden Lægfolk skulle tilegne sig deres Embeder“. Aar 1577 maatte det paa Roskilde Landemode paamindes Præsterne, selv om Messen paa de høje Festsdage iøvrigt holdtes paa Latin, dog i det mindste at sige Nadverordene paa Dansk, saa at de blev forstaaelige for Menigmand³. Naar endelig hertil kommer, at man i Skolerne holdt en daglig Bedetjeneste, hvor der kun blev sunget og prædikeret Latin, saa vil det forstaaes, at dette Sprog endte med at blive Hjertesproget for dem, der i Følge Rang og Stilling netop var kaldede til at værne om Modersmaalet. Et tydeligt Billed heraf faar man i det saa ofte genkommende Træk, at Adelsmænd paa deres Dødsleje, efter at have taget Afsked paa Dansk med deres Slægt og Tjenere, endte med paa Latin at udveksle Skriftsteder med deres Sjælesørger. Modersmaalet var et Middel, som Lutherdommen ved sin Fremkomst med Rette greb til for at faa Folket i Tale. Den vigtige Anvendelse deraf blev selv Maalestocken for, at Lutherdommen tabte sin Kraft og stivnede i Lærdom og spidsfindig Troslære.

Gudstjenesten afsluttedes med Altergang. Som bekendt havde Spørgsmaalet om Lægmands Nydelse af Nadveren under begge Former været et af de vigtigste Stridspunkter mellem Katoliker og Lutheraner. Alle Slags Beviser var blevne ført i Mar-

ken fra begge Sider. Den ivrige Povl Helgesen havde end ikke forsmaaet et Bevis som dette, at mange Lægsmænd jo nu gik med saa store Knebelsbarter, at de ikke paa høvisk Vis kunde drikke Øl af et Svendebæger, endsige da Jesu Blod af en Kalk¹. Den lutherske Opfattelse var bleven den sejrende. Men den forudgaaende Strid havde afsat flere Spor, der gav Datidens Altergang et Præg forskelligt fra Nutidens.

Dette viste sig baade i Altergæsternes Antal og Alder og den

Fig. 79. Sølvforyldt Kalk, skænket af Dronning Margrethe til Krønge Kirke paa Lolland. (Nationalmuseet. Tegning af Rondahl.)

Hyppighed, hvormed Nydelsen gentoges. „Tilforn“, siger Peder Palladius, „var vi af Paven og Munkene forbundne til een Tid om Aaret, som var til Paaske-tid. Og da havde de skammeligt og skændigt røvet og stjaalet fra os den ene Part af det højærværdige Sakrament, som var Jesu Kristi velsignede Blod, og gave os klart Vand at drikke for Blod. Nu ere de Tyve ud-drevne af Landet, og en Part ophængte, og I have faet det hele og holdne Sakraments begge Parter igen. Det har kostet ham saa dyre

paa Korssets Galge, der han gav sit Rosens Blod ud for alle vore Synder. Saa mænd, han vil ikke have det foragtet . . . Derfor maa det være dig en stor Skam for Gud og hans Engle, om der gaar nogen Søndag eller Helligdag over dit Hoved, at der skal ej nogen findes af dine at gaa til Sakramentet: nu Du selv, nu din Hustru, din Svend, din Mø, din Dreng, din Pige, dit Barn, saa tidligt som en er sex eller syv Aar gammel og kan sin Børnelærdom“².

Denne sidste Betingelse, at kunne de ti Bud, Fadervor og

Trosartiklerne, vær altsaa den eneste, der stillede for at stedes til Alters. Men det kunde hænde saavel Voksne som Børn ikke at have dette Kundskabs-Forraad inde. Derfor skulde Præsten forud for hver Gudstjeneste samle alle Altergæsterne oppe i Kirkens Kor, og medens Degnen paa samme Tid læste Katekismus med Ungdommen nede ved Døbefonten, prøve de Voksne. I Følge Kirkeordinansen skulde denne Overhøring dog ligesom Skriftemaalet foregaa lønligt, hvad der sikkert for en stor Del har svækket dens Betydning. Hvis nogen ikke bestod Prøven, maatte Præsten heller ikke aabenlyst vise ham bort fra Alteret, men skulde straks under det lønlige Skriftemaal meddele ham, at han endnu ikke kunde komme til Alters¹. Idet han da fjernede sig, kunde det af omstaaende endnu vel forklares, som om han blot havde villet være til Skriftemaal, men ikke til Alters, hvilke to Handlinger ikke nødvendig var forbundne. Ja, selv om det skulde gaa saa vidt, at Præsten tilsidst nødsagedes til fra Prædikestolen at bede den ovenomtalte Bøn om, at Djævelen, der hindrede vedkommende i at lære sin Børnelærdom, maatte forlade ham, saa fulgte dog ikke aldeles nødvendigt heraf, at Menigheden kunde opdage, hvo det var, da det var forbudt at nævne Navn. Dog er det rimeligt, at man i saa Fald nok har kunnet gætte sig til den paagældende, da den lange Udeblivelse fra Nadveren maatte gøre ham kendelig.

Thi hermed holdt man baade fra Præsts og Menigheds Side et vaagent Øje. Det, at lade for lang Tid gaa hen i saa Henseende, uden at have nogen lovlig Undskyldning, var en meget farlig Sag. Om Studenterne ved Københavns Universitet hedder det saaledes: „Hvis nogen ikke gaar til Alters i et halvt Aar, skal han straffes efter Rektors Skøn; og dersom nogen holder sig borte i et helt Aar, skal Rektor lade ham afstraffe efter Fortjeneste“. Meningen med disse lidt uklare Udtryk bliver forstaaeligere, naar man hører, at dét, blot at udeblive fra den almindelige Gudstjeneste, straffedes første Gang med en Bøde af en Mark og anden Gang med „hjemmelig Afstraffelse“, hvilket vistnok var enstydigt med Stokkeprygl². Paa Landet straffedes længere Udeblivelse fra Nadveren med Bandlysning, som, hvis vedkommende var

en Fæstebonde, kunde føre til, at han blev sat fra sin Gaard. Aar 1574 blev f. Eks. en af Universitetets Bønder i Haraldsted jaget fra Gaarden, fordi han i seks Aar ikke havde været til Alters¹. Bandlysning og Anklage i lignende Anledning omtales oftere².

Paa samme Tid, som Øvrigheden saaledes ved verdslige Straffemidler nødte Folk til Alters, tvang den Niels Hemmingsen og den danske Gejstlighed til at lære, at hvo der nød Nadveren uværdelig, modtog Herrens Legeme og Blod til Fordømmelse. Mærkelig var den Maade, hvorpaa Regeringen varetog sine egne Pligter lige overfor Altergangen. Skønt alle var enige i at prise Lægmands Nydelse af Kalken som et af Reformationens vigtigste Fremskridt, og skønt Regeringen havde overtaget Kirkegodset og dermed Forpligtelsen til at sørge for Kirken, havde den dog ikke Raad til at skaffe det lidet, der udkrævedes til Altergangen. Poul Helgesen havde i Kampens Dage som Angreb paa den nye Lære givet følgende Historie til bedste: En luthersk Præst i Præstø indviede og uddelte en Gang ved en Altergang Pæremost i Stedet for Vin; og da han blev tiltalt herfor, forsvarede han sig saalunde: „Hvor Fanden skulde jeg faa saa megen Vin fra, som her skulde til til saa mange“³. Det synes, som om Regeringen havde taget denne Præst til Mønster. Kirketienderne inddroges saa grundigt i den kongelige Kasse, at Regeringen Aar 1566 selv maatte tilstaa: „Vi forfare, at mange Kirker ikke er saa formuende, at de have at købe Vin og Brød for til at berette Sognefolket med“⁴. Det laa under slige Forhold nær for Præsterne at hjælpe sig, som hver kunde bedst. Præsten Mogens Strøby i Næstved uddelte saaledes i Foraaret 1567 flere Gange Pæremost i Stedet for Vin, og da Provsten paatalte dette, undskyldte han sig med, at den var lige saa klar som Vin og at andre forstandige Mænd havde gjort ligesaa⁵. Endnu i Aaret 1599 maatte der paa Roskilde Landemode gives Præsterne Paamindeelse om, at Nadverelementerne burde være saaledes, at ikke Altergæsterne væmmedes ved dem, og at der i Stedet for Vin ikke maatte uddeles Most eller andre forbudne Drikke⁶. Omvendt tog man stundom særlig Hensyn til, naar Standspersoner

var blandt de nydende. I et Regnskab for Frue Kirke i Aalborg hedder det saaledes: „En Planke (o: en halv Pot) rinsk Vin, da Lensmanden og hans Frue var til Alters“. En Uvane, der maa-ske mindre stødte Datiden, var det, naar enkelte Præster efter Altergangen selv fortærede det tiloversblevne, sluttelig slikkede Disk og Kalk og viste dem frem for Menigheden som Bevis for, at de nu var tomme¹.

Hvilken Rolle, Lægmands Nydelse af Vinen spillede for den almindelige Bevidsthed, kan ses af de nye, besynderlige Skikke, som dens Indførelse gav Anledning til. Paa Sjælland uddannede der sig saaledes den Uskik, som offentlig maatte paatales: efter Altergangen at give de paa samme Dag døbte Børn den tiloversblevne Vin at drikke². Paa Fyn maatte det gentagne Gange forbydes Præsterne at uddele Altervin som Middel mod Øjensyge eller Susen for Ørene³. En ikke ringe Tilbøjelighed var der til at benytte Altergangen som en Slags Edsbekræftelse eller Gudsdom til Bevis for Uskyldighed. Vedkommende skulde da, førend han drak, sige: „Gid jeg, hvis jeg har gjort det og det, maa drikke Djævelen!“⁴ Det er troligt nok, at Forpligtelsen til at være forsynet med Vin for Kirken har bidraget i det mindste sit til den gængse Opfattelse, at en Præst burde være vel forsynet med Drikkevarer i det hele. I Danmark maatte det uafbrudt forbydes Landsbypræsterne at holde Udsalg af Drikkevarer. Og i Sverige, hvor Præstegaardene ofte erstattede Kroer, var de efter fremmede Rejsendes Dom, selv dybt inde i Landet, hyppigt mærkværdigt vel forsynede med Vine.

Naar Nadveruddelingen skulde til at begynde, kom der en stærk Uro over Menigheden: medens nogle gik op til Alteret, sneg andre sig skyndsomst bort, og fra Stolene fulgte alles Øjne enhver af Parterne med største Opmærksomhed. Sagen var, at i denne Stund skiltes Bukkene fra Faarene (Fig. 80). De, der gik bort, gik ikke frivilligt, men nødtvungent; det var dem, om hvem det hed i Peder Palladius' Visitatsprædikener: „Naar Fadervor

er sunget for Alteret, og de høre Klokkerne ringe, da skulle de pakke dem ad Døren“¹. At dette var Alvor, kan bedst ses af, at der paa Bispemødet i København 1555 blev vedtaget, at hvis de ikke vilde gaa med det gode, skulde Menigheden under Præstens Anførsel drive dem ud².

For ret at forstaa, hvad der foregik i dette besynderlige Efterspil, maa det erindres, at den lutherske Gejstlighed paa et enkelt Punkt havde bevaret en vidtstrakt Myndighed fra den katolske Tid: Magten til at løse og binde. Da denne Sag i sin Tid var for, havde Regeringen ikke næret nogen videre Betænkelighed³ ved

Fig. 80. Dommedag. Kalkmaleri i Aasum Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

at overlade de lutherske Præster Udøvelsen af denne Magt. Maaske kunde sligt Middel virke til Gavn, og misbrugtes det, var Regeringen vel i Stand til at kalde Præsterne til Orden. Gejstligheden selv havde gerne overtaget en Myndighed, der dels endnu i det offentlige Omdømme med Rette tilkom den, dels indeholdt dog en liden Afglans af fordums Magt og Herlighed. Saaledes fremkom de mærkelige Ord i Kirkeordinansen om Bandlysningen og dens Virkninger: „Hvad som helst Prædikere i de Maader efter Guds Ords Lydelse beslutte, det vil Gud holde ved fuld Magt“⁴.

To Dage om Aaret, nemlig Søndagen næst før Jul og næst før Paaske, var de egentlige til at lyse „Ulydige i Band, det er:

under Djævelens Vold til deres Legemes Fordærvelse“; men iøvrigt kunde „saadan Del ogsaa foretages paa andre Søndage, saa tit som Behov gøres“¹. Fremgangsmaaden var den, at de ulydige først blev hemmeligt advarede af Præsten; hjalp dette ikke, blev deres Navn opslaaet paa Prædikestolen, eller Præsten advarede dem offentlig fra Prædikestolen; bedredes de ikke endda, blev de i den treenige Guds Navn lyste i Band. De var da udelukkede af Menigheden, saa at de vel endnu kunde møde til den almindelige Gudstjeneste, men maatte ikke deltage i Altergangen eller optræde som Faddere eller Vidner ved Vielse. Hvis de herefter forbedrede sig, kunde Præsten atter løse dem af Bandet, hvilket foregik paa den Maade, at den Bodfærdige i Menighedens Paahør tilstod sin Synd, stod „aabenbar Skrifte“, som det kaldtes, og derpaa afløstes, idet Præsten lagde Haanden paa hans Hoved og tilsagde ham Syndsforladelse. Vedblev nogen, skønt bandsat, at fremture i sin Synd, skulde Præst og Kirkeværger give den verdslige Øvrighed det tilkende, og paa Landet skulde da Herredsfogden forbyde vedkommende Ophold i Herredet, indtil Dom var gaet i Sagen².

Det er klart, at der herved var lagt en overordentlig Magt i Præsternes Haand. Stundom tyede Regeringen ligefrem til deres Hjælp, som da der i Aaret 1580 udgik Befaling til alle Landets Præster om at lyse Band over enhver, der levede i ulovlig Forbindelse, og de Præster, der undlod dette, truedes med Embedsfortabelse³.

Denne Magtfuldkommenhed havde imidlertid sine meget mislige Sider. Først og fremmest savnede Præsterne selv den moralske Myndighed, der udkrævedes, for at kunne optræde med tilstrækkelig Vægt. Naturligvis gaves der ikke faa hæderlige Undtagelser, men om Standen i det hele gjaldt det, at den i en overordentlig Grad var hengiven til Tidens to Hovedlaster: Drukkenskab og Løstgængighed. Naar det da om saa mangen var vitterligt, at han ikke havde noget at lade andre høre, og naar Kirken selv ikke en Gang dømte Præster til bestandig Embedsfortabelse, hvis de, skønt een Gang advarede, „forsaa sig med Jomfrukrænkelser eller andet Skørlevnet“, men blot „kaldte dem

et andet Sted til Guds Embede, enten langt borte dør i Stiftet, hvor man ikke veed af deres Gerning, eller udi et andet Stift“¹, saa kan det ikke undre, om Advarsler og Bandlysning i saadanne Folks Mund tabte en Del af deres Vægt.

Hertil kom, at den hele Fremgangsmaade bidrog til at sætte de slette Lidenskaber i Bevægelse. Præsten selv kunde naturligvis i Reglen kun paa anden Haand vide Besked om, hvad utilbørligt der var foregaaet i hans Menighed. For at sætte ham i Stand til at være med maatte der da drives det modbydeligste Angiveri. Selv den brave Peder Palladius opfordrer i blind Iver Naboer og Genboer til at melde til deres Sognepræst, hvad utilbørligt de kunde opdage hos andre; „hvis de tie, ville de selv blive fordømte med dem“.

Hvad der imidlertid gav Bandlysningen sit egentlige Grundskud, var, at man tog Munden meget for fuld med, hvad Laster man vilde ramme. Man kunde længe nok belægge med Skriftsteder, at saadanne og saadanne skulde ikke arve Guds Rige. Men gik man for vidt over Stregen og krævede Bandlysning for Ubetydeligheder, saa overlodes det i Virkeligheden til Præstens Vilkaarlighed, hvem han vilde ramme. Og ganske som det var gaaet med Pavens Bandstraale, da den sank ned til at misbruges politisk, tabte ogsaa her Lynet sin Kraft og fristede til Modstand.

Efter Aarhundredets Midte var man allerede naaet saa vidt, at i Virkeligheden gaves der ikke eet Menneske, uden at han jo i det mindste efter den sjællandske Formular af Aar 1569 kunde paastaas at have fortjent at lyses i Band. Vel var ganske vist kun de færreste: Gendøbere, Troidkarle, Menedere, „Præstehadere“, Manddrabere, vitterlige Tyve og Røvere. Men allerede ved Skørlevnere og Aagerkarle begyndte Vægtskaalen lidt at lette, thi Usædelighed gik overordentlig stærkt i Svang, og ved Aagerkarl forstod Kirken enhver, der tog over 5 Procent. Dette gjorde imidlertid Alverden, da Renten af Laan i Reglen var 6 Procent og derover. Og hvo kunde endelig bestaa, naar enhver, der levede i Avind med en anden, enhver, der daglig drak over Tørsten, enhver, der kunde siges at have bagvasket, „brugt sin Styrke til at fortrykke andre“, ja, blot misbrugt Guds Navn med „en blo-

dig“ Ed, fortjente at bandlyses. Enten talte Præsterne Usandhed alle de øvrige Søndage om Aaret, naar de forkyndte om Guds Barmhertighed og Kristi Forsoningsdød, eller ogsaa havde de Uret i at paastaa, at Præste-Bandlysning for Synder som disse virkelig skulde kunne formaa at „udelukke fra Guds Naade“¹. Det er et naturligt Udbrud af sund Fornuft, naar en bandsat Bonde under en Retssag Aar 1590 forsvares med, at den ham overgangne Bandlysning selv er „ukristelig for de utallige mange Formaledidelsers Skyld“².

Dreven til saadan Yderlighed maatte Anvendelsen af Bandlysning og Udelukkelse fra Nadveren nødvendig glide ud af Hovedledelsens Haand, og Brugen af den kirkelige Politistav blive overladt til de spredte Tjeneres eget Forgodtbefindende. Vi træffer derfor ogsaa de mest forskelligartede Opfattelser af, hvor og naar Kirketugten burde anvendes. Snart hører vi om Præster, der — plagede med Overløb af Folk, som ønskede den og den af deres Bekendtskab lyst i Band — haardnakket vægrede sig og af Bispen tilsidst fik det Raad at dække sig ved at forlange skriftlig Befaling fra Øvrigheden; førend de bandlyste nogen, og ellers kun nøjes med skrappe Advarsler fra Prædikestolen³. Andre vovede sig saa vidt, at de overtroisk var med til at jage Bandstraalen efter en ukendt Tyv, for paa denne Vis at faa Sagen oplyst⁴. Endelig træffer vi Eksempler paa, at Præster brugte Kirketugten ganske ugenert blot som Vaaben mod deres Uvenner, udelukkede fra Nadveren paa Grund af Agterstand med Afgifter og aarevis nægtede at afløse, hvem der ikke havde Raad til at betale for en saadan kirkelig Handling⁵. En staaende Klage synes det at have været, at paa Landet slap Børn af Præster, Fogeder og rige Gaardmænd lettere end andre, og at man atter i København i det hele var lemfældigere end paa Landet⁶.

Ser vi bort fra den egentlige Grund, hvorfor man var kommen sammen i Kirken, kan det ikke nægtes, at særlig Guds-tjenestens sidste Del, saaledes som Forholdene var, frembød meget af almindelig Interesse. Hvad man for en Timestid siden ude paa Kirkegaarden kun havde hvisket om og antydet, blev nu slaaet fast af Kirkens Talsmand, enten i Form af Advarsel og

Bortvisning eller ved aabenbar Skrifte, hvilken sidste kun i Købstæderne synes at være henlagt til Hverdagen. Alle Menighedens Hemmeligheder kom for Lyset og i Kirkens betryggende Gengivelse, der fra nu af tillod enhver at drøfte dem som al anden Kristenlærdom. At de tillige fremkom i tilstrækkelig tydelig Form, derforborgede Tidens Sans for djærve Udtryk. Eksempelvis skal vi anføre, hvad man saaledes fik at vide i Bergens Domkirke ved et Par forskellige Gudstjenester. Den 19de December 1563 blev det forkyndt fra Prædikestolen baade i Domkirken og i Korskirken, „at Danquard Makfarson nu var forligt med sin Hustru, til hvilken han havde en stor Mistanke baade for hendes løse Fagter, saa og for nogle Vidnesbyrd, der gik om hende af hendes Tjenestetolk“. Derpaa blev der holdt en Paamindelsestale baade til dem og andre om „at fly Aarsag til Mistanke og Misgerninger og bede med Jesu Syrach, at Gud vilde vende vore Hjerter fra al ond Begæring“. Den 12te Januar 1565 blev Jacob Matzen aabenbarlig afløst i Domkirken, „fordi han havde som en ulydig, utaknemmelig og Satans Søn nogle Gange slaet sin Moder, draget hende ved Haaret og gjort hende stor Fortræd“. Han lovede aabenbarlig at ville forbedre sig. (Om samme Jacob Matzens senere Skæbne tilføjer iøvrigt den gamle Beretning: „Det hjalp lidet. Nogen Stund derefter kom han i Handel med en Hofkarl, der hug hans Albue i Stykker, saa han er lemlæstet. Han drak Satans Skaal og gav sig Fanden i Vold“¹.) — Den 11te Marts 1571 lod Niels Björnson gøre en Forbøn for sig af Prædikestolen i alle Kirkerne, „at Gud vilde aabenbare det onde Menneske, som havde beløjet ham, hans Hustru og Kort Elsing, som siges at have beliggat hende, paa det at saadant Menneske kunde straffes derfor“².

Man vilde kun daarligt kende Datidens varme Blod og Trang til Voldsomhed, hvis man troede, at alt slikt kunde gaa fredeligt af, behandles halvt forretningsmæssigt som en Lysning til Ægteskab i Nutiden. Saavel Præsten som Menigheden var lige tilbøjelige til straks at give Stemningen Luft. Heraf fremkom tidt de mærkeligste Optrin i Kirken. Man faar et tydeligt Indtryk heraf ved f. Eks. at høre om Pastor Augustinus i Glostrup, der

fra Prædikestolen brugte Ukvemsord mod sin Menighed¹, om Pastor Niels Kempe i Høje og Starby, der fra Prædikestolen kylede en Bog i Hovedet paa en Bonde², eller Præsten Hans Thomsen, der ved Synet af en Kvinde, der traadte ind i Kirken, afbrød sin Prædiken og raabte: „Pak Dig ud, din Djævel! jeg gider ikke set Dig!“³ Det maa indrømmes at være Svar i lignende Tonart, naar f. Eks. Slotsfogden i Bergen, da Præsten paa Palmesøndag opregnede Navnene paa en hel Del Kvinder i Byen og kaldte dem Skøger, undsagde Præsten, da han troede at have hørt sin elskedes Navn deriblandt⁴. Eller naar en fynsk Adelsmand lukkede Kirkedøren i for en Præst og jog ham bort fra Kirken, da han kom for at holde Gudstjeneste⁵. Eller naar samme Adelsmands Hustru, der synes at have været en meget livlig Natur, en Gang i Skt. Knuds Kirke rejste sig op i Stolen, afbrød Bispen i hans Prædiken og udskældte ham, da hun troede, at han ved nogle Ord havde sigtet til hende eller hendes Mand⁶. Senere sendte hun i Uggerslev Kirke paa anden og tredje Juledag sine Folk op til Alteret og lod dem tre Gange hver Dag slukke Lysene⁷.

Regeringen tog alle herhen hørende Sager med en underlig Blanding af Mildhed og Strengthed. Enkelte af dem vides end ikke at være blevne paatalte. Omvendt blev, da Borgerne i Præstø var komne i Strid med deres Præst og en Gang havde spærret Kirkedøren for ham, ikke mindre end syv af dem dømte fra Livet og Resten til at „straffes efter Byens Privilegier“. Da imidlertid de dødsdømtes Hustruer gik i Forbøn for dem hos Kongen, synes de at være slupne med den meget milde Bøde af ialt 600 Daler⁸. En paafaldende Strengthed til det sidste vistes mod Præsten Jacob Nielsen, der havde beskyldt Biskop Niels Hvid i Skaane for at have stjaalet en Ligsten, hvilket dog viste sig at bero paa en Misforstaaelse. Præsten dømtes fra Livet og blev virkelig halshugget paa Slotspladsen i København. At han til det sidste bevarede Humøret, viste han ved endnu paa Retterstedet at synge:

Skal nu Mester Jacob miste sit Liv,
Før Hanen gal',

Saa er dog Bispen en Tyv,
For Stenen han stjal¹.

— Gudstjenesten med alle de Afbrydelser, som den selv gav Anledning til angaaende Stolestader, Altergang og andet, havde allerede i og for sig et broget Præg. Dette forøgedes yderligere ved Forstyrrelser af mere sædvanlig Art, som naar enkelte af Menigheden viste sig at være berusede af den tidlige Brænde-

Fig. 81. Efter endt Gudstjeneste i Dalarne.
(Fotografi.)

vinsdrikken og kom i højrøstet Kiv², eller naar i Byerne herreløse Hunde trængte ind og sloges i Kirkens Baggrund³. Man bedømme imidlertid, som man vil, den hele fra vor saa forskellige Gudstjeneste, een Ting staar fast, at den i en ganske anden Forstand end Nutidens var egnet til at danne det afgørende Lyspunkt i Ugens Ensformighed. Thi man havde set, hørt og oplevet meget i disse Par Timer. Man var bleven ladet med Stof til Tanker og Samtaler for lange Tider. Det var da med en egen tilfreds Spændstighed at Folk strømmede ud, naar Gudstjenesten var omme. Hvad enten man steg til Vogns eller Hest, gik ned ad Gadens ujævne Stenbro, spredtes ad Veje og Kirkestier eller

maaske samlede i Flok skød Baaden i Vandet (Fig. 81) — i een Ting mødtes alle, der forlod Kirken, høje og lave: usynligt bar de en kostelig Bylt med sig, Summen af alle de mærkelige Ind-

Fig. 82. Tilbage fra Kirke i Dalarne.
(Efter Fotograf.)

tryk, de havde modtaget. Det var Ugens aandelige Kost, for mange langvejs boende maaske en hel Maanedes Kost, som de her hjembragte (Fig. 82).

ALMINDELIGE FORLYSTELSER

DE store Højtider udmærkede sig fremfor Hverdagene dels ved visse almindelige Forlystelser, der var fælles for de fleste selskabelige Sammenkomster, dels ved ejendommelige Former baade for Spøg og Alvor, der gav hver enkelt Fest sit særlige Præg. Til de mest almindelige Fællesforlystelser hørte foruden Bordets Glæder: Musik, Dans og Spil.

Om alle disse tre lod paa en Maade Udtrykket „Leg“ sig anvende. Datidens Dans mindede meget om, hvad man nu til Dags vilde kalde Selskabs- eller Børnelege; i de saakaldte Julelege, der omfattede alle Arter, var det ofte umuligt at bestemme, hvad der var Dans, hvad Leg. Om Musik saa vel som Dobbelt havde man endnu ikke godkendt Enebetegnelsen: at spille (Tysk: spielen), men kaldte det i Reglen paa gammeldags Vis: at lege paa Fløjte, Skalmesje, Orgel o. s. v., samt at lege med Kort og Tærninger.

I Datidens Musik anvendtes af Instrumenter Trommer og Piber langt hyppigere end nu til Dags. De brugtes ikke blot til Militærmusik, men ved alle større Bryllupsoptog og selskabelige Sammenkomster. En dygtig „Leger“ maatte samtidigt kunne blæse paa Pibe og slaa paa Smaatromme (Fig. 83, 84, 90). Navnet „Piber“ faldt derfor i Datidens Mund naturligt som Betegnelse for Musikant i Almindelighed:

„Nød lærer nøgen Kone at spinde,
Og Piberen leger, for han vil vinde“¹.

Den største Art Trommer, „Kedeltrommer“ (Fig. 84) brugtes i Reglen vistnok kun ved kongelige Fester. De var ofte kosteligt udstyrede med guldbroderet Fløjls Omhæng o. s. v. En af Frederik den Andens sidste Regeringshandling var at lade bestille to nye Kedeltrommer hos en Guldsmed i Kolding; de skulde tilsammen koste over 4000 Kroner. Fire Kedeltrommer af Sølv omtales ved Christian den Fjerdes Kroning¹. Et Par rigt udstyrede Kedeltrommer med fortrinlig Klang tillige med nogle simplere af Jærn, der anvendtes i Slaget ved Stångebro, opbevares i Nationalmuseet i Stockholm. Af Piber omtales baade

Fig. 83. Trommer og Fløjte. Kalkmaleri i Tirsted Kirke paa Lolland.

(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Fig. 84. Kedeltromme og lille Tromme. (Efter Jost Amman 1568.)

almindelige Piber, „Felt-piber“, „Kobberpiber“, „Blokfløjter“² (Fig. 85) o. s. v. Endog paa Sækkepibe (Fig. 86) blev der spillet ved det danske Hof. Frederik den Anden havde saaledes en Sækkepiber i sin Tjeneste ved Navn Andres Duday; Navnet tyder paa udenlandsk Herkomst³. „Skalmeje“ var et indenlandsk og meget yndet Instrument. Paa det blæstes der baade til daglig og til Fest, f. Eks. ved Frederik den Andens Kroning⁴. Endnu i Aaret 1702, da Enkedronningen drog gennem Aalborg,

søgte Borgerne at forlyste hende ved at lade Stadsmusikanten blæse paa Skalmjeje¹.

Ved større Fester anvendtes tillige Basuner, som f. Eks. ved Magdalene Krognos' Bryllup i Aarhundredets Begyndelse, saavel som i Aalborg 1596 og senere hver Gang „Guds Legems Lav“ holdt Lavdrik².

Den hyppige Brug af Spillemænd medførte naturligt, at det

Fig. 85. Blokfløjte, Langhorn og Pibe.
(Efter Jost Amman 1568.)

kunde betale sig for saadanne at bosætte sig rundt om i Købstæderne. For mange Byers Vedkommende hører vi derfor Tale om Spillemænd, der nød visse Rettigheder, mod at de for en bestemt Takst musicerede ved Byens Bryllupper og Fester, og ikke uden

Borgemestrenes Tilladelse lod sig forhyre udenbys. Allerede Aar 1500 omtales en Stads-Spillemand i Aarhus³. Siden forekommer de hyppigt. Under den nordiske Syvaarskrig kunde Regeringen befale alle Købstæderne i Landet at

stille Pibere og Trommeslagere til Flaaden og Hæren⁴. I Ribe og flere andre Steder holdt ved Aar 1600 Byens Spillemænd et ikke ubetydeligt Antal Svende⁵.

I Krigstilfælde nød iblandt Landsknægtene Pibere og Trommeslagere dobbelt Sold⁶. Holdt Borgervæbningen Øvelser, optraadte ogsaa Stadsmusikanterne militærisk og „opvartede med Feltpiber og Trommer“. Ved Bryllupper og Fester havde de foruden deres faste Takst en Ekstrairandtægt, idet det var dem tilladt at lade et

Fad gaa rundt blandt Gæsterne for at indsamle Gaver, en Skik, der endnu har holdt sig mangt et Sted hos Landbefolkningen i Danmark. Ved Juletid endelig var det dem tilladt at gaa omkring i Husene og paa Gaden „og lege for Godtfolk“¹. En Form for Fortjeneste, der ikke omtales i nogen Bestalling, men som vistnok kunde være ret indbringende, bestod i om Aftenen at følge Lysthavende hjem med fuld Musik fra Stadens Raadhuskælder². Vanskeligt faldt det dem at forhindre andre Spillemænd i at lade sig høre offentligt, især i Byer som f. Eks. Helsingør med stærk Tilstømning af fremmede og et Utal af Logihuse. Ved Markedstid var Ævret opgivet og denne som andre Næringer fri for alle.

Farlige Medbejlere for Stadsmusikanterne synes de saakaldte „Taarnmænd“ paa de kongelige Slotte at have været. Ogsaa de var jo Spillemænd, stundom som paa Kronborg og Københavns Slot fem i Antal, og deres Virksomhed ikke større, end at den tillod Bifortjeneste. I København lykkedes det under Christian den Fjerde Andreas Plattenslager at blive Taarnmand og samtidig helt fortrænge Stadsmusikanten. Samme Andreas Plattenslager synes ogsaa i Stand til at overkomme meget. Han paatog sig „selv femte at blæse i Instrumenter paa Slotstaarnet hver Morgen Kl. 5; dernæst Kl. 10 at blæse i Trompeter og siden straks efter lege paa Instrumenterne; i lige Maade til Aftensmaaltid, naar Klokken er 5, at blæse og lege paa Instrumenterne, desligeste om Aftenen, naar Klokken er 7, til Godnat“. Desforuden skulde han lade sig bruge til Bryllupper, Barsler og andre Gæstebud i København og Køge og andre Steder i Lenet saavel med at følge til og fra Kirke som i selve Gæstehuset. Kunde han ikke selv møde, forpligtede han sig til at skaffe Stedfortrædere. Med samme Ansættelse blev iøv-

Fig. 86. En Sækkepiber. Kalkmaleri i Høve Kirke paa Sjælland.

(Efter Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

rigt Kampen mod Løsgængere klogeligen opgiven, idet fra nu af „andre ekstraordinære Spillemand“ fik Lov til „at lade sig bruge i Kældere og Kroer“¹.

Foruden disse faste „Taarnmænd“ holdt Kongerne desuden en Mængde Musikanter (Fig. 87), der benævnedes forskelligt: Spillemand, Trompetere og Instrumentister². Ved Spillemand i snævrere Forstand forstodes vistnok kun Pibere og Trommeslagere. To af disse var tilforordnede Drabanterne³. At Trompeternes Antal ikke har været ringe, kan ses af, at der Aar 1591 ved det danske

Fig. 87. Trompeter, Pibe og Tromme.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hof blev hamret Buler ud paa ikke mindre end tolv Sølvtrompeter, der var altfor forslaaede⁴. Da Christian den Fjerde Aar 1599 var Gæst paa Bryggen i Bergen, gik han i Land, fulgt af atten Trompeter og fire Kedeltrommer. Ved hans Kroning blæstes paa 24 Sølvtrompeter⁵. Instrumentisterne behandlede baade Blæse- og Strenginstrumenter. Formanden for Instrumentisterne synes at have været den øverste af Musikanterne og Kongens Koncertmester. Alle bar de en Slags Hofklædning, der i Aaret 1579 var Trøje og Hoser af rødt Damask, foret med gult „Skellert“, der var synligt mellem Udskæringerne, og over det hele en kort Kappe af sort Klæde bræmmed med Fløjl⁶.

Mange af disse Musikanter var Udlændinge. Aar 1577 blev saaledes en Italiener, „hvem Hs. Maj. stakket siden havde an-

taget og formærket, at han var hans Kunst perfekt“, forfremmet til Mester for de andre. Den tidligere Formand, Mester Jacob, maatte finde sig i at tjene under ham¹. De fleste Udlændinge var Tyskere og Engelskmænd. De synes at have strejft om i Smaaflokke, vandret fra Land til Land og tilbudt Fyrster og Adelsmænd deres Tjeneste. Helsingør var et Sted, hvor de ofte var at faa. Herfra meldte f. Eks. Aar 1585 Gert Ranzau til Kongen, at der var mødt fem, som han havde anholdt og tinget med om Løn, hvis Kongen vilde have dem². Aaret efter skrev Kurfyrst

Fig. 88. Fløjte, Fedel, Lut og Harpe.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Christian af Sachsen til Frederik den Anden om at skaffe ham fem engelske Instrumentister³. Aar 1602 rømte to saadanne bort fra Christian den Fjerde, men denne opdagede, at de havde efterladt nogle Sager hos Herman Bosse i Helsingør og spillede dem uden Tvivl et slemt Puds ved at beslaglægge deres „Instrument og en Fiol de Gamma“⁴.

Af Strenginstrumenter var de almindeligste: Harpe, Fedel, Gige, Hakkebrædt og Lut (Fig. 88). Harpespil var mere yndet end i en senere Tid; vistnok var det Erindringer fra Oldtiden og Middelalderen, der i saa Henseende holdt sig. Ikke blot spillede der ved Frederik den Andens Kroning paa Harpe saa vel som paa mange andre Instrumenter, men i et halvt opbyggeligt Skrift, „Unge Karles og Drenges Spejl“, anbefaledes det at lade Ung-

dommen undervise i Harpespil, da sligt forædler Sindet¹. At dette dog ikke var et ufejlbarligt Middel, kan ses af Helsingørs Tingbog, i Følge hvilken Kirsten Harpeslaaer noget senere overbevistes om at have dræbt en Trompeter². Omtrent ved Aarhundredets Midte kostede i Stockholm Harpestrengene 2 Kroner Dusinet³. Om en Barnedaab, som Slotspræsten i Bergen forret-

Fig. 89 Tre Gigerer.
(Efter Jost Amman 1568.)

tede Aar 1564, skriver han i sin Dagbog: „Blev Niels Organists Søn døbt paa denne Dag, som var Skærtorsdag, og blev kaldet David. Kanske at han kunde blive en Harpere“⁴.

Fra det 16de Aarhundrede indtil vore Dage har Brugen af Harpe mere og mere tabt sig. Nu forekommer den knap engang i et fuldt forsynet Orkester. Men samtidig har den fundet ny „Anvendelse“ som „tænkt Tilbehør“ for enhver Digter. Denne Mode opstod omkring Aar 1800, vistnok efter

klassisk og fransk Mønster. Den tidligere, ligeledes blot „tænkte“ Hyrdefløjte slog ikke mere til. Digterne burde have „Lyre“. Baggesen kaldte undertiden sin gemytligt for „Lire“. For Oehenschläger og Grundtvig voksede den til Harpe. De fleste af det 19de Aarhundredes nordiske Digtere, store og smaa, har besiddet enten Harpe eller Lyre, hyppigt begge Instrumenter. Vi kan efter Beskrivelserne, der ofte er meget omstændelige, bestemme, hvorledes disse i det enkelte har set ud. Paa Oehenschlägers Harpe var Strengene af Bjørnesener, Grundtvig anvendte gerne,

i det mindste til Salmedigtning, Strengé af Guld. J. L. Heiberg ønskede at kunne gøre „dobbelte Greb“. Hertz berørte ikke, naar han spillede paa sin Lyre, Strengene direkte med Fingrene, men anvendte et Metalplekter til at slaa dem med o. s. v., o. s. v. Alle disse Harper og Lyrer forsvandt imidlertid sporløst ved Ejerens Død. De

forekom derfor aldrig hverken paa Auktioner, i Arvingers, private eller offentlige Samlingers Eje.

En fremtidig Kulturhistoriker vil, naar længere Tid er gaaet, have ondt ved at finde Rede i slige Forhold. Senest vil han vel falde paa, at det hele var en bevidst Usandhed, hvorpaa Digterne og deres Samtid lige villigt gik ind. Det vil da komme til at staa og sikkert blive anført som

et mærkeligt Eksempel paa folkeligt Selvbedrag og Selvhypnotisering, en Slags „Atavisme“ i det daglige Liv, hvor Forhold, afbrugte alt for Aarhundreder tilbage, atter slog ud som naturlige Kendetegn og Mærker.

Fedel og Gige¹ eller Gigele svarede omtrent til, hvad nu kaldes Violin. Begge spillede med Bue, ikke længere med Greb af Fingre som i fordums Dage, da det endnu med Rette hed „at slaa Fidel“. Buen var i det 16de Aarhundrede og endnu længe

Fig. 90. Legere (Fedel, Fløjte og Smaatromme, Lut).
Efter Maleri fra omkring 1500 i Herkeberga Kirke i Upland.
(H. Hildebrand: Sveriges Medeltid.)

efter altid krum (Fig. 88—90), hvoraf jo ogsaa selve Benævnelsen „Bue“ kom. Nutidens lige „Bue“ er i sig selv en meningsløs Benævnelse. Den Gang lød endnu Talemaaden: „krum som en Fejlebue“.

Den, der spillede paa Fedel og Gigel, kaldtes for „Fedler“, „Fiedler“ eller „Fejler“ og „Gigler“, hvilken sidste Benævnelse

Fig. 91. En Lutemager.
(Efter Jost Amman 1568.)

i en langt senere Tid, udtalt som „Gøgler“, har faaet en slet Betydning. Tværtimod betegnedes den Gang en Mand som Gøgler, uden at der heri var Skygge af fornærmeligt: „Da Jacob Seefeld en Tid lang har ladet sig bruge i Vor Tjeneste for en Gyglere, eftersom Vi ham derfor have ladet indskrive hid udi Riget, og han nu for hans Alderdoms Skyld, at han ikke dagligen kan efterfølge Vort Hof som tilforn, er forløvet af Tjenesten, saa have Vi bevilget ham følgende aarlige Genant“ o. s. v.¹.

En Thomas Seefeld, rimeligvis en Slægtning af denne, bosiddende i København, omtales senere ligeledes officielt som „Gigler“².

Ogsaa Benævnelsen „Hakkebrædt“ har i en senere Tids Mund faaet en spottende Bibetydning. Den Gang var det et temmelig almindeligt Instrument, nærmest vel svarende til et ufuldkomment Klaver. Det beskrives saaledes: En 3—4 Fod lang og noget over 1 Fod bred Firkant, der er forsynet med en 2—3 Tommer høj Kant, hvorpaa en Resonansbund er anbragt og

hvorover en stor Del Streng (fra 38 og derover) er spændte. Den spillende slaar derpaa med to Træhamre¹. Maaske var det mindre brugt i Nordtyskland; i det mindste omtaler Borgemester Gentzkow i Stralsund det lidt fremmed, naar han den 10de Januar 1561 skriver i sin Dagbog: „Skolemesteren bragte et Instrument, som man kalder Hakkebrædt, som han vilde skænke mig“². Men i Danmark var det i hvert Fald vel bekendt. Det hedder saaledes i en Bog om Børneopdragelse:

Børn skulle ikke alle Tider forbydes at lege,
Men maa stundom sig forlyste og vederkvæge,

Syng, kvæde, danse og springe
Med Hakkebrædt, Trommer og Giger at klinge³.

Fig. 93. Djævel spiller paa Lyre.
Kalkmaleri i Fakse Kirke paa Sjælland.
(Efter Akvarel af J. Kornerup i Nationalmuseet.)

Fig. 92. Engel spiller paa Lut.
Kalkmaleri i Elmelunde Kirke.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

Citer og Lut endelig var ligeledes vel kendte. „Luttenslagere“ omtales oftere. Aar 1605 fik saaledes Luttenslager Peter Kummerling (?) Borger- skab i Helsingør⁴. Det ligger nær at slutte, at Christian den Fjerde som Barn har faaet Undervisning i at spille dette Instrument, naar det Aar 1590 om den ovennævnte Thomas Seefeld gentagne Gange hedder, at han i København har købt Citer-

strenge og Luttenstrenge til Christian den Fjerdes eget Behov¹. Om Erik den Fjortende, der var meget musikalsk, vides med Sikkerhed, at han blandt andet spillede paa Lut, og man har endnu Noder, skrevne med hans egen Haand². En lille Scene, der i mere end een Henseende maler Tiden, er tilfældig gengivet i Sagen mod Præsten Jacob Nielsen, som blev halshugget for at have kaldt sin Bisp en Tyv. Vedkommende angives at sidde og

Fig. 94. En Bondepige fra Leksand i Dalarne, spillende paa Lut.
(Efter Fotografi.)

drikke Øl, „og havde han to Degne (ældre Skoledrenge) for sig med en Gige og en Citer, og lod kvæde for sig en Vise³. Efter kirkelige Kalkmalerier at dømme antog man, at saavel Engle som Djævle ligeledes spillede Lut. I Elmelunde Kirke paa Møen f. Eks. saaes en Engel paa Dommedag spillende paa Lut for de salige (Fig. 92). Ligesaa greben af Tonernes Magt syntes en Djævel i Fakse Kirke, endog hans Lut nærmest lignede en Lyre, og den „Mælkedeje“, han knælende besang, selv gik paa Djævlklør (Fig. 93). Underligt nok er dette

en Gang saa yndede Instrument siden da næsten helt gaet i Glemme hos Nordens Landbefolkning. Saa vidt vides, er Lut i vore Dage kun i Dalarne endnu folkelig kendt og anvendt (Fig. 94 og 95).

Til de sjældnere forekommende Instrumenter hørte derimod Clavicordium og Symphonium, der uden Tvivl har været temmelig kostbare. At de dog langtfra var ukendte i Norden kan ses af, at de f. Eks. begge omtales i „Unge Karles og Drenges Spejl“⁴. Om Knud Brahe, der døde i Begyndelsen af det føl-

gende Aarhundrede, hedder det, at han særlig elskede de to Salmer: „Vor Gud han er saa fast en Borg“ og „Som Hjorten skriger efter fersk Vand“, hvorfor han i sin Velmagt idelig lod lege dem paa „Simphoni“ og synge for sig. Paa sit Dødsleje ønskede han at høre dem endnu en Gang, „lod saa hente sin Simphonist og befalede ham at lege de tvende Salmer“¹. Aar 1620 bestemtes det, at der ved det paatænkte adelige Akademi i

Fig. 95. En Bondepige fra Mora i Dalarne spiller paa Lut.
(Fotografi.)

Sorø skulde ansættes for at oplære de unge i Musik: en god Symphonislager, en Lutenist og en Violinist de Gamma².

Et Instrument, der ligesom Orgel synes saa godt som alene at være blevet anvendt til kirkelig Brug, var det saakaldte „Positiv“, der vel nærmest svarede til Nutidens „Lirekasse“. Det omtales af og til. Christian den Tredje befalede Aar 1545 at lade afhente et, der stod i Københavns Slotskapel³. Ved Frederik den Andens Kroning spillede paa Positiv⁴. Christian den Fjerde skænkede Københavns Universitet et Positiv, der, en Gang optrukket, spillede af sig selv⁵.

Ingen af Datidens selskabelige Sammenkomster gik af uden Sang. Den meste Musik, der foredroges, var egentlig kun Led-sagelse for Sang, og hvor Instrumenter manglede, holdt man sig til Sangen alene. Unge og gamle stemmede i med. At sligt ikke frembragte et uharmonisk Resultat, laa dels i, at alle jo var indøvede fra Barnsben, men dels og fornemmelig i, at saa godt som al Datidens Sang var Vekselsang, hvor kun Omkvædet blev sunget af hele Forsamlingen, medens Versene selv foredroges af en eller flere virkelige Sangere.

Hvor højt skattet Sang har været, kan ses af, at den var i Stand til at skaffe Brødet til en talrig Klasse: de fattige Skolebørn. Med Skolemesteren i Spidsen sang de ved festlige Lejligheder for Hvermands Dør og delte siden Udbyttet, der langtfra var ringe. Og enkeltvis eller et Par i Følge trak de til daglig om, smaa omvandrende „Instrumentister“, som holdt sig til, hvor der var Haab om at faa et Maaltid Mad. Ligesom Luther i Sachsen som lille, saaledes tjente mangt et Barn i Norden sit Brød ved sin Stemme. Det er ret betegnende, at Skoledrenge i daglig Tale ofte kaldtes for „Diskanter“. Der krævedes langt fra altid for at blive vinket ind, at de skulde kunne ledsage Sangen med Spil paa Citer og Gigle. Men for at være Sanger for en Kres, hvor Kanden gik rundt, var det en ufravigelig Betingelse at kunne en Mænge Viser, helst ikke af de tammeste. Det var denne underlige Art Uddannelse, der for mangan „Diskants“ Vedkommende blev den grundigste, han nød, hans egentlige Brødstudium. Tynd nok maaske i Latinen, men med et kraftigt Skæg og en Tunge, færdig i alle Tonearter, var han da sluttelig i øverste Klasse som „Davids Degn“ moden til at gaa ud som Lærer for den næste Slægt. Ønsker man et Eksempel blandt de mange paa, hvorledes Skoledrenge toges med ved Gæstebud og bespistes til Tak for Sangen, læse man følgende Beskrivelse af en lille vellykket Fest, som en Præst i Bergen gav for to Embedsbrødre og en tredje Bekendt med deres Hustruer, ialt seks Personer: „Den 6te Januar gjorde Hr. Mads Skytte, som siden drog til Lærdal og havde været Medtjener til Domkirken i to Aar, for mig Absalon, Hr. Jørgen og hans Hustru, Jørgen Skrædder og hans

Hustru et rundt Gæstebud. Dør havde han Diskanterne og Davidsdegnene og gav nok Vin og Øl; og han havde Spillemanden Karl Harpere, hvilken og legte paa sin Skalmje. Der kom ogsaa Julevagten ind; de fik nok ¹“.

At Skoledrengenes Sang ved Gilder og festlige Lejligheder var noget fuldstændig lovligt, kan bedst ses af, at ikke blot Byens Beboere, men ogsaa gennemrejsende Adelsmænd, ja Kongen selv benyttede dem hertil, naar han paa Rejser i Landet ønskede en Adspredelse. I Aarene 1559 og 60 lod saaledes Frederik den Anden Peblinge og Degne „synges Diskant“ for sig paa Salen paa Nyborg Slot, paa Aarhusgaard, i Kolding, Odense og Roskilde ².

I København derimod holdt Kongen et eget, fast Sangerkor, der ogsaa fulgte ham, naar han for længere Tid tog Ophold andetsteds. Dette synes at have været almindelig Skik ved større Hoffer. I Danmark hører vi Tale om et saadant Sangerkor allerede i Christian den Andens Dage ³; og Antallet holdt sig nogenlunde uforandret Aarhundredet igennem, ialt 18 Personer. Af disse fik kun Sangmesteren og de tolv, der sang Bas, Alt og Tenor, bestemt Løn, medens Diskanterne, der i Reglen var Børn, nøjedes med frit Underhold. Flere Breve fra Frederik den Andens Tid er bevarede, hvori Kongen klager over Vanskeligheden ved at faa „Sinkes til Kantoriet med god Røst“, uagtet han havde henvendt sig baade i Roskilde og Lunds Skole. Fra Kongens Side blev der iøvrigt sørget vel for disse Diskanter, idet han holdt en egen Skolemester til at undervise dem i de almindelige Fag udenfor Sangøvelserne. Sangerne synes at have været et vanskeligt Folkefærd. Aar 1560 klagede de til Frederik den Anden over, at Diskanternes og Altisternes Stemmer tabte sig ved „grov Spise og ondt Øl“, og udvirkede ad denne Vej en Befaling til Lensmanden paa Københavns Slot om at give alle Sangerne Frokost om Morgenen og i det hele bedre Øl og Mad end andre, der nød Underholdning paa Slottet. Senere viste Kongen sig imidlertid lige saa snild som de, idet han, for at Forholdet mellem Føde og Stemme maatte blive rettelig afvejet, satte dem alle i Kost hos Kapelmesteren. Hørmød var Sagen dog ingenlunde

endt. Aar 1574 klagede Kapelmesteren over, at Kantoriet spiste ham ud af Huset. Der blev da bevilget ham 50 Øre til om Ugen for hver Person. Aar 1585 fik de tre Stemmer deres Løn om-trent fordoblet¹.

De kongelige Sangere brugtes ved alle Lejligheder, baade i Kirken, under Maaltidet og til Dans. Fra den katolske Tid havde de bevaret et vist gejstligt Præg, der blandt andet ytrede sig i deres Dragt. Denne var helt præstelig: sort, lang Klædes-Kjortel, foret med sort Damask, og sort Fløjls-Hat². Ogsaa i Navnet bevarede de Mindet om deres kirkelige Virksomhed, idet deres Formand kaldtes „Kapelmester“³. Betydningen heraf blev senere noget udvisket, da Titlen gik i Arv til Teatrets Orkesterdirigent, og Orkestret selv antog Navn af „Kapellet“. Stillingen som kongelig Sanger gav i det 16de Aarhundrede endnu fremdeles Adkomst til Præstekald. I Aarene 1591—93 blev ikke mindre end tre Personer ansatte som Præster, alle udtrykkelig af den Grund, at de havde tjent som kongelige Sangere. For en af disse Vedkommende synes der endog at være blevet set igennem Fingre med, at han havde en Legems-Lyde, idet han var halt, hvad ellers vilde have kunnet hindre ham i at faa gejstlig An-sættelse. Om ham skreves der til Biskoppen i Skaane, at han havde tjent syv Aar i Kantoriet og nu gerne vilde være Præst; Biskoppen skulde derfor forhjælpe ham til et Kald, uden Hen-syn til, at han havde en daarlig Fod⁴.

Dans var en Forlystelse, der dyrkedes med stor Iver. Den almindelige Maade at danse paa var endnu den gammeldags, hvor hele Selskabet ledsagede Dansen med Sang (Fig. 96). Ved større Fester og hos de mest velstillede udelukkede dette ikke Brugen af Musik tillige. Trommer og Piber synes især at have været yndede. Men hos den store Mængde af Befolkningen udgjorde Sangen den eneste Musik. De Sange, der benyttedes, var de gamle Folkeviser, der jo endnu var paa alles Læber. Med Rette kunde en dansk Brevskriver Aar 1609 forklare en Udlænding

Forholdet saaledes: „Vort Folk bruger at forhøje den festlige Glæde ved alle Gilder og Sammenkomster med ældgamle Vers og Viser. Disse er i almindelig Brug og i megen Anseelse“¹. Endnu til ned omkring Aar 1700 holdt disse Forhold sig nogenlunde uforandrede i Jylland. Om denne Tid skriver en Mand i sine Erindringer: „I min Ungdom vare alle Folk meget genejet til at synge Viser og Lystighed, i Særdeleshed de saakaldte 200 Kæmpeviser og ellers mange andre baade nye og gamle, hvoraf jeg har sanket en 500 eller flere, hvoraf jeg kunde en Del udenad, og særdeles kan jeg de gamle Toner eller Melodier til bemeldte 200 Viser . . . Men denne Sang og Lystighed er nu

Fig. 96. Dans. Kalkmaleri i Ørslev Kirke paa Sjælland.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

saa godt som forsvunden hos alle, og er det allerede nu kommet saa vidt, at faa eller ingen kan mere Melodierne til fornævnte Viser“².

Man tager næppe fejl, naar man til disse Sange ved Festerne henfører nogle af Datidens dybeste Indtryk. Alt, hvad nu til Dags kun afsætter sig spredt, fordi det modtages ad forskellige Veje: gennem Læsning, gennem Sang, Musik og Skuespil, brød ved slige Fester samlet ind paa det modtagelige Sind. Anders Sørensen Vedel søger at udtrykke Visernes betagende Magt, idet han siger, at „den subtile og søde Melodi, som de synges med af dem, der vide Tonen til dem, i sig selv fryder et Menneskes Hjerte, naar de ellers kvædes med en ren Kvindestemme eller en stærk Karls-Røst. Saa at dersom nogen er glad, da forøge de hans Glædskaab udi ærlig Gæstebud og Samkvem“³.

Vi skal senere under Beskrivelsen af Bryllupper komme nærmere ind paa Datidens forskellige Arter af Danse. Her maa vi nøjes med at anføre, at de langft fra alle var blot adstadige og afmaalte. Selv om dette gjaldt de fleste gammeldags, var der i Tidernes Løb kommet en Del Ture og Lege til, der var livlige nok (Fig. 96). Endelig naaede i det 16de Aarhundrede en hel ny Slags Dans til Norden, den blotte Runddans Par og Par. Fra sit Hjemland, Polen, medbragte denne nye Dans mange uvante Ejendommeligheder, baade i Retning af det ildfulde og det blot uvorne. Da den hurtigt slog an i Norden, var mod Aarhundredets Slutning Dans og Dans her to højst forskellige Slags. Den kunde være værdig og højtidelig, og den kunde være yderst dristig og voldsom. Dette fremgaar allerede af den Mængde Regler og Trusler om Bøde, som baade i Norden og i Tyskland maatte gives mod de altfor voldsomme Svingninger, der saa lidet passede til Datidens Beklædning. I „alle christelige og dyderige Jomfruers Æreskrands“ opfordres derfor Jomfruerne til kun at „gøre en kort, ærlig og tugtig Dans, udi hvilken de gaae sindig frem efter hinanden, uden utilbørlig Omsvingen og anden Uhøviskhed“¹. Men Dansens Voldsomhed oplyses bedst ved, hvad der gentagne Gange berettes: at Kvinder blev dansede ihjel. Aar 1587 den 20de November segnede saaledes under Dansen paa Koldinghus en af Dronning Sophias Jomfruer, Ellen von Mehlen fra Broholm, død om. Det samme hændtes tre Aar efter med Jomfru Gertrud Kaas². Ved Iver Juels Bryllup den 18de September 1597 sank efter en Dans med Albert Friis Fru Mette Morten Krabbes om og døde med det samme³.

Paa Dansens det begrænsede Omraade gav Renæssancen i Norden sig et af sine, om ikke tydeligste, saa dog heftigste Udtryk.

Medens Kvinderne var de ivrigste til Dans — Aar 1586 maatte, som tidligere omtalt, den danske Regering udstede Forbud imod, at Dansen begyndte, førend Maaltidet var hævet, fordi „Kvindfolk, som sad bag Bordet, i saa Fald sprang over samme mellem

Retterne for at være de første paa Gulvet“¹ — saa deltes Mændenes Sind ved den stærke Tiltrækning, som ogsaa Kort og Tærninger udøvede.

Kortspil var overordentlig udbredt. Det er ikke blot i Kong Hans' og Dronning Christines Regnskabsbog for Aaret 1487, at vi læser saadanne Poster som: „Sendte jeg min Herre 3 ƴ at korte med; item 3 ƴ min Herre at korte med“; „item 10 ƴ min Herre at korte med i Skibet Tirsdag dernæst“; „item 16 ƴ min Herre at korte med i Skibet Onsdagen dernæst“; „item 40 ƴ

sendte jeg min Herre at doble med med Valkendorf“ o.s.v., o.s.v.² Eller i en anden Regnskabsbog:

„Laant Hertug Frederik 12 ƴ, dør han kortede med Kongen“³. Spillelysten var trængt langt dybere ned. Aar 1571 hedder det saaledes i en moralsk Fortælling om en Slagter-

Fig. 97. Kortspil i Begyndelsen af det 16de Aarhundrede i et tysk Værtshus.

(Efter et Billede i Kunstmuseet i Nürnberg.)

dreng ved Navn Lottarius, der har forført en Ridders Søn: „De bruge dem og stundom med Tærninger og Kortenspil, fordi denne Lottarius findes aldrig nogen Tid paa Gaden, at han jo i det mindste haver et Par Tærninger eller et Kortspil i Haanden“⁴. Om dem, der sjældent søger Kirke, siges der i et andet Skrift: „Paa deres Bord skal man snarere finde et Vartavl og Kortenspil end en Bibel“⁵. Og en slet Tjener beskrives saaledes:

Den, som suppe og sætte kan,
Og Femkort spille som en Mand⁶.

Ja, helt ned til Børnene var Tilbøjeligheden trængt. I „Børne-

spejl“ (Aar 1568) finder f. Eks. Forfatteren sig foranlediget til at foreholde Forældrene, at

Kortenspil og Tærning at kaste

Det lærer Børn at slemme og demme,
 Det lærer Børn deres Kald at forsømme¹.

I Lovene for Herlufsholms Skole maatte det forbydes Børnene at holde Drikkelag og spille Kort i Smug².

Fig. 98. Spar-Konge. Fransk Kort fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. (Nationalbiblioteket i Paris.)

Fig. 99. Hjerter-Dame. Fransk Kort fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede. (Nationalbiblioteket i Paris.)

I Sverige og det øvrige Norden var Forholdene ganske de samme. Til Stockholm indførtes Spillekort fra Udlandet i store Maader. Man kunde faa dem af meget forskellig Godhed, „flamske Kort“, „brogede Kort“ o. s. v. lige fra 1 Krone 20 Øre Spillet og ned til 1 Krone for et helt Dusin Spil³. At Spillekort forekom til daglig i Finland⁴, kan ikke undre, naar man hører, at der endog afsendtes Kortspil i Dusinvis til de fjerne Vestmanøer under Island⁵.

Et Bevis for, hvor hjemlig Brugen af Kortspil tidligt er bleven

i Norden, kunde maaske hentes fra, at man her i højere Grad end i flere andre Lande har oversat de fremmede Benævnelser paa Modersmaalet. Medens man i Tyskland for en Del bibeholdt de franske Betegnelser og f. Eks. blot forandrede „trèfle“ til „Treff“, oversatte man det paa Dansk til: „Kløver“ og søgte at gøre dette yderligere forstaaeligt ved at forvanske det til „Kløer“, en endnu folkeligere Udlægning af Figuren paa Kortet. Hvad Kortspillenes Ydre an-

gaar, saa var de stundom temmelig afvigende baade fra Nutidens og fra hverandre indbyrdes. Dette maatte blive en naturlig Følge, saa længe ikke en enkelt endnu havde Eneret til

Tilvirkningen, men Kortene indførtes fra forskellige Byer og Lande. En interessant Oplysning om Kortspil i Danmark fra Tiden omkring 1560—1570 forekommer mærkeligt nok i Vinderslev Kirke i Nørrejyland. I Korhvælvingen her er afmalet to Kvinder, hvor-

Fig. 100. Kalkmaleri i Vinderslev Kirke i Nørrejyland.
(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

af den ene, som hosstaaende Billed (Fig. 100) viser, er omgivet af Druer, selv klædt i Datidens moderneste Dragt og har Spillekort paa Bordet foran sig. Betydningen af at anbringe en saadan Figur paa dette Sted er uklar. Muligt har en Kirkens Velgørerinde fundet det passende at lade sig afmale saaledes. Muligt skal Billedet netop advare imod at forfalde til Drik, Svir og Kvinder. Folkesagnet klarer Sagen ved at berette, at de to Kvinder en Gang i Forening har arvet Kirken og derpaa spillet Kort ind-

byrdes om, hvem der skulde eje den. Hun med Kortene vandt den.

Langt ældre end Kortspil og lige saa tiltrækkende som dette var Brugen af Tærninger. Det kan ofte være vanskeligt nok at afgøre, hvilken Art Spil, der menes, om med Kort eller Tærninger, naar der i det 16de Aarhundrede tales om „Dobbel“. Betegnelsen anvendtes paa begge Arter¹. Udtrykket at „spille“

Fig. 101. Den fortabte Søn spiller Tærninger.
(Tysk Glasmaleri fra 1532.)

forekom, som ovenfor omtalt, langt sjældnere end at „lege“, „doble“, „korte“, „tavle“ o. s. v. Til et simpelt Tærningsspil hørte egentlig ikke andet end to Tærninger, som let kunde skaffes, da mangelen til Stadhed bar saadanne hos sig. Hvor der spillede noget finere, brugte

man at ryste Tærningerne, ikke i Haanden, men i et Bæger, hvorfra de udkastedes. Paa denne Maade mente man sig mere sikret mod uærligt Spil. Det var maaske Grunden til, at det gik den fortabte Søn saa rent galt i Spil, at han ikke engang anvendte denne Forsigtighed (Fig. 101). Ligeledes anvendtes hyppigt i Forbindelse med Tærninger et eget Tavlebord, Spillebræt, eller som det i Reglen kaldtes „Vartavl“. Alt efter Spillet's Regler bestemtes enten de enkelte Tærningekasts Værd efter Stedet paa Brættet, hvor Tærningerne standsede, eller man spillede med

Brikker tillige, og Trækkenes Rækkefølge, Antal eller lignende afgjordes ved Kastet. „Saa ere og menneskelige Vilkaar ikke længe ved een Manér, men falde paa adskillige Øjne, undertiden paa faa, undertiden paa mange, som Tærninger i Vartavlspil“, hedder det i en Fortale til et af Datidens Skrifter¹. Slige Vartavl (Fig. 102) var naturligvis meget forskelligt udstyrede. De tarveligere lavedes hjemme. I Stockholm forekom i Handelen Vartavl indførte fra Udlandet til en Pris af omtrent 50 Øre Stykket². Paa Kragerup paa Sjælland findes i Lysthuset et stort, ottekantet Stenbord, $2\frac{1}{2}$ Alen i Tværmaal, hvorpaa er indhugget

Fig. 102. Vartavl.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Aarstallet 1577, Eggert Ulfelds og Lisbeth Galdes Navne og Vaaben samt to Arter Tavlespil, det ene endda i to Gengivelser³. Intet af disse svarer ganske til noget af de nu brugelige Brætspil. I Følge Sagnet skal dette Stenbord være anbragt til Minde om, at hine to Ejere af Kragerup havde tabt i Spil og maatte afstaa et større Stykke Skov fra Gaarden⁴. Hvis Sagnet har Ret, kunde Forfatteren til den ovennævnte Fortale, hvormed han tilegner sin Bog til Kansler Christian Friis, maaske have fundet en lidt heldigere Sammenligning end just denne om Tærninger og Vartavl. Det var nemlig Christian Friis' Fader, der havde ægtet samme Lisbeth Galde, og Christian Friis var nu selv Ejer af den ved Spil forringede Gaard.

Det synes at have været en staaende Regel at spille om Penge eller Penges Værd. Regnskabet førtes enten ved Hjælp af Regnepenge — udenlandske Regnepenge solgtes ved Midten af Aarhundredet i Stockholm til omtrent fire Kroner for Pundet¹; Peder Oxen efterlod sig Regnepenge af Sølv² — eller ogsaa opskreves Regnskabet med Kridt paa Bordet, synligt for begge Parter³. Om den Iver, hvormed der spilledes, kan man danne sig et tydeligt Begreb. Ofte bortspilledes store Summer. Karin Månsdatter fik saaledes f. Eks. en Gang af Erik den Fjortende udbetalt 2300 Kr. i Spillepenge⁴. Christian den Fjerde

Fig. 103. Tærningspil mellem Kvinder.
(Efter Whitney 1586.)

tabte en Gang over 5000 Kr.⁵. „Doblet og forspilt 600 Daler med kongelig Majestæt“, skriver Esge Brock i sin Dagbog⁶. Sligt førte jævnlige Strid. „27de Juni 1567 blev en Baadsmænd i Taleiks Bod ihjelslagen af en af sine Staldbrødre for Dobbel“, hedder det i en Dagbog fra Bergen⁷. Om Forholdene i Danmark hører vi, at det i

Frederik den Andens Gaardsret maatte forbydes enhver, der var i Kongens Tjeneste, at doble Hest, Vaaben og Væрге bort⁸. Kæmpevisernes Beskrivelse af Ungersvenden, der leger Tavlebord og efterhaanden taber alting, Hest, Sværd, Hat, Kjortel, indtil han tilsidst er heldig og vinder Kongedatterens Ære og Tro, lyder mindre usandsynlig, naar man hører, at der for Alvor maatte gives Børn Tilhold om ikke at

Doble bort Klæderne og Penning af Pose,
Bæltet af Livet og Rømmene af Høse⁹.

Allerede fra gammel Tid havde man søgt at hemme Spillelysten og dens Følger ved adskillige strenge Bestemmelser. Det

hed f. Eks. i Christoffer af Baierns Stadsret for København, at hvis nogen tabte i Dobbel mere end en Skilling, maatte den vindende dog ikke beholde mere deraf end en Øre. Kom de spillende op at slaas, skulde den, der gav den anden Hug, betale Bøder, men til Kongen og Staden, ikke til den, der fik Hugget. Og blev nogen ihjelslagen under Spil, skulde den dræbte jordes

Fig. 104. Rejsende dobler og købslaar.

Efter et Træsnit i en „Virgil“, udgivet i Lyon 1517.

(Paul Lacroix.)

under Galgen og Drabsmanden bøde Liv for Liv. Omtrent lignende Bestemmelser var paany blevet vedtagne under de efterfølgende Konger¹. Endnu i Aaret 1579 blev det fastslaaet ved en Viborg Landstingsdom, at man ikke var pligtig at betale sin Spillegæld². Og hvor strengt slige Sager stundom blev tagne, kan ses af en Forpligtelse, som Byens Trommeslager Aar 1596 maatte indgaa i Ribe: „Dersom han nogen Tid herefterdags drager enten Anders Sørensen eller andre Godtfolks Børn til sig

med Dobbelt eller anden Løstgighed, forpligter han sig til at have forbrudt sin Hals¹. — Selv saa skarpe Forholdsregler var dog, som vi har set, ikke i Stand til at udrydde Ondet.

Det var klart, at en Befolkning, der var saa tilbøjelig til Spil, ogsaa maatte sætte Pris paa „Lotteri“. Under sin senere mere udviklede Form kendtes dette vel ikke endnu, og naar man kaldte en Spiller „Lottarius“ og talte om hans „Lotterværk“, lød Navnet vistnok endnu halvt fremmed². Derimod kendte man de saakaldte „Lykkepotter“, der synes især paa Markederne at have gjort gode Forretninger. Det var ikke ubetydelige Afgifter, som f. Eks. de Kræmmere betalte, der Aar 1580 ved Mikkelsdag havde Stæde i Helsingør med deres Lykkepotter og „Fixér-Kram“³. Under Christian den Fjerde tog det hele et højere Sving. Da hans Søn Aar 1634 skulde have Bryllup og mange derfor ventedes til København, fik saaledes baade Hr. Giselberck fra Glückstadt og de Husarmes Forstander i København Bevilling paa hver at maatte holde en Lykkepotte. Nøjagtige Bestemmelser blev givne om, hvor mange „blinde Sedler“ der maatte være. Borgemestre og Raad fik Nøglen til Kisten med Lodder, for at Indholdet ikke skulde blive opspædt med nye „blinde Sedler“, og Øvrigheden skulde ligeledes paase, at de i Udsigt stillede Gevinster virkelig var til Stede⁴.

Langt simplere var det dog at springe Lykkepotten helt over, stille selve Værdigenstanden frem og lade enhver betale noget vist for Retten til at slaa et Slag Tærninger om den. Denne Art S sammenskudsspil, en Blanding af Lotteri og Dobbelt, synes at have været meget yndet. Et af de mest paafaldende Eksempler er, hvad der foregik i Bergen i Oktober 1620. Her satte Præsten ved Korskirken, Hr. Jonas, samt Henrik Schrøder i Kappen en stor Okse paa Spil hos Røpkens Else. Om Aftenen, da Spillet skulde foregaa, var der solgt for 103 Daler Lodder, og Oksen selv var kun 60 Daler værd. Ærligt skulde det gaa til; man fordelte da de 43 Daler paa ti Tillægsgevinster. Der kastedes med tre Tærninger; Doktor Peder og unge Jan Beck Slagter fik højest Øjne, hver sytten; de vandt altsaa Oksen og bedste Tillægsgevinst. Hermed skulde man tro Sagen omme. Men Spillet havde

været altfor interessant, og næste Søndag satte de vindende, rimeligvis paa Opfordring, Oksen atter paa Spil. Den vandtes af et Kompagni paa fire. Kompagniet holdt Oksen fjorten Dage paa Stald, saa bestemte ogsaa de sig til at spille den bort paany, og ledsaget af fire Trompetere og en Trommeslager blev Dyret trukket Byen rundt for at friste til Opkøb af Lodder. Der indkom 43 Daler. Ved Spillet var en af Kompagniet saa heldig at slaa højest Øjne, og Oksen blev altsaa vunden tilbage igen af dem, der havde sat den paa Spil. Da disse saaledes havde tjent dobbelt paa den, solgte de den til Gert Holdthus til hans Søns Bryllups-kost, og Spillet havde dermed en Ende¹.

Ved Spil af denne Art gik det dog ærligt til. Dette kunde derimod ikke siges om en anden Slags, som derfor ogsaa kun i uegentlig Forstand kunde kaldes Spil. Det mest bekendte af disse var det saakaldte „Frimarked“ eller „Fejlemarked“. Forlystelsen var gammel. Allerede i en Gaardsret, der henføres til Erik af Pommern, findes der Forbud mod at ride „Frimarked“, og samme Forbud gentages i Frederik den Andens Gaardsret². Ikke desto mindre dreves dette Uvæsen af Hofsinderne i Borgestuen. I Midten af det følgende Aarhundrede fortæller en Adelsmand, hvad han har hørt af sin Fader, der selv har taget Del heri i Kongens Gaard, vel altsaa under Frederik den Anden eller i Begyndelsen af Christian den Fjerdes Regering. Legen anvendtes især, naar der var en ung og uerfaren Sjæl for første Gang til Stede i Borgestuen. Den begyndte med, at den fornemste i Laget spurgte Forsamlingen, om alle tilstedeværende vilde „ride Fejlemarked“. Paa Svaret ja, jog han en Dolk i Loftsbjælken over Bordet. Saa længe Dolken blev siddende, var alle forpligtede til at bortbytte, hvad de havde paa sig, hvor ringe saa end det, der bødes i Bytte, monne være. Legen endte gerne med, at de øvede Bondefangere blev vel forsynede, medens den uerfarne Yngling, efter at have bortbyttet Støvler, Sporer, Handsker, Krave, Hat og alle sine Klædningsstykker, maatte gaa nøgen eller klædt i Laser derfra, undertiden med Hug til, hvis han gjorde Indvendinger³.

Et ældgammelt Spil, der stadig holdt sig i Anseelse, var

Skak (Fig. 105). Det spillede i Reglen om Penge. Naar f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt og Lægen Otto Sperling spillede sammen, holdtes der gerne en Rosenobel, det vil sige omtrent 20 Kroner i vore Penge, paa Partiet. Endnu fremdeles kunde man træffe Spor af den gamle Skik, at Bejleren, før der gaves ham Ja, først skulde være den vindende i et Parti Skak med Bruden. Hos højere stillede begyndte Børnene tidligt at øve sig i dette

Fig. 105. Skakspil. Døden spiller om Menneskets Liv.

(Malet omkring Aar 1500 paa det hvælvede Loft i Tåby Kirke i Sverige.)

Spil. Christian den Fjerde og hans yngre Broder Ulrik spillede det allerede, da den ene var syv, den anden endnu ikke seks Aar gammel. At den lille dog undertiden har været en noget uopmærksom Spiller, kan ses af følgende Brev, som hans ældre Broder en Dag tilskrev ham: „Kære Hr. Broder! Jeg agtede noget i Dag, der I legede med mig Skak spille, det mente jeg være fornødent at paamine Eder om, som er: Naar I leger med nogen det Spil eller noget andet, skulle I altid flittigt give Agt paa Legen og intet andet“. Femten Aar efter hører vi igen Tale om et Spil Skak mellem Brødrene. Det var i Bergen efter deres forvovne Tur omkring Nordkap. En Dags Virksomhed skildres saaledes: „Gik Kongen med sine Mænd til Badstuen og skød til Skive; derpaa gik han ind i Badstuen og spillede i Skaktavlen“.

Saa vel Skakbrædt som Brikker var hyppigt meget kostbart udstyrede. En Franskmand, der en Gang spillede med Eleonora Christina Ulfeldt, fortæller, at Brættet var af hvidt og gult Rav og Brikkerne af Guld med indlagt Emalje, hver Brik et lille Kunstværk¹.

Hvad Brikernes Form angik, saa synes man i Norden at have holdt saa nogenlunde Trit med Udviklingen i det øvrige

Evropa. Tidligere havde man overalt, ikke mindst i Norden, anvendt Brikker med meget svær Fod. De var vist i Reglen skaarne af Træ eller Ben, gik ikke let itu, og egnede sig til af en vred Spiller at kyles efter en Modstander (Fig. 106). Men henimod Aar 1500 vekslede Smagen. I sydligere Lande begyndte man at bruge drejede Brikker, slanke og alle paa rund Fod, omtrent som de nu til Dags sædvanlige. Paa omstaaende Billed (Fig. 107) ses saadanne anvendte i Frankrig af Ludvig den Ellefte († 1483). I Løbet af det 16de Aarhundrede synes lignende at være trængte

Fig. 106. Skakbrikker, fundne i Vestergötland.
(Statens historiske Museum i Stockholm.)

igennem ogsaa i Norden. Men skønt Brikernes Form saaledes nogenlunde fulgtes ad Evropa over, blev man nu saa lidt som før enig om deres Benævnelse. Det var maaske tilfældigt, at man i Italien og Frankrig kaldte den mest formaaende Brik for „Damen“, medens baade Spaniere, Tyskere, Englændere og Nordboere benævned den mere respektfuldt for „Dronningen“. Det var ogsaa mindre betydende, at Spaniere, Italienerne, stundom Fransk mændene med, kaldte „Taarnet“ for „Klippen“ („roque“, „rocco“, „roc“). Dette Navn syntes at passe ret godt, skønt det kun var Fordrejelse af det gamle arabiske Navn („roj“), „en Stridsvogn“, der unægtelig havde passet bedre til Brikkens Be-

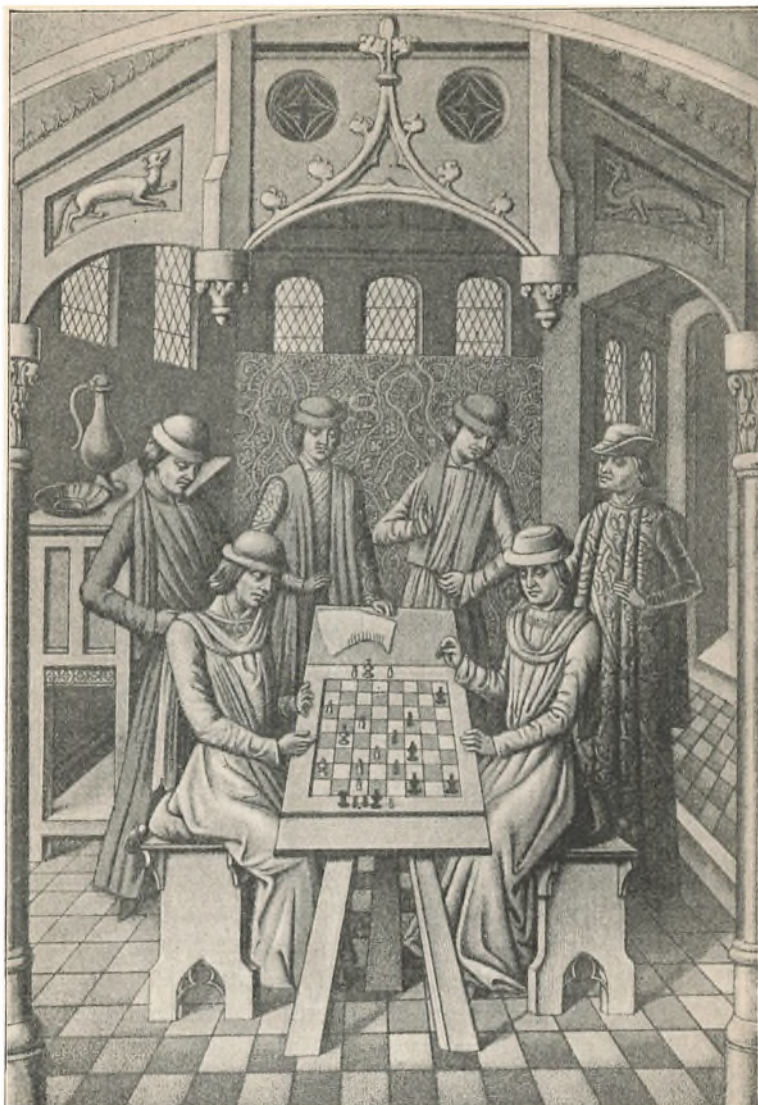

Fig. 107. Kong Ludvig XI af Frankrig (tilhøjre) spiller Skak paa Slottet Plessis-les-Tours.

(Paul Lacroix.)

vælgelser end „Taarn“ og „Klippe“. Betegnende nok var man i Norden enig om at kalde de mange Brikker, der af næsten alle andre benævnedes for „Fodsoldater“ (Spansk: „peón“, Italiensk: „pedina“, Fransk: „pion“, Engelsk: „pawn“), efter nordiske Forhold for „Bønder“. Men haabløs Forvirring herskede der om den Briks Værdighed, som i Tyskland og Norden kaldes „Løberen“. Spanierne kaldte den med det Navn, som de havde lært af Araberne: „alfil“, hvilket Araberne atter havde laant fra Perserne, og som udlægges: „den af Elfenben“ („fil“). Paa nordisk vilde det let have kunnet lade sig gengive ved „Filsben“. I Italien ændrede man det uforstaaelige Navn „alfil“ til „alfiere“, der dog gav Mening ved at være en om end fremmed, saa dog kendt Benævnelse paa en „Fændrik“¹. Men nordefter, hvor heller ikke dette Navn var kendt, blev han i Frankrig til en „Nar“ („fou“), i England til „Biskop“ og i Norden til „Løber“. Svarende hertil synes Hovedbeklædningen at have vekslet mellem en Narrehue, Bispehue og Heroldhue.

Af andre Spil kan endnu nævnes „Rulletavl“, Pilkentavl, Kegler og Boldspil, der alle spillede i det Frie eller i dertil særligt indrettede Huse. „Rulletavl“ var et langt Bræt paa høje Fødder; Kunsten bestod uden Tvivl i at slaa Kuglen, saa at den rullede henad hele Brættet uden at trille ud til Siden. Et saadant Spil fandtes blandt andet i Haven ved Uranienborg². Vanskeligere er det at danne sig et Begreb om „Pilkentavl“. Det spillede med Brikker. Frederik den Anden lod f. Eks. kort før sin Død lave otte Messingbrikker til et Pilkentavl; de vejede tilsammen syv Pund. Aar 1596 fik Christian den Fjerde „fem Pilkentavl, som er savede af en stor Mast“. Maaske har den anden Benævnelse, hvorunder det forekom: „Pirkentavl“, været den rigtigere, og Spillet svaret til et endnu især paa Gotland brugeligt Spil: Pærk. I saa Fald har det bestaaet i med en Bold eller Kugle at omstøde nogle Brikker eller Kegler, opstillede indenfor en Firkant af Træ (Pærk)³. Var Bolden eller Kuglen, hvad vistnok hyppigst var Tilfældet, ophængt i en Snor ovenover Brikkerne, krævedes der fint Haandelag og god Beregning for at faa den til — ikke voldsomt, forfra, men i sikre Svingninger, lempeligt,

bagfra — at „pirke“ en for en alle Keglerne omkuld. Vist er det, at Spillet var temmelig almindeligt baade hos private Folk og paa offentlige Forlystelsessteder. Det fandtes saaledes i Haven paa Uranienborg, ved Lundehave (Marienlyst), ved Ibstrup (Jægersborg), i en Have ved Ribe o. s. v. Endnu i Aaret 1663 omtales det som et almindeligt Forlystelsesmiddel, idet Frederik den Tredje i dette Aar tillod sin Kammertjener at oprette et Værtshus i Jægersborg Dyrehave og at gøre det tiltrækkende ved i Haven at indrette flere Spil, blandt andre „Pilkentavl“¹.

Keglespil synes som oftest at være blevet drevet omtrent som i vore Dage. Kun kaldtes Kuglen i Reglen af finere for „Klode“, af Folk som de var flest for „Bossel“.

Fig. 108. „Club-kayles“ (Keglespil med Pind, ikke med Kugle) i England.
(Efter Th. Wright.)

lege „med Klode og Kegel“, hedder det pænt i Bredals „Børnespejl“².

Bossel forkortedes ofte til det nemmere „Bos“. Naar man endnu i vore Dage i afsides Egne

kan høre det at sende den brugte Kugle tilbage til Spillerne benævnet: „at hive Bossen i Land“, er dette vistnok en sidste Genklang af middelalderlig Talebrug.

En egen Slags Keglespil bestod i at omstøde Keglerne ikke ved Hjælp af en trillende Kugle, men med en lille Stav, som man holdt midt paa, ikke for Enden, og kastede efter dem. Dette Spil havde den Fordel at kunne spilles overalt, da det ikke krævede nogen anlagt Bane. Det var gammel kendt i England (Fig. 108). Her kaldtes saadant Keglespil for Club-kayles (Stav-Kegler). Det er ikke utroligt, at denne første Del af Benævnelsen — Club — der baade betød Stav, Prygl og „Klør“ i Kortspil, efterhaanden blev et afkortet Fællesnavn for Sammenkomster, hvor der vankede Kegler, Kort og Prygl, og herfra er gaaet over til senere at afgive det tilsyneladende meningsløse Navn for „Klubber“ i Nutids Forstand.

Boldspil dreves med større Iver end nu til Dags. Erik den Fjortende, der holdt meget af dette Spil, lod indrette et nyt Boldhus eller, som det ogsaa kaldtes, en Raketbane ved Stockholms Slot. Det anlagdes i den tørre Grav, den ene Væg dannedes af Slotsmuren, de øvrige tre Vægge var af Træ, for en Del taget fra en ældre Raketbane. Tæt ved byggedes et Omklædningsværelse for Kongen¹. Christian den Fjerde lod selv ved saa lille et Slot som Ibstrup bygge et Boldhus. Det lavedes af Træ, der blev tilhugget i Norge, og var 27 Bindinger langt, 14 Alen bredt og 10 Alen højt. Lignende fandtes ved de øvrige Slotte². Om Boldhuset ved Københavns Slot minder endnu Gaden af samme Navn. At Forholdene iøvrigt var de samme i Udlandet, faar man et Indtryk af ved en Optegnelse som denne, i Christian den Fjerdes Kalender fra hans Rejse i England 1614: „29de Juli legede jeg udi Boldhus, og om Aftenen drak jeg temmelig stærkt med Kongen af England³“.

Fig. 109. Boldspil omkring Aar 1400.
(Fra et Billedskærer-Arbejde paa en Korstol i Gloucester Domkirke.)

Bold (Fig. 109) spillede vistnok sjældent af Kvinder — dog yndede f. Eks. Eleonora Christina Ulfeldt dette Spil⁴ —, men derimod dreves Boldspil med lige Iver baade af Drengene og Mænd, ringe og fornemme. I Christian den Fjerdes Stilebog findes endnu et Brev, skrevet af ham knap syv Aar gammel, til Tak for nogle Bolde, som Absalon Juel havde foræret ham. Brevet, der er mærkværdigt godt sat sammen af et Barn i den Alder, lyder saaledes: „Kære Absalon Juel! Gode Ven! Jeg lider vel, Gud ske Lov evindelig! Jeg hører saare gerne om eders Sundhed altid. Jeg betakker eder naadigst for al Velvilje imod mig, synderlig for de Kastebolde, I sendte mig. Kan jeg noget gøre eder kært, skulle I finde mig naadigst redebon. Gud befaler jeg eder med alle velbyrdige Mænd, som er hos eder. Om I vide, naar den fromme Mand Kansleren kommer hid, da skriver mig til⁵“. Af

Almuen i Norden synes Boldspil intetsteds at være drevet med en saadan Iver, som paa Gotland, hvor det den Dag i Dag hører til Befolkningens mest yndede Fornøjelser¹.

Som alle Tidens øvrige Spil drejede ogsaa Boldspil sig om Penge. Christian den Fjerdes Skrivekalendere fra en senere Tid giver nøjagtige Oplysninger om, hvad han har vundet og tabt i Boldspil. Som Eksempel kan anføres: „19de April 1607. Tabte jeg paa Boldleg med Ditlev Ranzau 4 Rosenobler. — 20de April. Tabte jeg 2 Rosenobler udi Boldhuset med Ditlev Ranzau. — 1ste Maj. Legte jeg med Phalzgreve Augustus udi Boldhuset og tabte 1 Rosenobel. — 11 Maj. Vandt jeg 30 Daler af Phalzgreven udi Boldhuset²“ o. s. v.

Et fælles Særkende for Datidens øvrige Forlystelser var, at de gerne var meget støjende, særlig yndede i samme Grad, som de var forbundne med Fare. Lysten til Støj lader sig forfølge lige fra den stadige Dundren paa Skodder om Natten og Ituslagning af Potter paa Dørene til de hyppige Glædesskud med Gæværer og Kanoner. Ved hver større festlig Lejlighed skulde alle Kanoner affyres, og ret betegnende er det, at man af Hensyn til det stærkere Knald foretrak at skyde skarpt. Da saaledes f. Eks. franske Gæster Aar 1634 var ombord paa Flaaden ved København, blev Kanoner affyrede, da man drak Kongerne af Danmarks og Frankrigs Skaal. Om samme Skydning skriver en af Fransk mændene: „Jeg saa gentagne Gange med Forbavselse Kuglerne springe hen over Havfladen, det var, som om Neptun selv tog Del i vor Glæde“. Mindre hyggelig til Mode lader han dog til at være bleven, da de gik fra Borde og Soldaterne affyrede en Salve, medens Kanonerne dundrede løs, alt over Hovedet paa dem, en Scene, der gentog sig for hvert Skib, de kom forbi. „Vi undrede os stadigt over at se Kuglerne vande, idet de fo'r ind mod Land, og jeg gysede ved at tænke derpaa. Mange af dem slog ned tæt ved Kuskene med deres Karosser og Heste³“. Naar man veed, at det var Skik at skyde skarp Salut, forstaa

man bedre følgende Forklaring paa den nordiske Syvaarskrigs Begyndelse (1563): „Som den danske Admiral med sine tre Skibe kom moksen sammen med den svenske Flaade, skød de danske Danmarks Løsen, tre Skud. Men idet Bøsseskytten fyrede det tredje Stykke, og det slog fejl, beføl Admiralen at anstikke et andet Stykke. Og, som det løsnede, afgik det andet, som tilforn var antændt, og idet Skibet vred sig, fløj Kuglen uforvarende paa et af de svenske Skibe og sønderrev der en ringe Ting udi deres Sejl. Derpaa anfaldt de svenske med al deres Magt¹“. Forskellen mellem Krig og Fred bestod jo her bogstaveligt kun i, om der var faldet fire eller blot tre Skud.

Den samme Tid maatte selvfølgelig sværme for Fyrværkeri. Man synes at have drevet det vidt heri, og ofte skildres Fyrværkeri-Kunster som særligt vellykkede. Med stor Begejstring omtales saaledes de ildsprudende Drager, der baade ved Frederik den Andens og ved Erik den Fjortendes Kroning længe svævede i Luften². Ved to Lejligheder ydede man noget ganske overordentligt, det var da ved Erik den Fjortendes Kroning og senere ved Kronborgs Indvielse en hel Kamp blev fremstillet. I Stockholm 1561 blev dog kun det halve Program udført. En ildsprudende Drage fo'r ud fra et af Kirketaarnene og antændte et udenfor Byen opført Træslet. Som til Forsvar affyredes herfra en Masse Skud, men Dragen fik Overhaand, og under almindelig Jubel gik tilsidst Slot som Drage op i Flammer. Derimod undlod man „af Mangel paa Tid“ at lade Landsknægtene, delte i to Hobe, bombardere og forsvare et paa samme Mark opført befæstet Slot³.

Mere fuldstændigt gik det til, da Kronborg en Snes Aar efter blev indviet. Paa Grønnehave var der opført to store Fæstninger med Postejer (Bastioner) og Mure paa over 50 Fods Højde. Den ene Fæstning, der var svagt besat af Tyrker, gav kun Ild fra sig og tjente altsaa blot til et Slags Forstykke for Fyrværkeri-Kunsterne. Men en af de følgende Aftener, da den var nedreven og Marken ryddeliggjort, gav Frederik den Anden Befaling til at beskyde den tiloversblevne „persianske Fæstning Tauris“. Hundrede Kanoner anbragtes udenfor og betjentes af hundrede Tyrker

og lige saa mange Bøsseskytter. Men Perserne indenfor besvarede Ilden med 56 Fyrmørsere. Raketter, Sværmere og Fyrbolte fo'r

Fig. 110. Ildkunster. Et Søslag.

(Efter en fransk Fyrværkeribog. Hanzelet le Lorrain: Pyrotechnie 1630.)

da i forvirret Blanding mellem Belejrerne og de belejrede. Det tog sig prægtigt ud; i alt blev der fyret 86,000 Skud, hvoraf nogle paa indtil fire Pund Krudt¹.

Hvor storartet dette end monne være, saa maatte dog enhver af de ældre Tilskuere indrømme, at det stod tilbage for, hvad de havde set i Sachsen, dengang de fulgte den danske Prinsesse Anna som Brud dertil. Da var der ved Torgau bygget et stort Tyrkeslot ude i Elben, besat af 40 Mand. Ved Nattens Frembrud tændtes tre Brændestabler i Land, Masser af Tjæretønder lyste fra Bredden eller drev brændende ned ad Floden, og i denne vilde Belysning lagde bemandede Skibe ud for at angribe Slottet. Længe vaklede Kampen, og alt imens der fyredes fra begge Sider steg Ildkugler, Rakter og Sværmere til Vejrs og Ildhjul hvirvlede hen over Vandet. Tilsidst syntes Sejren at helde til Tyrkerne. Angriberne begyndte at vige. Et Skib, besat med 54 Mand, gik til Bunds, og fire Mand, der blev fiskede op af Tyrkerne, ophængtes paa Muren. Men i dette fortvivlede Øjeblik lykkedes det en behjertet Bøsseskytte at kaste en Ildkugle og tyve Troldkærlinger ind i Slottet. Det fængede, hele Slottets Midterparti sprang i Luften — Besætningen maatte styrte sig i Vandet, og Slottet brændte ned lige til Vandskorpen¹.

Legemsøvelser dreves med stor Iver, baade de, som enhver kunde være med til, og de som krævede særligt Udstyr.

Af de første medførte hver Aarstid sine. Fælles for alle de tre nordiske Lande var i den milde Tid Svømning. Heri synes man at have drevet det vidt. Det er ret interessant at se, hvorledes man dengang løste de Opgaver, som man nu til Dags søger at klare ved Hjælp af Svømmebælter og Redningsbælter af Kork. Dengang kendte man ikke Kork, der jo indvindes af Korkegens Bark. Dette Træ vokser især paa den pyrenæiske Halvø og i Nordafrika og var dengang temmelig ubenyttet. Det blev først ret efterstræbt, da man et Par hundrede Aar efter fandt paa at lukke Glasflasker ikke med de gammeldags haarde „Tolde“ af Træ, men med Propper af Kork. Til at bære oppe i Vand brugte man da i det 16de Aarhundrede til Fiskenet let Træ og for svømmende dels Risfletninger, dels og vistnok mest luftfyldte Blærer

(Fig. 111). Hvor vidt man i saa Henseende drev det, kan ses af, at man naaede til oppustelige Redningsbælter, der kunde holde en fuldt jærnklaedt Mand oven Vand (Fig. 112).

I Sverige og Norge var i den lyse Tid Fjeldbestigning og Vadning gennem Elve yndet Idræt. Hele Norden over — paa Fjeldgrund, paa Overdrev og ved flad Strand — var det ældgammel Moro at lege med Sten, løfte dem, trille dem, kaste dem. Overalt endelig hvor der voksede Træ, var det fristende fra Barnsben at øve Brug af Stok og Gren. Ærkebisp Olaus Magnus giver paa

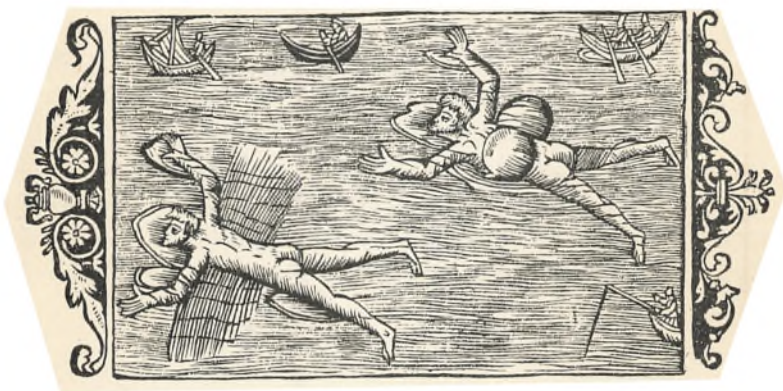

Fig. 111. Svømmere bæres oppe af Risfletning og af Blærer.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

hosstaaende Billed en naiv Fremstilling af disse tre nordiske Almenførnøjelser (Fig. 113).

Om Vinteren var naturligvis Sneen en stadig Kilde til Morskab og Idræt. Folk, der havde Raad og Lejlighed, kørte i Slæde. Smaafolk nøjedes med Sneboldte og Glidebaner. En overordentlig yndet Fornøjelse var det at lave Snemænd og bygge Snehuse. Vor Tid, der kun kender dette som Børneleg, har svært ved at fatte sligt som staaende Morskab for alle Aldere. Det laa dog Datiden nær. Ingen kunde vide, naar han som vejfarende skulde selv komme til for Alvor at bygge sig Snehus for at bjerge Livet. Og paa hver større Gaard gik der en Hoben ledige Svende, der ved Vintertid havde endnu mindre at gøre end om Sommeren og derfor med Glæde greb et højt Snefald som Anledning til

Virksomhed. Mangen Smaadrenge og Svend, der her var med — under udelt Opmærksomhed fra alle Tilskuerne i Hovedbygningens gitrede Vinduer — til at opføre en Sneborg, fik ad denne Vej maaske sine første stærke Indtryk af rette Anlæg og Forsvar af en Skanse. Det var da en Idræt, som selv en gammel Hovedsmand kunde blive varm ved at se paa. Og man forstaar alt, hvad der skjult er tilstede i et Billed som hostaaende (Fig. 114), der er hentet fra Olaus Magnus' Beskrivelse af Norden, udgivet af ham i Rom 1555. Det er fyldt paa engang af Virkeligheds Troskab, muntre Barndoms minder, glad Stolthed ved at vise Sydboere, hvor det kunde sne i hans Hjemstavn, dette Sverige, som han fordreven fra længtes efter, saa at han selv paa dets Kulde kunde se sig varm.

Fig. 112. Redningsbælte.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Fig. 113. Idrætter. Bjergbestigning, Stenkastning, Stokkeøvelser.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Blandt Legemsøvelser, som krævede særligt Udstyr, var der ingen, der dreves med saa stor en Iver, som Vaabenbrug. Og ganske naturligt. I en Tid, hvor enhver gik enten med Kaarde eller Spyd, var det en Selvfølge, at man lagde Vind paa Færdighed i at bruge dem. Alle Stænder og hver Alder øvede sig heri. Den offentlige Forlystelse, som derfor uden Tvivl fulgtes med størst Interesse af alle, var, naar Kongen og hans Mænd aflagde Prøve paa deres Dygtighed i ypperste Vaabenbrug: til Hest at kunne haandtere Lanse og Sværd.

Denne Art Forestilling hvilede paa to Forudsætninger, som

Fig. 114. Storm og Forsvar af en Sneborg.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

begge holdt sig nogenlunde usvækkede Aarhundredet ud. Den første var, at den gammeldags Kampmaade, til Hest i Panser og Plade, endnu var den ypperste og afgørende. Vel voksede Ildvaabnernes Betydning mere og mere, men hverken i Danmark, Norge eller i Sverige kom man i det 16de Aarhundrede synderlig ud over Riddertidens Begreber. Artilleriet var endnu tungt og usikkert i sin Betjening, det samme galdt tildels om Skytterne. Hærens Kærne var og blev de jærnklaedte Ryttere. Det kan da ikke undre at se Adelsmænd ruste sig f. Eks. til Ditmarskertoget Aar 1559 med fuldstændig Jærnrustning¹ eller Frederik den Anden anskaffe sig Panserskjorte, Ringharnisk, Panserbukser og Ringkrave². Selv Skytterne væbnedes jo paa gammeldags Vis med Harnisk og Stormhue.

Den anden Forudsætning, hvorpaa hine Ridderspil hvilede, var, at Kongen i Følge sin Stilling burde være og virkelig ogsaa hyppigt var Rigets stærkeste og tapreste Mand. Der stilledes unægtelig herved betydelige Fordringer til Kongens Person. Men det gælder om alle Datidens nordiske Konger ligefra Christian den Anden til Gustav Adolf og Christian den Fjerde, at ingen af dem skaanede sig selv, men hver især efter Evne og med Held stræbte at gøre Fyldest. Det kan umuligt have været lutter Høflighed, naar de bestandig var blandt de sejrende, naar det, for blot at nævne eet Tilfælde, f. Eks. hedder: „Peder Skram var berømt for en af de bedste Rendere [ɔ: Dystridere], man vidste af at sige. Han blev aldrig rendt ledig [ɔ: kastet af Sadlen] af nogen, uden engang af salig Kong Christian den Tredje¹“. Hvor vi endnu kan bedømme det, viser de sig ogsaa at have gjort alt for at udmærke sig, som f. Eks. Prins Frederik, den senere Frederik den Tredje, der Aar 1634 tilkendtes Tapperhedsprisen for Kamp til Fods, fordi han, da han var i Ilden, holdt sin Post til det sidste, skønt hans Haar blev afsvedet og hans Støvler brændte². At der krævedes uafbrudt Øvelse for at bevare Færdigheden, fulgte af sig selv. Om Christian den Fjerde, da han var 57 Aar gammel, hører vi, „at efter Middagsbordet plejer han og hans Sønner at gaa enten pansrede løs paa hinanden med Lanser eller hærde sig ved andre Krigsøvelser³“.

Disse Forhold holdt sig nogenlunde uforandrede indtil Ludvig den Fjortendes Tidsalder. Saavel Vaabnenes som Kongemagtens Udvikling ophævede da naturlig de gammeldags Ridderspil. Disse gik lidt efter lidt over til at blive blotte Optog til Forherligelse af Kongens Person, og denne holdtes for god til selv at aflægge nogen offentlig Færdighedsprøve for Folket. Endog Gangeren afløstes tilsidst af Kareten. Naar Rustningen endnu længe efter af og til forekom — paa Nationalmuseet i Stockholm findes endogsaa Gustav den Tredjes fulde Rustning — saa var sligt en blot Efterligning af svundne Tider, en Slags Teaterstads, der ikke havde noget med Virkeligheden at gøre.

Spor af begyndende Tilbagegang lader sig paavise ved Ridderspillene allerede paa Christian den Fjerdes Tid. De blotte Optog

og sindbilledlige Forestillinger tog til, om end Kongen fremdeles følte sig forpligtet til at underholde sit Folk og selv udføre en af Hovedrollerne, hyppigt endog en blot komisk. Christian den Fjerde, der i saa Henseende gik temmelig vidt, viste sig til Hest ved Kroningsfestlighederne en Dag igennem udklædt som Pave og den næste Dag i Kvindedragt. Blandt de ridderlige Øvelser tiltog den at stikke til Ringen i en betydelig Grad, og andre nye kom til, der, selv om de dreves med gammeldags Iver, dog varslede om en anden Tid. En fremmed, som Aar 1634 besøgte Danmark, fortæller følgende om sit Besøg paa Ridebanen ved Københavns Slot: „Da vi kom ind, var flere Ryttere i Færd med at „rende efter Hoveder“. Det er en meget net og ret iøjne-faldende Øvelse. Tre Hoveder af Pap eller Halm bliver anbragte, det første med en hel menneskelig Figur paa en Pæl for Enden af Banen, det andet ved Banens Begyndelse, og det tredje ligger paa Jorden. Rytteren skal nu i fuldt Firspring og uden at gøre nogen som helst Standsning jage løs imod dem. Mod det første, det paa Pælen, render han med Lanse. Naar han har naaet Banens Ende, kaster han Hesten om, river Pistolen af Hylsteret og skyder i fuld Fart efter Hovedet, der staar ved Banens anden Ende. Tredje Gang endelig gør han omkring og støder med blottet Kaarde efter Hovedet, der ligger paa Jorden. Da Turen kom til Steen Bilde, traf han alle Hovederne i rette Følgeorden, de to tog han med paa Lansen og Kaarden, det tredje, det, der blev ramt af Pistolkuglen, faldt til Jorden¹⁴“.

Enhver vil forstaa, at der i denne Øvelse er kommet noget nyt til, der paa en Maade ophæver det gamle. Ridefærdigheden er den samme, men Sværdet og Lansen har tabt deres fordums Betydning, naar Pistolen fra Banens ene til dens anden Ende kan gøre det af med en Modstander.

Ved det 16de Aarhundredes Ridderspil anvendtes kun Sværd og Lanse. Som Dækvaaben brugtes paa Hovedet Hjælm med lukket Hjælmgitter, ofte spidst fremadløbende, saa at Lansespidsen af sig selv maatte glide af. Lyshullerne (Fig. 115) var meget smaa, hvad der maa have gjort det svært at se sig om. Henrik den Anden af Frankrig, der Aar 1559 dræbtes under Dystridet i

Cateau Cambresis af et Lansestød i Øjet, var et afskrækkende Eksempel paa Faren ved at have Synssprækkerne for store. Ved en Jærnkraue dækkedes Halsen. Harnisket omsluttede Bryst og Ryg. Et meget vanskeligt Parti at udstyre var Armene, der baade skulde være frie i deres Bevægelser og dog solidt sikrede, særligt udsatte som de jo var. De nødvendige fire Stykker bestod

i: Over- og

Underarms-
Skinne, Albue-

Bukkel og
Staalhandske.

Men desforuden burde baade Skulderen og Armhulen dækkes. Begge Opgaver løstes paa højst forskellig Maade.

Den gammel-
dags Maade at
dække Skul-
deren paa var
at lægge en
ydre Skulder-
hætte oven o-
ver Harnisket,

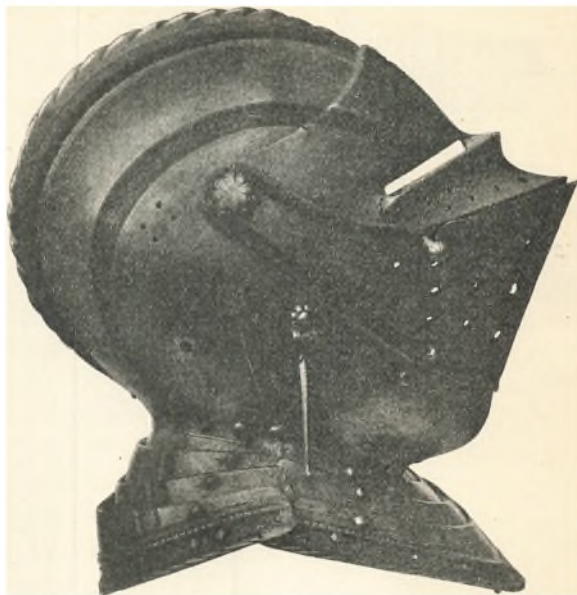

Fig. 115. Gustav Vasas Hjelm.
(Livrustkamret i Stockholm.)

saa at Jærnklædningen her blev dobbelt. Med en saadan løs Skulderhætte er f. Eks. Sankt Jørgen, der kæmper med Dragen, fremstillet i et stort træskaaret Arbejde, der nu gemmes paa Nationalmuseet i København (Fig. 116). Fordelen herved var, at under dette Skuldertag kunde Armen bevæge sig nogenlunde frit. Ved Midten af det 16de Aarhundrede havde man dog i Danmark forladt denne Fremgangsmaade og lod det nødvendige Skulderdække ikke udgøre et selvstændigt lille Slag, men være en blot Fortsættelse af Overarmens leddele Skinne, Kræmmerhusfor-

migt stod denne op, men kunde, naar det behøvedes, som en Kyse lukkes hen over Skulderen. Med to saadanne aabne Jærnkrammerhuse er f. Eks. Herluf Trolle afbildet (Fig. 117). Endnu

Fig. 116. Skt. Jørgen i Kamp med Dragen.
(Nationalmuseet i København.)

mere bekvem og hensigtsmæssig synes Christian den Tredjes Rustning af samme Slags. Her bestod Jærnkysen ganske vist kun af et stift Skulderlaag, men det kunde aabnes friere og hænge ned til hver Side som to løse Halvlaag (Fig. 118).

Armhulerne søgte nogle at dække ved at indskrue paa hver

Side af Harnisket to runde Plader af Størrelse som smaa Talkener. Hvis vi tør slutte fra Antallet af de nu bevarede Rustninger, synes denne Skik at have været temmelig almindelig i Sverige¹. Paa Gustav Vasas Rustning (Fig. 119) var højre Armhule dækket saaledes, medens venstre Armhule skærmedes af et gammeldags løst Jærnskulderslag. Paa Christian den Tredjes Rustningderimod var Dækning opnaaet ved to Muslingskalformede Ærmestykker fastgjorte paa Overarmens aabnelige Laag (se Fig. 118).

Andre foretrak at have Harnisket glat, men bar paa venstre Armet større, rundt Skjold. Saavel Erik den Fjortendes som Carl den Niendes Skjold have endnu². Det var imidlertid ikke let at holde Tøjlen i venstre Haand og samtidig bruge Armen til Dækning med Skjoldet; begge Bevægelser maatte lamme hinanden. Derfor opgav mange selv at føre Skjoldet og foretrak at have et lille fastskruet Skjold paa venstre Side til Dække baade for Skulder- og Armhule (Fig. 120).

Samtidigt styrkede man saa ofte højre Arm ved en Bøjle eller ligefrem Stang af Jærn ud fra højre Side af Brystharnisket. Hvilede i denne maatte Lansens faa et langt roligere Sigte. Før skulde den splintres, end den reves ud af Armen, og Modstødet, naar den traf, fordeltes paa hele Personen. Saadanne Bøjler og Stænger ud fra Brystet var meget almindelige, saa godt som alle de Dystridt-Harnisker, der endnu bevarer paa Københavns Tøjhus, er forsynede dermed.

Ved disse Stivere blev imidlertid kun Lansestødet sikret, men

Fig. 117. Hr. Herluf Trolle til Herlufsholm, Danmarks Riges Raad 1516—65. (Nationalmuseet i København.)

ikke højre Arm dækket. Endnu fremdeles var denne et udsat Punkt, og et velrettet Stød ind mellem højre Albu og Side maatte let kunne vrige enten Arm eller Rytter af. Nogle gik da videre og anbragte om Lansen en stor, løs Parérplade, der som et vingeformet Skjold dækkede hele højre Arm og Skulder og en Del af Brystet med. Da det buede bagud maatte Modstanderens Lånse let glide af det. Og gjorde man det saa stort, at det kunde skrues

Fig. 118. Christian den Tredje.
(Efter Hans Kniepers Tapet i Nationalmuseet
i København.)

fast til Skulder og Hjælm, lignede det med fældet Lånse en vældig Jærntragt, der kom færende frem, bagved hvilken man kunde sidde ganske dækket, med bare Hænder, om man saa lystede. Hvis vi tør tro en gammel Afbildning, blev saadanne store Dækplader anvendte ved et Dystløb i Stockholm kort før Blodbadet Aar 1520¹ (Fig. 121). I Gustav Vasas Rustning findes paa højre Bryst to Huller, vistnok til Indskruining af et Lansedække, dog rimeligvis af mindre Art.

Underlivet dækkedes allerede for en Del af Sadelbommen, der gik meget højt op baade for og bag. Sadlen holdt saaledes paa Rytteren, men blev Lansestødet for stærkt, saa at han kastedes af, gav ogsaa den bageste Bom ham et Afskedspuf, der vel var til at føle. Forøvrigt dækkedes Underlivet paa dobbelt Vis, yderst af de saakaldte „Flanker“, to Jærnstykker, der værnede om Hoftepartiet, og indenfor disse af „Skørtet“, i Reglen flettet af Jærnringe. I Harniskkamret paa Sorø Kloster hang i Aaret 1556 ikke blot 16 blanke „Drabtøj“ (Rustninger) med Flanker, Skørter og alt Tilbehør, men desforuden ni simplere, sorte Jærnklædninger til Fodfolk, og hertil 5 Par Flanker og Skørter².

Benene dækkedes af Jærnskiner, der tillod Knæets Bøjning, og endte i en Jærnsko, som i det 16de Aarhundrede altid var meget brednæset.

Hermed var Manden dækket, Hesten maatte imidlertid ogsaa

Fig. 119. Gustav Vasas
Rustning.
(Livrustkamret i Stockholm.)

Fig. 120. Turner-Rustning med indætsede
forgyldte Figurer.
(Københavns Tøjhus.)

sikres. Den iførtes derfor en Jærnrustning, der omtrent svarede til Rytterens og bestod, naar den var fuldstændig, af fire Stykker: en Hjælm, et Halsdække og et Bringestykke — der tilsammen, saa vidt vides, kaldtes en „Barse“ —, og et Hintertøj, alt af Jærn. Over det hele lagdes gerne et Dækken, der til Dystridt skulde gaa ned over Hestens Knæ og være prydet med Ejerens Vaaben-

mærke (Fig. 122). Med disse „Rendedækkener“ udfoldedes der ofte en storartet Overdaadighed. Ikke at møde med nye ved en Fest, men at laane sig frem, eller, fordi man var kongelig Hof-

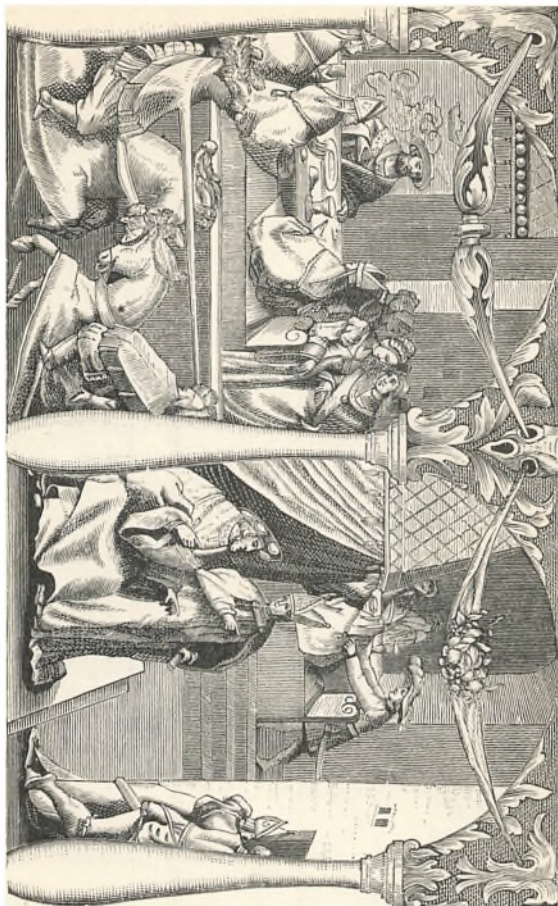

Fig. 121. Christian den Andens Festligheder og Raadslægning før Blodbadet i Stockholm.
(Efter en Tegning, som Gustav Vasa 1524 lod udføre i Antwerpen.)

sinde, benytte et af Kongens, ansaas for upassende. Der ligger en kun halvt skjult Foragt i Peder Oxes Ord, naar han i en Indberetning til Christian den Tredje om et Dystridt ved et Barsel i Mecklenborg skriver saaledes: „Som Eders kgl. Maj. beføl mig at optegne, hvad Renden der er sket, da haver først om Man-

dagen og Tirsdagen rendt to Par Rendere og have dog intet synderligt udrettet paa nogen af Siderne, thi de haver haft onde Heste. Deres Rendedækkener var ogsaa fra Rustkamret, saa der var ingen nye Dækkener paa Banen uden to¹⁴.

Hvor rigt udstyrede saadanne Rendedækkener kunde være,

Fig. 122. Jærnkldet Rytter og Hest. Nationalmuseet i København.
(Efter Fotograf af Kr. Hude.)

faar man et Indtryk af ved at høre, hvad Maurits Ribbing udtog til sin Konge af Klædekamret paa Stockholm Slot i Sommeren 1587. Der var Rendedækkener til Brug ved Sorg af sort Fløjl med ophøjet guldindvirket Indskrift: *Num nostro similis dolor* (Kan nogen Smerte lignes med vor?) Der var Rendedækkener af hvidt Silkeatlas og Gyldenstykke, af violbrunt og hvidt Atlas i Skaktavl, af livfarvet Fløjl, af Sølvredug, af gyldent Fløjl,

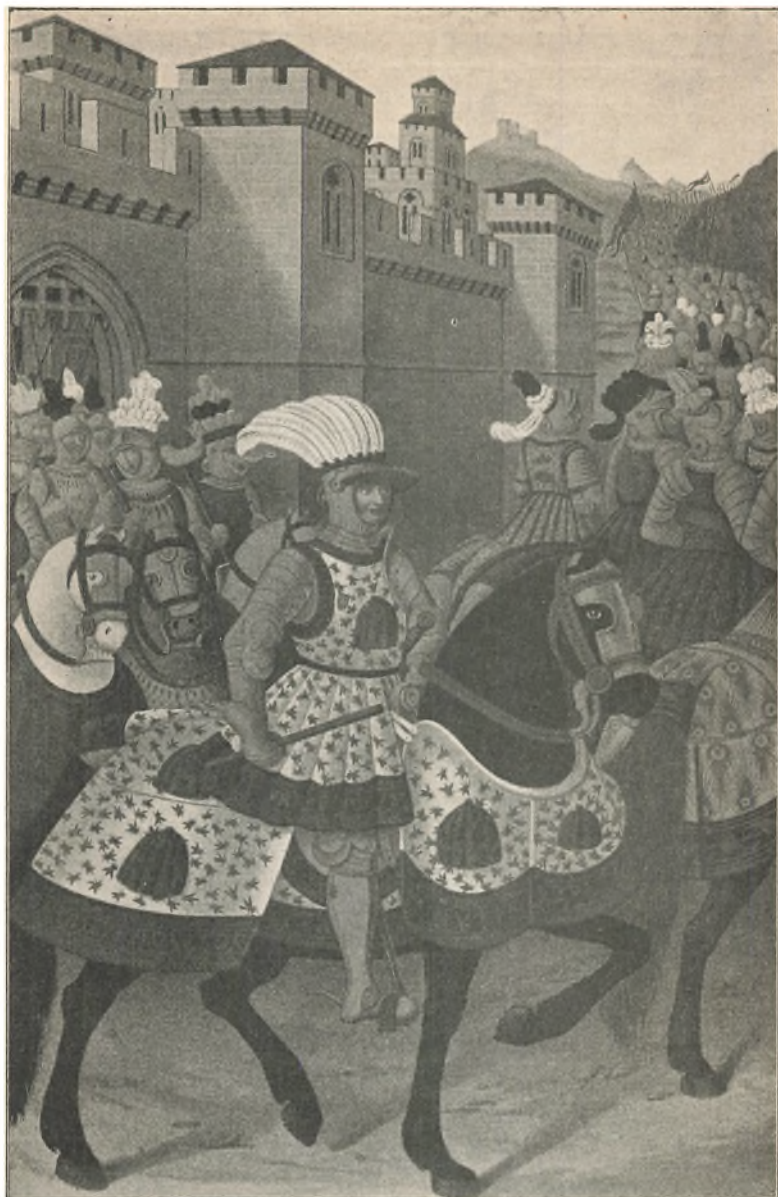

Fig. 123. Ludvig XII af Frankrig drager i April 1507 ud for at tugte Genua.
(Paul Lacroix.)

af karmesinrødt Silkeatlask med guldindvirkede Vindruer og Blade og Indskriften: *A fructibus eorum cognoscetis eos* (Af deres Frugter skulle I kende dem) o. s. v., o. s. v. Og hvad der ikke lidet forøgede Kostbarheden: til mange af disse Rendedækkener hørte en tilsvarende Mandsklædning, bestemt enten for Rytteren til at drage over Harnisket eller til den Svend, der trak Hesten frem og holdt den, indtil Herren besteg den¹.

I Frankrig synes saadanne Rendedækkener med tilsvarende Dragt over Rustningen at have været anvendt ikke blot ved Turnering, men som Hærklædning til Krigsbrug (Fig. 123).

Fig. 124. Vælige Heste.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Til at bære alt dette: en jærnkædt Rytter, en Hesterustning og Rendedækken derover, hørte et særligt kraftigt Dyr. Det var ikke nok, at det var en Hingst — man brugte overhovedet mest Hingste til Ridning dengang — men den maatte være usædvanlig kraftig og fyrig. Efter Datids Begreber var det et af de stolteste Syn at se en veludrustet Dystløber komme ind paa Banen. Alle-rede fra de daglige Øvelser var Hestene vistnok vante til at gøre Kaprioler ved denne Lejlighed (Fig. 124). Ved Dystridt var Hest som Rytter lige straalende. Kun de tarveligste mødte i blank, graalig Jærnrustning. De rigere havde den indlagt med Sølv- eller Guldorsiringer. Erik den Fjortendes Skjold og Carl den Niendes fulde Rustning tager sig endnu den Dag i Dag prægtig ud med

deres Guldindlægninger; Hertug Adolf af Holstens ligesaa¹ (Fig. 125). Den Rustning, hvori Frederik den Anden plejede at ride Dystløb, var helt forgyldt². Det samme er den, der har staaet

Fig. 125. Hertug Adolfs Turner-Rustning.
(Københavns Tøjhus.)

paa Carl den Niendes Grav i StrengnäsDomkirke. Hvad der gav det hele et ganske ejendommeligt Udseende, var de store, vajende Fjerbuske (Fig. 126), der ikke blot anbragtes paa Hjælmen, men ofte paa Hestens Hoved og stundom paa dens Bagdel tillige. I Tyskland gik man hermed til store Overdrivelser. At man ogsaa i Norden har haft usædvanlig store Fjerbuske, kan ses af Carl den Niendes Hjælm, hvor ikke mindre end tre Rør hertil er anbragte³. Ved Dystridtet paa Københavns Gammeltorv, Aar 1559, havde flere af Hestene Pandebuske (se Fig. 129).

Det var intet Under, at der altid var en uhyre Tilstrømning for at se et slikt Ridderspil. Om det Dystridt, der Aar 1559 holdtes paa Københavns Amagertorv, Dagen før det

større blev holdt paa Gammeltorv, hedder det ret malende i en gammel Beskrivelse:

De vilde da alle den store Lyst se.
Paa Loft og Vinduer stode og de,
Paa Bislag og Døre, paa Gaderne med.
En Part brød Tag af Husene ned,
At de kunde se det Ridderspil.

Og de optrædende lod Tilskuerne nyde Skuespillet i alle dets Enkeltheder, idet de først viste sig i Festklædning, bagefter i Rustning.

Der komme paa Banen
De Riddersmændsmænd paa statelige Heste.
Deres Dækner var gjorte af Silke det bedste;
Med Guld og Sølv var de saa malet,
At de saa herligt skinned og praled.

Det er maaske saadan Fæstdragt, hvortil der sigtes, naar det i Fortegnelsen over Peder Oxes efterladte Klæder hedder: „Item nogle adskillige Klæder af Silkeatlask, Skellert og andet Silketøj med Besætning, som salig Hofmester brugte udenlands i Turnering¹“. Dog er det rimeligere herved at forstaa forskelligt Overtøj, især en Slags Vest med vide Ærmer og et langt Skørt, som man i Tyskland brugte at bære ovenpaa Rustning

Fig. 126. En Ridder i Turneringsdragt.
(Efter Tegning af Albrecht Dürer.)

ogsaa ved selve Dystridtet (Fig. 127), en Skik som, saa vidt vides, ikke trængte ret igennem i Norden. Heroppe synes man, efter at have vist sig i Festklædning, at have iført sig Rustning og ladet denne ved Dystridtet udgøre yderste Lag, hvortil den jo fornuftigvis ogsaa var bestemt:

Deres Harnisk og Rendetøj lagde de paa,
Komme ind paa Banen at holde ret saa².

Til et fuldstændigt Ridderspil hørte tre Øvelser. De deltagende skulde, som det i Kunstsproget hed: „stikke“, „rende“ og

„drabe“. „Ret dig efter at rende eller stikke til samme Højtid til Turgo (Ϸ: i Torgau) vor kære Dotter til Ære“! hedder det

Fig. 127. Riddere i Tyskland under Kejser Maximilian I med Dragt over Rustningen.
(Tegning af Albrecht Dürer.)

f. Eks. i Brevene til de danske Adelsmænd, der skuldefølge Prinsesse Anna som Brud til Sachsen¹. „Hs. Naades Rendetøj og Sticketøjersendt fra København til Ebbelholt. Det er smukt rent og færdigt, og har Harniskknægtene ophængt det i et smukt Skorstens-Kammer“.

„Rustmesteren her i Kolding har Rendetøj og Sticketøj til Stede“² o. s. v.

At „stikke“ bestod i Reglen i med Lansen i fuld Fart at ramme en ophængt Ring, saa at den toges med paa Lanse-spidsen. Det er detsamme Kunst-

stykke, der endnu under Navn af at „stikke til Ringen“ bruges ved vor Tids Karruseller, en Folkeforlystelse, der, som ogsaa Navnet selv antyder — *carrousel*: Dystridt — er en sidste Erin-

dring om Fortidens Ridderspil. En egen Form for „Stikken“ var det saakaldte „Geselstik“, der udførtes af to paa samme Tid, uvist dog hvorledes. Det blev blandt andet øvet ved Dystridtet paa Amagertorv 1559.

En Part monne og Gesellestik stinge,
De stødte tilsammen, at det monne klinge¹.

Det var almindelig Skik, at man ved denne „Stikken“ væd- dede om Penge. Saafremt en af de fornemste Deltagere følte sig dygtig hertil, red han gerne frem og udfordrede alle, der vilde kappes med ham. Derpaa blev han ved at stikke til Ringen med hver enkelt, saa længe nogen vilde melde sig. Christian Barne- kov, der Aar 1595 fulgte Christian den Fjerde til Berlin, hvor denne ønskede at se sin tilkommende Brud, fortæller i et Brev til Hjemmet om det Dystridt, der her holdtes til den unge Konges Ære. Christian den Fjerde og Fyrsten af Anhalt optraadte som „Mantenidori“, som det i Kunstsproget kaldtes, det vil sige ud- fordrede alle og enhver, som vilde kappes med dem i „Stikken“. Det var vedtaget her, at der ikke maatte væddes om Indskud ringere end 40 eller højere end 400 Kr.² Aaret efter ved sin Kroning stak Christian den Fjerde til Ringen med ikke mindre end 34 Udlændinge og 52 Danske. Ringridtet holdtes paa Amager- torv i København to Dage i Rad, og Kongen gjorde ialt 340 Løb, i hvilke han 206 Gange førte Ringen bort paa Lansen. Alle Del- tagerne optraadte forklædte, Christian den Fjerde, som ovenfor omtalt, første Dag som Pave, anden Dag i Kvindedragt. Ind- skudene maatte ikke være under 80 og ikke over 400 Kr. Det er rimeligvis for de herved vundne Penge, at det mærkelige, sølvforgylde Drikkekar paa Rosenborg er forfærdiget. Det fore- stiller Christian den Fjerde til Hest i Færd med at stikke til Ringen. Under Hesten ligger hans Nar. Ringen selv er ophængt paa en Snor mellem to Søjler, paa hvilke Navnene paa alle Del- tagerne i Ringridtet er indgraverede³ (Fig. 128).

De to Øvelser, at „rende“ og „drabe“, var de egentlige Kampøvelser og som saadanne Hovedsagen i ethvert virkelig Dystridt, eller som det nu ogsaa i Norden hyppigt kaldtes: Tur-

nering. At „rende“ bestod i, at to Modstandere red med fældet Lanse i fuldt Firspring ind paa hinanden. Hvis de holdt Sigtet og Lanserne ramte, maatte enten disse brydes ved Stødet eller

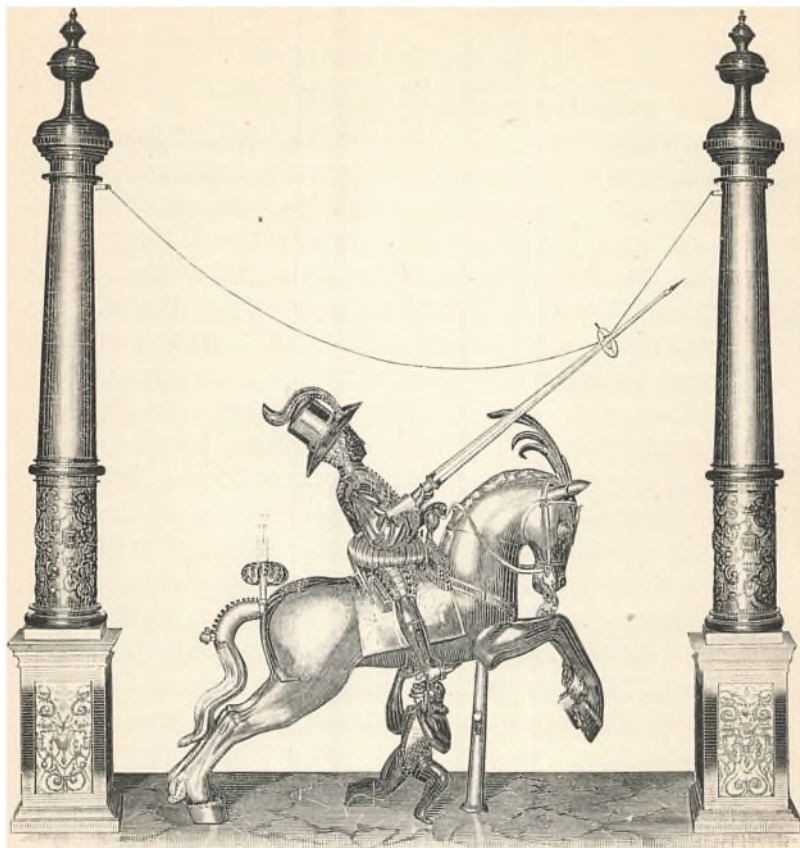

Fig. 128. Christian IV stikker til Ringen (3dje September 1596). En Hofnar vender Mølle under Hesten. Sølvforyldt Drikkekar.
(Rosenborg.)

en af Rytterne, stundom begge, kastes af Sadlen. Dette var en meget voldsom Idræt, og man søgte derfor at sikre sig imod, at den udartede. Først og fremmest maatte man forebygge, at Hestene tørnede mod hinanden, saa at de med deres Jærnvægt

knuste en eller begge Parter. I den Hensigt var Modstandernes Baner ofte adskilte ved en lang Skranke i Mands Højde, og oven over denne skulde Lanserne mødes. Det var denne adskillende Bjælke, hvortil der hentydedes, naar Øvelsen kaldtes „at rende over Balgen“. „I skulle staffere eder til at rende over Balgen“, hedder det i Skrivelsen, hvorved Adelen indkaldtes til Christian den Fjerdes Kroning¹. Medgiv Budet tilbage „vort forgyldte Rendetøj med sin Tilbehøring, som vi plejer at rende over Balgen“, skriver Frederik den Anden². Rustning til Dystridt kaldtes derfor ogsaa undertiden: „Balgharnisk“³. For at ikke Hestene skulde vige for langt fra Midterskranken, saa at Lanserne ikke kunne mødes, var der paa hver sin Side af denne anbragt en lavere Skranke, der begrænsede Ridesporet udad til.

Det er fuldstændigt svarende til disse Forhold, naar det om Banen paa Gammeltoft Aar 1559 (Fig. 129) hedder:

I Banen var gjort et stort Plankeværk
 Af Tømmer og Fjæle, vel fast og stærk.
 Der skulde de Herrer tilsammen da ride,
 At hver skulde rende alt paa sin Side.
 Over det Plankeværk skulde de da støde
 Med Stager, naar de hinanden mon møde.
 De lode da Hestene løbe behænde
 Alt det, de for to Sporer kunde rende⁴.

Midterskranken indtog det meste af Banens Længde. Ved et Dystløb paa Københavns Gammeltoft Aar 1634 angives den at have været 250 Fod lang⁵.

Lanserne eller Stagerne var af Fyrretræ og temmelig lange. Medens det i virkelig Kamp selvfølgelig gjaldt om, at de ikke huggedes over eller knækkede ved Stød — hvorfor de ogsaa altid til Krigsbrug var jærnbeslagne — kom det her an paa at have dem af Mellemsstyrke, saa at de vel ikke brast, fordi man svang dem, men heller ikke holdt, naar de ramte En, der sad fast i sin Sadel. For at opnaa dette lavede man dem gerne af rigtig tørt Træ og gjorde dem ikke stort tykkere end en Tomme ved Spidsen. Og, for at ikke Vilkaarene skulde være forskellige, holdt man paa, at alle Lanserne skulde være lavede af en og samme Art Træ og

Fig. 129. Dystridt paa Gammel Torv i København 1559.
(Efter Stik af Kaspar Ens.)

leveres af den, der afholdt Festen. „Send alle de Turnerstager hid, som ere paa Københavns Slot, og hvad Træer, som der endnu ere tilstede til Turnerstager og ikke allerede ere forarbejdede“, skriver Frederik den Anden Aar 1560 fra Kolding¹. Paa Billedet af Dystridtet paa Gammeltorv 1559 ses dette Forhold ogsaa betegnet, idet en Mængde Lanser staa opstillede ved den kongelige Tribune, hvorfra de udbringes til de kæmpende.

Som bekendt var det en Ære, at Lanserne brødes, medens man selv sad urokket. Man kunde derfor fristes til at mistænke Datiden for undertiden at have gjort dem utilbørligt skøre. Det lyder ikke ubetinget lovende, naar det hedder:

Turnerstager vare der gjorde saa mange
Af Fyrretræ, som var svage og lange,
At naar de ramte hverandre derpaa,
Mon Stagerne alt i Stykker straks gaa.

Men man har ifølge alt, hvad vi iøvrigt veed, ikke mindste Grund til at bevivle Sandheden, naar det videre hedder om Hæftigheden af de Stød, der bragte Lanserne til at springe:

De brøde de Stager, at Stykkerne fløj
I Vejret vel mange Favne op høj.
Naar de gik sønder, da spraged det saa,
At det var stor Lyst at høre derpaa².

Lanserne havde ved Turnering selvfølgelig ikke skarp Spids, men endte stumpt (Fig. 130). For at kunne afgøre, hvorvidt Lansen havde ramt, anbragte man undertiden en lille, takket Jærning, af Form som en udhugget Krone, paa Lansens Spids. Den trykkedes flad, naar Lansen havde ramt som den burde, med selve Spidsen. Det er herom det hedder i Reglerne: „Rammer nogen med sin Lanse, saa man vel kan kende paa Krøniken [den lille Krone], at han haver rammet, om han end ikke bryder, skal det hannem dog regnes³“.

En egen Maade at „rende“ paa, som dog ikke synes at have været almindelig, omtales af Peder Oxe i hans Indberetning til Christian den Tredje om Turneringen i Mecklenborg: „Om Onsdagen, som Fyrsterne rendte, førend Fruentimret drog fra Banen,

er der og kommet to Rendere, som det var mørkt, og have brudt dem imod hverandre. Og have deres Rendestager været anrettet med Fyrværk, saa der var vel hundrede Skud i hver Stang, og gik det ene Skud efter det andet af. Desligeste var der og gjort Fyrværk bag paa Ryggene paa Hestene, som var og et halvt hundrede Skud i, saa det var behændigt nok anrettet¹.

Erfaringen lærte, at meget hyppigt blev en af de kæmpende kastet af Sadlen:

„En Part laa ned i Skarnet da dere,
Og somme de finge stor Pris og Ære.“

Man maatte da søge at gøre dem Faldet saa lidet farligt som muligt. Dette skete i Reglen ved at lægge et Lag Halm over

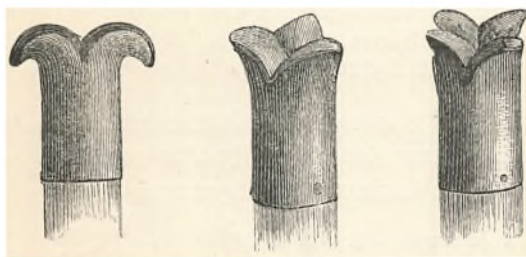

Fig. 130. Stumpe Lansespidser til Dystridt.
(Efter Viollet-le-Duc.)

hele Banen. Den samme Forsigtighed anvendtes paa Øvelsespladsen.

Da saaledes Prinsesse Annas Brudtog til Sachsen skulde gaa for sig, og Christian den Tredje gerne vilde,

at hans Adel skulde gøre ham Ære som flinke Dystridere, indbød han alle Ledsagerne til at møde forud i Kolding og øve sig. „Vi have vort Rustkammer til Kolding med Rendetøj og Sticketøj, og der lade strø Banen, at du kan beride dig dør tilforn²“. Amagertorv 1559 var ligeledes strøet med Halm³. Paa Gammeltoiv havde man samme Aar optaget hele Brolægningen, bortkørt 930 Læs Brosten, som tilligemed 767 Læs Brosand atter maatte paakøres efter endt Turnering⁴.

For mange Enkeltheders Vedkommende vekslede Reglerne ved de forskellige Turneringer. Ved nogle var det f. Eks. vedtaget, at hver Part kun maatte „rende“ een Gang; ved andre fik den enkelte Lov til at optage Kampen med indtil seks Modstandere efter hinanden, saa længe han selv forblev uovervunden, o. s. v. I Reglerne for Dystridtet paa Gammeltoiv 1596 hed det:

Ingen maa rende mere end tre Løb. Sænker nogen sin Lanse af Vanvare, saa at den kommer under Skranken, skal han regne at have tabt, selv om han faar den op igen og bryder derpaa sin Modstander. Rammer nogen sin Modstanders Hest eller ham selv under Bæltet, han skal ingen Pris bekomme. Hvo der med sin Lanse render den anden et Baand eller en Fjer af Hjælmen, skal regnes at have brudt sin Lanse paa ham. Render nogen sin Modstander Bidslet løs, „med frit Stød, ikke under Armen“, tilregnes ham to Lanser, og Modstanderen fraregnes een. Taber nogen Stigbøjlen, skal han have tabt i det Løb, selv om han bryder sin Lanse. Hvo der bliver rendt af Hesten, skal gaa paa sine Ben i sin ganske Rustning hjem til sit Herberg, med mindre Jomfruerne, til hvem Dommerne skal henvise ham, giver ham Forlov igen at sidde op¹, o. s. v.

Ofte afsluttedes hele Dystridtet med et sidste, storartet Sammenstød, idet alle Deltagerne ordnedes i to Partier, det ene gerne under Kongens eller Landsherrens Anførsel, og derpaa i to langstrakte Linjer gjorde et samlet Angreb paa hinanden. Disse to Rytterlinjer maatte for Pladsens Skyld i Reglen opstilles paa tværs af Banen, og man kunde da enten lade Midterskranken blive staaende, saa at Hestene standsede herved, og kun Lanserne mødtes over den. Eller man kunde lade Skranken borttage, saa at Rytterne virkelig tørnede sammen, en yderst farlig Art Øvelse, der nærmede sig stærkt til virkelig Kamp. Med saadan almindelig Fægtning endte baade det store Dystridt paa Gammeltorv 1559 og det tilsvarende i Stockholm 1561, ved begge de to unge Kongers Kroninger. Med Hensyn til det svenske er Forholdet ikke ganske klart; paa Gammeltorv synes ved Slutningssammenstødet Midterskranken at have været fjernet.

Den tredje og sidste Art Øvelse var at „drabe“. Da dette egentlig betød at kæmpe, lod Udtrykket sig ogsaa anvende om Lansekampen. Men hvor det toges i indskrænket Betydning, forstod man herved blot Kamp med Sværd. Alt efter den enkelte Turnerings Regler foregik denne Kamp enten mellem de enkelte Par, hver Gang Lanserne var brudte, uden at nogen var kastet af Sadlen — saaledes f. Eks. i Stockholm Aar 1561²; — eller

den fandt samlet Sted i det sidste, store Sammenstød, saaledes paa Gammeltoiv 1559. De Sværd, der brugtes ved en saadan Lejlighed, var af en egen Art og kaldtes „Turnersværd“. „Send alle vore Turnersværd hid til Kolding“, skriver Frederik den Anden engang til København¹. De var meget store og tunge, men med stump Æg, saa at Slaget alene kom til at virke ved sin Vægt. „Skal ingen bruge andet Sværd end det, som ham af Dommerne er antvordet, og skal hver uddrage sit Sværd foruden Medhjælp“, hedder det i Reglerne for København 1596².

Fig. 131. Stridshammer og Sværd.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Hvor Kampen foregik mellem to, efter at Lanserne var brudte, huggede de løs paa hinanden over Skranken, og Enden blev gerne, at den ene blev hugget eller stødt af Sadlen. Hvor Sværdkampen foregik i Linje, efterat Skranken var nedbrudt, var der den Fare, at Hestene kunde naa hinanden, og selv om Mellemrummene i hver Linje var saa store, at man i Virkeligheden kun kæmpede Par og Par, blev Enden hyppigt, at Hingstene blev vilde, naar de fik deres Part af Huggene, og derfor paa egen Haand tog Del med i Kampen. Paa Gammeltoiv 1559 f. Eks. slog og bed Hingstene, alt imedens deres Herrer hamrede løs paa hinanden. Denne Slutningsscene, der aabenbart var Forestillingens Glanspunkt, skildres saaledes:

Der det monne nu mod Aften lide,
 Vilde de tilsammen ej længer saa ride.
 Saa begyndte de da at ordne sig
 Udi to Hobe saa skikkelig,
 At i hver Orden lige mange da vaar.
 Saa rendte de sammen paa Pladsen her for,
 En mod den anden deres Sværd uddroge
 De paa hverandre da hugge og sloge,
 At det højt op i Skyen mon klinge.
 Det nappede, dør de tilsammen saa ginge.
 Trompeterne blæste da alle: Her! her!
 Allarm! Allarm! kom her! kom her!
 De hugge paa Harniskene samme Tid,
 At Ild fløj af baade klar og hvid,
 Som man havde paa en Flintesten slaget.
 De Sværd, som de havde der uddraget,
 Vare synderlig gjorde til saadant Spil,
 Ej saared deres Skarpe, jeg sige det vil.
 De Heste de bede og sloge om sig,
 Som de havde været i nogen stor Krig.
 Det var stor Lyst at see derpaa,
 Hvor de tilsammen mon den Tid gaa¹.

Skønt man med denne Slutningsøvelse var naaet saa vidt i Retning af Fare, som det overhovedet var muligt, hvis ikke det hele skulde ende med en virkelig Kamp paa Liv og Død, saa synes Datiden dog endnu ikke at have været tilfreds. Ved Turneringen paa Gammeltorv 1596 var det bestemt, at de to Hobe skulde foruden at kæmpe med Turnersværd tillige skyde paa hinanden med Pistoler („stakkede Handrør“). Til Held for begge Parters Liv og Lemmer sejrede dog Besindigheden i sidste Øjeblik, og skønt, som det hedder, „alting som der tilhørte laa færdigt og paa Torvet tilstede“, saa blev dog „paa det sidste for synderlige Aarsager besluttet, at det paa denne Gang maatte forholdes og efterblive²“. Da man var færdig med at „rende over Balgen“, brød man altsaa denne Gang op, sikkert til Skuffelse for mange.

Efter endt Turnering, som gerne kunde vare næsten en hel Dag igennem, red enhver hjem til sit Herberg for at klæde sig om, hvorpaa de alle igen samledes paa Slottet. Her fandt Prisuddelingen Sted, der foregik med stor Højtidelighed. Naar

Fig. 132. En Turnering. Foroven lutter kvindelige Tilskuere. Udskæring i den danske Dronning Dorotheas Elfenbens-Jagthorn.

(Museet i Gotha.)

alle var opstillede i den store Sal, kom først de fire saakaldte „Banemestre“ ind, der havde haft Opsyn med hele Ridder-spillet. Efter dem fulgte Rigmarsken og Kansleren med Æresprisen, hver med en Fakkell i den ene Haand. Efter at have vandret Salen et Par Gange rundt, standsede de foran den fornemste og skønneste Dame — i Stockholm 1561 Erik den Fjortendes Søster Cecilia, i København 1634 Christian den Fjerdes Datter Eleonora Christina — og bad hende uddele Prisen. Derpaa ledte de Sejrherren frem, i de nævnte to Tilfælde Erik den Fjortende og Christian den Fjerde, hvilken sidste dog gav Afkald paa Prisen til Fordel for sin Søn Kronprinsen. Prisen bestod i en med Guldtraad omvunden Per-

lekrans, i hvilken der atter undertiden, men dog sjældnere, hang et Par Handsker af Guld, saaledes f. Eks. Aar 1561 til Erik den Fjortende. Prisen overraktes og modtoges med en Tale af hver af de paagældende, hvorefter Modtageren dansede Salen rundt med Damen, der havde overrakt ham den, medens Fakkeltænderne stadigt bevægede sig foran Parret.

At det var en Dame — den fornemste og skønneste — der uddelte Prisen, var mere end et blot ridderligt Galanteri mod Kvinden. Uddelerinden synes at have været den øverste Dømmer. Dette forudsatte, hvad selvfølgelig ogsaa var Tilfældet, at

Fig. 133. Nordiske Dystridt.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

hun havde overværet Ridderspillet fra Ende til anden. De kvindelige Tilskuere var altid overordentlig talrige. Dette er allerede fremstillet paa det Elfenbens-Jagthorn, som i sin Tid tilhørte Christian den Førstes Dronning Dorothea, og som hosstaaende er gengivet (Fig. 132). Hun synes at have tabt det paa sin Valfart til Rom 1488; det blev atter fundet ved Nola i Campania og er nu havnet i Museet i Gotha. Foroven paa Fremstillingen ses lutter kvindelige Tilskuere. Disse er ogsaa meget talrigt tilstede i Gengivelsen hos Olaus Magnus af et nordisk Dystridt (Fig. 133).

I Reglen var der flere Priser eller „Danker“, som de kaldtes: „Tapperheds-Danken“, „Anstands-Danken“, „de fleste Træffers-Dank“, „Jomfruernes-Dank“ o. s. v. De uddeltes paa samme Vis. Dog synes det ikke at have været Skik, at Fyrstinder overrakte

Prisen til Adelsmænd. Da saaledes i København Aar 1596 Frederik Rosenkrans var bleven tilkendt „de fleste Træfferes-Dank“ og Jacob Lykke „Jomfruernes-Dank“, overraktes disse dem ikke af „kongelige og fyrstelige Fruentømmer“, saaledes som sket var med de øvrige Priser vundne af Fyrster, men de maatte nøjes med at modtage dem af to af Dronningens Jomfruer¹.

Om Turneringers Hyppighed i Norden danner man sig lettest et Begreb ved at efterse, hvor mange der vides at være blevne holdte f. Eks. i Løbet af 50 Aar. Aar 1545 lod Christian den Tredje i Kolding holde en Turnering i Anledning af sin Søns Baredaab². Paa Rendebanen sammesteds indøvede Aar 1548 alle de danske Adelsmænd sig, der skulde ledsage Prinsesse Anna til Sachsen. Aar 1559 holdtes der i Anledning af Frederik den Andens Kroning Ringrenden paa Københavns Amagertorv og Dagen efter Dystridt paa Gammeltorv. Aar 1561 holdtes Turnering i Stockholm i Anledning af Erik den Fjortendes Kroning. Saa gik der en lang Tid hen, førend den næste blev holdt. Man havde nok at gøre med at kæmpe for Alvor i Syvaarskrigen 1563—70. Det lader ikke til, at nogen Turnering har været paatænkt hverken ved Frederik den Andens Formæling eller ved Christian den Fjerdes Daab. Først i Aaret 1585 blev en større Turnering holdt i Vesterås i Anledning af Johan den Tredjes Bryllup³. Aar 1586 var en lignende paatænkt i Danmark, men opgaves atter⁴. Først ved Christian den Fjerdes Kroning 1596 blev den gammeldags Fest i al sin Pragt fejret i Danmark, idet der ganske som ved Frederik den Andens Kroning blev holdt Ringrenden paa Amagertorv og Dystridt paa Gammeltorv.

Saaledes set synes Turneringernes Antal ikke saa synderlig stort. Dette staar dog maaske i Forbindelse med, at man ved „Turnering“ efterhaanden blot forstod Ridderspil, der overværedes af fremmede Fyrster. At det ikke skortede paa Lysten til at foranstalte saadanne, kan ses af Frederik den Andens Indbydelse til den paatænkte Turnering Aar 1586. Den begyndte saaledes: „Vid, at Vi udi tilstundende Sommer formode hid ind udi Riget til Os nogle fremmede Herrer og Fyrster. Og efterdi nogle vore kære Undersaatter har angivet, fordret og begæret

hos Os, at Vi til den Lejlighed ville anrette nogle Ridderspil med Turnering, Spærbrækken, Ringrenden og andet saadant Ridder-spil, eftersom det her udi Riget tilforn og endnu uden Riget fast allevegne er almindelig Brug og Sædvane til saadanne Herrers og Fyrsters Sammenkomst, da have vi Os det ladet vel befalde“ o. s. v.¹.

Foruden disse større Hovedturneringer maa man imidlertid tænke sig en Mængde Dystridt afholdte, der dannede en Slags Mellemting mellem Øvelser og Festspil. Dette var ikke blot i og for sig nødvendigt, for at de paagældende kunde bevare Færdigheden, men det fremgaar tydeligt nok af flere derom udstedte Kongebreve. Der gaar sjældent længere Tid hen, uden at de kongelige Turnersager sendes fra København saa til Nyborg, saa til Koldinghus o. s. v. Især synes Rendebanen ved Koldinghus at have været flittigt benyttet². Ogsaa fra Sverige hører vi Tale om lignende Forsendelse af Turnertøjet ved Lejligheder, hvor der ikke har været nogen større Turnering³.

Spørger vi om Deltagerne i Turneringen, saa ligger det i Sagens Natur, at det maatte være Mænd. Kun en eneste Undtagelse herfra omtales, og det er endda et Spørgsmaal, om vi i dette Tilfælde er berettigede til at se andet end et sagnagtigt Udtryk for Nationalhadet mellem Svenskere og Polakker. Da den svenske Prins Sigismund Aar 1587 kronedes i Krakov som Konge i Polen, fortælles der, at en polsk Adelsmand ved den i den Anledning afholdte Turnering viste sin Foragt for den ny Konges Fædreland ved at love at ville besejre hver en Svensker, der vovede sig frem. Lidt efter mødte en svensk Ridder med lukket Hjælmgitter og modtog Udfordringen. Polakken kastedes af Sadlen, og da Sejrrherren aftog sin Hjælm, viste han sig at være en Kvinde⁴.

Paalideligere er hvad vi veed om Mændenes Deltagelse. Heraf fremgaar det da først, at de indenlandske Deltagere vel af Navn indbødes, men i Virkeligheden fik Befaling til at give Møde. Kun meget sjældent hører vi Tale om, at enkelte fritoges, som f. Eks. Niels Krabbe og Ove Juel, der begge var tilsagte til Turneringen i København 1596, men atter blev fritagne, dog med Befaling til

at møde med deres Folk¹. Ellers hjalp hverken Alder eller andre Forretninger, de ældste Mænd maatte møde fuldt saa vel som Kongens unge Hofsinder.

Fælles for alle var at tilsiges med saa og saa mange Ryttere, to til ti eller tolv, alt efter Omstændighederne. Ved første Øjekast skulde man tro heri at finde Forklaringen til de gamles Deltagelse i Turneringen: de mødte vel, men lod i Virkeligheden deres Svende kæmpe i Stedet for sig. Dette var dog langt fra Tilfældet. Den første Hovedregel var netop, at kun Adelsmænd maatte kæmpe, i hvilken Anledning de straks, naar de kom ind paa Banen, skulde nævne deres Navn og lade deres Vaabenskjold ophænge². Deres Svende havde under selve Turneringen ikke

Fig. 134. Dystridt. Maleri i Råda Kirke i Vermland.
(H. Hildebrand : Sveriges Medeltid.)

andet at gøre, end at en eller to af dem maatte optræde som Tjenere („Patriner“) paa Banen. Ellers brugtes de kun i de mange Optog med samlede Rytterskarer, der altid fandt Sted ved slige Fester. De gamle Rigsraader var da med ikke blot af Navn, men ogsaa af Gavn. I Virkeligheden laa der bagved den hele Ordning ganske den samme Tankegang, som vi før omtalte med Hensyn til Kongens Person: En Mands Værdighed til at beklæde de højeste Stillinger i Landet stod i bestemt Forhold til hans Færdighed i at føre Sværd og Lanse. I Katolicismens sidste Tid var ikke faa af de øverste Embedsmænd, Kansleren f. Eks., paa Grund af deres gejstlige Stand fritagne; nu skares alle over een Kam. Intet viser maaske Forskellen mellem Datids og Nutids Tankegang i et tydeligere Lys end netop dette Forhold. Man omsætte blot Betegnelserne Rigsraad, Lensmand og Hofsinde i Nutids Udtryk, og det vil falde os vanskeligt at bevare Alvoren, naar vi

skal tænke os ikke blot alle Kammerjunkere, unge og gamle, men Landets Amtmænd og det samlede Ministerium til Hest paa Gammeltoiv under Folkets Bifaldsraab, forsøgende paa at støde hinanden af Sadlen. Tanken om, at sligt skulde være Maalestok for en Mands Dygtighed til at beklæde sit Embede, var selvfølgelig for Datiden, men forekommer ikke os i samme Grad indlysende.

Faa Forhold blev dengang taget saa højtideligt og for ramme Alvor som Dystridt og Turneringer. Kun eet Sted undgik heller ikke de, saa lidt som alt andet mellem Himmel og Helvede, at blive opfattet komisk. Det var i Datidens store Billedbog, de kirkelige Malerier. Omstaaende Billed (Fig. 134) fra en Kirke i Vermland, malet vistnok omkring Aar 1500, viser en ikke uvittig Driven Løjer med det hele.

En Vaabenøvelse af lavere Art end Turneringerne var de saakaldte „Fægteskoler“. Herved forstod man en Forestilling i Vaabenbrug, ved hvilken lejede Fægtemestre optraadte, men hvor Hovedinteressen dog i Reglen vistnok knyttede sig til, at Tilskuerne, bragte i Aande ved Synet af Kampen, lod sig rive med og selv udfordrede Fægtemestrene. Betingelsen for den hele Art Forestilling var i rigeligt Maal tilstede, idet udenlandske Fægtemestre, snart enkeltvis, snart i hele Bander, synes at have strejft Landene rundt, og ligesom Beriderselskaber i vore Dage holdt sig til, hvor der kunde ventes en større Tilstrømning af Mennesker. Som alle Datidens Lege eller Skuespil af lignende Natur drejede ogsaa disse sig om Penge, idet dels selve de optrædende kæmpede for og om Penge, dels Tilskuerne indbyrdes væddede om, hvilken af Parterne, der vilde vinde.

Saa vel ved Frederik den Andens Kroning som ved hans Bryllup og senere ved Christian den Fjerdes Kroning holdtes der saadanne „Fægteskoler“¹. De beskrives saa temmelig ens. Om den Aar 1559 hedder det f. Eks.:

Om Fredagen der opslagen da blev
 For Kongen og andre Fyrster saa gæv'
 En „Fægteskole“, i hvilken der komme
 Mange ædle Mænd og Krigsmænd fromme.
 I ridderlig Kunst de øvede sig,
 De sloges tilsammen saa mandelig
 Med lange Spids [Spyd], Stænger, Thesaker [Dolke] og Sværd.
 Der brugtes mange Værger udi den Færd,
 Der gaves ud manges god Puf saa grand,
 At Blodet en Part om Øjnene rand.
 Der finge da somme stor Pris og Ære,
 En Part fik store Hug hjem at bære.
 En Part gik af med Daler og Guld.
 Og somme blev slagne slet Huden al fuld.
 Man siger, at hvilken Mand som lege vil,
 Han maa og tænke, han skal sætte til.
 Da denne her Fægten nu havde en Ende,
 Tog Fægtemesteren sit Sværd udi Hænde
 Gjorde der Parade skøn og statelig,
 Han vidste dermed at vende da sig.
 Dermed blev det besluttet da saa,
 Og hver monne i sit Herberge gaa.

Under Christian den Fjerdes Mindreaarighed opmuntrede Regeringsraaderne meget hyppigt den unge Konge ved at lade holde „Fægteskole“ for ham. I Aaret 1591 f. Eks. fik Baltzer von Stettin den 2den Juli Lov til at „anslaa en Fægteskole paa Københavns Slot“ for Prinsen, og denne fik 80 Kroner til at uddele til Fægterne og 40 Kroner til at skænke Baltzer ekstra „for hans ringe Vilkaars Skyld og hans lange Rejse og Tæring fra Tydskland herind i Riget“. Forestillingen har øjensynligt moret Christian den Fjerde, thi allerede Dagen efter maatte den gentages, og han uddelte atter 80 Kroner blandt Fægterne. Den 27de i samme Maaned opholdt Christian den Fjerde sig paa Kronborg og modtog her et holstensk Gesandtskab. Et som det lader endnu fuld-talligere Fægteselskab havde meldt sig, og for at gøre Ære af Gesandterne lod man holde „Fægteskole“ for dem. Fem Dage efter stod paa Kronborg det store Dobbeltbryllup, som Prinsen fik Tilladelse til at lade bekoste for de to Nabo-Lensmænd, Morten Venstremænd paa Frederiksborg og Ditlev Holck paa

Københavns Slot. Ogsaa ved denne Lejlighed optraadte samme Selskab og forlystede Gæsterne med en „Fægteskole“. For begge disse Forestillinger lod Christian den Fjerde ved sin Hofmarsk Præben Bille uddele 240 Kroner blandt Fægterne. Endnu medens Christian den Fjerde i September opholdt sig paa Kronborg, meldte sig et nyt Selskab og holdt Fægteskole for ham, og da i Begyndelsen af December et mecklenborgsk Gesandtskab modtoges paa Københavns Slot, optraadte et lignende Selskab hos den unge Konge i Gesandternes Nærværelse. Ganske tilsvarende Forhold vedvarede de følgende Aar igennem¹. At Forlystelserne var ens Evropa over, kan ses af Christian den Fjerdes Dagbog fra en senere Tid under hans Ophold hos hans Svoger Kong Jacob af England. Ved den 30te Juli 1614 hedder det: „Blev der holdt Fægteskole, og om Aftenen agerede paa Pladsen i Sommerset-house²“.

Under Christian den Fjerdes Regering kom maaske som Følge af disse hans Ungdoms-Indtryk Vaabenøvelser til Fods mere til Ære og Værdighed. Tidligere havde kun lejede Fægtere, og hvo der lod sig friste til Dyst med disse, optraadt i Fodkamp, men Fyrsterne selv var kun Tilskuere. Ved Christian den Fjerdes Kroning f. Eks. turnerede Fyrster og Adelsmænd, og det var kun Drabanter, der sloges til Fods³. Men ved Festlighederne i Aaret 1634 deltog to af Christian den Fjerdes Sønner, den senere Frederik den Tredje og hans Halvbroder Christian Ulrik, begge i Fodkamp. Kampmaaden mindede en Del om Turnering, idet man i Slotsgaarden først kæmpede to og to med Lanse og Sværd over en Skranke, der adskilte de stridende, og bag efter begge Partier i samlet Flok gik løs paa hinanden. Ved dette sidste Sammenstød var Skranken fyldt med Skud og Troldkærlinger, der gik af i Ansigtet paa de kæmpende. Frederik den Tredje fik

Fig. 135. Leg med Knive. Kalkmaleri i Vigersted Kirke.

(Magnus Petersen: Kalkmalerier.)

som tidligere omtalt Tapperhedsprisen, fordi han med brændende Støvler og svedent Haar holdt sig længst paa sin Post¹.

Medens det ved alle disse Øvelser mer eller mindre var Kongen og Adelen, der gav Forestilling for Folket, saa gav ved andre Lejligheder Menigmand Styrkeprøver til bedste, og Kongen og Adel udgjorde de fornøjede Tilskuere. Det var overhovedet et Særkende for Tiden, at de Optøjer og Udskejelser, som man nu til Dags ved Hjælp af Politi søger at holde borte fra offentlige Forlystelser, den Gang just ansaas for Morskabens naturlige Udslag, det fælles folkelige, hvori alle Stænder forstaaende mødtes. Slagsmaal hørte derfor til overalt, hvor Landsfaderen paa mere højtidelig Vis samledes med sit Folk. Der blev enten ligefrem givet Anvisning herpaa af Kongen selv, eller hans Opbrud var Tegn til, at det brød ud som en Afskedsfanfare. Et Par Eksempler vil gøre os denne saa fremmede Tankegang mere tydelig. Naar Kongen efter Kroning eller lignende store Højtideligheder red fra Kirke, fulgte gerne tæt efter ham, eller red umiddelbart foran ham, Herolder, som kastede nyslagne Penge i Grams. Umiddelbart omkring Kongen fremkaldtes der saaledes Slagsmaal overalt, hvor han kom frem. Ved den store Forleningshøjtidelighed paa Torvet i Odense 1580 gav Kongen selv Signalet til Kampens Udbrud, idet han efter med egen Haand at have holdt paa „Blodfanen“, medens han lydeligt udtalte Forleningsordene, lod Herolden kaste Fanen i Grams ud ibland Tilskuerne og gjorde ligervis baade ved den slesvigske og den femernske Fane. I et Nu var alt omkring Tribunen en eneste bølgende, larmende Mængde, alle sloges om blot at faa en Stump. Som den gamle Beretning siger: „Fanerne bleve med stort Anskrig og Jubel af Folket angrebne og efter gammel Vis og Sædvane udi Stykker revne, og hvo noget deraf bekom, holdt det for en synderlig Raritet og Amindelse“². Kongens Opbrud ved denne som ved alle lignende Lejligheder foregik ikke som i Nutiden med militær Orden, men idet Hs. Majestæt opstod og gik ned af Tribunen for at bestige „sin graa tyrkiske Klepper“, væltede en forvirret Hob sig ind mod Tribunen for at rive den og Klædet, hvormed den var betrukket, i Stykker. Ikke blot Folk i

Almindelighed, men Soldaterne, ja Kongens egne Drabanter tog Del i denne Storm. Den officielle Skildring af Kongens Borttog lyder derfor saaledes: „Opstod hans kongelige Majestæt o. s. v. Midlertid have Drabanterne, Soldaterne og den gemene Mand afrevet det røde, omhængendes Klæde, og det med Hug, Slag og blodige Fingre delt og parteret sig imellem¹“.

Selv en saa fjern Anledning som de fattiges Bispising ved store Fester benyttedes til at faa denne Form for Underholdning frem. De fattiges Bispising ved Christian den Fjerdes Kroning skildres f. Eks. saaledes: „Paa Amagertorv var en herlig Post gjort, gennem hvilken rød og saa blank Vin nogle hele Tønder udløb, som alle og hver, der vilde, af tog. Paa et andet Sted, ikke vidt derfra, blev en hel stor Okse stegt paa et Spid, som med adskillige Slags Vildt og Fugle spækket og fyldt var. Af denne vilde den gemene Mand have et Stykke, og derfor om samme Steg udi kongelig Majestæts og andre medfølgendes kongelige og fyrstelige Personers Aasyn tappert reves og sloges om. Dog blev der ingen ihjelslagte eller haardeligen lemlæstet, som vel ellers udi saadan Forsamling plejer at ske, uden at nogle Fingre bleve udi Løbet, og Andre passelige Amin-delses-Tegn deraf bekomme²“.

Den samme Tid maatte selvfølgelig sætte Pris paa alle halsbrækkende Kunster og Færdigheder. Iblandt disse synes Linedans at have været særlig yndet. Især naar Herredag holdtes, var der gunstig Lejlighed for denne Art Forestillinger, idet mange velstaaende da var samlede i Reglen ved Sommertid og i en større By. Øvrigheden hjalp efter Evne ved at overlade Kunstnerne offentlige Bygninger til at spænde Tovet imellem. En af de mest bekendte Forestillinger var den, der gaves paa Herredagen i København 1586, hvor Linedanseren gik paa et Tov fra Frue Kirketaarn til Raadhustaget. Tilskuere af forskellig Alder, blandt andet den niaarige Christian den Fjerde, har efterladt Optegnelser om Begivenheden³. En Linedanser i København i Sommeren 1594 synes nær at være kommen for silde, idet Herredagen endte den 7de Juni, og han først optraadte den 8de. Maaske har han opgivet at trække Tilskuere den 7de Juni, da man paa denne

Dag gratis kunde faa Sørøveren Jacob Rostrups Halshugning at se. Dagen efter gik Linedanseren paa et Tov fra „Blaataarn“ paa Københavns Slot ned til den kongelige Have¹.

Mere overraskende end at gaa paa Line var dog det Kunststykke uskadt at springe ned fra et Taarn. Ogsaa denne Idræt ses at være bleven øvet, men desværre er Biomstændighederne ikke tydeligt angivne. Vi kan da ikke med Bestemthed afgøre, om man maaske allerede da har kendt Brugen af Faldskærm, eller hvori Hemmeligheden egentlig har bestaaet. Det var Erik den Fjortende, der ved sin Kroningsfest beredte sine Gæster et saa sjældent Skuespil. Den i sin Korthed højst uklare Beskrivelse lyder saaledes: „Noget før Aftensmaaltid saa man for Tidsfordriv Flyvekunst, idet En fløj ud af Lydhullet paa Kirketaarnet og ned paa Slotsbakken. Efter dette Spektakel gik alle til Aftensmaaltid²“.

En Afveksling mellem de forskellige Arter Menneske-Slagsmaal var det at lade Dyr være Hovedpersonerne. Dyrekampe omtales hyppigt. Ved Erik den Fjortendes Kroning f. Eks. blev der givet to Forestillinger af denne Art. Første Dag slæbtes to Bjørne ind paa Banen og otte Hunde hidsedes paa dem. Bjørnene forsvarede sig kraftigt, og Hundene blev tilsidst saa ilde tilredte, at de ikke mere var til at faa frem. I Løbet af Natten døde dog ogsaa den ene Bjørn af sine Saar. Næste Dag førte man en Bjørn og en Tyr ind, og imod dem hidsedes der saa en Mængde Hunde. Bjørnen og Tyren var dem overlegne og drev dem tilbage. Stor Jubel vakte det hos Hoffets Herrer og Damer at se, hvorledes under denne Kamp Forbundsfællerne undertiden forglemte sig, og Tyren fo'r mod Bjørnen, stødte den med Hornene og jagede den³. I et Brev af 1593 skriver Christian den Fjerde fra København: „Igaar kunde du her have set et mærkeligt Syn: tre Jagthunde hidsede paa en Ulv. Ulven drev dem med stor Tapperhed tilbage. Hvis du kommer igen om et Par Dage, skal jeg fornøje dig med samme Skuespil⁴“.

Norden var iøvrigt ikke ene om denne Art Forlystelse, ogsaa i Tyskland og især i England dreves den med Iver. Om England fortæller en Rejsende i Slutningen af det 16de Aarhundrede, at det var almindelig Skik her at holde Dyrekampe¹, og under Christian den Fjerdes Besøg i London Aar 1614 søgte man da ogsaa at adspredde ham ved at lade Bjørne og Tyre slaas². I Danmark blev man ved med denne Art Kampe indtil ind i det 18de Aarhundrede. I en Dagbog hedder det saaledes ved den 26de Oktober 1707: „Blev paa Ridebanen ved Københavns Slot en artig Dyrekamp anstillet imellem en grim Tyr og nogle bidske Hunde, item imellem en Bjørn og en Hest. Denne Lystighed anstilledes Prins Carl til Ære paa hans Fødselsdag³“.

Under saadanne Omstændigheder var det ret forklarligt, om man kunde komme til at tage fejl og forveksle Efterligning med Virkelighed. Ved et Skuespil paa Slottet i Stockholm mødte engang en af Slægten Thott temmelig beruset, og da Scenen just forestillede en Bjørnejagt, blev han ivrig og hidsede sin store Hund derop, hvor den ogsaa troligt faldt an, saa at, som den gamle Beretning udtrykker det, „Komedien paa et hængende Haar var endt som Tragedie⁴“.

I Norge dreves Dyrekampene under en Form, der ikke synes at have været brugt i Danmark og Sverige, men derimod vel paa Island. Den bestod i at lade Hingste slaas indbyrdes. Allerede i Sagaerne omtales denne Skik. Kampene kaldtes for „Heste-Ting“ og holdtes gerne paa en Slette med Højder i Nærheden, paa hvilke Tilskuerne, især Kvinderne, tog Plads. Store Skarer mødte for at overvære Skuespillet, og længe i Forvejen havde ofte Ejere af kraftige Hingste med „Kamptænder“, det vil sige særligt store og skarpe Fortænder, sat hinanden Stævne. Hingstene førtes parvis frem, og for at hidse dem mod hinanden plejede man at trække en Hoppe forbi til Stridsemne. Naar de da var komne saa vidt, at de rejste sig paa Bagbenene og begyndte at bides og sparkes, skulde den Mand, der ledte Hingsten frem, støtte den bagfra, hidse den og drive den fremad med sin Stav, saafremt den trættedes. Saa han sit Snit, gav han ogsaa gerne Modpartens Hingst et ordentligt Slag med Staven, naar sligt kunde se ud som

en Fejltagelse eller et nødvendigt Selvforsvar. Det var hyppigt Ejerne, der selv førte Hingstene frem, og meget ofte hændte det, at de to Mænd hver bag sin Hingst selv ophidsedes og kom i Kamp med deres Stave, naar den ene mente, at den anden unødvendigt mishandlede hans Hingst. Beskikkede Dommere skulde afgøre, hvilken Hingst der havde sejret, hvis dette ikke var synligt for alle, ved at den ene laa død paa Kamppladsen.

Disse gammeldags Kampe holdt sig endnu i det 16de Aarhundrede i flere Fjældbygder. De kaldtes for „Skej“, og de sidste Uger i August Maaned ansaas for den rette Tid hertil. Om Fyrisdal i Øvre Thelemarken, hvor „Skejstenene“ den Dag i Dag paavises, fortæller Biskoppen i Oslo fra sin Visitatsrejse Aar 1618, at paa Bartholomæus' Dag samles en hel Hob Bønder her med deres Heste og lade dem bides Par og Par. Almuen antager, at det Aar, hvori Hestene bides vel, skal blive et godt Aar og omvendt. Lige ned til Aar 1820 holdt Hestekampene sig i Valle i Sætersdalen. Her benyttede man to frie Pladser ved Præstegaarden dertil. Paa den ene, „Skejvolden“, hidsede man Hingstene Par og Par og lod dem kæmpe, til de ikke kunde mere. Derpaa gik man over paa den anden Side Præstegaarden til „Leikvolden“, hvor man holdt Væddeløb med de tiloversblevne Heste. Der brugtes ingen Sadel, Hestene piskedes frem i Firspring, og mangen Gang kom baade Mennesker og Dyr til Skade. Forgæves søgte Præsterne at faa Almuen til at høre op hermed, især de gamle Bønder var ikke at formaa til at opgive deres Hestekamp og Kapridning. Først omkring Aar 1820 lykkedes det Præsten Musæus at faa Skikken afskaffet¹.

Til disse Dyrekampe i Norden svarede Forhold til daglig, der tog sig langt glubskere ud, end vi nu er vante til. I Københavns Slotsgaard stod saaledes en Ulv i Lænke², paa Frederiksborg en Bjørn, endda kun bunden i Reb³. Frederik den Anden anskaffede sig Aar 1562 en Løve, og befalede „den en god Karl tilskikket, der kunde tage Undervisning, hvorledes man med hende skal haandtere⁴“; et Par Aar forud havde han forskrevet to levende Losser fra Norge⁵. Aar 1586 fik Johan den Tredje sig ligeledes en Løve, der blev ham foræret af en engelsk Herremand og stod

foreløbig forvaret i Kæder, indtil den kunde faa sig et ordentligt Hus¹. Om Korfitz Ulfeldt berettes det, at han lod nogle Isbjørne hente ned fra Spitsbergen til København og morede stundom sig og sine Venner ved at lade samme Isbjørne svømme i Øresund. Man sejlede da ud med dem, bundne i lange Kæder, indtil man fandt et passende Sted, dybt og dog med Sandbund. Her fik Isbjørnene Lov at springe ud, og det var da ret en Fornøjelse at se dem tumle sig, dykke til Bunds og undertiden blive under Vandet et Par Timer ad Gangen².

Fig. 136. Dresserede Bjørne indsamler Penge.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Ved Siden af saa storladne Fornøjelser traadte det at glæde sig over uskadelige Dyr næsten i Skygge som noget blot hverdags. Sammenlignet med Nutiden er det imidlertid et stærkt fremtrædende fælles Træk hos hin Tid, at man elskede Dyr og satte Pris paa at have dem om sig. Selv Dyrekampene er paa en Maade Udtryk for samme Kærlighed, Raaheden i Behandlingen var jo i Virkeligheden ikke større her end overfor Mennesker.

Enhver, der kunde, holdt „Dyrehave“, hvorved hyppigt forstodes ikke blot det, vi nu kalder saaledes, men en Blanding af en zoologisk Have og en Art Akklimatations Have, hvis Hensigt var at tilvinde Norden nye Dyrearter. Det nærmeste Maal var ganske vist Jagten eller Køkkenet. Ad denne Vej vandt i det 16de Aarhundrede Vildsvinet, Fasanen og Kalkunen Borgerret i

Norden. Men ofte lader der sig ikke paavise noget bestemt Formaal. Glæden over Formernes Forskellighed, Trangen til Omplantning og Nyskabning synes her ganske i Almindelighed at

Fig. 137. Dansende Bjørn.
(Efter Haandskrift i British Museum.)

have gjort sig gældende. Blandt de mest bekendte Dyrehaver maa i første Række nævnes Frederik den Andens ved Frederiksborg og Erik den Fjortendes ved Stockholm¹. Af disse var Frederik den Andens den mest storartede. Her fandtes Losser og hvide Ræve, Kameler, Urokser, Bøfler, Elsdyr, Mulæsler, Skovæsler, alle Slags udenlandske Hjorte

og Faar, Aber, Kaniner, hvide Paafugle, Papegøjer, Kolibrier o. s. v. Saavidt man kan skønne, var flere af Staldene, Burene og Fuglehusene pragtfuldt udstyrede, og især omtales et Øparti som det smukkeste af det hele².

Iblandt Dyrene baade her og rundt om paa Slotte og Borge var der to Arter, der omfattedes med ganske særlig Interesse,

Fig. 138. Dyrekunster.
(Efter Haandskrift i British Museum.)

det var de to, der hilstes som Bud fra de ny opdagede Verdensdele : Papegøjer og Aber. Man kunde ikke blive træt af at beundre de førstes Fjerpragt og Taleevne og de sidstes kostelige Fagter.

Tolderen i Helsingør var den, der forsynede Norden og modtog Bestillinger. De betaltes tidt med betydelige Priser fra 30, 40 til 200 Kroner Stykket. Disse Indkøb var ingenlunde den letteste Side af Tolderens Virksomhed, hvad enten saa Kongen selv var tilstede — „købt en graa Papegøje, Hs. Majestæt selv besaa, for 64 Kroner“, — „end efter Sammes Befaling købt en grøn Papegøje for 56 Kroner“ — eller der blot kom skriftlig Befaling til at

skaffe en Brasiliekat, nogle Aber, „en Marekat, den smukkeste, Du kan bekomme for et skjelligt Værd“ o. s. v.¹.

Detsynes at have hørt til standsmæssigt Udstyr at kunne møde med en Papegøje paa hver Side, af forskellig Farve. Prinsesse Anna fik Aar 1548

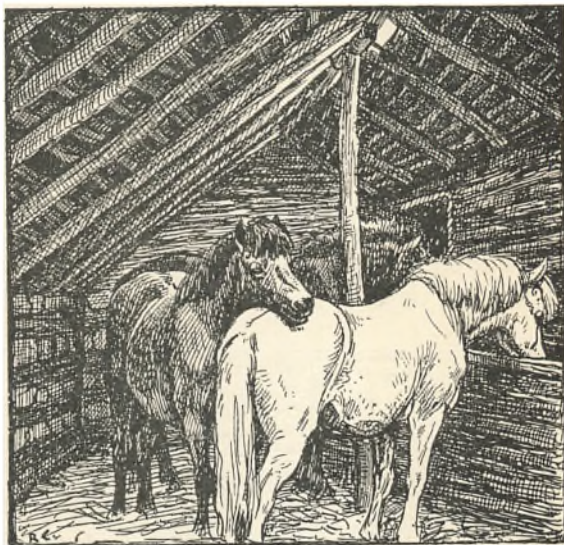

Fig. 139 Hestestald paa Gaarden Hrifla paa Island.
(Efter Daniel Bruun.)

en grøn og en graa med sig, naturligvis fra Helsingør². Dronning Sophia fik sig Aar 1574 to af lignende Farver³. Aber var derimod Herre-Adspredelse. Peder Oxes Marekat var bunden med Søvlænke⁴. Da den lille Prins Ulrik Aar 1592 drog til Mecklenborg, hvor han skulde opholde sig i længere Tid, befalede Enkedronning Sophia Tolderen i Helsingør at se at skaffe „en smuk Brasiliekat, som er under Ansigtet hvid“ og sende efter ham til Underholdning⁵. Aar 1607 anskaffede Christian den Fjerde sig til sit eget Behov to Brasiliekatte, der betaltes med 400 Kroner⁶.

Fig. 140. Et Jagtparti. Kalkmaleri i Stege Kirke.
(Efter Fotografi i Nationalmuseet.)

Ved Siden af alle disse vilde og udenlandske Dyr faldt naturligvis de tamme og hjemlige igennem. Og dog var der nogle ogsaa af dem, der omfattedes med en ganske særlig Interesse og indtog

Fig. 141. Jagt ved Sø.
(Neuw Jag unnd Weydwerck Buch 1582.)

en halv familiær Stilling. Det var Heste og især Hunde. Hvad der holdt Hestene noget paa Afstand, var, at de paa de fleste Gaarde levede ofte hele Aaret rundt i det Fri. Selv hvor de kom i Stald, bandtes de ikke i Baas herinde, men gik — som endnu brugeligt paa Island (Fig. 139) — frit omkring. Dette gjorde dem, hvor meget man saa end kælede for dem, mindre let omgængelige end nutildags. Hundene derimod var med til alt. Ubetalelige paa en Jagt (Fig. 140 og 141) eller til blot at opstøve en Flygtning. Vagtsomme i Gaard som i Stue det hele Døgn igennem. Børnenes

Fig. 142. Forskellige Hundearter.
(Efter Olaus Magnus 1555.)

Legekammerat, Malkepigens fortrolige, Svendens Adspredelse. Saadan en Knægt sad med samme kaade Værdighed paa Bagbenene for et Kødben i Herrens Kammer og saae sørgmodigt deltagende sin Husmoder ind i Øjet, stjal sig en Plads med ved Kaminen, laa, om det saa kun var en Puddel, trolig paa langs af sin Herre for at dele hans Gigt, og vidste at humme sig, naar det begyndte at gaa for livligt til med Ølkanderne. Der var da ikke et Hus saa rigt eller ringe, at Hund jo var Husven og Part af Familien. Paa større Gaarde holdt man mange Arter og vaagede over Opdrættet (Fig. 142). Hos Smaafolk nøjedes man med en enkelt, hverken ren i Race eller Skind, og delte sin Fattigdom med den.

Hvor godt Hunde og Mennesker kunde sammen i hin Tid lader sig prøve paa mange Maader. Sjældent gik man vel i Norden til saadan Yderlighed som i sydlige Lande og forvandlede Hjemmet til en blot Plejeanstalt for Hunde (Fig. 143). Men omvendt fandt

Fig. 143. Hundepøje i det 15de Aarhundrede.
(Efter Paul Lacroix.)

man sig i Byerne med mærkelig Taalmodighed i, at Hundeholdets Overskud ogsaa havde et vist Krav paa at respekteres. Gadens frie Hunde dannede en Slags femte, sjette Stand, der tillod sig mange Bøllestreger, fik Svar paa Tiltale, men førte i det hele et ubundet og lystigt Liv.

Aber havde Nyhedens Interesse og var en Modesag, men kunde dog i Pudsighed ikke sammenlignes med en menneskelig Nar.

Til at være en god Nar hørte først og fremmest at have en Naturfejl, der paa Forhaand kunde friste til Latter, usædvanlig Lidenhed f. Eks. parret med fordrejede Træk, stærk Skævhed i Bygningen eller lignende. Dernæst krævedes som afgørende Betingelse et skarpt og hurtigt Hoved. Hvor begge disse Forudsætninger var til Stede, kunde Opdragelse gøre Resten.

Denne bestod i god Pleje og en Form for Behandling, der skiftevis lod vedkommende være sin Herres fortrolige, næsten Ven, og i næste Øjeblik prisgav ham til et helt Selskabs haandgribelige Spot. Saaledes udvikledes den underlige Blanding af Snuhed, Fortrykthed, Næsvished og virkelig overlegent Blik, der i Reglen udmærkede Narren og gav ham en ganske egen Stilling i Huset, den eneste, hvem man bød alt, og af hvem man taalte alt.

Den Skik at holde en Dværg eller Nar var meget udbredt. Erik den Fjortende havde en Hofnar, der hed Herkules, og som blandt andet spillede godt paa Violin¹. Christian den Tredje og hans Dronning Dorothea synes ligefrem at have samlet herpaa. Kongen havde de tre Dværge Markus, Noah og Peter, og samtidigt havde Dronningen een Dværg og tre Dværginder². Dværgeren Peter blev vistnok meget gammel, overlevede Frederik den Anden og gik ved hans Død i Arv til Enkedronning Sophia³. Denne fik af Frederik den Anden i Foræring en Dværginde, en Præstedatter fra Fyn. I sit Brev desangaaende skrev Kongen, at Dronning Sophia „var til saadan en belystiget“, og „at Han naadigst forsaa sig, at Pigens Fader ej skulde vægre eller benægte Os i samme Vores naadigste Villie og Begæring, synderlig efterdi Vi naadigst ere tilsinds hende, som det kunde være hendes Lejlighed, sømmeligt at underholde“⁴. Den svenske Dronning Catharina Jagellonica havde ligeledes en Dværginde, der var hendes fortrolige⁵. Tyge Brahes Nar hed Jeppe⁶. Om sit Besøg paa Nykøping Slot hos den svenske Enkedronning Aar 1618 skriver Sigvard Grubbe saaledes: „Ved Middagsbordet var Enkedron-

ningen, hendes Søster, Marskalken Mathis Soop, Aake Axelsen og Narren Michette, som de kaldte „Groifyrsten“. Han var bleven fangen i Krigen mod Russerne og bildte sig ind, at han var Arving til det moskovitiske Rige; forresten var han en meget vittig Person og hans Klædning kongelig¹“.

Hvad Maaden at skaffe sig Narre paa angaar, saa har vi allerede omtalt Frederik den Andens Brev om Præstedatteren i Fyn. Et andet ligesaa oplysende Eksempel afgiver Consistoriums Forhandlingsprotokol for Aaret 1614. „Heri hedder det: Jens Bilde begærede en af Universitetets Tjenere, som er noget vanvittig, til en Nar, og vilde give en anden Bondesøn istedet, hvilket blev ham bevilget²“. Fra Tyskland veed vi, at der var stærk Efter-spørgsel efter Dvæрге. Hertug Albrecht af Preussen blev ofte anmodet om at skaffe saadanne, f. Eks. af Landgrevinden af Leuchtenberg, der lovede „at ville holde vedkommende, som om det var hendes eget Barn“. Da Hertug Albrechts Land selv var afsøgt, henvendte han sig ved sin Hofmarsk til Masovien, blandt andet fordi han gerne ønskede at sende en i Foræring til Kongen af Danmark³. Det staar maaske i Forbindelse med denne Dyrtid paa Dvæрге, at man i Danmark synes at have forsøgt en hjemlig Tillægsmaade. I hvert Fald lod Christian den Tredje sin Dværg Markus ægte en Dværginde, rimeligvis en af Dronningens tre. Vi veed kun, at Brylluppet stod Aar 1551 og at Bruden var iført rød Kjole — „4 Alen rødt Engelsk til den Dværginde, som var lille Markus' Brud“, hedder det blandt Udgifter i Statsregnskabet⁴ — men vi kender ikke noget til Parrets senere Skæbne.

Om disse Væseners Stilling til daglig afgiver Narren Jeppe hos Tyge Brahe et ret oplysende Eksempel. Han var Dværg og synes tildels at have været sindsforvirret, i det mindste kunde han i lange Tider sidde og snakke uafbrudt aldeles usammenhængende. Foruden at tjene til Løjer nød han imidlertid baade god Behandling og en ikke ringe Anseelse. Naar Tyge Brahe spiste, sad han ved hans Fødder og modtog sin Føde af sin Herres egen Haand. Saavel Tyge Brahe som hans Disciple antog ham for at være fremsynet og rettede sig gerne efter hans Raad. Naar nogen blev syg paa Hveen, tyede man til ham for at faa at vide,

om den syge vilde komme sig eller ej, og, efter hvad der paa-stodes, slog hans Udsagn altid til. I Behandlingen af Bønderne paa Hveen fulgte Tyge Brahe ofte Jeppes Raad og stod sig der-ved. Engang da to af Tyge Brahes Sendebud havde været i København, raabte Jeppe under Maaltidet til sin Herre: „Se, hvor de vadske sig derude!“ og da Tyge Brahe sendte Folk op i Taarnet paa Udkig, viste det sig ganske rigtig, at Baaden drev med Bunden i Vejret. Selv naar Tyge Brahe var borte fra Hveen, og Disciplene slog Gækken løs, tabte Jeppe ikke helt sin An-seelse. Gentagne Gange havde han nemlig advaret dem i rette Øjeblik ved at raabe: „Junker paa Landet“, og det havde da vist sig, at Tyge Brahe virkelig mod Forventning var paa Vejen hjem, saa at det var paa høje Tid at bringe alt i Orden igen¹.

Frederik den Anden holdt foruden en Dværg ogsaa en Kæmpe. Det var en Skaaning ved Navn Erland, der baade i Størrelse og Anseelse langt overgik alle andre. At Kongen kunde have god Brug for en saadan var indlysende nok, og han beholdt ham derfor ogsaa, som det hedder: „i langsommelig Tid som et stort Under og Spektakel blandt sine Jagttjenere².“

Om den Sans for Løjer og hele den fornøjelige Tone, der har hersket ved Frederik den Andens Hof, kan vi endnu delvis danne os et Begreb. Kongen synes kongeligt at have belønnet enhver, der bidrog til den fælles Morskab. Saaledes besidder vi et Par Breve, hvori Frederik den Anden udnævner en Hofsinde til „kortvillig Raad“, som i Nutids Sprog vel maatte oversættes ved „Kommersraad“, og virkelig forlener vedkommende med Jorde-gods i den Anledning. Det ene Brev lyder saaledes: „Vi Frede-rik den Anden gjøre alle vitterligt, at Vi nu have bestilt Os elske-lige Lauge Lykke af Klindstrup for Vor kortvillige Raad og Tje-ner, saa at han skal være forpligtet, enten naar vi kommer udi den Egn, som han er bosiddende, eller hans Ærinde og Vej fremfalder udi den Egn, som Vi have Vor Hoflejr, eller og naar Vi ham synderlig lade til Os beskedede og forskrive, da Os at be-søge og af sin begavede Forstand og Beskedenhed, som han naturligen og vel med begavet er, opvarte Os til Tjeneste, Tids-fordriv og Velbehag, og derudinden sig villig, kortvillig og ufor-

trøden lade befinde. For samme hans underdanigste Pligt og Tjeneste have Vi nu undt og forlenet ham 5 Vore og Kronens Gaarde i Odderup ved Vor Kjøbstad Næstved beliggende, frit og kvit, til saalænge Vi anderledes derom tilsigende vorde“. Datum Kronborg den 26de August 1586¹. Jacob Krabbe til Ryds-holm, ligeledes Hofsinde, havde allerede i Aaret 1578 faaet en Gaard i Skaane i Foræring af Kongen til Løn for sin „Kortvillig-hed“. I Gavebrevet paalagdes det ham „fremdeles sig ufortrøden anstille at gøre Os Lyst“, og „hvis Gud forseer ham med Arvinger, en af hans Sønner da at opdrage udi lige Maade til at bruges baade i Alvor og Skæmt“. Aar 1581 synes han at være forfremmet til „Arvegæk“ og fik i denne Anledning 46 Bønder-gaarde i Skaane i Forlening paa gunstige Vilkaar. Selve Forleningsbrevet, der jo var bestemt til at oplæses for Befolkningen og indføres i de offentlige Protokoller, var holdt i den sædvanlige Forretningstone. Men desforuden udstedtes der et privat Forleningsbrev af samme Dato, hvori det hed, at han fik denne Gunstbevisning „for den kortvillige Lyst og Tidsfordriv, han har gjort og bevist Kongen, og hvortil han fremdeles skal lade sig bruge, baade naar Maanen aftager, og naar den tiltager, som en retsindig Arvegæk bør at gøre“².

VI Bog

Henvisninger og Anmærkninger

Forkortelser. R. A. = Rigsarkivet i København. — G. K. S. = Gammel Kongelig Samling, Store Kongelige Bibliotek i København. — N. K. S. = Ny Kongelig Samling, sammesteds. — S. R. A. = Svenske Rigsarkiv i Stockholm. — S. K. A. = Svenske Kammerarkiv i Stockholm. — N. R. A. = Norske Rigsarkiv i Kristiania.

S. 7. ¹ Hofman: Fundationer VII 577. — Samlinger til jydsk Hist. og Topografi II 157. — ² Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. — ³ R. Nyerup: Hist.-statist. Skildring af Tilstanden i Danmark og Norge. III 1, 38. — ⁴ Saml. t. jydsk Hist. og Topografi II 156. — ⁵ H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 498.

S. 8. ¹ Fyenske Tegnelser 21 April 1589. R. A. — ² Kjøbenhavns Diplomatarium I, 178. — Christian den Fjerdes danske Stilebog. Stil no. 109. Store Kongelige Bibliothek.

S. 9. ¹ Danske Magazin V 4, 338—39. — ² H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie III 694. Note 1. — ³ Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 47. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 38. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi IV 14 og VI 115. — Jap. Steenstrup: Undersøgelse af Skovmoserne Vidnesdam- og Lillemose. Kbhvn. 1841. S. 74. — Olaus Magnus: Historia de rebus septentrionalibus. — Hans Hildebrand: Sveriges Medeltid. I 153.

S. 10. ¹ Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 61. — Carl Linné: Wästgöta Resa. (Stockholm 1747.) S. 184. — Yngvar Nielsen: Træk af den norske Bondestands Kulturudvikling. (Kristiania 1881.) S. 121. — ² Skiftet efter Peder Oxe. R. A. — ³ Malmøhus Lensregnskab 1541. R. A. — ⁴ Breve af 20 September og 1 Oktober 1588. Danske Kongers Historie no. 73 ddd. — ⁵ Hans Gunmundsons Register 1588—89. Räkenskaper öfver de Furstliga Hofhållningarne 1565—96. S. R. A.

S. 11. ¹ Olaus Theophilus: Paræneses seu præceptiones (Hafniæ 1573) Nij.

S. 12. ¹ Nic. Helvaderus: Morsus Diaboli. Kbhvn. 1629. II Part. S. 64. — ² Raumer: Briefe aus Paris zur Erläuterung der Geschichte des sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderts. I 77. — ³ Danske Samlinger 2den Række VI 172 og 174. — ⁴ Rigens Regnskab 1589. (Rentemester Enevold Kruse.) R. A. — ⁵ Rigens Regnskab 1590. R. A.

S. 13. ¹ A. Kall Rasmussen: Hist.-top. Efterretninger om Musse Herred (Kjøbenhavn 1866). S. 30. — ² Danske Magazin 4de Række I, 272. — Tegnelser over alle Lande 7 Februar 1560. R. A. (Trykt i Kjøbenhavns Diplomatarium IV 568).

S. 16. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium II 201—2. — ² Danske Magazin 4de Række II 12. — ³ Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruders Adelslæggt I. (Odense 1845.) 99. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 3 Juli 1560. R. A. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række VI 184. — ⁶ Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. Inven-

tarium efter Albert Oxc. R. A. — ² Danske Samlinger V 165, 178, 188. — ⁸ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 69

S. 17. ¹ 2 Sk^{ff} Voks: Sjællandske Tegnelser. 19. Marts 1585. R. A. — ² 1/2 Sk^{ff} : Nye Danske Magazin I 82. — ³ Sk^{ff} : Sjællandske Tegnelser 16 Juli 1596. R. A. — ² H. Ranzau: De valetudine conservanda. Lipziæ. 1573 p. 52. — ³ Se ovenfor Side 13.

S. 18. ¹ Danske Samlinger 2den Række V 372—80. — ² Malmøhus Lensregnskab 1572. R. A.

S. 21. ¹ „Den leppede og forkludede Hose dieffuel“ oversat af Peder Palladius. Kbhvn. 1556. Bl. E iiiij. — Hans Lauritzøn: Sielebog. Kbhvn. 1601. Bl. 134. — ² Danske Samlinger 2den Række III 224.

S. 25. ¹ Peder Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. København 1557. Bl: B iij. — ² Tegnelser over alle Lande 21 Februar 1561 og 20 Juli 1563. Artikel 19. — Sjællandske Registre 26 August 1589 og 14 Maj 1595. R. A. — Danske Magazin I 213.

S. 26. ¹ Danske Magazin V 18. — Sjællandske Registre 9 August 1596. R. A. — ² Erik XIV's Hofordning 1560. Kgl. Hofvet no. 1. S. R. A. — ³ „Om den store Guds Bespaattelse med Suæren oc Banden“ og: Compendiolum, in quo pessima et horrendissima jurandi et maledicandi consuetudo vtuncque deprædicari possit. Hafn. 1556.

S. 28. ¹ Peder Palladius: En Visitatz Bog (udg. af Sv. Grundtvig Kbhvn. 1872). S. 119. — Danske Magazin III 91. — P. Palladius: Om den store Guds-Bespaattelse med Suæren oc Banden. Kbhvn. 1557. Bl: A iiiij.

S. 31. ¹ Nye Danske Magazin II 320.

S. 32. ¹ Danske Magazin III 89—96. — ² Ugeblad for den danske Folkekirke I (Kbhvn. 1865). S. 30, 39—91, 238—39. — Thiele: Danmarks Folkesagn III S. 31. — ³ Danske Samlinger 2den Række III 235.

S. 33. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 198 og 201. — P. Friis Edvardsen: Schielschiør Kiøbstæd. (Sorø 1759.) S. 70. — Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus. III 31. — ² Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 4. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 674. — ³ Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153.

S. 34. ¹ Nye Danske Magazin I 378—91. — Danske Magazin 3die Række I 54—57, 323—33. — David Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780.) — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A.

S. 35. ¹ Peder Palladius: En Visitatz Bog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 95.

S. 37. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — ² Nye Danske Magazin I, 383—84. — ³ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 197. VI 177 og 179. VIII 154.

S. 38. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 306—24. — Kinch Ribe Byes Historie II 892.

S. 39. ¹ En usædvanlig fuldstændig Angivelse af Troldkvinde-Tilbehør findes i Skaaning Landstingsdom af 16 November 1636. R. A. — ² Norske Magazin I 315. — ³ Danske Magazin 3die Række I 323—33. — ⁴ David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe By for Hexeri forfulgte og brændte Mennesker. (Viborg 1780.) S. 6—10.

S. 40. ¹ Nye Danske Magazin I 386. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 313—14.

S. 42. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 346—62. — ² Danske Magazin 3die Række I 54—57. — ³ Nye Danske Magazin I 379—83.

S. 43. ¹ Ny kirkehistoriske Samlinger II 450. — ² P. Edvardsen Friis: Schielschiør Kiøbstæd (Sorø 1759). S. 350. — ³ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — En Mængde Signeformularer er samlede i Thiele: Danmarks Folkesagn III.

S. 44. ¹ Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler. Jacob Sparre. R. A. — ² Danske Magazin 4de Række IV 51. —

³ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — ⁴ Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 145—46. — ⁵ Ny kirkehistorisk Samlinger III 604—8. — ⁶ Stavanger Kapitelsbog 10 Juni 1584. N. R. A. — ⁷ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94—95.

S. 45. ¹ Sleidanus: Wahrhafte Beschreibung allerley Handel. Continuatio. I 354. — A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 116. Anm. 70. — ² Skrivelse dat. Flensborg, 13 Oktober 1564 fra Hans Skougaard til Hr. Mogens Gyldenstjerne. Danske Kongers Historie 52. R. A.

S. 46. ¹ Christian den Tredies Historie ved Niels Krag og Stephanus. Dansk Oversættelse. I (Kbhvn. 1776). S. 263—65. — Danske Magazin 3die Række I 54—67. ² Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønike. Kbhvn. 1680. S. 160—62.

S. 48. ¹ N. Slange: Christian den Fjerdens Historie. Pars I (Kbhvn. 1749). S. 29 og 36. — Troels-Lund: Mogens Heinesøn. S. 210—11. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme, 4de Samling. S. 226—29. — Cancelliets Aflevering. Skab 15. Pakke 117. R. A. — Sjællandske Tegnelser 22 Juli, 2 Aug. og 29 September 1590. 17 Febr. 1591. R. A. — Chr. IV's latinske Stilebog 12 Juni 1590. Store kongelige Bibliothek. — ² Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes Historie III 1, 126—27.

S. 49. ¹ Se f. Eks.: Nye Danske Magazin I 382. — ² Kolderup Rosenvinge: Gamle Domme II 189, 282. III 93, 206. — ³ Frederik den Andens Kallundborgske Reces af 1576. Cap. 8. — ⁴ Danske Magazin 3die Række I 57. — ⁵ Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme II 122—24. (Jeg læser S. 122, Anm. 1, ikke „Malling“, men „Mollugh“ = Fad.) — Hedt Bækken omtales Danske Samlinger 2den Række VI 362. — ⁶ Hellig Ludses Bekendelse af 13 Oktober 1546. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtv. Jacob Sparre. R. A. — ⁷ Samlinger til jydsk Historie og Topografi VIII 153.

S. 50. ¹ Saml. t. jydsk Hist. o. Topogr. VI 193. — Kinch: Ribe Byes Historie II 671. — ² Registre over alle Lande 29 Juni og 5 Juli 1540. R. A. (Trykt hos Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter. S. 129 og 130.) — ³ Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 37. — ⁴ Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske Domme II 282. — ⁵ Danske Samlinger. Hekseri no. 221. R. A. — Dokum. til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A. — Becker: Danske Herregaarde VII Bind. Østergaard. — ⁶ Tegnelser over alle Lande 13 Marts 1563. R. A. — ⁷ Tegnelser over alle Lande 14 September 1564. R. A. — Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Domme III 38. — ⁸ Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønike. Kbhvn. 1680. S. 160—62. — ⁹ Suhm: Samlinger til den Danske Historie II 3, 3. — ¹⁰ Resens Danske Atlas. (Hdskrift. paa S. K. B.) I, 264. — Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 382—83. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønike S. 171. — ¹¹ Ny kirkehistoriske Samlinger IV 361.

S. 52. ¹ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 94. — ² Werlauff: Hist. Antegnelser til Ludvig Holbergs Lystspil. Kjøbenhavn 1858. S. 432. Anm. 4. — ³ Kjøbenhavns Maanedlige Relationer 21 Marts 1693.

S. 53. ¹ Grønlund: Historisk Efterretning om de i Ribe for Hexeri brændte Mennesker. (Viborg 1780.) S. 1—4. — ² Resens Danske Atlas. (Haandskrift paa S. K. B.) I. 264. — Jens Lauritsøn Wolff: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 382—83.

S. 54. ¹ Norske Samlinger I 222—33 og 525—48. — ² H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I, 538. — ³ Danske Magazin 3die Række I 54—57.

S. 55. ¹ Skaaninge Landstingsdom af 16 November 1633. R. A. — ² Danske Magazin 3die Række I 57—60. — ³ David Grønlund: Hist. Efterretn. om de i Ribe for Hexeri brændte. S. 10—24. — ⁴ Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Krabbe.) R. A.

S. 56. ¹ Nyt Historisk Tidsskrift V 135—36. — ² Danske Magazin 3die Række I 323—33.

S. 57. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 361—62.

S. 59. ¹ Terpager: Ripæ Cimbricæ. S. 578. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Univer-

sitets Historie I, 683. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. (Trykt i Ny kirkehistoriske Samlinger IV 397).

S. 60. ¹ Jens Lauritsøn Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 146. — ² Terpæger: Ripæ Cimbricæ. S. 578—79. — Samlinger til jydsk Historie og Topografi VII 150. — ³ Kjøbenhavns Diplomatarium II 305, 321, 364, 456 o. s. v.

S. 61. ¹ Erik XIV's Hofordning af 1560. S. R. A. — ² Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 21. 33.

S. 62. ¹ Samme Skrift. S. 29—32. — ² Helsingørs Tingbog 15 Juni 1579. R. A. — ³ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 20. — ⁴ Historisk Tidsskrift II (Kbhvn. 1841). S. 154. Anm.

S. 64. ¹ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 19. — Sjællandske Tegnelser 9 Februar 1580. R. A. — Ny kirkehistoriske Samlinger VI 649. — ² Saml. til jydsk Historie og Topografi VII 149. — ³ H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 120—21.

S. 65. ¹ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — ² H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 232—3. 334—5. — Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 470. 471. — ³ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7. 18. — H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 334—35. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 434—35. — ⁴ Nærværende Skrift II 172.

S. 66. ¹ Danske Magazin V 354. — ² Nærværende Skrift III 109. — Danske Magazin VI 308. 4de Række I 193. — Holger Rørdam: Danske Kirkelove I 141. 151. 166. 201. 240. 298. 303. 313—14. 331—33. 354. 374. 397—401. 405. 409. 415. 423—24. 430. 489—90. 530—31. 533. — Yngvar Nielsen: Bergen. S. 282—85 o. m. fl. St. — ³ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 67.

S. 67. ¹ Tegnelser over alle Lande 3 Decbr. 1560. R. A. — ² Danske Magazin VI 247. — ³ Kongelig Rettertingsdom af 1567 (Datum udeladt) i Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland) — ⁴ Helsingørs Tingbog 19 Juni 1581. R. A. — ⁵ Samlinger til jydsk Historie og Topografi III 148—49. — Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 527. — H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie IV 123. 147. 150—52. Kjøbenhavns Diplomatarium IV 750—51. — Ny kirkehist. Samlinger II 229. Anm. og 234. Anm. — ⁶ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8 og 36.

S. 68. ¹ Saml. til jydsk Historie og Topografi III 147.

S. 69. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 6—7. — ² H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 723. IV 148, 150. — ³ Danske Samlinger 2den Række VI 331—36. — ⁴ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 7.

S. 70. ¹ Blicher: Topographie over Vium Præstekald. (Viborg 1795.) S. 79. — ² Nicolovius: Folkklifwet i Skytts Härad i Skåne. Lund 1847. S. 137. — ³ Kinch: Ribe Bys Historie I 385. II 526. — Kjøbenhavns Diplomatarium I 532. II 300. IV 536. 560. 578.

S. 73. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 17.

S. 74. ¹ Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler. (Bilde.) R. A. — ² Danske Magazin 3die Række III 221. — ³ Nicolaus Palladius: Commonefactio de vera invocatione Dei et de vitandis idolis. Hafniæ 1557. — N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie. II 111—12.

S. 75. ¹ Norske Magazin I 391—92. — ² Bloch: Den fynske Gejstligheds Historie I 56—58. — ³ Danske Magazin I 96. — L. Daac: Norske Bygdesagn I 8—14. II 85. — ⁴ Danske Magazin III 126. — ⁵ Danske Samlinger 2den Række VI 297.

S. 76. ¹ Suhm: Samlinger til den Danske Historie I, 1, 75. 76. 109. 119. — ² Thiele: Danmarks Folkesagn I. 202. — ³ Kirkehistoriske Samlinger II 332—33. — ⁴ Ny kirkehistoriske Samlinger II 286—87. — ⁵ Ny kirkehistoriske Samlinger V 740. ⁶ L. Daac: Norske Bygdesagn I 8—14.

S. 79. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 250.

- S. 81. ¹ Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II 86. — ² Sammesteds.
- S. 83. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 251—52.
- S. 84. ¹ H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie II 730. IV 123—55. — Danske Samlinger 2den Række II 202.
- S. 85. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium I, 542. — Jonge: Kjøbenhavns Beskrivelse. S. 152. — ² Vedel Simonsen: Bidrag til Odense Byes ældre Historie. II 2, 185. — ³ Skaanske Tegnelser 15 September 1595. R. A.
- S. 86. ¹ Kinch: Ribe Bys Historie II 520—21.
- S. 87. ¹ N. Simonsen Glostrups Visitatsbog. N. K. S. no. 1629. 4to. S. 47. — Danske Magazin VI 242. — ² Udtrykket „at staa“ i Stolene er ubetinget det hyppigste. „At sidde“ forekommer dog f. Eks. i P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig, Side 68 og 69. Et meget uklart Udtryk bruges Aar 1583 paa Landemødet i Fyn: Dannekvinder bør staae for i Stolen, og ærlige Piger sidde underst. (Suhm: Saml. t. den Danske Hist. II 2, 147.) I Danske Magazin VI 242 bruges Betegnelsen: „Stole og Stader“. — ³ Ifølge velvillig Meddelelse af Hr. Arkitekt Jens Z. M. Kieland i Bergen, der har underkastet dette Forhold en nærmere Undersøgelse. — ⁴ Manscr. Kall, no. 492. 4to Afsnit XVIII no. 6. St. Kgl. Bibl.
- S. 88. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi V 253. — ² Suhm: Samlinger til Dansk Historie II 2, 147. — ³ Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til Klevenfelds Stamtaavler. (Oldeland.) R. A. — ⁴ Ny kgl. Saml. no. 845. folio. no. 217. En anden karakteristisk Landstingsdom om Stolestader findes sammesteds no. 103.
- S. 90. ¹ Peder Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 68—70. — ² N. K. S. no. 755 b. fol. 12 Novbr. 1603. 28 April 1621. — ³ Se f. Eks. Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A.
- S. 91. ¹ Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm. — ² Se f. Eks.: Danske Magazin VI 242. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 234—36. — Kall. Manuscript. no. 81. fol. Biskop Hans Mikkelsens Dagbog: 8 Juli 1635. — 4 Novbr. 1637. — 20 Septbr. 1639. — 15 Novbr. 1640. — 20 Januar 1641. — 4 Septbr. 1641. — Fyenske Tegnelser 13 Marts 1636. R. A. — N. K. S. no. 1629. 4to. S. 47 — o. s. v., o. s. v. — ³ W. Helts poetiske Skrifter. Kbhvn. 1732. S. 217.
- S. 92. ¹ Rosenberg: Nordboernes Aandsliv. III 136—38. — ² P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8. 11—12. — ³ N. M. Petersen: Bidrag til den danske Literaturs Historie III 2, 703. — Ny kirkehistoriske Samlinger I 232.
- S. 94. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 8.
- S. 98. ¹ Knud Gyldenstjernes Katechismus. Fortale. — Nordisk Tidsskrift for christelig Theologi III 211 flg. — ² H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 61—62.
- S. 99. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 46.
- S. 102. ¹ Samme Skrift. S. 42. — ² P. Palladius: En ny evangeliske Rimstaack for vngt Folk. Kbhvn. 1554.
- S. 103. ¹ Danske Samlinger II 29. — ² Norske Magazin I 361. — ³ Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 861. — ⁴ Magnus Matthiæ: Tesseradecis orationum Synodaliū. 1604. Bl. 19—20.
- S. 104. ¹ H. Rørdam: Danske Kirkelove I 62. — ² Samme Skrift I 252. — ³ Ny kirkehistoriske Samlinger II 478. 487. 500. — ⁴ H. Rørdam: Danske Kirkelove I. 60.
- S. 105. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 122. — ² Ny kirkehistoriske Samlinger II 450. 451. 453. 505. IV 360. 365. 367. — ³ Alteret: Suhm: Samlinger til den danske Historie II 2, 144. — Degnestolen: Kirkehistoriske Saml. I 140—42. — ⁴ Kirkehistoriske Saml. I, 140—42.
- S. 106. ¹ Ny kirkehistoriske Samlinger II 453. 488. — ² Bloch: Den fyenske Gejstligheds Historie I 41—42. 45. — ³ H. Rørdam: Danske Kirkelove I, 60. — ⁴ Ny kirkehistoriske Samlinger II 452.
- S. 107. ¹ Ny kirkehistoriske Samlinger II 451. — ² Kallske Manuscriptsamling no. 492. 4to. Odense. Landemøde 1579: Sint conciones breves, unius saltem hore, iuxta clepsydrum suggestui affixam,

S. 109. ¹ Ifølge velvillig Meddelelse af Dr. Henrik Krohn. (Arne, Haus-Herred.)

S. 113. ¹ Poul Eliensens Formaning til Rigsraadet 1532. Uddrag i Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72. Anm. 1. — ² Angaaende Enkeltheder henvises til Behandlingen af dette Emne i: Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 140—71.

S. 115. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 23—25 og Forordet S. XVII.

S. 116. ¹ Samme Skrift. S. 52—53.

S. 117. ¹ H. Rørdam: Danske Kirkelove I 153. 249. 395. — ² P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 51. — ³ Suhm: Samlinger til den Danske Hist. II 2, 144. Smlgn.: Ny kirkehistoriske Samlinger II 504. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 371.

S. 118. ¹ Poul Eliensens Danske Skrifter ved C. E. Secher. I (København 1855). S. 379. — ² P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 43—44. — Om Altergangs Hyppighed se Ny kirkehistoriske Samlinger II 466.

S. 119. ¹ H. Rørdam: Danske Kirkelove I 70. 468. — ² H. Rørdam: Kjøbenhavns Universitets Historie I 366.

S. 120. ¹ Samme Skrift IV 257. — ² Samme Skrift III 188. — Ny kirkehistoriske Samlinger IV 368. — Edwardsøn Friis: Schielschiør Kjøbstad. S. 347. — ³ Poul Eliensens Forsoningsforslag 1534. Uddrag i Rosenberg: Nordboernes Aandsliv III 72 Anm. **). — ⁴ Tegnelser over alle Lande 28 December 1566. R. A. — ⁵ Ny kirkehistoriske Samlinger II 501—2. — ⁶ Ny kirkehistoriske Samlinger V 46—47.

S. 121. Kirkehistoriske Samlinger V I, 396—98. — ² Ny kirkehistoriske Samlinger II 475. — ³ Suhm: Samlinger t. d. Danske Historie II 2, 145. — Bloch: Den fynske Gejstlighedens Historie. S. 38. — Smlgn.: Thiele: Danmarks Folkesagn III. S. 126. — ⁴ Kirkehistoriske Samlinger V I, 399.

S. 122. ¹ P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 125. — ² H. Rørdam: Danske Kirkelove I 464. — ³ Om Ændringerne i Kirkeordinansens oprindelige Udkast om Kirketugten se Ny kirkehistoriske Samlinger II 75—76. — ⁴ H. Rørdam: Danske Kirkelove I 81.

S. 123. ¹ Samme Skrift I 70. 81. 349. — P. Palladius: En Visitatzbog, udg. af Sv. Grundtvig. S. 122—26. — ² Foruden foranførte Steder: Ny kirkehistoriske Samlinger II 462 og IV 372. — ³ Sjællandske Tegnelser 11 Juni 1580. R. A. (Trykt i Danske Magazin VI 221—22).

S. 124. ¹ H. Rørdam: Danske Kirkelove I 469.

S. 125. ¹ Ny Kirkehistoriske Samlinger II 509—11. — ² Kjøbenhavns Universitets Consistoriums Dom af 3 April 1590. R. A. — ³ Ny kirkehistoriske Samlinger II 451—52. — ⁴ Ny kirkehistoriske Samlinger II 463. IV 373. — ⁵ Ny kirkehistoriske Samlinger III 32. 41. — ⁶ Ny kirkehistoriske Samlinger II 489. III 32. 35. IV 362.

S. 126. ¹ Norske Magazin I 238 og 277. — ² Norske Magazin I 401.

S. 127. ¹ Sjællandske Tegnelser 28 Maj 1581. R. A. — ² Skaanske Tegnelser 6 August 1596. R. A. — ³ Danske Magazin 3die Række III 193—99. — ⁴ Norske Magazin I 201. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 3 April 1561. R. A. — ⁶ Pontoppidan: Kirchen-Historie des Reichs Dännemarck III 397—99. — ⁷ Tegnelser over alle Lande 11 Januar 1566. R. A. — Kgl. Rettertingsdom af 1567. Dokumenter til Klevenfeldts Stamtavler (Oldeland). R. A. — ⁸ Sjællandske Tegnelser 2 og 12 April og 28 November 1582. R. A.

S. 128. ¹ Danske Magazin 3die Række III 140—75. — Resen: Kong Frederichs den Andens Krønike. S. 437—38. — ² Nærværende Skrift V 145. — ³ Helsingørs Tingbog 8 Februar 1580. R. A. — Kinch: Ribe Byes Historie II 527.

S. 130. ¹ Danske Samlinger I 218.

S. 131. ¹ Sjællandske Tegnelser 22 Marts 1587. R. A. — Fr. II til Caspar Markdaner 17 Marts 1588. Orig. i Danske Adelsbreve Pakke 46. Markdaner. R. A. — Wolf: Encomion regni Daniæ (Kbhvn. 1654) 176. 178. — ² Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — Nye Danske Magazin I, 48. — ³ „Andres Duda, vor Sækkepiber“,

23 Juni 1570. Danske Samlinger. Hofholdning, no. 241. R. A. — ⁴ Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie Kbhvn. 1574. Bl. H. 4.

S. 132. ¹ Molbechs Uddrag af Bircherods Dagbøger. S. 406. — ² Danske Magazin IV 318. — N. K. S. no. 413 b. S. 107. — ³ Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I 240. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 13 Marts og 26 Juni 1563. R. A. — Vedel Simonsen: Odense Byes Historie II 2, 134. — Hübertz: Aktstykker til Aarhus' Historie I, 183 o. s. v. — ⁵ Saml. til jydsk Historie og Topografi VI 157. — ⁶ Danske Magazin 4de Række I 20.

S. 133. ¹ Saml. til jydsk Hist. og Topogr. VI 157. — ² Saml. til jydsk Hist. og Topogr. I 284—85. — Kinch: Ribe Byes Historie II 650.

S. 134. ¹ Nærværende Skrift III 130—31. — Kbhvns. Diplomatarium III 135—36. ² Se f. Eks. Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — ³ Sjællandske Tegnelser 15 December 1592. R. A. — ⁴ Rigens Regnskab 1591. R. A. — ⁵ Wolff: Encomion regni Danie. S. 176. 178. — Norske Magazin II 175. — ⁶ Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A.

S. 135. ¹ Sjællandske Tegnelser 7 September 1577. R. A. — ² Sjællandske Tegnelser 31 August 1585. R. A. — ³ To Skrivelser 12 September og 19 Oktober 1586. Sachsen no. 46. (Registrant 25.) R. A. — ⁴ Sjællandske Tegnelser 24 September 1602. R. A.

S. 136. ¹ Vnge Karlis og Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssøn Rerauius. Kbhvn. 1571. Blad P. — ² Helsingørs Tingbog 30 August 1590 og 4 Oktober 1616. R. A. — ³ H. Forssel: Sveriges inre historia II 22. — ⁴ Norske Magazin I 253.

S. 137. ¹ Hortense Panum i Aarsberetning fra Foreningen til norske Mindesmærkers Bevaring 1905. S. 121—42.

S. 138. ¹ Nye Danske Magazin VI 47—48. Jacob Seefelds tidligere „newe Bestallung als Geiger“ af 1574 findes: Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. Stykke 113. R. A. — ² Rigens Regnskab 1590. R. A.

S. 139. ¹ C. Nyrop: Bidrag til den danske Industries Historie. S. 302—3. — ² Baltische Studien XIX. — ³ Niels Bredal: Børne Speigel. Kbhvn. 1568. S. 14. — ⁴ Helsingørs Tingbog 14 Oktober 1605. R. A.

S. 140. ¹ Rigens Regnskab 1590. R. A. — ² Handlingar rörande Skandinaviens historia XXII 387. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21, 113. Anm. 36 og 144. — ³ Danske Magazin 3die Række III 146. — ⁴ Vnge Karlis og Drengis Speiel, udsæt paa Danske af Rasmus Hanssøn Rerauius. Kbhvn. 1571. Bl. P.

S. 141. ¹ J. J. Hemmert: Ligprædiken over Knud Brahe. Kbhvn. 1613. Bl. D. 6 og E. 4. — ² Historisk Tidsskrift VI 303. — ³ Danske Magazin 4de Række I 92. — ⁴ Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H. 4. — ⁵ Jens Lauritsøn Wolff: Encomion regni Danie. 1654. S. 355.

S. 143. ¹ Norske Magazin I. 209. — ² Ny kirkehistoriske Samlinger V 414—18. ³ Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 227.

S. 144. ¹ Rigens Regnskaber for forskellige Aar. R. A. — Danske Samlinger, Hofholdning no. 241. R. A. — Tegnelser over alle Lande 17 Februar 1559 og 26 Oktober 1560. — Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. o. s. v. — ² Sjællandske Tegnelser 10 Oktober 1579. R. A. — ³ „Denne Brevviser, vor Kapelmester, med vore Sangere“: Tegnelser over alle Lande 17 Februar 1559. R. A. — Arnoldus de Fine „vor Kapelmester“. Sjællandske Registre 25 Oktober 1574. R. A. — ⁴ Skaanske Tegnelser 17 Februar 1591. R. A. — Sjællandske Tegnelser 31 Marts 1592 og 15 September 1593. R. A.

S. 145. ¹ H. Rørdam: Klaus Christoffersen Lyskanders Levned S. 46. — ² Samlinger til jydsk Historie og Topografi II 76. — ³ Nyerup og Rahbek: Udvalgte Danske Viser. V 40.

S. 146. ¹ Alle christelige oc dyderige Jomfruers Ærekrantz. Sorø (uden Aar) F. 7. — ² Fyhn: Efterretninger om Kolding. S. 33. — Becker: Danske Herregaarde VIII Broholm. — ³ Samlinger til Fyens Historie og Topographie VI 424.

S. 147. ¹ Becker: Danske Herregaarde VIII Broholm. — ² Danske Magazin 4de Række I 83 og 174. — ³ Helm Alverdings Regnskab. Tyge Beckers Samlinger. Store Kongelige Bibliothek. — ⁴ Vnge Karlis oc Drengis Spiel, vdset paa Danske af Rasmus Hansen Rerauius. Kbhvn. 1571. C. 3. — ⁵ Hans Christensøn Sthen: En lille Haandbog. Kbhvn. 1578. Fortalen B. — ⁶ Jacob Albretson Horsens: En kort Underuisning om Tienere. Kbhvn. 1610. Fiiij.

S. 148. ¹ Niels Bredal: Børne Spiegel. Kbhvn. 1568. S. 14—15. — ² „Computationes et cartularum lusur in cubiculo non exercento“. Leges scholast. Herlov. 1605. N. K. S. 4to. no. 1252 b. — ³ Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22 og Anm. 2. ⁴ Svenska Småaker. Sthlm. 1870. I, 249. — ⁵ Vestmannøes Regnskab Juni 1586—Mai 1587. R. A.

S. 150. ¹ O. Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog. I 366.

S. 151. ¹ Anders Kjeldsøn Tybo: Absalon, Historia sacra comoedievisz sammenskreffuen. Kbhvn. 1618. Fortalen. C. 6. — ² Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — ³ Tegning og Beskrivelse i N. Jacobsens Samlinger, Store Kongelige Bibliothek, efter Prof. Burman Becker, der selv har aftegnet og beskrevet Originalen. — ⁴ Pontoppidan: Den Danske Atlas II 421.

S. 152. ¹ Hans Forssell: Sveriges inre historia II 22. — ² Danske Samlinger 2den Række VI 174. — ³ Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gl. danske Domme III 323—4. — ⁴ Dalin: Svea Rikes Historia III 1, 673. — ⁵ Nyt historisk Tidsskrift IV 303. — ⁶ Vedel Simonsen: Eske Brok I, 67. — ⁷ Norske Magazin I, 330. — ⁸ Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 41. — ⁹ Niels Bredal: Børne-Spiegel. Kbhvn. 1568. S. 14—15.

S. 153. ¹ Kjøbenhavns Diplomatarium I 38. 172 og 177. — Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 133. 135. 509. 566. — Krag: Christian den Tredies Historie. II 409. — ² Kolderup Rosenvinge: Udvalg af gamle danske Domme III 323—24.

S. 154. ¹ Samlinger til jydsk Historie og Topografi I 258. — ² Vnge Karlis oc Drengis Spiel, vdset paa Danske af Rasmus Hanssøn Rerauius. Kbhvn. 1571. Side B. 6 siges der til Lottarius: „Du gjør vel Fyldest og Skjel for Dit Navn og udretter det ganske vel som det betyder, fordi Du lægger Vind paa at drage min Broder til Dit Lotterværk.“ — ³ Danske Magazin 3dic Række II 198 Anm. — ⁴ Kjøbenhavns Diplomatarium III 133—35.

S. 155. ¹ Norske Magazin II 184—85. — ² Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love V 29 og 42. — ³ Chr. Osterson Vejle: Glossarium jurid. danic. norveg. Udgave 1665. p. 267.

S. 156. ¹ S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I, 114. — Rosenobels Værdi: W. Scharling: Pengenes synkende Værdi. S. 78. — Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 32 og 74. Store kongelige Bibliothek. — Norske Magazin II 176.

S. 159. ¹ Jeg skylder Hr. Dr. phil. Emil Gigas Tak for kyndig Vejledning i Brikernes spanske, italienske og arabiske Benævnelser. — ² Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — ³ Historisk Tidsskrift IV 199.

S. 160. ¹ Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143, 347 og 350. — Braun: Theatrum urbium. IV. Hveen. — Kinch: Ribe Byes Historie II 297. — ² Niels Bredal: Børne-Spiegel. Kbhvn. 1568. S. 14.

S. 161. ¹ Carl Silfverstolpe: Historisk Bibliothek. I 193. II 211. Anm. — ² Friis: Samlinger til Dansk Bygnings- og Kunsthistorie. S. 143. — Nyt historisk Tidsskrift IV 301—5. — ³ Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — ⁴ Danske Samlinger 2den Række I. 157. — ⁵ Christian den Fjerdes Dansk-latinske Stilebog. Brev 41. Store Kongelige Bibliothek.

- S. 162. ¹ Historisk Tidsskrift IV 199—206. — ² Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte. II. 1, 142—43.
- S. 163. ¹ Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønike. S. 84. — ² Resen: Kong Frederichs Den Andens Krønike. S. 30. — Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106. — ³ Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 106.
- S. 164. ¹ Den anseelige Stad Helsingørs Beskrivelse. (Aalborg 1757.) S. 245—46.
- S. 165. ¹ Voigt: Fürstensitten, i Raumers Historisches Taschenbuch VI 231—35.
- S. 168. ¹ Skrivelse fra Laurits Grubbe til Fru Grethe sal. Peder Ruds. Onsdag før Pintse 1659. Dokumenter til Klevenfelds Stamtavler (Grubbe). R. A. — ² 1560, 15 Juni betalt Willum von Deuenther for følgende Stykker, der blev leveret paa Hs. Naades Kammer: Panserskjorte 32 Dlr., to hele Panserbuxer 24 Daler og en Ringkrave 16 Daler. G. F. Lassens Samlinger. Armatur. N. K. S. 4to: no. 868 k. — Tegnelser over alle Lande 7 Decbr. 1559. R. A.
- S. 169. ¹ Danske Magazin 3die Række III 97. — ² Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53—54. — ³ Samme Skrift III, 132.
- S. 170. ¹ Samme Skrift II 1, 139—40.
- S. 173. ¹ Se Rustningerne i Nationalmuseet i Stockholm. — ² Ligeledes.
- S. 174. ¹ Afbildningen i nærværende Skrift IV 25 Fig. 22. Se ogsaa et Par Exempler paa denne Art Skjolde i Heffner: Trachten d. christlich. Mittelalt. III fig. 74 og 75. — ² 5 Juni 1556. Topografisk Samling. Sorø no. 6. R. A.
- S. 177. ¹ Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 106—7.
- S. 179. ¹ Fortegnelse af 19 Juli 1587, i Samlingen: Kongl. Hofvet no. 2. S. R. A.
- S. 180. ¹ Københavns Tøjhus. — ² Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A. — ³ Nationalmuseet i Stockholm.
- S. 181. ¹ Danske Samlinger 2den Række VI 175. — ² Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. København 1574. Bl. Hv.
- S. 182. ¹ Danske Magazin V 9. — ² Danske Samlinger III 78. — Danske Magazin V 9.
- S. 183. ¹ Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 6. — ² Skrivelse af 30 November 1595 fra Christian Barnekov til Holger Rosenkrands. Langebeks Diplomatarium. R. A. — ³ Drikkekarret er afbildet og beskrevet i P. Brock: Rosenborgs Slot. (Kbhvn. 1884.) S. 45—48. — Wolf: Encomion regni Daniæ. (Kbhvn. 1654.) S. 216 ff.
- S. 185. ¹ Sjællandske Tegnelser 27 Februar 1596. R. A. — ² Tegnelser over alle Lande. 1 November 1564. R. A. — ³ „Balgharnisk“ kommer næppe af: balge = at kæmpe, men snarere af Balg = Bjælke. I begge Tilfælde betyder det en sværere Rustning. Se f. Eks. Krag: Christian den Tredies Historie II 547. — ⁴ Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — ⁵ Schlegel: Samlung zur Dänischen II 1, 54. Anm. 85.
- S. 187. ¹ Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A. — ² Rasmus Hanssøn Rerauius: Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 7. — ³ Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 291. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 1, 58. Anm. 85.
- S. 188. ¹ Ryge: Peder Oxes Liv og Levnets Beskrivelse. S. 107. — ² Danske Magazin 4de Række II 95—96. — ³ Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. København 1574. Bl. H 5. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 21 Oktober 1559. R. A. Delvis trykt i Nye Danske Magazin I 285.
- S. 189. ¹ Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289 ff. — ² Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104.
- S. 190. ¹ Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A. — ² Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293.
- S. 191. ¹ Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie, Kbhvn. 1574, Bl. H 8. — ² Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 293 og 300.

S. 194. ¹ Om Prisuddeling se Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 104—5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 284. 295. 300. — Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 52. — ² Danske Magazin 4de Række I 97. — ³ Handlingar rörande Skandinaviens historia XXXIII, 92—94. — ⁴ Vedel Simonsen: Familie-Efterretninger om de danske Ruder II 267—68.

S. 195. ¹ Sammesteds. — ² Ikke blot et halvt Aar efter Kroningen (Tegnelser over alle Lande 31 Januar 1560. R. A.), men endogsaa midt under den nordiske Syvaarskrig (Tegnelser over alle Lande 1 November 1564. R. A.). — ³ Se f. Eks. den 19 Juli 1587 (Kongl. Hofvet. no. 2. S. R. A.). Sigismunds Kroning i Polen fandt først Sted den 27 December 1587. — ⁴ Svenska Smäsaker I (Sthlm. 1870) 236—37.

S. 196. ¹ Jydske Tegnelser I Maj 1596. R. A. — ² Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 289.

S. 197. ¹ Rasmus Hanssøn Rerauius: Her Frederichs den Andens Kronings- og Brøllups Historie. Kbhvn. 1574. Bl. H 8 og N 5. — Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 199. ¹ Rentemester Regnskaberne 1591 og 1592. R. A. — ² Suhm: Nye Samlinger til den Danske Historie II 2, 99. — ³ Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 215.

S. 200. ¹ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 2, 53. — ² P. H. Resen: Kong Frederichs den Andens Krønike. København 1680. S. 323.

S. 201. ¹ Sammesteds. — ² Wolf: Encomion regni Daniæ. S. 200—201. — ³ Christian den Fjerdes dansk-latinske Stilebog. Brev 134. Det Store kongelige Bibliothek. — Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 480. (C. F. Wegener: Hist. Efterr. om Anders Sørensen Vedel. Fol. S. 147. Anm. 7.)

S. 202. ¹ Kirkehistoriske Samlinger 3die Række II 518. — ² Stockholms Magazin III (Sthlm. 1781). S. 109. — ³ Samme Bog Side 105. — ⁴ Christian den Fjerdes latinske Stilebog. 16 Marts 1593. G. K. S. 4to. no. 2591.

S. 203. ¹ P. Hentzner: Itinerarium (Nürnberg 1612). S. 132. — ² Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie II 2, 99. — ³ Bircherods Dagbøger, i Uddrag ved Molbech. S. 525. — ⁴ Nordisk Universitets Tidsskrift 1862. IV 36. Anm.

S. 204. ¹ L. Daae: Norske Bygdesagn I 50—52. — N. Nicolaysen: Norske Fornlevninger. S. 235. — Norsk historisk Tidsskrift 2den Række III 171. — ² Suhm: Nye Samlinger til den danske Historie III 98. — ³ Rentemester Regnskab 1582. R. A. — ⁴ Tegnelser over alle Lande 30 Oktober 1562. R. A. — ⁵ Tegnelser over alle Lande 21 April 1560. R. A.

S. 205. ¹ Gjörwell: Svenska Magazine (Sthlm. 1766). S. 706. — ² S. Birket Smith: Leonora Christina Grevinde Ulfeldts Historie I 115.

S. 206. ¹ Die Reisen des Samuel Kiechel. Stuttgart 1866. Side 67. — Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 21 med Anm. — N. K. S. 4to. no. 649. p. 172. — Frankfurtesches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte (Frankfurt 1812) II 177. — Tyge Becker: Herluf Trolle. S. 19. — Danske Samlinger. Fiskeri no. 175. Brev af 26 Februar 1573. R. A. — Rentemester Regnskaber og Øresunds Toldregnskaber for forskellige Aar. R. A. — Sjællandske Tegnelser 27 Oktober 1577. R. A. — Helsingørs Tingbog 5 September 1580. R. A. — Sjællandske Tegnelser 26 August 1595. R. A. — Langebeks Diplomatarium, Skrivelse af 9 Juli 1595. R. A. o. s. v.

S. 207. ¹ De anførte Eksempler er hentede fra Tegnelser over alle Lande 25 Maj 1560 og Øresunds Toldregnsk. 1574. R. A. Mange lignende findes. — ² Danske Magazin V 10. — Dito 4de Række II 79. — ³ Øresunds Toldregnskaber 1574. R. A. — ⁴ Danske Samlinger 2den Række VI 173. — ⁵ Skrivelse fra Enkedronning Sophia til Tolderen i Helsingør, dat. Haderslevhus 17 Maj 1592. Danske Kongers Historie 73 dd. R. A. — ⁶ Schlegel: Samlung zur Dänischen Geschichte II 3, 50.

S. 211. ¹ A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 17—18 med Anm. 28. — ² Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50. — ³ Rentem. Regnskab af 1588 og 1591. R. A. — ⁴ Historisk Tidsskrift III 41. — ⁵ A. G. Ahlqvist: Karin Månsdotter. S. 3. — ⁶ F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177.

S. 212. ¹ Danske Magazin 4de Række IV 53. — ² H. Rørdam: Københavns Universitets Historie III 328. — ³ Raumer: Hist. Taschenbuch VI 329—30. — ⁴ Mejborg: Christian den Femtes Hof. S. 149—50.

S. 213. ¹ F. R. Friis: Tyge Brahe. S. 177—78. — ² Resen: Frederich den Andens Krønike. S. 347.

S. 214. ¹ Sjællandske Tegnelser 26 August 1586. R. A. — Nyt historisk Tidsskrift IV 257. — ² Allen: De tre nordiske Rigers Historie II 542. — Skaanske Registre 6 Maj 1578, 24 Oktbr. 1579 og 18. Decbr. 1581. R. A.

INDHOLD AF VI BOG

<i>1. Hverdag:</i>	<i>Side</i>
Belysning	7
Den svage Belysnings Følger	18
Overtro. Djævletro	18
 <i>2. Søndag:</i>	
Gudstjenestens Tider	59
Kirkegaard	64
Kirkens Ydre	65
Kirkens Indre	66
Altere og Helgenbilleder	70
Stolestader	80
Gudstjenesten	91
Prædiken	93
Salmesang	112
Altergang	117
Bandlysning	121
 <i>3. Almindelige Fortællelser:</i>	
Musik	130
Sang	142
Dans	144
Kort og Tærrninger	146
Lykkepotter	154
„Fejlemarked“	155
Skak	156
Rulletavl, Pirkentavl, Kegler	159
Boldspil	161
Glædesskud, Salut	162
Fyrværkeri	163

	Side
Legemsøvelser	165
Ridderspil. Dystridt	169
„Fægteskole“	197
Slagsmaal	200
Linedans. Flyvekunst	201
Dyrekampe	202
Vilde Dyr. Dyrehaver	204
Heste og Hunde	208
Dværge og Narre	211
<i>Henvisninger og Anmærkninger</i>	215

